ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО

ISSN 2411-2143

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 8414 від 06.02.2004 р.

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

СЕРІЯ:

ІСТОРІЯ

ВИПУСК XXV

ВІННИЦЯ
2017

УДК 9
ББК 63.3(0)
Н-34

Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 25. Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. О.А. Мельничука. – Вінниця: ФОП Корзун Д.Ю, 2017. – 442 с.

Збірник включений до переліку наукових фахових видань, у яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт з історичних наук
(Наказ МОН України №528 від 12.05.2015 р.)

Видання включено до міжнародної науковометричної бази INDEX COPERNICUS

Статті збірника прирівнюються до публікацій у виданнях України, які включені до міжнародних науковометричних баз відповідно до вимог наказу МОН України від 17.10.2012 р. № 1112 (зі змінами, внесеними наказом МОН України від 03.12.2012 р. №1380)

Рекомендовано до друку Вченою радою Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (протокол №15 від 23 лютого 2017 р.).

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

О.А. Мельничук – *доктор історичних наук, професор (головний редактор);*
Ю.А. Зінько – *кандидат історичних наук, доцент (заступник головного редактора);*
А.В. Войнаровський – *кандидат історичних наук, доцент (відповідальний секретар);*
С.Д. Гальчак – *доктор історичних наук, професор;*
В.М. Даниленко – *доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України;*
О.А. Коляструк – *доктор історичних наук, професор;*
П.М. Кравченко – *кандидат історичних наук, доцент;*
О.І. Криворучко – *кандидат історичних наук, доцент;*
Казімєж Латак – *доктор габілітований, професор* (Польща);
Г.Г. Лазько – *доктор історичних наук, професор* (Білорусь);
Лєх Мруз – *доктор габілітований, професор* (Польща);
Ю.І. Поп – *доктор історичних наук, професор;*
О.П. Реєнт – *доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України;*
І.М. Романюк – *доктор історичних наук, професор;*
Ю.С. Степанчук – *кандидат історичних наук, доцент.*

Адреса редакційної колегії:
21001, м. Вінниця, вул. Острозького, 32, корп. 3, кім. 323. тел. (0432) 26-71-33.
e-mail: naukzapvdpu@meta.ua; http://www.naukzapvdpu.esy.es

Відповідальні за випуск: О.А. Мельничук, А.В. Войнаровський.

РЕЦЕНЗЕНТИ:
Т.В. Кузнець – *доктор історичних наук, професор;*
К.І. Левчук – *доктор історичних наук, професор;*
Г.М. Стародубець – *доктор історичних наук, професор.*

© Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, 2017
© Автори статей, 2017

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Опольська Н. М.
Генеза творчої діяльності на території України в найдавніші часи ……... **17**

Криворучко О. І.
Проблема «болоховців» у дослідженні історії південних руських земель XIII ст. ……..……. **22**

Лапшин С. А.
Характеристика політичних поглядів Б. Хмельницького та особливості їх формування …….. **25**

Барановська І. Г., Мозгальова Н. Г., Уманська Л. М.
Розвиток музичної освіти України кінця XVII – XVIII ст. …….. **30**

Давтян Д. А.
З історії вірменської колонії Старого Криму …….. **34**

Стоколос Н. Г., Шеретюк Р. М.
Обставини завершення інкорпорації російською православною церквою уніатської Холмської єпархії (1875 р.) ……. **38**

Кізлова А. А.
«Великоцерковні приставники» в комунікації з відвідувачами Києво-Печерської Успенської лаври (кінець XVIII – перші десятиліття XX ст.) …. **47**

Гончарова Н. О.
Участь шляхетного стану в справі благодійності в Херсонській губернії … **53**

Громакова Н. Ю.
Вплив еміграції на діяльність польських громадських осередків в українських теренах упродовж XIX – початку XX ст. …….. **57**

Цецик Я. П.
Роль чорносотенців в ускладненні взаємовідносин між польським і російським населенням Волині на початку XX ст. ……..… **62**

Хоцянівська І. В.
Лесь Мартович крізь виміри часу ……..…. **66**

Маслійчук В. Л.
Проблеми доступу до освіти в Новгород-Сіверській гімназії першої чверті XIX ст. ……..…… **74**

Білобровець О. М.
Перехід польської суспільної думки в Україні на позиції відновлення державної незалежності Польщі в роки Першої світової війни ……..…. **77**

Герасимов Т. Ю., Романюк І. М.
Перебіг антиалкогольної кампанії в Києві в період Першої світової війни (1914 – 1917 рр.) …….…… **81**

Логінов О. В.
Діяльність Головної Комісії по справах виборів до Українських Установчих Зборів ……. **86**

Ратушняк І. І.
Законодавчі основи реформування місцевих адміністрацій в Україні в добу Гетьманату 1918 р. …… **91**

Білай Ю. В.
Інституційний інструментарій державоохоронних структур білого руху на півдні України (1918 – 1920 рр.) …….. **97**

Ліва Н. В.
Два аспекти музично-педагогічної діяльності Б. Л. Яворського …… **102**

Мельничук М. О.
Запобігання інфекційним захворюванням населення УСРР у 1920-х рр. … **107**

Вітенко З. Р.
Профспілки України й міжнародна Червона допомога (1920-х – 1930-х рр. XX ст.) …… **110**

Мартинюк Я. М.
Організаційна структура органів міського самоврядування на Волині в міжвоєнний період …… **114**

Захарчин Н. Г., Шептицька Л. Б.
Пацифікація Львівського повіту у висвітленні офіційного друкованого органу Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО) – газети «Діло» …… **118**

Ільницький В. І.
Організація української народної самооборони на теренах Карпатського краю ОУН …… **122**

Кицак Б. В.
Евакуація медичної галузі Української РСР у 1941 р. …….. **128**

Силка О. С.
Стан дитячої бездоглядності, сирітства та злочинності в 1942 – 1945 рр. на визволених від окупації територіях України …….. **131**

Мазило І. В.
Відбудова й відновлення роботи Придніпровської магістралі в 1943 – 1945 рр. …… **135**

Скіра Ю. Р.
Переховування Фаїни Ляхер монахами та монахинями Студійського Уставу під час Голокосту …… **138**

Романюк Б. І.
Діяльність системи дошкільних дитячих установ в українському селі другої половини 1940-х – першої половини 1950-х рр. …….. **145**

Зінько І. Ю.
Конфесійне життя України у повоєнні роки …… **148**

Сушик І. В.
Торф'яний промисел Волині: повоєнний розвиток та сучасний стан галузі …… **152**

Кательницька Л. В.
Вибори до Верховної та місцевих рад народних депутатів УРСР у 1990 р. на Чернігівщині: характерні риси та особливості …… **156**

……

Левчук К. І.
Зародження сепаратистських структур в Україні (1990-1992 рр.) …….. **161**

Гарбарук А. С., Казмірчук О. А.
Полонійна преса в західних областях України (1991–2016 рр.) …….. **164**

Пилипенко Т. І.
Проблеми української національної держави в умовах сучасних цивілізаційних викликів …… **168**

ІСТОРІЯ ПОДІЛЛЯ

Бакалець О. А.
Молдавські монети на подільському ринку другої половини XIV – XV ст. (за скарбовими джерелами) ……. **174**

Кузьмінець Н. П.
Більшовицький наступ на різні релігійні конфесії на Поділлі на початку 1920-х рр. …….. **181**

Войнаровський А. В., Мазур І.В.
Польська громада Поділля 1920-х рр. в умовах більшовицької політики «коренізації» …….. **186**

Стадник О. О.
Ідеологізація навчально-виховного процесу та пропагандистсько-агітаційна робота партійних структур в освітній галузі у 20-х рр. XX ст. (на матеріалах Поділля) ……. **191**

Гула С. А.
Органи ДПУ УСРР і партійно-радянські структури в здійсненні другого «воєнно-комуністичного штурму» на Поділлі (1928 – 1930 рр.) ……... **197**

Кравченко П. М.
Кадрова політика сталінського режиму в роки голодомору 1932 – 1933 рр. на Поділлі ……. **203**

Гальчак С. Д.
Прояви колабораціонізму на Поділлі в роки нацистської окупації краю …. **209**

Кононенко В. В.
Антисемітська політика радянської влади в 1948 – 1953 рр. (на матеріалах Поділля) ……. **213**

Поліщук А. С.
Розвиток аптечної мережі в Україні в 1965 – 1985 рр. (на прикладі Вінницької та Хмельницької областей) ……... **218**

Швець І. Б.
Музична культура Вінниччини в роки незалежності України: творчий досвід, сучасні тенденції розвитку …… **223**

ЕТНОЛОГІЯ

Гребеньова В. О.
Прізвищевий масив Сосонської волості Вінницького повіту
(на матеріалах Державного архіву Хмельницької області) …… **228**

Батирєва І. М.
Культурно-господарський комплекс селян Східного Поділля
1950 – 1960-х рр. (за матеріалами етнографічних експедицій) …… **232**

Пилипак М. А.
Традиційна культура українців Республіки Башкортостан
(за матеріалами експедицій 2016 р.) ……..…… **238**

Жмуд Н. В.
Культурний ландшафт сучасної Вінниці в контексті антропології
простору (за матеріалами польових студій): спроба аналізу
та окреслення перспектив …… **241**

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Ціватий В. Г.
Реформація як складова міжнародних відносин і процесів
інституціоналізації європейської зовнішньої політики та дипломатії доби
раннього Нового часу (XVI-XVIII ст.) …… **247**

Ступко К. В.
Господарське життя поселенців Слов'яносербії та Нової Сербії
у 1751 – 1764 рр. …….. **254**

Верещагіна-Білявська О. Є.
Становлення й розвиток passionmusic як відображення релігійних
і мистецьких процесів в європейській культурі …… **257**

Шатковська І. С.
Балетна реформа П. І. Чайковського в музично-історичному
контексті XIX ст. …… **263**

Кравчук О. М.
Погляди Т. Ґ. Масарика на соціально-економічні основи
чехословацького державотворення …… **267**

Попенко Я. В.
Реалізація ідеї створення «Великої Румунії» в зовнішньополітичній
діяльності Бухаресту впродовж першої чверті XX ст. …… **275**

Садовнік О. В.
Молдавська Автономна Радянська Соціалістична Республіка в складі
УРСР 1924 – 1940 рр.: до питання про історичні передумови виникнення
Придністровського конфлікту 1989 – 1992 рр. …… **280**

Андрущак Р. І.
Теоретичні основи радянської антикатолицької політики 20-х рр. XX ст. … **284**

Мельничук О. А., Мельничук Т. А.
Розвиток соціального страхування в Німеччині у 20-х рр. XX ст. …… **288**

Подобєд О. А.
Дозвілля переміщених українців повоєнної Німеччини …….. **294**

Щигельська Г. О.
Українські біженці та переміщені особи в контексті імміграційної політики Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії ……..… **301**

Боблієнко О. П.
Польська еміграція до Великої Британії після вступу країни до Європейського Союзу (2004 – 2010 рр.) …… **307**

Буглай Н. М.
Нормативно-правове та інституційне забезпечення співробітництва Польщі з НАТО ……. **311**

Мельничук О. Ф.
Забезпечення якості вищої освіти в Австрії …….. **316**

Жмур Є. І.
Перехід польської економіки від управління людськими ресурсами до управління людським капіталом на зламі XX – XXI ст. …….. **320**

Захарчук В. О.
Політико-правові умови формування та впровадження системи національної безпеки Республіки Польща на початку XXI ст. ……. **324**

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО, ІСТОРІОГРАФІЯ, МЕТОДОЛОГІЯ

Степанчук Ю. С.
Образ Богдана Хмельницького як військового діяча в матеріалах Всеукраїнської науково-практичної конференції «Пилявецька битва в історії України» (до 360-річчя битви під Пилявцями) …….. **328**

Тодосієнко Н. Л.
Естетичний розвиток особистості в історико-філософській спадщині епохи Просвітництва …… **333**

Очеретяний В. В., Ніколіна І. І.
Максим Антонович Славинський – популяризатор творчості Т. Г. Шевченка ……. **338**

Савчук А. А.
Селянська реформа 1861 р. в сучасній історіографії ……. **341**

Шпак-Косаківська Н. М., Косаківський В. А.
Східнослов'янські орнаменти як джерело вивчення традиційної культури українців: історіографія питання …….. **347**

Нижнікова С. В.
Єпархіальні жіночі училища України в другій половині XIX – на початку XX ст. у суспільній думці та історіографії …….. **357**

Стопчак М. В.
Діяльність більшовицької влади по розкладу інтернованої Армії УНР: інтерпретації радянської історіографії …… **362**

Куцик Р. Р.
Брошура як важливий засіб імперської пропаганди на території Київської, Подільської та Волинської губерній у 1914 – 1917 рр. …….. **366**

Кароєва Т. Р.
Трансдисциплінарний підхід до вивчення книжкової культури …… **372**

Мурашова О. П.
Соціальна політика радянської влади в Україні в 1920-х рр.: історіографія проблеми ……. **375**

Кочкодан В. Р.
Організація жіночих товариств Східної Галичини на сторінках їх періодики (кінця XIX ст. – 1939 р.) …….. **381**

Романець Л. М.
Джерела до вивчення повсякденного життя вчительства України повоєнного періоду (друга половина 1940-х – кінець 1950-х рр.) …… **388**

Полек Т. В.
Теоретико-методологічні засади дослідження сільської молоді в пострадянському місті: антропологічний вимір …… **391**

Пунько В. М.
Економічна політика уряду Маргарет Тетчер: історіографія проблеми …. **397**

Нефьодов Д. В.
Розвиток сучасних вітчизняних історіографічних досліджень (на прикладі тематики радянського повоєнного робітництва) …….. **403**

Гандзюк В. О.
Особливості висвітлення подій Євромайдану на шпальтах обласної газети «Вінниччина» …… **409**

Чорна Н. М.
Сучасні українсько-польські взаємини: аналіз історіографічних джерел … **412**

Неприцький О. А.
Відображення виходу Великої Британії з ЄС у польських ЗМІ ……. **416**

РЕЦЕНЗІЇ

Мельничук О. А., Падалка С. С.
Пам’ятки історії та культури Вінницької області. Вінниця / упоряд.: Ю. А. Зінько, А. М. Подолинний. – Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2016. – 224, 48, 2 с.: фото, іл. …….. **421**

Тучинський В. А.
Польське національне повстання 1830-1831 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів: кол. монографія/ за ред. І. Кривошеї, Н. Моравця. – К.: КНТ, 2017. – 264 с. ……. **423**

Зінько О. В.
Подільський губернський староста Сергій Кисельов (1877 – 1937) у документах епохи / Автори-упорядники: О. М. Кравчук, І. І. Ратушняк, К. В. Завальнюк. – Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2016. – 282 с. …….… **425**

……

Романюк І. М.
Давидюк Руслана. Українська політична еміграція в Польщі: склад, структура, громадсько-політичні практики на території Волинського воєводства: монографія. – Львів; Рівне: Дятлик М., 2016. – 704 с. …… **427**

Зінько Ю. А.
Мазур І. В. Губернські міста України: соціально-економічний, суспільно-політичний та етнодемографічний аспекти (перша половина 1920-х років). – Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2016. – 260 с. …… **429**

Коляструк О. А.
Андрей Корнев, Владимир Тарасов, Станислав Эллис. «Живи, и умирать не надо!». Творческое наследие Владимира Эллиса и Владимира Одинокова. 1945-1947 гг. (стихи и иллюстрации, созданные в лагере для перемещенных лиц) [Альбом] / под ред. С.В.Эллиса. – Харьков: «Раритеты Украины», 2016. – 112 с.: ил. (Структури повсякденності) …. **431**

Романюк І. М.
Кононенко В.В. Єврейське населення Поділля (40-і рр. ХХ ст. – початок ХХІ ст.): Монографія / В.В. Кононенко. – Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. – 370 с. …… **434**

Відомості про авторів …….... **436**

CONTENTS

HISTORY OF UKRAINE

Opolska N. M.
Genesis of Creative Activity in Ukraine in Ancient Times ……. **17**

Kryvoruchko O. I.
The Problem of «Bolokhovtsi» in the Study of the Southern Lands History in the XIII-th century …… **22**

Lapshyn S. A.
Features of Bogdan Khmelnitsky's Political Views and Peculiarities of their Formation ……. **25**

Baranovska I. H. Mozghalova N. H. Umanska L. M.
Development of Music Education in Ukraine of late XVII – XVIII centuries …… **30**

Davtyan D. A.
From the History of the Armenian Colony of Old Crimea ……. **34**

Stokolos N. H., Sheretyuk R. M.
Circumstances of Completing the Incorporation of Uniate Chelm Land Eparchy by Russian Orthodox Church (1875) …… **38**

Kizlova A. A.
«Keepers of the Great Church» in Communication with the Visitors of Kyiv Pechersk Lavra (late XVIII-th – first decades of XX-th c.) …… **47**

Goncharova N.A.
Participation of the Kherson Province Nobility in the Charity Acts ……. **53**

Gromakova N. Yu.
The Impact of Emigration on the Polish Public Organizations Activities in the Ukrainian Lands in XIX - early XX century ……. **57**

Tsetsyk J. P.
Role of The Black Hundreds in Complication of Relations between Polish and Russian Population of Volyn in early XX-th century ……. **62**

Khotsianivska I. V.
Les Martovych through Time ……. **66**

Masliychuk V. L.
The Problem of Access to Education at Novhorod-Sìvers'ky Gymnasium in the first quarter of XIX century …….. **74**

Belobrovets O. M.
Transition of Polish Public Opinion in Ukraine to the Position of Polish Independence Restoration during World War I. ……. **77**

Gerasymov T. Yu., Romanyuk I. M.
The Course of Anti-alcoholic Company in Kyiv during the First World War (1914 – 1917) …….. **81**

Loginov A. V.
Activity of the Main Election Affairs Commission in the Ukrainian Constituent Assembly …….. **86**

…….

Ratushnjak I. I.
Legislative Framework for Local Administrations Reformation in Ukraine of the Hetmanate Period in 1918 ……..…….. **91**

Bilai Yu. V.
Institutional Instruments of State Protective Structures of the White Movement in Southern Ukraine (1918-1920) ……. **97**

Liva N. V.
Two Aspects of B. Javorsky's Musical and Pedagogical Activity …… **102**

Melnychuk M. O.
Prevention of Infectious Diseases among UkrSSR Population in the 1920s. … **107**

Vitenko Z. R.
Trade Unions of Ukraine and the International Red Help (1920s - 1930ss) ... **110**

Martynyuk Ya. M.
The Organizational Structure of the Municipal Self-governing Bodies in Volyn in the Period between the World Wars …… **114**

Zakharchyn N. H., Sheptytska L. B.
Pacification of Lviv Region in Media Coverage of the Official Printing Body of the Ukrainian National Democratic Alliance (UNDA) – the Newspaper «Dilo» … **118**

Ilnytskiy V. I.
Organization of the Ukrainian National Self-defense in the Carpathian area … **122**

Kytsak B. V.
Evacuation of the Medical Industry from the Ukrainian SSR in 1941 ……. **128**

Sylka O. S.
State of Child Neglect, Abandonment and Crime in 1942–1945-s on the Territories of Ukraine Liberated from the Occupation …… **131**

Mazylo I. V.
Reconstruction and Renovation of Prydniprovsk Highway in 1943–1945 ……. **135**

Skira Yu. R.
Sheltering of Faina Lacher by Monks and Nuns of the Studite Rite during the Holocaust ……. **138**

Romaniuk B. I.
Activities of the System of Pre-school Institutions in the Ukrainian Village in the second half of 1940s – first half of 1950s ……..…. **145**

Zinko I. Yu.
Confessional Life of Ukraine in the Postwar Years …….. **148**

Sushyk I.V.
Peat Industry of Volyn: Post-War development and Current State of the Industry ……... **152**

Katelnytska L. V.
Elections to the Verkhovna Rada and Local Councils of People's Deputies of the UkrSSR in 1990 in Chernihiv Region: Characteristics and Peculiarities ….. **156**

Levchuk K. I.
The Birth of Separatist Structures in Ukraine (1990–1992) …….. **161**

……

Garbaruk A. S., Kazmirchuk O. A.
Polish Newspapers in the Western Regions of Ukraine (1991–2016) …… **164**

Pylypenko T. I.
The Problems of Ukrainian National State in Conditions of
Modern Civilization Challenges …… **168**

HISTORY OF PODILLIA

Bakalets O. A.
Moldova Coins on the Podilsk Market of the Second Half
of the XIV-XV centuries (storerooms sources) …… **174**

Kuzminets N. P.
Bolshevik Attack on Different Religious Denominations in Podillya
in the early 1920-s ……... **181**

Voinarovskyi A. V., Mazyr I. V.
Polish Community in Podillya of the 1920-s in Conditions of the Bolshevik
Policy of «Indigenization» …….. **186**

Stadnyk O. O.
Ideologization of Educational Process and Propaganda Activities of the Party
Structures in the Education Sector in the 1920-s (on Podillya materials) …….. **191**

Hula S. A.
The SPM Authorities of UkrSSR and Soviet Party Structures
in the Implementation of the Second «Military-Communist Assault» in Podillya
(1928–1930) …… **197**

Kravchenko P.M.
Personnel Policies of Stalin's Regime during the Years of Holodomor
1932–33 in Podillya …… **203**

Halchak S. D.
The Signs of Collaborationism in Podillya during Nazi Occupation ……. **209**

Kononenko V. V.
Antisemitic Policy of the Soviet Regime in 1948–1953
(based on the materials of Podillya) …… **213**

Polishchuk A.S.
Development of Pharmaceutical Net in Ukraine in 1965–1985
(on the example of Vinnytsya and Khmel`nytskiy regions) ……... **218**

Shvets I.B.
Vinnytsia Musical Culture in the years of Ukraine Independence: Creative
Experience, Current Trends …….. **223**

ETHNOLOGY

Hrebenova V. O.
The Abundance of Surnames in Sosonska Volost of Vinnytsia District (based on the materials of the State Archives of Khmelnytskyi Region) …..… **228**

Batyryeva I. M.
Cultural and Economic Complex of the East Podillya Peasants in 1950–1960's (based on ethnographic expeditions) …….. **232**

Pylypak M. A.
Traditional Culture of the Ukrainians in the Republic of Bashkortostan (on expeditions materials, 2016) …….. **238**

Zhmud N. V.
Cultural Landscape of Modern City Vinnytsia in the Context of Spacial Anthropology (on the materials of ethnographic studies): Analysis and Perspectives ……. **241**

WORLD HISTORY

Tsivatyi V. H.
The Reformation as a Component of International Relations and Processes of Institutionalization of European Foreign Policy and Diplomacy of the Early Modern Period (XVI-XVIII centuries) …… **247**

Stupko K. V.
Economic Life of Slavo-Serbia and New Serbia Settlers in 1751–1764 ……. **254**

Vereshchagina-Biliavska O. Ye.
Establishment and Development of Passionmusic as a Reflection of Religious and Artistic Processes in European Culture …… **257**

Shatkovska I.S.
Chaykovskiy's Ballet Reform in Music and Historic Context of the XIX century .. **263**

Kravchuk O. N.
T.G. Masaryk's Views on the Social and Economic Foundations of the Czechoslovak State-building …….. **267**

Popenko Ya. V.
Realization of the «Greater Romania» Idea in the Foreign Policy Activities of Bucharest in the First Quarter of the XX century …….. **275**

Sadovnik O. V.
Moldavian Autonomous Soviet Socialist Republic as a Part of the UkrSSR in 1924-1940: to the Question of Historical Background of the Transnistrian Conflict in 1989–1992 …… **280**

Andrushchak R.I.
Theoretical Principles of Soviet Anti-Catholic Policy in the 1920s …….. **284**

Melnychuk O. A., Melnychuk T. A.
Development of Social Insurance in Germany in the 1920s. …… **288**

…….

Podobied O. A.
Leisure Activities of Displaced Ukrainians in Post War Germany …… **294**

Shchyhelska H. O.
Ukrainian Refugees and Displaced People in the Context of Immigration Policy of the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland …….. **301**

Bobliyenko O. P.
Polish Emigration to Great Britain after Acquiring EU Membership (2004–2010) **307**

Buglay N. M.
Normatively Legal and Institutional Provision of Poland's Collaboration with NATO …… **311**

Melnychuk O. F.
Quality assurance of higher education in Austria …….. **316**

Zhmur Y. I.
Transition of Polish Economy from Human Resources Management to Managing the People Capital at the Turn of the XX–XXI century …… **320**

Zakharchuk V. O.
The Political-Legal Basis for the Formation and Implementation of the National Security Strategy in the Republic of Poland at the Beginning of the XXI century. **324**

SOURCE STUDIES, HISTORIOGRAPHY, METHODOLOGY

Stepanchuk Yu. S.
Image of Bohdan Khmelnitsky as a Military Figure in the Materials of All-Ukrainian Scientific-Practical Conference «The Battle of Pylyavtsi in the History of Ukraine» (to the 360-anniversary of the battle of Pyliavtsi) …… **328**

Todosiyenko N. L.
Aesthetic Development of an Individual in the Historical and Philosophical Heritage of the Enlightenment …….. **333**

Ocheretianyi V. V., Nikolina I. I.
Maxim Slavynskyi as Popularizator of Taras Shevchenko's Creative Heritage .. **338**

Savchuk A. A.
Emancipation Reform 1861 in the Modern Historiography …….. **341**

Shpak-Kosakivska N. M., Kosakivskyi V. A.
East Slavic Ornaments as a Source of Study of the Traditional Culture of Ukrainians: Historiography of the Topic ……... **347**

Nyzhnikova S. V.
Eparchial Women's Schools of Ukraine in the Second Half of the XIX – early XX centuries in Social Thought and Historiography ……. **357**

Stopchak M.V.
Activities of the Soviet Government on Disintegration of Interned UNR Army: Interpretation of Soviet Historiography …… **362**

Kutsyk R. R.
Brochure as an Important Means of Imperial Propaganda on the Territory of Kyiv, Podillya and Volyn Governorates in 1914–1917 …….. **366**

…….

Karoyeva T. R.
On transdisciplinary approach to the study of book culture ……. **372**

Murashova O. P.
Social Policy of Soviet Government in Ukraine in 1920-s:
Historiography of the Problem ……. **375**

Kochkodan V. R.
Organization of Eastern Galicia Women's Associations on the Pages of their Periodicals (end XIX century – 1939) …… **381**

Romanets L. M.
Sources for Research on Everyday Life of Teachers in Ukraine in post-war period (second half of 1940-s - the end of 1950-s) …… **388**

Polek T. V.
Theoretical and Methodological Basis of the Rural Youth's Study in Post-Soviet City: Anthropological Dimension …….. **391**

Punko V. M.
Economic Policy of Margaret Thatcher's Government: Historiography
of the Problem ……. **397**

Nefyodov D. V.
Development of Modern National Historiographical Research
(on the example of the Soviet postwar working class) …….. **403**

Handziuk V. A.
Features of Euromaidan Coverage on the Pages of the Regional Newspaper «Vinnychchyna» …….. **409**

Chorna N. N.
Modern Ukrainian-Polish Relations: Historiographical Sources Analysis …….. **412**

Neprytskyi O. A.
Reflection of Great Britain's Exit from the EU in Polish Media …… **416**

REVIEWS

Melnychuk O. A., Padalka S. S.
Historical and Cultural Monuments of Vinnytsia Region. Vinnytsia / Compiled by J.A. Zinko, A.M. Podolynnyj. - Ball: LLC «Nilan-Ltd», 2016. – 224 p.: photo, il. …….. **421**

Tuchinsky V. A.
Polish National Uprising of 1830–1831 in Right-Bank Ukraine: from Myths to Facts: col. monograph / ed. I. Krivoshyi, N. Moravets. - K .: CST, 2017. - 264 p. **423**

Zinko O. V.
Podillya Provincial Elder Sergey Kiselyov (1877–1937) in the Documents of the Epoch / Authors: O.N. Kravchuk I.I. Ratushniak, K.V.Zavalnyuk - Ball: LLC»Nilan-Ltd», 2016. – 282 p. …… **425**

Romaniuk I. M.
Davydiuk Ruslana. Ukrainian Political Emigration in Poland: Staff, Structure, Social and Political Practices in the Volyn Province. – Lviv-Rivne: Dyatlyk M., 2016. – 704 p. …….. **427**

……

Zinko Yu. A.
Mazur I. V. Provincial Cities of Ukraine: Economic, Social, Political and Ethno-demographic aspects (first half of 1920). - Vinnytsia: «Nilan-LTD», 2016. – 260 s. ……. **429**

Kolyastruk O. A.
Book Review: Andrey Kornev, Vladimir Tarasov, Stanislav Ellis. «Live, no need to die!». Creative Legacy of Vladimir Ellis and Vladimir Odinokov. 1945–1947. (Poems and illustrations created in the camps for displaced persons) [Album] / ed. S.V. Ellis. – Kharkov: «RarytetyUkrainy», 2016. – 112 p.: illustrations. (The structures of everyday life) …….. **431**

Romaniuk I. M.
Kononenko V.V. The Jewish population of Podillya (40-ies XX century – early XXI century): Monograph / V.V. Kononenko. – Vinnytsia: TOV «Nilan-LTD», 2017. – 370 p. …….. **434**

About the Authors …… **436**

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 347.78(410.1)»13/16»

Н. М. Опольська

ГЕНЕЗА ТВОРЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ В НАЙДАВНІШІ ЧАСИ

У статті досліджується розвиток творчої діяльності на території України в найдавніші часи в контексті взаємозв'язку творчості, культури, особи, онтологічних особливостей її екзистенції. Творча діяльність розглядається крізь призму генези творчості та еволюції особи як єдиного процесу. Обґрунтовується, що витоки права на свободу творчості як природнього права на території України сягають найдавніших часів.

Ключові слова: творча діяльність, творчість, культура, право на свободу творчості.

Творчість є невід'ємним атрибутом людської особистості, вищим проявом її свободи. Саме ця властивість дозволяє людству прогресувати. Відповідно до того, як особа здобувала більше чи менше свободи у своїй творчій діяльності, розвивалася цивілізація, зростала її духовна та культурна свобода. Творчість є цінним аспектом суспільного життя, основною силою суспільного прогресу. Вивчення історичних етапів становлення та розвитку правового регулювання творчої діяльності від часу її зародження до сучасності дозволяють визначити закономірності розвитку права на свободу творчості.

Проблеми правового регулювання творчої діяльності висвітлено в працях Ю. Шемшученка, Т. Мілової, М. Мацькевича, О. Пунди [1;2;3] та інших науковців. Частина історичної основи дослідження представлена в працях Л. Залізняк, Л. Клочко, Б. Лановик, Л. Паламарчук, І. Чернякова, Г. Чечельницької та ін. [9;10;11;12;14].

Водночас, у вітчизняній юридичній літературі недостатньо досліджень правового регулювання творчої діяльності крізь призму генезису творчості та еволюції особи як єдиного процесу. Поглибленого вивчення потребує розвиток творчої діяльності на території України в найдавніші часи в контексті взаємозв'язку творчості, культури, особи, особливостей її буття.

Метою статті є обґрунтування генезису творчої діяльності у найдавніші часи на території України через еволюцію творчості,культури та особи.У межах цієї проблематики проаналізуємо витоки права на свободу творчості як природного права, що виникло разом з першими паростками людської цивілізації та культури.

Генеза свободи творчості на території України тісно пов'язана з історією розвитку цього феномену у зарубіжних країнах, але має свої особливості. Традиційно, саме звичай був первинним регулятором творчої діяльності у країнах Стародавнього світу, а також для трипільців, скіфів, сарматів, греків-колоністів, які заселяли міста-держави в Криму та Північному Причорномор'ї у VII ст. до н.е. Пізніше звичаєве право було формою становлення права на свободу творчості середньовічної Європи, у тому числі Київської Русі.Особливості генезису досліджуваного права на території сучасної України обумовлені відсутністю власної державності та незалежності протягом тривалих історичних періодів, геополітичним розташуванням, ідеологічним впливом європейських та східних концепцій права на свободу творчості.

Розвиток права на свободу творчості нерозривно пов'язаний з історією культури. Отже, передусім, варто з'ясувати який зміст вкладається у це фундаментальне поняття, аби зрозуміти, яке саме місце посідає в ньому творчість. За резолюцією Всесвітньої конференції з культурної політики, яка була проведена у 1982 році під егідою ЮНЕСКО, культура тлумачиться як комплекс характерних матеріальних, духовних, інтелектуальних і емоційних рис суспільства, що включає в себе не лише різні мистецтва, а й спосіб життя, основні правила людського буття, системи цінностей, традицій і вірувань [4].

У Законі України «Про культуру» зазначено, що культура - сукупність матеріального і духовного надбання певної людської спільноти (етносу, нації), нагромадженого, закріпленого і збагаченого протягом тривалого періоду, що передається від покоління до покоління, включає всі види мистецтва, культурну спадщину, культурні цінності, науку, освіту та відображає рівень розвитку цієї спільноти [5].

Словник української мови інтерпретує поняття культури як сукупність матеріальних і духовних цінностей, створених людством протягом його історії; рівень розвитку суспільства в певну епоху; те, що створюється для духовних потреб людини [6, с. 324]. У Новому словнику російської мови до змісту цього поняття віднесено рівень розвитку суспільно-інтелектуальних та виробничих взаємозв'язків; сукупність пам'яток літератури мистецтва та архітектури визначеного періоду і території; сферу людської діяльності, яка пов'язана з літературою, мистецтвом, архітектурою, штучно створений світ, життя в якому визначається людськими ідеалами [7, с. 642].

Як бачимо, зміст феномену культури розкривають через сферу людської діяльності, яка пов'язана з літературою, мистецтвом, архітектурою, що є невід'ємним елементом культури. Використовуються такі категорії як «створення», «творення», «вироблення», що зі свого боку вказує нам на єдність культури та творчої діяльності людини. Крім того, в зміст поняття культури закладене і питання генези, оскільки в усіх визначеннях маємо справу із словами «історія», «період», «існування», тобто часовим простором.

Отже, поняття культури охоплює усі можливі прояви творчої активності людини, включаючи літературну, художню, наукову, технічну та інші види творчості. Творча діяльність у будь-якій сфері науки, літератури, мистецтва є невід'ємною частиною культурного простору суспільства, основою його прогресу, рушійною силою розвитку людства.Через творчість реалізується історичний розвиток культури, зв'язок між цими поняттями є дуже тісним.

Досліджуючи генезис права на свободу творчості на українських землях, вважаємо за доцільне використовувати періодизацію розвитку української культури, яка незважаючи на відсутність власної державності, незалежності, ідеологічні, політичні, соціальні перепони, формувалась як окреме явище і вирізнялась своєю автентичністю. Враховуючи тісний зв'язок між творчістю та культурою, видається слушним залучення культурологічного понятійного апарату та відповідних концепцій. Ці міжгалузеві запозичення дозволять зробити більш системним дослідження витоків права на творчість. Генеалогію цього права, на наше переконання, варто вести з моменту усвідомлення особою можливості використання творчої здатності, оскільки головним джерелом цього права є сама природа, а не воля законодавця [8, с. 48], до сучасного стану його правового забезпечення.

У пошуках критеріїв класифікації генези права на творчість, на увагу заслуговує концепція культурних парадигм. З'ясуємо основний зміст цього поняття в цілому. Бакач Н. зазначає, що культурна парадигма - це складне явище, яке включає в себе ряд елементів. Зокрема, до неї належать: 1) Суб'єкт - творець і носій культурної парадигми. Це конкретні люди, об'єднані спільною соціокультурною епохою, одним часом, в якому вони живуть і здійснюють свою культуротворчу діяльність; 2) Спільність життя, долі, культурно-історичну місію даного суб'єкта, які знаходять своє вираження в провідному типі відносин при вирішенні загальних смисложиттєвих завдань; 3) Наявність загальної соціокультурної емоції, загального життєвого настрою; 4) Самосвідомість суб'єкта культурної парадигми, пов'язану з набуттям самоідентичності, істинних смислів свого соціокультурного буття; 5) Особлива ціннісна ієрархія, система значимість базових цінностей для вирішення життєвих завдань суб'єкта культурної парадигми; 6) «Духовні лідери» епохи, так звані великі люди свого часу, процес самоідентифікації яких ізоморфний такому процесу щодо всієї епохи. Це люди, які дають епосу можливість усвідомлення себе, дають слова для самоназви епохи, формулюють і декларують ті смисложиттєві завдання, способи вирішення яких є одним з важливих елементів культурної парадигми; 7) Культурний герой епохи - не стільки реальна жива людина епохи, скільки образ-ідеал, який виступає для епохи зразком стилю життя; 8) Єдиний, загальний для всієї епохи символічний ряд - набір «паролів» епохи, набір ключових слів і речей, загальний тип відносин; 9) Парадигмальні (прецедентні або репрезентативні) тексти, що виступають провідним міфом епохи [9, с. 59].

У наведеному визначенні носій культурної парадигми і суб'єкт творчості розглядаються як суміжні категорії. Цінним для нашого дослідження є те, що в основі концепції культурної парадигми лежить людина, її культуротворча діяльність, «духовні лідери», «культурні герої», прецедентні і репрезентативні тексти. Отже, доходимо висновку, що людська творчість в усіх сферах суспільного життя є основою культурної парадигми. Таким чином, для розуміння генезису права на свободу творчості, важливим є звернення до творчості як визначального елемента культурної парадигми та вищої форми людської діяльності.

З огляду на вище зазначене, як критерій класифікації історичних етапів правового регулювання свободи творчості в Україні, можна використати типологію культурних парадигм.

Заслуговує на увагу позиція Чечельницької Г., яка за домінуванням культурних парадигм виділяє: Дохристиянську цивілізацію (міфологічну) – від появи людини на території сучасної України до прийняття християнства у 988 року, яка характеризується домінуванням міфологічного світогляду; Християнську цивілізацію (988–1917 рр.), для якої характерним є поширення християнської культури; Марксистську цивілізацію (1917-1991 рр.) - домінування марксистського світогляду; Постхристиянську цивілізацію починаючи з 1991 року і до сучасності, яку повязують з постхристиянською культурною парадигмою [10, с. 152].

Отже, зважаючи на домінування культурних парадигм у правовому регулюванні свободи творчості на території України, можна виділити наступні періоди: міфологічний, або період образного мислення (з найдавніших часів та до прийняття християнства у 988 році), християнська цивілізація (988-1917 рр.), марксистська цивілізація (1917-1991 рр.), постхристиянська цивілізація (від 1991 р.).

Дослідження генези права на свободу творчості, починаючи з пам'яток культури та мистецтва міфологічного періоду на території сучасної України, створює певні складнощі, внаслідок його часової віддаленості. Відомостей про творчу діяльність найдавніших часів небагато і вони фрагментарні. Однак аналіз цього феномену з моменту усвідомлення особою можливості використання творчої здатності дозволить надати йому юридичну оцінку, виявити тенденції на закономірності становлення та розвитку.

Висвітлюючи перший етап в історії розвитку права на свободу творчості на території сучасної України, слід звернути увагу на культуру епохи неоліту, яка ввійшла в історію як «трипільська культура». Тривалий час українські дослідники не наважувалися робити сміливі висновки про поступальний етнічний розвиток українців із часів трипільської культури до сучасних українців через ідеологічні заборони радянської доби.

Варто погодитись з думкою Лановика Б., що трипільську культуру можна по праву вважати праосновою українського народу, здобутки якої ставлять поруч із шумерською, мікенською культурами [11, с. 204].

Період трипільської творчості і культури припадає на V-III тисячоліття до нашої ери. Творча діяльність виражалась у гончарному ремеслі, металообробці, що вказує на подібність витоків вітчизняного права на свободу творчості з країнами межиріччя [12, с. 14]. Спільність генези виявляється у тому, що в стародавніх державах Месопотамії та Стародавньому Єгипті правове регулювання творчої діяльності відбувалося на основі звичаїв, обрядів і табу, як і на території України. Крім того, у Стародавньому Єгипті творчість не сприймалась як самостійний вид діяльності людини, розглядалась у контексті ремесла, що також вказує на подібність культурної комунікації.

Відмінністю у регулюванні творчої діяльності було те, що на території України пріоритетний статус у здійсненні творчої діяльності мали жінки. Вони були вмілими майстринями, виготовляли сукні, сорочки, прикрашували їх орнаментом, виготовляли і розписували керамічні вироби, робили прикраси з морських черепашок, намистинок. У трипільських поселеннях були розміщені ткацькі верстати та знаряддя для виготовлення керамічних виробів. Артефакти, які знайдені на території Черкащини та Поділля вказують на те, що трипільці володіли секретами письма, яке поєднувалося з високоякісним випалюванням посуду. На глечики наносилися спеціальні позначення, за допомогою яких вівся облік господарства [13, с. 96].

Немає сумнівів, що в періоди палеоліту та мезоліту не існувало права на творчість, у сучасному розумінні його використання чи охорони. Творче освоєння простору людиною, використання творчих здібностей у процесі господарської діяльності сприяли розвитку суспільного життя. Відсутність права, як регулятора суспільних відносин, зумовлено низьким рівнем суспільного розвитку. Синкретизм був особливістю творчої діяльності, вона не була відділена від господарської. Регулятором цих відносин тривалий час залишалися соціальні норми, звичаї, традиції. Суспільний устрій в основі якого лежав матріархат, обумовив особливий статус жінки як творця. У процесі господарської діяльності жінки активно використовували творчі здібності, прикрашаючи побутові речі. Творчість була складовою загальносуспільних рушійних сил та мала суто деперсоніфіковану функцію. Через низький рівень культурного розвитку, відсутній був суспільний запит на правове регулювання, творчість розглядалась як суспільне надбання.

Подальший розвиток регулювання творчої діяльності на території України пов'язаний із кіммерійцями, скіфами і сарматами, які населяли територію України у І тис. до н.е. Наявна юридична література до цього часу містить суттєві прогалини у висвітленні правової спадщини давніх протодержавних та ранньодержавних утворень кіммерійців, скіфів, сарматів. Серед найважливіших процесів, які заклали фундамент права на творчість, чільне місце займає звичаєве регулювання творчої діяльності та формування культури як особливої сфери людського суспільства.

У кіммерійців, як і у трипільців, домінував синкретизм. У їх свідомості творчість, мистецтво не були відмежовані від господарчих занять. Творча діяльність і господарча діяльність не відокремлювалися, не протиставлялася одна одній. У процесі колективної праці вони гармонійно поєднувались: створення знарядь, їх ефективне використання, задобрювання богів піснями та танцями на успіх у справі, тощо [14, с. 4].

Культура кіммерійців була інтегрована у культуру скіфів. Спочатку принципових розбіжностей між ними не існувало. Схожими залишались обряди, орнаменти кераміки, побутові особливості, мова. Однак, через поступову диференціацію скіфського суспільства, коли достатнього розвитку набули ремесла й торгівля, творча діяльність стала більш затребуваною.

Соціальну диференціацію скіфського суспільства охарактеризував Геродот (VI ст. до н. е.), розділивши його на три суспільні групи: царські скіфи, скіфи-воїни, що заселяли

причорноморські степи і займалися скотарством, та скіфи-землероби, які жили в основному у лісостеповій зоні Подніпров'я [15, с.180-228].

Аналізуючи предмети поховань, знайдені археологами у курганах Чортомлик, Куль-Оба, Товста Могила, Солоха, Гайманова Могила, Братолюбівський курган, могильники скіфів на Полтавщині, Київщині, Поділлі, Херсонщині, в районі Дніпрових порогів та в інших місцях [16, с.53], де ховали скіфських царів, можна зробити висновок про те, що в скіфський період змінилося відношення до творчості. Соціальне розшарування суспільства зумовило зміну естетичних поглядів, розвиток творчої діяльності, з'явився запит на її результати. Творча діяльність почала цінуватися більше ніж інші види ремесл, приносити прибуток, засоби до існування. Це започаткувало зміни у соціальному статусі творців.

Характеризуючи творчість, як правовий феномен, варто відмітити, що вона була деперсоніфікованою та колективною. Цінувалися результати творчості, майстерність, але ім'я творця, авторство не було авторитетним, тобто не мало суттєвого значення і, таким чином, не виникало потреби у його охороні.

Сарматська культура була схожою із скіфською. Поховальні обряди знаті суттєво відрізнялися від поховальних обрядів простого люду, результати творчої діяльності відігравали в них провідну роль. У багатих сарматських похованнях археологами було знайдено ювелірні вироби, зброю, побутові предмети, прикрашені стилізованими зображеннями, які є витворами мистецтва [16, с. 60].

Отже, культура скіфів і сарматів відіграла важливе значення у становленні права на свободу творчості. Використання у поховальних обрядах найкращих результатів творчої діяльності, від прикрас, зброї до архітектурних витворів, підтверджувала високий статус померлої особи. Такого роду звичаї зумовили подолання синкретизму та привели до виділення творчої діяльності від інших видів. Особи, які займалися творчістю, за умови попиту на результати їх діяльності, могли отримувати засоби до існування виключно творчою діяльністю. Це стало важливим кроком у поступальному розвитку регулювання свободи творчості, змінило соціальний статус творця у суспільстві, надало можливість займатися виключно вищою формою діяльності людини.

Подальший розвиток правового регулювання творчості пов'язаний із грецькою колонізацією. У генезі цієї сфери на українських землях чітко простежується антично-грецький вплив. На відміну від скіфів, елліни-колоністи були талановитими творцями, мали більш розвинену систему творчості. Крім розвиненої торгівлі прикрасами, скульптурами, іншими шедеврами мистецтва у містах-державах розвивалася наука. Джерелами правового регулювання творчості були місцеві звичаї, декрети грецьких міст-полісів, закони царів. Творчість становила особливу цінність для еллінів-колоністів. Грецькі колонії Північного Причорномор'я були осередком зародження філософії. Вихідцями з давньогрецьких колоній є такі мислителі як БіонБорисфеніт, Анахарсіс.

Розвиток філософії мав суттєвий вплив на індивідуалізацію творчості та формування права на свободу творчості. Послаблення традиційних колективних зв'язків у творчій діяльності зумовило самовизначення індивідума, його творчих здібностей та талантів. З'явились імена мислителів, суспільний запит на їх твори. Творчість отримала естетичну і економічну оцінку. Поступово відбувалась індивідуалізація, персоніфікація творчості, з'явилася титульність володіння творами, скульптурами тощо.

Перехід від колективної творчості до індивідуальної спричинив суттєві зміни у формуванні права на свободу творчості. Серед сукупності суспільних благ творчість почала становити самостійну цінність.

У правовому регулюванні творчості можна виділити і ряд недоліків, які гальмували процес становлення цього права. Незважаючи на те, що творчість виокремилась як феномен у мистецтві та філософії, творів було не багато, автори були загальновідомими, тому захисту підлягала титульність володіння результатів творчості, а не ім'я автора, талант, його вміння чи навички.

Отже, міфологічний етап має важливе значення у становленні права на свободу творчості на території сучасної України. Досліджуючи генезу цього феномену, доходимо висновків, що міфологічний період - це період образного мислення, особливістю якого є колективність та анонімність. З зазначеного виводимо, що творча діяльність, яка характеризувалася колективністю, деперсоналізацією, була основою суспільного прогресу. Вона регулювалася на основі соціальних норм та звичаїв. У силу спрощеності суспільного життя, відсутності права як регулятора суспільних відносин, підстави говорити про оформлення права на свободу творчості відсутні. Однак, у контексті взаємозв'язку творчості, культури, особи і буття, генеза творчості та еволюція особи єдиним, нероздільним природним процесом. Витоки права на творчість сягають міфологічного періоду (періоду образного мислення), як природнє право,що випливає із людської природи.

Основні тенденції генезу регулювання творчої діяльності: подолання синкретизму творчості, виділення її з господарської діяльності; перехід від колективної творчості до індивідуальної;зміна соціального статусу творців, прибутковість творчості; регулювання творчої діяльності соціальними нормами, звичаями; титульність володіння на результати творчої діяльності та її захист, відсутність авторитетності імені автора, його захисту.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Шемшученко Ю. Свобода наукової творчості як конституційне право людини і громадянина / Ю. Шемшученко, Т. Мілова // Вісник Національної академії наук України. – 2008. – №3. – С. 36-43.
2. Мацькевич М. Право на свободу літературної, художньої, наукової і технічної творчості як конституційне культурне право / М. М. Мацькевич // Наше право: Науково-практичний журнал. – 2012. – №1, ч. 2. – С. 17-21.
3. Пунда О. Проблеми здійснення права на свободу творчості / О. О. Пунда, Я. Ю. Колобова // Університетськ наукові записки. – 2011. – №2. – С. 81-86.
4. Декларація Мехіко щодо політики у сфер ікультури від 06.08.1982. ЮНЕСКО [Електронний ресурс]. – 1982. – Режим доступу до ресурсу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_730.
5. Закон України»Про культуру» [Електронний ресурс]. – 2011. – Режим доступу до ресурсу: http://zakon.rada.gov.ua
6. Паламарчук Л. С. Словник українськоїмови // Українська мова :енциклопедія. – К.: Укр. енцикл., 2004. – 612 с.
7. Новый словарь русского языка. Толково-словообразовательный. – Т2. – Москва: Русский язык, 2000. – 2310 с.
8. Гоцуляк Ю. В. Мораль та право у природно-правовій доктрині П. І. Новгородцева / Ю. В.Гоцуляк // Часопис Київського університету права. – 2011. – №2. – С. 48–51.
9. Бокач Н. Культурная парадигма как объект социально-философского анализа: дис. канд. філос. наук: 09.00.11. – Москва, 1998. – 121 с.
10. Чечельницька Г. В.Психоісторичний огляд проблеми періодизації української історії та діагностика сьогодення / Г. В. Чечельницька //Філософія. Культура. Життя. – 2014. – Вип. 41. – С. 151-155.
11. Лановик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М. Економічна історія України і світу.–К.:Вікар, 2004. –320 с.
12. Опольська Н. М. Особливості розвитку права на свободу творчості в країнахСтародавнього Сходу [Електронний ресурс] / Н. М. Опольська // Науковий вісник Херсонського державного університету. – Режим доступу до ресурсу: http://www.lj.kherson.ua/index.php/arkhiv-vidannya?id=187.
13. Залізняк Л. Трипілля очима науковців і політиків / Л. Л. Залізняк// Археологія. – 2004. – №3. – С. 95-103.
14. Черняков І. Кіммерійці: міфи, історія, археологія / І. Черняков // ІсторіяУкраїни. – 1997. – №24. – С. 2-4.
15. Геродот.Історія в дев'яти книгах / Геродот. – Київ: Наукова думка, 1993. – 576 с. – (4).
16. Клочко Л. Золота етнографіяСкіфії: верхній фриз пекторалі з кургану Товста Могила / Л.С.Клочко // Народна творчість та етнологія. – 2012. – №1. – С. 51-60.

Opolska N.M. Genesis of Creative Activity in Ukraine in Ancient Times

The article examines the development of creative activity in Ukraine in ancient times in the context of the relationship of art, culture, people and life. Creative activity is seen in the light of the genesis of creativity and evolution of a person as an integral process of natural evolution. Substantiated that the origins of the right to creative freedom in Ukraine reaches ancient times as a natural right.

Keywords: creativity, art, culture, freedom of creativity.

Опольская Н.М. Генезис творческой деятельности на территории Украины в древние времена.

В статье исследуется развитие творческой деятельности на территории Украины в древние времена в контексте взаимосвязи творчества, культуры, личности, онтологических особенностей его экзистенции. Творческая деятельность рассматривается сквозь призму генезиса творчества и эволюции человека как единого процесса. Обосновывается, что истоки права на свободу творчества как естественного права на территории Украины достигают древнейших времен.

Ключевые слова: творческая деятельность, творчество, культура, право на свободу творчества. Статтю подано до редколегії 17.01.2017 р.

УДК 94 (477) «12»

О.І. Криворучко

ПРОБЛЕМА «БОЛОХОВЦІВ» У ДОСЛІДЖЕННІ ІСТОРІЇ ПІВДЕННИХ РУСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ XIII СТ.

У статті досліджуються зміни в суспільному устрої південноруських земель у XIII столітті в результаті їх підпорядкування владі монгольських ханів та особливості суспільно-політичного життя населення, яке прагнуло перейти під їх безпосереднє правління. Аналізуються причини та наслідки походів Данила Галицького проти «болоховців» та їх місце в анти монгольській політиці князя.

Ключові слова: монголи, Данило Галицький, «болоховці», «татарські люди», автономні самоврядні громади.

До питання про «болоховців» чи так званих «людей татарських» зверталися у своїх працях всі дослідники руської історії періоду монгольського панування. Серед останніх публікацій, в яких аналізуються окремі аспекти цієї проблеми, варто виділити праці Толочка О.П. [1], Головка О.Б. [2], Бабенка Р.Б. [3], Клеймьонової О.О. [4], Демидка С. [5] та інші. Однак автори не ставили перед собою завдання дослідження теми «болоховців» як окремого явища в історії південноруських земель.

Тому автор ставить за мету охарактеризувати специфіку адміністративно-територіальної політики монгольських ханів щодо руських земель, обставини переходу частини південноруського порубіжжя під безпосередню владу ординців, проаналізувати причини та наслідки походів Данила Галицького проти «болоховців» та їх місце в анти монгольській політиці галицько-волинського князя. Зрозуміло, що у рамках невеликої статті ці завдання можуть бути реалізовані лишу у вигляді постановки певної проблеми.

Насамперед, слід визначитися з тим, про яку територію йдеться. За твердженням Грушевського «в безпосередній залежності від Татар тоді стояли: Болохово (правдоподібно те Болохово над Горинею) і «всі Болоховці» (треба мабудь розуміти громади побожські і послучські), Побоже, громади по середній Случи (Білобереже, Возвятль, Сімоць і Городок) ціле порічє Тетерева. Що більше - літописне оповіданнє дає натяк, що в аналогічних відносинах до Татар стояв і сам Києв» [6, с. 157-158].

Історики по-різному характеризують становище цих земель, однак більшість вказують на їх прикордонне положення або своєрідну «буферну зону» між татарськими кочовищами та землями Галицько-Волинського князівства: Грушевський визначає їх як «територію на пограничних частинах Київщини та Волині» [6, с. 157-158]; М. Котляр, характеризуючи початок походу Куремси, вказує, що війська темника прорвали «оборонний рубіж Галицько-Волинського князівства» [7, с. 208]; І. Крип'якевич твердить, що кочовища Куремси на Правобережжі були «поблизу кордону Галицько-Волинського князівства» [8, с. 133] тощо.

Що ж стосується середнього Побужжя, то, на думку В. Отамановського, на час монгольської навали воно було «мало або й цілком незаселене», а «Татарська зверхність від половини XIII ст. повинна була сприяти просуванню на південь тубільної колонізації» [9, с. 41].

Особливе місце проблема «болоховців» займає у наукових дослідженнях М.С. Грушевського. Вона є основою теорії «автономії самоврядних громад». На думку О. Толочка, ця ідея «належала до числа найбільш симпатичних самому Грушевському, адже фігурує у всіх його працях про XIII ст., від першої великої публікації до робіт зрілого періоду, від суто академічних праць до відверто популярних» [1, с. 811]. Дослідник слушно зауважує, що Грушевський вважав цю теорію «однією із найбільш вдалих своїх ідей. Жодних її модифікацій, від першої появи, він не вважав за потрібне робити» [1, с. 811].

О. Толочко зазначає, що у найзагальніших рисах суть цієї теорії Грушевського полягає в тому, що внаслідок монгольського завоювання південних руських земель тут було знищено весь попередній суспільний порядок, а населення значних територій переходить до існування у вигляді «автономних самоврядних громад». Ці громади, номінально підкоряючись монголам і опонуючи спробам вцілілих князів (зокрема, Данила Галицького) повернути їх у колишній порядок, насправді зберігають свій демократичний самоврядний характер [1, с. 812].

У своєму «Нарисі історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV ст.» Грушевський, даючи характеристику намірам «татарських людей», зазначав, що вони татарське іго задумали використати «для того, щоб звільнитися від дружинного ладу, від князівської централізації і в безпосередній залежності від татар відновити попередній устрій автономних общин (оскільки залишало місце для такої общинної автономії татарське верховенство)» [10, с. 450]. На підтвердження останньої тези варто навести свідчення літописця, який , описуючи повернення Данила з Польщі та його обурення діями болоховців,

зазначає, що князь «тим більшу ворожнечу держав, що вони од татар велике сподівання мали» [11, с. 399].

Згодом у фундаментальній «Історії України – Руси» Грушевський, аналізуючи згадане твердження літописця, зазначав, що ці «літописні оповідання, що нічого не згадують про князів або посадників, говорять все про громади», тому, відзначає історик, Данило Романович «нищив не самих провідників, а цілі городи, цілі землі» [6, с. 159]. Дослідник наголошує на тому, що галицько-волинські війська здійснили кількаразові спустошення згаданих територій, але так і не змогли змінити протатарської орієнтації населення. На думку Грушевського, таку позицію «людей Татарських» характеризує те, що був «Данило їм далеко небезпечніший, ніж Татари…видко таки воліли вони татарську зверхність як Данила» [6, с. 159].

Історик був переконаний, що метою такої політики «болоховців» було «виломитися з-під князівсько-дружинного режиму», а причинами є те, що «під татарською зверхністю громади могли шукати більшої свободи своєї громадської самоуправи, легшого оподаткування» [6, с. 159]. Звідси дослідник робить висновок: «Наслідком сього руху було відновленнє тих більше-менше суспільно-політичних відносин, які існували перед київською княжою окупацією» [6, с. 159].

Тут ми торкаємося делікатної (хоча і одвічної) теми - що превалює у свідомості народних мас: реалізація високих ідей чи вирішення щоденних побутових проблем. Через призму нашого дослідження висловлена дилема, екстрапольована надійсність XIII ст., зводиться до запитання, що важливішим було для «болоховців»: підтримка зусиль галицько-волинського князя у створенні передумов для організації анти монгольської боротьби (а, отже, сплата високих податків для фінансування військових походів; проведення модернізації військ; будівництва укріплень міст та будівництва нових фортець у Галичині та на Волині, які навряд чи могли слугувати для захисту населення «прикордонних» територій), чи помірні податки монголам в обмін на безпеку і навіть гарантії захисту від інших нападників [8, с. 133] Думається, що відповідь очевидна – весь перебіг боротьби Данила Романовича з «болоховцями» є тому підтвердженням.

Певним поясненням антикнязівської позиції «болоховців» може слугувати і той факт, що замість виконання свого прямого обов'язку – захисту земель від загарбників, князь з родиною під час монгольської навали переховувався за кордоном. Мазовецький князь Болеслав надав Данилові стіл у Вишгороді «і пробув він тут, допоки вість дістав, що вийшли вже із землі Руської безбожні, і вернувся він у землю свою» [11, с. 398].

Та й залежність Галицько-Волинської держави від Золотої Орди меншою мірою перешкоджала її соціально-економічному та культурному розвитку, аніж стояла на перешкоді амбітним планам Данила Романовича поширити свою владу на інші руські землі, чому на заваді стояла, запроваджена монголами системи ярликів на княжіння [12, с. 75; 13, с. 43; 14, с. 13].

У контексті аналізу соціальних мотивів дій «болоховців» слушною є думка В. Отамановського, який зазначав, що «була це боротьба проти спроб Галицько-Волинського князівства експропріювати землі громад та дрібних землевласників, а самих власників земельних володінь перетворити на залежну від феодалів людність» [9, с. 88].

Справедливості ради зазначимо, що через сто з лишком років після аналізованих подій нащадки цих «татарських людей» (зокрема, на Східному Поділлі) на чолі зі своїми «отаманами» «увійшли в приязнь» з литовцями, війська яких під проводом Ольгерда розбили трьох татарських князів, «отчичів і дідичів» Подільської землі (див. [15]). Хоча Грушевський характеризує ці події як початок литовської «окупації» Поділля [16, с. 79], ми схильні оцінювати «приязнь» «отаманів» до литовських князів не як прояви колабораціонізму, а як встановлення союзницьких відносин. Інакше кажучи, подільські «болоховців» в XIV ст. щодо литовських князів здійснили те, в чому відмовили Данилу Галицькому їх предки у XIII ст. – надали підтримку в боротьбі з татарами за контроль над краєм. Однак це вже тема іншого дослідження.

Повернімося до подій XIII ст. Чи міг Грушевський, переконаний прихильник народницького напрямку у вітчизняній історіософії, змиритися з подібною «меркантильністю» народних мас? Можливо, одним із мотивів (попри відсутність серйозної джерельної бази) обґрунтування теорії «автономії самоврядних громад» було намагання історика знайти «раціональне зерно» у діях «болоховців», подати їх як «визволення від дружинного ладу, від княжої централізації»?

Не будемо далі аналізувати витоки, джерельне та ідеологічне обґрунтування названої теорії (такий аргументований аналіз містить згадана наукова стаття О.Толочка). Вважаємо за потрібне зупинитися на окремих аспектах змін суспільних відносин у південних руських землях (передусім, заселених «людьми сєдящими за Татари»), спричинені монгольськими походами в XIII ст.

Суть золотоординського іга як історичного явища полягала у формуванні та зміцненні стійкої системи залежності руських земель від завойовників. У політичній сфері вона проявлялася насамперед у видачі ханами руським князям ярликів на управління землями. Як це

не парадоксально звучить, однак одним із наслідків підпорядкування руських князів владі монгольських ханів стало посилення їх позицій. Підтвердженням того є, наприклад, літописні свідчення щодо посилення позицій Данила Галицького в результаті принизливої поїздки до Батия та визнання себе його васалом [11, с. 406]), що в різні періоди слугували основою для відповідних висновків дослідників [17, с. 254; 6, с. 66; 18, с.186; 9, с.368; 8, с.128; 7, с. 204 та ін.].

Про зміни у феодальному праві (передусім у правах удільних князів) зазначав М. Костомаров. Визнаючи те, що підпорядкування князів хану зміцнювало їх владу, вчений наголошує на встановленні нової форми самої князівської влади: отчини перетворюються на вотчини. На думку історика, якщо слово отчина «означало не більше як моральне право князя правити і княжити там, де княжили його прародичі», а князь змушений був «постійно оберігати та захищати себе власними засобами», то «поклонившись хану, передавав йому своє князівство у власність як завойовнику і отримував його знову як спадкове володіння; тепер він мав право на покровительство і захист з боку того, хто дав йому володіння. Ніхто не міг відібрати у нього князівство, окрім того , від кого він його отримав» [17, с. 254]. А звідси висновок: «Вічеве право, висловлюване волею чи бояр, чи волею всього народу, необхідно було змовкнути, тому що князь міг завше налякати непокірних татарами» [17, с. 254].

У контексті нашого дослідження варто відзначити, що, обґрунтовуючи теорію про самоврядні громади, Грушевський явно симпатизує (з певною ідеалізацією) вічевому устрою як антиподу «князівсько-дружинному режиму».

На нашу думку (без ніяких натяків на сучасність), аналізуючи віче як форму державного (чи громадського) управління через призму його природи, компетенції та складу, більш об'єктивним є твердження П.П. Толочка, що віче – це «інститут, який сягає своїм корінням ще в додержавний період, ніколи не був органом народовладдя або широкої участі демократичних верств населення у державному управлінні. Керівна роль і переважне право представництва у ньому належали верхам суспільства» [20, с. 220].

Як це не звучить абсурдно (однак актуально), «самоврядними громадами» теж хтось мав управляти. Наприклад, на території середнього Побужжя цю роль відігравали так звані «отамани». За твердженням В. Отамановського « нова назва подільської старшини («отамани», а не «старцы», наприклад), не знана досі ані в Київському, ані в Галицько-Волинському князівствах, виказує, що уряд отамана не належить до решток родового чи племінного устрою» [9, с. 91]. На думку історика, «отамани» середнього Побожжя – це є виборна військово-цивільна старшина місцевих сільських громад, нових суспільно-економічних формацій, що витворилася з різних племінних та етнічних елементів у колонізаційних обставинах XIII - XIV вв. [9, с. 92].

Окрім невизначеного статусу «отаманів» у вивченні «болоховських громад» є ще чимало недосліджених сторінок: основні заняття «болоховців», відносини між окремими громадами, їх місце у між князівських протистояннях, особливості поземельних відносин та ін.

Однак, на нашу думку, є всі підстави стверджувати, що особливості суспільних та соціально-економічних відносин, які сформувалися на південноруських землях в умовах монгольського завоювання, безперечно, вплинули на весь хід історичного процесу в регіоні і призвели до ряду визначальних явищ у житті українського народу, зокрема, колонізації Степу, виникнення козацтва, новим тенденціям у розвитку вітчизняної культури тощо.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Толочко О.П. Михайло Грушевський та Мацей Стрийковський / О.П. Толочко // Україна крізь віки: Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смолія. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. – 1096 с.
2. Головко О.Б. Пониззя і Болохівщина у політичному розвитку Південно-Східної Європи(XII – XIIIст.) [Електронний ресурс] / О.Б. Головко // Матеріали XIII Подільської історико-краєзнавчої Конференції. – Камянець Подільський, 2010. – Режим доступу: http://www.haidamaka.org.ua/0218.html.
3. Бабенко Р.В. Взаємовідносини Золотої Орди і Південно-Західної Русі в XIII ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.02 / Р.В. Бабенко; НАН України. Ін-т сходознавства ім. А.Кримського. — К., 2004. — 20 с.
4. Клеймьонова О.О. Русь і монголи: військово-політичні відносини першої половини XIII ст.) [Електронний ресурс] /О.О. Клеймьонова – Режим доступу:http://www.nbuv.gov.ua/ old_jrn/ Soc_Gum/ Gileya/ 2011_51/Gileya51/I1_doc.pdf.
5. Демидко С. Волино - Київське порубіжжя XI – XIII ст. з «Літописом Руським» [Електронний ресурс] /С. Демидко – Режим доступу: http://www.myslenedrevo.com.ua/uk/ Sci/Local/Zaslav/ AncientVolyn/ VolynKyivBorder.html.
6. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. - Т.3. / М.С. Грушевський. – Київ: Наукова Думка, 1992. – 592 с.

7. Котляр М.Ф. Галицько-Волинська Русь / М.Ф. Котляр. - Київ: Альтернатива, 1998. – 336 с.
8. Крип'якевич І.П. Галицько-Волинське князівство / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Відп. Ред.. Я. Ісаєвич – Львів, 1999. – 220с.
9. Отамановський В.Д. Вінниця в XIV – XVII століттях: Історичне дослідження / В.Д. Отамановський. – Вінниця: Континент-ПРИМ, 1993. – 464с.
10. Грушевський М. С. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV ст. / М.С. Грушевський. – Київ , 1991. – 541 с.
11. Літопис Руський / Пер. З давньоруської Л.Є. Махновця; Відп. ред. О.В. Мишанич. - Київ: Дніпро, 1989. - XVI+591 с.
12. Грушевський М.С. Очерки истории украинского народа / М.С. Грушевский. – Киев: Лыбидь, 1990. – 400 с.
13. Криворучко О.І. Вплив релігійного фактору на формування політики Данила Галицького / О.І. Криворучко, С.О. // Збірник матеріалів регіональної наукової конференції «Виховання молоді на принципах християнської моралі». – Вінниця, 2013. – 114 с.
14. Криворучко О.І., Криворучко С.О. Золотоординський вектор політики Данила Галицького / О.І. Криворучко, С.О. Криворучко. // Вісник інституту історії, етнології і права: Збірник наукових праць. Вип.8.– Вінниця, 2010.–171 с.
15. Слуцький літопис [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://litopys.org.ua/psrl3235/lytov17.htm.
16. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. - Т.4. / М.С. Грушевський. – Київ: Наукова Думка,1993. – 544 с.
17. Костомаров Н.И. Исторические произведения. Автобиография / Н.И. Костомаров. – Київ: Изд-во при Киев. ун-те, 1990. – 736 с.
18. Полонська –Василенко Н.Д. Історія України: У 2 т. Т.1. До середини XVII століття / Н.Д. Полонська –Василенко. – Київ: Либідь. – 640 с.
19. Греков Б.Д. Киевская Русь. / Б.Д. Греков. – Москва: Госполитиздат, 1953. - 569 с.
20. Толочко П.П. Київська Русь / П.П. Толочко. – Київ: Абрикос, 1996.–360 с.

Kryvoruchko O.I. The Problem of «Bolokhovtsi» in the Study of the Southern Lands History in the 13-th century

The article discusses the changes in the social structure of the southern lands in the 13-th century caused by their submission to Mongol khans' authority and focuses on the features of social and political life of the population which tried to go under their rule. The author analyses the reasons and the consequences of Daniel of Galicia's campaigns against bolokhovtsi and their place in anti-Mongolian politics of the prince.

Key words: Mongols, Daniel of Galicia, «bolokhovtsi», «Tatar people», autonomous self-governing communities.

Криворучко А.И. Проблема «болоховцев» в исследовании истории южных русских земель XIII века.

В статье исследуются изменения в общественном укладе южнорусских земель XIII века в следствии их подчинения власти монгольских ханов и особенности общественно-политической жизни населения, которое стремилось перейти под их непосредственное правление. Анализируются причины и последствия походов Данила Галицкого против «болоховцев» и их место в антимонгольской политике князя.

Ключевые слова: монголы, Данило Галицкий, «болоховцы», «татарские люди», автономные самоуправляемые общины.

Статтю подано до редколегії 17.01.2017 р.

УДК 94 (477.5)

С.А. Лапшин

ХАРАКТЕРИСТИКА ПОЛІТИЧНИХ ПОГЛЯДІВ Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ТА ОСОБЛИВОСТІ ЇХ ФОРМУВАННЯ

У статті аналізуються особливості становлення та характерні ознаки політичних поглядів Б.Хмельницького як політичного лідера, а також його вплив на становлення української державності.

Ключові слова: гетьман, політична культура, козацтво, Гетьманщина.

Постать Б.Хмельницького є центральною в історії України, оскільки саме з його ім'ям пов'язане формування та становлення української козацької держави. Політичні погляди

Б.Хмельницького знайшли відображення у Національно-визвольній війні, встановленні міждержавних зв'язків та діяльності гетьмана в інших сферах.

Історіографія проблеми становлення політичних поглядів Б.Хмельницького налічує ряд робіт наступних авторів: В. Горобця, М. Грушевського, В. Смолія, В. Степанкова та ін. Проте комплексне дослідження цього питання відсутнє.

Метою даного дослідження є аналіз політичних поглядів Б.Хмельницького в контексті історичних подій Національно-визвольної війни українського народу та формування української козацької держави.

Характеризуючи політичні погляди Б.Хмельницького, передусім, варто врахувати його походження та життєвий досвід - сам гетьман, незважаючи на своє дрібношляхетське походження, вважав себе козаком і завжди підкреслював свою приналежність до козацтва, до Запорізького війська. Крім того, Б.Хмельницький очолив Національно-визвольну боротьбу українського народу, у поважному віці, пройшовши складний життєвий шлях, набув значного досвіду, який також здійснював вплив на формування політичних поглядів та політичну діяльність гетьмана.

Переважна більшість дослідників Національно-визвольної війни під проводом Б.Хмельницького справедливо дотримувалися думки, що гетьман, закликаючи козаків до повстання проти Речі Посполитої, передбачав досягнення обмеженої мети: припинити свавілля королівської адміністрації в Україні та поновити козацькі привілеї, що були надані козакам у минулому польськими королями, усунути переслідування православної церкви і православних вірян, нарешті, відстояти особисту козацьку честь і гідність. Це знайшло відображення в універсалах гетьмана: «…ми зазнали чимало шкоди і кривд від ляхів і різних панів, які порушили наші права і зневажали наше військо Запорозьке, через що Україна наша, і слава, і Божі доми мало не загинули… Ось чому хочу я шаблею знищити цього неприятеля» [1, с.176]. У наступному універсалі Б.Хмельницький пропонує «скинути ярмо урядовців» і здобути свободу – ту, що «наші батьки кров'ю окупили» [2, с.147]. Подані універсали свідчать, що головна причина Національно-визвольної війни під проводом Б.Хмельницького полягає у прагненні звільнитися від національного поневолення з боку Польщі. Важливо, що практично питання про вихід України зі складу Речі Посполитої не ставиться, йдеться лише про встановлення національно-територіальної автономії.

Натомість, під впливом перемог літа–осені 1648 р., під час дипломатичних перемов на початку 1649 р. Б.Хмельницький виголосив політичну програму українського державотворення: «Правда це, що я мала і незначна людина, але бог дав мені, що я є одновладцем і самодержцем руським... Я вже довів, про що ніколи не думав, далі завершу, що задумав. Виб'ю з лядської неволі весь руський народ, а що перше я воював за шкоду і кривду свою, тепер буду воювати за нашу православну віру... За кордон на війну не піду, на турків і татар шаблі не підніму, досить маю на Україні, на Поділлі і Волині, досить вигоди, достатку і пожитку в землі і князівстві своєму, по Львів, Холм і Галич» [3, арк. 426].

Успішність Національно-визвольної війни, перемоги українського війська над польською шляхтою, постать Б.Хмельницького як державного діяча, полководця, дипломата, легендарна відвага та вправність у бойових діях запорізьких козаків викликали захоплення сучасників всього світу. За короткий період і за екстремальних умов бойових дій, створена Б.Хмельницьким козацька держава характеризувалася високими демократичними принципами організації. Зокрема, при гетьманові існував дорадчий орган - Рада Генеральної старшини, яка обговорювала найважливіші питання державного життя. Водночас на Запоріжжі діяла Рада січової старшини на чолі з січовим отаманом. Ще одним важливим органом самоврядування була полкова Рада, яка крім поточних питань полкового життя, обирала з участю козаків полкову старшину та полковника.

Відзначимо, що Б.Хмельницький запровадив ефективну податкову систему, планував налагодити карбування власних грошей, встановив і підтримував дипломатичні відносини з багатьма країнами. Зокрема, з Польщею, Туреччиною, Молдавією, Волощиною, Австрією, Швецією, Італією, Трансільванією, які визнали Україну як суб'єкт міжнародних відносин.

Водночас він організував ефективну і розгалужену службу розвідки. Великий канцлер литовський Ольбрахт Радзивілл писав у своєму щоденнику «про розвідників Хмельницького, котрих він мав повсюди, навіть у Венеції». Український історик І.Крип'якевич зауважував, що гетьман «мав не тільки дуже точні відомості про події у Польщі, Криму, Туреччині, карпатських князівствах, але також стежив за політикою Швеції, Німеччини, Австрії, Італії, збирав потрібні відомості через своїх послів та агентів, користувався повідомленнями чужоземних посланців. Зібрані відомості він умів використовувати для політичних цілей — своїми рішеннями захоплював ворогів зненацька» [2, с.45].

Зазначене, як і продумана, ефективна й злагоджена організація адміністративно-територіального, судового та військового устрою, давало надію Б.Хмельницькому утвердити

українську державу. Навесні 1649 р. Б.Хмельницький після цілого ряду блискучих перемог над поляками мав можливість це здійснити. Разом з ордою хана Іслам-Гірея він узяв облогою польське військо під Збаражем. На допомогу своєму війську вирушив король Ян Казимир з 200-тисячною армією, яка була оточена і блискавично розгромлена українським військом, а сам король був взятий у полон.

Але вже під час битви під Зборовом Ян Казимир, скориставшись зрадою Б.Хмельницького кримським ханом, який в результаті підкупу поляками, зрадив та схилив гетьмана підписати невигідний для України Зборівський договір, що звів нанівець попередню перемогу. Збаразька битва та Зборівський договір знаменували собою завершення першого блискучого періоду Національно-визвольної війни, після якого настали важкі випробування, що закінчилися врешті-решт втратою хисткої державності після підписання Переяславської угоди. Та попри це українська держава Б.Хмельницького стала прикладом того, як у результаті прагнення до свободи та власної державності на боротьбу піднялися всі соціальні прошарки українського суспільства, ядром якого виступило козацтво. Основою цієї боротьби стали патріотичні засади – любов до рідної землі, віра, мова, культура. Підґрунтям цієї ідеологічної скерованості був високий рівень освіти в тогочасній Україні, вірність народу традиціям, висока духовність православ'я [5, с.47-48]. Так, в одному з універсалів гетьмана висловлюється думка, що поляки пішли від савроматів і русів. Українці та поляки трактуються як народи спільного кореня, тому між ними має настати мир. А війна, котра почалася, була неминучою: козаки «мусили не без причини почати війну й підняти нашу зброю на поляків», бо надто нестерпним був гніт з боку польської шляхти [4, с.185].

Своїми дипломатичними та військовими заходами Б.Хмельницький домігся майже повної міжнародної ізоляції Речі Посполитої, яка до цього часу у військовому аспекті вважалася наймогутнішою державою Європи. Він заручився збройною допомогою Кримського ханства, досяг прихильного нейтралітету Туреччини й Трансільванії, примусив Молдавію розірвати союз з Річчю Посполитою, уклав дружні стосунки з Венеціянською республікою, вступив у перемовини зі Швецією.

Описуючи своє враження від гетьмана Б.Хмельницького, Павло Алеппський підкреслював: «Так ось він, Хмель, якого слава й ім'я рознеслися по всьому світу». Багато і захоплено писав мандрівник про освіту в Україні: «Всі вони, за винятком небагатьох, навіть більшість дружин і дочок, уміють читати і знають порядок церковних служб... Число письменних особливо збільшилося з часу появи Хмеля». Павла Алеппського вразила велика друкарня у Києво-Печерській лаврі, де «виходять усі їхні церковні книги дивного друку, різного кольору і вигляду, а також малюнки на великих аркушах, визначні місця країн, ікони святих, вчені дослідження тощо» [3, арк. 426].

Важливим компонентом у характеристиці політичних поглядів Б.Хмельницького є його талант полководця. Почавши з організації масових рухів повстанців, він переходить до операцій добре вишколеного, добірного, але нечисленного за кількістю війська. Використавши в організації української армії свій попередній військовий досвід і залучивши талановитих полководців, зокрема І.Богуна та М.Кривоноса, Б.Хмельницький сповідував вирішальну роль проводу у війську, роль авторитету командування та його уміння підтримувати дисципліну. Польське військо здебільшого кількісно переважало українське військо, але зазнавало поразки через відсутність серйозного й авторитетного командування. Навпаки, від самого початку боротьби Б.Хмельницького українське військо було згуртоване залізною дисципліною й послухом своєму командувачеві. Прикладом того, як Б.Хмельницький виховував козаків, є факти, коли вони свідомо йшли на смерть, на тортури як «язики», яких брали у полон поляки, і вони під тортурами давали ворогові неправильні відомості й рятували своє військо, або коли в битві під Берестечком козаки вразили світ своєю мужністю, фанатичною вірою в перемогу.

Моральні чесноти війська Б.Хмельницького сучасники вбачали не лише в регулярних засадах організації, умінні перемагати з меншими силами, а й у широкому світогляді козаків, у їх релігійній і національній згуртованості і зосередженості на єдиній провідній меті — перемозі. Саме ці засади завдяки таланту Б.Хмельницького створили у середині XVII ст. в Україні непоборну армію, одну з найкращих у тогочасній Європі. Виявом незвичайної на ті часи дисциплінованості війська Б.Хмельницького було й те, що не лише козацькі, а й наймані татарські загони не наважувалися чинити грабунки у здобутих містах. Навіть поляки з подивом висловлювалися про жорстку дисципліну, послух і нечувані доти покарання за порушення у війську Б.Хмельницького. Основами тих чеснот і високої жертовності та дисципліни були виплекані з часів Київської Русі такі риси воїнської доблесті, як честь, хоробрість.

Б.Хмельницький вміло застосовував новітню тактику, що з'явилася у Європі в часи тридцятирічної війни. Апогеєм його таланту полководця перемагати з меншими силами була битва під Батогом, блискучий реванш за поразку під Берестечком. Польський історик Людвік Кубаля, який присвятив багато років дослідженню життя й діяльності Б.Хмельницького,

порівнював українського гетьмана з його сучасником – очільником Англійської революції середини XVII ст. Олівером Кромвелем, відзначаючи при цьому, що завдання у Б.Хмельницького виявилося набагато складнішим, оскільки «він не мав у своєму розпорядженні вишколеної інтелігенції й засобів старої, сильної держави» [2, с.291-293].

Відзначимо, що фактично з 1650 р. спостерігається зміна у державницькій політиці Б.Хмельницького. Він схиляється до ширшої орієнтаційної політики, здійснює пошук нових союзників у Національно-визвольній боротьбі. Зокрема, у «Листі великому візирові Туреччини» від 2 серпня 1650 р. гетьман пише: «Ми послухали наказу могутнього царя і хочемо йому служити всіма способами з особливою вірністю, а полякам ми відтепер цілком не хочемо вірити, бо вони досі вже дуже часто ошукували» [1, с.243]. Б. Хмельницький наголошує на прагненні до союзу з іншою державою, яка зважатиме на інтереси козацтва: «Наш рішучий намір – завжди вірно й правдиво служити могутньому цареві, бути в добрих стосунках і взаєморозумінні з усіма високими урядовцями Високої Порти і навіть з усією турецькою нацією» [1, с.224]. Свідченням поглиблення відносин з Туреччиною є підписаний Б.Хмельницьким «Договір про торгівлю на Чорному морі» (датується 1650-ми рр.).

Українська держава доби Б.Хмельницького сформувалася на двох принципових засадах, що часто вступали між собою у протиріччя – демократії та авторитаризму. На початковому етапі Національно-визвольної боротьби переважають демократичні засади, про що свідчить існування таких суспільних явищ та норм: функціонування Військової (Генеральної) ради, у якій право голосу мали всі козаки; виборність усіх посадових осіб від сотника до гетьмана; відсутність жорстких міжстанових розмежувань, що давало змогу міщанам і селянам «покозачитися» і стати частиною привілейованої верстви – козацтва [4, с.324-327].

Пізніше, коли зовнішньополітична ситуація стає критичною, політичні дії Б.Хмельницького дедалі більше набувають рис авторитарних засад політичного режиму. Безпосередніми виявами цього процесу були: поступове обмеження впливу «чорних» рад та витіснення їх старшинською радою; зосередження всієї повноти влади в руках гетьмана; домінування командних методів управління в державному житті; встановлення спадкового гетьманату, тенденція до переростання гетьманської влади в монархічну.

Варто наголосити й на провідній ролі Б.Хмельницького у процесах формування української національної держави, функціонування її уряду, розробки та здійснення соціально-економічної політики. Українська держава Б.Хмельницького викликала захоплення численних сучасників – дипломатів, мандрівників, літописців. Італієць Альберто Віміна, який особисто знав гетьмана й неодноразово спілкувався з ним, у своїх спогадах писав про український народ у період його найвищого злету в часи Хмельниччини. Особливо його вразила демократична форма правління козаків – скликання Ради для обговорення важливих державних питань, коли козаки у присутності гетьмана спільно їх вирішували. Подорожні нотатки сирійського архідиякона Павла Алеппського, який описав подорож антіохійського патріарха Макарія Україною у 1654 і 1656 рр., зафіксували для нас подробиці побуту і звичаїв українців, які здивували мандрівника тим, що скрізь зустрічали хлібом-сіллю як символом добробуту [5, с.50].

Отже, Б.Хмельницький із перших років Національно-визвольної боротьби мав чітко визначену мету – розбудову незалежної держави, що охоплювала б усі землі тодішнього етнічного розселення українців. Однак становлення української держави безпосередньо залежало від успіхів війська гетьмана Б. Хмельницького. Після поразки козацьких військ під Зборовом однойменний договір визначав українську державність як автономну у складі Речі Посполитої. А в період з 1652-1654 рр. Україна юридично і фактично виступала як цілком суверенна держава, що «не визнавала над собою іншої влади, крім влади свого гетьмана» [3, арк. 426].

Політичні погляди Б.Хмельницького детально викладено в «Договірних статтях», підписаних у березні 1654 р. з Московською державою. Аналізуючи їх, можна зробити висновок, що в сучасному розумінні встановлювалася автономія України. У статтях йдеться про підданство не Московській державі, а безпосередньо цареві. Крім того, союз двох держав планувався з боку Б.Хмельницького як союз вільного з вільним і рівного з рівним, як союз, що підписується, передусім, для військової взаємопідтримки. За українським населенням залишалися їхні майнові права, навіть більше – цар повинен був дати жалувані грамоти на володіння майном [6, с.209]. Уся влада на території України зосереджувалась у руках гетьмана, який мав обиратися на демократичних засадах без участі представників царя. Російський цар отримував інформацію про вибори і приймав присягу гетьмана. У міжнародних відносинах Україна також визначалася вільною: прийом послів інших держав і переговори з ними гетьман міг вести самостійно. Царя лише інформували про міжнародну діяльність. Але відносини з Туреччиною та Польщею можливі були з дозволу монарха Росії. Передбачалося, що Росія стане гарантом безпеки України, своїми військами вона мусить оберігати її кордони з Польщею, а південні кордони охоронятимуться самостійно за матеріальної допомоги Росії.

Значне місце в «Договірних статтях» відведено проблемам козацтва. Гетьман Б.Хмельницький пропонував зберегти за ними усі права, отримані ще за часів Запорозької Січі, включно з матеріальним самозабезпеченням. Кількість реєстрових козаків мала сягати 60 тис.

Водночас договір свідчить, що заради союзу з Московською державою Б.Хмельницький пішов на суттєві обмеження прав і вольностей козацтва. Зокрема, на козацьких територіях встановлювався нагляд за збором податків, було висловлено побажання підпорядковувати київського митрополита московському патріарху, заборонено прямі відносини гетьманів з турецьким султаном і польським королем, встановлювався контроль за зовнішньополітичною діяльністю, було відмовлено у регулярній платні Запорозькому війську, обумовлено видачу московських утікачів тощо [8, арк. 16-17].

Таким чином, дослідження політичних поглядів і державного мислення Б.Хмельницького яскраво засвідчують, що гетьман був фундатором української козацької держави. Політична та державна системи, сформовані Б.Хмельницьким базувалися на правовому статуті Речі Посполитої та козацькому звичаєвому праві. У внутрішньодержавній діяльності гетьман насамперед дбав про забезпечення прав світської гілки влади, тобто козаків, та церковної – духовенства, передусім, православного. Важливу увагу гетьман приділяв захисту інтересів української шляхти та всього українського народу. Саме захист цих прав і вольностей став причиною очолюваної ним Національно-визвольної війни, яка об'єднала усі прошарки суспільства у спільну боротьбу проти гніту польської шляхти. Саме Національно-визвольна війна стала визначальним чинником формування української держави – політичної влади, військової структури (козацького війська), адміністративного апарату, упорядкування фінансової сфери та налагодження закордонних зв'язків.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1.Тисяча років української суспільно-політичної думки: У 9 т., 14 кн. – Т. ІІІ. – Кн.1. – К., 2001. – 560 с.
2.Грушевський М.С. Про батька козацького Богдана Хмельницького / М.С.Грушевський. - Дніпропетровськ: Січ, 1993. – 55 с.
3.Російський державний архів давніх актів, ф. 210. – спр. 313 «Документи Богдана Хмельницького», арк. 426-427.
4.Історичні постаті України: Іст нариси: збірник /Упоряд. та авт. вст. ст. О.В. Болдирєв. – Одеса: Маяк, 1993. – 384 с.
5.Горобець В. Московська політика Богдана Хмельницького: дипломатична риторика та політична практика // Український історичний журнал. – 1995. – №4. – С. 45-55.
6.Шульженко Ф.П., Андрусяк Т.Г. Історія політичних і правових вчень / Шульженко Ф.П., Андрусяк Т.Г. – К.: Юрінком Інтер, 1999. – 304 с.
7.Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. – К.: Либідь, 1993. – 503 с.
8.Центральний державний історичний архів України у м.Києві, ф.222, оп.1, спр.291 «Статті Богдана Хмельницького» 27 березня 1654 р., арк. 16–17.

Lapshyn S.A. Features of Bogdan Khmelnitsky's Political Views and Peculiarities of their Formation

This article analyzes formation and main features of political views and activities of B.Khmelnitsky as a political leader as well as his impact on the development of the Ukrainian history, culture and formation of the Ukrainian state.

Keywords: Hetman, political culture, Cossacks, the Cossack Hetmanate.

Лапшин С.А. Характеристика политических взглядов Б. Хмельницького и особенности их формирования

В статье анализируются особенности становления и характерные черты политических взглядов и деятельности Б.Хмельницкого как политического лидера, а также его влияние на развитие украинской истории, культуры, становления украинской государственности.

Ключевые слова: гетман, политическая культура, казачество, Гетманщина.

Статтю подано до редколегії 3.01.2017 р.

УДК 94.378.637.016(477):78.03

І.Г. Барановська, Н.Г. Мозгальова, Л.М. Уманська

РОЗВИТОК МУЗИЧНОЇ ОСВІТИ УКРАЇНИ КІНЦЯ XVII – XVIII СТ.

У статті порушується проблема значення історичної музичної спадщини українського народу, досліджується питання становлення та розвитку музичної освіти України XVII – XVIII ст., вивчаються особливості діяльності братських шкіл, колегіумів, академій, музичних цехів тощо. Окрема увага приділяється виникненню музичних жанрів, що утворилися в церковній хоровій музиці. Акцентується увага на значенні українського фольклору (дум, різних жанрів народної пісні). Обґрунтовується значення гетьманських та поміщицьких маєтків, як провідних центрів музичної культури України (на прикладі діяльності хору, оркестру та театральної трупи у маєтку графа Потоцького у Тульчині).

Ключові слова: музична освіта, братські школи, хоровий спів, музика.

Сучасні соціальні трансформації, що відбуваються в Україні, сприяють відродженню духовності, національної культури, обумовлюють необхідність пошуку нових засобів розвитку самосвідомості молодого покоління. У державній національній програмі «Освіта» (Україна XXI століття) проголошено: «Національна спрямованість освіти полягає у не віддільності освіти від національного ґрунту, а її органічному поєднанні з національною історією і народними традиціями, в збереженні та збагаченні культури українського народу, це все визнано в освіті важливим інструментом національного розвитку і гармонізації національних відносин» [1, с.9]. Вагомим показником розвитку національної освіти та культури є вивчення та осмислення здобутків педагогічного досвіду і використання у процесі навчання та виховання історичних досягнень вітчизняної педагогіки.

Вчені, культурологи, мистецтвознавці, а саме: М.Грушевський, І.Крип'якевич, І.Огієнко, висвітлювали в своїх працях особливості розвитку вітчизняної культури кінця XVII – XVIII ст.. Історію становлення й формування музичної освіти в Україні досліджували вітчизняні мистецтвознавці, музичні діячі, педагоги, культурологи: Д.. Антонович, Н. Дьяченко, В. Греченко, Л. Корній, С. Людкевич, О. Рудницька, О. Ростовський, І. Чорний, О. Цвігун, Н. Шреєр-Ткаченко, та ін. Питання музичного виховання в українській народній педагогіці були предметом розгляду відомих авторів: Г. Ващенко, О. Воропая, М. Грицая, А. Іваницького, О. Михайличенко, М. Стельмаховича та ін. Вчені підкреслювали, що процес виховання в Україні протягом століть увібрав у себе найкращі здобутки духовності народу, особливості його національної психології, самобутнього способу пізнання дійсності, народного світогляду. Ці надбання увійшли в скарбницю загальних досягнень української педагогіки. Отже, ця проблема заслуговує на спеціальне дослідження

Мета статті – розглянути особливості розвитку музичної освіти України кінця XVII – XVIII ст..

Українська культура у другій половині XVII – XVIII ст. розвивалася в суперечливих умовах. Постійні війни, які тривали протягом 60-ти років, призводили до масового знищення культурних надбань, цінностей, загибелі носіїв та діячів культури, гальмували культурні процеси. Українська культура пригнічувалася, процеси колонізації посилювалися. Однак і за цих важких умов українці дали низку непересічних культурних надбань у різних галузях мистецтва і освіти.

«По всій руській чи то козацькій землі, – писав подорожній грек з Антіохії Павло Алепський 1653р., – дивний і гарний факт спостерігається: мало не всі вони, навіть більшість їхніх жінок і дочок, уміють читати і знають порядок служб церковних і церковний спів». Про високий рівень та культуру українського співу говорить у саксонський пастор Гербіній, який чув церковний спів у Києві та вважав його професійнішим за спів західноєвропейський. Як зазначають В.Греченко та І.Чорній: «Висока музична культура завжди була характерною рисою українського народу» [2, с. 291].

Важливу роль у процесі становлення музичної освіти відіграли братські школи, які були відкриті по всій Україні в кінці XVI та XVII ст. [3]. У братських школах Львова, Луцька, Острога, Києва, Кам'янця, у Києво-Могилянській колегії навчали музики і співу, тобто викладали музично-теоретичні дисципліни. У 1652 р. Б.Хмельницьким був підписаний універсал про утворення музичного цеху в Лівобережній Україні за аналогією з подібними цехами, що вже існували в інших українських містах.

У братських школах і колегіумах почала формуватися національна система музичної освіти та виховання. З учнів складався церковний хор, а також співочі групи, які виконували на замовлення світські або церковні твори та супроводжули їх театральними виставами. Нотну грамоту вивчали за лінійними нотами – рукописними і друкованими нотолінійними ірмологіонами (перший було видано у Львові у 1700 р.). Із стародавніх рукописів відомо, що статутом Львівського братства, наприклад, було передбачене піклування як про вчителів, так і про учнів,

здібних до співу. Співаків заохочували матеріально – давали додаткову плату, харчі, одяг: темно-зелений кунтуш, жовтий жупан, чоботи з підковами, шапку. Така увага до талантів принесла позитивні результати. Чимало вихованців братських шкіл стали відомими композиторами. Зокрема, зі Львівської школи вийшли Чернушин, Шаровський, Яжевський, Пікулинський, Мазурик та ін [4].

Про велику увагу до хорового співу говорить «Реєстр нотових зошитів» хору Львівського братства від 1697 р., який зберігся до нашого часу. У документі перелічено 267 партесних співів, розписаних на три і більше (до 12) голосів, написаних тогочасними українськими композиторами (Бишовським, Гавалевичем, Ділецький, Завадовським, Замаревичем, Зюскою, Календою, Колядчиним, Коньовським). На жаль, самі твори цих композиторів не збереглися, тому їх імена мало про що можуть сказати, за винятком імені киянина Миколи Ділецького.

У цей час в церковній музиці утвердився багатоголосий спів. У вищих школах учні проходили хорову практику, основи композиції тощо. Добре поставлене музичне виховання у братських школах у XVII ст. сприяло розвитку професійного музичного мистецтва. Основним жанром тогочасної фахової музики був партесний концерт (багатоголосний хоровий твір). Поряд з концертом розвивалися й інші жанри: кант, псальма, одноголосна пісня з інструментальним супроводом. Великого розквіту набувають на Україні думи та народні пісні: ліричні, жартівливі, танцювальні, історичні. Вищезазначені жанри впливали один на одний та набули високого рівня та неабиякої популярності. Партесний спів під назвою «київський» поширився в Москві та інших містах Росії. Теоретичні основи партесного співу узагальнив композитор М.Ділецький у своєму музичному посібнику «Граматика мусикійська», виданому у Вільно в 1677р.. Це був кращий музичний посібник того часу. У ньому поєднувалися давні церковні мелодії, народні пісні та інструментальні композиції.

Братські школи та колегіуми зробили плідний внесок у формуванні традицій збагачення музичного навчального репертуару, залучення учнів до вивчення музичних творів різних музичних жанрів, що доводять у своїх наукових працях Л.Корній, А.Ольховський, А.Омельченко та інші. Саме в братських школах музика почала розглядатись як невід'ємна складова частина загальнолюдської культури, звідти пішли витоки формування національної системи музичної освіти та виховання, здобутки якої в XVIII ст. були теоретично обґрунтовані в науково-методичних працях, збагачені в діяльності Острозької, Києво-Могилянської академії та колегіумах. У XVII ст. було остаточно покладено основи музичної освіти, – зазначає А.Омельченко [5].

Великий культурний внесок у розвиток вітчизняної педагогіки (музичної зокрема) зробили викладачі та студенти Києво-Могилянської академії. Основу 12-річного курсу навчання становили сім вільних наук. Поряд з філософією, логікою, математикою, вивчали астрономію, біологію, мінералогію, зоологію, медичний курс тощо. Музика входила до складу «основних наук». Вона входила до переліку екзаменаційних дисциплін, а також була обов'язковою складовою частиною урочистих свят, випускних вечорів [5]. З кінця XVII –XVIII ст. в академії існувала чітка й організована система навчання хоровому співу. У 50-х рр. ректор академії Л.Баранович організував спеціальну музично-хорову школу, де був створений музичний клас. В молодших класах учнів вчили співати по нотах, також хоровому співу. Випускники старших класів складали іспити з музичних предметів. Методи та прийоми роботи зі студентами були спрямовані на розвиток музичного слуху, пам'яті, чуття ритму й ладу (студенти засвоювали монодичний спів та оволодівали методикою багатоголосного співу, основами виконавського мистецтва). Хори академії та Братського монастиря нараховували близько 300 осіб. Вони були кращими серед усіх київських хорів, між якими проходили щорічні змагання – свято хорів на Контрактовій площі Подолу [6]. Поряд з основними хоровими колективами існували різноманітні співацькі об'єднання, в яких постійно або тимчасово співали студенти академії. Численні пісні і канти, створені в академії, йшли в світ, адже їх розносили студенти-випускники, які вирушали на роботу. Чимало випускників стали видатними співаками, керівниками хорових колективів, композиторами. Наприклад, хорові твори випускників академії, композиторів М. Березовського, А. Веделя виконують і сучасні хорові колективи, адже вони поєднали в собі традиції східнослов'янської релігійної музики і народної пісенності з високим професіоналізмом.

У галузі музичного виховання (між середньою та вищою ланками освіти) завдяки поширеному впливу Києво-Могилянської академії були закладені міцні традиції між братськими школами. Так у 1700 р. було відкрито колегіум у Чернігові, у 1726 р. – у Харкові, у 1738 р. – у Переяславі. Значну роль у розвитку музичної освіти відіграв Чернігівський колегіум, де поряд із точними і гуманітарними науками, в них була запроваджена спеціальна музична підготовка. Музичне виховання займало поважне місце. У Чернігівському колегіумі провідним у вихованні були позашкільні заходи, а саме: православна духовна музика і молитва. Хоровий спів був обов'язковою формою практичного музикування. Колегіум мав великі просвітницькі та музично-освітні здобутки, адже йому належала провідна роль у підготовці учителів музики північного

регіону України. У Харківському колегіумі музичне мистецтво вивчалось і у «додаткових классах». Очолював цю справу досвідчений педагог і музикант М.Концевич. Із своїх вихованців він організував хор та оркестр. Зокрема, хористів готували переважно для Петербурзької співацької капели. Навчання у вокальних класах тривало від одного до трьох років, його тривалість залежала від рівня знань та попередньої підготовки учнів. Дослідження вказують, що добрі хори були в монастирях України, де співаки-наставники навчали охочих музичної грамоти. Значну роль у музичній освітній справі відігравали архієрейські школи, що готували церковних співаків.

Музичною столицею Лівобережжя і «перевалочним пунктом для підготовки музикантів для всієї імперії став Глухів – гетьманська резиденція XVIII ст.. Тут існувала спеціальна школа, де навчали вокальному співу, грі на скрипці, гуслях, басах, флейті. Основною метою Глухівської школи «співу та інструментальної музики», створеної з ініціативи гетьмана Данила Апостола в 1730 р., було постачання професійних співаків для Придворної капели. У школі регент навчав церковному «київському і партесному» співу, а також грі на музичних інструментах (скрипці, гуслях, бандурі) [10]. Варто підкреслити, що традиції української музичної культури мали велике значення для розвитку російської духовної хорової музики. Українських співаків, учителів співів, регентів та композиторів постійно відряджали до Росії, де запроваджували спів на зразок київського. Таким чином, здобутки української музичної освіти стали надбанням загальноєвропейської культури.

Із Глухівської школи вийшов видатний український композитор Дмитро Бортнянський, який став реформатором церковного співу і диригентом. Його гімн «Коль славен» досі не втратив популярності, а у церквах грецького обряду і сьогодні виконуються його композиції (35 чотириголосних концертів, 21 окремий спів, 30 гімнів тощо). Усі ці твори є бездоганними з боку музичної техніки і відзначаються чистотою голосоведіння. За переказами Л.Бетховен спеціально приходив до уніатської церкви аби послухати композиції українського композитора. Збереглися також повні захоплення, рецензії про церковні співи Д.Бортнянського, французького композитора Г.Берліоза [2, с.294]

Значними осередками інструментальної музики були музичні цехи. Б.Фільц у статті «Музичні цехи на Україні (XVII – XVIII ст.)» зазначає, що у другій половині XVII у – першій половині XVIII ст. цехи набули значного поширення. Вони з'явилися у Полтаві (1662), Києві (1677), Прилуках (1686), Стародубі (1705), Ніжині (1729), Чернігові (1734) та ін. [7; 8]. Це були досить міцні цехові організації, діяльність яких регламентувалася статутами, спрямованими на захист професійних інтересів. У музичних цехах, поряд із рядовими виконавцями, були і досить обдаровані музиканти, які писали власні твори, забезпечуючи цехи музичним репертуаром. Будучи своєрідними базовими школами виконавської майстерності, вони паралельно виконували службово-церемоніальні та культурно-розважальні функції. Саме в музичних цехах формуються основні характерні риси української інструментальної музики, її стильові й жанрові особливості та своєрідний інструментарій. Їхня діяльність у кінцевому результаті значно сприяла поширенню розвитку музичної освіти та формуванню її професійного напряму [10].

Провідними центрами національної музичної культури ставали маєтки гетьманів, поміщиків та багатих польських магнатів, в яких працювали музичні колективи, культивувалися різні форми музикування, створювалися музичні композиції, звучали вокальні твори (канти, псалми, партесні концерти). У побут впроваджувалися музичні інструменти європейського походження (клавікорд, клавіцимбал) та нові форми європейського музикування. Особливою гордістю вельмож було утримання в своїх маєтках потужних хорових капел. Зокрема, такі капели були у Г.Потьомкіна (200 малоросійських музикантів), у гетьмана К.Розумовського (у Батурині, Почепі, Глухові) [7; 9]. Свій потужний оркестр та хор мав польський меценат, житомирський староста Ян Еллінський.

Виявлені писемні джерела засвідчують, що зі зміною соціально-економічного устрою міста прискорилося формування нової музичної ментальності Тульчина на Поділлі. Польський магнат С. Щенсний Потоцький створив у містечку величезний культурний центр, в якому був побудований одноповерховий розкішний театр (з оперною та балетною трупами), симфонічний та духовий оркестр, декілька камерних ансамблів, український та єврейський народні хори. (Слід зазначити, що єврейський хор існував з часів заснування графом до 1960 рр.). Хори співали народні українські та єврейські багатоголосні пісні. В оперній і балетній трупах було понад 200 професіональних акторів. Співали в основному італійською мовою. Театр мав постійно в репертуарі 5-6 опер та 2-3 концерти і виїздив з гастролями до Києва, Білої Церкви, Петербурга, Умані, Вінниці, Одеси, Ялти, Кам'янця-Подільського тощо. У фондах архіву (ЦДІА України) знаходиться афіша оперного театру Потоцького, на якій на концерті в Києві трупою було виконано понад 15 номерів. Подібним успіхом користувався й симфонічний оркестр, в якому разом з кріпосними музикантами грали єврейські музиканти, що проживали у місті. Ноти магнатом виписувались і привозились разом з газетами та журналами з Європи. Професійну

майстерність музиканти підвищували за рахунок графських коштів за кордоном. Талановитих хлопчиків та дівчаток з кріпацьких сімей відправляли в Італію, де з ними працювали всесвітньо відомі митці. Багато з них згодом ставали знаменитими людьми, які вклали в скарбницю світового мистецтва помітний внесок. У симфонічному оркестрі було понад 50 музикантів, 2 композитора і концертмейстер. «Для постачання розваг утримували придворні капели, що складалися з кількох десятків музикантів, однаково одягнених, граючих на смичкових чи духових інструментах». Грали вони не тільки на балах, прийомах, святах, а й на щоденних обідах. Фальшивили лише тоді, коли «їм давали кашу, та не мастили її як слід» [11].

Невід'ємною складовою частиною розкішного життя в тульчинському маєтку була музика. Дослідниця А.Губаль вказує на спогади поета де Лагарда: «Сьогодні вечерю приготували в альтанці на краю парку. Капела була схована в кущах, а її звуки справляли захоплююче враження». І далі – «сьогодні увечері в нас був балет і комедія». Розкіш, витонченість, чудовий музичний смак. Результат – слава і фанатичне бажання побувати, почути, запам'ятати. Безліч родичів, мандрівників, видатних особистостей, талантів й просто багатих пихатих гостей… і все заради бажання отримати насолоду від естетичної, високодуховної культури музичного мистецтва. Блискучому успіху, професійній якості звучання музичних творів сприяли завезені графом з Європи нові інструменти: тромбон, клавесин, клавікорд та придбаний одним з перших на Поділлі орган (який знаходився в католицькому костелі Св. Станіслава). В основі репертуару цих колективів були кращі зразки західноєвропейської інструментальної музики, народно-танцювальна, церковна багатоголосна музика, а також народні українські побутові пісні. Всі фінансові витрати на утримання музичного мистецтва Тульчина відбувалися за рахунок графа С.Потоцького [11, 12], який наказав відкрити школу для бідних дітей в православній церкві міста. Серед обов'язкових дисциплін були одноголосний і багатоголосний спів по нотах. Фінансування школи відбувалося з бюджету графського маєтку і було призупинено лише у 1817 році. Таким чином, музичне виховання у навчальних закладах кінця XVII – XVIII ст. розглядалось як невід'ємний компонент загальнолюдської культури, як один з основних предметів навчання.

Значною подією в музичному мистецтві України стало офіційне народження фортепіанної музики. Одним із зачинателів української фортепіанної музики був О.Лизогуб – композитор і піаніст, виходець з козацько-старшинського роду, що був на Чернігівщині та Полтавщині. Йому належать варіації на теми українських народних пісень «Ой у полі криниченька», «Ой ти, дівчино», «Ой не ходи Грицю» тощо. Музична зрілість творів якого, визначається якісною гармонізацією варіацій на теми цих пісень і актуальністю їх постійного виконання [8].

Висновок. Діяльність та ідеї педагогів-просвітителів кінця XVII – XVIII ст. зумовили розвиток музичної освіти України у наступних століттях, заклали фундамент методики викладання музичних дисциплін, які значною мірою включали національний український фольклор. Кращі музичні твори кінця XVII – XVIII ст. (духовні та світські кантів, ліричні пісні, партесні концерти), народної пісні та фольклор акумулюють значний духовний потенціал минулих поколінь, відповідають високим художньо-естетичним критеріям та являються джерелом, з якого витікає вся духовна та пісенна українська культура, яка сприяє збагаченню всієї музичної спадщини українського народу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Державна національна програма «Освіта». – Київ: Радуга, 1994. – 61 с.
2. Греченко В.А. Світова та українська культура з тестовими завданнями: довідник для школярів та студентів /В.А. Греченко, І.В. Чорний. – Київ: Літера ЛТД, 2009. – 416 с.
3. Омельченко А.І. Музична освіта у др. пол.XVIII та першій пол. XIXст. / А.І. Омельченко // Збірник наукових праць – №36. – Київ-Запоріжжя, 2005. – С.124 – 130.
4. Братські школи [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://subject.com.ua/м psychology/ history_pedagog/11.html
5. Омельченко А. Музично-педагогічні традиції Києво-Могилянської академії / Омельченко А. // Мистецтво та освіта. – 2001.– N2. – С.39 – 43.
6. Пожидаева Г.А. Традиция древнерусской монодии в песнопениях типографського устава / Г.А.Пожидаєва // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. 2005. №4 (22). С. 80 – 102.
7. Фільц Б. Музичні цехи на Україні / Б.Фільц // Укр. музикознавство. – Київ, 1982. – Вип. 17. – С. 33 – 45.
8. Корній Л. Історія української музики. ч.1. (від найдавніших часів до середини XVIII ст.). – Київ-Харків-Нью-Йорк, 1996. – 314 с.
9. Полонська-Василенко Н. Історія України: у 2 т. Т. 2. Від середини XVII століття до 1923 року. – 3-тє вид. – Київ: Либідь, 1995. – 608 с.
10. Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т.6. – Київ-Львів, 1907. – 670 с.
11. А.Губаль. Магнати Потоцькі в Тульчині./ Губарь А. – Тульчин, 2015. – 31 с.

12. Історія Тульчинської хорової капели ім. М.Д. Леонтовича [Текст] / авт.- уклад. В. А. Святелик. – Тульчин: Райдрукарня, 1990. – 20 с.

Baranovska I.H. Mozghalova N.H. Umanska L.M. Development of Music Education in Ukraine of late XVII – XVIII centuries

The article highlights the problem of musical heritage of the Ukrainian people and focuses on the question of formation and development of music education in Ukraine of the XVII - XVIII centuries. The authors study the activities of communal schools, colleges, academies, music shops, etc. Special attention is paid to the emergence of musical genres which appeared in church choral music and to the importance of Ukrainian folklore (folk songs of different genres). Great significance is attached to hetman and landlord estates as leading centers of musical culture of Ukraine (based on the example of choir, orchestra and troupe of Count Pototskyi estate in Tulchyn).

Keywords: music education, brotherhood school, choir, music.

Барановская И.Г., Мозгальова Н.Г., Уманская Л.М. Развитие музыкального образования Украины конца XVII –XVIII вв.

Аннотация. В статье поднимается проблема значение музыкального наследия украинского народа, исследуется вопрос становления и развития музыкального образования Украины XVII – XVIII вв, изучаются особенности деятельности братских школ, коллегиумов, академий, музыкальных цехов и т.д. Особое внимание уделяется возникновению музыкальных жанров, которые образовались в церковной хоровой музыке. Акцентируется внимание на значении украинского фольклора (дум, различных жанров народной песни). Обосновывается значение гетманских и помещичьих имений, как ведущих центров музыкальной культуры Украины (на примере хора, оркестра и театральной труппы в имении графа Потоцкого в Тульчине).

Ключевые слова: образование, братские школы, хоровое пение, музыка.

Статтю подано до редколегії 16.01.2017 р.

УДК 94(477)

Д.А. Давтян

З ІСТОРІЇ ВІРМЕНСЬКОЇ КОЛОНІЇ СТАРОГО КРИМУ

У статті розглядається процес формування вірменської колонії Старого Криму, яка була утворена вірменами, що самостійно повернулись до Криму, після організованого російським урядом у 1778 р. виселення християн (вірмен і греків) з Кримського ханства. Самовільне залишення вірменських колоній та поселення в інших містах суперечило чинному законодавству Російської імперії, однак це не зупиняло вірмен, які були фактично вимушені втікати з новоутворенних колоній на батьківщину – в Крим. У 1799 р. чисельність вірмен-втікачів настільки зросла, що російський уряд вимушено погодився на законодавчому рівні дозволити ще одну вірменську колонію у Криму. У статті досліджуються етапи формування вірменської колонії і особливості здійснення вірменського самоврядування.

Ключові слова: Старий Крим, Нахічевань-на-Дону, вірменська колонія, ратуша, міська дума, Жалувана грамота.

Історія вірменської колонії Старого Криму залишається однією з малодосліджених тем в історичній науці, хоча дуже яскраво характеризує наслідки організованого російським урядом виселення християн з Криму. Історіографія питання фактично обмежується кількома роботами, що здебільшого стосуються загального контексту історії вірмен Криму чи їх повернення на півострів, лише констатуючи сам факт існування вірменської колонії. Найбільше заслуговує уваги робота В. А. Мікаєляна, який у своїй фундаментальній роботі «История крымских армян» [1, с.159-176] розглядає деякі проблеми утворення колонії, міських органів влади та самоврядування. Іншим дослідженням, присвяченим питанню старокримських вірмен є робота В.Григоріянца [2], в якій автор допускається помилок, про що йтиметься нижче. Проблеми вірменських колоній у своїх дослідженнях торкається М. А. Араджіоні [3], яка вперше ввела до наукового оббігу досить цінний масив документів, що висвітлюють питання чисельності колонії та проблем реєстрації у місті.

Метою статті є висвітлення етапів формування вірменської колонії та особливостей здійснення вірменського самоврядування.

Процес хаотичного і самовільного повернення до Криму розпочався ще у 1778 р., фактично одночасно з виселенням вірмен з Кримського ханства, були родини, які взагалі

відмовились залишати власні домівки. Станом на 1799 р. багато вірмен встигли компактно облаштуватися на півострові. З іншого боку, вірмени не мали права перебувати на півострові, однак губернська влада не втручалась у цю ситуацію. Вірменські втікачі, повернувшись до своєї Батьківщини - Криму, вимагали у влади легалізації свого статусу і надання широких прав, за прикладом вже існуючих вірменських колоній. Місцева влада так само підтримувала ідею створення вірменських поселень. Нарешті, у 1798 р., було проголошено маніфест про заселення півострова. Російський уряд, в межах політики заселення півострова, 28 жовтня 1799 р. дарував вірменам Жалувану грамоту, яка підтверджувала даровані Жалувані привілеї і дозволяла усім охочим поселятися у м. Старий Крим, а у Феодосії для поселення вірменів навіть відводилась частина міста - Вірменська слобода [4, с.838]. У Старому Криму вірменам на вигін відводилось 12 тис. десятин землі із водами і лісом. У місті створювався власний Вірменській магістрат, в якому мали розглядатись справи та позови вірменською мовою, згідно давніх прав та звичаїв, це надавало мешканцям права подібні до тих, що діяли в інших вірменських містах [4, с.839.]

Вище наведений документ юридично створював ще одне вірменське місто у Північному Причорномор'ї за моделлю вже існуючих, однак ґенеза цієї колонії суттєво відрізняється від попередніх. Якщо перші вірменські міста були створені за принципом організованого виведення, то колонія у Старому Криму створюється втікачами-реемігрантами, які повернулись у покинуте місто. Жалувана грамота не створювала вірменське моноетнічне місто, як це було при утворені міст-колоній - Григоріполю та Нової Нахічевані (Нахічевань-на-Дону), оскільки у місті встигли облаштуватися поодинокі родини татар і греків. Жалувана гармота лише на законодавчому рівні прописувала право створення втікачами міста, а низка питань, пов'язаних з формуванням міських інститутів влади, реєстрації населення, не знайшли відбиття у документі.

Вірменські магістрати (Нахічевані-на-Дону і Григоріополя) після оприлюднення Жалуваної грамоти про створення колонії у Старому Криму продовжували вимагати повернення, приписаних у своїх містах, вірмен, за якими були певні недоїмки. Вірменські колонії висловлювали претензії до таврійської влади, яка відмовлялася висилати їх «громадян» - статус вірмен колонії. Відсутність законодавчої норми, що регулювала переселення міщан з однієї губернії до іншої та незрозумілий механізм сплати податків до Казенних палат створили правову колізію, яка гальмувала створення органів місцевого самоврядування і заселення колонії. Питання на законодавчому рівні було врегульовано лише 31 березня 1805 р. спеціальним указам правлячого сенату, в якому був прописаний механізм переходу [5, с. 930-931]. На думку В. М. Мікаєляна, однією з основних причин затягування процесу створення колонії були матеріальні труднощі, а іншою – небажання вірмен, що вже встигли облаштуватися у Карасубазарі, Сімферополі і Євпаторії переселятися до Старого Криму, тому заселення міста відбувається, загалом, у 1805-1806 рр., коли ініціативу взяли уповноважені товариства [1,с.152]. Наведена точка зору, не цілком відображає причини, що гальмували процес створення міста та інститутів влади у ньому.

Одна з причин повільного заселення вірменами Старого Криму, відображена у листі вірмен Бахчисараю і Карасубазару від 7 травня 1803 р., адресованому на ім'я вірменського архієпископа Єпрема. Цим документом вірмени підтверджують своє бажання поселитися в місті, для чого просять відвести під будівництво будинків землі та вимагають не чинити перешкод для поселення [6, арк. 4.]. Тобто неможливість отримання землі, через відсутність міських органів влади, стає на заваді облаштуванню вірмен. У 1801 р., всупереч правилам, декілька грецьких родин облаштувалися у місті, що викликало невдоволення вірмен та спроби опротестування [3, с. 81]. Таким чином, безвладдя та правова неврегульованість призводили до накопичення конфліктних ситуцій, а отже, унеможливлювало нормальне функціонування міста-колонії.

Напевно, виходячи саме з цих міркувань, 7 листопада 1804 р. таврійська влада просила МВС затвердити створення Старокримського вірменського магістрату [7, арк. 24]. У створенні магістрату було відмовлено, хоча дійсні причини не були вказані, і твердження В. Е. Григорьянца щодо відкриття магістрату у 1805 р. не відповідає дійсності [2, с. 35]. Дійсне вирішення проблем Старого Криму розпочинається у 1805 р., після обрання повірених Б. Бедросова і Н. Мануілова, які вже у жовтні звертаються з трьома списками до Таврійського губернського правління, з проханням: усіх охочих поселитися в Старому Криму, які мешкають у Криму, нахічеванських вірмен, закордонних вірмен і тих, які не приписані, а тих, хто вже поселилися у Старому Криму виключити з купецьких і міщанських звань на наступний 1806 р. з інших місць і прирахувати їх до Старого Криму, щоб вони вносили податі у Симферопільське повітове казначейство, поки не буде створено магістрат, також вірмени погоджувались, звичайно, нахічеванці та грігоріопільці сплачувати подвійні податі, як встановлено було чинним законодавством. [7, арк. 12-13].

У 1807 р. вірмени звернулися до громадського губернатора Таврійської губернії з проханням надати розпорядження про відкриття ратуші. Мова йдеться саме не про магістрат, а

про ратушу. Дозвіл надали лише в наступному році, а перше засідання ратуші відбулось 27 липня 1808 р. [8, арк. 2]. На нашу думку, правильним було б вважати саме цю дату днем створення вірменської колонії, оскільки саме з цього періоду Старий Крим перетворився в адміністративну одиницю з власним органом самоврядування.

Таким чином, після отримання грамоти та дозволу на утворення власного міста вірменам знадобилося дев'ять років для втілення в життя своїх законних прав. Протистояння двох адміністративних одиниць у питанні остаточної реєстрації вірмен у Старому Криму було вирішене в 1814 р. рішенням Правлячого сенату. Відповідно до якого, 236 родин, що не мали у Нахічевані нерухомого майна, залишались у місті, а решта - повинні були повернутися до місця своєї приписки. Чисельність новоутвореної вірменської колонії напередодні Шостої (1811-1814 рр.) ревізії, за даними Вірменської ратуші, була наступною: в місті проживало, точніше було приписано, 1307 вірмен і 333 представники інших народів [9, с.119]. Старий Крим не став моноетнічною колонією, оскільки у місті встигли облаштуватися татари та греки, а з 1810 р., за рішенням Херсонського воєнного губернатора Дюка де Ришельє, із погодження з вірменами, у місті окремим кварталом була розміщена колонія болгар чисельністю 50 родин (284 людини) [10, арк. 1,11]. Незважаючи на заселення вірменського міста представниками інших народів, більшістю були саме вірмени.

Слід підкреслити, що Старокримську вірменську колонію не оминули проблеми, які виникали і в решті вірменських міст. Більша частина колонії знаходились у досить скрутному матеріальному становищі. Документи, що збереглись, свідчать, що колонія не спроможна була, навіть, сплатити відкупні з продаж вина за контрактами Таврійської губернії у 1819-1823 рр. [11, арк. 47,84]. З метою допомоги, губернська влада вирішила надати вірменам кредит. Однак під час узгодження механізму його повернення виявилося: по-перше, що не всі, хто приписаний у місті, мешкає там, тому постійні мешканці виступили за надання таким позики; по-друге, що більшість з тих, хто потребує кредитування, не можуть внести заставу, оскільки не мають нерухомого майна належної категорії – їх будинки у більшості, побудовані з плетену, а оскільки місто малозаселене, то відповідно, таке майно не має ціни; по-третє, виходячи з цих обставин, стає неможливо позбавити прав тих, хто не проживає постійно, оскільки останні можуть виступити у ролі поручителів; по-четверте, власники нерухомого майна належної категорії погоджувались взяти поручительство, лише за умови надання позики тим людям, яким вони вкажуть, а в місті заможними вважалися усього 23 родини [11, арк. 142-143]. Документ яскраво демонструє соціальний склад старокримської колонії та внутрішні протиріччя, притаманні усім вірменським колоніям. Звернемо увагу на той факт, що вірмени, отримавши старокримську приписку, поспіхом залишали місто.

Згідно документів, станом на 1820 р., вірменська спільнота Старого Криму, складалася з 371 родини, але в місті знаходилися лише 123 родини, решта проживала у наступних містах: у Феодосії - 45 родин, у Карасубазарі-122, Сімферополі - 12, Бахчисараї - 3, Євпаторії-29, Перекопі-12, Обіточній-1, Нахічевані-19, разом 243 родини. [11, арк. 141зв.] Майже через 10 років, після заселення Старого Криму, більша частина вірменського населення подалася до міграції.

У Старому Криму, де вірменська колонія була створена пізніше інших колоній регіону, система органів самоврядування формувалася зовсім іншим шляхом. Головним органом самоврядування стала Вірменська ратуша, функції якої дублювали повноваження магістрату та створювалась у містах з меншою чисельністю населення. У Старому Криму вірмени виявились більш послідовними у прагненні керувати містом самостійно. Єдиним випадком коли права вірмени і їх позиція як колонії та самостійної адміністративної одиниці була знехтувана, пов'язана з облаштуванням у місті болгарської колонії у 1810р. Аналіз документів щодо поселення болгар демонструє, що питання розселення було вирішено Херсонським воєнним губернатором, без консультацій чи згоди вірмен. Вірмени були поставлені перед фактом, про що свідчить лист до Старокримської ратуші Таврійського губернатора, в якому зазначається: «З приводу переведення у Старий Крим болгарських родин, я пропоную оголосити про це суспільству, щоб останнє обравши двох депутатів зі свого боку, направила їх до мене для особистого пояснення. Негайно» [10, арк, арк. 3]. Вірменів зобов'язали наділити болгарських колоністів землею у межах міста і надати окремий квартал [10, арк. 1]. Матеріали справи свідчать, що вірмени, навіть, не намагалися чинити супротив діям губернської влади і вже у травні колонія представила кілька місць на вибір, для болгарських колоністів, а 19 травня вірмени і болгари підписали клятвений меморандум про співвідношення [11, арк. 8-11]. В інших випадках, коли іноетнічні представники бажали оселитися у вірменському місті, мали отримати згоду від вірмен на використання землі колонії. Ми бачимо майже однаковий механізм у становленні правил співвідношеннях між вірменам і представниками інших національностей, що поселялись у колоніях. Відповідно до розпорядження таврійського цивільного губернатора від 1824 р., українці, росіяни, греки, що поселялись у місті, на підставі міського положення, повинні

були, окрім своїх повинностей, виконувати також усі міські повинності і податі, які виконували вірмени, не погоджуючись з цими правилами, вони не могли користуватися міською вигодою [1, с.172]. Губернська влада у такий спосіб втручалась у справи вірменської колонії, однак головною передумовою поселення інших народів була, власне, згода вірмен, а потім - губернське положення.

Необхідно констатувати, що проживання представників інших народів у місті не вплинули на функціонування вірменських структур самоврядування. На нашу думку, це стало можливо завдяки більш стабільному внутрішньому положенню колонії та відсутності губернського втручання. Головним органом самоврядування стала ратуша, яка була сформована виключно з вірмен і мала наступний склад: бургомістр, два ратмана і міські старости [12, арк. 13]. Міська дума, як і в інших вірменських містах, була приєднана до ратуші, про що свідчить звернення Таврійського губернатора, де зазначено «у Старокримську міську ратушу, загальну з думою» [8, арк. 7]. Всупереч чинному законодавству, вірмени разом з членами ратуші, протягом всього часу існування колонії, обирали і міського голову, який одночасно обіймав посаду і голови ратуші і Міської думи, це засвідчено «балатованим листом» від 1826-27 рр. [12, арк. 19], а також наступними результатами виборів. Вибори проходили раз на три роки, на них обирали всіх посадових осіб міста, останніх потім затверджувало губернське начальство. Після обрання міський голова вірменською і російською мовами давав обіцянку на служіння державі і імператору [12, арк. 23]. Відповідна процедура була і виконувалася в усіх вірменських колоніях. Посадовими особами міста могли бути лише вірмени, у виборах брали участь усі члени колонії, що знаходились у місті, так, у виборах 1826-27 рр. взяли участь, лише 540 осіб [12, арк. 13].

Ратуша і Міська рада, у межах своєї компетенції, завідувала усіма адміністративно-господарськими, будівельними, земельними, фінансовими справами міста, але була позбавлена поліцейських функцій, що дещо послаблювало її владу, оскільки не було можливості здійснювати нагляд у місті. Наприклад, конфлікт, що виник з болгарами у 1824 р. влада колонії не могла вирішити самостійно, тому була змушена звернутися до уповноваженого у поліцейських справах феодосійському поліцмейстеру [13, арк. 5]. Відсутність поліцейських повноважень створили ситуацію, за якої колонія для пошуку своїх мешканців, що були приписані у місті, змушена була звертатися до повноважених органів відповідних міст. У розпорядженні колонії не було Вірменського судебника, справи вирішувалися на підставі звичайного традиційного права.

Таким чином, ми можемо стверджувати, що вірменська колонія Старого Криму, на відміну від Григоріополя, здійснювала власне самоврядування без зовнішнього втручання, самостійно обираючи посадових осіб, залишалась юридично вірменським містом до 1870 р., коли остаточно не були ліквідовані всі вірменські колонії імперії як адміністративно-правові осередки.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1.Микаелян В. А. История крымских армя / А.В. Микаелян.– К.: ООО «Энергия плюс», 2004.– 224 с.
2. Григорьянц В. Очерк истории крымских армян / В. Григорьянц // Историческое наследие Крыма. – 2008.– №21.– С. 22-47.
3. Араджиони М.А. Формирование армянских общин в Восточном Крыму (конец XVIII – начало XIX вв.) // Исследования по арменистике в Украине.- Вып.1.- Симферополь: ЧП «Предприятие Феникс», 2008. – С.81-95.
4. Полное собрание законов Российской империи (далі ПСЗ). – 1-е собрание: В 45 т. – СПб: Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1831. – Т. 25 (1830). – 934 с.
5. ПСЗ. – 1-е собрание: В 45 т. – СПб: Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1831. – Т. 28 (1830). – 1352 с.
6. Держархів Одеської області (далі ДАОО), ф.1, оп. 220, спр.1. – 28 арк.
7. ДАОО, ф.1, оп, 221, спр.2. – 244 арк.
8. Державний архів Автономної республіки Крим (далі ДААРК), ф.67, оп.1, спр.3.
9. Միքայելյան, Վ. Ա. Ղրիմահայ գաղութի պատմությունից (XVIII դարի վերջ-XIX դարի սկիզբ). Պատմա-բանասիրական հանդես, №3, 1969 էջ. 111-124.
10. ДААРК, ф.67, оп.1, спр. 42. – 23 арк.
11. ДАОО, ф.1, оп. 219, спр.10. – 175 арк.
12. ДААРК, ф.67, оп.1, спр. 456. – 24 арк.
13. ДААРК, ф.67, оп.1, спр. 381. – 24 арк.

Davtyan D.A. From the History of the Armenian Colony of Old Crimea

The author explores formation of the Old Crimea Armenian colony by the Armenians who returned to Crimea independently after the eviction of Christians (Armenians and Greeks) from the

Crimean Khanate organized by the Russian government in 1778. Unauthorized departure from the Armenian colonies and settlements in other cities contradicted to the legislation of the Russian Empire, but this did not stop the Armenians who were in fact forced to flee to Crimea from new colonies. In 1799 the number of Armenian refugees increased so much that the Russian government reluctantly agreed to allow formation of another Armenian colony in the empire on the legislative level. The article examines the stages of the Armenian colony formation and the peculiarities of the Armenian government.

Keywords: Old Crimea, Nakhichevan-on-Don, Armenian colony, city hall, city council, letters patent.

Давтян Д.А. Из истории армянской колонии Старого Крыма

В статье рассматривается процесс формирования армянской колонии Старого Крыма, который был образован армянами, самостоятельно вернувшимися в Крым, после организованного российским правительством в 1778 г. выселения христиан (армян и греков) из Крымского ханства. Самовольное оставление армянами колоний и поселения в других городах противоречило действующему законодательству Российской империи, однако это не останавливало армян, которые были фактически вынуждены бежать из новообразованных колоний на родину – в Крым. В 1799 г. численность армян-беглецов настолько возросла, что российское правительство вынужденно было согласиться на законодательном уровне разрешить формирование еще одной армянской колонии в империи. В статье исследуются этапы формирования армянской колонии и особенности осуществления армянского самоуправления.

Ключевые слова: Старый Крым, Нахичевань-на-Дону, армянская колония, ратуша, городская дума, Жалованная грамота.

Статтю подано до редколегії 6.02.2017 р.

УДК 94 (470) «19»:27

Н. Г. Стоколос, Р. М. Шеретюк

ОБСТАВИНИ ЗАВЕРШЕННЯ ІНКОРПОРАЦІЇ РОСІЙСЬКОЮ ПРАВОСЛАВНОЮ ЦЕРКВОЮ УНІАТСЬКОЇ ХОЛМСЬКОЇ ЄПАРХІЇ (1875 Р.)

У статті з'ясовано чинники та перебіг завершального етапу скасування уніатської Холмської єпархії 1875 р. Розглянуто документи «возз'єднання» уніатських парафій із російським православ'ям – «Всепідданіше прохання холмського духовенства», «Протокол соборного духовенства і консисторії Холмської єпархії», а також «Соборний акт холмського духовенства». Виявлено, що «Соборний акт холмського духовенства» був прийнятий адміністративно, тобто проти волі більшої частини мирян та майже без участі парафіяльного духовенства.

Ключові слова: Російська імперія, Холмщина і Південне Підляшшя, Греко-Уніатська Церква, уніатська Холмська єпархія, Російська Православна Церква, інкорпорація.

Навесні 2015 р. минуло 140 років із часу завершення однієї з найбільш одіозних, драматичних і навіть трагічних в окремих своїх виявах та наслідках прозелітичних акцій Російської Православної Церкви XIX ст. – інкорпорації нею уніатського населення Холмщини і Південного Підляшшя. Хоча в останні десятиліття вітчизняні дослідники зробили певний внесок у студіювання низки питань, пов'язаних із нею, водночас поза їхньою увагою залишилися ті її засоби та методи, які припали на кінець 1874 – початок 1875 рр. Саме в цей час у релігійно-церковному житті цього регіону відбувалися події, що на довгі роки справили неабиякий вплив на духовно-культурне життя його автохтонного населення.

Свого часу, а якщо точніше, то в останні десятиліття XIX та на початку XX ст., у Російській імперії було оприлюднено значну кількість публікацій різного рівня, присвячених приєднанню холмщаків і підляшан до Російської Православної Церкви, а також складній релігійно-церковній, а відтак, і духовно-культурній ситуації в цьому регіоні країни, яка з часом отримала назву «холмського» чи «уніатського питання». Тоді в ньому значна кількість місцевого населення, колишніх уніатів, опинилася у статусі «упорствующих», тобто тих, котрі вперто дотримувалися власних культово-обрядових традицій, не визнавали себе православними, а тому залишалися поза опікою будь-якої Церкви. Спільною рисою цих видань є виразний проурядовий характер, намагання подати та інтерпретувати фактичний матеріал таким чином, щоб звинуватити у всьому, що відбувалося, поляків – римо-католиків, а також Апостольську Столицю. Водночас офіційні православні видання, зокрема часописи містять значний масив публікацій, зокрема

джерельного характеру, який уможливлює неупереджений аналіз подій, пов'язаних із обставинами завершального етапу скасування уніатської Холмської єпархії 1875 р. Важливим джерелом для з'ясування того, що спонукало низку уніатських парафій цього регіону, які ще впродовж майже всього 1874 р. твердо і навіть відчайдушно протидіяли «очищенню» свого обряду та переходу на православний, не тільки погодилися на це, але навіть нібито добровільно заявили про бажання перейти до Російської Православної Церкви, також є мемуари окремих фігурантів тих подій.

Метою статті є аналіз обставин завершення інкорпорації Російською Православною Церквою уніатської Холмської єпархії 1875 р.

У цьому контексті виправдано звернутися до трактовки витоків та перебігу подій, пов'язаних із радикальними зрушеннями у середовищі уніатського населення Холмщини і Південного Підляшшя, зокрема, появи неочікуваних ніким заяв про намір перейти до російського православ'я, яку знаходимо у статті «О возсоединении униатов с православною церковью» часопису «Волынские Епархиальные Ведомости» за 1875 р. [1, с. 181-187]. У ній зафіксовано: саме на межу 1874 – 1875 рр. припадають перші нібито добровільні письмові звернення від депутатів низки уніатських парафій до Сідлецького губернатора С. Громеки про їхнє «розкаяння» та «заяви покірності», а також твердження, що «деякі парафії додали до них також прохання про невідкладне прийняття їх у православ'я» [1, с. 183]. У ній акцентувалося на тому, що «спочатку не тільки місцева влада, але й вище керівництво… поставилися до такого, неочікуваного для них факту з крайньою недовірою та нерішучістю» [1, с. 183]. Водночас у цій публікації не уникли й наступної інформації: опитування заявників на предмет того, чи є їхній намір щирим, «було наказано провести обов'язково після виводу військових команд із парафій, котрі виявили бажання приєднатися до православ'я, щоб таким чином надати всім повну свободу висловлювати свою думку та висловлювати свої релігійні переконання» [1, с. 184]. Отже, з цього стає зрозуміло, що між цими заявами та наявністю військових постоїв, тобто тривалим тиском на уніатське населення регіону з боку світської та церковної адміністрації, а також використанням збройної сили проти бунтівних парафій Холмщини і Південного Підляшшя був безпосередній зв'язок. Дійсно, приблизно на межі 1874 – 1875 рр. в опорі уніатів Холмщини і Південного Підляшшя поступово стався злам: то в одному, то в іншому населеному пункті миряни, де поодиноко, а де майже всією громадою почали подавати письмові згоди про перехід до російського православ'я [2, с. 123]. У вже цитованій статті вказувалося, що перша така заява надійшла від парафії Яблочно Бельського благочиння, а через десять днів їх уже налічувалося 15. Це були нібито «власноручно кожним парафіянином підписані та свідками підтверджені громадські парафіяльні приговори (ухвали. – Авт.), де висловлювався рішучий намір розірвати штучний зв'язок із Римом і безпосередньо заявлялося прохання прийняти їх у православ'я» [1, с.184].

Перший колективний «акт возз'єднання» уніатів Холмської єпархії з «церквою їх предків» відбувся дуже швидко – 12 січня 1875 р. у соборному храмі м. Біла Підляска під час урочистого богослужіння, здійсненого «високопреосвященним Іоаникієм, архієпископом Варшавським». У ньому взяли участь усі уніатські священики, які приєднувалися до Російської Православної Церкви, а також депутати від 45 парафій. Перед його початком Сідлецький губернатор С. Громека довів до відома всіх присутніх «Височайший дозвіл на клопотання їх про возз'єднання з православною церквою». Під час цих урочистостей проповідь відповідного змісту була виголошена бельським благочинним, протоієреєм М. Ливчаком. У ній він, зокрема, акцентував на тому, що для «створення фальшивого благочестя та фанатизму потрібні були цілі століття», а «для відновлення православ'я та руської народності вистачило кілька років». Зрештою, він резюмував: «цілі століття гучної неправди поступаються перед кількома роками скромної і тихої проповіді двох десятків духовенства» [3, с. 223]. Як свідчення благословення цієї події з боку Російської Православної Церкви присутні депутати отримали на кожну парафію по дві срібні з позолотою аналойні ікони. Це були образи Ісуса Хреста та Божої Матері, які коштували по 20 руб. Усього того дня присутнім було подаровано 100 таких ікон. Після урочистого богослужіння для кліру, гостей та депутатів від парафій губернатором був організований обід. Цього ж дня із Санкт-Петербурга надійшла звістка, яку відразу довели до відома духовенства, про те, що всім настоятелям парафій, які приєдналися до російського православ'я, уряд призначив по 1 200 руб. річного жалування, а також гарантії щодо володіння ними земельними угіддями та захисту інших їхніх прав [4, с. 124-125].

Для з'ясування чинників усіх цих подій варто звернутися ще до одного вартісного джерела інформації про обставини тогочасних радикальних змін у царині релігійно-церковного життя населення регіону. Ним є праця «К истории возсоединения униатов Холмской епархии. Записки и воспоминания Протоиерея Николая Николаевича Ливчака. С портретом и биографией автора. Издание И. Н. Ливчака», що вийшла друком 1910 р. М. Ливчак – один із найактивніших промоторів справи приєднання уніатів Холмщини і Південного Підляшшя до

Російської Православної Церкви із середовища уніатських священиків-галичан, котрих тоді часто в публікаціях називали «деятелями воссоединения», пізніше у своїх мемуарах зафіксував, що саме 12 січня 1875 р. у м. Біла Підляска відбулося перше масове возз'єднання 45-ти уніатських парафій із Російською Православною Церквою. Він акцентував й на тому, що до нього він мав безпосереднє відношення, оскільки був одним із «винуватців та найближчих учасників цього возз'єднання» [2, с. 9]. Старанно уникаючи інформації, яка б у невигідному для нього ракурсі висвітлювала саме його роль у всіх подіях, пов'язаних із підготовкою та безпосередньою реалізацією возз'єднання уніатів Холмської єпархії з Російською Православною Церквою, він усе ж вносить певну ясність як у ті обставини, що передували заявам, які надійшли від низки парафій про бажання приєднатися до російського православ'я, так і конкретизує ситуацію, за якої вони з'явилися.

У цих мемуарах знаходимо інформацію про те, що напередодні 1 січня 1874 р., коли богослужіння в усіх уніатських церквах мали здійснюватися виключно на підставі тих вимог, які вийшли з Холмської консисторії, тобто без будь-яких латинських вкраплень, ситуація в низці уніатських парафій виявилася вкрай напруженою. Так, у селах Рудно, Радче, Гусь, Полюбичі, Долгоброди та Грудь поблизу церков миряни влаштували постійні караули, які «при появі нижчих чинів стражі, жандармів або кого-небудь з властей, били в набат і в один момент збиралася маса народу з кілками, при вигляді якої той, хто появлявся, зазвичай поспішно втікав» [2, с. 98]. Саме ці парафії, хоча там не фіксувалося акти насилля щодо священиків, оскільки їх на цей час там уже не було, «в числі перших піддавалися покаранням з боку місцевих повітових начальників» [2, с. 98]. Так, зокрема, щоб «присмирити» уніатів села Долгоброди Бельського повіту, туди були введене військо. Навіть після того, «як крім фуража для коней, хліба, крупи, сала і т.п., на продовольство війську пішла вся селянська худоба», парафіяни цього села не погодилися прийняти такого священика, який буде закривати царські врата та служити «за циркуляром» (тобто на підставі вимог Холмської духовної консисторії від жовтня 1873 р. – Авт.). Позаяк приблизно через місяць таку згоду вони, доведені до відчаю, все ж вимушено дали. Інформацію про це Сідлецькому губернатору С. Громеці надав бельський повітовий очільник, котрий знаходився в цьому поселенні «при військах». Коли відбувалося «введення» нового священика у цю парафію, у своїй промові на честь цього він переконував присутніх, що «ні громадянська, ні духовна влади не мали намірів щодо насильницького введення православ'я», а тільки «мала за мету відновлення первинної чистоти обрядів, порушеної в останній час ворогами руської народності з метою ополячення уніатів» [2, с. 90]. Так це село, зрештою, було «заспокоєне», а військо перемістилося в іншу, «бунтівну» парафію.

М. Ливчак у своїх мемуарах зазначав, що багато в чому інакшим, ніким у цей час не очікуваним, виявився результат «умиротворення» уніатів парафії села Устимів Влодавського повіту. Наслідком тиску на його мирян повітового начальника, полковника Тура, стало те, що один із розгублених селян у відповідь на його вимогу погодитися на повернення в парафію священика, який би правив за «очищеним обрядом», висловився наступним чином: «Якщо так, то що ж робити? Будемо православними!». І хоча у «перемовинах» із селянами не йшлося про перехід до православ'я, а тільки про «відновлення в Унії чистоти обрядів» та про повернення у парафію священика, вигнаного ними, але випадковий вислів простого мирянина, як стверджував М. Ливчак, «міг підказати начальнику думку, а може і переконання, що народ насправді просить ніким не нав'язуваного йому Православ'я» [2, с. 90]. Зрештою, вся ця плутанина призвела до того, що полковник Тур перший надіслав звістку губернатору С. Громеці, котрий у цей час відпочивав у своєму помісті поблизу Білої Підляської, про те, що «селяни села Устимів бажають бути православними» [2, с. 90-91].

Отримавши цей рапорт, С. Громека не повірив йому. Саме тому він наказав підлеглим прислати йому двох уповноважених від мешканців цього села, котрі могли б це підтвердити йому особисто. Такі депутати прибули до губернатора і на його запитання з приводу їхньої заяви полковнику Туру відповіли: «А що ж робити… викинули священика, а коли так не можна, то будемо православними». І хоча під цим «православ'ям» вони розуміли не прилучення до Російської Православної Церкви, а тільки вимушену згоду на «очищений» від латинізмів обряд і священиків, котрі будуть правити так, як вимагала Холмська духовна консисторія, але це непорозуміння призвело до низки наступних, не тільки драматичних, а й трагічних подій у житті багатьох тисяч уніатів Холмщини і Південного Підляшшя.

Зрештою, Сідлецький губернатор, не розібравшись належним чином у всій цій справі, сприйняв бажане за дійсне. Зрозуміти наступні його кроки в цій справі не так уже й важко, оскільки в той час очільники як світської, так і церковної влади регіону опинилися в досить скрутній ситуації: столиця вимагала від них його умиротворення населення, відчутніших наслідків дрейфу Уніатської Церкви в бік російського православ'я та його наступної деполонізації [5, с. 513]. Саме тому губернатор відразу розіслав в усі повіти інформацію про бажання депутатів від уніатів Устимова увійти до лона православ'я, а також звернувся до

їхнього керівництва із запитом, чи «не заявляє ще де-небудь народ про подібні бажання». Одним із його наслідків стало те, що бельський повітовий очільник витребував «підписку на православ'я» від мирян села Долгоброди, котрі спочатку довго і вперто протидіяли будь-яким втручанням у традиційний для них лад церковного життя, але зрештою здалися, поступитися своїми принципами. У наступні два дні приблизно за таким же сценарієм були отримані «підписки на православ'я» від шести найближчих уніатських парафій Бельського повіту. М. Ливчак у своїх мемуарах твердив, що вони укладалися у повітових канцеляріях, там же ці папери підписувалися і невідкладно відсилалися губернаторові. Водночас, наголошував він, ні благочинних, ні членів духовної консисторії ніхто не тільки не питав про їхнє ставлення до того, що відбувалося, але навіть і не сповіщав про ці «підписки». Більше того, парафіяльних священиків, миряни яких нібито виявили бажання бути православними, навіть не запрошували бути присутніми під час цих акцій [2, с. 91]. Зрештою, тільки після того, як сім парафій письмово засвідчили своє бажання перейти на православ'я, двоє благочинних сповістили про це духовну консисторію і запитали про відповідні інструкції у цій справі.

Холмська духовна консисторія, отримавши відповідні рапорти благочинних, невідкладно зібралася на засідання, на яке були запрошені ректор Холмської духовної семінарії та окремі з найавторитетніших священнослужителів єпархії. Під час обговорення ситуації, що склалася в ній, у виступах присутніх було висловлено занепокоєння з приводу того, що коїться в підлеглих парафіях. На особливу увагу заслуговує те, що більшість присутніх висловилися в тому сенсі, що про «початок возз'єднання з Православ'ям не може йтися, оскільки ні духовенство, ні народ до цього не підготовлені», а «оприлюднений недавно циркуляр про виправлення уніатських обрядів ще не встиг утвердитися в єпархії», «народ не заспокоївся і справа Православ'я, таким чином, може бути скомпрометована та програна» [2, с. 92].

З цієї реакції присутніх очільників Холмської єпархії Греко-Уніатської Церкви на намір десятків підлеглих їм парафій увійти до складу Російської Православної Церкви стає зрозумілим, що, по-перше, вони до його появи не мали безпосереднього відношення. По-друге, їхній сумнів у виграші «справи Православ'я» спирався на те, що ще зовсім недавно, на початку 1874 р., спротив уніатів вимозі Холмської духовної консисторії перейти на російський православний синодальний обряд набув таких виявів, що в низці місцевостей як із боку місцевого уніатського населення, так із боку тих, хто їх «утихомирював», тобто військових, пролилася кров, були людські жертви. Села Дрелів та Пратулин, де відбулися ці трагічні події, ще були у всіх на устах. По-третє, вони розгубилися, оскільки опинилися між необхідністю ухвалити рішення, яке б влаштовувало тих, від кого прийшла інформація про намір певної кількості підлеглих їм парафій стати православними, та уніатською масою, яка не те, що не хотіла перейти у православ'я, а навіть погодитися на «очищений» обряд у своїй Церкві.

Оскільки під час цього засідання присутні ніякого конкретного рішення так і не ухвалили, то вони вирішили зібратися ще раз увечері того ж дня. Наслідком вечірнього обговорення членами консисторії та тими, хто був запрошений на це її екстрене засідання, ситуації, пов'язаної з можливими змінами в єпархії, стала наступна ухвала: «Не висловлюючи свого ставлення про своєчасність чи несвоєчасність возз'єднання з Православ'ям окремих парафій, заявити від імені консисторії вдячність благочинним за їхню успішну діяльність» [2, с. 93].

Аналіз цієї ухвали членів дає підстави для твердження, що присутні на цьому засіданні виявилися своєрідними заручниками в цій доволі складній ситуації. Вони були розгублені, оскільки, з одного боку, не вповні розуміли всіх обставин появи цих спонтанних заяв від окремих уніатських парафій про бажання приєднатися до Російської Православної Церкви, а, з іншого, усвідомлювали потенційні негаразди, так чи інакше пов'язані з ними. Водночас вони не мали ніяких важелів впливу на губернатора, оскільки він діяв відповідно до вимог імперського центру. Зрештою, їм добре були відомі рекомендації імператора Олександра II стосовно уніатської проблеми, висловлені під час недавнього перебування у Варшаві. Тоді він на прохання представницької делегації від уніатів захистити їхні права на власну культово-обрядову традицію розпорядився генерал-губернатору відповісти заявникам, щоб вони не прислухалися до підбурювачів, були покірними властям духовним, зміцнювалися у своїх древніх обрядах і на майбутнє були спокійними і вірнопідданими [1, с. 182-183]. Саме тому вони досить швидко зорієнтувалися в цій справі, взяли сторону сильнішого, тобто влади, продовжили активну співпрацю з місцевими урядовцями, спрямовану на невідкладну радикальну православізацію регіону.

18 лютого 1875 р. духовенство Холмської духовної консисторії, кафедрального собору, духовної семінарії на чолі з адміністратором єпархії М. Попелем зібралося для розгляду рапортів благочинних Люблінської губернії щодо заяв, як про це дещо пізніше, у травні цього ж року, сповіщав часопис «Волынские Епархиальные Ведомости» про «щире бажання парафіяльного духовенства, що надійшли до єпархіального керівництва, повернутися разом із паствою в лоно православної Церкви» [6, с. 372]. Під час цього засідання було ухвалено

просити про «Всемилостивіший дозвіл на возз'єднання їх і ввіреної їм пастви з православною Церквою та на дозвіл підготувати таку їхню заяву на Височайший Государя Імператора розгляд через вибрану для цього делегацію» [6, с. 372-373].

Ця ж публікація переконувала своїх читачів, що Варшавський генерал-губернатор Коцебу, отримавши інформацію про цю ухвалу, визнав необхідним належним чином з'ясувати, наскільки дійсно населення Люблінської губернії схильне «одностайно наслідувати приклад свого духовенства». В ній стверджувалося: проведена за його розпорядженням перевірка з цього приводу засвідчила, що «всі без виключення парафії Люблінської губернії перебувають у цілковитій одностайності з духовенством і заявили про готовність возз'єднатися з Церквою, до якої колись належали їхні предки» [6, с. 373]. Після відповідної доповіді міністра внутрішніх справ імператору глава держави дав дозвіл на прибуття до Санкт-Петербурга особливої делегації холмського духовенства та парафіян як Люблінської, так і низки повітів Сідлецької губернії.

До її складу увійшли адміністратор єпархії, протоієрей М. Попель, соборні протоієреї, всі благочинні Люблінської губернії, а також благочинні Бельського та Влодавського повітів Сідлецької губернії, виборні від парафіян від усіх повітів Люблінської губернії, а також Бельського, Влодавського, Константинівського та Радинського повітів Сідлецької губернії. Всього в ній нараховувалося 13 осіб від духовенства та 21 – від мирян Холмської єпархії. Одним із них був М. Потій, старший вчитель Холмської духовної семінарії, кандидат богослов'я. У публікації про персональний склад цієї депутації особливо наголошувалося на тому, що він – «нащадок Володимир-Волинського єпископа Іпатія Потія, котрий був разом із Луцьким єпископом Кирилом Терлецьким, творцем Унії на Брестському соборі в 1596 році» [7, с. 397-398]. Кожна з цих груп депутації була поділена на дві умовні категорії, тобто на так званих – «возсоединяющихся» та «возсоединившихся». У першій із них нараховувалося 28 осіб, з них 11 – кліриків, а 17 – мирян. До другої групи цієї депутації було віднесено 6 осіб, 2 з них були кліриками, а 4 – мирянами [8, с. 396-397; 7, с. 397-398].

Після прибуття до столиці її члени були удостоєні запрошення бути присутніми на літургії у великому придворному соборі під час відзначення свята Благовіщення Пресвятої Богородиці. Після завершення богослужіння до них в Арабську кімнату Зимового палацу «зволив вийти» імператор у супроводі членів «Августійшої Родини». Під час цієї аудієнції «адміністратор єпархії протоієрей Попель представив Государю Імператору «Всепідданіше прохання холмського духовенства», «Протокол соборного духовенства і консисторії Холмської єпархії», а також «Соборний акт холмського духовенства» [9, с. 377-378; 10, с. 380-381; 11, с. 382-394].

Оскільки тексти цих документів є дуже промовистими, зокрема, такими, які віддзеркалюють оцінку реалій релігійно-церковного життя на теренах Холмщини та Південного Підляшшя виконавцями інкорпорації Російською Православною Церквою Холмської уніатської єпархії, то виправдано зупинити увагу на їхньому змісті. У першому з них, тобто у «Всепідданішому проханні холмського духовенства», наголошувалося на тому, що, коли після возз'єднання «древніх руських областей» з Російською імперією, їхнє населення «мало щастя зі всім населенням…. возз'єднатися з єдиною, святою православною церквою» (тут йшлося про возз'єднання уніатів Правобережжя та Білорусі з Російською Православною Церквою 1839 р. – Авт.), то тоді «Тільки одна Холмська греко-уніатська єпархія» залишалася «в греко-уніатстві і в залежності від римських пап», котрі управляли церковними справами… не по духу смирення та любові Христова вчення» та не задля «вічного спасіння пастви». Після висловлення вдячності Олександру II за скасування кріпацтва та за низку інших його діянь, спрямованих на «благо народу та духовенства», у ньому містилося прохання «зміцнити подальшу долю руських уніатів Холмської єпархії дозволом їм приєднатися з їхньою прародительською православною церквою» [9, с. 377-378].

У «Протоколі соборного духовенства і консисторії Холмської єпархії» від 18 лютого 1875 р., де містився перелік рапортів від низки благочинних єпархії з доданням «заяв щирого бажання парафіяльного духовенства вказаних благочиній повернутися разом із паствою в лоно православної церкви», датованих 16 січня – 16 лютого 1875 р., вказувалося, що це зібрання «одностайно висловило прохання» до єпархіального начальства сприяти «Монаршому дозволу на возз'єднання з православною церквою», оскільки в Сідлецькій губернії вже відбулося возз'єднання більшості греко-уніатських парафій Холмської єпархії, а «інші, безперечно, скористаються їхнім прикладом» [10, с. 380-381]. У цьому «Протоколі» також було зафіксовано, що присутні ухвалили, по-перше, укласти та підписати «акт про возз'єднання Холмської греко-уніатської єпархії з православною всеросійською церквою», по-друге, укласти та підписати всепідданіше прохання про «Височайший дозвіл» на таке возз'єднання, а, по-третє, просити адміністратора єпархії доповісти уряду про цю ухвалу й отримати дозвіл на представлення цього прохання з додатком акту про возз'єднання з оригіналами заяв духовенства, а також обрання для цього делегації із середовища греко-уніатського духовенства, що мала б

складатися з адміністратора єпархії, двох соборних протоієреїв та всіх благочинних. Протокол був підписаний десятьма кліриками, присутніми на цьому зібранні [10, с. 380-381].

Серед перелічених документів найбільшим за змістом був «Соборний акт холмського духовенства». У ньому фіксувалося: духовенство та члени уніатської Холмської духовної консисторії у своїх судженнях та рішеннях виходять з того, що «в такий знаменний і важкий час, який переживає нині Холмська єпархія», виявився намір до влаштування церковних справ та зміцнення духовного свого благополуччя». Стверджувалося, що, з одного боку, в ній відбувається «боротьба старого і нового церковнобогослужбового порядку» з очевидною перевагою успіху та щастя в бік реформ у дусі православ'я, про що засвідчує недавній «факт приєднання багатьох уніатських парафій до православ'я», а, з іншого, «останнє послання святішого папи, яке вимагає повернення до «колишніх, непритаманних східному обряду нововведень» у богослужіння. Саме це висуває на порядок денний питання про духовне керівництво паствою. У досить докладному розгляді та аналізі основних віх історії релігійно-церковного життя населення західного регіону імперії, зокрема, Холмщини і Південного Підляшшя, наголошувалося на тому, що «Релігійна нетерпимість, неприязнь до руського населення, прагнення до панування, яке перейшло у спадщину від старої Польщі до спадкоємців, виявилися тепер уповні». Одним із її виявів стало «внесення безпорядків у церковний грекоуніатський обряд», чітка тенденція до зведення його до повного «уподібнення» до «католицького обряду» [11, с. 386-387]. У цьому документі знайшло місце й нагадування стосовно того, що в цей час фіксувалися «в значній кількості переходи в латинство грекоуніатів, котрі вимушені звертатися до католицьких ксьондзів для сповіді та виконання інших треб», а також те, що «в деяких місцевостях грекоуніатські священики залишилися без парафіян». Саме тому, на переконання авторів «Акту», «розграбовується церковне майно, залишене без нагляду, захоплюються поля, що належали здавна причту, зрештою, самі храми, у більшості, остаточно занепадають» [11, с. 388]. У ньому особлива увага була приділена переліку цілої низки тих благодіянь на користь населення регіону, які були здійснені в його політичній, економічній, духовно-культурній та релігійно-церковній сферах саме за правління Олександра II. Це, зокрема, наголошувалося в «Акті», спонукало духовенство до необхідності глибше осмислити та обговорити своє становище в краї, ясніше усвідомити своє ставлення та обов'язки щодо пастви. Відтак вони усвідомили, що саме на них покладається обов'язок «привести холмську греко-уніатську паству до можливості дотримуватися єднання духу, тобто релігійного однодумства в союзі миру та любові зі своєю, на певний час забутою та відстороненою, але водночас завжди велелюбною матір'ю, святою православною церквою» [11, с. 388-389]. Не уникли автори цього тексту й акценту на вимогах постанови Холмської уніатської єпархії від 1873 р., якою передбачалося радикальне й остаточне «відновлення й очищення обряду» від латинських запозичень. Винними в тому, що на теренах Сідлецької губернії мали місце акти масової непокори цьому розпорядженню Холмської духовної консисторії, які були названі «непослушаннями та безпорядками», були названі «злонамірені» особи із середовища духовенства, котрі «не розпрощалися зі старими та віджилими розрахунками на можливість продовжувати свою пастирську роботу з винищення грекоуніатського обряду». Саме на них, на переконання авторів цього документу, мала бути покладена відповідальність за «ці сумні події», оскільки вони «довгий час розсівають крамолу та ненависть для підтримки своєї справи, прикриваючи святим іменем релігії свої далеко нерелігійні справи» [11, с. 389-390]. В «Акті» також гостро засуджувалася енцикліка Пія IX від 13 травня 1874 р., яка, на переконання його авторів, «узаконювала всі викривлення та латинопольські нововведення в богослужінні уніатської церкви», а також те, що вона благословляє «відступників церкви та народу» та «спонукає уніатів до непокори». З цього робився висновок, що «римський єпископ є відкритим прибічником ворожих руському народові політичних устремлінь і поборником церковних безпорядків». Більше того, оскільки саме ця папська енцикліка оцінювалася в «Акті» як чинник, що підштовхнув уніатське населення краю до недавніх «безпорядків», то вони повинні бути останніми, а «обернення уніатів Сідлецької губернії у православ'я стало безпосередньою відповіддю на послання святійшого отця» [11, с. 390-391]. Далі в тексті резюмувалося, що «подальше перебування в уніатстві, відповідно, у підлеглості римському папі, може бути для благонамірених осіб приводом до того, щоб в ім'я католицизму та в інтересах його посіяти розбрат між нами і нашими парафіянами і навіть сумніви в чистоті та правоті наших дій», а, відтак, і «нашу паству проти розпоряджень та заходів уряду і навіть Августійшого Государя, котрий зробив масу благодіянь для свого народу» [11, с. 391-392]. Саме тому, йшлося в цьому документі, його авторам, котрі «глибоко переконані в істинах православ'я і такими, котрі мають багатовіковий досвід різноманітних нещасть чужого панування і підлеглості Риму, не залишається нічого більшого, як тільки бажати, щоб уповні відновити колишнє єднання з церквою православною» [11, с. 392]. Закінчувався текст «Акту» рішенням, ухваленим усіма присутніми «твердо та незмінно»: по-перше, «визнати знову єдність нашої церкви з

православною кафоличною східною Церквою і відтак в єдиновір'ї зі святішими східними православними патріархами та в покорі святішому православному всеросійському синоду», а, по-друге, «всепідданіше просити благочестивішого Государя імператора нашого намір наш прийняти в своє Августійше покровительство та виконання його задля миру та спасіння душ» [11, с. 393].

Адміністратор Холмської уніатської єпархії М. Попель на початку цієї аудієнції у своїй короткій промові запевнив імператора, що підлегла йому паства «перебуває у порозумінні» з «постановою греко-уніатського духовенства». Відповіддю Олександра II на неї стало висловлення «особливого задоволення цими заявами». Він подякував Богові за те, що його благодать «навіяла» їм благу думку «повернутися в лоно православної Церкви», до якої належали їхні предки. Він наголосив, що ця подія його дуже втішила і він надіється на Бога, що він зміцнить їх на тому шляху, який «вони нині добровільно вибрали» [6, с. 375]. Особливої честі звернутися до імператора з висловленнями «вірнопідданих почуттів» були удостоєні один із найактивніших «діячів возз'єднання» із середовища уніатських священиків – колишніх галичан, Бельський благочинний, протоієрей Микола Ливчак, а також Микола Потій – кандидат богослов'я, викладач Холмської духовної семінарії [6, с. 373].

Зрештою, як зміст наведених документів, так і урочистості, якими супроводжувалися їхні представлення імператору, на перший погляд справляли враження, що, дійсно, маса уніатського населення Холмської єпархії вільно і щиро воліла перейти до лона Російської Православної Церкви. Насправді ж у всіх цих трактуваннях тогочасних подій релігійно-церковного життя населення Холмщини і Південного Підляшшя, викладених у текстах вказаних документів та відповідним чином озвучених у Санкт-Петербурзі членами делегації, було дуже багато далекого від правди. Реакція більшості уніатів цього регіону на це «возз'єднання» ледь не відразу вповні відкине їх, примусить як ідеологів, так творців цієї акції переконатися, що переважна частина уніатів насправді не воліла перейти до російського православ'я. З'ясувалося, що «Акт про возз'єднання…» був прийнятий адміністративно, тобто проти волі більшої частини мирян та майже без участі парафіяльного духовенства, оскільки на цей час згоду на приєднання до Російської Православної Церкви під тиском дали тільки 120 уніатських парафій та члени Холмської духовної консисторії [12, с. 273].

Значно пізніше, вже на початку XX ст., у передмові до вже згадуваних та цитованих мемуарів одного з найактивніших «деятелей воссоединения», колишнього галицького священика-уніата М. Ливчака, його син, І. Ливчак, котрий підготував до видання й оприлюднив цю працю, наголошував, що: «Із «Записок», які виходять друком, ясно з'ясовується, що возз'єднання Холмських уніатів відбулося з ініціативи світських властей, без місцевого духовенства, і здійснено було вкрай поспішно, без достатнього обговорення всіх обставин справи та можливих наслідків» [2, с. VI]. Водночас, варто наголосити на тому, що це було написано тоді, коли ці «можливі наслідки» вже вповні виявилися, а 1875 р. ті, хто реалізував це «возз'єднання», зокрема і його батько, були впевнені у його позитивних наслідках.

7 травня 1875 р. Синод ухвалив низку постанов стосовно «влаштування та управління нині возз'єднуваної з православ'ям греко-уніатської Холмської Єпархії» [13, с. 452-454]. За ними, її «священство та духовні пастви» мали бути прийнятими «в повне та досконале спілкування зі святими православно-кафоличними східними церквами, в нерозривний склад Церкви Всеросійської і в підлеглість Святійшого Урядуючого Всеросійського Синоду». Всі благочиння, що складали Холмську греко-уніатську єпархію, возз'єднувалися з Варшавською і, таким чином, утворювали одну православну, яка отримувала назву Холмсько-Варшавської. Її архієреї мали іменуватися Холмськими і Варшавськими. «Безпосереднє завідування нововозз'єднуваними з православ'ям греко-уніатськими парафіями» доручалося «особливому Єпископу, з найменуванням його Єпископом Люблінським, Вікарієм Холмсько-Варшавської Єпархії» з тим, щоб він перебував у Холмі та управляв новоприєднаними парафіями у відповідності до інструкцій, які надійдуть йому зі Святійшого Синоду. Він мав перебувати «під головним розпорядженням «Єпархіального Архієрея Холмського і Варшавського» За цією постановою, «Холмська греко-уніатська Духовна Консисторія» скасовувалася, а замість неї утворювалося православне «Холмське Духовне Правління» [13, с. 453]. Його склад зростав за рахунок двох нових членів, оскільки передбачалося, що об'єм роботи в ньому «значно збільшиться». Діючі в Холмі «греко-уніатську Духовну Семінарію та училище з підготовки причетників» було наказано «перетворити в православні духовно-навчальні заклади». Управління ними доручалося Холмському Вікарному Єпископу». Наступна позиція цієї постанови стосувалася кадрового складу кліру новостворюваної Холмсько-Варшавської єпархії Російської Православної Церкви. За нею, «для заміщення вільних священницьких місць у нововозз'єднаних парафіях», єпископу було запропоновано «на його розгляд» викликати «з Галіції тих осіб, котрі за моральними якостями гідні були обійняти» відповідні священицькі посади. Щодо претендента на посаду єпископа Люблінського, вікарія Холмсько-Варшавської єпархії, то Синод «визнав корисним та

справедливим призначити нинішнього адміністратора Холмської Єпархії, старшого соборного Протоієрея Маркела Попеля» [13, с. 454].

11 травня 1875 р., коли вшановувалися святі Кирило та Мефодій, у Холмі відбулося торжество «фактичного возз'єднання» уніатів Холмщини і Південного Підляшшя з Російською Православною Церквою. Урочистості з приводу возз'єднання уніатів Люблінської губернії у травні 1875 р. відбулися не тільки у Холмі, але й у Грубешові та Замості. Спочатку поширилися слухи, що урочистості з приводу «возз'єднання всіх уніатських парафій Люблінської губернії мають відбутися» в Холмі. Але ця справа була влаштована так, що «возз'єднання» з російським православ'ям уніатів двох повітів – Холмського та Красноставського – відбулося у Холмі 11 травня 1975 р., а інших повітів цієї ж губернії – в Грубешові та Замості. Цей «розподіл» місць урочистостей офіційно був пояснений тим, що він уможливив «більшій кількості народу бути присутнім під час урочистого акту возз'єднання і насолодитися красою православного архієрейського богослужіння». Православний часопис назвав це «радісною подією», яка згуртувала «давньоправославних і тих, хто возз'єднувався» в «один тісний братський гурт» [14, с. 540-542].

У Холмі «акт возз'єднання відбувся у Свято-Варваринській церкві, яка розташовувалася в приміщенні жіночого 6-ти класного училища», оскільки її розміри уможливили участь у ньому понад 50-ти кліриків. Вибір саме цієї культової споруди для цих урочистостей був пов'язаний із тим, що в цей час ще не була завершена перебудова Холмського собору. Але для того, щоб надати цій церкві належного вигляду, до неї зі Свято-Миколаївської були переміщені «царські дари, отримані депутацією особисто від Государя для Холмського собору» [15, с. 530-531].

Офіційно возз'єднаними вважалися 236 парафій, що знаходилися на теренах Люблінської та Сідлецької губерній із населенням до 234 тис. осіб [16, с. 669]. 270 колишніх уніатських церков, 75 каплиць-філій і 51 звичайна каплиця були віддані православному духовенству, дві третини якого невдовзі були заміщені священиками, котрі прибули сюди з великоросійських губерній. Уніатськими, тобто такими, які на цей час не прийняли російського православ'я, за офіційною інформацією, залишилися 23 парафії з населенням до 28 000 осіб [16, с. 669].

28 травня 1875 р. Священний Синод постановив приєднати на цей час уже колишню Холмську уніатську єпархію до складу православної Варшавської, назвавши це новоутворення Холмсько-Варшавською єпархію Російської Православної Церкви. Так, за пізнішим влучним висловом єпископа Е. Лісовського, «відбувся урядовий похорон унії» [17, с. 215].

8 червня 1875 р. в Ісакіївському кафедральному соборі Санкт-Петербурга відбулася висвячення – хіротонія – у сан єпископа Люблінського, вікарія Холмсько-Варшавської єпархії, колишнього адміністратора уніатської Холмської єпархії Маркела Попеля. Після завершення цього обряду та божественної літургії митрополитом Новгородським, Санкт-Петербурзьким і Фінляндським Ісидором на М. Попеля були накладені орденські знаки святої Анни першого ступеня [18, с. 544].

21 червня 1875 р. єпископ Люблінський, вікарій новоствореної православної Холмсько-Варшавської єпархії М. Попель у супроводі двох протоієреїв, членів Холмського духовного правління Хойнацького та Гошовського прибув до Москви. 22 червня в Успенському соборі ним була звершена літургія. У публікації православного часопису «Волынские Епархиальные Ведомости» з цього приводу зазначалося: «Владика люблінський своїм служінням у першопрестольному храмі Москви засвідчив перед нею, а разом і перед усією Росією, не тільки про повне відновлення порушеного зв'язку мешканців Холмщини з православ'ям і руським народом, але і про повне зміцнення його як у релігійному, так і політичному відношеннях» [19, с. 601].

З 27 червня по 3 липня 1875 р. єпископ М. Попель зі своїми супутниками Хойнацьким та Гошовським перебували в Києві. У православному часопису це було трактовано так, що ці відвідини засвідчували «внутрішній зв'язок, що єднав Київ з Холмською Руссю щодо успіхів тут руської справи» [20, с. 640]. В ній акцентувалося, що з 1863 р. серед «славних трударів руської справи в Царстві Польському» було немало осіб, «зобов'язаних Києву своїм походженням та вихованням». Це були керівники навчальних закладів, вчителі гімназій та прогімназій, педагогічних курсів та народних училищ, котрі свого часу «отримали освіту в київських навчальних закладах». Наголошувалося й на особливій ролі у цьому Київської духовної академії та університету святого Володимира. Цими подіями, власне, закінчилися акції, пов'язані з інкорпорацією Російською Православною Церквою останньої в межах Російської імперії уніатської єпархії.

Отже, ця прозелітична за своїм характером акція Російської Православної Церкви, яка готувалася впродовж кількох десятиліть, завершилася досить стрімко. Уніатське населення Холмщини і Південного Підляшшя, залякане та зморене військовими постоями, відсутністю у багатьох місцевостях парафіяльних священиків, котрих ще зовсім недавно воно вигнало зі своїх храмів через небажання перейти на російський синодальний обряд, у низці місцевостей

піддалося тиску, погодилося на це, оскільки без повноцінного парафіяльного життя воно довго обійтися не могло. Саме цим і скористалися як представники місцевої адміністрації, так і очільники Холмської духовної консисторії. Її підлеглі були, по суті, обмануті, оскільки спочатку тільки декілька парафій поступилися вимогам «очистити обряд» та прийняти священнослужителів, які будуть правити у храмах «як православні». Наслідком цього стало те, що вони і незчулися, як у масі формально стали православними. Але «добровільність» цього «возз'єднання» дуже скоро виявилася примарною, оскільки десятки тисяч холмщаків і підляшан стали «упорствующими», тобто тими, котрі категорично відкинули його. Вони упродовж кількох десятиліть відчайдушно протистояли цьому облудному за своїми методами приєднанню до російського православ'я. Їхня кількість з роками не зменшувалася, вона навіть зростала, а після обнародування у квітні 1905 р. указу Миколи II «Об укреплении начал веротерпимости» приблизно 200 тис. із них перейшли до Римо-Католицької Церкви, оскільки Греко-Уніатської офіційно не існувало.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. О возсоединении униатов с православною церковью // Волынские Епархиальные Ведомости. – 1875. – №4. – Ч. неоф. – С.181-187.
2. К истории возсоединения униатов Холмской епархии. Записки и воспоминания Николая Николаевича Ливчака. С портретом и биографией автора. – Издание И. Н. Ливчака. – Вильна: Тип. «Русский Почин», 1910. – 162 с.
3. Львовское Слово о возсоединении униатов // Волынские Епархиальные Ведомости. – 1875. – №5. – Ч. неоф. – С. 222-224.
4. Движение холмских униатов к возсоединению с Православною церквию // Волынские Епархиальные Ведомости. – 1875. – №3. – Ч. неоф. – С. 120-121.
5. Кони А. Ф. На жизненном пути. Из записок судебного деятеля. Житейские встречи. – СПб: Тип. Т-ва Печ. и Изд. дела «Труд», 1912. – Т.1. – 679 с.
6. О возсоединении униатов Холмской епархии с православною Церковью // Волынские Епархиальные Ведомости. – 1875. – №9. – Ч. неоф. – С. 372-377.
7. Имена членов депутации от прихожан // Волынские Епархиальные Ведомости. – 1875. – №9. – Ч. неоф. – С. 397-398.
8. Имена членов депутации от духовенства Холмской епархии // Волынские Епархиальные Ведомости. – 1875. – №9. – Ч. неоф. – С. 396-397.
9. Всеподданейшее прошение холмского духовенства от 18 февраля 1875 года // Волынские Епархиальные Ведомости. – 1875. – №9. – Ч. неоф. – С. 377-380.
10. Протокол соборного духовенства и консистории Холмской епархии от 18 февраля 1875 года // Волынские Епархиальные Ведомости. – 1875. – №9. – Ч. неоф. – С. 380-381.
11. Соборный акт холмского духовенства // Волынские Епархиальные Ведомости. – 1875. – №9. – Ч. неоф. – С. 382-394.
12. Униаты Холмской епархии // Волынские Епархиальные Ведомости. – 1875. – №6. – Ч. неоф. – С. 273-274.
13. Журнал ученого комитета при Священном Синоде, за №18. От 7 мая 1875 года об устройстве и управлении нововозсоединяемой Холмской Епархии // Волынские Епархиальные Ведомости. – 1875. – №15. – Ч. неоф. – С. 452-454.
14. Из Холма. Церковное торжество в Холме // Волынские Епархиальные Ведомости. – 1875. – №13. – Ч. неоф. – С. 540-542.
15. Из Холма (Люблинская губ.) // Волынские Епархиальные Ведомости. – 1875. – №13. – Ч. неоф. – С. 528-540.
16. История Православной Церкви в XIX веке: В 2 кн. Репринт издания 1901 г. – М.: Издание Московского Подворья Свято-Троицкой Сергиевой Лавры, 1998. – Кн. 2: Славянские Церкви. – 758 с.
17. Біднов В. Українська церква // Українська культура: Лекції за ред. Д. Антоновича / Упор. С. В. Ульяновська. – К.: Либідь, 1993. – С. 197-216.
18. Наречение протоиерея Попеля во епископа // Волынские Епархиальные Ведомости. – 1875. – №13. – Ч. неоф. – С. 544.
19. Пребывание в Москве преосвященного Маркелла // Волынские Епархиальные Ведомости. – 1875. – №15. – Ч. неоф. – С. 601-602.
20. Пребывание преосвященного Маркелла в Киеве // Волынские Епархиальные Ведомости. – 1875. – №16. – Ч. неоф. – С. 639-641.

Stokolos N. H., Sheretyuk R. M. Circumstances of Completing the Incorporation of Uniate Chelm Land Eparchy by Russian Orthodox Church (1875).

The article clarifies the factors and the final stage of the Uniate Chelm Land Eparchy abolition in 1875. The authors examine the documents of Uniate parishes «reunification» with Russian Orthodox Church – «The most humble request of Chelm Land clergy», «Protocol of the conciliar clergy and the consistory of Chelm land eparchy» and «Conciliar act of Chelm Land clergy» and prove that the «Conciliar act of Chelm Land clergy» was adopted administratively, i. e. against the will of the majority of the laity and almost without participation of parochial clergy.

Keywords: Russian Empire, Chelm Land and Southern Podlachia, Greek Uniate Church, Uniate Chelm Land Eparchy, Russian Orthodox Church, incorporation.

Стоколос Н.Г., Шеретюк Р.Н. Обстоятельства завершения инкорпорации Русской Православной Церковью униатской Холмской епархии (1875 г.).

В статье выяснены факторы и ход завершающего этапа отмены униатской Холмской епархии 1875 г. Рассмотрены документы «воссоединения» униатских приходов с русским православием – «Всеподданнейшая просьба холмского духовенства», «Протокол соборного духовенства и консистории Холмской епархии», а также «Соборный акт холмского духовенства». Выявлено, что «Соборный акт холмского духовенства» был принят административно, то есть против воли большей части мирян и почти без участия приходского духовенства.

Ключевые слова: Российская империя, Холмщина и Южное Подляшье, Греко-Униатская Церковь, униатская Холмская епархия, Русская Православная Церковь, инкорпорация.

Статтю подано до редколегії 4.01.2017 р.

УДК: 94(477-25):2

А. А. Кізлова

«ВЕЛИКОЦЕРКОВНІ ПРИСТАВНИКИ» В КОМУНІКАЦІЇ З ВІДВІДУВАЧАМИ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ УСПЕНСЬКОЇ ЛАВРИ (КІНЕЦЬ XVIII – ПЕРШІ ДЕСЯТИЛІТТЯ XX СТ.)

У статті розкривається проблема: яку роль у комунікації з відвідувачами Києво-Печерської Успенської лаври відігравали насельники обителі, приставлені до шанованих мощей та ікон Успенського собору в кінці XVIII – перших десятиліттях XX ст. Визначено, що монахи й послушники, приставлені як до мощей, так і до ікон Успенського собору, відігравали передусім охоронно-молитовну роль, потрібну Лаврі саме при гробницях угодників. Найактивніше спілкувався з вірянами гробовий при раці Павла Тобольського.

Ключові слова: Києво-Печерська Успенська лавра, Успенський собор, кінець XVIII – перші десятиліття XX ст., православний соціум, гробовий, наглядач за іконою, відомство еклезіарха, богомолець, злодій, соціальна комунікація.

Хранителі шанованих православних святинь під час взаємодії між собою, а також з богомольцями й іншими заінтересованими відвідувачами сакральних центрів (за Т.Б. Щепанською – осередків «кризової мережі» [1, с. 117–119]) накопичували багатий комунікативний досвід. Дослідження цього досвіду, зокрема, й на рівні гробових та іконних наглядачів як найближчих до шанованих об'єктів [2, арк. 146], дасть змогу не тільки розширити й поглибити знання про суть соціальних взаємодій у святих місцях, а й суттєво допомогти в розумінні співвідношення між нормативними приписами щодо віри та її реальними виявами в різних прошарках суспільства.

Митрополит Іларіон (Огієнко) не оминув увагою те, навіщо запровадили послух гробового ієромонаха, у праці про св. препод. Іова Почаївського та його шанування у Почаївській лаврі [3, арк. 55]. В.І. Вахріна окреслила основні віхи біографії та служіння ієромонаха Спасо-Яківсько-Дмитрівського монастиря в Ростові Амфілохія, що близько 40 років був гробовим біля мощей св. свт. Димитрія Ростовського [4, с. 200–201]. Т.В. Колбасова окремо дослідила в рамках каталогізації духовного портрета з колекції Ростовського музею іконографію згаданого отця Амфілохія, оскільки того часто портретували як відомого духовного наставника [5, с. 95–101]. А.А. Кізлова тезово окреслила роль «хранителів гробу» при мощах св. вмц. Варвари в Михайлівському Золотоверхому монастирі Києва, побіжно згадуючи про рівень поширення звичаю призначати гробових у православних місцевостях Російської імперії [6, с. 146–147]. У дисертації «Православні святині Києва у духовному та суспільному житті киян (кінець XVIII – перші десятиліття XX ст.» дослідниця дещо деталізувала виклад і розширила його за рахунок згадок про інші київські храми, однак радше в напрямку значення монахів, призначених до

реліквій та ікон, у практиках шануванні святинь [2, арк. 80–84]. Про «блюстителя» Тихвинської ікони Богородиці в оглядовій статті про цю святиню згадала О.В. Губарєва [7]. Тож у сучасній історіографії бракує розвідки, цілковито присвяченої посередництву пересічних гробових та іконниї наглядачів у взаємодії між святинями й тими, хто до цих святинь приходив.

Відповідно, мета роботи – розкрити таку невирішену раніше частину проблеми: визначити, яку роль у комунікації з відвідувачами Києво-Печерської Успенської лаври відігравали насельники обителі, приставлені до шанованих мощей та ікон Успенського собору в кінці XVIII – перших десятиліттях XX ст.

В Успенському соборі («Великій церкві») Лаври в окреслений період перебували мощі св. свт. Михаїла (митрополита Київського), глава св. рівноап. Володимира, часточки мощей свв. препод. Печерських, часточки мощей різних святих, надгробок св. препод. Феодосія Печерського, перст св. першомуч. і архідиякона Стефана й нетлінне тіло митрополита Павла Тобольського, ще не канонізованого, чудотворні ікони Богородиці – Успіння й Ігорівська [8, с. 80–82; 9, с. 28–33; 10, с. 277, 281–282]. При цьому до храму приходили тисячі богомольців (киян і прочан з різних православних країв), а також злодії, кощунники, антиправославні й атеїстичні пропагандисти, та ін. [Докладніше див: 11]. Тому соціальні взаємодії при святинях Успенського собору заслуговують на окреме дослідження в рамках порушеної проблеми.

По-перше, розглянемо послух гробових. В інструкції Духовного собору керівникам відомств Лаври вказано, що «всѣ приставники къ святымъ мощамъ въ соборѣ» були підзвітні еклезіархові [12, арк. 13]. Формулярні, послужні, оплатні й іменні списки братії [Див. наприклад: 13–17], справи про кадрові переміщення [18–29], зустріч імператорської родини [30] та крадіжку в соборі [31], біографічні анкети [32, арк. 5зв. – 6] монахів, документи (зокрема фото) щодо підготовки до прославлення митрополита Павла Тобольського [33–36] і присвячені йому публікації в пресі та спеціальні брошури [37–39], – всі ці джерела дають змогу стверджувати, що протягом окресленого періоду гробові були приставлені до всіх перелічених реліквій, а також допомагають деталізувати особливості послуху. Щодо мандрівників, котрі залишили описи Лаври, то А. Ковалевський згадав про гробового при раці Павла Тобольського [40, с. 305]. Інші автори (посилаємось на тих, котрі згадали, що підходили до мощей в Успенському соборі) про існування гробових мовчать [41; 42, с. 203–205]. Постають закономірні питання: чи постійно «приставники» перебували при гробницях; які обов'язки вони мали виконувати й наскільки відповідальні були; які вимоги керівників слід було задовольняти, щоб залишатися гробовим. Відповідь на ці питання допоможе визначити, наскільки природно склалась окреслена ситуація, і досягти мети дослідження.

Терміни відсутності нагляду біля котроїсь із рак, достатні для того, щоб до неї призначили нового гробового, визначали по-різному. Еклезіарх Ієрон 1808 р. вказав, що монах при главі св. рівноап. Володимира вже довго хворіє, без уточнення, наскільки довго [21, арк. 2]. В рапортах еклезіарха Гімнасія та благочинного Калліста терміни хвороби чи інших причин відсутності гробових окреслюються від 13 днів до п'яти тижнів [20, арк. 2; 26, арк. 11, 27, арк. 2]. 10 травня 1843 р. еклезіарх Гімнасій пояснив, що гробовий при раці св. свт. Михаїла виконує доручення зовнішнього економа на Жуковому острові з часу Великого посту [27, арк. 2], тобто щонайменше 17 днів (Великдень 1843 р. був 24 квітня [43]). Ймовірно, в окреслених рамках період очікування залежав від того, наскільки зберігалась надія на те, що повернеться попередній гробовий. Якщо хтось із гробових не міг виконувати послух, його обов'язки якоюсь мірою могли взяти на себе інші гробові, або й церковні сторожі, продавці свічок, будильщики. Проте, судячи з досліджуваних рапортів, це досить швидко припиняли [21, арк. 2; 23, арк. 2; 29, арк. 2]. Отже, розглядали радше як відхилення від норми. Так чи інакше, враховуючи ще і згадку (1819 р.) монаха Кассіана, приставленого до глави св. рівноап. Володимира, про хворобу ніг від «многаго время всякій день стоянія» [24, арк. 2], помітно, що в розумінні Лаври гробові мали бути на місцях у всі дні, коли відчинено собор.

Стосовно щоденного розкладу «приставництва», прохання еклезіарха Гімнасія 1828 р. прискорити вступ гробового в послух містить згадку, що той необхідний «во время церковнаго пѣнія» [26, арк. 11 зв.]. У рапорті від 1843 р. еклезіарх Гімнасій поскаржився, що монах Аркадій іде до церкви і стає біля мощей під час благовісту пізньої літургії, а доти святиня залишаються без гробового. Тому вказав, що потрібен хтось, хто приходитиме, як тільки храм відкриють [28, арк. 5]. Цікаві такі додатки на рапорті еклезіарха Ієрона від 1805 р. Духовний собор ухвалив резолюцію (на котрій митрополит Київський як священноархімандрит Лаври зазначив «По сему учинить») призначити: «монаха Никона къ смотрѣнію гроба святаго князя Владиміра во время церковной службы» [29, арк. 3]. Проте в приписі еклезіархові на основі цієї резолюції уточнення «во время церковной службы» викреслено [29, арк. 4]. Відповідно, передбачалося, що гробові мали перебувати на місцях довше, ніж тривали відправи. Втім, навіть щодо частини доби, протягом якої в Успенський собор допускали вірян поза богослужіннями, відомостей небагато. Є справа 1893 р., за якою храм унаслідок наполегливих

вимог вірян розпорядилися не замикати весь день [44, арк. 2–3]. Однак прот. О.П. Крилов, котрий був у Лаврі 1914 р., занотував, що не зміг зайти до Великої церкви, бо монах замкнув її під наглядом ще одного з братії [41]. Щоправда, в згаданому щоденнику не уточнено о котрій годині це відбулося. За формулюванням 1922 р. «всегда заняты» в анкетних записах гробових [32, арк. 5зв. – 6] висновки теж зробити неможливо. Отже, визначити, наскільки тісно перебування гробових на місці корелювалося з присутністю в храмі сторонніх, можна лише завдяки аналізу «приставницьких» обов'язків та дій.

1830 р. виникла пропозиція до нової раки з перстом св. першомуч. і архідиякона Стефана «приставить монаха для моленія (курсив наш – А.К.) и указыванія богомольцамъ» [18, арк. 2зв.]. Еклезіарх Гімнасій у згаданому рапорті 10 травня 1843 р. пояснив, що до Лаври почало сходитися багато богомольців, на мощі почали класти гроші, тому нових гробових треба швидше призначити: «какъ для собранія оныхъ, такъ и для смотрѣнія богомольцамъ именъ и если онѣ сподобающею малою молитвою (курсив наш – А.К.)» [27, арк. 2]. Імовірно, у виділених фрагментах цитат ідеться про те, що гробовий мав виголошувати коротку молитву святому, коли до раки хтось підходив, адже один із заявників про зцілення – священик Ф. Яжгунов – описав своє відвідування склепу (1913 р.) так: «…стоящій въ отдалѣніи монахъ молится как и всегда при посѣщеніи пещеры богомольцами: Святитель Павелъ, моли Бога о насъ» [34, арк. 88–88зв.]. Зі справи про викрадення лампади від часточок мощей святих у приділі св. Іоанна Богослова випливає, що: «гробовой при святыхъ частицахъ Ириней обязанной болѣе другихъ смотреть какъ за гробницею, такъ и за лампадкою» [26, арк. 1, 3зв.]. Монаха Германа 1832 р. призначили до гробу св. препод. Феодосія «къ смотрѣнію […] и сбору при ономъ денегъ» [14, арк. 42]. Як відзначив І. Огієнко, приклад Почаївської лаври свідчить про те, що гробового до раки св. Іова Почаївського призначили саме тому, що в обитель почало приходити дуже багато богомольців [3, с. 55]. Отже, від гробових очікували, що ті мають перебувати на місцях (навіть допускалося, що вони не стоятимуть, а сидітимуть [36, арк. 1; 38, с. 12]), доти, доки до мощей можуть наблизитися сторонні. Молитви «приставників» уголос схиляють до думки, що їхнє виконання послуху не обмежувалося тривалістю богослужінь.

Коли в соборі на 17 серпня 1896 р. очікували візиту імператорського подружжя почтом, планували, що до гробових, які всі мали стояти «на своихъ мѣстахъ под распоряженіемъ ризничаго» [30, арк. 51зв.], після розпорядження ризничого чотири ієродиякони та два монахи «по распоряженію ризничаго займутъ мѣста въ діаконникѣ, у жертвенника и у святыхъ мощей съ гробовыми» [30, арк. 51]. Можливо, так хотіли підкреслити небуденність події.

А. Ковалевський описав, як гробовий при раці Павла Тобольського накривав біснувату покровом з мощей митрополита [40, с. 305]. 1914 р. М.П. Кирилова в свідченні про своє зцілення 1912 р. вказала, що просила гробового прикласти до мощей святителя Павла панчохи, котрі принесла з собою. Той так і зробив [33, арк. 14]. Проти таких дій, навіть якщо вони й виходили за межі обов'язково приписаних «приставникам» від імені керівництва, останнє, швидше за все, не заперечувало.

За висновком комісії з підготовки до канонізації святителя Павла від 20 вересня 1914 р., волосся та бороди у нетлінного тіла владики бракувало, бо вони розсипалися «вслѣдствіе неосторожнаго обращенія монаха схимника, нынѣ умершаго» [35, арк. 54–54зв.]. Таку згадку можна вважати непрямим свідченням на користь того, що гробовий біля раки Павла Тобольського мав право відкривати перед вірянами обличчя святителя і користувався цим правом. 1916 р. набула розголосу пожежа в Троїцько-Сергієвій лаврі під Москвою, коли згоріли останки св. препод. Сергія Радонезького. Їх обкладали ватою, а потім нею благословляли охочих. І якось гробовий ієромонах не помітив іскри, що впала в цю вату [45]. Тож принаймні ще один випадок із пошкодженням мощей через необережність їхнього наглядача пов'язаний саме з активною участю останнього в комунікації з вірянами. Адже швидше за все вату роздавав саме гробовий (як-от у Михайлівському Золотоверхому монастирі, де при гробові розповсюджували перстеники та інші речі, освячені в раці св. вмц. Варвари [6, с. 146–147]). Те, в яких випадках лице Павла Тобольського розкривали, потребує додаткового дослідження.

Записки схимонаха Феодосія, гробового при мощах Павла Тобольського, котрі охоплюють описи 39 чудес (із вказівкою, хто, як, чому і коли звернувся до святителя по молитовну допомогу) за 1882–1889 рр. [37, с. 53–69; 39] викликають інтерес з погляду того, чиєю ініціативою було їх ведення. Прямих розпоряджень лаврської адміністрації з цього приводу знайти не вдалося. Проте, враховуючи, що святителя тільки збирались канонізувати, потребу в фіксації відповідних чудес Лавра відчувала. В Почаївській лаврі 1841 р. одночасно з гробовим до раки св. Іова Почаївського призначили й спеціального ієромонаха, щоб той записував усі чудеса біля мощей преподобного [3, с. 55]. Можливо, схимонах Феодосій виявився відповідним відзначеному в Троїцько-Сергіївській лаврі звичаю призначати гробовими «самыхъ испытанныхъ на своемъ поприщѣ» [46, с. 544] і здатним поєднувати обидві функції.

Про достатньо сумлінне в цілому виконання послуху при гробницях свідчить те, що серед лаврської документації вдалося знайти лише одну справу про усунення від нього за грубі порушення порядку. На початку 1843 р. Духовний собор розглядав резолюцію митрополита Київського на розписці про «кружечный» поділ за другу половину 1842 р.: «При гробѣ опрѣделить трезваго, а сего въ экономію въ черныя труды или въ келарское вѣдомство да а впрѣдь таковыхъ къ гробамъ отнюдь не опрѣделять» [28, арк. 2]. Духовний собор ухвалив відправити монаха Антоніна на чорну роботу як «оказывающагося пьянствующимъ и отлучавшимся самовольно изъ Лавры и неночевавшимъ въ Лаврѣ» [28, арк. 2]. Не виключено, що нетверезим цей монах бував і під час виконання послуху, який ніс із 3 серпня 1840 р. [28, арк. 8], бо в формулярному списку за 1842 р. є вказівка: «замѣченъ въ пьянствѣ» [15, арк. 96зв.]. Показовий припис еклезіархові: «въ непремѣнную обязанность»: «къ святымъ гробамъ отнюдь не допускать подобныхъ лицъ, а наблюдать предъ Богомъ и святыми Его, чтобъ гробовые были люди трезвыя и благоговѣйныя» [28, арк. 2зв.]. Щодо якостей (на додаток до вже згаданих тверезості й благоговійності), носіями яких мали бути гробові, то Еклезіарх Ієрон 1805 р. рапортував до Духовного собору, що послушникові І. Норенку, який стоїть при гробі св. рівноап. Володимира, «при гробѣ стоять совсѣмъ неудобно въ разсуждѣніи Лавры» [29, арк. 2]. Він же в рапорті 1808 р. писав про Д. Коцубовського при тій самій главі: «послушнику же стоять при гробѣ въ разсужденіи Лавры совсѣмъ не благопристойно» [21, арк. 2]. Втім, Д. Коцубовського незабаром повернули на місце резолюцією Духовного собору, бо монаха Ієремію від гробу св. рівноап. Володимира перевели в паламарі. При цьому сам еклезіарх Ієрон просив на місце Ієремії: «впредь до постриженія въ монашество опрѣделить кого заблагоразсуждено будетъ съ послушниковъ» [21, арк. 4–4зв.]. Монах Вакх перебував біля раки св. свт. Михаїла не тільки два роки після постригу (котрий відбувся 1778 р.), а два роки і 10 місяців у світському статусі [13, арк. 79зв.]. 1821 р. Духовний собор відрядив купувати хліб від гробу св. препод. Феодосія послушника Я. Павленка, а на місце того спрямував послушника Г. Рудника [25, арк. 2]. Є. Караваєв стояв при гробі з часточками мощей «всѣхъ святыхъ» з грудня 1864 по листопад 1866 рр., хоча послушником залишався до 1868 р. [16, арк. 214]. Тож уже прийнятий чернечий постриг був формально важливим, але не надто стабільним критерієм вибору гробових.

Означення, вживані при зміні гробових, на зразок: визнаний «способнымъ и благонадежнымъ» [21, арк. 2; 29, арк. 2], один із «благонадежныхъ монашествующихъ» [26, арк. 11зв.; 27, арк. 2–2зв.] не містять ніякої конкретики. Щодо здоров'я, то монах Гермоген перебував при гробі св. препод. Феодосія (з 1832 р.) «по слабости и крайней дряхлости» [13, арк. 578]. Монаха Амоса 1791 р. перевели до гробових з типографії після його прохання про змогу доживати віку на спокої через тривалу хворобу, через яку він писав у Духовний собор: «едва и чрезъ хату могу перейти» [19, арк. 2–2зв.]. Ієродиякона Іону зробили гробовим «согласно его желанію и въ уваженіе того, что при настоящемъ состояніи его здоровья онъ не можетъ нести другія послушанія» [22, арк. 2]. З іншого боку, були випадки, коли претенденти відмовлялися від послуху гробового через слабкість (принаймні офіційно озвучували саме цю причину) [27, арк. 2зв.; 28, арк. 5]. Отже, дані про фізичний стан гробових дуже суперечливі. Втім, помітно, що хвороби могли обмежувати активність «приставників» біля рак і змушувати дотримуватися тільки мінімальних вимог до контакту з богомольцями.

Вдалося знайти одну пряму згадку про нагляд за Ігорівською іконою Богородиці. При образі на 1837 р. уже з початку 1833 р. стояв послушник В. Іванов 1771 р.н., дуже хорошої поведінки за характеристикою намісника в формулярному списку [47, арк. 14зв. – 15]. Монах Дідім, про якого в біографічних анкетах 1922 р. зазначено «при иконѣ» (з примітками, що він працездатний, має 52 роки та завжди зайнятий послухом) [32, арк. 5зв.], міг бути приставлений як до Ігорівської ікони, так і до образу св. свт. Миколая Мірлікійського з часточкою його мощей, визначеного як «чтимый» серед богомольців [48, с. 42]. Адже у справі місце послуху не уточнено. Через брак згадок про послух наглядача за іконою в іменних списках відомства еклезіарха можна припустити, що «блюстителі» при шанованих образах не вважались настільки обов'язковими, як при гробницях. О. Назарук (1913 р.) занотував: «При вступі до печер, високий монах […] вказав нам до поцілованя образ, що стояв на заслоненій низькій трапезі» [49, с. 42]. Ця згадка перегукується з приписом для гробових указувати на мощі. Ймовірно, інші функції гробових та іконних приставників теж не відрізнялися. Образ Успіння підтримували під час спуску його до вірян з-понад царських врат [41, с. 42; 50, арк. 32зв. – 33, 168; 51, арк. 76], тож постійних наглядачів при святині не було.

Отже, можна зробити такі висновки. Насельники, приставлені як до мощей, так і до ікон Успенського собору відігравали, передусім, охоронно-молитовну роль, на розсуд Лаври, потрібнішу саме при гробницях угодників. Еклезіарх, Духовний собор загалом і настоятель Лаври пильно дбали, щоб відповідний послух виконували як слід. Судячи з того, що в обителі майже не фіксували грубих порушень порядку серед приставників, контроль приносив

результати. Відповідно, богомольці навряд чи могли не застати нікого при мощах чи іконах. Однак на активну комунікацію з відвідувачами (окрім вказівки на святині) адміністрація обителі приставників не орієнтувала. Тому ті, хто був достатньо освічений, щоб описати своє відвідування Лаври, цілком природно не звертали на цих представників братії. Можливо, останні щось підказували тим богомольцям, котрі самі не могли розібратись у тому, до якої святині підійшли. Виняток – залучений до численних комунікативних практик гробовий біля раки митрополита Павла Тобольського, що можна пояснити потребою популяризувати відповідні мощі в контексті підготовки до офіційної канонізації святителя. Відкриваються й широкі перспективи поглибленого розгляду проблеми. Для пояснення того, в яких випадках до мощей святих приставляли послушників, слід окремо розглянути особистості останніх. Поглибленого дослідження за формулярними списками потребують такі якості гробових як рівень освіченості й досвід монастирського життя (як довго та які послухи вони виконували перед призначенням до святинь), а також – за особовими справами – загальний життєвий досвід і мотиви відходу від світського життя. Після опрацювання цих даних можна буде коректно інтерпретувати роль фізичного стану гробових у виконанні їхнього послуху.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Щепанская Т.Б. Кризисная сеть (традиции духовного освоения пространства) / Т.Б. Щепанская // Русский Север. К проблеме локальных групп. – Санкт-Петербург: МАЭ, 1995. – С. 110–176.
2. Кізлова А.А. Православні святині Києва у духовному та суспільному житті киян (кінець XVIII – перші десятиліття XX ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Кізлова Антоніна Анатоліївна. – Київ, 2010. – 194 арк.
3. Іларіон (Огієнко), митроп. Преподобний Іов Почаївський / (Огієнко) Іларіон. – Вінніпег: Українське наукове богословське товариство, 1957. – 64 с.
4. Вахрина В.И. Амфилохий / В.И. Вахрина // Православная энциклопедия. – Москва, 2001. – Т. 2. – С. 200–201.
5. Колбасова Т.В. К иконографии гробового иеромонаха Ростовского Спасо-Яковлевского-Димитриева монастыря Амфилохия: портреты из собрания Ростовского музея / Т.В. Колбасова // История и культура Ростовской земли, 2005. – Ростов: Б/и, 2006. – С. 95–107.
6. Кізлова А.А. «Хранителі гробу» при мощах св. вмц. Варвари (кінець XVIII – середина XIX ст.) / А.А. Кізлова // Шості Богданівські читання: матеріали Всеукр. наук. конф.; м. Черкаси, 10 груд. 2010 р. – Черкаси: Вертикаль, 2011. – С. 146–147.
7. Губарева О.В. Тихвинская икона Божией Матери: [Электронный ресурс] / О.В. Губарева // Санкт-Петербургские епархиальные ведомости. – Вып. 7. – 07.04.1992. – Режим доступа: http://tinyurl.com/gtzyjrp
8. Краткое историческое описание Киево-Печерской лавры. – Киев: КПЛ, 1795. – 171 с.
9. Максимович И. Паломник Киевский / Максимович И. – Киев: Ф. Гликсберг, 1845. – 146 с.
10. Шероцкий К.В. Киев. Путеводитель / Шероцкий К.В. – Киев: Кульженко, 1917. – 376 с.
11. Матеріали до бібліографії Києво-Печерської лаври. Науково-допоміжний бібліографічний покажчик / Автор-упорядник О.І. Марченко. – Київ: ВІПОЛ, 2006. – 356 с.
12. ЦДІАК України, ф.128, оп.1 КДС, спр.482, 47 арк.
13. ЦДІАК України, ф.128, оп.1 черн., спр.82, 596 арк.
14. ЦДІАК України, ф.128, оп.1 черн., спр.127, 331 арк.
15. ЦДІАК України, ф.128, оп.1 черн., спр.139, 127 арк.
16. ЦДІАК України, ф.128, оп.1 черн., спр.268, 268 арк.
17. ЦДІАК України, ф.128, оп.3 заг., спр.757, 1 арк.
18. ЦДІАК України, ф.128, оп.1 заг., спр.1726, 13 арк.
19. ЦДІАК України, ф.128, оп.1 загальночерн., спр.442, 6 арк.
20. ЦДІАК України, ф.128, оп.1 загальночерн., спр.606, 2 арк.
21. ЦДІАК України, ф.128, оп.1 загальночерн., спр.616, 5 арк.
22. ЦДІАК України, ф.128, оп.1 загальночерн., спр.664, 3 арк.
23. ЦДІАК України, ф.128, оп.1 загальночерн., спр.751, 9 арк.
24. ЦДІАК України, ф.128, оп.1 загальночерн., спр.768, 5 арк.
25. ЦДІАК України, ф.128, оп.1 загальночерн., спр.774, 9 арк.
26. ЦДІАК України, ф.128, оп.1 загальночерн., спр.870, 15 арк.
27. ЦДІАК України, ф.128, оп.1 загальночерн., спр.902, 3 арк.
28. ЦДІАК України, ф.128, оп.1 загальночерн., спр.1018, 12 арк.
29. ЦДІАК України, ф.128, оп.1 загальночерн., спр.1565, 8 арк.
30. ЦДІАК України, ф.128, оп.2 заг., спр.254, 112 арк.
31. ЦДІАК України, ф.128, оп.1 заг., спр.2215, 18 арк.

32. ЦДІАК України, ф.128, оп.1 черн., спр.412, 12 арк.
33. Фонди НКПІКЗ, од. зб. КПЛ-А 1150, 17 арк.
34. Фонди НКПІКЗ, од. зб. КПЛ-А 1154, 99 арк.
35. Фонди НКПІКЗ, од. зб. КПЛ-А 1161, 89 арк.
36. Фонди НКПІКЗ, од. зб. КПЛ-Ф 10084, 1 арк. (фото).
37. Зноско В. Жизнь и чудеса святителя Павла Конюскевича, митрополита Тобольского и Сибирского, нетленно почивающего в усыпальнице Великой церкви Киево-Печерской лавры / Зноско В. – Киев: КПЛ, 1908. – 75 с.
38. Поселянин Е. Стоятель за правду. К предстоящему прославлению митрополита Павла Тобольского / Е. Поселянин // Русский паломник. – 1915. – №8. – 22 февраля. – С. 118–123.
39. Святитель Павел, митрополит Тобольский и Сибирский (1705–1770) / сост. проф. прот. Ф. Титов. – Киев: [КПЛ], 1913. – 90 с.
40. Ковалевский А. Путешествие богомольца в Козельщину для поклонения новопрославленной чудотворной иконе и в Киев / Ковалевский А. – Б. м. и г. – Вырезка из журнала «Душеполезное чтение». – С. 274–453.
41. Дневник протоиерея А.П. Крылова о паломничестве в Киев в 1914 г.: [Электронный ресурс] // Русский исторический сборник. – Москва: Киммерийский центр, 2004–. – Т. 4. – 2012. – Режим доступа: http://tinyurl.com/hfsnonp
42. Сементовский Н. Киев и его достопамятности / Сементовский Н. – Киев: Губернское управление, 1852. – [4], IV, 259 с.
43. Электронный календарь: [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://calday.ru/1843/kogda-hristianskaya-pasha
44. ЦДІАК України, ф.128, оп.1 заг., спр.2926, 5 арк.
45. «Человек, каких все меньше и меньше». Письма архиепископа Михея (Хархарова): [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.pravoslavie.ru/47765.html#_ftn20
46. Барсуков Н.П. Жизнь и труды М.П. Погодина: В 22-х т. / Барсуков Н.П. – Санкт-Петербург: Погодин и Стасюлевич, 1888–1910. – 22 т. – Кн. 12. – 1898. – 553 с.
47. ЦДІАК України, ф.128, оп.1 черн., спр.128, 64 арк.
48. [Титов Ф.]. Путеводитель при обозрении святынь и достопримечательностей Киево-Печерской Лавры и г. Киева / Титов Ф. – Киев: КПЛ, 1910. – 191 с.
49. Назарук О. Київ і значіннє Традиції / Назарук О. – Шікаґо-Ілл [інойс]: Січова друкарня, 1926. – 32 с.
50. ЦДІАК України, ф.128, оп.1 черн., спр.112, 217 арк.
51. ЦДІАК України, ф.128, оп.1 черн., спр.158, 94 арк.

Kizlova A.A. «Keepers of the Great Church» in Communication with the Visitors of Kyiv Pechersk Lavra (late 18th – first decades of 20th c.)

The article deals with Kyiv Pechersk Lavra inhabitants assigned to the venerated relics and icons in Dormition cathedral and their role in social communication with Lavra visitors during late 18th – first decades of 20th century. The author comes to a conclusion that the monks and novices at the relics as well as at the icons in Dormition cathedral were primarily guardians praying at Lavra saints' shrines. The most active in communication with believers was the coffin guardian of Pavel (metropolitan of Tobolsk).

Keywords: Kyiv Pechersk lavra, Dormition cathedral, late 18th – first decades of 20th c., Orthodox society, coffin guardian, icon custodian, department of ecclesiarch, prayer, thief, social communication.

Кизлова А.А. «Великоцерковные приставники» в коммуникации с посетителями Киево-Печерской Успенской лавры (конец XVIII – первые десятилетия XX вв.)

В статье раскрывается проблема: какую роль в коммуникации с посетителями Киево-Печерской Успенской лавры играли насельники обители, приставленные к почитаемым мощам и иконам Успенского собора в конце XVIII – первых десятилетиях XX вв. Установлено, что монахи и послушники, приставленные как к мощам, так и к иконам Успенского собора, играли прежде всего охранно-молитвенную роль, более нужную Лавре именно при гробницах угодников. Активнее всего общался с верующими гробовой при раке Павла Тобольского.

Ключевые слова: Киево-Печерская Успенская лавра, Успенский собор, конец XVIII – первые десятилетия XX вв., православный социум, гробовой, блюститель иконы, экклезиаршье ведомство, богомолец, вор, социальная коммуникация.

Статтю подано до редколегії 18.02.2017 р.

УДК 94 (470)

Н. О. Гончарова

УЧАСТЬ ШЛЯХЕТНОГО СТАНУ В СПРАВІ БЛАГОДІЙНОСТІ В ХЕРСОНСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ

На підставі системного аналізу матеріалів земського діловодства висвітлюються форми та напрями благодійної діяльності шляхетного стану Херсонської губернії, з'ясовується внесок дворян у підтримку місцевих навчальних, медичних та соціальних закладів, визначається їх роль у сприянні функціонуванню земських установ регіону. Займаючи керівні позиції у земських установах Херсонської губернії, дворянство краю приділяло істотну увагу вирішенню місцевих проблем. Доводиться теза про наявність чималої кількості відомостей про діяльність херсонського дворянства у площині благодійності.

Ключові слова: земські збори, Херсонська губернія, Ананьївський повіт, дворяни, пожертвування, піклувальник.

На сучасному етапі все більшої актуальності набувають історичні дослідження регіональної проблематики. У розмаїтті джерельних ресурсів для їх написання важливе місце займають документальні комплекси земських установ.

Аналіз історіографії доводить, що дослідники при вивченні питань земського самоврядування, економічного, соціального, культурного аспектів розвитку регіонів використовують діловодну земську документацію як одне з основних джерел. А. Харісова у своїй роботі характеризує особливості процесу підготовки та опублікування журналів земських зборів [1]. Автор доводить, що інформативна репрезентативність історичного джерела забезпечується формою діловодного документа, виданням журналів і доступом до них населення. У працях М. Угрюмової розкриваються основні етапи формування земських архівів Російської імперії, провідні напрямки їхньої діяльності в другій половині XIX – на початку XX ст. [2, 3].

У науковій розвідці О. Макієнко висвітлюється походження різноманітних видів земської протокольної документації, досліджується специфіка їх застосування в діловодстві [4]. У висновку наголошується, що користуючись джерельною інформацією задокументованих у протокольних матеріалах рішень, доцільно пам'ятати про їхній номінальний характер, адже нерідко ухвали земських зібрань і управ не вдавалося реалізувати на практиці.

Д. Ніколаєв, І. Хвостова через аналіз законодавчо-нормативних, діловодних, статистичних матеріалів пореформеного періоду виявляють найважливіші складові просвітницької політики органів місцевого самоврядування Нижегородської губернії [5]. Окрему увагу дослідники приділяють вивченню постанов земських установ. Р. Мустафін займається розробкою питань організації роботи повітових земських зборів та їхніх структурних складових на прикладі Нижегородської губернії [6, 7]. Науковець резюмує, що, незважаючи на прагнення уряду забезпечити провідну роль поміщиків у земській системі, ті виявилися досить пасивними, тому основна земська діяльність у повітах Нижегородської губернії здійснювалася під керівництвом невеликого кола гласних із числа купців, промисловців та обуржуазнених поміщиків.

Особливості процесу реалізації адміністративного нагляду за земськими органами самоврядування на основі документації земських зборів Московської губернії досліджуються П. Галкіним [8]. Внесок земських організацій Удмуртії в розвиток означеного регіону в пореформений період визначає М. Шмикова [9]. Джерельну основу її роботи складають журнали повітових земських зборів В'ятської губернії. Однак, незважаючи на масив існуючої наукової літератури, основні напрями і форми благодійності нобілітету в Херсонській губернії Російської імперії залишаються недостатньо вивченими. Отже, метою статті є розкриття діяльності аристократів Ананьївського повіту в площині благодійності, визначення їхнього внеску в оптимізацію освітньої та медико-соціальної сфер Херсонської губернії в другій половині XIX – на початку XX ст. через аналіз діловодної документації повітових земських установ.

Опубліковані матеріали діловодства повітових та губернської земських установ Херсонської губернії представлені журналами, протоколами і постановами земських зборів, звітами та доповідями земських управ. Стан і повнота цього виду джерел щодо кожного з повітів Херсонської губернії різняться. Тираж видань був невеликим і тому не всі з опублікованих матеріалів збереглися до нинішнього часу. Проведений аналіз наявних видань Ананьївського повіту дозволяє стверджувати, що вони містять неабияку кількість даних щодо благодійної діяльності представників шляхетного стану.

У своїй статті автор ставить за мету на основі системного аналізу матеріалів земського діловодства висвітлити форми та напрями благодійної діяльності шляхетного стану Херсонської губернії.

Одним з основних напрямків дворянської благодійної херсонських дворян було їх сприяння поширенню освіти в губернії. Зокрема, в 1875 р. А. Чернолуцька збудувала школу в с. Ульянівка Ананьївського повіту. Крім того, дворянка пожертвувала на її потреби 1 тис. руб. [10, с. 50]. Капітан-лейтенант К. Шишкін у 1891 р. подарував Ананьївському земству будівлю та ½ дес. землі в с. Доманівка для відкриття школи [11, с. 9]. А коли в 1911 р. виникла необхідність у розширенні шкільного приміщення, К. Шишкін офірував для будівництва 75 куб. саж. каменю [12, с. 96].

П. Казаринов у 1899 р. пожертвував земству будівлю з господарськими прибудовами в с. Лідіївка Ананьївського повіту для заснування школи на сто учнів [13, с. 88-89]. Дворянин-жертводавець звернувся до земських зборів із проханням присвоїти навчальному закладу ім'я Уляни Іванівни Казаринової.

У 1903 р. брати К. і А. Краузе виділили 1 тис. 500 руб. на зведення школи в с. Петрівка [14, с. 31]. А дворянин О. Чарнов передав земству для заснування школи будинок із дворовим місцем розміром близько 400 кв. саж. в с. Чорний Кут Ананьївського повіту [14, с. 31, 242]. Повітові земські збори вирішили прийняти дар та висловити глибоку вдячність дворянам.

В. Лозовий, розуміючи потребу населення найближчих хуторів у навчальному закладі, придбав садибу, відремонтував всі будівлі та огорожу навколо неї й подарував у 1908 р. Ананьївському земству. Дарунок вражав щедрістю – кам'яна із залізним дахом будівля школи з квартирою для вчителя, кам'яний сарай під очеретяним дахом, кам'яна огорожа заввишки 0,55 саж., загальна площа садибної території 2368 кв. саж. [15, с. 95]. Земські повітові збори, приймаючи пожертвування, ухвалили рішення про встановлення на фасадній стіні будинку пам'ятної дошки з написом «Будівля і садиба пожертвувані Василем Івановичем Лозовим 1 вересня 1909 р.» [15, с. 19]. Зауважимо, що піклувальником школи став Ф. Лозовий, син дворянина-жертводавця.

Нобілітет Херсонської губернії у досліджуваний період жертвував кошти для заснування стипендій. Наприклад, у 1881 р. в Маріїнській жіночій гімназії були започатковані стипендіальні капітали на пожертвування І. Комарницького, який офірував 133 руб., та М. Ерделі, котрий виділив 100 руб. Стипендії призначалися для незаможних здібних учениць та мали носити імена О. Леонтовича та С. Ерделі відповідно [16, с. 129].

Серед піклувальників навчальних закладів у Херсонській губернії в другій половині XIX–на початку XX ст. було чимало представників шляхетного стану. Діловодна земська документація, зокрема, зберегла такі відомості. Постановою Ананьївських повітових земських зборів за 1866 р. почесною піклувальницею Херсонської жіночої прогімназії на наступні три роки була затверджена дворянка Карнович [17, с. 43]. Піклувальником земської народної школи в с. Святотроїцьке Ананьївського повіту з 1882 р. був гласний І. Левицький [16, с. 17]. З 1891 р., понад двадцять років, піклувальником земської школи в с. Доманівка являвся К. Шишкін [12, с. 96].

Було оголошено подяку земських зборів за сприяння відкриття нових навчальних закладів та вирішено обрати їхніми піклувальниками: баронесу Медем, котра в 1912 р. пожертвувала будинок та 1 дес. землі в с. Веселиново, та А. Корчака-Котовича, який в 1913 р. виділив ½ дес. землі в с. Михайлово-Олександрівка (Тефтулово) [18, с. 182-183; 19, с. 10].

Багато зусиль приділяв підтримці освітянської галузі в повіті статський радник А. Корбе. Так, Антон Васильович у 1868 р. був обраний почесним піклувальником Ананьївського повітового земського училища, в 1872-1874, 1875-1877, 1878-1880, 1881-1883 рр. опікувався справами чоловічої прогімназії та Маріїнської жіночої гімназії м. Ананьїв [10, с. 123; 20, с. 121]. Наприклад, за його ініціативи з метою збору коштів для незаможних учениць жіночої гімназії в 1881 р. був організований благодійний концерт в м. Ананьїв. Небайдужі дворяни пожертвували 345 руб. 40 коп., а повітовий предводитель дворянства долучив до цієї суми 250 руб., зібраних за розкладкою [16, с. 127-129]. Згаданий аристократ із 1878 р. поширив своє піклування на Ананьївську чоловічу гімназію. При чому, звіти наступних років засвідчують, що благодійник і в 1880-1900-х_рр. підтримував цей навчальний заклад [13, с. 16; 16, с. 121-126; 21, с. 16]. У 1904 р. на посаді піклувальника Ананьївської чоловічої гімназії померлого А. Корбе змінив повітовий предводитель дворянства, колезький секретар М. Малаєв [21, с. 16]. У 1907-1909 рр. вирішенням поточних проблем цього закладу в якості піклувальника займався А. Коняхін [22, с. 31]. З 1913 р. почесним піклувальником Ананьївської чоловічої гімназії був обраний гласний П. Казаринов [19, с. 13].

Значну увагу дворяни Херсонської губернії приділяли медико-соціальній підтримці місцевого населення. Це підтверджують виявлені при вивченні матеріалів земських установ дані. У 1868 р. Ананьївське земство висловило вдячність І. Гіжицькому за пожертвувані ним приміщення для лікарні та квартири лікаря в с. Ісаєво [20, с. 65].

Дворянин М. Ерделі в 1880 р. подарував місцевому земству земельну ділянку розміром 1650 кв. саж. з будівлями на ній для влаштування лікарні в с. Мостове. На знак подяки земство

вирішило розмістити в приймальній залі майбутнього лікувального закладу портрет жертводавця, а також виступити з клопотанням про присвоєння лікарні імені Володимира Яковича Ерделі, батька М. Ерделі [16, с. 13; 23, с. 53].

Пожертвування від княгині Є. Гіка, дворян Сомових та С. Ширая в 1899 р. дозволили пришвидшити будівництво лікарні в с. Святотроїцьке Ананьївського повіту [13, с. 3]. Згадані аристократи й в наступні роки не оминали увагою зведення цієї медичної установи. Так, княгиня Є. Гіка в 1903 р. офірувала для Святотроїцької лікарні 3 дес. землі [14, с. 31]. Дворянин П. Казаринов вирішив з 1899 р. пожиттєво жертвувати щороку 500 руб. для започаткування капіталу, на який згодом мав відкритися притулок для хронічних хворих в с. Лідіївка [13, с. 89]. Помітну підтримку надавав шляхетний стан Ананьївському міському притулку для немічних старців. Наприклад, в 1901 р. особливу вдячність земства за це отримала дворянка Балдескул [24, с. 20].

М. Сомов в 1908 р. надав Ананьївському земству в безкоштовне користування будівлю в с. Ставрово для амбулаторії та квартири лікаря [25, с. 222]. Зазначимо, спадкоємці дворянина підтримали його ініціативу. У 1909 р. земство приступило до будівництва амбулаторії при Ананьївській лікарні. Це стало можливим завдяки капіталу в 5 тис. руб., офірованому гласним К. Краузе в пам'ять покійної дружини [15, с. 31].

Допомога медичним закладам могла виявлятися в різноманітних формах. Так, дворянин С. Гіжицький систематично жертвував Ананьївській лікарні козячу шерсть для виготовлення матраців [23, с. 17]. Земська документація за 1903 р. містить відомості про пожертвування по 125 руб. від П. Казаринова, А. Краузе та Г. Ремміха, на які був придбаний стерилізатор для Ананьївської лікарні [14, с. 31].

Представникам херсонського нобілітету була небайдужою доля лікувальних та соціальних установ губернії, саме тому вони ставали їхніми піклувальниками. Підтвердимо це прикладами із земської документації. За даними річних звітів, піклувальником Ананьївської земської лікарні у 1864-1866 рр. був дворянин І. Каневський, якого в 1867 р. змінив С. Гіжицький [26, с. 38]. До речі, у 1868-1870 рр. справами Ананьївської лікарні опікувались одразу два піклувальники – колезький секретар І. Каневський та надвірний радник П. Федоров [20, с. 83].

Пожертвування будівель, грошових коштів для заснування навчальних і лікувальних закладів відбувалося також як остання воля дворянина-жертводавця. Зокрема, в 1895 р. поручик М. Унтілов заповів у розпорядження Ананьївського земства для влаштування школи в с. Каприца (Унтілівка) – 5 тис. руб., в с. Чегодарівка (Греково) – 500 руб. [27, с. 188]. За духовним заповітом колезького реєстратора Г. Любарського від 1900 р. у фонд Ананьївської лікарні надійшло 6 тис. руб. З відсотків цього капіталу утримувались два безкоштовних ліжка для хронічних хворих [24, с. 5-6].

Таким чином, комплекс документації, який сформувався в результаті діяльності органів земського самоврядування, належить до цінних у джерельному відношенні різновидів діловодних матеріалів. Вивчення земської документації підтвердило, що представники дворянських родів Херсонської губернії зробили вагомий внесок у розвиток освітніх та медико-соціальних закладів регіону. Піклувальниками обиралися представники різних соціальних верств, проте проведений аналіз засвідчує, що значну роль у піклувальній підтримці шкіл, училищ, лікарень та притулків відігравала саме дворянська спільнота відповідного повіту Херсонської губернії. Крім того, можна констатувати, що у складі повітових структурних підрозділів Херсонського губернського земства переважали представники шляхетного стану. Займаючи керівні позиції у земських установах Херсонської губернії, нобілітет краю приділяв чималу увагу вирішенню місцевих освітніх та соціальних проблем. До перспектив подальших наукових розвідок у цьому напрямку належить порівняльний аналіз форм благодійної діяльності нобілітету південноукраїнських губерній крізь призму діловодної документації відповідних земських установ.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Харисова А.Р. Журналы земских собраний Пермской губернии: к вопросу о происхождении исторического источника / А.Р. Харисова // Вестник Пермского университета. Серия: История. – 2015. – Вып. 3 (30). – С. 42-51.
2. Угрюмова М.В. Журналы губернских и уездных земских собраний – ежегодные сборники документов в деятельности земских органов власти / М.В. Угрюмова // Вопросы экономики и права. – 2013. – №12. – С. 15-18.
3. Угрюмова М.В. Организация и деятельность земских архивов в России / М.В. Угрюмова // Вестник Томского государственного педагогического университета. – 2015. – №2 (155). – С. 9-15.
4. Макієнко О.А. Протокольна документація земських установ в Україні (др. пол. XIX – поч. XX ст.): проблеми джерелознавчого дослідження / О.А. Макієнко // Історичний архів. Наукові

студії: Збірник наукових праць. – Миколаїв: ЧДУ ім. Петра Могили, 2011. – Вип. 7. – С. 116-124.
5. Николаев Д.А. Основные направления деятельности Нижегородского земства в области народного образования (1864-1890 гг.): идеи и практика / Д.А. Николаев, И.А. Хвостова // Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского. – 2012. – №6 (1). – С. 188-194.
6. Мустафин Р.Р. Организация и состав уездных земских собраний Нижегородской губернии в 60-80-е гг. XIX в. / Р.Р. Мустафин // Вестник ВВАГС: электронное научное издание. – 2010. – Вып. 2. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nauka.vvags.ru.
7. Мустафин Р.Р. Уездные земские собрания 60-х–80-х гг. XIX в.: организация, состав, особенности местного земского самоуправления / Р.Р. Мустафин // Россия и мир: проблемы взаимодействия и интеграции: материалы I-й межрегиональной научной конференции. – Нижний Новгород, 2009. – С. 133-143.
8. Галкин П.В. Протесты губернаторов на постановления земских учреждений (по материалам Московского губернского по земским и городским делам присутствия) / П.В. Галкин // Вестник Московского государственного областного университета: Электронный журнал. – 2012. – №4. – С. 20-27 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://evestnik-mgou.ru/Articles/.
9. Шмыкова М.Л. Уездные земства и их участие в развитии почтовой связи на территории Удмуртии / М.Л. Шмыкова // Вестник Удмуртского университета. Серия: История и филология. – 2012. – Вып. 1. – С. 41-48.
10. Постановления Ананьевского уездного земского собрания созыва 1875 года. С приложениями. – Ананьев: Типография Л. Плудермахера, 1876. – 393 с.
11. Постановления Ананьевского уездного земского собрания созыва 1891 года. – Ананьев: Типография Г.Ф. Юновского, 1892. – 362 с.
12. Постановления Ананьевского уездного очередного земского собрания сессии 1911 года (с приложением докладов и отчетов управы). – Ананьев: Типография А.А. Коняхина, 1911. – 318 с.
13. Постановления Ананьевского уездного очередного земского собрания сессии 1899 года (с приложением докладов и отчетов управы). – Ананьев: Типография Е.Н. Макаревича и А.А. Коняхина, 1899. – 352 с.
14. Постановления Ананьевского уездного очередного земского собрания сессии 1903 года (с приложением докладов и отчетов управы). – Ананьев: Типография Е. Н. Макаревича и А. А. Коняхина, 1903. – 426 с.
15. Постановления Ананьевского уездного очередного земского собрания сессии 1909 года (с приложением докладов и отчетов управы). – Ананьев: Типография А.А. Коняхина, 1909. – 459 с.
16. Постановления Ананьевского уездного земского собрания созыва 1882 года. С приложениями. – Ананьев: Типография С.Я. Ляховецкого, 1883. – 540 с.
17. Постановления Ананьевского уездного земского собрания (1-19 сентября 1866 года). – Одесса: Типография Х. Алексомати, 1867. – 83 с.
18. Постановления Ананьевского уездного очередного земского собрания сессии 1912 года. С приложениями докладов и отчетов управы. – Ананьев: Типография А.А. Коняхина, 1912. – 276 с.
19. Постановления Ананьевского уездного очередного земского собрания сессии 1913 года. С приложениями докладов и отчетов управы. – Ананьев: Типография А.А. Коняхина, 1913. – 280 с.
20. Постановления Ананьевского уездного земского собрания созыва 1868 года. С приложениями. – Херсон: Типография Херсонского губернского правления, 1869. – 208 с.
21. Постановления Ананьевского уездного очередного земского собрания сессии 1904 года (с приложением докладов и отчетов управы). – Ананьев: Типография Е.Н. Макаревича и А. А. Коняхина, 1904. – 441 с.
22. Постановления Ананьевского уездного очередного земского собрания сессии 1907 года (с приложением докладов и отчетов управы). – Ананьев: Типография Е.Н. Макаревича и А.А. Коняхина, 1907. – 286 с.
23. Постановления Ананьевского уездного земского собрания созыва 1884 года. – Ананьев: Типография С. Я. Ляховецкого, 1885. – 579 с.
24. Постановления Ананьевского уездного очередного земского собрания сессии 1901 года (с приложением докладов и отчетов управы). – Ананьев: Типография Е.Н. Макаревича и А.А. Коняхина, 1901. – 338 с.

25. Постановления Ананьевского уездного очередного земского собрания сессии 1908 года (с приложением докладов и отчетов управы). – Ананьев: Типография Е.Н. Макаревича и А.А. Коняхина, 1908. – 434 с.
26. Постановления Ананьевского уездного земского собрания созыва 1867 года. С приложениями. – Херсон: Типография Херсонского губернского правления, 1868. – 178 с.
27. Постановления Ананьевского уездного земского собрания созыва 1895 года. – Ананьев: Типография Г.Ф. Юновского, 1896. – 211 с.

Goncharova N.A. Participation of the Kherson Province Nobility in the Charity Acts

The article thoroughly analyzes Kherson province office materials, highlights forms and directions of provincial nobility charitable activities, defines nobility contribution to the local educational, health and social institutions and their role in facilitating functioning of the regional rural institutions. Nobility of the land held leadership positions in rural institutions of Kherson province and paid considerable attention to solving of local problems. The author proves the thesis on the availability of considerable amount of information about the Kherson nobility activities in the charity sphere.

Keywords: rural meeting, Kherson Province, Ananyevsky County, nobility, donations, trustee.

Гончарова Н.А. Участие благородного сословия в деле благотворительности в Херсонской губернии

На основании системного анализа материалов земского делопроизводства освещаются формы и направления благотворительной деятельности благородного сословия Херсонской губернии, выясняется вклад дворян в поддержку местных учебных, медицинских и социальных учреждений, определяется их роль в содействии функционированию земских учреждений региона. Занимая руководящие позиции в земских учреждениях Херсонской губернии, дворянство края уделяло существенное внимание решению местных проблем. Доказывается тезис о наличии большого количества сведений о деятельности херсонского дворянства в сфере благотворительности.

Ключевые слова: земское собрание, Херсонская губерния, Ананьевский уезд, дворяне, пожертвование, попечитель.

Статтю подано до редколегії 4.02.2017 р.

УДК 94(438) «18/19»

Н. Ю. Громакова

ВПЛИВ ЕМІГРАЦІЇ НА ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЛЬСЬКИХ ГРОМАДСЬКИХ ОСЕРЕДКІВ В УКРАЇНСЬКИХ ТЕРЕНАХ УПРОДОВЖ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.

У статті проаналізовано специфіку структурно-організаційного оформлення польських емігрантських осередків упродовж XIX – початку XX ст., визначено їх роль у розгортанні громадської діяльності на теренах колишньої Речі Посполитої. Автор дійшов висновку, що еволюція діяльності польських емігрантських громад, спричинена відмовою від змовницької тактики у другій половині XIX ст. і засвоєнням нових європейських ідейно-політичних концепцій, характеризувалася виробленням нових стратегій національної консолідації і демократизацією руху в цілому.

Ключові слова: «Велика еміграція», «польське питання», громадсько-політичний рух, структурно-організаційне оформлення руху, національна свідомість, національне буття.

Специфічною рисою польського національно-визвольного руху XIX – початку XX ст. став пошук його учасниками зовнішньополітичних союзників. Від самих поділів Речі Посполитої поляки намагалися заручитися міжнародною підтримкою для боротьби проти загарбників. Це зумовило перетворення «польського питання» на важливу складову європейської політики наполеонівської доби. Водночас, слід зауважити, що вирішення долі поляків великою мірою залежало від геополітичних інтересів провідних європейських країн, про що свідчать особливості створення Герцогства Варшавського, а згодом Королівства Польського.

Рішення Віденського конгресу 1815 р. стосовно передачі польських земель під владу Росії, Австрії і Пруссії започаткувало перетворення «польського питання» на внутрішньополітичну проблему відповідних держав. Проте активна боротьба поляків, кульмінацією якої стали Листопадове 1830-1831 рр. і Січневе 1863-1864 рр. повстання, громадсько-політична активність емігрантських кіл раз по раз висували польську проблематику на порядок денний європейської суспільної думки. Як слушно зауважував А. Валіцький, у Польщі

була поширена наївна віра «у повсякчасну готовність націй Заходу прийти на допомогу Польщі в скрутний час і право поляків очікувати цієї допомоги за свої заслуги перед європейською цивілізацією і свободою» [1, с.750].

Важливу роль у поширенні цих сподівань відіграли діячі польської еміграції, які репрезентували «польське питання» на міжнародній арені. Дослідження зовнішніх контактів діячів польського громадсько-суспільного руху сприятиме з'ясуванню особливостей його ідеологічного і практичного оформлення, визначенню типологічної сутності і регіональної специфіки громадської діяльності поляків на теренах під владою Росії, Австро-Угорщини і Пруссії, а також з'ясуванню ролі «польського питання» як чинника європейської політики XIX – початку XX ст.

Одним з перших до характеристики польських емігрантських осередків у період між повстаннями звернувся І. Франко. У дослідженні «Польська еміграція в Парижі» він проаналізував історичні обставини формування польської еміграції, визначив особливості програмних положень і спроби їх реалізації. На особливу увагу заслуговує аналіз автором зв'язків між емігрантськими осередками і польськими діячами на «землях забраних», зокрема з Наддніпрянщини і Галичини [2].

Дослідження діяльності польських емігрантських кіл започатковано у роботах Н. Дейвіса, Г. Дильонгової, Л. Зашкільняка і М. Крикуна [3;4;5]. У своїх комплексних працях з історії Польщі ці науковці аналізують вплив загальноєвропейських ідеологічних і культурно-філософських концепцій на суспільно-політичну думку польського національно-визвольного руху упродовж XIX – початку XX ст., визначають ідейні витоки і стратегії реалізації програмних положень його учасників як на теренах колишньої Речі Посполитої, так і в умовах еміграції.

Окремі аспекти діяльності польських емігрантських угруповань, а також роль «польського питання» у європейській політиці досліджено у роботах В. Ададурова, С. Фалькович, В. Павлюка [6;7;8]. Разом з тим, можемо констатувати, що проблеми закордонних зв'язків учасників польських громадських рухів доби національно-визвольних змагань не отримали належної уваги науковців. Зокрема, на додаткове студіювання, на наш погляд, потребує проблема структурно-організаційного оформлення і репрезентації польських емігрантських угруповань наприкінці XIX – на початку XX ст., встановлення контактів між ними і польськими організаціями на «землях забраних».

Метою нашого дослідження є аналіз діяльності польських громадських організацій із налагодження міжнародних зв'язків, передусім, із польськими емігрантськими осередками, визначення особливостей її еволюції та впливу на структурно-організаційне оформлення руху на польських теренах. В контексті цього були сформульовані наступні завдання: проаналізувати роль «польського питання» у міжнародній політиці упродовж XIX – на початку XX ст.; з'ясувати специфіку структурно-організаційного оформлення польської еміграції модерної доби, її вплив на громадську діяльність поляків Росії, Австро-Угорщини і Пруссії.

Поширення в Європі ідей модерного націоналізму, доба наполеонівських війн спричинили актуалізацію «польського питання» як складника європейської дипломатичної гри. Саме Наполеон вперше використав «польську карту» для маскування своїх загарбницьких й імперіалістичних намірів [6, с. 201; 8, с. 30].

Рішення Віденського конгресу 1815 р. стосовно поділу польських земель між Росією, Австрією і Пруссією спричинило четвертий поділ Речі Посполитої й перетворення «польського питання» на внутрішньодержавну проблему відповідних урядів. З іншого боку, Н. Дейвіс припускає, що національно орієнтовані польські таємні угруповання 1820-х років «могли становити частину широкої міжнародної мережі, до якої належали німецькі Burschenschaften (студентські товариства), італійські карбонарії й російські декабристи» [3, с. 477]. Отже, польський національний рух від самого початку зазнавав величезного впливу європейських визвольних рухів модерної доби. Це, так само, створювало підґрунтя для розгортання після поразки Листопадового повстання 1830-1831 рр. в Європі мережі емігрантських осередків, передусім на теренах Франції.

Л. Зашкільняк і М. Крикун стверджують, що загальна кількість польських емігрантів у цей період на Заході становила близько 10 тис. осіб. Дві третини їх опинилися у Франції, решта розпорошилася по інших країнах Європи і Америки. Величезну роль у підтримці польських вигнанців відіграла європейська громадськість, яка змусила свої уряди надати їм притулок. Переважну більшість емігрантів становили представники освічених верств польського суспільства, його еліти, що спричинило поширення в літературі терміну «Велика еміграція» [4, с. 297].

«Внаслідок цього осердя польського політичного та культурного життя перемістилося на Захід. Тут складалися нові політичні програми і плани, формувалися літературно-мистецькі течії і створювалися наукові розвідки. Еміграція чинила вплив на польські землі, організувала таємні осередки, висилала емісарів, розробляла плани здобуття незалежності Польщі. Упродовж двох

наступних десятиріч більшість польських емігрантів надавала переваги політичній діяльності» [4, с. 297].

Як відзначав І. Франко, полякам-емігрантам вдалося заручитися підтримкою французів і американців, які надавали допомогу польським повстанцям, що емігрували до Європи. Саме в цьому середовищі виник Komitet Narodowy Polski, очолюваний польським істориком і громадським діячем Й.Лелевелем, що «25 грудня 1831 р. видав відозву, характерну для настрою більшої частини еміграції і значної части польської нації, характерну двома психологічними об'явами: спиханням вини минулого нещастя на зраду власних провідників і гарячою надією на швидку побіду». У тексті відозви вказується, «як на запоруку кращої будущини, на те, що народи Європи й Америки моляться за Польщу» [8]. І. Франко звернув увагу на численні контакти польських вигнанців з угорськими, німецькими, італійськими громадськими діячами, відозви поляків «до англійської палати послів, до Сполучених Держав Північної Америки, а вкінці 12 серпня 1832 р. до народу російського, кличучи його до боротьби з царським деспотизмом…» [8].

Серед напрямів діяльності Комітету народового польського крім репрезентації польських інтересів на європейській арені були організація і фінансування військової експедиції Ю. Залівського до польських теренів, загарбаних Росією. З ініціативи Ю. Залівського в еміграції було створено Towarzystwo Litewskie i Ziem Ruskich, метою якого стало розгортання партизанської війни, власне, в Галичині, на Волині, Поділлі й Київщині. Цілі і завдання майбутньої боротьби були викладені у двох відозвах, «з яких перша була потрібна для еміграції, зложеної з різних частин із різних провінцій, аби переконати її, що Литва й Русь зовсім не відриваються від корони, але овшім злучуються з нею тісніше, ніж коли-небудь; друга відозва адресована до краю, щоб дати йому пізнати важність загальної солідарності і підперти нову боротьбу, яку ми розпочинали» [8].

На думку Л. Зашкільняка і М. Крикуна, в середовищі польської еміграції між повстанської доби сформувалося три політичні напрямки – демократичний, консервативний, радикальний, що свідчило про ідейно-організаційне оформлення польського руху. Перший напрям був представлений діяльністю заснованого на початку 1832 р. Польського демократичного товариства, до якого увійшли молоді радикально налаштовані демократи А. Ґуровський, Т. Кремповецький, Я.Н. Яновський, А.Ф. Пуласький та ін. Був створений керівний орган Товариства – Централізацію, яка опікувалася налагодженням контактів з польськими землями, відправкою туди емісарів, листівок, літератури, організовувала конспіративну мережу для підготовки повстань. З середини 1830-х років Демократичне товариство стало найвпливовішою організацією серед емігрантів [4, с. 301].

У програмному документі Товариства – Великому Маніфесті – оголошувалося про «готовність співпрацювати з усіма демократичними рухами Європи», але у здобутті незалежності батьківщини організація покладалося лише на власні сили, що свідчило про відмову від розрахунків на дипломатичні комбінації і більш реальне сприйняття міжнародної ситуації [4, с. 300].

Посилення співпраці з поляками і німцями зумовило подальшу ідейну й організаційну еволюцію демократичної течії, результатом якої стало заснування у травні 1834 р. в Берні таємної організації Молода Європа. Польським осередком організації стала Молода Польща, діяльність якої зосередилася навколо підготовки повстання в польських землях, а також у Литві й Україні. Кульмінацією діяльності Молодої Польщі стало утворення нелегальної організації Конфедерація Люду Польского (Конфедерація польського народу) у 1835 р. на чолі з Ш. Конарським, яка розгорнула свою діяльність в Галичині та Україні [4, с. 300].

Консервативний табір польської еміграції був представлений угрупованням навколо Готелю Лямбер на чолі з князем А. Чарторийським. Він розгорнув дипломатичну діяльність, «прагнув привернути на бік Польщі європейські уряди і парламенти, ініціював публікацію статей, брошур і видань, в яких підносилася польська справа, надавав матеріальну допомогу і протегував знаним польським емігрантам. У колі прихильників Готелю Лямбер виникла низка різноманітних організацій політичного, освітнього, культурного характеру. 1833 р. був створений таємний Союз національної єдності, який об'єднав відбірну еліту, що керувала усім рухом. На чолі всіх починань стояла постать князя – у майбутньому ймовірного кандидата на польську корону. Діяли також Літературне товариство, Товариство наукової допомоги, Доброчинне товариство польських дам та ін.» [4, с. 298].

Оскільки засадничою вимогою консерваторів була відбудова Польщі в кордонах 1772 р., соціальні реформи відсувалися на другий план, що, певною мірою, імпонувало польським землевласникам українських теренів і здобувало їхню прихильність і підтримку.

Поширення ліберально-демократичних і революційних ідей в середовищі польських вигнанців зумовило радикалізацію польського руху, що проявилося в діяльності організації Люд Польский (Польський народ), заснованої у 1835 р. з колишніх діячів Демократичного товариства.

У структурному відношенні вона поділялася на три осередки – Громада Грудзьонц, Громада Умань і Громада Прага. У програмних положеннях організації лунав заклик до здобуття незалежності Польщі шляхом всенародного повстання проти іноземних поневолювачів і шляхти, а також до встановлення «народної республіки», в якій буде ліквідована приватна власність, а вся земля перейде в руки народу. Емісари організації намагалися поширити свою діяльність напольських землях, привозили літературу, створювали таємні гуртки [4, с. 301].

Характеризуючи діяльність польської еміграції, можемо констатувати, що відсутність загальнонаціонального компромісу, ідейні і тактичні розбіжності серед керівництва польської еміграції у період між повстаннями значно послаблювали її позиції на європейській арені і дискредитували в очах польської спільноти «земель забраних».

З іншого боку, інтелектуально-культурний вплив польських емігрантських кіл сприяв кристалізації національної свідомості, засвоєнню модерних концепцій нації, усвідомленню спільності національних інтересів поляків, що опинилися у складі різних державно-правових і політичних систем.

«Поезія Адама Міцкевича, Юліуша Словацького, Зиґмунта Красінського, Северина Гощинського, Богдана Залеського, Ципріана Каміля Норвіда пробуджувала почуття патріотизму і особистої посвяти справі визволення, впроваджувала елементи месіанства, за якими Польща і поляки волею Провидіння покликані своїми стражданнями і боротьбою повалити віджилі станово-деспотичні порядки в Європі й встановити справедливий устрій» [4, с. 301].

Новий сплеск громадської активності у польському емігрантському середовищі був пов'язаний із революційними подіями 1848-1849 рр. Угорська революція в березні 1848 р. оголосила незалежність своєї країни від Відня. Уряд Л. Кошута прийняв сотні польських емігрантів і втікачів, які висловили бажання захищати угорську незалежність [4, с. 318]. Широка підтримка поляками революційних виступів угорського народу, формування ними загонів для збройної підтримки повстанців стали приводом для Миколи І для військової інтервенції до Угорщини з метою придушення визвольного руху.

Польські легіони брали участь у революційних виступах італійців у Ломбардії, П'ємонті, Венеції, Тоскані, Генуї, Римі тощо. Поляки на чолі з Л. Мєрославським та Ф. Шнайде взяли участь у Баденсько-Палатінатському повстанні, а також у Дрезденському повстанні. Для польських вигнанців підтримка революційних виступів європейських народів виступала кроком на шляху до здобуття незалежності Польщі, давала надію на справедливе розв'язання «польського питання» у випадку перемоги [6, с. 263-264].

Слушним у цьому контексті є висновок Н. Дейвіса про високий ступінь координації діяльності поліцейських органів трьох імперій, коли йшлося про боротьбу з польськими опозиціонерами [2, с. 497]. Зокрема, російська влада вдавалася навіть до формування мережі таємних агентів на теренах Галичини з метою запобігання проникненню польських емісарів у Наддніпрянщину [9, арк. 15].

Після Січневого повстання 1863-1864 рр. «польське питання» остаточно перетворюється на внутрішню проблему країн-загарбниць. «Безкарність, із якою в першій половині XIX ст. знехтували пункти Віденського договору, притупила пильність закордонної цікавості. На той час більшість державних діячів почали вважати поляків за ще одну меншину, чиї вимоги справедливого ставлення не могли поширюватись і на право на суверенітет. У світі махрового буяння імперіалізму вони не сумнівалися в перевагах німецького чи російського врядування в Польщі, так само як у перевагах власного врядування в Ірландії, Єгипті, Алжирі чи Панамі» [2, с. 497]. Дипломатичні комбінації, результатом яких стало оформлення Троїстого союзу й Антанти, виводили «польське питання» на периферію європейської політики.

З іншого боку, в умовах поширення ідей позитивізму й «органічної праці», зосередження громадськості на досягненні реальних прагматичних завдань відбувається подальше структурно-організаційне оформлення польського громадсько-суспільного руху, зокрема, в еміграції. 1910 р. у Вашингтоні був проведений перший Польський Національний Конгрес, в роботі якого взяли участь представники як емігрантських угруповань, так і польських теренів. Як зазначено в обіжнику Департаменту поліції, метою проведення конгресу є «обговорення становища поляків у Польщі та на еміграції в економічному, політичному, культурному і науковому відношеннях; ознайомлення із розвитком польської політичної думки; визначення головних недоліків і потреб польського національного життя… вироблення такої директиви, що скерувала б польський народ у його важкій боротьбі за національну самобутність в усіх трьох поділах Польщі та в еміграції» [10, арк. 30].

Довідка Департаменту поліції містить детальний перелік тематичних відділів конгресу, проблематики виступів доповідачів, акцентуючи увагу на залученні до роботи конгресу представників польських громадських організацій і наукових установ. Окремо підкреслюється, що організатори заходу надіслали запрошення президенту США В.Г. Тафту [10, арк. 31].

У Зверненні Польського національного союзу з приводу скликання Конгресу у Вашингтоні чітко визначені критерії учасників. Для громадських організацій та спілок, що функціонують на територіях на схід від Сент-Луїсу, квота становить 1 делегат від 500 осіб, на захід – 1 делегат від 100 членів. При цьому громадськими організаціями визнаються об'єднання, що мають керівні органи і статутні документи [11, арк. 2].

На основі аналізу наведених літературних і документальних джерел можемо зробити висновок про значну ідейну й організаційну еволюцію польських емігрантських осередків після Січневого повстання 1863-1864 рр. Угруповання польських вигнанців першої половини XIX ст. не мали чіткого ідеологічного та організаційного оформлення, їхня діяльність здебільшого мала ситуативний характер, скерований на повстанські засоби боротьби проти загарбників. Відмова від повстанської тактики, зосередження на розв'язанні нагальних потреб національного буття як чинника збереження польської ідентичності, а з іншого боку – засвоєння основних європейських ідейно-політичних концепцій, залучення до світового соціалістичного, робітничого і феміністського рухів спричинили еволюцію польського емігрантського середовища кінця XIX – початку XX ст. Його лідери зосередилися на виробленні нових стратегій консолідації на загальнонаціональній платформі, подоланні регіоналізму в діяльності польських громадсько-суспільних осередків на колишніх польських землях, поєднанні нових сенсів національного буття із невмирущою ідеєю відродження Польської держави.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Валіцький А. Три патріотизми / Анджей Валіцький; пер. з польськ. В. Гломозди // Націоналізм: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К.: Смолоскип, 2000. – С. 724-767.
2. Дейвіс Н. Боже ігрище: історія Польщі / Норман Дейвіс; пер. з англ. П. Таращук. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2008. – 1080 с.: іл.
3. Дильонгова Г. Історія Польщі 1795-1990 / Ганна Дильонгова; пер. з польс. М. Кірсенка. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 239 с.
4. Зашкільняк Л. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів / Леонід Опанасович Зашкільняк, Микола Григорович Крикун. – Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2002. – 752 с. + 8 кол. мап.
5. Ададуров В.В. Концепція трьох польських королівств Роландра та її співвідношення із зовнішньополітичною доктриною французького уряду під час війни 1812 р. / В.В. Ададуров // Український історичний журнал. – 2007. – Вип. 1(№472). – 240 с. – С. 200-211.
6. Фалькович С. Европейские революции 1848-1849 гг. и польская политическая эмиграция / С.М. Фалькович // Европейские революции 1848 года. «Принцип национальности» в политике и идеологии. Отв. ред. С.М. Фалькович. – М.: Индрик, 2001. – 456 с. – С. 261-280.
7. Павлюк В. Польське питання у міжнародних відносинах початку XIX ст. [Електронний ресурс] / Віктор Павлюк // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Міжнародні відносини. – 2009. – Вип.1. – С. 25-37. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nznuoamv_2009_1_4
8. Франко І. Польська еміграція в Парижі [Електронний ресурс] / І.Я. Франко. – Режим доступу: http://www.i-franko.name/ uk/History/AMickiewiczGalych/Emigration.html
9. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАУК), ф. 442, оп. 790а, спр. 54 ч. І.
10. ЦДІАУК, ф. 274, оп. 1, спр. 2634
11. Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі – ЦДІАУЛ), ф. 195, оп. 1, спр. 12.

Gromakova N.Yu. The Impact of Emigration on the Polish Public Organizations Activities in the Ukrainian Lands in XIX - early XX century

The article analyzes the specifics of the structural and organizational design of the Polish emigre organizations in XIX – early XX century, determines their influence on the growth of social activities on the lands of the former Polish-Lithuanian Commonwealth. The author concludes that the evolution of the activities of the Polish emigrant associations was caused by the rejection of the conspiratorial tactics and approbation of new European ideological and political conceptions in the second half of XIX century. This evolution is characterized by the elaboration of new strategies for national consolidation and democratization of the movement as a whole.

Keywords: «the Great Emigration», «the Polish question», socio-political movement, structural and organizational design of movement, national consciousness, national existence.

Громакова Н.Ю. Влияние эмиграции на деятельность польских общественных организаций в украинских землях в XIX – начале XX ст.

В статье проанализирована специфика структурно-организационного оформления польских эмигрантских организаций в XIX – начале XX в., опеределено их влияние на активизацию общественной деятельности на землях бывшей Речи Посполитой. Автор пришел к выводу, что эволюция деятельности польских эмигрантских объединений, вызванная отказом от заговорщической тактики и апробацией новых европейских идейно-политических концепций во второй половине XIX в., характеризовалась выработкой новых стратегий национальной консолидации и демократизацией движения в целом.

Ключевые слова: «Великая эмиграция», «польский вопрос», общественно-политическое движение, структурно-организационное оформление движения, национальное сознание, национальное бытие.

Статтю подано до редколегії 6.02.2017 р.

УДК 94 (477.8)

Я. П. Цецик

РОЛЬ ЧОРНОСОТЕНЦІВ В УСКЛАДНЕННІ ВЗАЄМОВІДНОСИН МІЖ ПОЛЬСЬКИМ І РОСІЙСЬКИМ НАСЕЛЕННЯМ ВОЛИНІ НА ПОЧАТКУ XX СТ.

У статті досліджено роль Союзу руського народу в ускладненні взаємовідносин між польським і російським населенням у Волинській губернії на початку XX ст. З'ясовано основні напрями антикатолицької пропаганди чорносотенців у регіоні. Проаналізовано причини зростання впливів римо-католицької церкви на Волині і протидію цьому з боку Російської православної церкви і чорносотенців.

Ключові слова: Волинь, поляки, римо-католики, чорносотенці, ідеологія, ксьондз, політика.

На початку XX ст. у Російській імперії спостерігалося посилення тиску на представників етнічних меншин, які проживали на її території. Це було зумовлено внутрішньою політикою імперських урядів. На землях Правобережної України, що входили до складу імперії це набрало особливо помітного поширення, що негативно позначалося на внутрішньополітичній ситуації в державі.

У загальних рисах міжконфесійні та міжнаціональні взаємовідносини на Волині, на початку XX ст., досліджено у працях С. І. Жилюка та В. Є. Бойко [2], О. Шмида [4] та В. С. Шандри [7].

На основі першоджерел досліджено роль російських чорносотенців в ускладненні російсько-польських та міжконфесійних взаємовідносин на Волині на початку XX ст.

Враховуючи геополітичний та історичний фактори, у губерніях Правобережної України, в тому числі й Волинській, упродовж ряду століть проживали представники різних етногруп. Згідно з даними першого Всеросійського перепису населення на Волині найчисельнішу групу населення складали українці, другими були євреї. Так, наприкінці XIX – на початку XX ст. у Волинській губернії проживало 11% всіх євреїв Російської імперії. Це пояснюється створенням імперською владою так званої «смуги осілості». Третю етнічну групу становили поляки. При цьому доцільно відзначити, що основна маса населення регіону проживала у сільській місцевості: загалом 92% [1, с. IX].

На початку XX ст. чисельність поляків на Волині стрімко зростала як за рахунок природного приросту населення, так і завдяки заробітчанам – вихідцям з Царства Польського. Якщо у 1905 р. у Волинській губернії проживало понад 225 тис. поляків-католиків [2, с. 139], то в 1914 р. їх налічувалося понад 339 тис. [3, с. 9]. При цьому варто враховувати, що офіційні дані могли свідомо занижуватися. Так, польський історик Д. Клемантович стверджує, що чисельність польського населення Волині у 1911 р. складала 398 тис. осіб [4, с. 182].

Отже, на початку XX ст. чисельність польського населення на Волині стрімко зростала з різних причин: завдяки переселенню до губернії вихідців з етнічних польських земель, а також в результаті оприлюднення 17 квітня 1905 р. Миколою II маніфесту «Про засади віротерпимості», після чого частина жителів краю перейшла з православної віри у римо-католицьку.

Поляки відігравали важливу роль в економічному житті краю. Це було зумовлено тією обставиною, що більшість великих землевласників Волині становили польські поміщики. У 1910 р. полякам на Волині належало понад 1 млн. десятин землі [4, с. 182]. Так, у виборчому списку землевласників Острозького повіту переважали поляки [5, арк. 1-1 зв.], так само і у Володимир-Волинському [6, арк. 4]. Аналогічною ситуація була і в інших повітах регіону. Польська аристократія відігравала ключову роль серед найбагатших землевласників Волині.

Хоча органи імперської влади вживали заходів, щоб послабити впливи польських поміщиків у краї, але бажаного для влади результату досягти не вдалося.

Київський генерал-губернатор Ф.Ф. Трепов у 1910 р. звернув увагу імператора на посилення католицького впливу в краї, зумовленого маніфестом від 17 квітня 1905 р. Він також відзначив, що прийняті закони щодо обмеження польського землеволодіння не дали бажаного для влади результату. Ф. Ф. Трепов запропоновав уряду припинити колонізацію іноземцями-католиками не лише Волині, але й не дозволяти її поширення на весь південно-західний край [7, с. 50].

Отже, органи влади Російської імперії намагалися послабити позиції польських поміщиків-католиків у краї, але їм не вдалося досягти поставленої мети. Основною метою таких зусиль влади було послабити позиції римо-католицької церкви з одночасним зміцненням впливів Російської православної церкви (РПЦ). Зростання кількості католиків на Волині на початку XX ст. не лише за рахунок колоністів, але й за рахунок тих, хто переходив із православної віри у римо-католицьку, негативно позначалося на іміджі РПЦ, що й викликало велике занепокоєння органів влади.

Після оприлюдненні Миколою II маніфесту від 17 жовтня 1905 р. у Російській імперії розпочали легальну діяльність політичні партії. 8 листопада 1905 р. у Санкт-Петербурзі було утворено Союз руського народу (СРН), який незабаром став лідером чорносотенного монархічного руху в імперії.

Незабаром ця політична структура здобула величезний вплив на Волині, що було можливим завдяки підтримці ідеології партії кліром РПЦ, а Почаївська Лавра стала одним із провідних центрів чорносотенного руху в імперії. Органи адміністративної влади краю прихильно ставилися до діяльності чорносотенців і підтримували їх. Будучи провідниками імперської політики, діячі СРН розпочали безпрецедентну кампанію, спрямовану на дискредитацію поляків-католиків, іудеїв та німецьких колоністів-протестантів. На сторінках своїх пресових органів, у брошурах, які величезними як для того часу тиражами видавалися у друкарні Почаївської Лаври, вони піддавали безпідставній критиці представників етноугруп, які проживали в регіоні.

З метою об'єктивного дослідження цього напряму діяльності чорносотенців вважаємо за доцільне проаналізувати рад статей надрукованих у «Почаївському листку» та «Волинських єпархіальних відомостях».

Враховуючи традиційно негативне ставлення селян до поміщиків, чорносотенці вдало його використовували для дискредитації польських поміщиків-католиків. В одній із статей під назвою «Взялися за сервітути» увага акцентувалася на тому, що польські поміщики в Овруцькому повіті насильно відбирали землі у селян. В Антоновицькому маєтку, який належав Дворянському банку управитель А. Крушевський «намагаючись вислужитися перед керуючим банком чи з споконвічної польської ненависті до прав селян», відібрав у селян їхню землю разом з врожаєм. Наслідуючи його приклад, поміщики-поляки Овруцького повіту за допомогою мирового посередника Пігарева розпочали адміністративним шляхом встановлювати свої права на землі, що були у селян. Так, у Словичанському маєтку власник Зеленський, управитель Свіонтецький за допомогою місцевої поліції насильно «викосили недозрілий хліб селян з сіл Бігуня і Дубів». Подібні явища були й інших населених пунктах повіту. Лише після скарги селян у Державну думу, міністру внутрішніх справ та керуючому Дворянським банком на деякий час наступ на селян польськими поміщиками було призупинено [8, с. 7].

Незважаючи на те, що участь у захопленні селянської землі брали й поліцейські, якими, до речі, було ув'язнено тих селян, які чинили опір, автор називав лише прізвища поляків, котрі були ініціаторами цього, й мирового посередника.

Чорносотенці в дусі тогочасної імперської політики негативно ставилися до зростання впливів католиків у західних губерніях. З цього приводу в одному з номерів досліджуваного видання відзначалося, що «Коли полякам вдасться ополячити якомога більше росіян, то сили їхні зростуть і буде більше надії на відродження Королівства Польського». Окремо наголошувалося на тому, що в останні роки понад сто тисяч православних прийняли римо-католицьку віру й «таким чином вони з росіян перетворилися на поляків». Щодо ролі в економічному житті регіону польських поміщиків увага акцентувалася на тому, що «між собою вони живуть дружелюбно, підтримують один одного». Найбільше обурення чорносотенців викликало отримання концесії на будівництво залізниць трьома польськими аристократами – графами Замойським, Лубенським та Потоцьким. На думку автора, ці концесії мали отримати росіяни, а поляки, будуючи залізниці, дотримуватимуться «насамперед, інтересів поляків». Тому міністр фінансів мав віддати концесію не польським аристократам, а лише росіянам [9, с. 6-8].

Загалом, проблема переходу православних у римо-католицьку віру регулярно порушувалася на сторінках «Почаївського листка». Окрім цього, великий галас здіймався з приводу того, буцімто саме католики намагалися дискримінувати діячів СРН. Так, зокрема,

стверджувалося, що поляк Тарпагурський звільняв зі служби членів СРН «з тої чи іншої причини» у Здолбунівському депо й «заприсягнувся вижити з депо членів СРН». Окремо висувалися звинувачення, що поляки на Волині «переслідували союзників». Закінчувалася публікація промовистими словами: «Невже на наших ворогів ми ніде не знайдемо управу» [10, с. 22].

В іншій статті, присвяченій антикатолицькій тематиці йшлося, що у с. Фільварки (Кременецький повіт) М. Доманський після прийняття ним під впливом його другої дружини римо-католицької віри почав негативно ставитися до своїх дітей від першого шлюбу, які були православними. Він намагався їх «примусово окатоличити». Старша дочка, не бажаючи змінювати віру і «рятуючись від фанатика-батька», втекла до тітки у сусіднє село Голибіси. Дізнавшись, де його дочка, М. Доманський приїхав, щоб її забрати додому, при цьому погрожував родичці за те, що вона чинила «перепони» зміні віри його дочці. Й далі автор звертав увагу читачів на те, що «Хто може поручитися, що фанатизм, розпалений ксьондзами, не зробить з нього справжнього злочинця» [11, с. 19].

Чорносотенців і православне духовенство турбувало те, що багато православних поривали з своєю вірою й ставали римо-католиками. Це не тільки негативно відображалося на іміджі РПЦ, але й відчутно позначалося на матеріально-фінансовому становищі православних парафій. Після виходу маніфесту від 17 квітня 1905 р. у Здолбунові з православної віри у римо-католицьку перейшло чимало осіб, серед них і службовці південно-західної залізниці. Так, рахівник Калінін під впливом дружини-католички теж змінив віру. З цього приводу автор запитував чи відомо про цей факт керівництву південно-західних залізниць, чи є благонадійним він, адже людина здатна потрапляти під вплив інших. «Тому чи може він обіймати посаду рахівника матеріального складу, де є спокуса на кожному кроці?» [12, с. 21].

Отже, як бачимо, автор статті, чорносотенець піддавав сумніву благонадійність і можливість працювати на залізниці особи, яка перейшла з православ'я у католицьку віру. Загалом у своїй антикатолицькій пропаганді члени СРН разом з православним духовенством намагалися будь-яким чином дискредитувати своїх опонентів.

В іншій публікації увага акцентувалася на тому, що у с. Деражно Рівненського повіту католицьку віру прийняв С. Корнійчук, який не бажав працювати на землі, а поласився на посаг заможної польки. Однак ніяких фінансових дивідендів йому з цього так і не вдалося отримати. Навпаки, за його висловлювання проти православної церкви за скаргою місцевого священика цей факт розслідували правоохоронні органи, які кваліфікували це як «наругу над православною церквою» [13, с. 7].

При проведенні антипольської й антикатолицької пропаганди чорносотенці й РПЦ постійно піддавали критиці як постулати римо-католицької церкви, так і поведінку ксьондзів, яких вважали своїми ворогами. В одній із публікацій наголошувалося на тих негативних явищах та злочинах, які скоїли монахи-пауліни на території Королівства Польського. Незважаючи на те, що окремі члени цього ордену були покарані, а монах Димазій підданий анафемі римо-католицькою церквою, автор статті чорносотенець або священик РПЦ наголошував: «Злочинець у сутані, ксьондз з розп'яттям на грудях, а дияволом у серці, своїми злодійськими руками, руками вбивці підносить св. Дари, благословляє віруючих і протягує їх для цілування, розпусник і злодій сповідує та призначає єпитимію грішнику». Однак віруючі й далі відвідували храм, добираючись до нього сотні верст, тримаючи «у мозолистій руці зекономлений на холоді й голоді грош і віддаючи його в жертву своїй Владичиці, не знаючи про те, що його лепта потоне у бездонній кишені слуги Божого й піде не для Заступниці, а на вино, карти…» [14, с. 12-13].

В іншій статті з цього циклу зазначалося, що коли у Царстві Польському й Західному краї з'явилися мавріати, це «змусило католицизм виявити всю свою негідну сутність». Представники римо-католицької церкви, за твердженням автора, усілякими засобами, часто негідними, вели боротьбу проти цієї релігійної течії. Так, у м. Соколи (Гродненська губернія) «ксьондз закликав до бойкоту католиками мавріатів». В іншому населеному пункті двоє дорослих синів-католиків за допомогою «озвірілих сусідів зв'язали свого батька-мавріата і били його ногами до тих пір, доки в нього з горла не з'явилася кров». Коли він звернувся за медичною допомогою до лікаря-католика, «той не лише не допоміг йому», а почав дорікати за належність до даної конфесії. Адже вона була «зброєю в руках москалів, щоб перехрестити католиків у православних». Аналогічного погляду, робив висновок автор, дотримувалася й польська аристократія [15, с. 7].

Таким чином, у досліджуваному виданні увага зосереджувалася на негативних явищах усередині католицької церкви, відвертій протидії з застосуванням насильства римо-католиків щодо мавріатів. Але події, про які йшлося, відбувалися далеко за межами Волині, тому ймовірно, що автор подавав сумнівну інформацію, щоб показати своїх конфесійних опонентів лише у негативному світлі. Подібної точки зору на той час дотримувалися й офіційні органи адміністративної влади імперії.

Загалом, антипольська й антикатолицька тематика була присутня в більшості номерів досліджуваного видання. Мета таких публікацій була одна: дискредитувати своїх релігійних опонентів чорносотенцями. Така діяльність цього політичного угруповання проводилася у контексті внутрішньої політики російської влади й підтримувалася РПЦ. В аналізованому виданні значна частина статей була присвячена «нарузі» над православною вірою. В одній із них зазначалося, що у с. Більська Воля (Луцький повіт), в якому проживало багато поляків та євреїв, управитель маєтку Штек (підданий Австро-Угорської імперії) примусив наймитів «гребти й вивозити сіно» на Спаса, що викликало «обурення православних». Сам управитель маєтку, спостерігаючи за виконанням робіт, «на огорожі церкви сів та закурив». Цим він завдав образи православним [16, с.19].

У ще одній «викривальній» публікації автор відзначав, що «інородці ведуть себе тут не лише як у завойованій країні, але і як у поневоленій». Вони безжально експлуатували росіян, примушували їх служити собі, їх «залакували», щоб постійно тримати у страху перед собою [17, с.11].

Окрема увага відводилася тому, що поляки знущалися над православними. В одній із статей, присвяченій цій тематиці, було наголошено, що «недавно ми повідомляли, як польський учитель побив до смерті російського хлопця» за те, що він читав російською мовою «Отче наш». Далі наводився інший випадок, а саме: польський поміщик А. Дука, зустрівши на полі селянина і «бажаючи розважитися, обрав його мішенню для пострілів» і почав по ньому стріляти з дробовика [18, с.11].

Аналіз змісту публікації свідчить про те, що наведені в ній факти до певної міри є сумнівними. По-перше, не вказано населеного пункту, де відбувалися описані події, а лише прізвище польського поміщика, по-друге, українські селяни, які проживали на Волині, називалися росіянами. Це свідчить про те, що шовіністи-чорносотенці ідентифікували українське населення тогочасної Волинської губернії не як українців, а як росіян.

Намагаючись показати лише негативні сторони римо-католиків та послабити їхні позиції у краї, члени СРН часто публікували статті, в яких, на нашу думку, вміщені відверто сфальсифіковані відомості. Так, в одній із них під назвою «Гніздо єзуїтів у Бердичеві» писалося, що «на Росію єзуїти дивляться як на «московську провінцію». У Бердичеві діяв францисканський монастир і там на переконання чорносотенців, під виглядом монахів-францисканців діяли саме єзуїти. На думку автора статті, це стало можливим тому, що органи влади не завжди «пильно» відслідковували конфесійну ситуацію у «глухій провінції». Але «рано чи пізно» органи влади мали припинити їхню діяльність у цьому населеному пункті [19, с.24-25].

Одним із лейтмотивів публікацій антикатолицького змісту були цілком сфальсифіковані матеріали про те, що римо-католики підроблювали під потреби церкви стародавні релігійні догми. Перекроюючи на свій лад «рішення Соборів, стародавні папісти не цуралися переробляти й твори батьків Церкви, вносячи у них свої зміни і доповнення» [20, с.1012-1016].

Напередодні введення земського самоврядування у шести південно-західних губерніях чорносотенці висували й обґрунтовували необхідність надання переваг росіянам з одночасним обмеженням виборчих цензів польського населення регіону. Це мотивувалося тим, що поляки будуть вести боротьбу за домінування в земствах і не дадуть росіянам можливості «більш ґрунтовно» посилити свої впливи у краї [21, с.7-8].

Отже, чорносотенці висували концепцію, що росіяни мали отримати переваги під час виборів до земств у краї. Інтереси інших етногруп їх не цікавили. Така позиція була зумовлена намаганнями русифікувати регіон, а римо-католики, незважаючи на тиск на них з боку органів влади, зберігали свою національну ідентичність.

Таким чином, чорносотенці у своїй повсякденній діяльності проводили відверту антипольську й антикатолицьку пропаганду. Цей напрям діяльності досліджуваного політичного угруповання здійснювався у контексті внутрішньої політики Російської імперії і був спрямований на дискримінацію представників інших конфесій та національностей. Зростання кількості осіб, які переходили з православної віри у католицьку попри шалену протидію з боку РПЦ та СРН, свідчило про послаблення імперських позицій на Волині. Одночасно антипольська пропаганда чорносотенців загострювала і так складні міжконфесійні та міжетнічні взаємовідносини на Волині напередодні Першої світової війни.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Первая всеобщая перепись населения Российской империи / Под. Ред. Н. А. Тройницкого. – Спб. – Т. VIII. Волынская губерния, 1904. – 282 с.
2. Жилюк С. І. Релігійна політика царизму на Волині (1793 – 1917 рр.): Монографія / С.І. Жилюк, В.Є. Бойко. – Острог: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2010.- 228с.
3. Обзор Волынской губернии за 1914 год. – Житомир: Волынская губернская типография, 1915. – 86 с.

4. Шмид О. Поляки на Волині: поміщицько-селянська колонізація XIX – початку XX ст. / Олександр Шмид // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки РДГУ. – Вип. 23. – Рівне: РДГУ, 2012. – С. 169-186.
5. Держархів Рівненської обл., ф. 390, оп. 1, спр. 2.
6 Держархів Волинської обл., ф. 374, оп. 1, спр. 1.
7. Шандра В. С. Київське генерал-губернаторство (1832 – 1914): історія створення та діяльності, архівний комплекс і його інформативний потенціал / В. С. Шандра. – К., 1999. – 144 с.
8. Взялись за сервитуты // Почаевский листок. – 1910. – №31. – 20 августа. –С.7.
9. Божелко Т. И. Успехи польской «справы» в России / Т. И. Божелко // Почаевский листок. – 1910. – №27. – 22 июля. – С. 6-8.
10. Польский гнёт // Почаевский листок. – 1910. – №27. – 22 июля. – С. 22.
11. Попытки к совращению в католичество // Почаевский листок. – 1910. – №33. – 4 сентября. – С. 19.
12. Переход в католичество // Почаевский листок. – 1910. – №33. – 4 сентября. – С. 21.
13. Новый пан – Корнийчук // Почаевский листок. – 1912. – №2. – 7 января. – С. 21.
14. Католический монах – пьяница, развратник, убийца, святотатец // Почаевский листок. – 1910. – №44-45. – 25 октября. – С. 21.
15. Католицизм и мавриатство // Почаевский листок. – 1910. – №34. – 11 сентября. – С. 7.
16. До чего доходят дерзости врагов православия // Почаевский листок. – 1910. – №32. – 27 августа. – С. 19.
17. Зашевелились инородцы // Почаевский листок. – 1910. – №35. – 18 сентября. – С. 11.
18. Стрельба поляков по русским мужикам // Почаевский листок. – 1910. – №46-47. – 3 декабря. – С. 30.
19. Гнездо иезуитов в Бердичеве // Почаевский листок. – 1910. – №48-49. –15 декабря. – С. 24-25.
20. О заблуждениях католической церкви // Волынские епархиальные ведомости. Часть неофициальная – 1907. – №34. – 1 декабря. – С. 1012-1016.
21. Хацаюк Т. Мотивы о предоставлении преимуществ населению русского происхождения при введении в шести юго-западных губерниях земского положения // Почаевский листок. – 1910. – №35. – 18 сентября. – С. 7-8.

Tsetsyk J.P. Role of The Black Hundreds in Complication of Relations between Polish and Russian Population of Volyn in early XX-th century

The article examines the role of the Russian People Union in complication of relations between the Polish and Russian population in Volyn province in the early XX-th century. It states the main directions of reactionaries' anti-Catholic propaganda in the region and analyzes the reasons of the growing influence of the Roman Catholic Church in Volyn and the opposition given to it by the Russian Orthodox Church and the Black Hundreds.

Keywords: Volyn, Poles, Roman Catholics, the Black Hundreds, ideology, priest, politics.

Цецик Я. П. Роль черносотенцев в осложнении взаимоотношений между польским и русским населением Волыни в начале XX в.

В статье исследована роль Союза русского народа в осложнении взаимоотношений между польским и русским населением в Волынской губернии в начале XX в. Выяснены основные направления антикатолической пропаганды черносотенцев в регионе. Проанализированы причины роста влияния римско-католической церкви на Волыни и противодействие этому со стороны Русской православной церкви и черносотенцев.

Ключевые слова: Волынь, поляки, римо-католики, черносотенцы, идеология, ксендз, политика.

Статтю подано до редколегії 4.01.2017 р.

УДК 94(477)18: [821.161.2.09:929 Мартович]

І. В. Хоцянівська

ЛЕСЬ МАРТОВИЧ КРІЗЬ ВИМІРИ ЧАСУ

У статті на широкому фактичному матеріалі проаналізовано життєвий та творчий шлях Леся Мартовича в літературно-мистецькому контексті його доби. Авторка простежує ґенезу й особливості світоглядної позиції письменника, визначає його національні й соціальні ідеали; розкриває проблемні рівні та жанрово-стильові модифікації його прозової спадщини,

намагаючись створити літературний портрет автора гумористично-сатиричних творів, що стали художнім літописом життя західноукраїнських селян.

Ключові слова: сатира, гумор, талант, майстерність, оповідач, оповідання, гротеск, повість.

Український літературний процес зламу XIX–XX століть прикметний якісним оновленням художньої творчості. Це час появи молодої генерації митців рідкісного обдарування, які торували модерні шляхи в українській літературі. З-поміж них був і Лесь Мартович – «блискучий художник слова, пристрасний публіцист, талановитий редактор демократичних газет «Хлібороб» (1893), «Громадський голос» (1897–1998) [9, с. 5]. Творчість автора першої сатиричної повісті «Забобон» не втратила своєї актуальності і сьогодні. Вона є цінним матеріалом і для характеристики суспільно-політичного, культурного життя епохи, в яку жив і творив Л. Мартович. Серед останніх праць, присвячених життю та творчості письменника помітними є студії Р. Горака, М. Легкого, Г. Марчук, Р. Піхманця та ін.

Мета нашої статті – з'ясувати роль та значення творчості Л. Мартовича у процесі оновлення вітчизняного мистецтва слова кінця XIX – початку XX століття.

Дитя своєї доби, він увібрав у себе всі її добрі і злі прикмети. Демократ, він дещо вузько розумів поняття суспільності, надто низько ставив вагу і роль інтелігенції, етично, а не соціологічно формулював її життєве завдання. Демократизм письменника ґрунтувався насамперед на широких правах людської одиниці, на автономній особистості, на свободі слова й думки, на беззастережному протистоянні апатії, лицемірству та брехні [15, с. 4].

Олекса (Лесь) Семенович Мартович народився 12 лютого 1871 року в с. Торговиця Городенківського повіту на Станіславщині (нині Івано-Франківщина) в родині сільського писаря Семена та дочки поміщицького службовця з буковинського села Шипинці Олени Десяковської.

Семен Мартович був, як згадує В. Стефаник, «чоловік наскрізь розумний і чесний». «Старий Мартович змалку служив наймитом по господарях, сам серед злиднів навчився читати й писати, і потім став писарем. В ті часи батько Мартовича був взором порядного, непідкупного громадянина, і його село Торговиця ніколи не голосувало на «панів». Маєток у них був невеликий, коло п'ятнадцяти моргів поля, сад і пасіка, і цей маєточок старий Мартович здобув своєю солідною працею без нічиєї кривди» [12, с. 22].

Бажаючи синові кращої долі, Семен Мартович віддає його в науку. Три роки Л. Мартович вчився в місцевій народній школі під опікою батьківського приятеля, свого першого вчителя Льва Козанкевича; 5 років – у сусідньому селі Топорівці. Влітку 1882 р. Л. Мартович склав іспит до польської чоловічої гімназії у Коломиї, а восени став гімназистом.

Дитинство, юність і молодість письменника припали на той історичний час, коли небувалий політичний гніт, репресії, зневага людської особистості, русифікація досягли свого апогею на підросійській Україні. Це був час дії Емського указу 1876 року, так званого третього антракту, коли літературне життя, за словами І. Франка, майже завмерло і культурно-політичний центр перенісся в Женеву (70-і – поч. 80-х рр.) під проводом М. Драгоманова, а пізніше (80 – 90-і рр.) – в Галичину. Саме у цей час формувався Л. Мартович, встановлювалися його погляди на життя.

На формування особистості Л. Мартовича мала вплив не лише загальна атмосфера епохи, а й той мікроклімат, який панував у родині, найближчому його оточенні. Здорові моральні засади й естетичний смак Л. Мартович виніс з батьківського дому; від батька успадкував зовнішність (середній зріст, світле волосся, сірі, лагідні очі) й основну рису характеру – гумор, що в найскрутніших життєвих ситуаціях допомагав не втратити людську гідність.

«Коли його товариші поважно задумувалися, він – сміявся, коли вони плакали – він їдко глузував. Сміх і сатира це була його стихія» [2, с. 12].

Ще з дитинства, спостерігаючи нестримно-дикий розгул, насильство над особистістю сильних світу цього, зловісні картини щоденного безправного буття окупованого українського народу, він створив свою уяву про навколишній світ як про світ антилюдяний, дисгармонійний і несправедливий.

Атмосфера в Коломийській гімназії (1882–1890) була вкрай не сприятливою. Майбутній сатирик був свідком національного та ідеологічного гніту. І все ж, десять гімназійних років були найщасливішими в короткому житті Л. Мартовича і найактивніші в плані становлення його як громадсько-політичного діяча, роками дружби і спільної праці з Василем Стефаником і Левком Бачинським (пізніше відомими політичними діячами). Подружив їх на все життя таємний гурток гімназистів, створений 1886 року під керівництвом селянського сина з Тулови Івана Плешкана і сина вчителя з підгірського села Молодятин Теофіла Заборовського. Активна участь у діяльності гуртка відіграла позитивну роль у формуванні світогляду жадібних до корисної народові праці юнаків.

Гуртківці збирали досить солідні бібліотеки, цікавилися творами Т. Шевченка, І. Франка, М. Шашкевича, І. Котляревського, П. Гулака-Артемовського, Ю. Федьковича, І. Нечуя-Левицького, М. Гоголя, Д. Писарєва, Л. Толстого, Е. Золя, Лессінга, Дарвіна та інших письменників, філософів, учених. Лектура Л. Мартовича була надзвичайно багата. Василь Равлюк зберіг записну книжечку Л. Мартовича, подаровану йому автором. Він писав: «На першій сторінці старанним письмом написаний чотиривірш Шевченка «І день іде, і ніч іде...», на другій сторінці молитва поета «Царів, кривавих шинкарів», на третій «Світе тихий, краю милий», аж до слів «Панувала і я колись на широкім світі», далі йшло «Посланіє» та «Кавказ». В тім часі не було видань творів Шевченка в Галичині, тільки як рідкість, неповне празьке видання з 1867 р. Тому-то більш патріотичні поезії Шевченка кружляли у відписах між учнями, що виучували їх напам'ять. Опісля йшли «Тюремні сонети» Франка. Ще на дальших картках були виписані правописи в такому порядку: українські – драгоманівка та кулішівка; тут треба зазначити, що всі члени громади вживали першої з її дивоглядами, як Украјна, льуди і т.п., бо це було ознакою поступу. Потім ішов чеський правопис, а далі московський і сербський. На останніх картках нотатки був спис прочитаних книжок. Були там твори в українській, німецькій, польській та російській мовах. Між іншими там були всі видання Драгоманова у Женеві, Качали «Politykа Polakow wzglednie Rusi», Бродовича «Widok przed mocy», Достоєвського «Вина і кара», а також «Крейцерова соната» в німецькій мові. Всіх книжок було записано 487» [11, с. 155–156].

Опис записної книжечки Л. Мартовича подає розмаїття важливих штрихів до вивчення духовної атмосфери, в якій формувався його талант. Гуртківці проводили культурно-освітню роботу серед селян; закладали читальні, здійснювали підготовку доповідей на політичну чи літературну теми, видавали свою літографовану газету «Збірка»; читали «заборонену» літературу; робили доповіді з питань культурно-просвітнього руху української мови, історії українського народу тощо.

Ф. Погребенник виявив окремі розрізнені аркуші із записів Л. Мартовича патріотичної тематики, зокрема, пісні про Нечая, про Морозенка, «Й у містечку у Тимбові», «Гей козаче, гей, ти, брате мій». «Таким чином, – робить висновок учений, – є підстави твердити, що Мартович з юнацьких літ збирав пісні, цікавився фольклором, виявляв жвавий інтерес до різних жанрів уснопоетичної словесності» [10, с. 21].

Народний гумор, його жанри стали основним, органічним, підґрунтям сатиричної поетики Л. Мартовича: в жанрі, сюжеті, композиції, образній системі, у викладових формах.

Вже у перших класах гімназії Л. Мартович дивував товаришів винятковим талантом розповідати смішні історії, що під осінь життя зафіксує В. Стефаник: Лесь Мартович – мій дитячий сміх і смак генія. Всі, хто чув ті дотепно видумані оповідання у виконанні автора, що вмів так природно-просто, достовірно-переконливо розповідати, зачаровувалися на все життя. Жоден спогад про сатирика не обходиться без згадки про його «усні оповідання» та дивовижну майстерність оповідача. Спогад 55-річного В. Стефаника про спільну подорож їх з Русова до ст. Залуччя – найкраща ілюстрація сказаного: «Був вечір, і Мартович, як все, почав шукати теми до веселої розмови. Розказував Процеві (погоничу), що мій батько, який цілком певно мав приятеля чорта, дав мені маленького чортика, щоби мені послуговував та помагав вчитися та вчителів обдурювати. Цілу дорогу Мартович дуже детально описував Процеві характер, натуру і заняття малого чортика через цілий день і ніч. Весело було з Мартовичем, як все, та так ми під'їхали до Пруту вже ночею, щоби переїхати брід. Та тут Проць заявив нам рішучо, що як ми оба перед ним не перехрестимося, і то три рази, то він не поїде в воду. Мартович ревів з радості, і ми мусили хреститися. То вже всі наші товариші в Коломиї знали на свою радість, як ми переходили Прут» [13, с. 270].

Та не тільки за веселу вдачу і вміння розповідати любили Л. Мартовича товариші. Дивувала і захоплювала його дійова, неспокійна натура, націлена на добрі загальнонародні справи. Захоплення поезією Т. Шевченка, І. Франка, творами європейських письменників, зацікавлення фольклором, зближення з радикально настроєною інтелігенцією (М. Павликом, його сестрою Анною, «вчителем соціалізму» Северином Даниловичем), інтерес до модних у той час соціалістичних ідей (під впливом І. Франка, М. Павлика, М. Драгоманова) – все це пробудило у майбутнього письменника устремління до високих людських ідеалів – свободи, справедливості і мало вирішальну роль у формуванні Мартовича-громадянина.

Входячи щораз глибше у вир громадського і літературного життя, Л. Мартович зростав як письменник. Коло тем, які цікавили його, щораз ширшало, а разом з цим ширшав, поглиблювався і збагачувався світогляд письменника. Віддзеркалення його бачимо вже в першому оповіданні «Рудаль», написаному в шостому класі гімназії (1888).

Доля цього оповідання могла повторити десятки інших, розказаних однокласникам, не зафіксованих на папері. Та цілком випадково оповідання потрапило до гімназійного вчителя Грушкевича, який став першим розумно-доброзичливим критиком і «відкривачем

письменницького таланту Мартовича. Він заохотив талановитого гімназиста і далі працювати, казав закінчувати всі оповідання, а він опісля порадить, куди вислати їх друкувати».

У 7-у класі гімназії він познайомився з І. Франком і став одним з найактивніших членів створеної ним і М. Павликом радикальної партії (1890); був співавтором програмових документів партії, невтомним пропагандистом її ідей: на вічах, агітаційних бесідах з селянами як довірена особа І. Франка – кандидата в депутати до Австрійського парламенту. Л. Мартович поділяв високі людські устремління та ідеали І. Франка, на яких, фактично, зростав як письменник і як журналіст, і як громадський діяч.

Дилему – праця на себе чи задля добра громади – Л. Мартович завжди вирішував на користь другої. Його коротке стражденне життя дає чимало фактів такого альтруїзму. Так, маючи феноменальну пам'ять і непересічні здібності до науки, Л. Мартович залишається повторно в п'ятому класі гімназії через громадсько-освітню роботу серед селян (засновує читальні, виголошує промови, агітує під час виборів до австрійського парламенту та галицького сейму за селянських кандидатів, змагається за знищення темноти і роз'єднаності селянства).

У сьомому класі через громадсько-просвітню і пропагандистську роботу він запускає навчання (92 пропуски, далеко не всі з поважних причин, за один семестр 1889/1890 навчального року). Як результат – незадовільні оцінки з латині, географії та історії.

Після конфлікту з учителем-поляком директор гімназії Емануель Вольф порадив йому перейти в іншу гімназію. На початку лютого 1891 року – Л. Мартович вже учень Дрогобицької гімназії.

Незважаючи на проблеми, пов'язані з вимушеним переходом у Дрогобич, жертвуючи ще одним роком свого життя, Л. Мартович моментально відреагував на проголошені 1891 року сеймові вибори і «прибіг до директора і заявив, що вибори йдуть і він мусить іти агітувати. Як не перемовляв його Борковський, як не переконував, – нічого не помогло. Цей крок, що дає гарне свідоцтво патріотизмові Мартовича, коштував йому ще один протрачений рік» [6, с. 23].

Найпереконливішим доказом альтруїзму Л. Мартовича, що потребував великої мужності і самопожертви, було зняття своєї кандидатури з виборів 8 червня 1911 року, про що повідомляв «Громадський голос»: «Тов. Лесь Мартович цофнув (відізвав) свою кандидатуру, щоби не розбивати українських голосів і не причинитися до вибору ворога народу» [5, с. 3].

Л. Мартович, як один з найактивніших учасників радикального руху від початку його зародження (1890) до своєї смерті (1916), всі сили до останку віддав для реалізації програми радикальної партії. Не на користь своєму особистому життю та письменницькій творчості він займався чорновою роботою для відродження України. Достатньо переглянути його «послужний список».

Після успішного закінчення гімназії (1892) Л. Мартович вступає до Чернівецького університету на юридичний факультет (найдешевший). Бере активну участь в організації української радикальної партії. У творчості Л. Мартовича відчувається його публіцистична жилка, як відгомін його вродженого публіцистичного хисту. Мартович-публіцист намагався в своїх статтях наблизитись до наукової правди. Його статті, дописи і замітки завжди злободенні, вони порушували різноманітні питання суспільного життя: економіку і політику, шкільні й культурні справи, проблеми села.

Подиву гідна видавнича діяльність Л. Мартовича, якому не вистачало засобів навіть на свій прожиток. 1893 р. письменник друкує низку статей у «Хліборобі», що стосуються проблем радикального руху.

У 1894 р. за дорученням партії проводить письменник агітаційну роботу серед селян Снятинщини. Матеріальна скрута змушує його піти працювати писарем в адвокатській канцелярії Шефера у Снятині.

1895 р. – переїзд до Коломиї, редагує «Хлібороб». 29 травня несподівано померла мати. Після одруження дочок та відвідування їх Семен Мартович не міг пособляти синові, який, заробляючи 20 гульденів на місяць, буквально задихався від злиднів, канцелярщини, буденної бездіяльності в глухих закутках краю. У вересні цього ж року він склав перший правничий іспит; робить безуспішні спроби дістати роботу у Львові; матеріальна скрута заганяє його на рік в австрійську армію добровольцем.

У кінці 1896 року працює в свого приятеля доктора С. Даниловича в Кутах, але заробляє так мало, що ледве вистачає на прожиття.

У 1897 р. за дорученням радикальної партії проводить передвиборну агітацію. Живе у Львові в одному помешканні з Іваном Макухом, зближується з молодими письменниками та вченими: М. Яцковим, В. Щуратом, В. Будзиновським, В. Гнатюком, М. Шухевичем, К. Бірецьким, І. Кунцевим, М. Заячківським та ін.

1900–1903 рр. – найактивніший період творчості: вийшли збірки оповідань «Нечитальник» (1900), «Хитрий Панько та інші оповідання» (1903); працює в адвокатській конторі Л. Озаркевича

в м. Городок на Львівщині, входить у склад Крайового виборчого комітету по виборах у парламент.

У 1904–1911 рр. відчутним є загострення хвороби, наслідки якої змінили Л. Мартовича до невпізнання: лисий, змарнілий, беззубий. «Циганське життя, злидні, ненормальне харчування довели до того, що десь від 1907 року він почав нездужати на шлунок, – пише Ю. Гаморак. – Ця недуга (...) в половині 1911 р. загострилася так, що Мартович не міг уже виконувати професійних обов'язків. На запросини свого приятеля Івана Кунцева перейшов на постійний побут до с. Улицьке Зарубане коло Рави Руської на його хутір, і тут прожив решту свого життя.» [2, с. 25].

У 1911–1916 рр., перемагаючи напади хвороби, митець продовжує громадсько-пропагандистську і письменницьку діяльність. Переборюючи злидні і нестатки, Л. Мартович продовжує навчання в університеті (впродовж 17 років) і захищає докторат права (весна 1914), та скористатися ним уже не міг. За спогадами дружини Левка Бачинського, довга недуга лишила на письменникові свій страшний слід, він схуд, утратив свій колишній гумор, став мовчазний і тихий. «З давнього Мартовича, якого всі так дуже любили, не залишилося й тіні» [2, с. 41].

Найвідчутніше доля поглумилася над письменником у час Першої світової війни. Російські солдати зруйнували маєток Кунцева і знищили рукописи, результат його літературної праці. Та він не нарікає. «Мені тепер трохи легше живеться, – пише він восени 1915 року до Л. Бачинського, – бо заробляю стільки, що можу прохарчуватися...» [7, с. 8].

Варто наголосити, що творчість Л. Мартовича є багатою за змістом і розмаїтою тематично. Письменник у немалій мірі опирався на плодотворні традиції народної творчості, відчуваючи себе спадкоємцем «гоголівської сатири» і намагаючись збільшити «спадок» української сатири.

Л. Мартович порушив широке коло соціальних, національних і політичних проблем, що стали його суттю, змістом і метою всього життя: «нести в народні маси свідомість його економічних, політичних і національних інтересів і публіцистично пояснювати ті інтереси та боронити їх» [14, с. 52].

Збірка «Нечитальник» вийшла в ювілейний рік радикальної партії. Л. Мартович спостерігав небувалий рух в народних масах. Віча, які раніше відбувалися один-два рази на рік, тепер систематично відбувалися у різних повітах; збори за запросинами без контролю властей; нові гасла: загальне голосування, свобода друку, податкові та аграрні реформи, не тільки сприймалися селянством, а й з більшим чи меншим успіхом реалізувалися; масове пробудження самосвідомості й громадянської гідності у «не читальників», серед яких з'явилися прекрасні бесідники (оратори) – все це відбилося в художній спадщині Л. Мартовича, зокрема й у першій збірці, назва якої прижилася в народі й стала називною. То була найвища і заслужена оцінка читача свого до мозку і кісток письменника.

Коли розглядати окремі твори письменника, то помічаємо, що кожний (навіть епізодичний) образ-персонаж має свій портрет. Письменник володіє умінням наділяти кожного героя чимось індивідуальним, своїм. Часто це якась маленька, але досить промовиста деталь у міміці, манері триматися, говорити, завдяки якій Мартовичевих персонажів ані переплутаєш, ані забудеш. Вражає нас і різноманітність портретів (портрет-вдача, портрет-характер, портрет-роздум), і багатобарвна поетика змалювання його (доброзичливий сміх, гумор, іронія, сарказм, сатира, гротеск, карикатура, образна мова).

Л. Мартович малює переважно психологічний портрет, у якому через зовнішність розкривається внутрішній світ персонажа, його характер. Через індивідуальні риси певної людини письменник підмічає і виявляє спільні риси, властиві певній соціальній групі, створюючи, таким чином, характер-тип.

В оповіданні «Лумера» подано колоритний гротескний образ отця Кабановича, прізвище якого дає уяву про його зовнішність. Добір прізвищ, що розкривають внутрішню суть персонажа, властивий поетиці Л. Мартовича (пан Деришківський, суддя Кривдунський, Іван Рило, жебрак Книш та ін.)

Широко використовував Л. Мартович зооепітети, образи тваринного світу при відтворенні морального обличчя персонажа. І це не випадково. Завдання розвінчування психології представника гнобительської касти закономірно підводило Л. Мартовича до зоологічних уподібнень, як це спостерігаємо в образі отця Кабановича.

Глибоке співчуття викликають долі щирих, добрих, чесних людей, обідрарих цісарським урядом, позбавлених елементарних людських прав. Вони шукають виходу і знаходять його в службі. Одне ярмо змінюється іншим, а мужицькі лумера невідступно йдуть слідом за ними. Звідси трагічний фінал надій (тяжка хвороба) і філософський висновок героя про життя всього селянства, змушеного жити «лумерами»: «Перше лумеро – мужик оре; друге лумеро – (…) осьме лумеро – мужик несе…ба ні! Гидно: тут знов інакші лумера: перше лумеро – мужик несе, де кажуть; друге лумеро – мужик несе… третє… та цих, мой, таких лумерів, що звізд на небі, що піску в морі!» [8, с. 17].

У листі до М. Павлика, якому присвячено оповідання «Лумера», Л. Мартович признався про намір дописати ще два оповідання: «Я маю ще сказати, що, відай, допишу яко другу часть до сего, закладини читальні в тім селі наперекір попові й дідичеві… тут, звісно, ліпше би мож схарактеризувати Кабановича. Та й гадаю ще й третю часть доробити «Аниця на службі в професора». Але це («Лумера»), як побачите, само для себе може цілість становити» [10, с. 65–66].

Намір цей Л. Мартович не здійснив, однак проблеми, порушені в «Лумерах», знайшли своє художнє втілення в інших його творах, зокрема, в оповіданнях «Іван Рило» (1895) та «Винайдений рукопис про руський край» (1897).

Гротескний прийом раптової метаморфози світоглядних і моральних принципів персонажа, використаного в оповіданні «Іван Рило», – один з найхарактерніших і для поетики зрілого Л. Мартовича. Зустріч з таким же фантастично переродженим Семеном, який на просте запитання: «Читаєте газети?» – «затрясся, як зів'ялий листок на вітрі», з Ахтемієм, який на пропозицію кума подумати про вибори, «мов з пістоля відрізав: «Наплювати мені на ваші вибори! Ви мені заплатите? Не хочу я вже з вами вести товариство, я собі таких знайшов, що мені за кожде слово гроші дають!» – це не лише окремі клітинки образу Івана Рила – багатоликого і всюдисущого, не тільки комізм ситуації, а й соціальність сатиричного сміху Л. Мартовича. Це сатиричний гротеск класичного зразка з характерними ознаками деформації, втілений у фантастичній метаморфозі психіки. Цими епізодами Л. Мартович пародіює достовірні факти несподіваних еволюцій деяких громадсько-культурних та партійних діячів, які часто міняли свої ідейні засади, особливо під час виборів.

Створюючи ігрову пародійну ситуацію, сатирик досягає комічного ефекту, викликаючи в читача емоційну співучасть в оцінці певного явища. Важливо зауважити, що ефект емоційного впливу подібної фантастичної ситуації на читача ґрунтується на реальних аналогах. Фантазуючи, Л. Мартович не вигадує основних сюжетних колізій макро і мікросвіту кожного епізоду, а лише пародіює їх життєві прототипи, як це спостерігаємо в оповіданні «Винайдений рукопис про руський край» (1897), у якому в образах фантастичних істот паннусів, поппусів і муссікусів, їх життя, побуту, праці і взаємин подано сатиричний розріз тодішнього суспільства, гола правда про рабське становище українського селянства: «Невже ж може бути, щоб людина людину, себто брат брата (бо всі ми браття), зважилася так оскорбляти і понижати. Щоб людина людині робила таку пакість. А з другого ж боку, чи може бути, щоб людина дала так над собою знущатися та й не скинула з себе ганьблячого ярма?! Адже всім нам відома древня історія нашої імперії, який бунт і яку різню справили невільники, коли стало їм тісніше жити» [8, с. 44–45].

Якщо слідувати за І. Франком і провести типологічний аналіз, скажімо, творів письменників одного покоління, однієї «школи» (наприклад: В. Стефаника «Скін», Марка Черемшини «Дід», Л. Мартовича «Мужицька смерть» (1898), то неодмінно на перше місце поставимо не техніку (всі три нею володіли бездоганно), не окрему організацію душі (також наявну в кожного з них), не нову манеру, чи нове бачення крізь призму чуття і серця героїв (і в цьому плані наявна майже повна адекватність), а спосіб художньої реалізації конфлікту, тобто індивідуальний стиль, що належить до трьох різних стильових систем: психологічної (В. Стефаник), поетичної (Марко Черемшина) і сатиричної (Л. Мартович) у межах одного реалістичного методу.

Трагізм героя Л. Мартовича не в тому, що настав його «судний день», а в тому, що він психологічно не готовий його прийняти. Оповідання «Мужицька смерть» складається з восьми розділів, чотири з яких присвячені основній темі – мужицькій смерті.

Кожний розділ – це окрема, завершена сценка, створена, мовби «мимохідь», експромтом, яка повістує про головного героя – Гриця Баната, його життя, його сімейні і соціальні проблеми. Розповідь веде автор, у мові якого зливається три голоси: оповідача, народу, героя. У співвіднесенні і взаємодії голосів і полягає своєрідність повістувальної манери Л. Мартовича: «Його називали Банатом, властиве ж ім'я було Гриць. Банатом прозивали його тому, бо він служив при війську на Угорщині в Банаті і не раз розповідав про той свій побут у Банаті. Був жонатий удруге з Калиною, тепер Грицихою, що мала в одній нозі «роматиз» і без палиць не могла ходити.

Мав звичку щонеділі впитися. Як упився, то забував зовсім, що жонатий: все мав себе за вдівця та й згадував першу небіжку.

Це тому, – так говорили сусіди, – що з першою добре жив, а з другою оженився тільки для того, що господареві ніяк без жінки» [8, с. 24].

Автор не розмірковує за героя на основі апріорно властивих йому знань: він знає все тому, що все чує і все бачить, і так невідривно і любовно стежить за своїм персонажем, що може відтворити внутрішній світ героя, який потрапив у безвихідну ситуацію.

Гриць з дружиною-калікою і трьома дітьми і до цього ледве перебивався. Тепер вже помірочок, що годував їхню родину, забирає за борг лихвар, який за десять літ збільшився

удвоє. Гриць знає, що двісті левів боргу він ані заробить, ані дістане. Його діти приречені на жебрацтво і він безсилий щось вдіяти. Докори сумління нарікання дружини звалюють його в довгу лежу. Терпить несвітські муки – не так від смертельної хвороби, як від моральних екзекуцій.

Він бореться зі смертю, але не тому, що хоче жити. «Гриць хотів умерти, бо чувся вже зайвим на цім світі. Але хотів умерти так, як люди, не крадьки» [8, с. 40]. Та померти так, як люди, Гриць не міг. Засобів на прожиття родині не залишав, а втратив останнє, що мав. Перспектива видатків мучила його ще більше, ніж хвороба чи смерть.

Міркуючи над смертю Гриця, письменник не підозрював, що його кінець прийде так само страшно – на самоті та в злиднях. 11 січня 1916 року заплаканий солдат-полонений постукав у двері сільської господи Олекси Павловича Лемішка і сказав, що Мартович «на стукання в двері і вікна його кімнати не відзивається. Я з місцевим війтом Думичем Гнатом негайно удались у школу, зломили замок у дверях кімнати, де спав Лесь Мартович і застали Леся Мартовича в ліжку мертвим. Я зробив список майна з померлого, виявилось грошей 514 австрійських корон, постіль і покриття на ліжко, два комплекти убрань, один плащ, три пари білля, книжки та рукописи. Гроші тимчасово, як і список, забрав війт, а позосталі речі доручили під опіку солдатові. Як на інтелігента було то скромне майно» [4, с. 168–169].

Його поховав щирий приятель Іван Кунців у чужій труні (батько І. Кунцева приготував її для себе), з чужими людьми (кілька підросійських українців-полонених). Тіло його «перевезли з села Погариська в село Монастирок, що віддалене від Рави Руської на дев'ять кілометрів, і там на цвинтарі, в якихось тридцять метрів від церкви, похоронили. І було це в поганий зимовий день сніжної куряви. Могили тоді .чогось не замарковано, а лиш «наносили землі і додому пішли» [1, с. 3]. Три священики відспівували покійного в супроводі виття зимового вітру.

Через 20 років (1936) ледве розшукали могилу і встановили пам'ятну плиту з написом: «Лесь Мартович. Доктор прав, кандидат адвокатури. Письменник. Автор «Нечитальника»... «Хитрого Панька», «Мужицької смерті» та інших образків хлопської долі. Пам'ять славного хлопського сина не загине!». Аж через 33 роки (1949) поставлено пам'ятник.

Особисте життя Л. Мартовича не багате на цікаві сюжети, несподівані повороти, надзвичайні події. Воно навіть може видатися в чомусь надто монотонним. Та це лише в тому випадку, якщо взагалі можливий поділ на особисте і не особисте життя. Усі його свідомі роки віддані рідній літературі, сатиричному мистецтву, покладені на олтар просвіти «не читальників» з метою «зробити з мужиків народ» (В. Стефаник). Тому розмова про нього – це головним чином розмова про народного трибуна і письменника, що досконало володів мистецтвом сміху. Австро-цісарський режим, що намагався представити себе гарантом свободи і процвітання народу, в особі Л. Мартовича мав суворого літописця і безкомпромісного ворога. Своїм сміхом письменник розвінчував фальшиві претензії сильних світу цього, деспотизм яких придушував живе життя. Його сатира, фіксуючи історично конкретні закономірності свого часу, досягла висот загальнолюдських, створювала типи загальнозначущі, апелюючи до совісті і честі людей усіх часів.

Письменник-сатирик з такою енергією й очевидністю виставляв на ганьбу зло і вади людських пороків, що його твори і понині зберігають свій сатиричний заряд, морально звільняють людей від потворних звичок і пересудів. Справжня сатира позбавляє громадянських прав тих, хто попадає під дію її суду. Саме цю ознаку таланту Мартовича підмітив Франц Михайлів у рецензії на збірку оповідань «Стрибожий дарунок»: «…Навкруги, прозорі облоги, зрошені сльозами, политі кровавим потом, оповиті мужицьким криком, жалем та журбою. А тими облогами ходить-блукає понуривши голову долів чоловік, твердою долонею розтирає сльози, щоб їх знати не було… і сміється гірко. Сміється, бо й якже не сміятися. Ось там громада віддає все добро, яке може дістати за горілку, та ще вагається, чи взяти три чи шість відер («Стрибожий дарунок»); тут малі хлопці зносять побої і працюють цілий день, аби лиш дістати панської страви («Гарбата»); там молодий хлопець приходить до свого брата та своїми словами наводить нарочно до того, що сей його б'є до крові – а се все робиться лиш із-за сього, щоби відомститися на однім з тих, що його кривдили ціле життя – на громаді («Відьма»); там знову учитель Мицько ладить свою промову на прощання директора, хвалиться нею, щоби опісля змінивши лиш кілька слів, сказати її старості, що прибув на «сей прощальний вечір». Се Лесь Мартович…» [4, с. 124–125].

І сьогодні сатира Л. Мартовича пробуджує почуття відрази до лицемірства, підлості, боягузтва, ренегатства, як би вони не маскувались. Традиції Л. Мартовича мали і мають вплив на новітніх майстрів сатири. Достатньо порівняти перший новітній сатиричний роман-дилогію «Аристократ з Вапнярки» і «Претенденти на папаху» О. Чорногуза із сатиричними творами, зокрема, першою в українській літературі сатиричною повістю «Забобон» Л. Мартовича, щоб побачити, з якого кореня виріс могутній талант нашого сучасника.

Отже, дієвість спадщини Л. Мартовича – непересічна, хоч, не таємниця, що він на зламі наступних століть не став таким же «знайомим» і улюбленим, як його колеги по перу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Божик С. Пам'яті Леся Мартовича / С. Божик // Сталінська перемога. – Рава Руська. – 1940. – №266. – 12 січня.
2. Гаморак Ю. Талант без середовища (Життя і творчість Леся Мартовича) / Ю. Гаморак // Мартович Л. Твори: В 3 т. / За ред. Ю. Гаморака. – Краків–Львів: Українське видавництво, 1943. – Т. 1. – С.III – LIII.
3. Гнідан О.Д. Лесь Мартович /О.Д. Гнідан // Історія української літератури кінця XIX – поч. XX ст.: Підручник / За ред. П. Хропка. – Київ: Вища шк., 1991. – 511 с.
4. Горак р. Лесь Мартович. Роман-есе / р. Горак. – Київ: Молодь, 1990. – 176 с.
5. Громадський голос. – 1911. – 9 червня.
6. Лозинський М. Лесь Мартович / М. Лозинський // Діло. – 1916. – №26. – 28 січня. – С. 1–2.
7. Мартович Л. Лист до Левка Бачинського від осені 1915 року / Л. Мартович // Громадський голос. – 1916. – №5. – 10 квітня.
8. Мартович Л. Лумера / Л. Мартович // Твори. – Київ: Дніпро, 1976. – 427 с.
9. Марчук Г. Сатира Леся Мартовича в контексті сатиричних жанрів доби / Г. Марчук. – Київ: ІВЦ Держкомстату України, 1999. – 141 с.
10. Погребенник Ф. Лесь Мартович: Життя і творчість / Ф. Погребенник. – Київ: Дніпро, 1971. – 195 с.
11. Равлюк В. Лесь Мартович. Спогади. Рукопис / В. Равлюк // Відділ рукописів і текстології Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України. – Ф. 69. – №23. – 12 арк.
12. Стефаник В. Перший твір Леся Мартовича (Спомин) / В. Стефаник // Повне зібрання творів: У 3 т. / В. Стефаник. – Т. 2: Автобіографічні твори, поезії в прозі, публіцистика, незакінчені твори і переклади. – Київ: Видавництво Академії наук Української РСР, 1952. – С. 22 – 28.
13. Стефаник В. Твори / В. Стефаник; упор., підгот. текстів та прим. В.М. Лесина, Ф.П. Погребенника. – Київ: Дніпро, 1964. – 285 с.
14. Франко І. Молода Україна / І. Франко. Ч. 1: Провідні ідеї й епізоди / Писання Івана Франка. – Львів: Накладом Укр.-рус. вид. спілки, 1910. – 150 с.
15. Хоцянівська І.В. Мистецтво сатири Леся Мартовича / І.В. Хоцянівська. – Київ: Знання, 1999. – 180 с.

Khotsianivska I.V. Les Martovych through Time

Les Martovych's life and career are analyzed in the literary and artistic context of his era. The author traces the genesis and peculiarities of the writer's ideological position, determines his national and social ideals, reveals problematic levels, genre and stylistic modifications of his narrative heritage, and makes an attempt to create a literary portrait of the author of humorous and satirical works which serve as artistic chronicle of the west-Ukrainian peasants' life.

Keywords: satire, humor, talent, mastery, narrator, grotesque, narrative.

Хоцяновская И.В. Лесь Мартович сквозь измерения времени

В статье на широком фактическом материале проанализирован жизненный и творческий путь Леся Мартовича в литературно-художественном контексте его эпохи. Автор прослеживает генезис и особенности мировоззренческой позиции писателя, определяет его национальные и социальные идеалы; раскрывает проблемные уровни и жанрово-стилевые модификации его прозаического наследия, пытаясь создать литературный портрет автора юмористически-сатирических произведений, ставших художественной летописью жизни западноукраинских крестьян.

Ключевые слова: сатира, юмор, талант, мастерство, рассказчик, рассказы, гротеск, повесть.

Статтю подано до редколегії 31.01.2017 р.

УДК 373.5.014.3 (477.51)

В. Л. Маслійчук

ПРОБЛЕМИ ДОСТУПУ ДО ОСВІТИ В НОВГОРОД-СІВЕРСЬКІЙ ГІМНАЗІЇ ПЕРШОЇ ЧВЕРТІ XIX СТ.

У статті йдеться про соціальні суперечності в освітній сфері, у Новгород-Сіверській гімназії у першій чверті XIX ст. Керівництво Новгород-Сіверської гімназії було прихильним до розширеного доступу до освіти. Обмежений доступ до гімназіальної освіти для нижчих прошарків населення змушував першого директора гімназії Івана Халанського йти на кроки щодо обминання встановлених норм. З другого боку, наявність і психологія місцевого шляхетства приводила до певних непорозумінь в освітніх стратегіях. Здобутки у освітній сфері певною мірою залежали від згладжування чи обминання соціальних конфліктів.

Ключові слова: освіта, гімназія, шляхетство, конфліктність

Однією із найважливіших складових освіти як соціальної функції буде доступ до неї представників різного соціального походження, різних соціальних груп. Ця проблема особливо яскраво постає в спільнотах з вираженою соціальною стратифікацією. У добу Просвітництва виникла проблема загальної освіти, якості навчального процесу. Велика училищна реформа в Російській імперії 1782 – 1790-х рр. передбачала доступ до навчання дівчаток, представників різних прошарків. Але така демократичність наштовхувалася на вагомі реалії, формування «дворянської імперії», потребу окремої освіти для еліти. Освітня реформа початку XIX ст. уже значно обмежувала доступ до освіти дівчат, а щодо запровадження нових навчальних закладів гімназій, то, передусім, ті заклади планувалися як заклади для дворян або в крайньому разі для неоподаткованих верств населення. Нижчі вверстви населення мали навчатися в приходських або приватних поміщицьких школах, а не в казенних державних закладах. Незважаючи на те, що «малоросійське шляхетство» також проходило процес формування та підкреслення власної статусності, соціальні межі усе ж були надто розмиті і суперечливі, попередні освітні практики «школи» та колегіуми допускали представників різноманітних прошарків [1, с. 140 – 368]. Власне ця тематика бодай побіжно мала місце в історіографії [2, с.70; 3, с. 75 – 76; 4, с.28, 5, с. 39]. Але сучасні українські історики мало звертають увагу на соціальні складові історії освіти в минулому. Основною метою статті є висвітлення проблеми соціальної нерівності та конфліктності в Новгород-Сіверській гімназії, наголошення, що ця проблема слугувала не лише гальмом для розвитку освіти, але і потребувала вирішень.

Саме ця проблема і постала на час початків функціонування Новгород-Сіверської гімназії з 1808 р., до всього, гімназію (як і поперед цього училище) очолював Іван Халанський, колишній вихованець Харківського колегіуму і постать виразно просвітницьких поглядів [6, с. 262–269]. Для Халанського доступ до освіти мав відбуватися залежно від бажання і таланту учня. Директор виразно це підкреслив у листі до візитатора училищ від Харківського імператорського університету Іллі Тимковського від 19 липня 1805 р., що має натхнення «общим благом» аби і найбідніші діти могли навчатися «вищих» наук [7, арк. 1]. Новгород-Сіверська гімназія виникла на базі Новгород-Сіверського головного народного училища. Сама потреба освіти на цьому просторі визначалася наявністю дрібнопомісного шляхетства, а північ Чернігівської губернії вирізнялася потребою освіти для шляхетства і кількістю знатних осіб в училищах. Історик освіти Олексій Андріяшев зауважив, що чим далі на північ від Чернігова у Новгород-Сіверському і Стародубі відсоток шляхетських дітей в училищах збільшувався до 7/8 від загальної частини учнів [2, с. 22], що, звичайно, вимагало і особливих підходів до прийому в училища.

Тут важливим буде і те, що Халанського непокоїли «недостатні» (бідні учні) нездатні заплатити за навчання. Саме тут ініціативи директора зіткнулися з соціальними реаліями того часу, однак, звичайно, ці ініціативи і запити виявляться дуже цікавими для низки характеристик. В історіографії склалася думка про позитивну діяльність дворянства у справі розвитку освіти [8, с. 26–36]. Цю думку годі заперечити, але слід обумовити. «Нова українська шляхта», дійсно, дбала про освіту, але, насамперед, для свого соціального прошарку. «Повзуча аристократизація» козацької еліти співпадала зі створенням Російської дворянської імперії. На початок XIX ст. соціальні рамки ставали очевидними. Зять директора Новгород-Сіверського намісництва, професор Харківського університету та візитатор «малоросійських» губерній Ілля Тимковський описував ту ситуацію дуже вдало з свого бачення у 1805 р.: «Было время в Украйне и Малороссии… что господа не брезгали учиться по семинариям вместе с разночинцами; но когда правление утончило уже разность званий повсюду, то зачем ослаблять и нарушать при воспитании безвременно и насильно сию политическую пружину? От обычая учиться дворянам наравне с крепостными людьми может быть больше потери, чем приобретения» [9, с. 243]. Однак думки його майбутнього тестя Івана Халанського, як видно із документації, відрізнялися щодо таких потреб. Халанський своїми діями був близьким до

єзуїтської системи шкільництва, що мала дуже значний вплив на православну колегіумську освіту на українських землях, і передбачала доступ до знань (з місіонерською метою) широкого кола учнів різного походження.

Також Іван Халанський своїми діями і думками певно ж був близьким до земляка, міністра освіти Петра Завадовського. Не дивно, що Завадовського і Халанського пов'язували вочевидь дружні стосунки. Низкою своїх проектів Завадовський виглядає досить таки передбачливим імперським чиновником. Власне, міністрові освіти дорікали у прив'язанності до загальної освіти, що й своїх дітей у гімназії навчає поруч з дітьми кучерів та шевців [10, с.152]. Зміна керівництва міністерством освіти у 1810 р. дещо змінила політику щодо доступу до освіти.

Напевно, визначним прецедентом в історії Новгород-Сіверської гімназії стало листування Івана Халанського з міністром освіти Олексієм Розумовським, відображене в кількох архівних фондах, бо копії з листа Розумовського до ректора Харківського імператорського університету були вочевидь розіслані по губернським дирекціям училищ. У серпні 1813 р. до новообраного ректора Харківського університету Тимофія Осиповського Халанський написав листа, де між тим зазначив, що до нього звернувся відомий «благодетель» для училищ Ілля Безбородько з проханням прийняти до гімназії його кріпака, і Халанський не зміг тому відмовити. Однак Халанський у листі висловлює і свою думку, що йому хотілося б щоб у гімназії навчалися не одні дворянські діти чи вільні особи, але й діти внесених в подушний оклад, ба навіть, коли ті діти добре навчатимуться, то й після гімназії при вступі в університет їх можна приймати студентами [11, арк. 1–4]. Однак новообраний ректор через училищний комітет при Харківському навчальному окрузі вирішив зробити запит з цього питання до міністра. Відповідь Розумовського була щирою і негативною. Графові Безбородьку, що хотів віддати кріпосного хлопця до гімназії, треба було пояснити: «в гимназии обучаются большей частию дворянские и других лучших состояний дети, то мое мнение, что не совсем прилично было бы принимать в гимназию господских людей», що для підданих достатньо дозволу навчання в повітових училищах, а якщо Ілля Безбородько хоче, то хай відпустить хлопчика на волю і тоді можна буде дбати про подальшу освіту [12, арк. 197]. Тут варто зробити ремарку, що сама по собі Новгород-Сіверська гімназія була невеликою і, звичайно, Іван Халанський був зацікавлений в розумних і успішних учнях. Однак соціальні та політичні реалії повсякчас брали гору над філантропічними намірами. У даному випадку доля цього селянина виявилася доволі непоганою. Йдеться про Омеляна Блінникова селянина Безбородьків з села Гриньова Стародубського повіту, доки тривало розбирання щодо хлопця його поміщик Ілля Безбородько помер, однак дружина Безбородька Ганна відпустила хлопця на волю у 1814 р. через Стародубський повітовий суд, і Омелян почав навчатися у гімназії. Та навіть із «відпускною», як зазначав Іван Халанський, у 1816 р. Блінніков не мав жодної змоги податися на державну службу чи на подальше навчання [13, арк. 2–4].

Подібна ситуація стосувалася не лише «кріпосних людей», але і представників оподатковуваних верств, зокрема, міщанства. У 1820 р. після Стародубського повітового училища до гімназії подали документи два міщанських сини – Євтихієв та Лайков. При тому, Євтихієв подав зібрані підписи стародубських міщан зі зобов'язанням сплачувати за нього податки. Лайков не подав такого документу, а отже, підлягав рекрутському набору і гімназія відмовила йому в прийомі. У документі відмови риторично заявляється, що чимало колишніх учнів Стародубського училища «улучшаются» в Новгород-Сіверській гімназії [14, арк. 1–2.]. Досить яскраво ці проблеми описав учень Новгород-Сіверської гімназії Михайло Чалий: Для вступу до Новгород-Сіверської гімназії від міщанських дітей потребували «звільнення»-свідоцтво від спільноти міщан, але отримати його було зовсім не важко: слід було купити два відра горілки для пригощання «общества» і справу вирішено [15, с. 9]. Але сам Чалий визнає поодинокість таких випадків, оскільки більшість міщан і торговців надавало перевагу «неробству у крамницях», аніж отриманню освіти без жодних перспектив.

Оглядаючи ці соціальні сюжети, треба визнати, що практично не натрапляємо на подібні щодо інших гімназій. Тобто, певно, до появи такої документації і таких суперечок спричиняли бажання і погляди самого Халанського. Хоча на подібні сюжети натрапляємо не в самому Новгород-Сіверському, а близькому до нього Стародубі і в Стародубському повітовому училищі, куди вочевидь теж практикувалося приймання дітей різних соціальних прошарків. Така проблема виникла уже 1812 р., коли для вчительства у нижчому (підготовчому) класі було вирішено залишити вихованців училища міщанського сина Потапа Лещенка та Павла Кисловського з «козачих дітей», що перебували у «подушному окладі». Директор училищ Чернігівської губернії Михайло Марков відписував до училища, що краще на таких вчителів брати випускників гімназій [16, арк. 1, 5], та вочевидь попит на низькооплачувану вчительську працю був досить невисоким.

Попри такі кроки, зрозуміло, що місцеві державні навчальні заклади мали основний контингент учнів (та й вчителів) з дрібнопомісного дворянства. Дещо пізніше учитель новгород-сіверської гімназії Іван Сбітнєв зауважив цю особливість, зазначаючи, що найголовніше для

відкриття навчального закладу в Російській імперії – наявність дрібнопомісного шляхетства [17, с.303]. Сварки і непорозуміння притаманні цій спільноті також не могли не стосуватися і навчального закладу.

Важливим засобом для залучення коштів на освіту на училище чи гімназію були публічні іспити, насправді, досить театралізоване дійство, навіть із власним сценарієм. В один із днів двічі на рік, перед Різдвом чи наприкінці липня, місцева громадськість сходилася подивитися на успіхи учнів, при цьому присутні офірували кошти на навчальний заклад [5, с. 31–32]. Історик Олексій Адріяшев, оглядаючи історію навчальних закладів Чернігівської дирекції, навіть, зазначив, що складається враження, що публічні іспити «составляли главнейшую задачу в жизни учебных заведений» [2, с. 26]. Не є дивним, що керівництво гімназією дуже тремітно ставилося до цих заходів, але певні конфлікти виявлялися неминучими. Найяскравішою у ключі виявиться справа подана Оленою Левицькою, дружиною Петра Левицького, вчителя Новгород-Сіверської гімназії (з 32-річним «стажем»). Під час іспитів 29 липня 1820 р. Олена Левицька привела двох доньок, а після іспиту подала позов до повітового земського суду. Левицька скаржилася, що директор училища Іван Халанський під час іспиту кричав на її малолітніх доньок: «Подите вон вам здесь места нет, здесь приезжие благородные и высокоблагородные» (що образило дворянку і налякало дітей). Пояснення Івана Халанського з цього приводу викликають довіру: перед іспитом Левицька з дітьми зайняла основні місця, де мав сидіти сам директор і основний гість, смотритель Глухівського училища Магеровський, коли прийшов Халанський, то зауважив: «Як для мене місця немає, то і перенесемо іспити на другий день». Учителька звільнила місця, але далі її доньки «в танцевалном занятіи веселилися», заважаючи іспитовому дійству, і директор зробив зауваження одній із дівчаток, аби та відпочила [18, арк. 2 і зв. 3]. Насправді, цей сюжет надто насичений символічними моментами. Тут і визначені місця для соціальних ролей і образа шляхетської гідності і перебивання дійства, де повсякчас згадувався імператор Олександр. Здавалося б не значна справа затягувалася і навіть втручання генерал-губернатора Миколи Рєпніна, що вимагав припинити розгляд справи, не дало результату. Чоловік Левицької (і батько доньок), підлеглий Халанському – «вступаться не захотел», проте позов підтримав майор «15-го Егерского полка» Платон Биковський, бо Халанський зганяв із місць для «благородних осіб» і дружину Биковського. Дана справа не має вердикту і закінчення. Можливо, подальші архівні пошуки і збагатять її деталями, однак соціальне тло постає з цієї справи дуже наочно.

Оглядаючи такі сюжети, слід визнати дуже вагому річ для характеристики провінційного навчання і тогочасних соціальних реалій в підімперській українській провінції. Потреба мати добрих учнів і пожертви на училище змушувала керівництво навчальних закладів «мімікрувати», порушувати низку принципів та соціальних статусних речей. Саме така поведінка Халанського вочевидь і призвела до пізнішого певного успіху Новгород-Сіверської гімназії на 20-30-ті рр. XIX ст.; напевно, одного з найвагоміших закладів такого типу на Лівобережній Україні. Але поруч з тим, можна спостерігати вагомі соціальні та відомчі суперечності щодо залучення до освіти предстаників «нижчих верств», суперечки довкола гонору та образ. Так чи так освіта та освітні стратегії сприяли соціальній емансипації і багато в чому визначили широку проблематику, з якою зіткнулося суспільство на цих землях під час проведення великих реформ та формування нового образу життя. Перспективними напрямками нових досліджень буде вивчення на ширшому колі джерел випадки доступу до освіти та подальші освітні стратегії представників оподаткованих верств суспільства, визначення чи дійсно попередній «колегіумський» досвід мав вплив на доступ до світської освіти і настільки ті риси були притамані для освіти на українських землях у складі Російської імперії у першій третині XIX ст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Яременко М. «Академіки» та Академія. Соціальна історія освіти й освіченості в Україні XVIII ст./ Максим Яременко. – Харків, 2014. – 514 с.
2. Андрияшев А. Материалы для истории учебных заведений Черниговской губернии с 1789 по 1832 г. / Алексей Андрияшев. – Киев, 1865. – 96 с.
3. Мірошніченко Ю. р. , Федірко А. М. Новгород-Сіверська гімназія – alma mater Сіверського краю (1808 - 1918) / Ю.Р.Мірошніченко, А.М.Федірко – Київ, 2014. – 303 с.
4. Панаженко И. Историческая записка о Новгород-Северской гимназии / Иван Панаженко. – Киев, 1889 – 172 с.
5. Сухомлинов М. Училища и народное образование в Черниговской губернии / М. Сухомлинов // Журнал министерства народного просвещения. – 1864. – №8. – С. 1–94.
6. Оглоблин О. Люди старої України/ Олександер Оглоблин. – Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1959. – 328 с.
7. Інститут рукописів Національної бібліотеки України імені В. Вернадського, ф. III, спр.4915. – 2 арк.

8.Литвинова Т.Ф. Освітні стратегії і соціальна відповідальність дворянства Лівобережної України в першій половині XIX ст./ Тетяна Литвинова. // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. Збірник наукових праць/ Дніпропетровський національний університет ім. О.Гончара. – Дніпропетровськ, 2013. – Вип. 11. – С.26 – 36.
9.Лавровский Н. Из первоначальной истории Харьковского университета/ Н. Лавровский // Журнал Министерства народного Просвещения. – Т. CXLV. – 1869. – октябрь. – С.235 – 260.
10.Листовский И.С. Граф Петр Васильевич Завадовский / И.С.Листовский // Русский архив. – 1883. – Кн. II. – №3. – С. 81 – 174.
11.Центральний державний історичний архів України в м. Києві (ЦДІАК України), ф. 2162, оп.1, спр.85. – 8 арк.
12.Державний архів Чернігівської області, ф.229, оп.1, спр. 14. – 222 арк.
13.ЦДІАК України, ф. 2162, оп.1,спр. 101. – 8 арк.
14.ЦДІАК України, ф.2162, оп.1, спр.239. – 6 арк.
15.Чалый М. Воспоминания / М. Чалый // Киевская старина. – 1889. – Т. XXIV. – №1. – С. 1–40.
16.Державний архів Харківської області, ф. 667, оп.283, спр.114. – 11 арк.
17.Сбитнев И. Записки Ивана Матвеевича Сбитнева (Из времени учреждения на Волыни и Подолии, после восстания 1831 г., русских школ взамен польских) / Иван Сбитнев // Киевская старина. – 1887. – Т. XVII. – №2. – С.285 – 307.
18.ЦДІАК України, ф. 2162, оп.1, спр.232. – 25 арк.

Masliychuk V. L. The Problem of Access to Education at Novhorod-Sìvers'ky Gymnasium in the first quarter of XIX century

The article focuses on social contradictions in the educational sphere in Novgorod-Sìvers'ky Gymnasium in the first quarter of XIX century. Gymnasium Authorities were favorable to the idea of greater access to education. Limited access to education for the lower strata of the population forced the first Director of the Gymnasium (Ivan Khalans'ky) to neglect established norms. On the other hand, presence and psychology of the local nobility led to certain misunderstandings in educational strategies. Achievements in the educational sphere to a certain extent depended on smoothing or avoiding of social conflicts.

Key words: education, gymnasium, nobility, confrontation.

Маслийчук В.Л. Проблемы доступа к образованию в Новгород-Северской гимназии в первой четверти XIX в.

В статье исследуются противоречия в образовательной сфере, в Новгород-Северской гимназии в первой четверти XIX в. Руководство гимназии пользовалось принципом широкого доступа к образованию. Ограниченный доступ к гимназическому образованию для низших слоев населения заставлял директора гимназии Ивана Халанского обходить установленные нормы. С другой стороны, наличие в своей основе как учеников и учителей местного дворянства, психология этого слоя общества приводила к определенным недоразумениям в образовательной сфере. Достижения в распространении образования определенным образом зависели от сглаживания или избегания социальных конфликтов.

Ключевые слова: образование, гимназия, дворянство, конфликтность

Статтю подано до редколегії 15.12.2016 р.

УДК 94/477.4 (477.4)

О. М. Білобровець

ПЕРЕХІД ПОЛЬСЬКОЇ СУСПІЛЬНОЇ ДУМКИ В УКРАЇНІ НА ПОЗИЦІЇ ВІДНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ НЕЗАЛЕЖНОСТІ ПОЛЬЩІ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті проаналізовано умови, обставини і причини переходу польської суспільної думки в Україні в роки Першої світової війни з позицій досягнення автономії на відновлення державної незалежності Польщі. Патріотичний ентузіазм поляків на початку війни, викликаний обіцянками російської влади надання їм автономії з ходом війни змінився розчаруванням, втомою, пошуком нових шляхів вирішення національного питання і переходом на позиції відновлення самостійної польської держави. Ці зміни сталися через зволікання, нездатність і небажання російської влади вирішити питання автономії для поляків, через неготовність російського суспільства її сприйняти, а також через політику центральних держав щодо Польщі.

Ключові слова: польська суспільна думка, автономія, відновлення незалежності, Перша світова війна.

Польська суспільна думка в Україні найповніше представлена в пресі, у висловлюваннях партійних і громадських діячів різних рівнів, в програмних документах політичних партій. Період Першої світової війни і вирішення «польської справи» стали гострим питанням внутрішньої і зовнішньої політики Російської імперії і країн, учасників війни. Питання боротьби за права самоврядування і відновлення державності Польщі досліджували історики різних країн, зокрема, О. Воробчук [1], Я. Левандовський [2], Я. Паєвський [3] та ін. Короткий період війни змінив польське суспільство і його національні прагнення. У контексті загальної проблеми дане дослідження ставить своїм завданням з'ясування умов, обставин і причин переходу польської суспільної думки в Україні від позиції прагнень автономії до відновлення державної незалежності.

Польські політичні сили в країнах, що поділили Польщу на початку Першої світової війни підтримали уряди своїх країн. У перші дні війни в Росії Верховний головнокомандуючий, великий князь Микола Миколайович Романов звернувся з відозвою «До поляків». Вона викликала великий ентузіазм серед польського населення. Більшість поляків імперії вітали її з радістю, вважаючи що через лояльність і підтримку російського уряду, а не через кров своїх синів у повстаннях можна буде відновити права на самоврядування. Ще одна значна група поляків вважала, що тільки спираючись на сильну державу можна досягнути реалізації своїх національних прав. Цією державою вони бачили Росію [4, арк. 300]. Низка політичних партій на чолі з Народовою демократією і її лідером Романом Дмовським підписали звернення до уряду з підтримкою її політики у війні [5, с. 2]. За заявами Р. Дмовського, поляки приєдналися до слов'янського руху і головним завданням польської інтелігенції стало пояснення народу, що головним ворогом поляків є Німеччина [6, с. 1].

Активна підтримка поляками російської влади у війні почала слабшати із ходом війни, зростанням кількості жертв, матеріальними втратами, зростанням кількості біженців з Королівства Польського і Галичини і здачею німцям Варшави у 1915 р. Але найбільші розчарування очікували поляків у Росії у зв'язку з невиконанням обіцянок влади щодо надання полякам автономії. Для вирішення польського питання царський уряд скликав наради у жовтні-листопаді 1914 р., навесні 1915 р., а в червні 1915 р. було створено російсько-польську комісію, на яких розглядалися проекти майбутньої автономії Польщі, однак жоден з них не був узгоджений [1, с. 172]. Вже на початку 1916 р. негативні настрої поляків почали зростати.

Третій рік війни став переломним у визначенні їх національних завдань. На сторінках іноземної преси почали з'являтися повідомлення про те, що німці і австрійці хочуть дати автономію полякам на окупованих ними землях [7, с. 1]. У лютому 1916 р. відновилися засідання Державної Думи в Росії. У виступі міністра закордонних справ Росії прозвучало, що «завданням Росії залишається об'єднання розчленованої Польщі». Було також зазначено, що проект автономії Польщі передбачає створення національної польської школи усіх ступенів, не виключаючи вищої, і тому відкриття німцями польського університету у Варшаві «не заставить поляків відмовитися від своїх заповітних мрій на користь «бідного супу», запропонованого німцями» [8, с. 2].

У виступах депутатів від Польського кола, зокрема, Я. Гарусевича, звучала підтримка такої політики російського уряду, але вони заявляли про необхідність вирішення питання про відміну національних, віросповідних і земельних обмежень для поляків на всій території Російської імперії. І головним вважали не відкладення цього питання для обговорення у комісіях при міністерстві внутрішніх справ, а постановку їх у порядок денний і першочерговий розгляд на засіданні Державної думи [9, с. 3].

Однак, питання зняття обмежень для поляків у Західному краї не знайшло підтримки у російському суспільстві. Представники всіх думських фракцій, як правих, так і лівих, вважали незручним надавати полякам право набувати землі в необмеженій кількості і мати вплив у місцевій владі. Висловлювалися побоювання, що одержавши владу і вплив поляки перетворять західний край на польський за сутністю і це приведе до розпалювання релігійної і національної боротьби. Вони також висловилися проти надання католицькій церкві права безпосередніх відносин з Римською курією. Підгрунтям таких поглядів була політика Ватикану у підтримці Німеччини, яка обіцяла Папі римському відновлення світської влади [10, с. 1].

Політика відкладання вирішення «польського питання» російською владою залишала польське суспільство в стані очікування. З метою вироблення певної позиції поляки пильно слідкували за новинами, які доходили із-за кордону, особливо із Варшави. Зросла кількість тих, хто вважав, що необхідно боротися за одержання самостійності Польщі [11, арк. 80]. Проте більшість польської громади вважала, що забезпечення єдності поляків усіх розділених земель і одержання автономії під владою Росії залишається найбільш важливим завданням.

На сторінках польської газети «Dziennik Kijowski», що видавалась у Києві і знаходилась під впливом народової демократії (ендеків) провідні польські політичні і громадські діячі висловлювали свою позицію щодо настроїв поляків, їх ставлення до поточних подій і стратегічних завдань, репрезентуючи думку польської громади. Питання одержання автономії активно обговорювалося на сторінках видання. Найбільше матеріалів присвячених цій темі було у другу річницю проголошення відозви великого князя Миколи Романова – серпні 1916 р.

Проти надання автономії польському населенню виступили праві російські партії – октябристи. Свою кампанію почали і відділи «Союзу російського народу», посилаючи меморіали до Петрограду. Зокрема, таке звернення надійшло з Харкова за підписом керівника відділу П. Котова-Конарського. У ньому зазначалось, що «проект польської автономії, який знаходився на розгляді в уряді і названий маніфестом, наповнив серця російського населення глибоким смутком. Не любов і не повагу, не вдячність, не прагнення до тісного союзу бачимо ми в польських словах, а тільки польський націоналізм, що використовує тяжке становище Росії для реалізації своїх прагнень до самостійності. Не для того наші батьки і діди боролися за православну віру, щоб католики одержали автономію» [12, с. 2].

Серед російського політикуму підтримували надання полякам автономії ліберали – партія конституційних демократів (кадети). Проект такої автономії «Про устрій Царства Польського» підготував один з провідних її членів – Федір Кокошкін [13, с. 15]. У кадетській газеті «Рєч» було надруковано низку статей відомого публіциста В. Бурцева, обговорення яких велось на сторінках «Dziennika Kijowskiego». Бурцев зазначав, що «єдина дорога для поляків під девізом – не «Надвіслянські губернії», не «самосійна Польща», а «Польща автономна». Він вказував, що незалежна Польща може бути ідеалом для поляків, але не може бути і не повинна бути її практичною програмою у даний момент, тому що для цього немає в даний момент ні сил, ні умов». Підсумком до цих статей було висловлювання редакції газети, що «пан Бурцев не розуміє ні польського питання, ні поляків взагалі» [14, с. 2].

Ще на початку 1916 р. більшість польського населення в Росії була вірною ідеї автономії і боялась, щоб їх земляки в окупованій Варшаві залишалися на тих же позиціях. Такого погляду дотримувався і депутат Державної думи від польського кола Я. Гарусевич, заявивши, «що польське коло у своїй законодавчій діяльності буде відстоювати автономію для Польщі» [15, арк. 19]. Підтримували ідею автономії і представники великої промисловості, які боялися втратити російські ринки збуту і не могли конкурувати з більш сильною німецькою промисловістю у випадку перемоги Німеччини. Але плани німців щодо можливого надання самостійності Польщі, факти відкриття польського університету і технікуму в Варшаві, визнання за польською мовою рівних прав з німецькою в діловодстві урядових закладів, введення міського самоврядування заставляло задуматися навіть найбільш вірних Росії поляків [15, арк. 21].

Головний редактор газети «Dziennik Kijowski» Едвард Пашковський у передовій статті проаналізував чутки, які доходять з-за кордону і відзначив, що там панує «загальна польська орієнтація на незалежність, що усілякі суперечки, тертя і боротьба відбуваються виключно з питань тактичних, що Королівство Польське, Великопольща і Галичина в загальній масі визнають необхідність нейтральності у боротьбі основних воєнних блоків». Він вважав головним консолідацію польської національної думки, яка не може опиратися на суперечливі і небезпечні засадничі мотиви польської діяльності [16, с. 1].

Чітку позицію за відновлення незалежності висловив Член Державної думи Л. Димша, яку поділяла все більша кількість поляків. На з'їзді польських організацій у Москві він заявив, що «майбутню Польщу він бачить вже не автономною. Після жахів війни і розорення Королівства Польського, після постійних розчарувань і багатьох випадків невиконання Росією своїх обіцянок, єдиним рішенням польського питання є створення самостійного Королівства Польського» [15, арк. 19].

Про свій вихід з партії кадетів заявив відомий політичний і громадський діяч О. Лєдніцький, оскільки був не згодний з позицією партії, яка виступала проти незалежності Польщі [17, с. 2].

Позиція на відновлення незалежної Польщі посилилася після оголошення Німеччиною і Австрією 04 листопада 1916 р. «Акту про створення незалежного Королівства Польського» на окупованих землях. На початку грудня 1916 р. відновили свою роботу Державна дума і Державна рада в Петрограді, які, однак, не приділили якоїсь уваги польському питанню, на що сподівалася польська громада. Пашковський у передовій статті газети писав, що засідання склали гнітюче враження на поляків, так як відповіддю на Акт з російського боку була тиша. Обидва керівники вищих державних органів жодним словом не зачепили польське питання. Головний редактор видання пише, що Польща, яка відділена від Росії окопами, тримає «патент», що визнає її незалежність. «Там ця незалежність, така чи інша, зла чи добра, але вже будується. Польща, яка в міру сил і можливостей вже будує фундамент своєї незалежності, як

підтримку в боротьбі з німецькою силою в примусовому полоні, отримала завдання виконати обіцянку пана Горемикіна» [18, с. 1].

Впевнено і однозначно напрямок польської суспільної думки в Україні на відродження самостійної польської держави прозвучав з уст відомого польського діяча, прихильника народової демократії Євгенія Старчевського. На початку грудня 1916 р. на сторінках «Dziennika Kijowskiego» у статті «Важливий момент» з метою уникнення оскаржень, закидів та інсинуацій у справі відбудови вітчизни з боку недругів він проаналізував ситуацію з проголошенням Німеччиною і Австрією незалежного Королівства Польського і означив стратегічні завдання польського суспільства щодо відбудови незалежної держави. Для цього треба було ясно і недвозначно донести свої погляди до європейського, і особливо російського суспільства. Найгіршою політикою в такий момент могла б бути політика страуса, тобто політика мовчання і недомовок.

Акт про незалежність Польщі, даний Німеччиною і Австрією, він пояснив його як продукт розрахунку центральних держав з метою використання воєнної сили поляків. Надання незалежності не цілій, а лише Конгресовій Польщі не було вирішенням польської справи, яка мала б відбутись шляхом міжнародних угод і, зокрема, за згодою Росії.

Є. Старчевський заявляв, що польський народ має право прагнути не автономії, а незалежності етнографічної Польщі, але одночасно глибоко вірить, що цей постулат, сприйнятий передовою частиною росіян, буде у майбутньому сприйнятий і всім російським народом. Полякам треба усвідомити, що дорога до незалежності лежить не через збройний виступ, не в долученні до європейської боротьби, не в творенні собі смертельних ворогів, а в збереженні наших сил, у незалежності нашої політики від іноземних нашіптувань, а також у зміцненні російсько-польських стосунків. Він також сподівається, що «поляки навзаєм очікують від російського суспільства доброзичливості й допомоги у винятково важку і трагічну для польського народу ситуацію» [19, с. 1].

Початок 1917 р. повернув внутрішню російську і зовнішню міжнародну ситуацію щодо вирішення польського питання в іншу площину. Вихід на арену нових політичних сил в Росії, перемога соціалістичних ідей, виступи президента США В. Вільсона з пропозицією нового світового порядку поставили питання відновлення незалежності Польщі в ряд найважливіших міжнародних питань. Значення заяв американського президента Вільсона для малих держав, і зокрема Польщі потрактував у статті в газеті «Dziennik Kijowski» відомий громадський діяч Зенон Пєткєвич [20, с. 1].

Таким чином, період Першої світової війни для польського суспільства був надзвичайно важким і трагічним з огляду на величезні матеріальні і людські втрати. Разом з тим, це був час різкої і якісної зміни польського суспільства. З початком війни поляки Російської імперії переважною більшістю з ентузіазмом підтримали російську владу у війні. Після відозви до поляків Верховного головнокомандуючого в перші дні війни розпочався період напрацювань конкретних пропозицій самоврядного устрою Польщі і очікувань їх реалізації. Однак, з ходом війни, збільшенням її жертв, кількості біженців з Королівства Польського і Галичини, окупацією німцями Варшави у настроях польської громади і польській суспільній думці, зокрема, в українських землях, де кількість поляків була найбільшою, відбулися зміни. Від автономних прагнень, виражених у виступах політичних і громадських діячів, на сторінках польської, російської та іноземної преси, польська суспільна думка перейшла до критики позиції урядових кіл і російських ліберально-демократичних сил за непослідовність і невиконання своїх обіцянок до позиції необхідності відродження державної незалежності.

Переломним у цьому відношенні був 1916 рік. Причинами такого переходу стали розчарування в нездатності і небажанні російської влади виконати дані полякам обіцянки щодо запровадження автономії на етнографічних польських землях. Остаточно поворот у польській суспільній думці про необхідність відновлення самостійної польської держави наступив після проголошення Німеччиною і Австрією 04 листопада 1916 р. Акту про незалежність Королівства Польського. Внутрішні російські і зовнішні міжнародні події наступного 1917 року довершили справу координації польських політичних сил всіх частин розділеної Польщі по узгодженню позиції щодо створення незалежної польської держави.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Воробчук О. Польське питання в російській та польській публіцистиці під час Першої світової війни (1914-1916 // Історична панорама. – Чернівці: Рута, 2004. – С. 117-123.
2. Lewandowski J. Budowa państwa polskiego przed listopadem 1918 r. // Niepodległosć Polski w 1918 r. a procesy panstwowotworcze w europie środkowo-wschodniej. – Lublin, 1996. – 203 s.
3. Pajewski J. Wokól sprawy Polskiej Parys – Lozanna – Londyn 1914-1918. – Poznań: Wyd-wo Państwowe, 1970. – 256 s.

4. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі ЦДІАК України), ф. 442, оп. 864, спр. 239, 421 арк.
5. Жизнь Волыни. – Житомир. – 1914. – 13 августа. – С. 2.
6. Наша Волынь. – Житомир. – 1914. – 06 августа. – С. 1.
7. Жизнь Волыни. – Житомир. – 1916. – 25 января. – С. 1.
8. Жизнь Волыни. – Житомир. – 1916. – 11 февраля. – С. 2.
9. Жизнь Волыни. – Житомир. – 1916. – 14 февраля. – С. 3.
10. Жизнь Волыни. – Житомир. – 1916. – 26 февраля. – С. 1.
11. ЦДІАК України, ф. 274, оп. 4, спр. 456, 85 арк.
12. Dziennik Kijowski. – Kijów. – 1916. – nr. 237. s. 2.
13. Щербін Л. Польське питання в політиці конституційно-демократичної партії (1905-1917 рр.), / XVIII Міжнародна науково-практична інтернет-конференція «Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах СНД», Переяслав-Хмельницький, 2013. Докладніше див. http://oldconf.neasmo.org.ua/node/1486
14. Dziennik Kijowski. – Kijów. – 1916. – nr. 243. – s. 2.
15. ЦДІАК України, ф. 274, оп. 5, спр. 56, 116 арк.
16. Dziennik Kijowski. – Kijów. – 1916. – nr. 290. – s. 2.
17. Dziennik Kijowski. – Kijów. – 1916. – nr. 277. – s. 2.
18. Dziennik Kijowski. – Kijów. – 1916. – nr. 304. – s. 1.
19. Dziennik Kijowski. – Kijów. – 1916. – nr. 305. – s. 1.
20. Dziennik Kijowski. – Kijów. – 1916. – nr. 351. – s. 1.

Belobrovets O.M. Transition of Polish Public Opinion in Ukraine to the Position of Polish Independence Restoration during World War I.

The article analyzes conditions, circumstances and reasons of the transition of Polish public opinion in Ukraine during World War I from the standpoint of achieving autonomy to the restoration of state independence of Poland. Patriotic enthusiasm of the Poles at the beginning of the war was caused by the promises of the Russian authorities to provide them with the autonomy. The war changed the course to disappointment and fatigue and compelled the Poles to look for new ways to solve the national question. The transition of public opinion intended to recover the position of independent Poland. These changes occurred because of the delay and inability of the Russian authorities to solve the issue of autonomy for the Poles due to the unwillingness of Russian society to accept it and because of the policy of Germany and Austria.

Keywords: Polish public opinion, autonomy, restoration of independence, World War I.

Белобровец О. М. Переход польской общественной мысли в Украине на позиции возрождения польской государственности в годы Первой мировой войны.

В статье проанализировано условия, обстоятельства и причины перехода польской общественной мысли в Украине в годы Первой мировой войны с позиций достижения автономии на возрождение независимости Польши. Патриотический энтузиазм поляков в начале войны, вызванный обещаниями российской власти предоставить полякам автономию сменился разочарованием, усталостью, поиском новых путей решения национального вопроса и переходом на позиции возрождения самостоятельного польского государства. Эти изменения стали возможны через затягивание, несостоятельность и нежелание российской власти решить вопрос автономии для поляков, через неготовность российского общества ее принять, а также через политику центральных государств по отношению к Польше.

Ключевые слова: польская общественная мысль, автономия, возрождение независимости, Первая мировая война.

Статтю подано до редколегії 9.01.2017 р.

УДК 94(477)»1914/1917»

Т. Ю. Герасимов, І. М. Романюк

ПЕРЕБІГ АНТИАЛКОГОЛЬНОЇ КАМПАНІЇ В КИЄВІ В ПЕРІОД ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1914 – 1917 РР.)

У статті досліджено вплив проведеної царським урядом антиалкогольної кампанії на повсякденне життя мешканців Києва в 1914 – 1917 рр. Висвітлено деякі позитивні наслідки боротьби з пияцтвом у перші місяці війни, пов'язані зі зменшенням рівня злочинності та кількості скоєних самогубств. Розглянуті явища, що свідчили про зворотний ефект від

заборони продажу алкоголю, а саме: збільшення обсягів таємного виробництва та продажу горілки, приготування й вживання небезпечних для здоров'я сурогатних напоїв, зловживання в аптекарській сфері.

Ключові слова: алкоголь, «сухий закон», Перша світова війна, Київ, повсякденність.

«Височайше веління» Миколи II від 4 вересня (22 серпня) 1914 р. про заборону продажу спиртних напоїв до закінчення війни [1, с. 98] за своїм значенням перевищувало будь-який з чисельних заходів царату, спрямованих на регулювання життя велетенської імперії. Проведена владою антиалкогольна кампанія змінила не лише спосіб життя мешканців Києва, а й певним чином позначилася на їхніх суспільно-політичних настроях. Недаремно тогочасний киянин Г. Григор'єв, згадуючи про реакцію населення на запровадження «сухого закону» (так його іноді називають в історичній літературі – авт.), зазначав, що саме тоді «обиватель зрозумів, що таке війна» [2, с. 264], а в сучасній історіографії присутня думка про нерозривний зв'язок між крахом російської імперської державності та боротьбою з пияцтвом [3, с. 91]. У народженій на руїнах радянської імперії Українській державі урядові рішення щодо підняття цін на алкоголь завжди мають широкий резонанс, піднімаючи хвилі дискусій про можливі негативні наслідки, зокрема – збільшення несанкціонованого виробництва небезпечних для життя спиртних напоїв. Наскільки далеко може зайти влада в цій чутливій сфері та до чого це може призвести – наглядно демонструвала дія «сухого закону» сто років тому в понад півмільйонному місті.

Проблемі дії «сухого закону» в Російській імперії й в українських губерніях написано низку наукових праць. Насамперед, варто назвати дослідження американського історика А. Мак-Кі, котрий достатньо скрупульозно проаналізував причини й наслідки антиалкогольної кампанії [4]. У рамках регіональної історії темі боротьби з пияцтвом у 1914–1917 рр. присвячені праці О. Чагадаєвої [5] та П. Щербініна [6]. Значну увагу «сухому закону» приділили історики повсякденності О. Вільшанська [7] та Є. Джумига [8].

Мета статті полягає в дослідженні впливу антиалкогольної кампанії на повсякденне життя мешканців Києва в період Першої світової війни. Основу джерельної бази складають матеріали тогочасної київської газетної періодики, а також документи Центрального державного історичного архіву (м. Київ).

Першочергово постанови, що забороняли продаж та розпивання алкогольних напоїв, були прийняті як ситуативні заходи на час мобілізації. Київський генерал-губернатор Ф. Трепов підписав відповідний документ 16 серпня 1914 р. [9, с. 5]. Однак успіх мобілізації актуалізував питання про поширення заборони на всю територію імперії Романових на весь період війни [10, с. 3]. Щоправда, на початку проведення мобілізаційних заходів на території держави спалахували випадки атак натовпів призваних солдатів на шинки та інші подібні заклади, оскільки горілка вважалася невід'ємною частиною проводів до армії. Іноді це завершувалося кровопролиттям [4, с. 152]. За свідченням Г. Григор'єва, в ті дні офіцери, що виїздили на фронт, «пиячили, гуляли на всю губу, шукали п'яних радощів, примітивно спрощених» [2, с. 265], хоча закриття на період мобілізації майже всіх закладів, де подавали алкоголь (це, зокрема, стосувалося й вина та пива) [10, арк. 46], за винятком ресторанів І-го розряду, значно ускладнювало проведення подібних військових «ритуалів» [11, с. 5].

Ідея заборони продажу алкоголю отримала цілковиту підтримку в газетах та в середовищі інтелігенції. Перші запевняли читачів, що тільки твереза країна здатна перемогти у війні, другі традиційно сильно переймалися зловживанням спиртними напоями простим народом [12, с. 451]. У вересні 1914 р. київський карикатурист В. Федорович у яскравій іронічній формі продемонстрував, наскільки «сухий закон» змінив стосунки всередині подружньої пари. На першому малюнку під назвою «до війни» він зобразив заплакану дружину, яка сварила звеселеного чоловіка, на другому – «зараз» – картина з точністю до навпаки – щаслива усміхнена жінка обіймає надзвичайно засмученого пана [13, с. 2].

У перший воєнний рік офіційна преса невтомно повідомляла про позитивні наслідки антиалкогольних заходів у Києві. Насамперед, наголошувалося на покращенні криміногенної ситуації. Так, у вересні 1914 р. «Киев», оперуючи статистикою київської поліції, відзначав різке падіння злочинності, оскільки раніше близько 75% злочинів скоювали під дією алкоголю. Протягом першого «тверезого» місяця в місті не зареєстрували жодного вбивства, кількість крадіжок зменшилася зі звичних 200 до 75, а самогубств – на третину. Набагато рідшими стали випадки сімейного насильства [14, с. 3]. Зменшення споживання населенням алкоголю сприяло й збільшенню обсягів вкладів в ощадні каси, зокрема, робітниками. Наприклад, у вересні 1914 р. на київському Подолі число вкладників із робітничого середовища виросло на 35-40% [15, с. 4]. Нарешті, тоді ж майже цілковито зникла звична для міських вулиць картина – валяння сп'янілих осіб під парканами [16, с. 2].

Проте вже незабаром «сухий закон» став вносити гіркий присмак у міську повсякденність, оскільки його успіх, передусім, залежав від рівня патріотичного підйому населення, що особливо

сильним був на початку всезагальної ейфорії від вступу Російської імперії у війну. Однак після того розпочалися довгі воєнні місяці, ставши для населення міст тяжкою рутиною, до якої воно швидко почало звикати. Питуща публіка пристосовувалася до нових реалій. Це, зокрема, вилилося в збільшенні кількості затримуваних київською поліцією нетверезих осіб уже в листопаді 1914 р. [17, с. 2]. Народні традиції брали гору над будь-якими встановленими державою обмеженнями. У цьому, власне, й полягала найбільша проблема «сухого закону». До того ж вона поглиблювалася відсутністю з боку держави програми, яка б надала любителям алкоголю адекватної альтернативи, оскільки для більшості з них спиртні напої були предметом дозвілля та відпочинку.

Проте якби й вдалося знайти підходящу культурну заміну горілці, війна навряд чи була вдалим часом для подібних пошуків. На всю Росію Міністерство Фінансів виділяло лише символічну суму в 1 млн. руб. на рік на фінансування напівживих опікунств народної тверезості. Профільний міністр П. Барк також відклав такі амбіційні дороговартісні проекти, як будівництво народних домів по всій імперії. Тож влада на місцях, навіть за сильного бажання, мало чим могла зарадити тому вакууму, що виник у частини населення після заборони торгівлі алкоголем [4, с. 155-156].

Політика держави щодо вина була більш компромісною, ніж до горілки. Не дивлячись на статус алкогольного напою, доводилося брати до уваги його лікувальні властивості, багатий різновид сортів та релігійні традиції багатонаціональної країни. Цікаво, що заборона вільного продажу вина на початку війни надзвичайно популяризувала виноградний сік. За формою пляшок, за кольором, за етикетками напій був дуже схожим на вино, створюючи цим повну ілюзію. Обиватель бавився тим, що попивав слащавий сік і робив при тому вигляд, що п'є вино [18, с. 3].

У квітні 1916 р. начальник Київського військового округу дозволив вільну торгівлю виноградними винами, міцністю не більше 10 градусів [19, с. 6], хоча з травня вилучалися з торгівлі вина, виготовлені з додаванням цукру [12, с. 452]. У Києві це рішення влади створило грандіозний винний ажіотаж. Кияни, що скучили за напоєм, одразу вирушили до місць торгівлі, шикуючись у черги. Проте на багатьох любителів вина чекало розчарування, оскільки ціни на товар підскочили до небувалого: за низькосортне столове вино, яке раніше коштувало 30 – 40 коп. за пляшку, торгівці просили по 1 руб. 25 коп. – 1 руб. 50 коп. [20, с. 5]. Попри це, продавцям гріх було скаржитися на недостатню виручку в ті буремні дні, про що красномовно говорила статистика: з 22 квітня по 13 травня в усіх рейнських погребах продали 144470 пляшок виноградного вина. Для порівняння, за увесь 1915 р. покупці придбали 189321 пляшку [21, с. 2].

Не менш гостро в роки війни постало «пивне питання». Наприкінці вересня 1914 р. у широких масах ходили чутки про можливе відновлення торгівлі напоєм, термін заборону на яку мав закінчитися 14 жовтня [22, с. 1]. І все ж таки на початку 1915 р. царська влада дозволила продаж пива міцністю не більше 3,7 градусів. Разом з цим було встановлено новий акциз, що, автоматично підвищував ціни на напій [23, с. 2]. Нововведення негативно позначилося на процесі виробництва пива, адже виробники звикли його варити більше дозволеної міцності, а, відтак, доводилося вносити технологічні зміни. Внаслідок того напередодні Лютневої революції в жалюгідному стані опинився великий «Південно-руський» пивзавод, розташований у Києві. За свідченнями місцевих споживачів, завод виробляв «солодовий напій», що лише смаком нагадував пиво [24, с. 2].

Цілком прогнозовано, «сухий закон» призвів до поширення незаконного виробництва та продажу алкоголю. Для поліції знаходити місця таємного виробництва горілки не було надважким завданням – затримані нетверезі люди на вулиці майже завжди вказували на продавця. У червні 1915 р. київська міська поліція оприлюднила статистику, згідно якої від початку війни було зареєстровано 400 випадків незаконного продажу алкоголю [25, с. 4].

Розгляньмо детально альтернативні напої, які вживали спраглі до горілки кияни в період дії «сухого закону».

Від початку війни в Києві неймовірних обертів набрали махінації зі спиртом, у яких брали активну участь лікарі, котрі виписували рецепти в надмірній кількості. Іноді їх підробляли. Фабрикували не тільки бланки рецептів, а й підписи та печатки лікарів [26, с. 3]. Подібну схему київські правоохоронці зафіксували на початку 1915 р. Вони дізналися про масові відвідування осіб із фальшивими рецептами до аптеки «Благодійного товариства», які, отримавши спирт, розпивали його в сусідніх їдальнях та чайних. Як виявилося, організована компанія фабрикантів мала спеціальну квартиру, де збиралися агенти зі збуту рецептів [27, с. 5]. Не залишався поза увагою любителів алкоголю й сухий спирт, який, не дивлячись на жахливий запах, намащували на хліб або їли ложечками, запиваючи квасом [28, с. 2].

Звичним явищем стало заробляння закладами харчування на частуванні своїх відвідувачів спиртом. Г. Григор'єв писав про появу під час війни в ресторанах нового виду посуду – емальованих чайників, що замінили пляшки з яскравими етикетками. У них зберігалася

«цілюща водичка» з розведеного спирту різних градусів, залежно від платоспроможності клієнтів [2, с. 265]. Подекуди в чайних можна було побачити картину, коли сп'янілі відвідувачі пили «чай-універсал», закусюючи його оселедцем, огірками та іншими продуктами [29, с. 2].

у роки війни справжнього народного лиха набуло споживання денатурованого спирту та різного роду сурогатів, які наносили непоправну шкоду здоров'ю городян, часто закінчуючись летальними випадками. У цьому сенсі показовим є дослідження одного з авторів «Киевской мысли», присвячене порівнянню святкувань Масляниці в 1914 та 1915 рр. Відповідно до нього, в 1914 р. до міських поліцейських дільниць у день свята доставили 60 осіб, 20% з яких були жіночої статі. У 1915 р. поліцейські підібрали всього лише 2 п'яниць. Однак якщо в довоєнну Масляницю, коли горілку не забороняли пити, «швидка допомога» забрала 2 чоловік, то в післявоєнну – 8, 2 з яких померли від отруєння денатуратом [30, с. 5].

Денатурований спирт безпосередньо призначався для використання в господарстві, а відтак був непридатним для внутрішнього споживання. Для того, що вберегти городян від останнього, держава запроваджувала обмеження на його продаж (за талонами) [31, с. 3] та зобов'язувала продавців наклеювати на ємкості з речовиною застереження про небезпеку її використання «не за призначенням». Текст мав бути таким: «Отруйна рідина! Денатурований спирт виробляється для освітлювання, зігрівання та інших потреб. Ця рідина містить у собі сильні отруйні речовини, від яких не може бути очищена. Пити не можна. Від споживання цієї рідини в якості напою, навіть у розбавленому вигляді, втрачають здоров'я, сліпнуть та помирають; за виготовлення з цієї отруйної рідини напоїв законом встановлено суворе покарання». Знизу необхідно було розмістити зображення черепа з людськими кістками [32, с. 2]. Міністерство фінансів навіть оголосило конкурс на винайдення нових засобів для денатурування, які б надавали спирту огидного смаку чи викликали неприємну фізіологічну дію на організм. Усього було призначено 21 премію на загальну суму в 675 тис. руб. [33, с. 3].

Надзвичайна популярність серед противників тверезого способу життя денатурованого спирту створювала великі незручності для тих, хто його використовував як суто технічну речовину. Малося на увазі не стільки введення обмежень на його придбання, скільки застій у винокурній промисловості. Через те, наприклад, у листопаді 1916 р. у Києві, на ряду з гасовими, хлібними та іншими «хвостами», з'явилися денатуратні, чим, звісно, неодмінно користувалися спекулянти [34, с. 2].

В умовах антиалкогольної кампанії неабияк зріс попит на ханжу – напій, приготований на основі денатурованого спирту, лаку чи політури. Зауважимо, що його здебільшого пили саме в містах, де тримати самогонний апарат було набагато небезпечніше, ніж на селі. Велику кількість поціновувачів ханжі не стримувала її добре відома згубна дія на органи зору. Тогочасні газети не скупилися на повідомлення про чисельні випадки часткового та повного осліплення людей після розпивання того напою. Наприклад, протягом січня – лютого 1917 р. до очної клініки професора О. Шимановського звернулося більше 100 хворих з порушеннями зорового апарату через вживання ханжі [35, с. 2]. Для місцевих офтальмологів поява нових пацієнтів стала цілковитою несподіванкою, оскільки до введення «сухого закону» медицина нічого подібного не фіксувала [36, с. 2].

Заборона продажу алкоголю змінила вигляд «бродячих кабачків». Так тоді називали осіб, котрі носили розлитий у стопки алкоголь під одягом, пропонуючи його охочим випити. За воєнної доби їхній дохід відчутно зріс. Якщо до війни вони торгували горілкою в так званих «сотках», то після її початку – ханжою – в більш об'ємних склянках. Рецепт напою був нескладним: денатурат розбавляли водою, а потім переварювали його з вишнями, лимоном, журавлиним варенням, апельсиновими корками тощо. Одна порція коштувала від 20 коп. Закуска додавалася [37, с. 2]. Цікаво, що серед продавців ханжі було багато інтелігенції [38, с. 2].

Процвітанню торгівлі ханжою сприяла значна присутність у Києві гарнізонів російської армії. Це чітко видно з аналізу кількох архівних документів. Так, увечері 28 квітня 1916 р. відряджений до етапного коменданта 35-річний військовий В. Камбаров самовільно відлучився від служби для зустрічі з 21-річною киянкою П. Дереберевою. Під час прогулянки дівчина попросила в нього 1 руб. 75 коп. на півпляшки ханжі, яку вона потім принесла на територію залізничної станції. Там їх і затримали під час розпивання [39, арк. 62зв]. Рівно за 3 місяці на тому ж місці унтер-офіцер Олійник звернув увагу на цілу групу солдатів з військових ешелонів, що вирушали до Києва й через деякий час поверталися назад. Багато з них були напідпитку. Офіцер встановив, що солдати по кілька чоловік підходили до будинку №84 на вул. Кузнечній і потім звідти виходили поодинці на вулицю, одразу ховаючись за паркани для розпивання ханжі [40, арк. 171].

Не меншу загрозу для здоров'я та життя становив одеколон. У Міністерстві фінансів неодноразово заявляли про його різке збільшення виробництва після заборони продажу спиртних напоїв [41, с. 2]. 26 травня 1915 р. спеціальною постановою начальника КВО ним на рівні з іншими речовинами, що містили спирт (лак, політуру тощо), було заборонено вільно

торгувати [42, с. 2]. В березні 1916 р. у Києві за незаконний продаж одеколону поліція арештувала власника ковбасного магазину на Солом'янці К. Лизута. Він агітував відвідувачів купувати в нього флакони по 2 руб. 65 коп., аргументуючи це наявністю величезного асортименту закуски «з нагоди» [43, с. 3].

Загалом же «сухий закон» призвів до цілого спалаху народної творчості у відповідній сфері. Самим лише випиванням денатурату, деревного спирту, спиртового лаку, політури, одеколону та ін. рідин городяни не обмежувалися. Розмаїття винайденої рецептури вражає. В лютому 1916 р., наприклад, кореспондент «Южной копейки» описав «диво-рецепт», підслуханий в одній київській чайній. Він полягав у потрійному проціджуванні піску й картоплі через березове вугілля, вату та гарячий хліб, із подальшим додавання анісових крапель та ванілі [44, с. 2].

Таким чином, антиалкогольна кампанія в черговий раз викрила недолугість внутрішньої політики царату в роки Першої світової війни. Проблема крилася як в абсурдності самої боротьби з пияцтвом імперії, що в корені суперечила віковічним народним традиціям, та ще й в лиху годину, так і в методах реалізації задуманої державою ідеї, адже вона полягала лише в самому «закручуванні гайок», без турботи про організацію бодай якоїсь альтернативи. Вирішення останнього питання покладалося лише на регіональну владу. Внаслідок того всього населення Києва хоч загалом і стало менше вживати спиртного, проте це аж ніяк не сприяло покращенню народного здоров'я, оскільки за відсутністю легального доступу до міцних напоїв багато городян труїлися різними сурогатами. У подальших дослідженнях вважаємо за необхідне розширити географічні межі з метою висвітлення впливу «сухого закону» на повсякденність інших міст Правобережної України, зокрема тих, які були розташовані ближче до лінії фронту.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Молчанов Б. В. Вплив Першої світової війни на життєвий рівень населення України / В. Б. Молчанов // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. / Ред. кол.: О. П. Реєнт (гол. редкол.), В. В. Шевченко (секр. редкол.), В. Й. Борисенко та ін. – Вип. XXIII. – К.: Інститут історії України, 2014. – С. 92–102.
2. Григор'єв Г. У старому Києві. – К., 1961.
3. Никонов В. Крушение России / В. Никонов. – М.: АСТ: Астрель, 2011. – 926 с.
4. Мак-ки А. Сухой закон в годы Первой мировой войны: причины, концепция и последствия введения сухого закона в России. 1914 – 1917 гг. / А. Мак-ки // Россия и Первая мировая война: материалы международного научного коллоквиума. – Санкт-Петербург, 1999. – С. 147-159.
5. Чагадаева О. А. «Сухой закон» в Российской империи в годы Первой мировой войны (По материалам Петрограда и Москвы): автореф. дис. на соискание учёной степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02. – отечественная история / О. А. Чагадаева. – М., 2013. – 24 с.
6. Щербинин П. П. Алкоголь в повседневной жизни российской провинции в период Первой мировой войны 1914 1918 годов / П. П. Щербинин // Вестник ЧелГУ. – 2003. – №2. – С. 62–72.
7. Вільшанська О. Повсякденне життя населення України під час Першої світової війни / О. Вільшанська // Український історичний журнал. – 2004. – №4. – С. 56–70.
8. Джумига Є. Ю. Вплив Першої світової війни на повсякденне життя населення Одеси (1914 – лютий 1917 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «історія України» / Є. Ю. Джумига. – Одеса, 2015. – 16 с.
9. Обязательные постановления // Киев. – 1914. – 5 августа. – С. 5.
10. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК). – Ф. 278. – Оп. 1. – Спр. 221. – 639 арк.
11. Рестораны // Киев. – 1914. – 2 августа. – С. 5.
12. Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. – К.: ТОВ «Видавництво «КЛІО»«, 2013. – 784 с.
13. В. Федорович / Карикатура // Южная копейка. – 1914. – 27 августа. – С. 2.
14. Падение преступности // Киев. – 1914. – 9 сентября. – С. 3.
15. Трезвые дни рабочих // Киев. – 1914. – 20 сентября. – С. 4.
16. Митька // Южная копейка. – 1914. – 29 сентября. – С. 2.
17. Пьянство усиливается // Южная копейка. – 1914. – 30 октября. – С. 2.
18. Гарольд / Миниатюры // Киевская мысль. – 1914. – 22 октября. – С. 3.
19. Разрешение продажи виноградних вин // Жизнь Волыни. – 1916. – 14 апреля. – С. 6.
20. Свободная продажа вина // Киевская мысль. – 1916. – 10 апреля. – С. 5.
21. Количество проданного вина // Киевская мысль. – 1916. – 5 мая. – С. 2.
22. Вопрос о продаже пива // Южная копейка. – 1914. – 8 октября. – С. 1.
23. Главным управлением… // Юго-Западный край. – 1915. – 29 января. – С. 2.
24. По городу // Южная копейка. – 1917. – 27 января. – С. 2.
25. Статистика продажи спирта // Киев. – 1915. – 29 мая. – С. 4.

26. Ходатайство аптекарей // Киевская мысль. – 1914. – 23 декабря. – С. 3.
27. Алкогольная панама // Киев. – 1915. – 1 февраля. – С. 5.
28. Сухой спирт // Южная копейка. – 1915. – 4 июля. – С. 2.
29. Робинзон / Маленький фельетон // Южная копейка. – 1916. – 4 декабря. – С. 2.
30. Прежде и теперь // Киевская мысль. – 1915. – 4 февраля. – С. 5.
31. Акцизным управлением… // Подолянин. – 1915. – 3 марта. – С. 3.
32. Денатурат – яд // Южная копейка. – 1915. – 23 июля. – С. 2.
33. Винокурное отделение… // Юго-Западный край. – 1915. – 22 березня. – С. 3.
34. «Денатурированные» мародёры // Южная копейка. – 1916. – 5 ноября. – С. 2.
35. Потеря зрения у «ханжистов» // Южная копейка. – 1917. – 25 февраля. – С. 2.
36. «Ханжа» и зрение // Южная копейка. – 1915. – 4 июня. – С. 2.
37. Типы киевского «дна» // Южная копейка. – 1916. – 29 февраля. – С. 2.
38. Мысли вслух // Южная копейка. – 1916. – 26 сентября. – С. 2.
39. ЦДІАК. – Ф. 280. – Оп. 1. – Спр. 30. – 1012 арк.
40. ЦДІАК. – Ф. 280. – Оп. 1. – Спр. 33. – 982 арк.
41. Голь на выдумки хитра // Южная копейка. – 1914. – 12 ноября. – С. 2.
42. Воспрещение продажи одеколона // Киевская мысль. – 1915. – 26 ноября. – С. 2.
43. Колбасный магазин с одеколоном // Южная копейка. – 1916. – 3 марта. – С. 3.
44. Мухомор / Киевские картинки // Южная копейка. – 1916. – 21 января. – С. 2.

Gerasymov T. Yu., Romanyuk I. M. The Course of Anti-alcoholic Company in Kyiv during the First World War (1914 – 1917).

The paper examines the influence of anti-alcoholic company conducted by the tsar's government on the daily life of Kyiv inhabitants in 1914–1917. It highlights some positive consequences of fighting against hard drinking in the first war months connected with the decrease of crime level and the quantity of suicides. The author studies phenomena which testify the opposite effect of alcohol sale prohibition, namely: the volumes increase in secret production and sale of vodka, preparation and use of dangerous ersatz drinks, mass abuses in pharmaceutical sphere.

Keywords: alcohol, «dry law», First World War, Kyiv, daily life.

Герасимов Т.Ю., Романюк И.М. Ход антиалкогольной кампании в Киеве в период Первой мировой войны (1914 – 1917 гг.).

В статье исследовано влияние проведённой царским правительством антиалкогольной кампании на повседневную жизнь жителей Киева в 1914 – 1917 гг. Освещены некоторые положительные последствия борьбы с пьянством в первые месяцы войны, связанные с уменьшением уровня преступности и количества совершенных самоубийств. Рассмотрены явления, свидетельствующие об обратном эффекте от запрета продажи алкоголя, а именно: увеличение объемов тайного производства и продажи водки, приготовления и употребления опасных для здоровья суррогатных напитков, массовые злоупотребления в аптекарской сфере.

Ключевые слова: алкоголь, «сухой закон», Первая мировая война, Киев, повседневность.

Статтю подано до редколегії 18.10.2016 р.

УДК 94(477) «1917-1918»

О. В. Логінов

ДІЯЛЬНІСТЬ ГОЛОВНОЇ КОМІСІЇ ПО СПРАВАХ ВИБОРІВ ДО УКРАЇНСЬКИХ УСТАНОВЧИХ ЗБОРІВ

У статті розглянуто діяльність Головної Комісії по справах виборів до Українських Установчих Зборів наприкінці 1917 – на початку 1918 рр. Проаналізовано систему організації роботи та зв'язок структур, відповідальних за проведення виборів з органами влади. Наведено приклади законодавчих ініціатив Головної Комісії. Розкрито позицію Головної Комісії щодо можливості імплементації результатів голосування.

Ключові слова: Українські Установчі Збори, Головна Комісія, Центральна Рада, вибори, агітація, ІІІ Універсал, легітимізація.

Актуальність вивчення всіх аспектів революційного процесу на українських землях у 1917-1920 рр. обумовлена, зокрема, необхідністю дослідження досвіду національного державотворення у XX ст., зокрема, процесів легітимізації органів державної влади. Одним із важливих напрямків таких досліджень є аналіз спроби скликання на початку 1918 р. Українських

Установчих Зборів (УУЗ) Української Народної Республіки (УНР). Центральне місце у процесі організації виборів займала Головна Комісія (ГК) по справах виборів до УУЗ.

У сучасній українській історіографії її діяльність спеціально не вивчалася, хоча побіжно історія ГК розглядалася у присвячених історії УУЗ публікаціях вітчизняних науковців О. Мельника [1], Т. Бевз [2], О. Ядловської [3], В. Гвоздика [4]. Втім, і ці праці висвітлювали роботу ГК лише у загальному контексті організації виборчої праці, не визначаючи її діяльність як установи відповідальної за хід виборів у масштабах всієї країни.

Метою даної статті є аналіз функціонування Головної Комісії по справах виборів до Українських Установчих Зборів як центральної структури з організації виборчого процесу у відповідності до законодавства, що мало стати вирішальним фактором легітимності УУЗ, як єдиного законного представника українського народу.

У світовій правовій традиції установчі збори є представницькими органами влади, відповідальними за розробку й ухвалення конституції держави або внесення до неї змін [5, с. 3]. Такі збори скликалися, як правило, після революції чи здобуття суверенітету для визначення основ нового державного ладу. Установчі збори працювали, наприклад, у Франції (1791, 1793, 1795, 1848, 1875), Болгарії (1879), Іспанії (1820) та багатьох інших країнах.

На першому етапі розгортання Української Революції (весна-літо 1917 р.) мова йшла про необхідність обрання Всеукраїнських територіальних зборів, або Сейму, що записано у І Універсалі. Зробити це було необхідно, адже УЦР з формально юридичного погляду не могла виконувати роль легітимного представника усіх громадян, що проживали на території російських губерній з переважно українським населенням, оскільки не була обрана на загальних, рівних, прямих і таємних виборах. Рішення Сейму підлягали затвердженню Всеросійськими Установчими Зборами (ВУЗ), які на той момент вважалися єдиною структурою, що після обрання і початку роботи визначить основи нового державного ладу. Але в умовах посилення настроїв домагатися повного державного суверенітету України, все частіше лунали думки про необхідність скликання національних Українських Установчих Зборів.

19 жовтня 1917 р. (за старим стилем – авт.) Мала Рада прийняла резолюцію, яка визначала, що воля народів України до самовизначення може бути виявлена тільки через Установчу Раду України [6, с. 353]. 30 жовтня 7-а сесія УЦР ухвалила головні засади закону про вибори до УУЗ, а також доручила Малій Раді затвердити весь закон і провести вибори [6, с. 375].

Нарешті, у ІІІ Універсалі УЦР (7 листопада 1917 р.) було зафіксовано: «…Ми, Українська Центральна Рада, кличемо всіх до… дружнього великого будівництва нових державних форм, які дадуть великій і знеможеній Республіці Росії здоров'я, силу і нову будучність. Вироблення тих форм має бути проведене на Українських і Всеросійських Установчих Зборах. Днем виборів до Українських Установчих Зборів призначено 27 грудня (декабря) 1917 року, а днем скликання їх – 9 січня (января) 1918 року» [6, с. 401].

11 і 16 листопада 1917 р. Мала Рада ухвалила Закон «Про вибори до Установчих зборів Української Народної Республіки», дві Постанови щодо затвердження Закону, а також «Інструкцію для користування розділом першим Закону про вибори до Установчих Зборів УНР». Планувалося обрати 301 делегати УУЗ. Згодом, після ухвалення рішень ГК про вибори у двох повітах, що не підлягали юрисдикції УНР, кількість делегатів зросла до 303.

Глава 3 Закону «Про вибори…» та ст. 2 Постанови Малої Ради від 11 листопада покладали справу проведення виборів на головну, окружні, фронтові, флотські, повітові, міські виборчі комісії. Центральне місце у системі організації виборів належало Головній Комісії, яку (ст. 12 Закону «Про вибори…») мали формувати делегати УЦР з голови і 15 членів. ст. 13 доручала ГК: 1) загальне піклування ходу виборів і обмірковування засобів, необхідних для їх прискорення; 2) вироблення і надання загальних інструкцій та постанов на доповнення чи розвиток цього закону та інструкцій про його здійснення; 3) складання списку осіб, обраних в члени УУЗ; 4) заходи до оброблення статистичних та інших даних щодо виборів до УУЗ; 5) розпорядження кредитами, що відпускаються УЦР. Також ГК мала передати УУЗ після їх відкриття отримане від окружних комісій виборче діловодство [6, с. 415].

11 листопада Мала Рада обрала голову Київської окружної комісії з виборів до ВУЗ М. Мороза головою ГК по справах виборів до УУЗ [6, с. 411]. До складу комісії увійшли П. Стефанович – товариш голови Київської окружної комісії у справах виборів до ВУЗ, Г. Кириченко – член цієї ж комісії і М. Радченко – голова Київської міської виборчої комісії. Решту 12 членів кооптували від політичних партій і громадських організацій. У протоколах ГК ми зустрічаємо прізвища О. Бутовського, О. Щербака, Л. Новицького, В. Бойка, Ю. Погонтовського, А. Касьяненка, керуючого справами – І. Тарасенка. Комісія розпочала роботу у приміщенні Київської губернської народної управи (Київ, вул. Володимирська, 33) [7]. 7 грудня вийшов №1 «Вістей Головної Комісії по справах виборів до Установчих зборів Української Народної Республіки» (редактор В. Бойко, всього світ побачило 19 номерів у 1917-18 рр.).

14 листопада відбулося перше засідання ГК, на якому було вирішено питання організації роботи установи та ведення внутрішньої документації. Крім того, було складено та ухвалено проект телеграми Генерального Секретаріату УНР до окружних комісій у справах виборів до ВУЗ з інформацією про затвердження Закону УНР про вибори до УУЗ та доручення цим комісіям займатися справою цих виборів [8, арк. 2-3].

На засіданні було прийнято й емоційне звернення ГК «Громадяни Великої Української Республіки». У ньому, зокрема, йшлося: «...Закликаємо всю українську людність, всіх громадян: селян-хліборобів і горожан, всіх військових урядовців дружно стати до роботи проведення зборів. Допоможіть виборчій справі хто чим може. А коли прийде час подавання голосів, пильнуйте, громадяни, щоб всі ваші рідні, всі сусіди, всі знайомі, всі як один пішли до виборчих скриньок. Твердо пам'ятайте, що УУЗ скликаються раз на кілька сотень років...» [8, арк. 3-4зв].

22-23 листопада відбулася нарада ГК з головами і членами окружних виборчих комісій (ОК) – Волинської, Київської, Полтавської, Подільської, Харківської, представниками Острогозької, Путівльської, Валуйської повітових комісій. Голова Катеринославської ОК був на прямому дроті. Не приїхали представники Чернігівської, Таврійської, Херсонської ОК, делегати фронтових та флотських виборчих комісій.

Учасники наради озвучили низку потенційних ризиків. Промовці зазначали, що вибори до ВУЗ проведені у кредит, не проведено розрахунки з друкарнями, відсутні інструкції. Критиці було піддано окремі пункти Закону, зокрема, положення про те, що повітові комісії мали обов'язково очолювати голови місцевих адміністративних судів. З останнього приводу нарада ухвалила: «Зробити пояснення до параграфу 17 розділу І Закону, що основний склад ОК, міських комісій (МК) та повітових комісій (ПК) може, коли схоче, вибирати собі голову зі свого складу» [8, арк. 29]. Також у параграф 11 «Інструкції» було внесено дозвіл про ведення діловодства на інших мовах, хоча кандидатські списки мали складатися українською [8, арк. 29зв]. До параграфу 62 Закону було рекомендовано внести зміни, щоб кандидатські списки надавалися не кожному виборцю, а лише по одному на двір або квартиру.

Комісії вимагали грошей, інструкцій та інструкторів, зміщення абсолютно нереальних термінів підготовки до виборів та днів голосування, підтримки з боку влади та земств.

Як підсумок, була озвучена фактично солідарна думка місцевих представників, що «коли за таких умов будуть проходити вибори до УУЗ (як до ВУЗ), то вони не відбудуться» [8, арк. 27]. ГК, однак, продовжувала наполягати на реальності завдань: «через посередництво інструкторів і агітаторів може бути здійснено вплив на населення в потрібному напрямку» [8, арк. 27].

25 листопада М. Мороз, інформуючи членів Малої Ради, визнав, що в умовах «дезорганізації життя» працювати складно, тому просив дати комісії право змінювати другорядні строки, щоб вона встигла впоратися із виборчою процедурою до дня виборів – 27 грудня. Крім того, він порушив клопотання про надання ГК права зміни «виборчої геометрії», тобто утворювати нові виборчі округи. Нарешті, Мороз озвучив кошторис видатків у сумі 4 386 000 крб, третину з яких – 1 500 000 просив асигнувати негайно [9].

Крім вимоги про зміну меж округів, Рада задовольнила прохання ГК, прийнявши Постанову «Про строки підготовки та проведення виборів до УУЗ», яка підтверджувала, що вибори мають відбутися 27-29 грудня 1917 р. [10].

З асигнованої суми ГК виділила по 100 000 крб на кожну ОК і 50 000 на Острогозьку ПК [8, арк. 31зв]. Що таке 1 500 000 крб у масштабах країни, можна зрозуміти з того, що голова Харківської ОК заявив про можливість проведення виборів не раніше 21 січня 1918 р., й те, за умови фінансування у розмірі 400 000 крб [8, арк. 49зв].

ГК, як і передбачали учасники наради 22-23 листопада, зіткнулася з серйозними викликами. Якщо питання зі складанням списків виборців ГК просто зняло з порядку денного, запропонувавши використовувати списки до ВУЗ, то вже з кандидатськими списками виникли проблеми. Політичні партії мали подати списки кандидатів в округах з 10 по 13 грудня, що й було виконано. Але 17 грудня їх повинні були оголосити і почати розповсюджувати серед населення. ОК просто не встигали їх надрукувати, адже багато друкарень відмовлялися працювати у борг, або ж їхні робітники страйкували. Зривався графік виготовлення та доставки на місця конвертів, у які виборці мали заклеїти бюлетень із написаним номером кандидатського списку. Виникла низка питань з оплатою праці членам дільничних виборчих комісій. Затягувалося переведення авансових коштів. У цих умовах ГК ще 7 грудня рекомендувала використовувати на потреби виборів кошти, що залишилися після виборів до ВУЗ [11, арк. 10], а також звертатися по допомогу до земств та місцевих органів влади. Останні змінити ситуацію не могли, оскільки вільних грошей також не мали. Наприклад, Подільська ОК отримала від Губернської земської управи лише 15 000 крб, і те у кредит до 1 травня 1918 р. [11, арк. 7].

Ситуація ускладнювалася тим, що на території УНР розпочалися бойові дії між українськими та більшовицькими підрозділами. Безпуття посилювали хаотично відступаючі з

покинутого фронту частини армії, які дезорганізували виборчу справу майже всюди, де з'являлися. Країною прокотилася хвиля погромів панських маєтків та горілчаних складів.

З місць майже масово посипалися прохання, а згодом й вимоги перенести вибори на 7-9 січня 1918 р. чи навіть пізніший термін.

Уже з початку грудня стало зрозуміло, що вибори не відбудуться у Путівльському повіті Курської губернії та Валуйському повіті Воронезької губернії, адже ставлення населення й адміністрації до цих виборів, попри наявність чималої української громади, було ворожим. Саморозпустилася Кавказька фронтова виборча комісія, оскільки абсолютна більшість солдат-українців виїхала додому. Чинилися перепони у роботі інших фронтових і флотських комісій з боку воєнного керівництва. Таврійська ОК, яка мала провести вибори у Бердянському, Мелитопольському, Дніпровському повітах не відповідала на телеграми ГК. Незважаючи на те, що ГК прийняла рішення провести вибори у Богучарському повіті Воронезької губернії та Новозибківському повіті Чернігівської губернії (на який УНР спочатку не претендувала), виборча справа була згорнута й там.

14 грудня на 8-й сесії УЦР було заслухано доповідь Мороза про ситуацію із виборчою справою. Голова ГК констатував, що у більшості округів вибори у визначений Законом термін не буде проведено за жодних умов. Делегати сесії підтримали вимоги надати ГК право переносити вибори [12, с. 21]. Хоча Михайло Грушевський ще сподівався провести вибори вчасно. Закриваючи 17 грудня 8-у сесію УЦР, він сказав: «9 січня... збереться УУРада, котрій ЦР передасть свої права і свою владу» [12, с. 36]. Але реально ГК вже 17 грудня почала видавати дозволи на перенесення днів голосувань. Чернігівській та Херсонській ОК – на 7 днів, Харківській – на 21 січня [13, с. 5-6]. Фактично вибори 27-29 грудня відбулися лише у небагатьох містах і повітах.

На засіданнях ГК, крім надання дозволів на перенесення виборів, вирішувалися питання асигнування коштів, друку і розсилки кандидатських списків, ведення документації ОК і ПК, розглядалися заяви кандидатів та партій, складалися доповідні записки про хід виборчої справи для УЦР та уряду. 23 грудня ГК вийшла з ініціативою до УЦР перенести дату початку роботи УУЗ на 2 лютого 1918 р. Також пропонувалося день відкриття УУЗ оголосити національним святом, видати закон про недоторканність членів УУЗ, підшукати приміщення для засідання і організувати канцелярію УУЗ [14, с. 5].

9 січня, у розпал війни з більшовиками УЦР вирішала випередити події й ухвалила IV Універсал з проголошенням державної незалежності УНР. Проте актуальність скликання УУЗ цей факт не знімав. У тому ж Універсалі зазначалося: «Ми наказуємо всім громадянам нашим проводити вибори до них якнайпильніше, вжити всіх засобів, щоб підрахунок голосів закінчено якнайскоріше, щоб за кілька тижнів зібралися наші УЗ, найвищий господар і впорядчик землі нашої, і закріпили свободу, лад і добробут конституцією нашої незалежної УНР на добро всього трудящому народу її, тепер і на будуче. Сьому ж найвищому нашому органові належатиме рішити про федеративний зв'язок з народними республіками бувшої Російської держави» [12, с. 104].

Отже, ГК мала оперативно зібрати з місць виборчу документацію і оголосити офіційні результати виборів та прізвища депутатів УУЗ. Однак зробити це в умовах бойових дій та анархії було майже неможливо. І все ж до Києва почали доставляти протоколи виборчих комісій. 15 січня були отримані дані з 80 дільниць з результатами голосування 53 758 виборців [15, арк. 6].

З повстанням (16 січня у Києві) більшовицьких загонів роботу ГК було згорнуто, а прийом протоколів – зупинено. 21 січня Мала Рада прийняла Закон про тимчасове припинення виборчого діловодства, а також ухвалила Постанову скликати УУЗ 2 лютого 1918 р. [16, арк. 106]. Зробити це було неможливо, адже 25 січня, під натиском більшовиків влада УНР вибула з Києва.

Наступне засідання ГК, члени якої залишилися у місті, відбулося 30 січня, після зайняття його «червоними». Пункт постанови ГК «Про сучасний момент і дальші напрямки роботи» доручав М. Морозу звернутися до «народного секретаря освіти» Затонського за роз'ясненнями щодо подальшого збору виборчої документації з місць та статусу ГК. На це було одержано відповідь, що УУЗ збиратися не будуть, а долю самої ГК буде вирішено на найближчому засіданні секретаріату. Наступного дня Центрвиконком України (більшовицький уряд – авт.) декретом скасував вибори до УУЗ [11, арк. 135].

Діяльність ГК було відновлено 6 березня 1918 р. (тут і далі дати за новим стилем – авт.) після повернення влади УНР до Києва. Тоді ж розпочато збір інформації з місць. Вдалося доставити протоколи результатів виборів з Чернігівської (за винятком 5 повітів), Подільської, Волинської, Київської губернії, але й звідки надходили доповідні від місцевих організаторів виборів, що ті пройшли «під дуже великим примусом більшовиків і абсентеїзмі

населення» [8, арк. 388]. З інших округ, у яких вибори все ж вдалося хоча б частково провести, протоколи прибували впродовж всього 1918 р.

19 березня Голова ГК Мороз виступив на засіданні Малої Ради зі звітом, у якому прийшов до висновку, що в жодному виборчому окрузі вибори не були проведені своєчасно і на всіх дільницях [8, арк. 110, 116]. У зв'язку з цим Г.К. вирішила недоцільним довести до кінця вибори, які «не можуть бути дійсним показником волі українського народу» [8, арк. 128].

У самій УЦР також не було єдності з цього питання. Одні вимагали завершити вибори, інші – провести замість них нові, парламентські [18].

Перемогло визнання результатів, «довиборів» у деяких повітах і скликання УУЗ з тих депутатів, яких ГК визнала обраними. 11 квітня на засіданні УЦР М. Мороз повідомив, що округи, у яких вибори можна вважати такими, що відбулися (Волинська, Київська, Подільська, Полтавська, Катеринославська, Херсонська, Чернігівська), мали делегувати до складу УУЗ 237 депутатів, округи, у яких вибори не відбулися (фронтові, флотські, Харківська, Таврійська, Одеська, Путівльська, Валуйська, Острогозька, Богучарська) – 66 депутатів [19, арк. 50]. Останні номери «Вістей Головної Комісії» за квітень 1918 р. фіксують 171 прізвище кандидатів, яких ГК затвердила як обраних до УУЗ. Абсолютну більшість з них (понад 70% голосів) отримала Українська партія соціалістів-революціонерів. Враховуючи це, УЦР прийняла постанову про вимогу до ГК надати їй на затвердження проект постанови про негайне проведення виборів у тих місцевостях, де вони не відбулися чи відбулися, але у виборах не брали участь більше 1/5 виборців [8, арк. 393]. Згідно рішення УЦР 12 травня УУЗ мали бути скликані з тих депутатів, які були обрані у грудні 1917 – січні 1918 рр., а також будуть дообрані у квітні 1918 р. [16, арк. 118].

З приводу цієї постанови ГК ухвалила «Повідомлення», у якому фактично визнавала зрив виборів до УУЗ та проблеми із підрахунком голосів [8, арк. 404зв]. Зрештою, комісія заявляла, що об'єктивні результати виборів у більшості округ встановити неможливо, а Закон про вибори до УУЗ не передбачає довиборів чи перевиборів. Висловлювалися й сумніви щодо самої ідеї визнання легітимним представником українського народу органу, вибори до якого відбувалися в обстановці хаосу, анархії та бойових дій [8, арк. 400 зв].

Зазначені аргументи Мороз повторив 26 квітня на засіданні Малої Ради, на що отримав зауваження про перевищення повноважень. Внаслідок цього ГК у повному складі написала заяву про складання повноважень, а М. Радченко заявляв, що все, чим займається ГК на цьому етапі «повністю не відповідає ідеї і змісту державно-правового інституту Установчих зборів» [8, арк. 398].

УЦР не встигла затвердити цю заяву, адже 29 квітня відбувся гетьманський переворот. Ідея скликати УУЗ була знята з порядку денного. 11 травня ГК постановила, що повноваження вона втратила [8, арк. 402], а 8 червня з'явився наказ Гетьмана про ліквідацію ГК по справах виборів до УУЗ.

5 серпня 1918 р. 4 члени ГК провели останнє засідання й оголосили про розпуск Комісії [8, арк. 417]. Крапку в її історії поставила Постанова Ради Міністрів Української Держави від 10 серпня 1918 р., згідно з якою утворювалася Комісія з ліквідації ГК по справах виборів до УУЗ УНР. Ліквідаційна комісія мала займатися перевіркою рахунків, збором поштових переводів, квитанцій, погашенням боргів [20, арк. 26].

Як висновок, можна зазначити, що, попри недосягнення з об'єктивних причин мети забезпечення законності процесу виборів до УУЗ, Головна Комісія все ж чимало зробила для легітимізації влади УНР в очах населення України.

Серед пріоритетних напрямків подальших досліджень можна визначити: аналіз взаємовідносин ГК по справах виборів до УУЗ з політичними партіями; дослідження агітаційної роботи ГК в середовищі населення із закликом взяти участь у голосуванні; вивчення внутрішньої організації її роботи, як першої державної інституції, яка у XX ст. була відповідальною за підготовку і проведення виборів делегатів вітчизняного представницького органу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Мельник О. О. Ставлення українських політичних партій до Всеросійських і Українських установчих зборів (березень 1917- квітень 1918 рр.): Дис...канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський ун-т ім. Т.Г.Шевченка. / О. О. Мельник. – К., 1995. – 182 арк.
2. Бевз Т. А. Партія національних інтересів і соціальних перспектив (Політична історія УПСР) / Т. А. Бевз – К.: ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. – 587 с.; Бевз Т. А. Центральна Рада і Українські Установчі Збори / Т. А. Бевз // Історія в школах України. – 1998. – №2. – С. 8-12
3. Ядловська О. С. Участь національних меншин у виборчій кампанії до Українських Установчих зборів на Півдні України в період Центральної Ради / О.С. Ядловська // Наук. пр. іст. ф-ту Запоріз. нац. ун-ту. – 2012. – Вип. 34. – С. 82-86.

4. Гвоздик В. С. Політичні результати виборів до Українських Установчих зборів за доби Центральної Ради // В.С. Гвоздик. Наук. пр. іст. фак. Запоріз. держ. ун-ту. – Запоріжжя: Просвіта, 2008. – Випуск XXII. – С. 51-56.
5. Еленин Н. В. Учредительное собрание: политико-правовая природа: автореферат дис. ... кандидата юридических наук: 12.00.02 / МГУ им. М. В. Ломоносова / Н.В. Еленин. – Москва, 1998. – 29 с.
6. Українська Центральна Рада: документи і матеріали: У 2 т. / Нац. акад. наук України, Ін-т іст. України. – К.: Наук. думка, 1996 . – Т. 1: 4 березня – 9 грудня 1917 р. / упоряд. В. Ф. Верстюк [та ін.]; відп. ред. В. А. Смолій [та ін.]. – 589 с.
7. «Українські Установчі Збори» // Робітнича газета. – 1917. – 14 лист.
8. Центральний державний архів вищих органів державної влади та управління України (ЦДАВО), ф. 1133, оп. 1, спр. 4. – 431 арк.
9. «Мала Рада» // Робітнича газета. – 1917. – 28 лист.
10. «Мала Рада» // Вісник Генерального Секретаріату УНР. – 1917. – 21 груд.
11. ЦДАВО, ф. 1133, оп. 1, спр. 3 – 347 арк.
12. Українська Центральна Рада: документи і матеріали: У 2 т. / Нац. акад. наук України, Ін-т іст. України. – К.: Наук. думка, 1996 . – Т. 2: 10 грудня 1917р. – 29 квітня 1918р. / упоряд. В. Ф. Верстюк [та ін.]; ред. В. А. Смолій [та ін.]. – 422 с.
13. «Засідання 18 Головної Комісії» // Вісті Головної Комісії по справах виборів до Установчих Зборів Української Народної Республіки. – №8.
14. «Засідання 24 Головної Комісії» // Вісті Головної Комісії по справах виборів до Установчих Зборів Української Народної Республіки. – №10.
15. ЦДАВО, ф. 1133, оп. 1, спр. 41. – 185 арк.
16. ЦДАВО, ф. 1133, оп. 1, спр. 9. – 123 арк.
17. ЦДАВО, ф. 1133, оп. 1, спр. 10. – 132 арк.
18. «Мала Рада» // Боротьба. – 1918. – 24 бер.
19. ЦДАВО, ф. 1133, оп. 1, спр. 11. – 50 арк.
20. ЦДАВО, ф. 1133, оп. 1, спр. 21. – 126 арк.

Loginov A.V. Activity of the Main Election Affairs Commission in the Ukrainian Constituent Assembly

The article deals with activities of the Main Election Affairs Commission in the Ukrainian Constituent Assembly in late 1917 - early 1918. It analyzes the system of work organization and connection of structures responsible for holding elections with the authorities. It gives examples of major legislative initiatives of the Main Commission. Also, it discloses the position of the Main Commission regarding the possibility of election results implementation.

Keywords: Ukrainian Constituent Assembly, Main Commission, the Central Rada, elections, propaganda, III Universal, legitimization.

Логинов А. В. Деятельность Главной Комисии по делам выборов в Украинское Учредительное Собрание

В статье рассмотрена деятельность Главной Комиссии по делам выборов в Украинское Учредительное Собрание в конце 1917 - начале 1918 гг. Проанализирована система организации работы и связь структур, ответственных за проведение виборов, с органами власти. Приведены примеры законодательных инициатив Главной Комиссии. Раскрыта позиция Главной Комиссии относительно возможности имплементации результатов голосования.

Ключевые слова: Украинское Учредительное Собрание, Главная Комиссия, Центральная Рада, выборы, агитация, III Универсал, легитимизация.

Статтю подано до редколегії 27.12.2016 р.

УДК 94 (477) «1918»: 352

І. І. Ратушняк

ЗАКОНОДАВЧІ ОСНОВИ РЕФОРМУВАННЯ МІСЦЕВИХ АДМІНІСТРАЦІЙ В УКРАЇНІ В ДОБУ ГЕТЬМАНАТУ 1918 Р.

У статті проаналізовано законодавчі основи реформування органів місцевої влади в Українській Державі гетьмана П. Скоропадського. Розкрито причини кризового стану місцевого управління напередодні встановлення гетьманату, показано заходи уряду Української Держави в питанні законодавчого забезпечення створення дієвої влади в регіонах.

Ключові слова: Українська Держава, П. Скоропадський, реформування місцевих адміністрацій, губернські старости.

Вивчення історії Української Держави гетьмана П. Скоропадського є одним із пріоритетів вітчизняної науки. Власне йдеться про консервативний етап української революції 1917-1921 рр., другу українську державотворчу спробу в новітній історії. Вивчаються різноманітні напрямки внутрішньої і зовнішньої політики Української Держави, регіональні особливості функціонування цього державного утворення. Водночас, оцінки гетьманату залишаються неоднозначними. Зокрема, це стосується питання розбудови місцевих виконавчих структур гетьманської України, представлених губернськими старостами, окружними старостами, міськими отаманами, які досліджували В. Галатир і В. Лозовий [1], О. Грищенко [2], Д. Дорошенко [3], С. Калитко і О. Кравчук [4; 5], С. Коник [6], І. Логвиненко [7], О. Мироненко [8], Р. Пиріг [9], Т. Марченко [10], І. Юрій [11], О. Яременко [12] та ін. Враховуючи це, а також введення в науковий обіг частини раніше неопублікованих джерел [13-16], зазначена наукова проблема і надалі залишається актуальною.

Мета статті – проаналізувати законодавчі основи реформування одного з елементів місцевих адміністрацій в Української Держави – інституту губернських старост.

Пріоритетність розбудови управлінської вертикалі у внутрішньополітичній діяльності гетьманату пояснюється дезорганізованим станом зазначеної галузі. Такий стан часто пояснюють помилками Центральної Ради, але в дійсності він був наслідком загальних кризових тенденцій у внутрішньополітичному житті постреволюційної Росії, помилок Тимчасового уряду в розбудові місцевого управління у 1917 р. Особливо послабило виконавчу владу (губернські та повітові комісари) підпорядкування нового правоохоронного органу – міліції – органам місцевого самоврядування (згідно з «Тимчасовим положенням про міліцію» 1917 р. [17, с. 22]), виникнення на місцях різних громадських організацій, що претендували на виконання владних функцій, незавершеність процесу створення волосних земств, запроваджених Тимчасовим урядом у травні 1917 р. Зокрема, в Подільській губернії, де було 174 волості, розпочало діяльність, лише 31 волосне земство. Подібною була ситуація і в інших регіонах [18, с. 207]. Фактично селянські владні інституції перебували в кризовому стані, що супроводжувалося «поширенням анархії та занепадом влади та держави» [19, с. 82].

Успадкувавши від Тимчасового уряду Росії структуру місцевих органів влади, перебуваючи в екстремальних умовах (політичне протистояння у листопаді-грудні 1917 р. та війна з Радянською Росією у грудні 1917-квітні 1918 р.), Центральна Рада УНР об'єктивно не могла налагодити їх ефективну діяльність, але загалом орієнтувалася на застосування демократичних принципів у цій сфері. Пріоритетна роль відводилась органам місцевого самоврядування, які вважалися втіленням ідеї дійсного народовладдя [20, с. 13]. У III Універсалі в листопаді 1917 р. Центральна рада проголосила земства «органами вищої адміністративної влади на місцях» [21, с. 263].

У зв'язку з цим, уряд Української Держави, прагнучи відновити дієву модель місцевого управління, звернувся до дореволюційних зразків. З цією метою усувалися ті нововведення Тимчасового уряду і Центральної Ради, які знижували ефективність місцевого управління. За відсутності представницького органу влади в гетьманській Україні, де було встановлено авторитарний режим, цим питанням опікувалася Рада Міністрів. Вже 2 травня 1918 р. на першому засіданні уряду під головуванням гетьмана П. Скоропадського було ухвалено рішення «оставити по одному цивільному комісару і по одному військовому коменданту у кожній губернії і у кожному повіті», назви їх та питання перейменування міліції визначити на основі «старінної української термінології» [16, т. 1, с. 16]. Подальші заходи в розбудові інституту місцевої влади здійснювало міністерство внутрішніх справ, власне в. о. очільника цієї установи, а згодом один із заступників міністра – М. Воронович [9, с. 110]. Реформування місцевих адміністрацій було непослідовним. Так, перших губернських старост призначено 4 травня 1918 р. [4, с. 49], наказ про відсторонення комісарів підписано 14 травня [9, с. 111], а запровадження посад старост було здійснено 16 травня [22, 5 червня]. Затверджений гетьманом закон «Про перейменування губернських і повітових комісарів і їх помічників» передбачав запровадження посад губернських і повітових старост [22, 5 червня]. Тоді ж, 16 травня 1918 р. було законодавчо ліквідовано посаду Головного крайового комісара Катеринославської Херсонської губерній та Таврії [22, 5 червня; 10, с. 45].

Назва «староста» була властива давньоруській традиції [23, с. 90], «мала певний відголосок патріархальності, старовини, консервативності і, за задумом гетьманців», повинна була сприйматися селянами як близький і зрозумілий елемент владної ієрархії [24, с. 284]. Також зміна назви посад адміністраторів мала свідчити, що революційні означення органів влади «комісар», «комітет», які уособлювали колегіальність, відійшли у минуле [24, с. 284].

Таким чином, перші кроки гетьманської влади в розбудові інституту місцевих адміністрацій брали до уваги поділ України на губернії та повіти, що засвідчує фактичну відмову реалізовувати закон УНР від 6 березня 1918 р. про запровадження адміністративного устрою України на 32 землі.

Наступним напрямком законодавчих ініціатив гетьманату в розбудові місцевої виконавчої влади стало впорядкування її центральної ланки – канцелярій адміністраторів. Відповідна реформа, що передбачала встановлення штатів і окладів посад управлінь, їх канцелярсько-господарських видатків, була підготовлена міністерством внутрішніх справ і розглядалася у червні-липні 1918 р. спочатку Малою Радою Міністрів (урядовий орган у складі представників міністерств для попереднього розгляду окремих законодавчих і адміністративних питань) [16, т. 1, с. 491, 499, 506, 154-155]. Зазначені законопроекти узгоджувалися із затвердженим 24 липня 1918 р. законом «Про порядок призначення на державну службу» [16, т. 2, с. 183-184].

У результаті 10 серпня 1918 р. було затверджено закон по штати та склад управлінь губернських і повітових старост та асигнування 4 969 800 крб. на їх утримання [16, т. 2, с. 227-228]. Канцелярії губернаторів перейменовувалися на управління губернських старост. Штат управлінь встановлювався у кількості 51 особи, починаючи від губернського старости (IV клас державної служби) і завершуючи урядовцями третього розряду (X клас). Заступниками губернського старости були його помічник, інспектор державної варти, управляючий канцелярією. Також передбачалося існування посад урядовців з особливих доручень, діловодів, журналістів, бухгалтерських службовців, урядовців канцелярії, кур'єрів. Штатний розпис стосувався управлінь Волинського, Катеринославського, Київського, Полтавського, Подільського, Харківського, Херсонського, Чернігівського губернських старост.

Кількість посад в управлінні очільників губерній було збільшено 14 листопада 1918 р. законом про заснування посади 2-го помічника губернських старост і градоначальників [16, т. 1, с. 371]. Міністр внутрішніх справ В. Рейнбот подав уряду законопроект про запровадження посад інспекторів з міських і земських справ ще 7 листопада 1918 р. [9, с. 140]. Одним із ініціаторів запровадження посади помічників адміністраторів у справах органів самоврядування став Подільський губернський староста С. Кисельов. На з'їзді губернських старост у Києві 19-20 серпня 1918 р. він запропонував відновити посаду Обов'язкового члена з земських та міських справ Присутствія [15, с. 153]. Однак уряд вирішив запровадити у штатах управлінь губернських старост посаду другого помічника, поклавши на нього обов'язки нагляду за законністю дій міських і земських самоврядувань [9, с. 140].

15 листопада 1918 р. затверджено закон про включення Управління Холмського губернського старости та управлінь повітів цього староства в загальний перелік управлінь губернських та повітових старост України [22, 4 грудня; 2, с. 438]. На утримання адміністрації в Холмській губернії на листопад-грудень 1918 р. виділялося 454 907 крб.

Варто відзначати, що зазначені нормативні акти торкалися тільки основ структури виконавчої влади. Майже вся попередня дореволюційна громіздка система місцевого управління залишалася. До неї входили, крім управлінь губернських старост, Губернське Правління, Губернські присутственні місця для спостереження за селянським землеволодінням і питань з ними пов'язаних, Губернські правління для справ, що стосуються земства і міст, Воєнне відділення, Комісія благоустрою села, Правління з земельних справ і з державного майна та ін. [25, арк. 59-64 зв.]. Лише 30 листопада 1918 р. було затверджено закон про зміни в законодавстві про волосні, повітові та губернські установи з управління сільськими місцевостями. Губернська рада по сільських справах. Згідно з ним передбачалося скасувати, зокрема, повітові у чиншових справах присутствія, губернські у селянських справах присутствія [16, т. 2, с. 381-385]. Втім, реалізувати зазначений нормативний акт гетьманська влада не встигла.

Отже, «структура місцевої адміністрації Української Держави відзначалась чіткістю побудови» [7, с. 21], але регіональні «виконавчі органи були недостатньо організовані та впорядковані» [6, с. 311].

Другим напрямком реформи інституту губернських старост стало посилення контрольно-розпорядчих функцій старост, внаслідок чого вони, за висловом О. Мироненка, «перетворилися на маленьких гетьманів на місцях» [8, с. 326].

Загалом, за спогадами одного з міністрів Української Держави В. Рейнбота, «гетьманський уряд вихідним положенням своєї діяльності вважав закони старої Росії і законоположення першого місяця діяльності Тимчасового уряду» [13, с. 99]. В Українській Державі залишалися чинними «Тимчасове положення про губернських і повітових комісарів» 1917 р. і «Загальне установлення губернське» 1892 р. [15, с. 116]. Старости були представниками уряду в регіонах, де здійснювали вищу адміністративну владу. Вони були зобов'язані ознайомлювати населення з законами і урядовими розпорядженнями та контролювати їх виконання, підтримувати

громадський порядок, здійснювати політичний нагляд за діяльністю всіх цивільних установ, посадових осіб, органів самоврядування, контролювати своєчасний збір податків, інформувати уряд про ситуацію на місцях [14, с. 37-43].

Одним із перших нормативно-правових актів у процесі розширення повноважень старост стала «Тимчасова постанова про зміну законів про міліцію та утворення Державної варти» від 18 травня 1918 р. Новостворений правоохоронний орган підпорядковувався виконавчій владі, на місцях – губернським старостам і міським отаманам [16, т 2., с. 87]. Статут Української Державної варти від 9 серпня 1918 р. фіксувалися окремі повноваженні старост в питанні формування і функціонування окремих структурних і територіальних підрозділів цього правоохоронного органу [16, и. 2, с. 216-224]. Тоді ж було опубліковано тимчасовий штатний розпис підрозділів варти [22, 24 серпня].

Серед інших правових норм, які посилювали владу старост варто відзначити закон від 17 вересня 1918 р. про надання міністерству внутрішніх справ, губернським старостам, столичному отаману права видавати обов'язкові постанови щодо охорони громадського порядку і накладати на порушників цих постанов адміністративні стягнення штраф до 3 тис. крб. або арешт терміном до 3 місяців [22, 5 жовтня]. 24 вересня 1918 р. гетьман затвердив тимчасову постанову про заходи проти осіб які загрожують державній безпеці Української держави. Губернські старости уповноважувалися здійснювати обшуки або конфіскації в осіб, які підозрюються у вчинках що загрожують державній безпеці та правопорядку, здійснювати попередній арешт терміном до двох тижнів який міг бути продовжений міністром внутрішніх справ до двох місяців, в адміністративному порядку здійснювати висилку осіб на термін до двох місяців «…в ті місцевості котрі будуть визначені Радою Міністрів по особливому представленню міністра внутрішніх справ, чи за межі України» [16, т. 2, с. 296-297]. 26 і 28 листопада постанова була доповнена [16, т. 1, с. 394, 397, 398].

Наступною частиною процесу розширення владних повноважень старост стало підпорядкування їм органів місцевого самоврядування. Демократично обрані органи самоврядування, часто просоціалістично налаштовані, не сприймали гетьманат. Їх опозиційність була використана для наступу на самоврядування. У травні 1918 р. було створено дві комісії для реформування земського та міського самоврядування, які очолили О. Голіцин і І. Дьяков [7, с. 20]. Водночас, 5 червня 1918 р. заступник міністра внутрішніх справ О. Вишневський у циркулярі губернським старостам зауважив, що він вважає «скликання земських зборів до осені сього року» не відповідним сучасному моменту і можливим тільки з дозволу очільника МВС [15, с. 102] (20 серпня 1918 р. ухвалено закон про надання міністру внутрішніх справ на час до запровадження нового положення про вибори самоврядувань права дозволяти проводити земські збори [16, т. 1, с. 234]). Разом з тим, оскільки під приводом боротьби окремих земців з режимом, старости часто здійснювали розпуск органів самоврядування, міністр внутрішніх справ Ф. Лизогуб в зверненні до адміністраторів 7 червня 1918 р. дозволив лише у виняткових випадках розпуск діючих самоврядних установ [7, с. 20]. Втім, вже 8 червня 1918 р. ухвалено Статут тимчасових ревізійних комісій з перевірки діяльності органів місцевого самоврядування, обраних за демократичним законодавством Тимчасового уряду. Комісії очолювали губернські та повітові старости. Губернський староста отримав право тимчасово заміняти працівників самоврядувань «здатними особами» [16, т. 2, с. 109-110].

Особливо непокоїла владу втрата контролю над сільськими місцевостями. Після розгляду Малою Радою і Радою Міністрів Української Держави, було прийнято закон про надання губернським старостам права розпускати волосні земські зібрання та управи (29 червня 1918 р.) [16, т. 2, с. 109-110].

Серед інших повноважень адміністраторів варто відзначити право губернського старости оскаржувати в Генеральному суді надання громадянства України. Це передбачав закон про громадянство Української Держави від 2 липня 1918 р. [16, т. 2, с. 141]. Крім того, закон від 8 липня 1918 р. «Про міри боротьби з розрухою сільського господарства» зобов'язував повітових старост накладати санкції (арешт до 3 місяців і штраф до 500 крб.) на громадян, які порушили постанови губернських земельних комісій [4, с. 53]. Ці санкції могли бути оскаржені губернському старості, рішення якого було остаточним. Відповідно статуту губернських і повітових земельних комісій (15 липня 1918 р.) у їх склад губернський староста призначав свого представника [16, т. 2, с. 158-160]. Згідно статуту тимчасових земельно-ліквідаційних комісій від 15 липня 1918 р., що опікувалися визначенням рівня збитків поміщицьких господарств, губернський староста очолював ці комісії на рівні губернії [16, т. 2, с. 161]. До того ж, законом від 18 липня 1918 р. про зміни статуту Державного хлібного бюро губернським старостам надавалось право накладати штраф в розмірі не більше 50 тис. крб. і здійснювати арешт терміном до 6 місяців тих осіб, які порушили хлібну монополію держави [16, т. 2, с. 176-178]. 20 серпня 1918 р. схвалено законопроект про надання губернським старостам і градоначальникам права реквізиції військового обмундирування і спорядження [16, т. 1, с. 234].

Правовий статус губернських старост змінився із запровадженням надзвичайного і військового стану в регіонах впродовж 22 жовтня – 10 листопада 1918 р. [22, 19 жовтня, 9 листопада, 12 листопада]. На цих територіях вся повнота влади надавалася командирам корпусів [4, с. 53-54]. Органи міністерства внутрішніх справ в таких умовах фактично втратили можливість впливати на ситуацію в регіонах. На місцях почалися конфлікти між командирами корпусів і губернськими старостами. Зокрема, один із них – між командиром II Подільського корпусу П. Єрошевичем і губернським старостою С. Кисельовим став однією із передумов падіння 19-20 листопада 1918 р. гетьманської влади на Поділлі [26, с. 131-132; 27, с. 557-558]. Перехід боєздатного 6 тис. корпусу П. Єрошевича на бік Директорії УНР «найбільш роковим для гетьманства» вважав В. Рейнбот. На його думку, вибір Поділля і Волині як баз повстання був вдало продуманим. Саме у цих регіонах безземельне селянство було особливо незадоволене гетьманатом [13, с. 87, 119]. До 14 грудня 1918 р. гетьманат було ліквідовано на території всієї України. Серед перших внутрішньополітичних заходів Директорії УНР була ліквідація гетьманської виконавчої структури. Із нормативного доробку гетьманату в сфері розбудови інституту місцевих адміністрацій, Директорія УНР 4 січня 1919 р. використовувала штати Державної варти, змінивши назву самого правоохоронного органу на народну міліцію [28, с. 406].

Отже, аналіз гетьманської законодавчої діяльності засвідчує прагнення розбудувати ефективну модель місцевого управління. Ключ до цього вбачали у демонтажі в цій сфері нововведень Тимчасового уряду, усуненні демократичних органів місцевого самоврядування. Було взято курс на створення сильної авторитарної влади, впорядковано структуру місцевих управлінських установ, розв'язано питання їх штатів, розширено повноваження старост. За правовими повноваженнями модель місцевого управління гетьманату наближалася до дореволюційних зразків. Водночас правові акти Української Держави не торкалися всієї системи місцевого управління. Гетьманат, проголошений як тимчасова форма влади, не залишив цілісної концепції місцевих адміністрацій.

Питання правового забезпечення функціонування губернських старост в Україні потребує подальшого дослідження. Зокрема, необхідно проаналізувати правову базу взаємодії старост і австро-угорських та німецьких окупаційних військ в Україні, реалізацію владних повноважень старост в розбудові місцевого управлінського апарату і правоохоронних структур.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Галатир В. В. Місцеві органи державної влади гетьманату в Правобережній Україні (квітень-грудень 1918 р.) / В. В. Галатир, В. С. Лозовий – Хмельницький: ФОП Мельник А. А., 2015. – 380 с.
2. Грибенко О. М. Структура місцевих органів влади за добу Української Держави (квітень-грудень 1918 р.) / О. М. Грибенко // Сіверщина в історії України. – 2013. – Вип. 6. – С. 437-440.
3. Дорошенко Д. І. Історія України, 1917-1923. В 2-х т. / Д. І. Дорошенко - К.: Темпора, 2002.- Т. 2. – 352 с.
4. Калитко С.Л. Правовий статус губернських і повітових старост Української Держави П.Скоропадського / С. Л. Калитко, О. М. Кравчук // Соціальна історія. Науковий збірник. - К., 2011. – Вип. VII. – С. 48-57.
5. Калитко С.Л. Поділля у період гетьманату 1918 р.: консервативна модель внутрішньополітичної стабілізації / С.Л. Калитко, О.М. Кравчук // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М.Коцюбинського. Вип. 13. Серія: Історія: Зб. наук. пр.-Вінниця, 2008 – С. 244-251.
6. Коник С. Місцеві органи державної виконавчої влади української держави 1918 р.: структура, повноваження та компетенція / С. Коник // Збірник наукових праць Української академії державного управління при Президентові України.-К.,2000.-Вип.2.-В 4 ч.-Ч.1. – С. 306-312.
7. Логвиненко І. А. Особливості формування та діяльності місцевих органів влади Української Держави (травень-грудень 1918 р.) / І. А. Логвиненко // Право і безпека. –2012. – №4 (46). – С. 18-21.
8. Мироненко О. Національне владування в губерніях, повітах, містах і волостях Української держави / О. Мироненко // Мала енциклопедія етндержавознавства. - К.: «Генеза»; «Довіра», 1996. – С. 326-328.
9. Пиріг Р.Я. Діяльність урядів гетьманату Павла Скоропадського: персональний вимір / Р.Я. Пиріг – К.: Ін-т історії України НАН України, 2016. – 518 с.
10. Харченко Т. Реформування органів місцевої адміністративної влади за доби гетьманату П. Скоропадського (1918 р.) / Т. Харченко // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. Серія: Політологія і етнологія К., 1999 Вип. 9. - С. 44-48.

11. Юрій І. А. Реорганізація інституту градоначальництва в отаманство у структурі української держави доби гетьманату П. Скоропадського / І. А. Юрій // Актуальні проблеми політики: зб. наук. пр. – Одеса: Фенікс, 2011. – Вип. 42. – С. 324-332.
12. Яременко О.І. Адміністративна реформа Гетьмана П. Скоропадського / О.І. Яременко. - Вінниця: Континент-Прим, 1997 - 40 с.
13. Гетман П. П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год: сборник документов / Отв. ред. и отв. сост. О.К. Иванцова; сост. Е.В. Балушкина, Н.В. Григорчук, Е.И. Криворучко, К.Г. Ляшенко. – М.: Политическая энциклопедия, 2014. – 1087 с.
14. Законодавча база процесу становлення місцевих органів державної влади доби Гетьманату П. Скоропадського: збірник документів і матеріалів / [упоряд. Галатир В.В., Олійник Ю. В.]. – Хмельницький: Державний архів Хмельницької області, 2013. – 156 с.
15. Подільський губернський староста Сергій Кисельов (1877-1937) у документах епохи / Автори-упорядники: О.М. Кравчук, І.І. Ратушняк, К.В. Завальнюк – Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2016. – 286 с.
16. Українська Держава (квітень – грудень 1918 року). Документи і матеріали. У двох томах. / Упоряд. р. Пиріг (керівник) та ін. – К.: Темпора, 2015. – Т. 1. – 790 с.; Т. 2. – 442 с.
17. Тимощук О. В. Охоронний апарат Української Держави 1918 р. (квітень-грудень) / О.В. Тимощук – Харків: Вид-во Університету внутрішніх справ, 2000 – 464 с.
18. Лозовий В. С. Аграрна революція в Наддніпрянській Україні: ставлення селянства до влади в добу Центральної Ради (березень 1917 р.-квітень 1918 р.) / В.С. Лозовий – Кам'янець-Подільський: ПП «Мошак М. І.», 2008. – 480 с.
19. Лозовий В. Селянські органи влади після проголошення Української Народної Республіки / В. Лозовий // Київська старовина. – 2008. - №2. – С. 72-83.
20. Лебедєва І. М. Створення уряду Української Народної Республіки і формування системи виконавчої влади (червень 1917 р. – квітень 1918 р.) / І. М. Лебедєва: Автореферат дис. к.і.н. – Запоріжжя, 2003. – 19 с.
21. Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ ст.: Нариси політичної історії / Т. Гунчак – К.: Либідь, 1993. – 288 с.
22. Державний вісник. – 1918.
23. Пиріг р. Реставраторські тенденції у внутрішній політиці Української Держави (квітень–грудень 1918 року) / р. Пиріг // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років. Зб. наук. статей. - Вип. 8. - К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. – С. 80-98.
24. Лозовий В. С. Селянські органи влади після гетьманського перевороту / В. С. Лозовий // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені І. Огієнка. Історичні науки. Т. 21. – Кам'янець-Подільський, 2012. – С. 283-293.
25. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, ф. 2311, оп. 1, спр. 90.
26. Калитко С. Л. Діяльність Пилипа Гусакова на посаді Вінницького повітового старости у 1918 р. / С. Л. Калитко, О. М. Кравчук // Наукові записки ВДПУ ім. М. Коцюбинського. Вип. 21. Серія: Історія: Зб. наук. праць. – Вінниця, 2013. – С. 128-134.
27. Ратушняк І. Кам'янець-Подільський в добу гетьманату (1918 р.) / І. Ратушняк // Міста і містечка Поділля від доби Середньовіччя до початку ХХ ст.: матеріали наукової конференції 24-25 вересня 2015 р. – Вінниця: Нілан-ЛТД, 2016. – С. 548-559.
28. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Док. і матеріали. У 2-х томах, 3-х частинах. – Том 2 / Упоряд.: В. Верстюк (керівник) та ін.— К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2006. – Т. 2. – 744 с.

Ratushnjak I. I. Legislative Framework for Local Administrations Reformation in Ukraine of the Hetmanate Period in 1918

The paper analyzes the legal basis for reformation of local governments in the Ukrainian State of hetman Skoropadskiy. It reveals the reasons of the local government crisis on the eve of the establishment of Hetmanate and shows Ukrainian State government measures taken to give legislative support to creation of effective power in the regions.

Keywords: Ukrainian State, P. Skoropadskiy, local administrations reformation, provincial elders.

Ратушняк И. И. Законодательные основы реформирования местных администраций в Украине в период гетманата 1918 г.

В статье проанализированы законодательные основы реформирования органов местной власти в Украинском Государстве гетмана П. Скоропадского. Раскрыты причины кризисного состояния местного управления в преддверии установления гетманата,

показаны меры правительства Украинского Государства в вопросе законодательного обеспечения создания действенной власти в регионах.

Ключевые слова: Украинское Государство, П. Скоропадский, реформирование местных администраций, губернские старосты.

Статтю подано до редколегії 3.02.2017 р.

УДК 94(477.4):329.735:355.40

Ю. В. Білай

ІНСТИТУЦІЙНИЙ ІНСТРУМЕНТАРІЙ ДЕРЖАВООХОРОННИХ СТРУКТУР БІЛОГО РУХУ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ (1918-1920 РР.)

Державоохоронні органи Білого руху на території південноукраїнського регіону являли собою особливу організацію, що діяла не тільки в рамках військового протистояння, а й була неодмінним атрибутом соціально-політичного терору проти населення міст Півдня. У роботі автор досліджує особливі аспекти розбудови державоохоронних сил Білого руху на півдні України у 1918-1920 рр., а саме – питання наявності у білогвардійців необхідного інституційного інструментарію, за допомогою якого на теренах регіону проводилися антиукраїнські акції.

Ключові слова: Білий рух, контррозвідка, Державна варта, південь України.

Державоохоронні органи Білого руху на півдні України протягом всього періоду свого існування боролися проти всіх військово-політичних угруповань, що перебували в регіоні. Для того, аби мати можливість проводити активну діяльність із придушення діяльності своїх стратегічних опонентів військова диктатура генералів А. Денікіна та П. Врангеля використовували цілий набір спеціальних сил та засобів державоохоронних сил.

Мета дослідження – висвітлити інституційний інструментарій державоохоронних органів Білого руху, що діяли на півдні України у 1918-1920 рр.

Історіографія наукової розвідки представлена дослідженнями в галузі історії державоохоронних органів Білого руху та вузькоспеціальною літературою. Так, М. Кирмель [4; 14; 16], В. Цвєтков [11], В. Бортнєвський [3], Т. Вронська [7], В. Чісніков [9], О. Рєпніков [19], О. Шаваєв [23] у своїх роботах деталізовано розглядають проблему розбудови сил безпеки білогвардійських урядів, не торкаючись регіональної специфіки. У той же час дослідження Є. Скуліша [14] та С. Фідельського [13] дають змогу зрозуміти специфіку діяльності сил безпеки.

Джерельна база роботи представлена архівними документами Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України [6; 18; 28] та Державного архіву Одеської області [2; 5; 8; 20-22; 24-27]. Крім того, автор вважає необхідним використання опублікованих збірників документів [17] та мемуарної літератури [1; 10; 12].

На початок XX ст. у всіх державах світу інституційно оформилися категорії сил та засобів, що їх використовували у своїй діяльності державоохоронні органи. Так, до цього переліку входила розвідка (до її складу входили контррозвідувальні підрозділи), таємна поліція, філерська служба, цензурні відділи, жандармерія. Не виключенням була і Росія, з відмінністю лише в тому, що у період розпаду імперії та постави на політичній арені нових державних утворень органи безпеки зазнали певної кореляції, але суто косметичної. Так, продовжували існувати інститути контррозвідки, яка остаточно відокремилися від розвідувальних підрозділів, Державна варта (жандармерія), філерські підрозділи, ОСВАГ (прийшов на заміну цензурним відділам). Крім того, за допомогою контррозвідувальних підрозділів було створено нову шпигунську мережу та інституційно оформлено наявність позаштатних співробітників, що в імперський період не мали ніякого статусу.

Варто відзначити, що у білогвардійський період на півдні України контррозвідка набула такого поширення, що неадекватність чисельності і кількості штатних та «самочинних» контррозвідок відмічав навіть А. Денікін: «за військами йшла контррозвідка… Ніколи ще даний інститут не отримував такого широкого використання, як в період Громадянської війни. Його створювали не тільки штаби, військові губернатори, а й майже кожна військова частина, політичні організації, донський, кубанський, терський уряди, і навіть відділи пропаганди. Це була…якась манія, що брала вгору через загальну недовіру» [1, с. 39–40].

І якщо А. Денікін, лише відзначав наявність широкої мережі різного роду контррозвідок [2, арк. 4], що фактично ставали бандами озброєних людей, які правили суд за своїм розсудом, то П. Врангель намагався всіма наявними способами виправити цю ситуацію. Так, останній ввів у карне законодавство зміни, що забороняли створювати подібні підрозділи і передбачали не тільки тюремний строк [3, с. 96], а й у крайніх випадках, розстріл [2, арк. 8-9].

Контррозвідка є державоохоронним органом, що повинен виявляти та знешкоджувати таємних агентів стратегічного супротивника, а також забезпечувати соціально-політичну стабільність в тилу. У серпні 1918 р. білогвардійці поряд зі створенням власної армії починають формувати контррозвідувальні підрозділи. Контррозвідка була поділена на урядову та військову. Контррозвідка мала доволі розгалужену структуру. Так, центральною ланкою управління була контррозвідувальна частина (КРЧ) управління генерал-квартирмейстера штабу Головнокомандуючого (центральна ланка управління військовою та урядовою спецслужбами). Їй підпорядковувалися контррозвідувальні відділи (КРВ) генерал-квартирмейстера армії, штабів областей і військових губернаторів (губерніальні, обласні осередки урядової контррозвідки та штабні підрозділи окремих армій). Так само КРВ управляла контррозвідувальними пунктами (КРП) 1-го та 2-го розрядів (осередки міської контррозвідки, які функціонували майже в кожному місті півдня України). Найменшою ланкою був контррозвідувальний пост, що підпорядковувався міським осередкам спецслужб [15].

Контррозвідувальна діяльність передбачає, що в період війни за всіма «сумнівними елементами» повинен бути встановлений зовнішній нагляд. Однією з найважливіших ланок державоохоронних структур білогвардійського режиму була служба зовнішнього спостереження (філери), що підпорядковувалася контррозвідці. Її основною функцією було спостереження за «неблагонадійними елементами». Філери діяли за старими імперськими принципами, що дуже часто приводило до негативних наслідків у вигляді прихованого опору міського населення. Основним документом, за яким будувалися принципи роботи філерської служби білогвардійського уряду, був «Настанови агенту зовнішнього спостереження» [4, с. 55-56].

Життєві реалії періоду 1918-1920 рр. змушували вдаватися до нестандартних кроків по відношенню до свого стратегічного супротивника. Саме тому білогвардійські філери дуже часто використовували у своїй діяльності осіб, що були наближені до військового командування, наприклад, жінок, дітей, служників, селян [5, арк. 26]. Таким чином, існувала можливість отримати у своє розпорядження інформацію особистого характеру, що могла допомогти у роботі. Зовнішнє спостереження було одним із засобів розслідування справ осіб, що були причетні до скоєння злочинів проти держави та її безпеки [6, арк. 6]. Завдяки філерам вдавалося перевірити інформацію, якою оперувала контррозвідка [7, с.29].

Одним із тих, хто мав колосальний досвід у розбудові філерської служби, був В. Шульгін [8, арк. 60], колишній співробітник царських сил безпеки та учасник будівництва державоохоронних структур урядів А. Денікіна та П. Врангеля [5, арк. 2-11]. Саме йому належить ідея використання методу легендування в діяльності філерів, що став одним із основних поряд із методом провокації. Суть легендування полягала в розроблені фіктивної інформації про особу та використання цих даних в оперативно-розшуковій діяльності. Цей метод набув очевидної популярності, адже його через певний час стали використовувати стратегічні супротивники білогвардійців – більшовики та національно-визвольні рухи [7, с. 16-17]. Крім В. Шульгіна, державоохоронні органи Білого руху в Криму консультував екс-співробітник петроградського карного розшуку О. Кошко [9, с.592].

У 1920 р., коли Головнокомандувачем Збройних Сил півдня Росії став генерал П. Врангель, філерська служба стала основою реорганізованих сил державної безпеки [10]. Так, у травні 1920 р. всі контррозвідувальні організації були ліквідовані, а замість них створені спостережні пункти, що фактично успадкували функції служби зовнішнього спостереження [11, с. 69-85].

Наступним підрозділом державоохоронних структур Білого руху, що діяли, зокрема, і на півдні України, була Державна варта. Вона мала за логікою замінити підрозділи жандармерії та виконувати функції охорони правопорядку в містах та великих адміністративних одиницях.

Державна варта була створена 25 березня 1919 р. для забезпечення правопорядку на територіях, підпорядкованих білогвардійському уряду. Зазначимо, що така структура за своєю сутністю була компіляцією старої царської поліції з жандармерією та мала воєнізовану структуру. Від моменту створення Державної варти її очільником став генерал-майор Окремого корпусу жандармів Л. Бардін, а вже 19 вересня 1919 р. його змінив генерал М. Мартос.

У губерніях варта підпорядковувалася віце-губернатору, а в міських агломераціях були створені окремі частини та дільниці Державної варти. На повітовому рівні також створювалися окремі невеликі підрозділи.

Зважаючи на величезну територію, яку контролював уряд А. Денікіна, чисельність формувань Державної варти також була чималою. На півдні України Катеринославське відділення мало у своєму штаті понад 1 тисячу офіцерів та окрему бригаду, Чорноморське відділення – 1920 осіб та окрему бригаду. Харківська губернія мала найбільшу чисельність варти – 3 тисячі осіб та окрему бригаду [3, с. 233]. Загальна чисельність варти складала понад 80 тисяч осіб. Більше половини всіх частин було зосереджено на Півдні [8, с. 255].

Незважаючи на чисельність, діяльність варти на Півдні ускладнювалася тим, що українське населення не підтримувало російську армію (як білогвардійську, так і більшовицьку). Крім того, значна частина населення підтримувала Н. Махна. Таким чином, в містах півдня України російсько-білогвардійська Державна варта мала не тільки забезпечувати громадський порядок, а й протидіяти повстанцям.

Однак підходи до формування варти свідчать про те, що своїми діями білогвардійці самі підштовхували населення до збройної боротьби. Наприклад, в м. Бердянську Катеринославської губернії Державна варта була на 100% сформована з гетьманської структури, тобто відбулося просто перейменування. Цей факт спровокував соціальне напруження, адже гетьманська варта в цьому місті дискредитувала себе корупцією та каральними акціями [10].

Карна міліція, що знаходилася в підпорядкуванні Державної варти, займалася в основному найтяжчими злочинами – вбивствами, розбійними нападами, крадіжками тощо. Однак до її відома належали і злочини проти державного ладу – корупція та спекуляція товарами. Не дивлячись на наявність спеціальних підрозділів, злочинність у тилу білогвардійських військ була однією з основних проблем режиму [15]. У 1919 р. влада пішла на об'єднання зусиль всіх державоохоронних структур для боротьби із цим явищем, були створені «роти порядку», що підпорядковувалися комендантам міст та очільникам Державної варти [10].

Залізнична варта, що входила до складу Державної варти підпорядковувалася, як правило, очільнику адміністративно-територіальної одиниці, в якій вона знаходилася. Її чисельність була невелика – не більше однієї роти в кожному місті чи на станції. Її обов'язком були: протидія ворожій діяльності на залізниці, убезпечення від диверсій тощо. Командир підрозділу варти напряму підпорядковувався коменданту станції чи міста.

Незважаючи на мілітарну суть всіх, без виключення, державоохоронних структур важливо розуміти, що без пропаганди та агітації не вигравалася жодна війна в світі. Саме тому, майже всі ворогуючі сторони у період 1918-1920 рр. використовували засоби інформаційної війни. У сьогоднішніх реаліях технічного прогресу існує багато різноманітних технологій здійснення негативного впливу на емоційну, духовну та інформаційну сферу суспільства стратегічного супротивника. Як правило, розробкою таких методів займається контррозвідка [14, с. 65].

Задля здійснення інформаційного та пропагандистського впливу на супротивника влітку 1918 р. Штабом Верховного командування було засновано Освідомче Агентство (ОСВАГ). Головне управління ОСВАГа знаходилося в м. Ростов-на-Дону. Відділи на території півдня України розташовувалися в Одесі та Харкові. Водночас, кожен відділ мав в підпорядкуванні відділення, яке в свою чергу підпорядковувало собі пункти [15].

Кожна структурна одиниця мала лінійну, спрощену структуру. В підрозділах існували: інформаційна, агітаційна, організаційна, літературно-публіцистична, художньо-агітаційна, технічна та загальна частини.

Під прямим та непрямим управлінням ОСВАГа знаходилися всі газети, журнали, театри, друкарні тощо. У кожній з цих установ організація мала свого співробітника, який отримував платню. Окремо існувало в складі ОСВАГа так зване «лекторське бюро», до якого входили відомі викладачі історії, філософії, літератори, актори. Кожен з них мав свою посаду в структурній моделі організації і знаходився на повному бюджетному утриманні. Бюро очолював відомий редактор однієї з владних газет С.О.Соколов [16, с. 56]. За підрахунками дослідників кількість завербованих, чи тих, хто за власним бажанням працював на пропагандистській орган поза штатом, сягало від 8,5 до 10 тисяч осіб [17, с. 96]. Крім того, на пропагандистів Білого руху працювали навіть офіцери-іноземці, що стало відомим автору після архівної евристики [18, арк. 1-5].

Певний перелік функціональних обов'язків ОСВАГу був прописаний лише в наказі про створення структури. Так, на нього покладалися: 1) інформування населення підконтрольних територій про діяльність Добровольчої Армії через газети та грамоти і відозви командування; 2) підпорядкування газетного та книгарського друку потребам боротьби з більшовизмом та бандитизмом; 3) формування спеціальної літературно-публіцистичної організації, яка повинна прославляти ратні подвиги та доблесть війська; 4) контролювання призначення редакторів місцевих газет та журналів, погоджуючи їх кандидатури зі Штабом або з відділами контррозвідки відповідної території; 5) передбачення розгортання пропаганди в закладах освіти, особливо приділивши увагу історичним факультетам та військово-освітнім закладам відповідної території; 6) передбачення щотижневих звітів Штабу або органам контррозвідки відповідних територій і погоджування з ними плану власної діяльності; 7) розроблення плану розповсюдження пропаганди на захоплені більшовиками та іншими режимами території; 8) заснування підрозділу, що буде займатися публікаціями об'єктивної інформації про стан речей в іноземних газетах; 9) підтримування зв'язків з інформаторами та таємними агентами на неконтрольованих нами територіях [17, с. 96].

Останньою, однак однією з найважливіших структур, що була частиною білогвардійських державоохоронних структур, є агентурна мережа. Так, агентом спецслужб могла стати будь-яка людина, що погоджувалася на співробітництво, або була завербована [20, арк. 7]. Агенти підрозділялися на декілька категорій, що відрізнялися цінністю надаваної інформації або специфікою роботи. Частина агентів спеціалізувалася на інформуванні державоохоронних органів про підпільну діяльність більшовиків [21, арк. 5], інші - про діяльність українських партій тощо.

Одним з найбільш поширених видів агентів були бойовики – ті, що зі зброєю в руках могли здійснювати диверсії. Їх чисельність була однією з найбільших, що водночас негативно позначалося на якості, адже час на підготовку даних агентів був обмежений, а кількість доволі великою. Чисельність даних агентів підтверджується і тим, що більшовики після окупації Одеси завели більше тисячі карних справ на «білогвардійських терористів» [22, арк. 1-3].

Одним з найбільш кваліфікованих агентів вважався вербувальник. Адже тут потрібно не тільки знати специфіку роботи спецслужб, а й бути доволі хорошим особистісним психологом. Саме від успішної діяльності вербувальників залежала чисельність та якість агентурної мережі білогвардійського режиму. Особливим в категорії співробітників контррозвідки урядів А. Денікіна та П. Врангеля був агент-груповод. Він виконував роль куратора, який по завданню спецслужб керує роботою одного або декількох агентів, підтримуючи із ними конспіративний особистий зв'язок.

Дуже часто в роботі державоохоронних органів використовувалися агенти-навідники, що виявляли осіб, які можуть бути цікаві спецслужбам через свій статус, місце роботи чи професію та можуть бути завербовані. Так само агенти зовнішнього спостереження мали проводити оперативно-розшукові дії в екстремальних умовах [23, с. 27].

Неофіційні співробітники в контррозвідці використовувалися на рівні зі штатними агентами, однак вони, зазвичай не отримували платні і не входили в офіційний перелік співробітників спецслужб. Вони йшли на співпрацю з різних причин: вербування, загроза розстрілу під час більшовицької окупації, скоєні злочини тощо.

Якщо говорити про неофіційних співробітників, то варто зауважити, що їх послугами користувалися доволі часто, так як офіційні співробітники були не в змозі охопити всі необхідні оперативні точки, що потребували їх уваги [24, арк. 1-3]. І якщо кадрові контррозвідки, службовці Державної варти [25, арк. 4] та інших підрозділів мали змогу зберегти своє життя через власний багатий досвід роботи та величезний об'єм інформації [5, арк. 22], яким вони володіли, то позаштатні співробітники у багатьох випадках ліквідовувалися [26, арк. 1], при цьому як самими білогвардійцями [27, арк. 1-6], так і більшовиками та українськими спецслужбами та анархістами [28, арк. 7].

Отже, дослідивши інституційний інструментарій державоохоронних органів Білого руху, що діяли на півдні України у 1918-1920 рр., автор дійшов висновку, що незважаючи на чисельність та структурну строкатість не можна говорити про високий професіоналізм співробітників державоохоронних органів Білого руху. Структура спецслужб також не мала нічого спільного з реаліями того часу. Так, контррозвідка, філерська служба, Державна варта, ОСВАГ та агентурна мережа були наскрізь корумповані, непрофесійні та не могли впоратися зі своїми обов'язками у ситуації тотальної дезорганізації суспільно-політичного життя в регіоні. Регіональна специфіка роботи державоохоронних органів на Півдні також вносила в їх діяльність свої корективи. Так, командування вимушене було радикально збільшити штатну чисельність сил та засобів. Це, в свою чергу, призвело до розбалансування системи військового управління та виходу з підпорядкування ряду структур.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Деникин А. И. Поход на Москву / А.И. Деникин – М.: Воениздат, 1991. – 288 с.
2. Державний архів Одеської області – Ф. – Р-3832. – Оп. 1 – Спр. 1 «Судебное дело Александровича Ф.М.» – 9 арк.
3. Бортневский В.Г. Разведка и контрразведка Белого Юга (1917 – 1920 г.)/ В.Г. Бортневский // Новый часовой, Р.: Наука, 1995. – №3. – С. 156-168
4. Кирмель Н.С. Документы спецслужб белогвардейских правительств и армий 1918–1922 гг. в федеральных архивах России / Н.С. Кирмель // М.: Отечественные архивы, 2008.– №3. – С.55 – 64.
5. Державний архів Одеської області ДАОО – Ф. 7902. – Оп. 1 – Спр. 6 «Письма Шульгина» – 29 арк.
6. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВОВУУ) – Ф. 269 – Оп. 1 – Спр. 1 «О розыске военно-пленных и др. лиц. Циркуляр отдела Управления о борьбе с контрреволюционной агитацией духовенства» – 8 арк.

7. Вронська Т., Пилипчук В. Архів контррозвідника В. Г. Орлова (1882–1941 рр.): історичний та оперативний вимір / Т. Вронська, В. Пилипчук, р. Подкур // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 2010. — №2 (35). — С. 7-78.
8. ДАОО – Ф.4932 – Оп. 1 – Спр.1 «Приказы по штабу русской добровольческой армии» – 60арк.
9. Чисников В.Н. Антология сыска: от полиции к внешней разведке: [в 14 т.] / В.Н.Чисников. – К.: Знания Украины, 2006. – Т.3. – 755с.
10. Врангель П.Н. Записки. (ноябрь 1916 – ноябрь 1920) Кн. 1. [Електронний ресурс]/ П. Н. Врангель. – Режим доступу: http://nashastrana.narod.ru/beloedelo/vrangel-1.htm.
11. Цветков В.Ж. Спецслужбы (разведка и контрразведка) Белого движения в 1917-1922 гг./ В.Ж. Цветков // История – 2005. – №8. – С. 69-85
12. Вернадский В.И. Дневники 1917-1921. / В.И. Вернадский – К.: Наукова думка, 1994. – 290 с.
13. Фидельский С. В. Органы внутренних дел в борьбе с уголовной преступностью на Юге России в 1918-1919 гг. [Електронний ресурс] / С.В. Фидельский – Режим доступу: http://cyberleninka.ru/article/n/organy-vnutrennih-del-v-borbe-s-ugolovnoy-prestupnostyu-na-yuge-rossii-v-1918-1919-gg
14. Скуліш Є.Д. Історія інформаційно-психологічного протиборства / Є.Д. Скуліш. – К.: Науково-видавничий відділ Національної академії СБ України, 2012. – 212 с.
15. Кирмель Н.С. Разведывательные и контрразведывательные органы Белой армии. 1918 – 1920 гг. [Електронний ресурс] / Н.С. Кирмель // Военно-исторический журнал. – 2006. – №1. – Режим доступу: http://www.mil.ru/info /1068/11278/ 11845/25231/15824/11842/index. shtml
16. Кирмель Н.С. Деятельность контрразведывательных органов белогвардейских правительств и армий в годы Гражданской войны в России (1918-1922 гг.) / Н.С. Кирмель – М.: ВУ, 2007. – 162 с.
17. Лисовой Я.М. Белый архив Т. 1 / Я.М. Лисовой – Париж: Мелоу, 1930. – 240 с.
18. ЦДАВОВУУ – Ф. 2216 – Оп.1 – Спр.1 «Протоколи дізнань начальника Державної Варти 2 уч. м. Нікополя» – 19 арк.
19. Репников А. В., Христофоров В. С. В. В. Шульгин — последний рыцарь самодержавия. Новые документы из архива ФСБ/ А.В. Репников, В.С. Христофоров // Новая и новейшая история: журнал. — 2003. — №4. — С. 64-68.
20. ДАОО – Ф. – Р-3832. – Оп. 1 – Спр.6 «Судебное дело Гребенникова Елена Федоровна» – 7 арк.
21. ДАОО – Ф.– Р-3832. – Оп. 1 – Спр. 10. «Судебное дело Кузнецова М.А.» – 5 арк.
22. ДАОО Ф.– Р-5072. – Оп.3 – Спр.5 «По обв. Автудова в службе в контрразведке» 4 марта 1920 г. – 3 арк.
23. Шаваев А. Г., Лекарев С. В. Разведка и контрразведка. Фрагменты мирового опыта истории и теории / А.Г. Шаваев, С.В. Лекарев – М.: БДЦ-пресс, 2003. – 564 с.
24. ДАОО – Ф. – Р-5072. – Оп.2 – Спр. 19 «Дело №70 Войцеховского Лариона в службе в жандармской контрразведке» – 3 арк.
25. ДАОО – Ф. – Р-5072 – Оп. 3 – Спр. 27 «Дело Билимовского Владимира, Самойловича Андрея и др.» – 5 арк.
26. ДАОО – Ф. 7902 – Оп. 1. – Спр. 9 «Протокол №2 Добровольческой подпольной организации» – 1 арк.
27. ДАОО – Ф. – Р-5072 – Оп. 3 – Спр. 12 «Дело №219 Андреев Михаил, Животоглов Николай по подозрению в службе Доброармии» – 6 арк.
28. ЦДАВОВУУ – Ф. 1824 – Оп. 1с – Спр. 16 «Удостоверения и списки личного состава разведывательного отряда, донесения в штаб І-ой бригады, о разведке в тылу противника – добровольческой армии» – 17 арк.

Bilai Yu.V. Institutional Instruments of State Protective Structures of the White Movement in Southern Ukraine (1918–1920)

The state protection bodies of the White movement on the Southern Ukraine territory constituted a special organization that operated not only in the context of military confrontation but was an essential attribute of social and political terror against the population of cities in the Southern Ukraine. The author researches specific aspects of development of the White movement state security forces in Southern Ukraine in 1918-1920, namely the availability of necessary institutional instruments of the White Guard which helped in the implementation of anti-Ukrainian actions on the territory of the region.

Keywords: White Movement, counterintelligence, the State Guard, Southern Ukraine.

Билай Ю.В. Институционный инструментарий государствоохранных структур Белого движения на юге Украины (1918–1920 гг.)

Государствоохранные органы Белого движения на территории южноукраинского региона являлись особой организацией, которая действовала не только в рамках военного

противостояния, а и была атрибутом социально-политического террора в отношении населения городов Юга. В работе автор исследует отдельные аспекты строительство государствоохранных сил Белого движения на юге Украины в 1918-1920 гг., а именно – вопрос наличия у белогвардейцев необходимого институционного инструментария, с помощью которого на территории региона проводились антиукраинские акции.

Ключевые слова: Белое движение, контрразведка, Государственная стража, юг Украины.

Статтю подано до редколегії 19.01.2017 р.

УДК 78.03 «18-19»: 008: 301

Н. В. Ліва

ДВА АСПЕКТИ МУЗИЧНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ Б. Л. ЯВОРСЬКОГО

У статті розглядаються два вектори музично-педагогічної діяльності провідного музикознавця, талановитого лектора й педагога Болеслава Леопольдовича Яворського (1877–1942), просвітницька діяльність якого значною мірою була пов'язана з Україною, зокрема – Київською консерваторією, де на початку XX століття видатний дослідник провів ряд знаменитих семінарів, присвячених творчості Йоганна Себастьяна Баха. Цей напрям діяльності Яворського зіставляється у статті з іншим аспектом його дослідницького пошуку, пов'язаним з інтерпретацією мажоро-мінорної ладотональної системи.

Ключові слова: Болеслав Леопольдович Яворський, Йоганн Себастьян Бах, мажоро-мінорна система, мажорний тризвук, семантика ладу, обертоновий ряд.

Майже століття відділяє нас від часу життя й діяльності Болеслава Леопольдовича Яворського (1877–1942), видатного педагога і вченого, чиї вагомі наукові здобутки були асимільовані провідними музикознавцями XX століття: Б. В. Асаф'євим, Т. С. Бершадською, Є. В. Назайкінським, Ю. М. Тюліним, Ю. М. Холоповим. Вагомого значення спадок Б. Л. Яворського набуває сьогодні в контексті культурних проблем сучасності – в річищі визначення основних шляхів та закономірностей розвитку західноєвропейської культури XX–XXI століть.

Перед дослідником музично-педагогічного доробку Б. Яворського постає чимало труднощів. Опубліковані праці вченого є до сумного нечисленними*, й цілісне уявлення про музично-теоретичні концепції Яворського можна скласти переважно на основі описів та систематизаційних спроб, здійснених іншими музикознавцями – І. Рижкіним, В. Цукерманом, Ю. Холоповим.

Великою мірою ситуація, що склалася, зумовлена особистісними рисами цієї неординарної людини. Завзятий дослідник-новатор, Яворський рухався вузькими неосвоєними шляхами, знаходячись у стані постійного творчого пошуку. Часто ці шляхи не збігалися з широкою, «второваною» дорогою хрестоматійних традицій. У певному розумінні історія його спадщини нагадує долю полотен Леонардо да Вінчі, що з плином часу неминуче почали псуватися: художник постійно проводив досліди з фарбами, якими писав, більше захоплюючись процесом експериментаторства, аніж дбаючи про збереження своїх творінь у вічності. Подібну долю має й доробок Б. Яворського, зокрема, його теорія ладового ритму, про яку нелегко скласти цілісне уявлення на основі коментарів учнів та колег, побіжних нотаток, зауважень у листуванні, а також конспектів його численних лекцій. Захоплений пошуковим процесом, вчений практично не встигав подбати про завершеність своїх праць, про стилістичну ясність (з цієї причини його нотатки є нелегкими для прочитання). Не меншу складність являє собою й використовувана Б. Яворським термінологія: характерна риса дослідницького стилю вченого – яскраво виражена потреба до перевизначення загальновстановлених термінів і понять. Так, формулюючи основні положення теорії ладового ритму, яку він плекав і вдосконалював протягом усього життя, Яворський вживає звичні для будь-якого професійного музиканта поняття тоніки, домінанти й субдомінанти у значенні, дещо відмінному від загальновживаного. Водночас, крізь усі згадані «рецептивні» незручності проступають риси масштабної особистості, вченого, який на світанку XX століття став провісником багатьох явищ, що їх ми спостерігаємо сьогодні зі значно зручнішої часової позиції.

Не маючи на меті вповні охопити весь спектр діяльності вченого, сфокусуємо увагу лише на двох фрагментах його дослідницького космосу. Непоєднувані і взаємовиключні на перший погляд, означені вектори не сприймаються як явища спільної ґенези. Втім, на наш погляд, саме

* *Багато й досі не опублікованих праць Яворського зберігається у Москві в архіві музичного музею ім. М. І. Глінки.*

вони мають провідне значення як такі, що визначають основні шляхи розвитку європейської музичної культури XX століття.

Перший з них пов'язаний з інтерпретацією мажоро-мінорної ладової системи, до якої на початку XX століття учений-музикознавець виразив гостро негативне ставлення: «Вся історія музики, починаючи з XVII століття до нашого часу, являє собою зусилля музикантів притягнути всі явища до великого тризвуку… Внутрішній слух заявив, що він не може рахуватися з великим тризвуком як з явищем, що визначає все» [1]. До нищівної критики подекуди долучається навіть гостра іронія. У листах до С. В. Протопопова дослідник їдко зауважує: «У багатьох музикантів XIX–XX ст. слух у полоні умовних рефлексів… перший ступінь для них – те ж саме, що дзвінок для риб у проф. Павлова» [2, с. 455]; «Яка буде користь з льотчика, котрий спроможний «бачити», знаходячись лише у перпендикулярному положенні до центру Землі? Як він орієнтуватиметься у польоті, як буде розуміти показники своїх приладів? І чому музикант може «чути», знаходячись лише у положенні «натурального мажору»?» [2, с. 415]. На противагу загальній ладотональній «зашореності» Яворський розгортає широку пошукову діяльність, ретельно вивчаючи усе, що не знаходиться «у полоні» мажоро-мінорної ладотональної системи: музику західноєвропейського Середньовіччя, давньоруський знаменний розспів, народну ладовість тощо.

Незважаючи на те, що позиція Яворського, як і усе новаторське, несла в собі чимало дискутивного, вона незабаром була вповні підтверджена розвитком історії: західноєвропейське музичне мовлення дедалі більше відходило від «центристських» посягань традиційної ладотональної основи, знаходячи безліч експериментаторських альтернатив у різного роду композиторських техніках, музичних здобутках попередніх епох, фольклорі інших країн. Особливо значущим виглядає той факт, що окреслена позиція Яворського формувалася ще на тлі цілковитого панування мажоро-мінору. У вступній промові на вечорі, присвяченому 25-річчю з дня смерті Яворського, В. Конен, зокрема, зазначила: «Сьогодні, коли з часу зародження його вчення про гармонію пройшло півстоліття, перед нами відкривається історична перспектива, що дозволяє оцінити дивовижну точність його передбачення. Адже він починав свій шлях музиканта-мислителя ще за життя Чайковського та Римського-Корсакова. Його сучасником був Рахманінов, продовжувач класичних традицій російської музики. В ті роки було далеко не зрозуміло, в який бік поверне головний шлях розвитку музики XX століття. Ще безроздільно панувала віра у вічність та непорушність класичної гармонії» [2, с. 70]. Більше того: ще за кілька десятиліть перед тим, як Т. Адорно дав критичне резюме масової музики (поп-культури) як такої, що базується на тиражуванні, Б. Яворський зробив близьке за змістом передбачення, вбачаючи, проте, корінь зла у пануванні «консервативної» ладотональної системи: «…вся музична література, що базуватиметься на великому тризвуку, вірніше, на його принципі, буде не музичним мистецтвом, а музичною промисловістю. Механічний принцип тризвуковості віджив своє [1]».

Сьогодні можна з упевненістю стверджувати, що Б. Яворський став виразником провідних музичних тенденцій епохи, сутність яких у першій половині XX століття врешті-решт звелася до «зміни полярності» у традиційних естетичних засадах: дисонанс став виразником позитивного начала, на відміну від консонансу – уособлення банальності. Ця естетична установка згодом знайшла вичерпну характеристику у працях Т. Адорно, а також – у яскравій літературно-філософській формі – в романі Т. Манна «Доктор Фаустус».

Саме в контексті «позитивної програмності» дисонансу цікавим контрапунктом «звучить» другий вектор дослідницької й педагогічно-просвітницької діяльності Б. Яворського. Все своє життя вчений присвятив вивченню творчості Й. С. Баха, що знайшло вираження у ґрунтовному аналізі прелюдій та фуг «Добре темперованого клавіру», виконанні творів німецького генія, проведенні бахівських семінарів. Означений напрямок діяльності виглядає начебто різко протилежним за значенням описаній позиції вченого щодо мажоро-мінору: адже уся творчість Баха по суті являє собою справжню «оду» цій основоположній музичній «системі координат», що на той час цілком утвердилася в європейській музичній ментальності; у творах Баха, особливо в «Добре темперованому клавірі» (чільному об'єкті дослідницької уваги Яворського), мажоро-мінорна ладовість постає як справжнє диво музичної архітектоніки, як стрункий, вражаючий досконалістю своїх пропорцій античний храм. Отже, з одного боку, ми стикаємося з нищівною критикою «великого тризвуку», логічним продовженням якої мислиться апологетика авангардизму, з іншого – спостерігаємо начебто повну толерантність до нього в контексті бахівської творчості, вивченню якої Б. Яворський надавав настільки вагомого значення, що розцінював напрямок своєї діяльності як місію*.

---

* *Р. Берченко наводить спогади учня й найближчого друга Б. Яворського С. Протопопова про останній цикл лекцій, що мав назву «Семінар з вивчення творчого мислення Баха» і був прочитаний у Саратові на протязі 1941–42 років в умовах евакуації. За обсягом семінар був найбільший з усіх, будь-коли проведених Яворським за життя й охоплював*

Про Й. С. Баха написано надзвичайно багато. Додати щось нове до сучасної безмежної бахіани навряд чи можливо. Проте новітні розвідки, присвячені музиці Баха, не втрачають актуальності: вони є цінними не стільки в інформативному, скільки в рецептивному відношенні, на що й вказував свого часу Б. Яворський: «…спадщина Баха, в силу її унікальної естетичної та етичної значимості, є своєрідним дзеркалом, у якому послідовно і кожного разу заново відображаються мало не всі особливості музичного мислення наступних епох» [3, с. 22–23].

Велику спокусу для сучасного реципієнта становить у музиці Баха містика чисел, знаків, фігур. У західноєвропейському музикознавстві на певному етапі вивчення творчості Баха проходило в річищі серйозного зацікавлення бароковими музично-риторичними фігурами (figurae musicae). Означеною проблематикою цікавились А. Шерінг (1928), Г. Брандес (1935), Г. Унгер (1941), А. Шмітц (1950), Г. Еггебрехт (1959) та інші дослідники. У вступній статті до книги Я. Друскіна «Про риторичні прийоми у музиці Баха» [4] М. Друскін звертає увагу на те, що зміст книги водночас є і вужчим, і ширшим від її назви. Вужчим – через те, що власне питання музично-риторичних фігур автор торкається лише побіжно й натомість в процесі розгляду бахівських творів захоплюється іншими аспектами музикознавчого аналізу, як-то: будова, кульмінаційні зони, мотиви тощо. Створюється цікаве враження, що в процесі дослідження Я. Друскін доходить спонтанного висновку: таїна творчості Баха не лежить у площині музичної риторики. Якщо це так, інтуїції дослідника цілком підтверджуються: риторичні фігури відійшли в історичну тінь, сучасний реципієнт з ними не знайомий, проте твори Баха нічого від того не втратили, й безпосереднє враження від них не стає слабшим.

Аналізуючи музичні твори Й. С. Баха, А. Швейцер застосовує влучний епітет – «живописність», що в контексті книги може мати також синонімічний варіант – «зображальність». Проте й цей важливий аспект бахівської музики не є, на нашу думку, вирішальним.

А. Швейцер наступним чином характеризує «Добре темперований клавір»: «Жодний інший твір не дає можливості так заглибитися в сутність мистецтва Баха. Він зображає не душевні переживання, як Бетховен у своїх сонатах, не боротьбу й прагнення до мети, а ту реальність, що стоїть над життям…» [5, с. 247–248]. Наведена думка перегукується з висловлюваннями про Баха сучасного композитора-мініміаліста А. Батагова: «Є величезна кількість чудових музичних творів і в XVIII столітті, і в XIX, і в XX. Проте в основному вся ця музика живе у горизонтальній системі координат…»Вертикальної» музики після Баха дуже мало» [6]. Наведені вислови дають можливість абстрагуватися від усього, що несе в музиці Й. С. Баха, так би мовити, «зовнішнє» навантаження й наблизитися до того найважливішого, що ось уже два століття поспіль спонукає вести мову про її долученість до Вічності, становлячи неабияку актуальність для культурного контексту XX–XXI століть.

А. Швейцер наводить наступний уривок з нотаток, зроблених учнями Баха під час занять з основ акомпанементу: «Генерал-бас – досконалий фундамент музики і виконується обома руками так, що ліва грає написані ноти, а права бере до нього консонанси та дисонанси, для того щоб ця благозвучна гармонія служила славі божій та достойній втісі почуттю; отже, кінцева й остаточна мета генерал-баса, як і всієї музики, – служіння славі божій та насназі духу. Там, де це не береться до уваги, там немає справжньої музики, а є диявольська балаканина й гамір (Збереглося в рукопису від 1738 року. Шпітта II, стор. 915)» [5, с. 121]. Вартою пильної уваги є пріоритетність етичного обґрунтування теоретичної й технічної інформації, що його Бах вважає чи не важливішим за суто професійні деталі лекції. З метою свідомого зіставлення наведемо наступний коментар р. Берченко щодо педагогічного методу Б. Яворського: «Тези доповідей та лекцій Яворського, його листи, конспекти та спогади його учнів свідчать про створення ним цілком оригінальної та сміливої, цілісної й водночас деталізованої наукової концепції, котра не лише значно збагачує, а й спонукає багато в чому переглянути звичне для нас розуміння клавірних циклів Баха. Сутність концепції полягає в наступному: «Добре темперований клавір» є художнє тлумачення образів і сюжетів Святого Письма» [3, с. 9].

Повертаючись до наукової спадщини Б. Л. Яворського, зазначимо, що у своїх нотатках дослідник часто користується виразом «природна семантика ладу». На нашу думку, таке означення напрочуд органічно пасує саме до «великого» тризвуку, механістичність якого дослідник аргументує його обертоновим походженням: «Музичне мислення зумовлене організацією внутрішнього слуху, що відповідає цій схемі (по аналогії з організацією поля зору у зоровій культурі). Звуковим принципом цієї організації не можуть бути мертві обертони лінійно-прямого тіла, що існували як фізичне явище й до появи людини на землі», – зауважує вчений [2, с. 390]. Як контраргумент зазначимо, що ця «негативна» характеристика парадоксальним чином може перетворитися на позитивну по відношенню до описуваного феномену.

обидва томи «ДТК». На останній лекції учений, на той час вже тяжко хворий, промовив: «Уперше в житті мені вдалося здійснити у повному обсязі бахівський семінар. Тепер я можу спокійно померти» [3, с. 19].

Мажорний лад як специфічна звукова організація має власну природну семантику, що сприймається реципієнтом без будь-якої музичної підготовки і «зчитується» безпосередньо – на архетиповому рівні. Означена семантика, дійсно, має природне фізичне походження, а отже набагато старша за людину. Водночас вона стає доступною для прочитання не на первісних етапах розвитку людського суспільства, а значно пізніше – за умови наявності розвиненого інтелекту, здатного до аналізу. Саме тому ладова семантика має ніби певне не виголошене «право» на домінуючий статус, порівняно з безліччю інших ладів, що, незважаючи на порівняно більшу історичну давність, є лише фрагментами, схопленими на «дитячій» стадії розвитку свідомості. Своєрідне підтвердження щойно висловленої думки «прозирає» з наступного висловлювання А. Волконського: «Джерело основних як європейських, так і не європейських [Курсив наш. – Н.Л.] звукорядів – спіраль Піфагора, складена з ланцюжка чистих квінт, що рухаються у нескінченність» [7, с. 3].

Роздивимося детальніше мажорний звукоряд. Він складається з двох однакових за структурою тетрахордів (тон-тон-півтон), зціплення яких утворює одну з найяскравіших інтонаційних ілюстрацій діалектичної тріади: «теза-антитеза-синтез».

Перший ступінь мажорної гами – найстійкіший її звук (він же – основний тон обертонового ряду, з якого походять усі інші звуки) – асоціюється з Центром, Основою, Першоосновою, що дає початок усьому іншому: від тоніки «народжуються» й до неї тяжіють всі інші звуки гами. (У цьому сенсі доречним буде навіть порівняння ладової системи мажору з планетарною системою. Зауважимо: мінор і його тоніка не мають подібної аналогії – бракує достатньої «гравітації»!).

Значущу роль в організації натурального мажору відіграє четвертий ступінь гами. Субдомінанта сприймається на слух як нова тоніка, а третій ступінь, відповідно, як ввідний тон до нього: у сфері чистої діатоніки закладене хроматичне явище відхилення. Семантика четвертого ступеня – «суперництво», «змагання» зі справжньою тонікою, заперечення її. Субдомінанта несе в собі навантаження діалектичної антитези, це – своєрідний антипод Центру, Першооснови, символ бунту, богоборництва. Під час руху до четвертого ступеня відбувається зріст напруження.

Взаємодія з четвертим наступного, п’ятого ступеня ладу уособлює сакральну таїну перемоги Гармонії над Хаосом. Тимчасовий бунт несподівано долається, поява домінанти викриває тимчасовість і несправжність самозваної «тоніки». Рух до верхнього першого ступеня знаменує остаточну перемогу: підтверджується істинна тоніка, Основа, Центр, Абсолют. Замикається своєрідне коло – стверджується досконалість і непорушність Всесвіту.

Цей аналіз навряд чи є результатом суб’єктивних вражень, оскільки «прочитання» символіки, закладеної у фізичному явищі обертонового ряду, в різні історичні епохи спонукало вчених і мислителів до проведення аналогій космічного масштабу і побудови на цій основі космогонічних теорій. Так, у семантичну систему мажорного ладу органічно вкладаються християнська космогонічна система, східний духовний символ «Інь-Янь» та діалектичний закон єдності та боротьби протилежностей. Не дивно, що дослідження природних властивостей музичного звуку викликало до життя ідею Гармонії сфер Піфагора, концепцію Всесвітньої гармонії М. Мерсенна та подібні до неї уявлення Царліно.

Привертає увагу етичний зміст зазначених концепцій, де чільного значення надається гармонії Всесвіту. Природна семантика обертонового ряду мала безперечний пріоритет у часи, коли враження від неї були ще зовсім свіжими. Для Й. С. Баха ця звукова символіка є настільки природною, що «зчитується» в його творах поза будь-якою семантикою іншого порядку (музично-риторичні фігури, програмність, зображальність тощо), можливо, іноді – навіть поза намірами самого композитора. На наш погляд, саме це й робить творчість Й. С. Баха музичним символом барокової доби.

Можливо, мажоро-мінорна система втратила домінуюче положення в європейській культурі внаслідок певного зрушення етичної рівноваги вбік зростаючого пріоритету особистісного начала протягом так званої «класичної» епохи (вже космогонічна концепція Царліно відзначається явно вираженою антропоцентристською спрямованістю з акцентуацією центрального місця людини у Всесвіті). Позбавлений своєї духовної серцевини, основоположний принцип організації звукової тканини західноєвропейської музики на порозі XX століття перетворився на пусту оболонку, що, вірогідно, й відчув з особливою силою Б. Л. Яворський.

З контексту цієї ситуації видно, що ретельне вивчення й пропагування видатним дослідником музичної спадщини Й. С. Баха несе в собі потужне компенсаторне навантаження, відображаючи важливу тенденцію часу: ні у XVIII, ні в XIX століттях не було й, з упевненістю можна сказати сьогодні – не могло бути створено масштабнішого дискурсу навколо творчості й особистості геніального німецького композитора, ніж це спостерігається у XX столітті. Коментуючи мотиви діяльності Б. Яворського у річищі пропагування бахівської

музики, Р. Берченко зазначає: «Поза будь-якими сумнівами, Яворський сильніше за інших відчував етичне сяйво, що променіє від музики Баха. Можливо, у числі початкових імпульсів, що привели музиканта до ідеї бахівських семінарів, було бажання передати цю духовну енергію своїм учням, виховуючи в них не тільки професійні, а й моральні якості, як це робив сам Бах протягом свого життя» [3, с. 24]. І хоча у цьому випадку йдеться суто про діяльність Яворського, наведена думка, на наш погляд, має побічну дію, дозволяючи побачити «підземні джерела», що живлять феномен бахіани ХХ століття.

Підводячи підсумки, зазначимо, що у розглянутих фрагментах дослідницької діяльності Б. Л. Яворського віддзеркалюються два основні еволюційні напрямки у сфері західноєвропейського музичного мовлення ХХ століття, що, зумовлені ще більш масштабним культурним процесом – еволюцією уявлень людини про феномен Божественної всемогутності. У силу багатьох історичних причин європейська культура пережила важкий період атеїстичного нігілізму, досягнувши на цьому шляху певної критичної точки, після якої почався зворотній процес повернення до сакральних цінностей з потребою, втім, їхнього переосмислення.

ХХ століття можна умовно поділити на два етапи, протягом яких домінують відповідні тенденції, відображаючись на рівні музичного мовлення. Так, перший період, приблизні часові межі якого – перша половина століття, характеризується неухильним розхитуванням підвалин мажоро-мінорної ладотональної системи й зростанням естетичної цінності дисонансу. Другий етап припадає більше на другу половину століття і відзначається зворотніми процесами відродження консонансу. Посилення означеної тенденції у різних формах можна спостерігати й сьогодні. Ясна річ, до течії, що її ми визначаємо як «відродження консонансу», не слід відносити такі явища, як «фонова» музика чи поп-культура, де консонанс стає будівельним матеріалом для тієї тиражованої банальності, проти якої небезпідставно виступали лідери музичного авангарду. Серед форм прояву даної тенденції – широкий рух зацікавленості старовинною музикою, що пронизує усе ХХ століття і реалізується не лише у виконанні творів минулих епох, а й у поширеному явищі стилізації та різного роду ностальгічних алюзій; рефлексія навколо творчості Й. С. Баха, що має відношення до того ж річища, хоч і з наведених вище причин стоїть дещо окремо; «нова фольклорна хвиля»; особлива впливова течія у західноєвропейській музиці останньої чверті ХХ століття, що умовно визначається як «нова простота» й представлена творчістю таких композиторів, як Х. Гурецький, Г. Канчелі, А. Пярт, Дж. Тавенер [8, с. 384].

Отже, протиріччя у музикознавчих позиціях Б. Л. Яворського виглядають як такі лише зовні. На більш глибинному рівні вони є елементами цілісного, панорамного всеохоплюючого світогляду, що, не зважаючи на фрагментарність, незавершеність свого «матеріального» втілення, блискуче проходить перевірку часом і свідчить про високу цінність дослідницької спадщини вченого.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Баховский семинар. Курс лекций Б. Л. Яворского в 1-м Московском музыкальном техникуме, проведённом в 1924-25 уч. году. Запись сделана С. Рязановым и Л. Авербухом, просмотрена Яворским и дополнена нотным материалом из черновиков. – URL: https://issuu.com/eileen_stellar/docs.
2. Яворский Б. Л. – Т. 1. – Статьи, воспоминания, переписка. – М.: Сов. композитор, 1972. – 712 с.
3. Берченко Р.Э. В поисках утраченного смысла. Болеслав Яворский о «Хорошо темперированном клавире» / р. Э. Берченко. – М.: Издательский дом «Классика–XXI», 2005. – 372 с., ил.
4. Друскин Я. С. О риторических приёмах в музыке И. С. Баха / Я. С. Друскин. – СПб.: Северный Олень, 1995. – 132 с. – (В помощь педагогу-музыканту).
5. Швейцер А. Иоганн Себастьян Бах / А. Швейцер. – М.: Музыка, 1965. – 728 с.
6. Батагов Антон: «Другое измерение бытия». Композитор о И. С. Бахе. URL: http://www. classicalmusicnews.ru/ interview/anton-batagov-drugoe-izmerenie-bytija/
7. Волконский А. Основы темперации / А. Волконский. – М.: Композитор, 1998. – 92 с.
8. Акопян Л. О. Музыка ХХ века. Энциклопедический словарь / Л. О. Акопян. – М.: Практика, 2010. – 855 с.

Liva N. V. Two Aspects of B. Javorsky's Musical and Pedagogical Activity

The article focuses mainly on two vectors of musical and creative activity of a famous musical scientist and pedagogue Javorsky (1877–1942). His popularizing lectures were in great measure connected with Ukraine, namely with Kyiv Conservatory where at the beginning of the 20th century the great scientist conducted several famous seminars dedicated to Johann Sebastian Bach. In the article this vector of B. Javorsky's scientific and pedagogical activity is confronted with the other one,

connected with his attitude to the major-minor modal system. The two vectors contradict each other outwardly though they are entirely complementary in the context of the 20th century music culture.

Keywords: Boleslav Leopoldovich Javorsky, Johann Sebastian Bach, major-minor system, major triad, modal semantic, overtone line.

Левая Н. В. Два аспекта музыкально-педагогической деятельности Б. Л. Яворського

В статье рассматриваются два вектора музыкально-педагогической деятельности выдающегося музыковеда, талантливого лектора и педагога Болеслава Леопольдовича Яворского (1877–1942), просветительская деятельность которого в значительной мере была связана с Украиной,в частности – с Киевской консерваторией, где в начале XX века учёный провёл ряд знаменитых семинаров, посвящённых творчеству Иоганна Себастьяна Баха. Данное направление деятельности Яворского сопоставляется в статье с другим аспектом его исследовательского поиска, касающегося интерпретации мажоро-минорной ладотональной системы.

Ключевые слова: Болеслав Леопольдович Яворский, Иоганн Себастьян Бах, мажоро-минорная система, мажорное трезвучие, семантика лада, обертоновый ряд.

Статтю подано до редколегії 28.12.2016 р.

УДК 94 (477) «19»:613

М. О. Мельничук

ЗАПОБІГАННЯ ІНФЕКЦІЙНИМ ЗАХВОРЮВАННЯМ НАСЕЛЕННЯ УСРР У 1920-Х РР.

У статті проаналізовано нормотворчу та практичну діяльність органів радянської влади УСРР щодо запобігання та протидії інфекційним захворюванням населення.

Ключові слова: епідемії, інфекційні захворювання, малярія, Народний комісаріат охорони здоров'я, нова економічна політика, тиф, чума.

Інфекційні захворювання становлять загрозу для здоров'я та життя населення. Тому для захисту громадськості від епідемій владі необхідно вжити ряд якісних, оперативних та результативних заходів у галузі охорони здоров'я. Їх підгрунтям є ефективне правове регулювання і створення механізму реалізації, спрямованого на збереження та відновлення здоров'я людини. Окремі аспекти позитивного досвіду ефективної протидії інфекційним захворюванням ми можемо почерпнути з періоду нової економічної політики, який позначився проведенням широкомасштабних і результативних заходів із запобігання інфекційним захворюванням населення.

Метою дослідження є розкриття діяльності органів охорони здоров'я, спрямованої на запобігання інфекційним захворюванням населення УСРР у 20-х рр. XX ст.

Діяльність урядових органів щодо запобігання інфекційним захворюванням населення УСРР у 20-х рр. XX ст. вивчали такі науковці, як: Кузьмінець Н. П. [1], Мельничук О. А. [2], Ткаченко І. В. [3], Хорош І. Д. [4], Ціборовський О. М. [5] та ін.

У 20-х рр. XX ст. у радянській Україні вирували масові епідемії тифу, холери, малярії, скарлатини, дизентерії, віспи, чуми та інших хвороб. Серед першочергових завдань, що стояли перед радянською владою, була активізація зусиль щодо створення санітарно-епідеміологічних закладів та підготовку санітарних лікарів. Для вирішення кадрової проблеми у сфері охорони здоров'я Всеукрревком 7 лютого 1920 р. вдався до радикальних заходів – прийняв постанову «Про залучення до трудової повинності», згідно з якою медичний персонал віком від 45 до 60 років залучався до трудової повинності, за винятком важкохворих [6, арк. 18]. На виконання цієї постанови 28 грудня 1920 р. був виданий наказ Жмеринського повітревкому, відповідно до якого «увесь медперсонал, лікарі, фельдшери, фармацевти, сестри-жалібниці (чоловіки до 52 років, а жінки до 40 років) у двохденний термін повинні були з'явитися на реєстрацію у військово-санітарний відділ. Особи, які не з'являлися без поважних причин, передавалися до суду за законами військового часу» [7, арк. 5]. У Харкові, Києві, Одесі, Катеринославі на шестимісячних курсах здійснювалася підготовка санітарно-технічних інструкторів, випуск яких відбувався тричі на рік у кількості 20-40 осіб. Вже 22 травня 1922 р. розпочався процес підготовки санітарних лікарів, які мали широкі повноваження для виконання своїй обов'язків [5, с.252].

Слід погодитися з висновком вчених про те, що у важких умовах голоду, епідемій і повоєнної розрухи радянська влада діяла на основі принципу «санітарної диктатури», яка спрямовувалася на екстрену мобілізацію обмежених державних ресурсів і зусиль громадськості на боротьбу з епідеміями [3, с.91]. Якраз у цьому контексті, з метою залучення додаткових

коштів на протидію епідеміям, ВУЦВК 8 березня 1922 р. ввів загальногромадянський податок для надання допомоги голодуючим і на посилення засобів на протидію епідеміям. Всі надходження від податку перераховувалися на рахунок Центральної комісії допомоги голодуючим, а надлишкові надходження – на кошторис НКОЗ УСРР, які витрачалися на охорону здоров'я населення та протидію епідеміям [8, ст.189].

Радянська влада намагалася залучити до санітарної справи «кращих активістів, здатних до творчої роботи, відданих інтересам трудящих», передусім, це були колишні земські санітарні лікарі, дільничні лікарі, які проявили себе як громадські санітарні діячі [9, с.32]. Для мотивації праці медичних працівників, які захворіли на інфекції під час виконання своїх професійних обов'язків, влада гарантувала соціальне забезпечення у вигляді безоплатного надання усіх видів медичної допомоги та коштів на утримання. У випадку інвалідності, медичним працівникам, а також непрацездатним членам їх сімей, які знаходилися на утриманні, видавалася щомісячна пенсія. Сума всієї грошової допомоги, пенсій і заробітку, яку отримувала сім'я, не могла бути нижчою за прожитковий мінімум та вищою за середній заробіток [10, ст.257].

Одним із завдань санітарії було усунення важких наслідків масових епідемій, які ширилися країною. З метою протидії епідемії тифу в Україні було проведено масштабну роботу. Так, 83 санбактеріологічні станції зробили 130.370 аналізів, а бактеріологічні інститути виробили 14 тис. сироваток і вакцин [11, арк.23].

Загрозу населенню становила епідемія холери, яка спалахнула спочатку в урожайних районах України, а в 1922 р. масово вразила голодуюче населення Півдня України (Одеса, Миколаїв, Мелітопіль, Бердянськ тощо) [9, с.8]. Радянські органи зобов'язали надзвичайні санітарні комісії сконцентрувати свою діяльність у двох напрямах: змусити комунальні відділи терміново привести у належний стан каналізаційні системи, водопроводи, вигрібні ями, смітники тощо; негайно привести у належний стан усі існуючі бані та пральні, а також забезпечити їх паливом для ефективного функціонування [12, ст.200].

На III Всеукраїнській сесії ВУЦВК, яка проходила 22-23 липня 1921 р., було прийнято рішення про активізацію протидії холері. В результаті, 23 липня 1921 р. ВУЦВК прийняв постанову «Про заходи боротьби з епідемією холери». Відповідно до її положень, протиепідемічний фронт оголошувався ударним, а тому всі радянські органи були зобов'язані надавати допомогу органам охорони здоров'я у цій справі [13, ст.384].

10 січня 1922 р. НКОЗ УСРР направив губздороввідділам циркуляри, спрямовані на протидію холері [14, арк. 2 зв]. З лютого 1922 р. обов'язковому щепленню підлягали робітники, службовці, школярі, червоноармійці та особи, що перебували в місцях позбавлення волі. З 6 по 12 квітня 1922 р. у Харкові відбувся III Всеукраїнський з'їзд бактеріологів та епідеміологів, у результаті якого було визнано необхідним проведення масових протихолерних щеплень. На цьому з'їзді були окреслені основні завдання у сфері санітарної організації України: ліквідація епідемій і проведення широких оздоровчих заходів; розроблення санітарного законодавства; залучення громадськості до профілактичної діяльності; зосередження організаційно-управлінської функції у сфері санітарії у компетенції держави [15, с.128].

Остаточно епідемія холери в УСРР була ліквідована лише в першому півріччі 1923 р., а захворюваність на епідемію тифу в період з січня по червень 1923 р. зменшилася у 7 разів. Приблизно такі ж результати були досягненні в боротьбі з поворотним тифом. Причинами цього були набуття природного імунітету, в результаті перенесених населенням хвороб, а також покращення матеріального рівня життя і проведення протиепідемічних заходів [16, с. 30].

Кліматичні умови Півдня України сприяли появі малярії, епідемія якої почала насуватися також на Північ та Правобережжя України. Якщо за 1922–1923 рр. кількість хворих на малярію становила 463, 3 тис. осіб, то в 1923–1924 рр. вона збільшилася до 822 тис. [4, с. 87]. Лише за 9 місяців 1924 р. на малярію захворіло 633.844 осіб [17, с.58]. Не випадково, 20 липня 1923 р. НКОЗ УСРР оприлюднив загальний план боротьби з малярією в УСРР. У ньому визначалися протималярійні заходи, а саме: своєчасність виявлення захворювання та його осередку; регулярне сповіщення про поширення епідемії; радикальні заходи лікування та ізоляція хворих; знищення зовнішніх збудників хвороби. Крім того, були визначені конкретні заходи з нерозповсюдження малярії, такі як: ізоляція, госпіталізація та лікування малярійних хворих; захист від комарів і їх знищення; поширення малярійної санітарної освіти; розповсюдження хініну, з розрахунку 15 грам на хворого. Зважаючи на проблему забезпечення хініном, було вирішено заготовити його за рахунок державних і місцевих коштів та звернутися за допомогою до іноземних організацій, які допомагали Україні пережити голод і епідемії (АРА, НАНСЕН, Міжнародний Червоний Хрест, Міжнародна епідемічна комісія) [18, арк.21].

На протидію малярії була спрямована постанова РНК УСРР від 26 липня 1924 р., відповідно до якої НКОЗ УСРР надавалося право, за висновком Центральної малярійної комісії, оголошувати місцевості під загрозою малярії. У таких місцевостях усі підприємства, а також кооперативні та промислові товариства виконували заходи із запобігання малярії. Якщо

причиною поширення малярії визнавалися болота, заболочені місцевості, плавні, водозбори, канави та інші водоймища, то підприємства здійснювали гідротехнічні та санітарно-технічні роботи за свої кошти. Крім того, протягом весни, забезпечували приміщення (робітничі казарми, гуртожитки тощо) сітками від комах. Кожне підприємство цієї місцевості здійснювало запобіжну хінізацію працівників. Малярійна комісія здійснювала обов'язкову реєстрацію підприємств, де хінізація повинна була здійснюватися обов'язково. Необхідні кошти на це надавало НКОЗ УСРР і місцеві виконкоми за поданням малярійної комісії. За невиконання цієї постанови, а також всіх постанов, які регулювали питання протидії малярії, винні особи притягалися до кримінальної відповідальності згідно з ст. 2172 КК УСРР [19, ст.164]. Завдяки вжитим протималярійним заходам у 1926 р. епідемія почала зменшуватися та досягла довоєнного рівня, а в 1927 р. знизилася ще на 9% [20, с.66].

На початку 20-х рр. Донецька, Таврійська, Катеринославська, Полтавська, Чернігівська губернії і міста Правобережної України перебували під загрозою зараження чуми. У зв'язку з цим 30 січня 1920 р. для протидії епідемії чуми у складі Всеукраїнської земельної комісії було утворено Український комітет з протидії чумі. Держава виділила для цього 80 млн. крб. Українському комітету з протидії чумі та місцевим комісіям було надане право відчужувати і знищувати, з видачею компенсації, заражене чумою майно [12, ст.11].

Одним із напрямів роботи органів охорони здоров'я була протидія туберкульозу. За неповними даними, у цей час на туберкульоз захворіло до 70% населення [1, с.51]. Серед причин загальної смертності міського населення України в 1923 р. туберкульоз становив 15,3% (дані по сільських місцевостях відсутні) [16, с.30]. Не випадково, НКОЗ УСРР неодноразово проводив трьохденники, спрямовані на протидію туберкульозу. Такі кампанії були проведені губздороввідділами в лютому 1923 р. та в березні 1925 р. [21, арк.307]. З метою збільшення спеціалістів, які могли надати лікувально-профілактичну допомогу хворим на туберкульоз, 14 лютого 1923 р. НКОЗ УСРР прийняв постанову «Про туберкульозні курси для лікарів». Навчання на курсах тривало упродовж чотирьох місяців. На курси зараховувалися лікарі з 3-річним клінічним або 4-річним лікарняним стажем [22, ст.170].

Отже, відсутність кваліфікованого санітарного медперсоналу, масові епідемії, голод, загалом незадовільний санітарний стан країни визначали зміст нормативно-правового регулювання періоду непу. Воно, передусім, спрямовувалося на формування санітарних установ, підготовку медичного персоналу у галузі санітарії, ліквідацію масових епідемій (тиф, холера, малярія, чума тощо), виробництво лікарських вакцин і сироваток, проведення лабораторних досліджень і масових щеплень населення та ін. При запобіганні інфекційним захворюванням застосовувалися, переважно, командно-адміністративні методи роботи: трудова повинність медперсоналу, оподаткування населення, а також примусове залучення підприємств і громадських організацій для протидії епідеміям. Завдяки проведеним організаційно-правовим заходам органам охорони здоров'я вдалося не лише призупинити ріст епідеміологічних захворювань, але й суттєво покращити ситуацію у санітарній сфері.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Кузьмінець Н. П. Охорона здоров'я в Україні в першій половині 1920-х років: історичний аспект / Н. П. Кузьмінець // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. – 2014. – Вип. 22. – С. 49-54.
2. Мельничук О. А. Соціальне страхування в радянській Україні (20 – 30-ті рр. XX ст.) / О. А. Мельничук. – Вінниця: Едельвейс і К, 2009. – 372 с.
3. Ткаченко І. В. Охорона здоров'я в Україні в роки нової економічної політики: соціально-історичний аспект: дис. … канд.. іст. наук: 07.00.01 / Ткаченко Ірина Владиславівна. – Черкаси, 2009. – 231 с.
4. Хорош І. Д. Розвиток охорони здоров'я на селі в УРСР (1918-1929 рр.) / І. Д. Хорош. – К.: «Здоров'я», 1969. – 172 с.
5. Ціборовський О. М. На варті здоров'я: Історія становлення соціальної медицини і охорони громадського здоров'я в Україні / О. М. Ціборовський. – К.: Факт, 2010. – 440 с.: іл.
6. Держархів Вінницької області, ф. Р-2659, оп. 1, спр. 34. – 23 арк.
7. Держархів Вінницької області, ф. Р-772, оп. 1, спр. 7. – 190 арк.
8. Збірник постанов та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1922-1923 рр. – Харьков: Літо-друкарня «Книгоспілки», 1922. – 1147 с.
9. Сборник постановлений, утверждённый Народным Комиссариатом Здравоохранения УССР. – Харьков: Типография Наркомздрава, 1922. – 80 с.
10. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины за 1919 р. – К.: Т-во «Печатня С. П. Яковлева», 1919. – 580 с.
11. Держархів Вінницької області, ф. Р-774, оп. 1, спр. 5. – 149 арк.

12. Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1919-1920 рр. – Харьков: Правительственная типография, 1921. – 790 с.
13. Збір законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1921 р. – Харьков: Вторая Советская типогр., Гончар. бульв. №6/2, 1921. – 703 с.
14. Держархів Вінницької області, ф. Р-777, оп. 2, спр. 15. – 43 арк.
15. Сборник действующего законодательства по медико-санитарному и аптечному делу в УССР (декреты, постановления, циркуляры, инструкции, положения, приказы и пр.); под ред. С. Г. Рапопорта, С. Л. Сокольского. – Харьков, 1926. – 667 с.
16. Томілін С. А. Спроба санітарного опису України / С. А. Томілін. – Харків: ЦСУ, 1928. – 67 с.
17. Бондаренко В. Боротьба з соціальними хворобами в радянській республіці. – Харків: Державне видавництво України, 1925. – 67 с.
18. Держархів Вінницької області, ф. Р-777, оп. 2, спр. 227. – 158 арк.
19. Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України: 4-е видання (офіційне) Народного Комісаріату Юстиції.– Харків: Друкарня УВО ім. М. Фрунзе, 1924. – 1052с.
20. Ткаченко І.В. Організація санітарної служби та головні напрямки діяльності санітарних закладів України у 20-ті роки ХХ ст. / І. В. Ткаченко // Гілея (науковий вісник): зб. наук. праць / [гол. редактор В. М. Вашкевич]. – К., 2008. – Вип. 15. – С. 60–67.
21. Держархів Вінницької області, ф. Р-774, оп. 1, спр. 10. – 575 арк.
22. Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1926 рік. – Харків: Укрголовліт Урядова друкарня ім. т. Фрунзе, 1926. – 818 с.

Melnychuk M.O. Prevention of Infectious Diseases among UkrSSR Population in the 1920s.

The article analyzes the normative and practical activities of the UkrSSR authorities taken to prevent and combat infectious diseases of the population.

Keywords: epidemic, infectious diseases, malaria, People's Commissariat of Health, the New Economic Policy, typhus, plague.

Мельничук М.О. Предотвращения инфекционных заболеваний населения УССР в 1920-х гг.

В статье проанализированы нормотворческая и практическая деятельность органов советской власти УССР по предотвращению и противодействию инфекционным заболеванием населения.

Ключевые слова: эпидемии, инфекционные заболевания, малярия, Народный комиссариат здравоохранения, новая экономическая политика, тиф, чума.

Статтю подано до редколегії 3.01.2017 р.

УДК 94:331.105.44(477):331.07(100)

З. Р. Вітенко

ПРОФСПІЛКИ УКРАЇНИ Й МІЖНАРОДНА ЧЕРВОНА ДОПОМОГА (1920-Х – 1930-Х РР.)

Міжнародна діяльність МОДР УРСР у контексті Всесоюзного та Світового значення поки що слабо висвітлені в історичній літературі. У цьому досліджені розглядаються деякі питання міжнародної діяльності українських профспілок та секцій МОДР України із зарубіжними секціями капіталістичних країн, наведені приклади форм зв'язків із закордонними робітниками. Проводиться дослідження діяльності профспілок та модрівців України у Всеукраїнських, Всесоюзних, та міжнародних конференціях МОДРу.

Ключові слова: МОДР, з'їзд, конференція, солідарність, комінтерн, профінтерн.

Актуальність даної статті полягає в тому, що запропонована тематика є мало вивченою українськими дослідниками, а всі попередні спроби дослідження зв'язків українських профспілок та секцій МОДРу із зарубіжним пролетаріатом були здійснені ще за радянської доби.

Міжнародна діяльність МОДР УРСР у контексті Всесоюзного та Світового значення була висвітлена окремими аспектами в дослідженнях В.В Іваненка [8], Л.С. Озерова [13], А. Панкратова [15], Є.Ф. Безродного [1], М.А. Журби [6], О.Ф. Осетрова [14], О.С.Крамара [11].

Мета статті – полягає у комплексному вивчені взаємозв'язків, форм взаємодопомоги між профспілками, секціями МОДРу УСРР та інших радянських республік, а також закордонних секцій модрівських та профспілкових організацій.

20-ті рр. XX ст. стали початком для розвитку міжнародного робітничого руху та робітничих взаємозв'язків. У 1922 р. за рішенням 4-го Конгресу Комінтерну була створена Всесоюзна організація МОДР, яка існувала до 1947 р. та мала свої представництва в багатьох країнах світу [1, с. 60].

МОДР, комуністична організація що надавала матеріальну підтримку лівим діячам по всьому світу. Завдання МОДРу визначалися таким чином:МОДР є організацією позапартійною і ставить собі на меті юридичну, моральну й матеріальну допомогу ув'язненим борцям революції, їхнім родичам і дітям, а також родинам загиблих товаришів. МОДР об'єднує навколо себе широкі маси робітників, селян дрібних службовців без розрізнення їхньої партійної належності [2, с.55].

Радянський уряд ставив перед собою головною метою після Жовтневої революції утвердитись у ряді Європейських країн, перетворити внутрішню російську революцію у світову. Планувалося це здійснити шляхом фінансування закордонних комуністичних партій, мітингів, демонстрацій, протестів, які проводив зарубіжний пролетаріат. До числа основних ленінських висновків у контексті світової революції, належав постулат про те, що в розвитку соціальної революції великого значення буде мати союз робітничого класу з національно визвольними революціями в колоніальних і напівколоніальних країнах. Ленін визначав, що «пролетаріат має стати пануючим класом у розумінні керівництва всіма трудящими, пануючи політично. Ідеологія робітничого класу пролетарський інтернаціоналізм мала стати ідеологічною програмою усієї сукупності громадських організацій, оскільки кожна з них повинна була здійснювати свої завдання, як частину завдань пролетарської диктатури» [3, с. 64].

Діяльність МОДРу в Україні можна розділити на два етапи. Перший розпочинається з 1922 р. від заснування і до 1934 р. Характеризується він активною діяльністю організації, створення нових секцій по всій країні, а також за кордоном, проведенням всеукраїнських, всесоюзних, та світових конференцій та з'їздів. Активна міжнародна діяльність, яка проявлялася в співпраці з такими організаціями як Профінтерн, Комінтерн, та іншими закордонними організаціями Червоної допомоги. Другий період 1934 – 1947 рр. [4, с. 10] характеризується зміцненням позицій тоталітарної влади в країні, що вело до скасування навіть зовнішніх форм модрівської демократії. Це знаходило свій вплив у порушені статутних вимог МОДРу, нерегулярному проведені конференцій, нарад активу МОДРу, в докорінній зміні керівних працівників верхнього ешелону. На початок 1938 року керівництво організаціями МОДРу на місцях знаходилося в занедбаному стані. З числа обраних у 1934 р. керівних працівників залишилися одиниці, через що в більшості організацій комітети припинили своє існування. Замість них для керівництва організації призначалися люди малоосвічені, некомпетентні, безініціативні [5, с. 321- 322].

Одним із найголовніших напрямів діяльності модрівських організацій було виховання широких мас радянських людей у дусі пролетарського соціалістичного інтернаціоналізму. Свою діяльність МОДР України в значній мірі проводив через профспілки, які об'єднували робітників у єдину силу.

До головних засобів діяльності модрівців можна віднести: листування із закордонними робітниками, шефство над політв'язнями, засів «модрівських гектарів», участь іноземних робітників та спеціалістів у відбудові економіки УСРР, обмін делегаціями, надання допомоги емігрантам, матеріальна допомога лівим діячам та їх сімей, фінансовою підтримкою робітничих страйків, демонстрацій, терористичних актів проти влади в європейських країнах.

Однією з найпоширеніших форм роботи МОДРу було шефство над «політичними в'язнями» - моральна підтримка, матеріальна допомога тощо. «Положення про шефство над політв'язнями в капіталістичних країнах» було прийняте Всесоюзним з'їздом МОДР, на основі якого розроблено й прийнято положення про шефські комісії, що визначало їх конкретні завдання, цілі та функції.

За губернськими організаціями були закріплені тюрми з політв'язнями над якими вони шефствували. Модрівці Харкова шефствували над тюрмами Німеччини, Полтава – Болгарії, Києва – Львова і так далі.

Робітники Артемівського округу підтримували зв'язки із ув'язненими тюрем Німеччини. Робітники України слідкували за боротьбою зарубіжного пролетаріату за кращі умови праці. У Харкові було зібрано 11667 руб. у фонд допомоги «В'язням Польщі» [6, арк. 148, 121зв].

Потік листів «політв'язням» від модрівців України збільшувався кожного року. Якщо з листопада 1924 р. по лютий 1925 р. в європейські тюрми було надіслано 28 листів, то в 1928 р. було надіслано 182 листи.

Листування відбувалося також між робітниками заводів, фабрик та інших установ. Так робітники Харківського електрохімічного заводу налагодили листування із робітниками Берлінського електрозаводу фірми АЕГ, з робітниками електриками Франції, Австрії, Чехословаччини. З робітниками 32 промислових підприємств 11 європейських країн

листувалися модрівці Кривбасу. Так, у 1934 р. ними було відправлено 715 листів, одержано 500, у 1935 р. відправлено 560, отримано 356 листів [7, арк. 5, 3зв].

Однак міжнародні зв'язки модрівців України з «політв'язнями» та закордонними робітниками мали ідеологічний та пропагандитський характер, адже не рідко ув'язнені являлися учасниками та організаторами терактів, революційних демонстрацій, за що і були кинуті до в'язниці, а листування між ними не відображало реальну дійсність всіх подій, яка була спотворена тоталітарною владою.

Ще однією формою роботи модрівців України було надання притулку політемігрантам, що приїздили з різних причин до СРСР. 1925 р. на пленуму ЦК МОДР України було затверджено положення в справах політемігрантів при ЦК МОДР, в якому передбачалося керуватися загальними положеннями і про все повідомляти центральним органам. Товариство політемігрантів проводило велику роботу – купували будинки для політемігрантів, допомагали матеріально, влаштовували на роботу, навчали і т. д.

У 1925 р. до України прибуло 400 політемігрантів. Вони були використані в пропогандитських цілях, залучалися до пропагування ідей МОДРу, комуністичної влади серед робітників України [8, с.65].

Характерними міжнародними зв'язками була участь іноземних робітників та спеціалістів у відбудові економіки УСРР. Масово цей рух набрав оберти у 1928 році, коли на шахти Донбасу приїздили німецькі гірники, які ділилися досвідом видобутку вугілля у Німеччині.

На початок 1931 р. в Україні працювало 830 іноземців, а у квітні 1932 р. – вже 2035. Вони привозили із собою нову техніку, навчали радянських робітників користуватися нею [9, с.73]. Приїздили вони до СРСР через різні причини, як через важке матеріальне становище пов'язане із світовою економічною кризою, так через яскраву пропаганду радянських вербувальників, які обіцяли їм «золоті гори» в СРСР. Політико – виховну роботу серед іноземних спеціалістів проводили партійні та профспілкові організації підприємств і установ. Вона проводилася у формах: доповідей, дискусій, екскурсій по країні. Проте багато із них були обдурені і не поставлені до відома про реальні умови життя. Так замість окремих квартир вони отримали гуртожитки, бараки де проживали спільно, харчування було дорогим, та не якісним, через що багато іноземних робітників почали масово хворіти на шлункові хвороби, заробітна плата не відповідала обіцяній, була відсутня якісна медицини. Через це велика кількість іноземців повертались назад до дому і на 1935 р. в країні майже не залишилось іноземних спеціалістів та робітників [10, арк. . 160, 138зв].

В діяльності МОДР виникла ще одна цікава форма роботи – обмін делегаціями. Відвідання УСРР іноземними робітничими делегаціями мало велике значення для зміцнення міжнародних зв'язків. Зарубіжні делегації безпосередньо знайомилися із справами і життям радянських людей [11, с. 235].

Однією із перших була делегація німецьких робітників, яка відвідала Харківський паровозоремонтний завод, знайомилася з модрівською роботою на заводі, а потім делегація ХТЗ відвідала Німеччину, після чого робітники налагодили постійне листування між собою [12, с.57].

Наступною була делегація англійських тред-юніонів, яка прибула до Москви 11 листопада 1924 р. [13, арк. 100, 83зв].

Після перебування в Москві делегація англійських тред-юніонів, розділившись на дві групи, здійснила поїздку по Радянському Союзу. Перша група в складі П. Парселя, Г. Сміта та Фіндлея поїхали на Донбас через Харків [14, с.20].

24 листопада до Харкова прибула також і друга група, яка виїздила у Закавказзя. Діячів тред-юніонів прийняв голова ЦВК УРСР Г.І. Петровський та голова Раднаркому України В.Я. Чубар.

Члени делегації відвідали Укрпрофраду, побували в дитячому садку. На заводах «Серп і молот», паровозобудівному та ін. гості оглядали устаткування, цікавилися продуктивністю праці, заробітною платою, знайомилися із системою соціального страхування та іншими питаннями.

Представники тред-юніонів взяли участь у загальноміській конференції фабзавкомів і місцевих комітетів профспілок. Частина делегації, що виїхала у Донбас, відвідала Горлівку, Донецьк, Шепетівку та інші міста, детально знайомилася з життям та умовами праці радянських робітників [15, с. 96].

Після громадянської війни, змучений голодом 1921-23 рр., політикою червоного терору, яку проводила радянська влада, будучи в край важкому становищі, пролетаріат України підтримував міжнародний робітничий рух шляхом грошових пожертв, які далеко проводилися не добровільно.

Збір коштів на потреби організації, був одним із основних форм роботи. Значний грошовий вклад у роботу МОДР внесли модрівці України. У 1926 р. сума допомоги становила 185 168 крб.,

а в 1927 вона збільшилась до 193 280 крб., за сіень – жотень 1928р. нею було направлено 314904 крб.

У 1932 р. було введено «шефський гривеник», як постійний супутник членського внеску. У 1932 – 1935 р. робітники України зібрали у фонд допомоги борцям революції в європейських країнах 9 млн. 622 тис. крб. На Дніпропетровщині в 1934 -1935 рр. було зібрано 2 млн. 450 тис. крб., Донеччині – 1 млн. 149 тис. крб., Київщині – 801 тис. крб [16, арк. 88, 75].

Проте реальний стан робітничого руху далеко відрізнявся від того, що змальовувало радянське керівництво. Робітники працювали в жахливих умовах, обладнання було застарілим, в деяких шахтах вугілля видобували мало не руками. Проживали спільно великими групами і жінки і чоловіки разом у гуртожитках, бараках. Харчування було неякісним, багато продуктів взагалі не було, а ті що привозилися були непридатними до споживання. Заробітна плата була низькою, якої ледве вистачало на проживання. Незважаючи на все це робітничий рух затьмарений радянською пропагандою, «добровільно-примусово» вносив матеріальні та інші форми допомоги міжнародному робітничому рухові.

Отже, вищезазначене свідчить про те що, профспілки та «Міжнародна організація червоної допомоги» України проводили активну міжнародну діяльність, встановлювали різноманітні зв'язки з іноземними робітниками, спеціалістами, та робітничими організаціями, які проявлялися у формі листування, грошовій допомозі, участь у конференціях, з'їздах, як Всеукраїнського, Всесоюзного та Світового значення. Хоча в багатьох випадках така діяльність проводилася не на добровільній основі та шляхом ідеологічної пропаганди, яку проводив Радянський союз.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Бондар В.П. Інтернаціональні зв'язки робітничого класу України в 30-х роках / В.П Бондар // УІЖ. – 1968. – №6. – С. 55 – 62.
2. Гусаров В.К. Діяльність модрівських організацій Української РСР у справі зміцнення інтернаціональних зв'язків з зарубіжним пролетаріатом (1922 – 1928 рр.) / В.К. Гусаров // Питання нової та новітньої історії – 1972. – №14. – С. 55 – 60.
3. Іваненко В.В. Джерела народної дипломатії: Міжнародні зв'язки трудящих України в 20-30 рр. / В.В. Іваненко. – Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1992. 159 с.
4. Бондар В.П. Солідарність і дружба. Інтернаціональні зв'язки трудящих зарубіжних країн / В.Н. Бондар. – Київ: Наукова думка, 1970. – 146 с.
5. Журба М.А. Етнонаціональні та міжнародні аспекти діяльності громадських обєднань українського села (20-30 рр. ХХ ст.) / М.А. Журба. – Київ: Науковий світ, 2002. – 455 с.
6. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. 2605, оп.3, спр.1581. – 148 арк.
7. ЦДАВО України, ф. 2605, оп.4, спр.191. – 5 арк.
8. Іваненко В.В. З досвіду діяльності української організації МОДР у зміцнені інтернаціональних зв'язків з трудящими зарубіжних країн (1933 – 1937 рр.) / В.В. Іваненко // УІЖ. – 1975. – №5. – С. 61 – 70.
9. Кравченко П.М. Індустріальне будівництво в Україні (друга половина 20-х – 30-ті роки ХХ ст..): Дис… канд. істор.наук: 07.00.01 / П.М Кравченко. – К., 1997. – 174 с.
10. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), ф.1, оп.20, спр.4225. – 160 арк.
11. Панкратов А. Международная деятельность советских профсоюзов (1918-1941) / А. Панкратов. – Горьський: Волго – Вятское книгоиздательство, 1972. – 480 с.
12. Безродный Е.Ф. Участие советской Украины в международных связях СССР (1923-1929): Дис... д-ра ист.наук: 07.00.05 / Е.Ф. Безродный; МП УССР; Киевский гос. пед. ин-т. – Киев, 1979. – 466 с.
13. ЦДАВО України, ф. 2605, оп.2, спр.681. – 100 арк.
14. Осетров О.Ф. Братерські зв'язки робітників Радянської України та Англії (1924-1927) / О.Ф. Осетров. // Укр. Істор. Журн. – 1966. – №8. – С. 13-23.
15. Иоффе А.Е. Первая советская п'ятилітка и международный пролетаріат / А.Е. Иоффе. – Москва: Госполитиздат, 1969. – 320 с.
16. ЦДАВО України, ф. 2605, оп.3, спр.1584. – 88 арк.

Vitenko Z.R. Trade Unions of Ukraine and the International Red Help (1920s - 1930ss).

International activities of the UkrSSR International Red Help on the All-Union and World level are still poorly covered in historical literature. This study addresses issues of international activities of Ukrainian trade unions and Ukrainean sections of International Red Help with foreign sections of the capitalist countries. It provides examples of relations schemes with foreign workers. The author

analyzes activities of the trade unions and activists of Ukraine in Ukrainian, All-Union and international conferences of International Red Help Organizations.

Key words: International Red Help Organizations, congress, conference, solidarity, Comintern, Profintern.

Витенко З.Р. Профсоюзы Украины и Международная Красная Помощь (1920-х - 1930-х гг.)

Международная деятельность МОПР УССР в контексте Всесоюзного и Всемирного значения пока слабо освещены в исторической литературе. В данном исследовании рассматриваются некоторые вопросы международной деятельности украинских профсоюзов и секций МОПР Украины с зарубежными секциями капиталистических стран, приведены примеры форм связей с зарубежными рабочими. Проводится исследование деятельности профсоюзов и модривцив Украины во Всеукраинских, Всесоюзных и международных конференциях МОПРа.

Ключевые слова: МОПР, съезд, конференция, солидарность, коминтерн, Профинтерн.

Статтю подано до редколегії 12.01.2017 р.

УДК 947.084.3/6 (477.82)

Я.М. Мартинюк

ОРГАНІЗАЦІЙНА СТРУКТУРА ОРГАНІВ МІСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ НА ВОЛИНІ В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

Стаття присвячена дослідженню інституту місцевого самоврядування, котрий функціонував на Волині у міжвоєнний період. У роботі, на основі аналізу опублікованих і архівних джерел, наукової літератури, охарактеризовано головні етапи законодавчого становлення органів міського і територіального самоврядування. Висвітлено їх організаційну структуру, досліджено основні напрями і форми діяльності самоврядних інституцій, а також шляхи та методи здійснення урядового контролю за ними.

Ключові слова: Волинське воєводство, територіальне самоврядування, міське самоврядування, гміна, повіт, магістрат.

Вивчення проблеми становлення та функціонування на Волині в міжвоєнний період інституту самоврядування викликане цілою низкою причин. По-перше, міське і територіальне самоуправління відігравало важливу роль у житті Волинського воєводства. У кожному повіті і гміні, сільській громаді та місті краю існували виборні органи, котрі були покликані виконувати відповідні завдання в галузі господарчого, суспільно-політичного й культурного життя регіону. По-друге, у 20-30-х роках українсько-польські відносини були неоднозначними і суперечливими, що також позначилося на структурі і діяльності органів місцевого самоврядування. По-третє, в час, коли формується нова система територіального управління нашої держави, налагоджуються і встановлюються шляхи та механізми вирішення найгостріших проблем соціально-економічного та суспільно-політичного характеру, науковий аналіз історичного досвіду окремих регіонів України стає особливо необхідним. Отже, окрім суто наукового інтересу, актуальність піднятої проблеми зумовлена також практичними потребами сьогодення.

Слід відмітити, що найбільший внесок у вивчення окремих питань, пов'язаних з історією створення та діяльністю інституту самоврядування як на Волині, так і загалом у Другій Речі Посполитій зробили польські вчені – історики та правознавці. У сучасній польській історіографії є низка публікацій з окремих проблем історії нашого краю в період між двома світовими війнами, а також статті, присвячені конкретно діяльності органів міського та територіального самоврядування в Польщі [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7; 8; 9]. Вміщений в них науковий матеріал дає можливість зробити порівняльний аналіз процесів утворення та організаційного становлення самоуправ на території різних польських воєводств, їх національного та професійного складу, а також методів та напрямів роботи.

Огляд наукової літератури дає підстави для висновку, що, незважаючи на наявність низки праць польських науковців, у яких висвітлюються проблеми діяльності самоврядних інституцій на Волині у міжвоєнний період, у вітчизняній історіографії на сьогодні немає спеціальних комплексних досліджень, у яких би розглядалися ці питання.

Міське самоврядування в Другій Речі Посполитій до 1933 року опиралося на чисельні інструкції державної адміністрації, регулюючи його діяльність. Таким документом стало «Розпорядження Генерального комісара Східних земель», видане 14 серпня 1919 р. [10, с. 126]. Згідно із ним міська гміна вважалася територіальною самоврядною одиницею і правовою

особою, а її членами – особи, котрі: володіли нерухомістю та проживали не менше 3 місяців на території гміни; або народилися в Другій Речі Посполитій і мешкали в гміні не менше 10 місяців. Цим же розпорядженням членам гміни надавалося право брати участь у виборах до органів гмінного самоврядування та їх роботі, користуватися її майном, а також, в разі потреби, її опікою. Поряд з цим в документі вказано, що обов'язками членів гміни є неухильне виконання рішень та розпоряджень органів міського самоврядування, а також своєчасна сплата податків та інших поборів на користь гміни. Всі права, зокрема і виборче, член міської гміни втрачав у разі скоєння ним злочину і з моменту початку слідства.

У розділі «Про обсяг діяльності міської гміни» сказано, що до сфери її діяльності «належать справи, котрі торкаються матеріального добробуту, культури та охорони здоров'я її населення, а також справи, доручені їй адміністративною владою» [10, с. 128]. Так, наприклад, до компетенції органів гмінного самоврядування входило: розпорядження її майном, прибутками, видатками, а також натуральними повинностями населення гміни; будівництво і утримання міських доріг, мостів, вулиць, площ, скверів і т.п.; будівництво та ремонт міського водопроводу та каналізації; електрифікація міста; підтримка місцевої торгівлі, промислу та ремесел, організація торгів та ярмарок; охорона в містах громадської безпеки та правопорядку.

Окремі параграфи документу зобов'язували міські самоуправи піклуватися про здоров'я та рівень освіти населення гміни, будувати та утримувати лікарні, школи, бібліотеки, музеї, театри і т.п. В обсяг діяльності органів самоуправління міської гміни входила і доброчинна діяльність.

Особливості організаційної структури та функціонування таких інституцій міського самоврядування як міська рада та магістрат висвітлені у четвертому та п'ятому розділах розпорядження Генерального комісара. До складу міської ради входили радники і члени магістрату. Кількість радників залежала від кількості населення міста, але при цьому, однак, не повинна була перевищувати 70 чоловік. Радники обиралися на три роки і на цей час позбавлялися права займати посади в урядових установах.

Активним виборчим правом до міських рад, згідно із розпорядженням Генерального комісара Східних земель «Про вибори до тимчасових міських рад» володіли всі мешканці міста без різниці статі, які досягли 21-річного віку і постійно проживали в даній міській гміні принаймні 10 місяців. Не могли користуватися виборчим правом особи, які займали керівні посади в органах державної адміністрації (наприклад, окружний та повітовий комісари), перебували на службі в правоохоронних органах (поліції), а також військові. Позбавлялися виборчих прав чи обмежувались у правах члени гміни, проти яких було порушено кримінальну справу. Пасивне виборче право до міської ради мали особи, які відповідали наступним умовам: а) володіли активним виборчим правом; б) досягли 25-річного віку; в) вміли читати і писати польською мовою [11, с. 42].

Як представниця гміни міська рада була покликана виконувати функції законодавчого та наглядового органу в справах, що входили в обсяг її діяльності. У 17 параграфі згадуваного розпорядження підкреслювалось, що міська рада має право самостійно ухвалювати правила для власної діяльності, а також для роботи будь-яких своїх комісій та магістрату [10, с. 127]. Проведення виборів членів магістрату – також одна із функцій, яка входила у широку компетенцію міської ради. Міська рада зобов'язувалась ухвалювати посадові штати органів міського самоврядування, зокрема, магістрату, і оплачувати їх. Цій самоуправі надавалося право представництва під час судових процесів, на яких позивачем виступало місто; підписання угод, що вирішували суперечки стосовно міської нерухомості і т.п. Міська рада самостійно затверджувала плани забудови гміни та вносила корективи в ці плани, зверталася до урядових установ з пропозиціями щодо зміни кордонів гміни, а також надавала «почесне обивательство» жителям міста.

На засіданнях міської ради головував бургомістр чи його заступник. Однак під час розгляду скарг, складених членами гміни на магістрат та окремих його членів, головою засідання був спеціально обраний з цією метою радник. Засідання скликалося щонайменше раз у місяць, за винятком періоду літніх канікул. Згідно із документом, головуючий зобов'язаний був скликати засідання на вимогу четвертої частини членів ради. Як правило, вони проводилися відкриті, але знову ж таки, за пропозицією четвертої частини присутніх радників, оголошувалися таємними. Під час дебатів про бюджет і обговорення фінансів міста в будь-якому випадку засідання ради міської гміни були відкритими. Правомочним вважалося рішення, яке приймалося більшістю голосів.

Ухвали міської ради протягом трьох днів з моменту прийняття доводились до відома громадськості, а протягом десяти днів подавалися на розгляд адміністрації. Отже, незважаючи на декларовану розпорядженням Генерального комісара самостійність ради, влада не втрачала контролю за її діяльністю. Про це свідчать і 36-37 параграфи цього ж документу, в яких підкреслюється, що рішення у справах, котрі торкаються фінансів гміни вимагають згоди адміністрації: «Рішення міської ради впроваджуються в життя у тому випадку, коли наглядова

влада протягом двох тижнів з моменту отримання тексту цих рішень їх не припинити і не заборонить» [10, с. 128].

Такій важливій інституції самоврядування як магістрат присвячено окремий розділ документу. В ньому говориться: «Членами магістрату є бургомістр, його заступники і лавники. Міська рада визначала кількість лавників таким чином, щоб вона не перевищувала 10 відсотків кількості радників» [10, с. 129]. Рішення міської ради стосовно складу магістрату вимагало обов'язкового затвердження відповідних урядових установ.

Строк перебування членів магістрату на посадах був три роки, тобто до кінця каденції міської ради. Основними вимогами до новообраних лавників були: перебування членами міської гміни будь-якого міста в межах Речі Посполитої і користування виборчим правом до її ради. Від так званої президії магістрату, тобто бургомістра та його заступників вимагалось обов'язкове знання польської мови. Їх кандидатури проходили затвердження державною адміністрацією. У тому випадку, коли кандидатура не підтримувалась, органами влади проводились нові вибори. Якщо ж радники повторно обирали кандидата, який не схвалювався, наглядова влада призначала певного члена президії магістрату і призначений керував, доки не затверджувався кандидат, обраний радниками [10, с. 129]. Таким чином, адміністрація отримувала право відхиляти кандидатури бургомістрів до тих пір, поки результати виборів не починали відповідати всім її вимогам. У подальшому це значно вплинуло на національний та соціальний склад магістратів Волинського воєводства.

До обсягу діяльності магістрату як «керівного і виконавчого органу гміни» належало: втілення в життя рішень міської ради; здійснення контролю над її прибутками та видатками; розподіл гмінних податків і повинностей відповідно до статутів, розпоряджень та рішень міської ради; створення проектів бюджету та подання їх в означений термін на розгляд міською радою.

Окрім переліченого, магістрату надавалося право на власний розсуд розпоряджатись майном міста та проводити його систематичну інвентаризацію, а також виступати від імені міста в суді [10, с. 130]. Однак функціонування цієї самоврядної інституції, з досить широкою компетенцією, проходило під постійним контролем владних структур. Магістрат зобов'язаний був систематично звітуватись міській раді про свою діяльність і про діяльність підлеглих йому установ; про стан збереження майна гміни, про виконання бюджету і т.п.

Бургомістр як керівник магістрату у надзвичайних випадках виконував всі функції, що належали цій самоуправі. Подібні, самостійно прийняті рішення обов'язково затверджувались на найближчому засіданні магістрату. Якщо ж бургомістр тимчасово не міг виконувати свою роботу, всі його права переходили до заступника. Розподіл функцій між членами магістрату окреслював спеціальний документ, але бургомістр як його керівник мав право здійснювати кадрові зміни в його структурі [10, с. 130].

Рішення магістрату приймалися більшістю голосів і подавалися до відома міської ради. Так само, магістрат протягом двох тижнів міг призупинити чи припинити до нового розгляду ті ухвали міської ради, які перевищували її компетенцію, а також виконання яких могло принести шкоду місту. Аналогічними правами стосовно рішень магістрату володів і бургомістр.

Нагляд за діяльністю органів міського самоврядування здійснювався повітовим та окружним комісаром. Особливо строго контролювався міський бюджет та фінанси. Якщо міські самоуправи не виконували свої обов'язки в межах бюджету, чи виконували їх неналежним чином, наглядова влада здійснювала необхідні розпорядження щодо джерел фінансування потреб міста. Державна адміністрація мала право особисто чи через представників здійснювати ревізії документації та фінансів міських самоуправ. Органи міського самоврядування зобов'язані були всіляко при цьому їй допомагати.

Генеральний комісар Східних земель мав право розпуску міської ради. Протягом трьох тижнів з моменту розпуску оголошувалися вибори, а до обрання нового складу міської ради всі її функції виконував магістрат.

Особливості фінансування міст та перелік можливих джерел доходів органів міського самоврядування чітко окреслено в Розпорядженні Генерального комісара Східних земель від 30 листопада 1919 року. У документі говориться, що для виконання завдань, покладених на міське самоуправління державною владою, вони мають право користуватися наступними джерелами прибутку: власним майном; міськими підприємствами, які підлягали законодавству, регулюючому приватну підприємницьку діяльність; торгівельними монополіями; позиками; одноразовими прибутками від продажу частини міського майна тощо [12, с. 252].

Окрім переліченого, законодавство Речі Посполитої надавало органам міського самоврядування право на стягнення різноманітних оплат та податків. Наприклад, на користь міста йшли кошти, отримані від окремих осіб та установ за користування послугами міських канцелярій. Платними були місця на вулицях та площах для ведення торгівлі та промислів; право в'їзду і постою на території міста та ін. Крім загальних, магістрат отримував спеціальні оплати за побудову та утримування «закладів і установ громадського користування, з тих

власників нерухомості, а також промисловців і торгівців, котрі із згадуваних закладів і установ одержують прибутки» [12, с. 253].

Податки органи міського самоврядування могли стягувати у формі додатків до державних, а також у формі самостійних податків безпосередніх та опосередкованих. До податків, котрі, як правило, отримувалися через місто, відносяться наступні: податок на міську нерухомість; податок на торгівлю та промисли; податок на утримання ресторанів, готелів, кондитерських, їдалень і т.п.; житловий податок.

Серед поборів, що збиралися на користь міста, були податки за користування кіньми, підводами, автомобілями і, навіть, велосипедами; а також на публічні видовища та на рекламні вивіски. Міські самоуправи самостійно визначали їх розміри та форми. Однак, рішення міських рад щодо встановлення чи зміни оплат та податків (за винятком податку на торгівлю та промисли) вимагали дозволу державної адміністрації.

Одним із джерел прибутків міського самоврядування, зафіксованим у розпорядженні, було встановлення монополії самоуправ на купівлю та продаж деяких предметів торгівлі за винятком тих, що становили монополію держави. Згідно із документом міста мали право отримувати позики на покриття надзвичайних потреб, спричинених війною чи стихійним лихом, а також для інвестування у міське господарство [12, с. 253].

Історичний розвиток Волині у складі Другої Речі Посполитої відзначався багатьма особливостями, зумовленими як політикою правлячих кіл Польщі, так і внутрішніми економічними, соціальними і культурними потребами регіону. Урядові кола проводили політику, спрямовану на інкорпорацію краю у польську державу, на поступову полонізацію і асиміляцію волинян. Цій політиці підпорядковувалося й самоврядування на Волині. У той же час важливою метою органів територіального та міського самоуправління було забезпечення соціальних потреб населення й підвищення рівня господарчого розвитку краю. Самоуправи відносно успішно регулювали ті сторони життя регіону, які держава була не в змозі вирішувати.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Szwed R. Polska Partia Socjalistyczna w wyborach samorządow terytorialnych w latach 1919–1939 / R. Szwed. – Częstochowa, 1993. – 133 s.
2. Antczak S. Samorząd miejski Poznania w latach 1919–1933 / S. Antczak // Kron. M. Pozn. – 1996. – №l. – S.11-17.
3. Dalecki M. Ustrój samorządowych władz miejskich Przemyśla w latach 1918-1939 / M. Dalecki // Rocznik Przemyślowy. – 1997. – T. 33. – S.5-9.
4. Chojecka E. Sląskie tradycje samorządowe / E. Chojecka // Myśl Protestantska. – 1997. – №1. – S.28-35.
5. Węgrzyn L. Związki międzykomunalne w II Rzeczypospolitej / L. Węgrzyn // Finansy Komunalne. – 1996.– №6. – S. 83-86.
6. Siwerski A. Zakresy zadań realizowanych przez samorządy terytorialne w latach 1918-1990 / A. Siwerski // Zęszyt Naukowy Ekonomichny. – Z. 20. – 1994. – S. 45-53.
7. Nowicki H. Samorząd terytorialny w okresie Drugej Rzeczypospolitej na Kresach Wschodnich / H. Nowicki // Polska i Ukraina. – Toruń, 1997. – S. 455-472.
8. Nartonowicz-Kot M. Oblicze polityczne samorządu miejskiego Łodzi w latach 1919–1939 / M. Nartonowicz-Kot // Rocznik Łodzki. – T.XXXI. – 1982. – S. 113-117.
9. Sikora D. Samorząd miejski Białej Podlaskiej w przededniu II wojny światowej / D. Sikora // Pódlaski Kwartalnik Kulturalni. – 1998. – №4. – S. 23-34.
10. Dziennik Urzędowy Zarządy Cywilnego Ziem Wschodnich. – 1919. – №12.
11. Dziennik Urzędowy Zarządy Cywilnego Ziem Wschodnich. – 1919. – №7.
12. Dziennik Urzędowy Zarządy Cywilnego Ziem Wschodnich. – 1919. – №27.

Martynyuk Ya.M. The Organizational Structure of the Municipal Self-governing Bodies in Volyn in the Period between the World Wars

The article is dedicated to the study of the institute of the local self-government which functioned in Volyn during the period between the world wars. The author analyzes published and archival documents, scientific literature and describes the main stages of the municipal and local self-governing bodies' foundation. The research highlights organizational structure, main directions and forms of the self-governing establishments' activities, and the ways and methods of the government's control.

Key words: Volyn principality, local self-government, municipal self-government, gmina, povit, magistrate.

Мартынюк Я.Н. Организационная структура органов городского самоуправления на Волыни в период между мировыми войнами.

Статья посвящена исследованию института местного самоуправления, который функционировал на Волыни в период между мировыми войнами. В работе на основе анализа опубликованных и архивных источников, научной литературы, охарактеризованы основные этапы законодательного становления органов городского и территориального самоуправления. Освещены их организационная структура, основные направления и формы деятельности самоуправляющихся учреждений, а также пути и методы осуществления правительственного контроля над ними.

Ключевые слова: Волынское воеводство, территориальное самоуправление, городское самоуправление, гмина, уезд, магистрат.

Статтю подано до редколегії 27.12.2016 р.

УДК 94(477):329»1930»

Н.Г. Захарчин, Л.Б. Шептицька

ПАЦИФІКАЦІЯ ЛЬВІВСЬКОГО ПОВІТУ У ВИСВІТЛЕННІ ОФІЦІЙНОГО ДРУКОВАНОГО ОРГАНУ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНОГО ОБ'ЄДНАННЯ (УНДО) – ГАЗЕТИ «ДІЛО»

Висвітлюється політика пацифікації в селах Львівського повіту у другій половині 1930 р. На основі дослідження матеріалів офіційного друкованого органу Українського національно-демократичного об'єднання – «Діла» показано основні різновиди політичної каральної акції щодо українців краю. З політичного погляду національні відносини в краї внаслідок пацифікації різко змінили свій тип з формально рівноправних на відносини панування польської нації над українською.

Ключові слова: пацифікація, газета «Діло», Львівський повіт, село

У міжвоєнний (1918 – 1939 рр.) період Україна була поділена між чотирма державами. На території українських земель, які перебували у складі Польщі, відносини між польською та українською націями були неоднозначними та чергувалися від відкритого конфлікту до тимчасового порозуміння. Найбільше після українсько-польської війни 1918 – 1919 рр. загострення міжнаціональних відносин мало місце у 1930 р. Це вилилось у др. пол. 1930 р. у владну політику сили – «пацифікацію», «умиротворення», «втихомирення» щодо українців Галичини. З політичного погляду національні відносини в краї внаслідок пацифікації різко змінили свій тип з формально рівноправних (як це декларувалося т.зв. Березневою (1921 р.) Конституцією Другої Речі Посполитої) на відносини панування титульної польської нації над українською меншиною. Оцінки цих подій є неоднозначними і різняться у представників різних наукових шкіл. За усієї різноманітності джерел, на нашу думку, не повною мірою використана тогочасна преса, зокремао фіційний друкований орган УНДО – «Діло».

Однією з перших, об'єктивних та науково обґрунтованих праць пострадянського періоду, присвячених темі пацифікації, стала робота Михайла Швагуляка [1]. У ній на основі різного роду джерел розкриваються передумови, становище українського громадянства перед початком пацифікації, а також реакція світової спільноти на акцію польської влади. Ці ж питання – ґенезу пацифікації в Галичині, її особливості та вплив на українсько-польські відносини досліджували Р. Скакун [2], В. Виздрик [3], М. Гавришко [4], Р. Гусак та Н. Коростіль [5], М. Маршала [6], Р. Новак [7], М. Пиріг [8], І. Саківський [9], М. Шміла [10] та ін. вітчизняні науковці. Документальні свідчення – фотографії, протоколи очевидців, свідчення лікарів, судові документи періоду пацифікації 1930 р. зібрані у єдиному діаспорному виданні – «На вічну ганьбу Польщі, твердині варварства в Європі» [11]. Водночас, пацифікація на різного роду підрівнях, зокрема, у селах Львівщини, не була предметом окремого дослідження науковців. Заповнити цю лакуну певною мірою допоможе аналіз друкованих матеріалів видання Українського національно-демократичного об'єднання часопису «Діло».

Метою статті є висвітлення процесу пацифікації в приміських селах Львова крізь призму газетних повідомлень, новин та статей офіційного органу УНДО – «Діла».

Вважається, що першопричиною початку пацифікації на українських землях Галичини були масові підпали маєтків польських власників з ініціативи УВО. У газеті «Діло» опис подій, що передували пацифікації, почався із невеличкої замітки на п'ятій сторінці видання у рубриці «Новинки», підрубриці «Ревізії». Повідомлялось, що в ніч з 15 на 16 липня 1930 р. у фільварку в с. Вислобоки Львівського повіту згоріли 4 шопи з пашею та господарськими машинами. Все майно було власністю колишнього міністра оборони РП Юліана Мальчевського. Пожежу

ліквідовано за сприяння пожежних відділень підльвівських сіл Вислобоки, Ременів, Запитів, Стронятин, Сулимів товариства «Луг», відтак, пожежна бригада зі Львова приїхала на місце події та повернулась назад. А вже 17 – 18 липня 1930 р. львівська поліція провела т. зв. «ревізії», або обшуки у «студентів і свідомих селян у Вислобоках і дооколичних селах: Запитові, Підлісках Малих, Стронятині і Ременові». [12, с. 5]. Було арештовано студентів, абсольвентів (випускників) гімназій Михайла Карамана, Михайла Чайківського, Михайла Куземського, Василя Цигана та селянина Володимира Кремінецького. [13, с. 4], яких звинуватили у підпалі та членстві в УВО.

Друга, вже масштабніша акція, на яку звернуло увагу видання, не стосувалася власне Львівського повіту, але стала початком великої полеміки у пресі, як українській, так і польській, а надалі поштовхом до пацифікації [14, с. 1; 15, с. 1; 16, с. 1; 17, с. 1]. 30 липня 1930 р. було здійснено напад на поштовий «амбулянс», який їхав з Бібрки. Одного з поліцейських було вбито нападниками, також один з нападників, отримавши поранення, застрелив себе на місці події [18, с. 4]. Загиблим виявився студент третього курсу Г. Пісецький, який мав при собі посвідчення УВО.

Пацифікаційні акції, які розпочались у вересні 1930 р. у Львівському повіті, у висвітленні «Діла» можна класифікувати за різними розрядами. Це, по-перше, акції прямої дії, направлені на залякування українців, що включали, окрім обшуків, масові конфіскації продуктів, нищення майна та арешти активу сіл. Такі акції були проведені у Вислобоках, Дмитровичах, Запитові, Підлісках Малих, Стронятині, Ременові, Ситихові, Гаях тощо. Газета, описуючи ці акції, наполягала, що, «в кожному селі поліцаї ділилися на два відділи і переводили основну ревізію у свідоміших селян, головно в тих, що посилають своїх дітей до шкіл у Львові (…) не лише скидали збіжжя і сіно зі стіжків, перевертали догори дном білля і вбрання по скринях і шафах, заглядали поза образи (розбираючи шкла і рами), скидали старі речі зі стрихів і т.д., але навіть шукали чогось по горшках зі стравою, в тісті, перетрясали сінники і розбивали печі» [19, с. 1]. Або, у селі Підберізці, «улани шаблями рубали гусей на пасовиську, скликали чоловіків з цілого села і ставили по 5 душ до чищення коня (…) забирали на тягарові авта або на підводи збіже, хліб, муку, дріб і т.п., а крім цього зігнано з села до 20 підвод, на які ладували сіно, конюшину, овес та вивозили з села» [20, с. 3]. Особлива увага приділялась сільським читальням «Просвіти», бібліотекам, кооперативам, де першочергово проводились обшуки.

Водночас митрополит Андрей Шептицький після зустрічей з польською політичною елітою, у інтерв'ю виданню запевнив, що «мені сказано, що надужиття будуть припинені, а при тім підкреслено, що експедиції є засобом до припинення підпалів, а не ціллю нищити українців та боротись з українською культурою і культурними здобутками українського народу» [21, с. 1].

Незважаючи на ці заспокійливі запевнення, результат акцій прямої дії був очевидним – в селах розпочалась паніка. Українське населення почало втікати у навколишні ліси. І якщо на початку вересня «з якою цілю розтаборилися по селах улани, не відомо, але з їх поведінки можна судити, що це щось у роді карної експедиції» [22, с. 3], то на початку жовтня, «селяни, побачивши її здалека, втікали у сусідні села або крилися в лісах і полях (…) село представляло образ повної мертвеччини» [23, с. 3]. Отже, такі акції досягнули мети – вони були направлені,передусім, на залякування та придушення будь-якого спротиву українців.

По-друге, завданням пацифікації ставилися опосередковані впливи на українську громаду – засобом вибіркових арештів свідомих українців. Після обшуків, як правило, незважаючи на результати, арештовували голів кооперативів, читалень, вчителів, студентів, інженерів та навіть священиків. Так, наприклад, після вибуху бомби у читальні «Просвіти» у підльвівських Збоїськах, було проведено обшук у голови «Просвіти», студента Льва Гошовського, після чого його було заарештовано – «його підозріває поліція в (…) замаху на дім місц. чит. «Просвіти» [24, с. 5]. 5 жовтня у Гаях під Львовом заарештовано місцевого священика О. Сохацького за нібито переховування бомби та приналежність до УВО [25, с. 3; 26, с. 4]. На початку жовтня заарештовано магістра права із Знесіння Василя Жовніра та працівницю Ревізійного союзу і секретарку місцевої «Просвіти» Ольгу Лемішко (першого за 4 «сліпі крісові набої та 1 гострий», а другу – за «шаблюку, яка використовувалася для аматорських вистав» [27, с. 5]. Такі приклади газета наводить майже у кожному номері, розпочинаючи з вересня 1930 р.

По-третє, це дії польської громади (офіційні та неофіційні), так звані «реванжі». У газеті висвітлюються як акції у формі віч польського населення, так і дії цивільного польського населення, спрямовані на пошкодження майна українців та української власності. Так, 14 вересня 1930 р. у Зимній Воді під Львовом відбулись загальні збори польської читальні, де ухвалено резолюцію до міністерства освіти та міністерства внутрішніх справ з вимогою поступово переводити українських вчителів до західних воєводств, в утраквістичних школах лишити тільки польських вчителів, негайно «розв'язати Луги, Соколи, Пласт, Просвіту і тим подібні організації, які є кузнею й огнищем злочинної діяльності терористів» [28, с. 4]. У статті «Діла» «Пацифікація і реванжі» вказано, що в критичній ситуації в Галичині задіяні три сили: ті,

хто реально створює напругу у вигляді підпалів та заподіяння шкоди польській стороні; провокатори та саботажники, які хотять обтяжити українські позиції; третя група – ті, які хотять реваншу стосовно українців. У межах статті наводяться приклади агресивних дій стосовно українців, зокрема і у Львівському передмісті – «Вибито вікна в каплиці на Замарстинові, здемольовано українську захоронку, школу й кооперативу на Левандівці, пробувано висадити браму на грищі «Сокола-Батька» та спалити дім Студитів на Знесінні». Робиться висновок, що, якщо з українськими підпалами ведуть боротьбу 1000 поліцейських, тоді з польськими «реванжами» також слід провести широку боротьбу [29, с. 1].

Привертає особливу увагу «Діло» до замаху на монастир отців Студитів на Знесінні, де невідомі підклали дві бомби, одна з яких не вибухнула [30, с. 4; 31, с. 4].

Про сили, які були економічно чи політично зацікавленими у пацифікації (як у повіті, так і в цілому в Галичині), зацікавлені у створенні напруги в українсько-польських відносинах говорять як факти, так і заяви відомих особистостей. Фактом можемо вважати, наприклад, підпал 24 жовтня стайні у фільварку Богдановича у Чижикові під Львовом, тоді як «в селі знайшли комуністичні летючки та прапори» [32, с. 5]. В ніч з 22 на 23 жовтня селяни Миклашева, які вартували вночі, зловили чоловіка, який намагався здійснити підпал. Він виявився мешканцем Волині, і при ньому було знайдено «комуністичні летючки» [33, с. 5].

Про економічні спекуляції із підпалами і пожежами в Галичині говорив у вище згаданому інтерв'ю Андрей Шептицький, зазначаючи, що певна кількість підпалів здійснена комуністами, які найбільше зацікавлені у пацифікації [21, с. 1].

10 жовтня 1930 р. в міністерстві внутрішніх справ відбулася прес-конференція начальника відділу національностей Г. Сухенека-Сухецького, на якій було заявлено про припинення пацифікаційної акції та відкликання військових і поліційних відділів [34, с. 3]. Але незважаючи на це, «умиротворення» та «втихомирення» продовжувалось. У цьому ж номері газети повідомлялось про карні експедиції та ревізії у Борщовичах, Малехові, Підбірцях, Германові, Дмитровичах, Глуховичах, Черепіні, Рудно Львівського повіту впродовж 11-16 жовтня 1930 р. [35, с. 3].

Вкажемо, що газета «Діло» не вела активної агітації проти акцій пацифікації. Вона лише ретельно фіксувала події, що відбувалися як у селах Львівщини, так і у цілому в Галичині. Однак, 1 жовтня 1930 р. в газеті оприлюднено спільну заяву Українського національно-демократичного об'єднання, Української соціалістично-радикальної партії, Української соціал-демократичної партії «Солідарний голос політ. партій про події в краю. Комунікат». Вказано, що не можна застосовувати принцип «збірної відповідальності» до всіх українців та українських організацій за те, що роблять деякі українські організації. Підписанти комунікату протестують проти дій пацифікаційних відділів, які загрожують «здоровлю та життю невинного населення». Вони закликали українців об'єднуватися і не піддаватися зневірі [36, с. 1].

Цей номер «Діла» був одним із найнасиченіших в описі подій, що відбувалися в Галичині. Як наслідок, активність видання не була не помічена цензурою – вже наступне, 218-те число газети конфісковане, зокрема через статті про пацифікацію.

Надалі в статтях про пацифікацію все частіше бачимо вставки «(дальше пропускаємо)», «(кінець пропускаємо)», що підрозумівало не дозволену цензурою характеристику дій влади стосовно місцевого населення. Типовим прикладом новин початку жовтня 1930 р. в справі пацифікації може служити такий допис: «Дня 16 ц.м. (четвер) до Германова приїхала другий раз карна експедиція, тим разом у складі 20 поліціянтів. Поліція (дальше пропускаємо) Василя Олексева і Павла Кица. Василь Олексів має на лиці (дальше пропускаємо). В кооперативі поліція (дальше пропускаємо), в читальні (дальше аж до кінця пропускаємо) [37, с. 3].

Висвітлення «ревізій й арештувань» в «Ділі» тривало до 20 листопада 1930 р. Остання замітка про акцію пацифікації у Львівському повіті, – «Замкнення читальні «Просвіти в Чижикові», що відбулась 7 листопада. У Чижикові, Львівського повіту, закрили читальню через організацію походу на могилу Січових стрільців (ще – Н. З.) на Великдень [38, с. 5].

Загалом, якщо проаналізувати практику підпалів та характер дій влади стосовно українських селян, приходимо до висновку, що пацифікації підлягали не тільки села, де мали місце пожежі. У 16 селах Львівського повіту, за версією «Діла», відбулися пожежі-підпали у липні – жовтні 1930 р. Пацифікаційні ж акції відбулися у 33 селах повіту. У деяких селах після акцій прямої дії здійснювалися опосередковані впливи на українську громаду – арешти голів «Просвіти», читалень, сільського активу (Гаї, Зашків, Запитів, Чижиків тощо).

Вважаємо таку «увагу» польської влади до підльвівських сіл не випадковою. За визнанням багатьох польських політиків того часу, «польський» Львів був островом в українському морі. Про його безпеку влада дбала особливо, не зупиняючись перед терором і залякуванням.

Пацифікація, або умиротворення, у селах Львівського повіту досягла мети. Селяни були дезорієнтовані, не спроможні до оборони та відпору силовим діям влади. Незважаючи на

офіційне припинення акції, в підльвівських селах вона продовжувалась, про що свідчать газетні новини жовтня – листопада 1930 р.

Офіційний орган Українського національно-демократичного об'єднання на своїх шпальтах не виявив достатньої активності у протестних виступах, фіксуючи акти підпалів та каральні акції в регіоні. На таку стриманість впливали ряд факторів – політичні домовленості, підготовка до парламентських виборів, небажання конфронтації з польською владою, цензура, зрештою, залякування діячів УНДО у поєднанні із конфіскацією газетних накладів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Швагуляк М. «Пацифікація». Польська репресивна акція у Галичині 1930 р. і українська суспільність. / М. Швагуляк. – Львів, 1993. – 51 с.
2. Скакун Р. Пацифікація: польські репресії 1930 року в Галичині./ р. Скакун. – Львів: Видавництво Українського католицького університету, 2012. – 172 с. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.academia.edu/ 4867449/_%D0%9F%D0%90%D0%A6%D0%98%D0%A4% D0%86%
3. Виздрик В.С. Політика колонізації та «пацифікації» Польщею західноукраїнських земель в 30-х рр. XX ст. / В. С. Виздрик // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». – 2000. – №408: Держава та армія. – С. 79–84.
4. Гавришко М. Заходи ОУН на міжнародній арені у справі «пацифікації» в Галичині у 1930 р. / М. Гавришко // Український визвольний рух: наук. зб. – Львів, 2014. – Збірник 19. – С. 174 – 201.
5. Коростіль, Н., Гусак, р. Західноукраїнська спільнота в складі польської держави (1921–1939 рр.): політична програма уряду і політична реальність / Н.Коростіль, Р.Гусак // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – 2012. – №21. – с. 52 – 62.
6. Marszał M. Ugodowa polska myśl polityczna wobec Ukrainy i Ukraińców 1918–1939 / M. Marszał // Wydział Prawa, Administracji i Ekonomii Uniwersytetu Wrocławskiego – Wrocław, 2014. – s. 449-462. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.bibliotekacyfrowa.pl/ Content/ 46521/32_ Maciej_Marszal.pdf
7. Nowak R. K. Związek Patriotów Polskich w zachodnich obwodach Ukraińskiej SRR (1944 – 1946). – 2015. – PhD Thesis. – s. 42. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://hdl.handle.net/11089/8167
8. Пиріг М. Ліворадикальні сили у саботажних акціях 1930 року та їх наслідки / М. Пиріг. – Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2012. – Вип. 2. – с. 77 – 83.
9. Саківський І. Пацифікація в Тернопільському воєводстві / І. Саківський // Україна – Європа – Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія:: Історія, міжнародні відносини. – 2012. – №10. – с. 414 – 418.
10. Szumiło M. Dmytro Łewyćkyj–prezes Ukraińskiego Narodowo-Demokratycznego Zjednoczenia (UNDO) w latach 1925–1935 / M. Szumiło // Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість – 2013. – №6. – с. 70-83.
11. На вічну ганьбу Польщі, твердині варварства в Європі. – Нью-Йорк: вид-во «Говерля». – 1978. – 150 с. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/ books/1086/ file.pdf
12. Новинки / Діло. – Ч. 159. – 1930. – С. 5.
13. Новинки / Діло. – Ч. 160. – 1930. – С. 4.
14. Пласт» і школи / Діло. – Ч. 169. – 1930. – С. 1.
15. Пресова нагінка / Діло. – Ч. 170. – 1930. – С. 1.
16. Світогляд і нерви. Про реакцію польської преси на напад під Бібркою / Діло. – Ч. 171. – С. 1.
17. Після нападу на почтовий амбулянс. Про методи польської львівської журналістики / Діло. – Ч. 171. – 1930. – С. 1.
18. Два вбиті / Діло. – Ч. 168. – 1930. – С. 4.
19. Масові ревізії по селах львівського повіту / Діло. – Ч. 207. – 1930. – С. 1.
20. Улани на селах Львівського повіту / Діло. – Ч. 209. – 1930. – С. 3.

Розмова з Високопреосвященим Митрополитом Андреєм / Діло. – Ч. 222. – 1930. – С. 1.

21. Улани на селах Львівського повіту / Діло. – Ч. 209. – 1930. – С. 3.
22. Що діється в нашому краї. Гаї, пов. Львів / Діло. – Ч. 225. – 1930. – С. 3.
23. Ревізії і арештування у Львові. Замах на чит. «Просвіти» / Діло. – Ч. 216. – 1930. – С. 5.
24. Що діється в нашому краї. Гаї, пов. Львів / Діло. – Ч. 225. – 1930. – С. 3.
25. Останні вісті / Діло. – Ч. 225. – 1930. – С. 4.
26. Арештування на Знесінню / Діло. – Ч. 228. – 1930. – С. 5.
27. Польська самооборона / Діло. – Ч. 209. – 1930. – С. 4.

28. Пацифікація і реванжі / Діло. – Ч. 212. – 1930. – С. 1.
29. Вибух бомби під монастирем оо. Студитів / Діло. – Ч. 214. – 1930. – С. 4.
30. Ще про замах на монастир оо. Студитів / Діло. – Ч. 215. – 1930. – С.4.
31. Пожежі. / Діло. – Ч. 237. – 1930. – С. 5.
32. Пожежі / Діло. – Ч. 238. – 1930. – С. 5.
33. З офіціального комунікату / Діло. – Ч. 233. – 1930. – С. 3.
34. Що діється в нашому краю / Діло. – Ч. 233. – 1930. – С. 3.
35. Солідарний голос політ. партій про події в краю. Комунікат / Діло. – Ч. 217. – 1930. – С. 1.
36. Що діється в нашому краю / Діло. – Ч. 233. – 1930. – С. 3.
37.Замкнення читальні «Просвіти» в Чижикові / Діло. – Ч. 259. – 1930. – С. 5.

Zakharchyn N.H., Sheptytska L.B. Pacification of Lviv Region in Media Coverage of the Official Printing Body of the Ukrainian National Democratic Alliance (UNDA) – the Newspaper «Dilo»

The article deals with pacification policy in Lviv region villages in the second half of the 1930s. The author studies materials of the official printing body of the Ukrainian National Democratic Alliance «Dilo» and shows major types of the political punitive measures towards the Ukrainians of the land. From the political point of view, national relations in the region dramatically changed their style due to the pacification from formally equal to the domination of Polish nation over Ukrainian.

Keywords: pacification, the newspaper «Dilo», Lviv region, village.

Захарчин Н.Г., Шептицкая Л.Б. Пацификация Львовского повета в освещении официального печатного органа Украинского национально-демократического объединения (УНДО) – газеты «Дело»

Освещается политика пацификации в сёлах Львовского повета во второй половине 1930 г. На основе исследования материалов официального печатного органа Украинского национально-демократического объединения – «Дило» показано основные разновидности политической карательной акции относительно украинцев края. С политической точки зрения национальные отношения в крае вследствие пацификации резко изменили свой тип с формально равноправных, на отношения господствования польской нации над украинской.

Ключевые слова: пацификация, газета «Дило», Львовский повет, село

Статтю подано до редколегії 31.10.2016 р.

УДК 94(477.83) «XX»

В.І. Ільницький

ОРГАНІЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ САМООБОРОНИ НА ТЕРЕНАХ КАРПАТСЬКОГО КРАЮ ОУН

У статті на основі невідомих та маловідомих документальних матеріалів з'ясовано причини створення Української народної самооборони. Розкривається період організаційного становлення та трансформації УНС на теренах Карпатського краю. Встановлено кадрове наповнення складових ланок воєнного штабу УНС. З'ясовано структуру та чисельність повстанських формувань у 1943 р. на теренах Дрогобицької та Станіславської областей.

Ключові слова: повстанці, штаб, УНС, командування, Карпатський край.

Радянська історіографія ввела до широкого обігу низку різноманітних міфів спрямованих на дискредитацію українського визвольного руху, серед іншого прагнучи тим самим розколоти суспільство на два табори, внести розбрат, створити перепони для створення спільного фронту боротьби за власну Українську державу самостійну соборну незалежну. Однак, як показав час, цього їй зробити не вдалося. І свідченням цьому стала практично десятилітня боротьба ОУН і УПА.

Наукових досліджень про формування та діяльність УНС у Карпатському краї не так багато. Однією з перших таких робіт вважаємо працю І. Бутковського, яка присвячена створенню перших відділів УНС та їхній трансформації в УПА [1]. Серед найбільш ґрунтовних потрібно відзначити роботи В. Мороза, в яких автор на широкій джерельні базі розкриває основні етапи створення УНС у Галичині [2]. Виокремити потрібно також роботу І. Дрогобицького, яка висвітлює питання формування та функціонування УНС [3]. Звичайно, окремі аспекти формування УНС, чисельні показники повстанців ВО-4 «Говерля» знайшли своє вивчення в узагальнюючих працях з історії українського визвольного руху.

Створення відділів УНС на теренах Карпатського краю базувалось на попередній військово-організаційній роботі ОУН. Вона охоплювала військовий вишкіл членів ОУН і симпатиків, розвідку, збір, нагромадження і зберігання зброї, матеріально-продовольчих ресурсів тощо. Перехід до збройної боротьби проти окупантів розпочався навесні 1943 р. Поштовх цьому процесу дала Третя конференція ОУН (17 – 21 лютого 1943 р.), на якій було прийнято рішення про розгортання повномасштабної боротьби. Уже в травні 1943 р. організовано перші збройні групи ОУН. Передувало цьому також створення військових референтур в округах і повітах, на базі яких постали штаби з залученням військових спеціалістів. Зокрема, у листопаді 1942 р. створили військову референтуру Станиславівської обласної організації ОУН. Її очолив Іван Гудзоватий, а його заступником призначили І. Белейовича, який, власне, й займався організацією військових штабів [4, арк. 122, 159]. Загалом до кінця 1942 р. таким чином вдалося організувати три окружні штаби: Коломийський (командир В. Андрусяк-«Різун»), Калуський (командир С. Фрасуляк-«Хмель»), Станиславівський (командир І. Белейович-«Дзвінчук») [4, арк. 121-122]. Згідно з планом військовий штаб мав бути створений також у кожному повіті. Проте відсутність підготовлених кадрів не дозволила це здійснити. У січні 1943 р. на базі військової референтури створили обласний військовий штаб [4, арк. 164]. Основними завданнями військових референтів стали підбір, налагодження вишколу кадрів, матеріально-військове забезпечення, координація діяльності.

Організацію УНС у Дрогобицькій області ініціював військовий референт обласного проводу ОУН Б. Вільшинський-«Орел». Л. Павлишин-«Вовк» став командиром УНС Дрогобицької області наприкінці травня 1943 р. і працював до кінця вересня цього року [5, арк. 43, 46]. Провідником Дрогобицького обласного проводу працював З. Благий-«Шпак», а Стрийським окружним військовим референтом – Юрій Гасин-«Строюк». Саме вони почали організацію УНС в Дрогобицькій області [6, с. 216-218], оскільки ці люди були добре вишколені і мали досвід ведення партизанської війни проти радянських партизанів. У квітні 1943 р. І. Белейович-«Гаврилів» видав наказ окружним військовим референтам про створення військових референтур [7, с. 14]. У травні 1943 р. відбулася обласна військова конференція ОУН Станиславівської області у с. Ямниця. У її постановах зазначалося: 1) затримувати частину людей, щоб не вступали в дивізію «Галичина», а залишилися для формування відділів УНС; 2) вислати частину людей, здатних до війська, на Волинь для поповнення відділів УПА; 3) провести частковий набір до УНС [7, с. 15].

Основними причинами створення УНС були поява радянських партизан, німецький терор у Галичині, який особливо посилився у жовтні 1943 р. із введенням надзвичайного стану, масові репресії проти українських націоналістів, початок прилюдних страт у містах Галичини, втягнення молоді у дивізію «Галичина», антиукраїнська діяльність польського підпілля [8, арк. 168]. Водночас на території щоразу збільшувалася кількість людей, які були змушені переховуватися, що зумовлювало необхідність об'єднувати їх в організовані військові відділи. Після цього частина людей відійшла на Волинь, де вже були організовані перші збройні відділи.

Перші відділи УНС мали стати вишколом старшин і підстаршин для наступних відділів УНС [9, с. 9]. Відзначимо, що початкові умови для створення УНС у Галичині якісно відрізнялися від обставин на Волині та Поліссі, оскільки у Галичині не діяла жодна боївка, яка б могла стати основою для розгортання відділу. Про формування УНС залишив інформацію О. Луцький: «По поверненні з Волині, я запропонував р. Шухевичу (липень 1943 р. – В. І.) почати створення УПА в Карпатах, де гірсько-лісиста місцевість сприяла цьому. Однак Р. Шухевич заявив, що ще не настав час. Через кілька днів до Проводу ОУН прийшло повідомлення, що на терени Галичини прийшли партизани Ковпака. Тільки після цього Шухевич доручив формувати УНС в Карпатах» [10, с. 336].

Для керівництва діяльністю УНС О. Луцький-«Беркут» у липні-серпні 1943 р. створив штаб (хоча саме у травні-червні 1943 р. відбувається формування УНС), в якому працювали: 1) О. Луцький-«Беркут» – командувач УНС; 2) В. Банах-«Гордієнко» – начальник штабу; 3) Голембовський – персональний мобілізаційний референт; 4) К. Петер-«Сокіл» – керівник військової розвідки; 5) В. Чижевський-«Демид» – ад'ютант [11, арк. 251; 9, с. 338].

Крім цього, було створено КВШ УНС. Серед його членів В. Чижевський-«Демид» називав: 1) О. Луцького-«Богдана» – командира; 2) поручника С. Новицького-«Степа» – шефа штабу, заступника; 3) хорунжого «Іванчука»; 4) «Сергія» – діяча розвідки; 5) поручника «Демида» – ад'ютанта [9, арк. 14]. У цей же час відбувається реорганізація обласних військових штабів.

У липні 1943 р. відбулося засідання крайового проводу ЗУЗ у районі с. Козова Тернопільської області, на якому були присутні обласні провідники ОУН: Станиславівщини – Я. Мельник-«Роберт», Дрогобиччини – З. Благий- «Шпак», Тернопільщини – І. Шанайда-«Нестор», підконтрольна територія яких мала стати базою для сторення УНС. Тому цим обласним провідникам ОУН О. Луцький дав завдання до кінця липня 1943 р. провести

мобілізацію осіб, здатних служити в УНС. Обласні проводи мали забезпечити всіх мобілізованих достатньою кількістю одягу, харчуванням, передати наявне озброєння й направити їх у заздалегідь визначені місця для формування УНС [11, арк. 247-248]. Загалом «Роберт» отримав завдання створити 2 курені УНС (800 – 1 000 осіб), «Нестор» – 1 курінь (до 400 осіб), «Шпак» – 1 курінь (до 600 осіб) [10, с. 336-337]. 18 липня 1943 р. ГВШ видав наказ, яким мали бути усунені непорозуміння між УПА і УНС [12, арк. 400].

Від «Роберта», «Шпака», «Нестора» О. Луцький довідався, що Станиславівський, Дрогобицький і Тернопільський обласні проводи ОУН не підготовлені до створення УНС ані в господарському, ані в організаційному плані. Партизанські відділи С. Ковпака у цей час швидко просувалися у Карпати, тому УНС потрібно було зупинити їхнє пересування.

У порівнянні із Станиславівською у Дрогобицькій області військова робота перебувала на слабкому рівні. Проблеми були тут не лише з матеріальним, але й із кадровим забезпеченням [13, арк. 83-84, 92]. Водночас у липні 1943 р. було опубліковано першу листівку-звернення УНС [14, арк. 31].

О. Луцький стверджував, що формування УНС у Карпатах завершилося приблизно 15 серпня 1943 р. Однак він визнавав, що прибулі у Карпати майбутні бійці були не здатні боротися з радянськими партизанами через відсутність досвіду і слабку військову підготовку. Тому бойова потуга УНС у протистоянні з радянськими партизанами була низькою. Бачачи слабкість особового складу, він також дійшов висновку, що бої з відділами С. Ковпака принесуть тільки зайві жертви і тому задався метою підняти військову підготовку відділів УНС. У жовтні 1943 р. О. Луцький отримав від р. Шухевича завдання розширити діяльність УНС, а відповідно збільшити її склад на територію всієї Галичини [11, арк. 252]. Хоча ковпаківцям і не вдалося створити партизанську базу в Карпатах, а загін був розбитий німцями, все ж вони спровокували репресії німецької окупаційної адміністрації проти місцевого населення та відділів УНС.

Уже в квітні 1943 р. у документах ОУН зафіксовано появу першої групи з 20 осіб у Сколівському повіті [15, арк. 1; 2]. Василь Сидор-«Шелест» пише, що першу сотню УНС «Трембіта» створено у травні 1943 р. в Стратинських лісах, яка вже наступного місяця перейшла на Долинщину [8, арк. 103]. На початку червня 1943 р. вдалося організувати перші відділи УНС у Станиславівській області, які стали основою для формування наступних відділів УНС, а потім і зародком УПА в Карпатському краї ОУН [7, с. 16]. Упродовж травня-липня 1943 р. у кількох регіонах Галичини створюються перші повстанські відділи, а вже у липні-серпні вони отримують перший бойовий досвід [2]. У звіті зі Стрийської округи міститься інформація про створення у серпні-вересні 1943 р. УНС [16, арк. 56].

Загалом, як стверджував О. Луцький, було сформовано 5 куренів УНС (щоправда, деякі називалися куренями умовно). Перший з них – «Чорні чорти» ім. Євгена Коновальця (400 – 450 бійців), який дислокувався у районі С. Микуличин і Березина Яремчанського р-ну. Командирами куреня УНС «Чорні чорти» (1943 р.) були Михайло Рачок-«Липей», Микола Яворський-«Козак», Іван Бутковський-«Гуцул». До складу куреня входили сотні «Липея» (навчально-бойова), «Козака» (бойова), «Дона» (навчально-бойова) [17, с. 78]. За спогадами П. Мельника-«Хмари», у Тлумацькому повіті було створено 2 відділи УНС (разом 300 бійців): 1-им командував «Козак», а 2-им – командир «Благий». Саме вони у серпні 1943 р. прибули у с. Космач і приєдналися до сотні УНС «Липея». Пізніше з цих трьох сотень сформували курінь УНС «Чорні чорти» (командир «Липей») [7, с. 27]. Другий курінь – «Трембіта» (350 – 400 бійців), що дислокувався у лісах Долинського р-ну (база г. Стовба біля с. Суходіл, (командир «Чорнобровий»). Третій курінь – «Сіроманці» (до 250 – 300 бійців), який дислокувався на горі Чорна Сигла в Болехівському районі (командир хорунжий «Яструб»)*. Четвертий курінь – «Кривоніс-1» – дислокувався в р-ні г. Магура на Стрийщині (командир О. Польовий-«Шахай», невдовзі розпався). П'ятий курінь – «Кривоніс-2» – розміщувався у районі с. Недільна Старосамбірського району (командир А. Шкітак-«Омелян»). До речі, О. Луцький зазначав, що обидва курені «Кривоніс» мали по дві сотні кожний. Навіть був намір створити ще один курінь із аналогічною назвою «Кривоніс» (в районі Сянок). Командиром усіх куренів «Кривоніс» призначили поручника Л. Павлишина-«Вовка», колишнього воєнного референта Галицького крайового проводу ОУН. Усі курені впродовж двох тижнів формувалися на своїх територіях, а потім мали перейти в Карпати і зайняти оборону на призначених їм теренах [11, арк. 249-250; 18, с. 96]. 26 листопада 1943 р. дві чоти «Славка» і «Юрка» з табору куреня «Чорні чорти» та сотенний «Благий» закінчили

* *Чижевський В. і Луцький О. називає відділи УНС «Сіроманці» та «Трембіта» куренями. Насправді вони були сотнями, які складали один курінь УНС «Гайдамаки» під командуванням Степана Фрасуляка-«Хмеля». Командирами сотні «Трембіта» були «Чорнобривий» (08-09.1943) та Іван Капало-«Бродяга» (від 09.1943), сотні «Сіроманці» – Дмитро Карпенко-«Яструб». Можливо, ці відділи мали бути розгорнуті в курені, але цього зроблено не було.*

навчання та перейшли в Чорний ліс до В. Андрусяка-«Різуна» для формування нових відділів УНС [19, с. 127].

На місце повстанців, які відійшли з вишкільних баз, прибули новобранці. Вони розпочали військовий вишкіл біля сіл Космач Косівського р-ну і Поляниця (тепер у складі Яремчанської міської ради). Керівний склад першого відділу УНС «Чорні чорти»: командир «Липей» (М. Рачок); командири сотень: М. Яворський-«Козак», М. Дарабан-«Дон», Д. Гах-«Скуба». Усім продовольством цей курінь забезпечувала Коломийська округа. У 1943 р. цей курінь мав кілька боїв з ковпаківцями і німцями. На теренах Долинщини розпочався вишкіл відділів УНС «Сіроманці» (формально його сторили 12 червня 1943 р. біля с. Молодичне Ходорівського р-ну) і «Трембіта».

У листопаді 1943 р. на інспекцію у Калуську округу ОУН прибув крайовий командир О. Луцький-«Беркут», який відправив дві сотні «Трембіта» та «Сіроманці» у Львівську і Тернопільську області. Натомість було сформовано другий склад куреня «Гайдамаки» у складі трьох сотень (1 сотня – командир Артем Шпачинський-«Панас»; 2 сотня – командир Володимир Верещинський-«Ясьмін»; 3 сотня – командир «Чмелик») командиром куреня залишився С. Фрасуляк-«Хмель» [20, с. 49-50, 226]. Після боїв із німцями 31 жовтня – 1 листопада 1943 р. командира куреня «Чорні чорти» «Липея» знято з посади й відправлено на Львівщину. Причиною цього стали його надзвичайна вимогливість, виснаження стрільців вишколами, відсутність авторитету [19, с. 143-144]. Після «Липея» сотенним став Микола Яворський-«Козак». На 1 листопада 1943 р. на інспекцію табору прибули командири «Андрієнко», «Демид», «Іванчук». Відтак, прийняли рішення за яким курінь поділили на 2 частини: 1) перша – командир «Козак», а потім «Скуба», залишилися на Гуцульщині біля с. Космач; 2) друга – з командиром «Гуцулом», сотенним «Доном» – перейшла в «Чорний ліс» для скріплення вже існуючої сотні «Різуна». Частину підстаршин і стрільців, які мали найвищі показники під час вишколу, відправили в терен для організації та навчання нових відділів УПА (вишкіл провели по селах взимку 1943-1944 рр.). У половині листопада 1943 р. півкурінь під командуванням «Гуцула» перейшов у Чорний ліс, де з'єднався з відділом «Різуна», який за той час зріс уже до сотні. 20 листопада 1943 р. відділ «Гуцула» мав бій з німцями. У бою «Гуцул» отримав поранення правої руки, тому командування перебрав В. Андрусяк-«Різун» [9, с. 19].

Формування УНС у Карпатах було завершене до 15 серпня 1943 р. Загалом в УНС було мобілізовано до 2 000 осіб (серпень 1943 р.) [10, с. 336-337]. Найкраще військову справу налагоджено у Калуській окрузі, потім Станиславівській, Коломийській. Саме тому перші відділи УНС організовано на Калущині [7, с. 13]. Серед організаторів Української народної самооборони у Карпатському краї ОУН (липень-листопад 1943 р.) необхідно виділити О. Луцького-«Андрієнка»; у Станиславівській області – І. Белейовича-«Дзвінчука», І. Бутковського-«Гуцула»; курінь УНС «Гайдамаки» – С. Фрасуляка-«Хмеля»; курінь УНС «Чорні чорти» – «Липея»; відділ особливого призначення – чот. «Різуна»; Дрогобицькій – Л. Павлишина-«Вовка», Б. Вільшинського-«Орла»; курінь УНС «імені Кривоноса» – «Омеляна» [10, с. 337; 9, арк. 12]. Під його керівництвом формувалися три курені УНС із запланованою чисельністю по 300 вояків кожен: один на Сколівщині, другий – на Турківщині – Старосамбірщині і третій – в околицях Сянока, тобто на території Перемиської області. Щоправда, у своїх досить детальних спогадах Лука Павлишин майже не подає інформації про цей останній підрозділ, оскільки його не відвідував. Натомість він лише повідомив про його наявність, командира та сутички з поліцією [6, с. 217-224; 21, с. 103]. У районі г. Магура (біля с. Бряза (Козаківка) було створено курінь УНС «Кривоніс-1» в складі 2 сотень: 1 сотня «Шахая» (О. Польовий); 2 сотня «Яструба» (можливо, Б. Вільшинський) (по 70 бійців у кожній, разом 140 бійців). Стрийська округа погано забезпечувала харчами курінь «Кривоніс-1», через це його незабаром розформували, а частину бійців перевели в Калуську округу ОУН [9, с. 13]. Загалом про складнощі у формуванні УНС довідуємося з організаційного звіту за липень 1943 р. З. Благого-«Дарія»: «У сітці нічого не робить (військовий референт – В. І.). Весь час зайнятий організуванням справою УНС, яка досить тяжко йде з огляду на непідготовленість в минулім тої справи в терені!» [13, арк. 41].

Значно кращою була ситуація на Старосамбірщині. У серпні 1943 р. у с. Недільна створено курінь «Кривоніс-2» у складі 2 сотень (1 сотня «Орлович» (можливо, Володимир Костишин-«Орленко»); 2 сотня «Тигриса» (можливо, Степан Гнатів-«Кармелюк») [5, арк. 44]. У кожній сотні було по 90 осіб, разом – 180 бійців. Таким чином, чисельність УНС у Дрогобицькій області становила 320 бійців. Загальне керівництво здійснював А. Шкітак-«Омелян» [5, арк. 45], який загинув 30 листопада 1943 р. у бою з німцями під Недільною. Є відомості, що тимчасово командування куренем тоді перебрав сотенний «Тиґрис». Так, В. Мороз не виключає, що це ще один псевдонім В. Фединського-«Павука», «Шрама». Відповідно, це дає підстави вважати, що він командував сотнею в курені УНС «Кривоніс». У лютому 1944 р. через несприятливі обставини (погане забезпечення, брак повстанського досвіду у молодих бійців відділів, сутички з німцями) курінь чисельно суттєво зменшився і, ймовірно, тому був реорганізований у сотню УПА

«Булава». Її командиром від лютого 1944 р. працював В. Фединський-«Павук». Навесні відділ чисельно зріс і після 16 квітня був розділений на дві неповні сотні: «Булава» (к-р Осип Урбан-«Рен») і «Сурма» (к-р Михайло Фридер-«Нечай»). Ймовірно, В. Фединський-«Павук» певний час командував діями обох відділів, зокрема, в чистці їх і терену від ненадійних елементів. Оскільки можливості для належної організації військової справи були обмежені, то на початковому етапі творення повстанських відділів Перемищину і Лемківщину в структурі УНС приєднали до Дрогобиччини [6, с. 216; 21, с. 95]. Перші два відділи УНС Дрогобицької області станом на осінь 1943 р. розрослися до півкуренів (по дві сотні в кожному) [5, арк. 43, 46; 9, с. 13-14]. У серпні 1943 р. на терені Дрогобицької області сформували курінь ім. Кривоноса командир А. Шкітак-«Омельян» (база с. Недільна – Бусовисько; наказ УНС ч. 1 від 11.10.1943 р. округа Самбір – Дрогобич за підписом «Омельян» [15, арк. 30]). Тоді ж було сформовано півкурінь УНС командира «Чмелика» біля с. Бубнище. Унаслідок поганого постачання УНС у Дрогобицькій області, у жовтні 1943 р. відділ «Чмелика» перейшов на терен Калуської округи ОУН. Курінь УНС командир «Омеляна» зумів вистояти, але 30 листопада 1943 р. мав великий бій з німцями і змушений був змінити місце базування.

На теренах Калуської округи діяли вишкільний курінь УНС «Гайдамаки» («Тигри») (сотня «Трембіта» (1943), сотня «Гайдамаки» (1943), сотня «Сіроманці» (1943). У жовтні 1943 р. Р. Шухевич дав наказ збільшити чисельність відділу УНС. Наприкінці жовтня – початку листопада 1943 р. сотня «Трембіта», командир І. Капало-«Бродяга», і сотня «Сіроманці», командир Д. Карпенко-«Яструб», відійшли в Тернопільську і Львівську області для формування і вишколу нових відділів УНС [20, с. 50]. Упродовж зими 1943-1944 р. вони проходили вишкіл. Керівник Тернопільського обласного проводу ОУН «Нестор» і керівник Львівського обласного проводу ОУН Михайло Шканбара-«Кедр» впродовж місяця при допомозі і на базі відправленої сотні УНС створили на території областей по два курені УНС, загальною кількістю близько однієї тисячі осіб. Командиром УНС на території Львівської області О. Луцький призначив поручника Остапа Линду-«Ярему», а на території Тернопільської області – хорунжого Омеляна Польового-«Остапа Шухая». До грудня 1943 р. завдання р. Шухевича було виконано і УНС діяла на територіях Станіславської, Дрогобицької, Тернопільської і Львівської областей. При цьому це були (особливо створені у липні-серпні) уже достатньо підготовлені у військовому відношенні підрозділи, які представляли собою серйозну військову силу [11, арк. 253].

Окремо варто відзначити чисельність відділів УНС у Карпатах. Зокрема, на листопад 1943 р. існувало чотири курені «Чорні чорти» (3 сотні) чисельність близько 300 стрільців, «Гайдамаки» (3 сотні) – 300 стрільців, «Кривоніс-1» (2 сотні) – 140 стрільців, «Кривоніс-2» (2 сотні) – 180 стрільців. Тобто у відділах УНС на теренах Карпатського краю діяло близько 920 стрільців.

УНС вела у 1943 р. ряд боїв з радянськими партизанами С. Ковпака та німцями, які восени 1943 р. хотіли знищити бази УНС, але їм це не вдалося. Перша відома збройна акція УНС відбулася з 6 на 7 липня 1943 р. нападом на табір «Баудінст» у Святославі біля м. Сколе [2, с. 63; 22, с. 185]. У результаті вдалося звільнити понад 100 осіб. При цьому начальник табору і кілька охоронців загинули [23]. Щодо цього бою є певні питання, оскільки в оунівських звітах виконання цієї акції не приписувалася місцевим самооборонівцям. Очевидно, побоюючись покарання за несанкціоновану акцію [13, арк. 22-24; 7, с. 18]. Перші спроби наступів на уенесівські бази в Карпатах німецьке командування робить у вересні [24, арк. 135; 9, арк. 16]. Масштабні антиуенесівські кампанії відбувалися у листопаді. Наступ німецьких частин послабився з кінцем грудня, що дозволило відновити взимку сили.

У грудні 1943 р. ГВШ УПА видав наказ про перейменування УНС на УПА-Захід (наказ ч. 1/44 від 20.01.1944 р. УПА-Захід КВШ): «Згідно з рішенням Головної визвольної ради з дня 5.12.1943 р. терен дотеперішнього військового діяння УНС називається УПА-Захід. Крім нової назви УПА-Захід можна вживати і стару назву УНС» [25].

Таким чином, період травня – листопада 1943 р. для відділів УНС на ЗУЗ став часом якісного і кількісного зростання. У Карпатах вишколювалися 4 курені УНС («Чорні чорти», «Гайдамаки», «Кривоніс-1», «Кривоніс-2») до складу яких входило 10 вишкільних сотень, загальною чисельністю близько 920 стрільців. Звісно, з часом їх чисельність збільшується. Перші місяці показали, що попри серйозні проблеми (матеріально-продовольче, кадрове забезпечення) відділи УНС заявляють про себе як серйозну військову силу, рахуватися із якою змушені були усі супротивники [8, арк. 123–124].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Бутковський І. Рік боротьби УНС-УПА за опанування Карпат / І. Бутковський // Літопис УПА. – Т. 19: Група УПА «Говерля» / [упоряд. Петро Содоль]. – Торонто – Львів: Літопис УПА, 1992. – Кн. 2. – С. 19–41.

2. Мороз В. Українська Народна Самооборона (УНС) на терені Дрогобицької області (1943 рік) // Визвольний шлях. – 2000. – Кн. 6. – С. 54–72.
3. Дрогобицький І. Формування Української народної самооборони: фактори окупаційної дійсності // Дрогобицький краєзнавчий збірник / [гол. ред.кол. Л. Тимошенко]. – Дрогобич: Посвіт, 2015. – Спецвипуск ІІ. – С. 213–218.
4. ГДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 67448. – Т. 1. – 240 арк.
5. АУСБУ ЛО. – Спр. П-25020. – 354 арк.
6. Павлишин Л. »На грані двох світів…». Спогади військовика-бандерівця / Лука Павлишин. – Львів: Сполом, 2010. – 320 с.
7. Мельник Петро сотник УПА П. Хмара. В огні повстання. УПА на відтинку Чорного Лісу (1943-1945). Перша частина / [упор. С. Лесів, Я. Коретчук]. – Калуш: Карпатський акцент, 2014. – 272 с.
8. ГДА СБУ. – Ф. 2-Н. – Оп. 110 (1954). – Спр. 2. – Т. 6. – 345 арк.
9. Чижевський В. Організація військової праці ОУН / В. Чижевський / Архів ЦДВР (у стадії опрацювання). – 132 с.
10. Літопис УПА. Нова серія. – Т. 9: Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА / [упор. О. Іщук, С. Кокін]. 1944 – 1945. – К.; Торонто, 2007. – 912 с.
11. ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 67418. – Т. 1. – 289 арк.
12. ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 23. – 451 арк.
13. ЦДАВО України. – Ф. 3836. – Оп. 1. – Спр. 65. – 134 арк.
14. ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 63. – 240 арк.
15. ЦДАВО України. – Ф. 3836. – Оп. 1. – Спр. 66. – 161 арк.
16. ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 71. – 367 арк.
17. Андрусяк М. Командири відділів 21-го (Коломийського) тактичного відтинку УПА «Гуцульщина»: Історико-біографічне дослідження / Михайло Андрусяк. – Коломия: Вік, 2005. – 80 с.
18. Андрухів І. О. Правда історії. Станіславщина в умовах терору і репресій: 1939 – 1959 роки: історико-правовий аспект. Документи і матеріали / І. О. Андрухів, А. Й. Француз. – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2008. – 448 с.
19. Літопис УПА. – Т. 19: Група УПА «Говерля» / [упор. Петро Содоль]. – Торонто – Львів: Літопис УПА, 1992. – Кн. 2. – 360 с.
20. Ремесло повстанця. Збірник праць підполковника УПА Степана Фрасуляка-«Хмеля» / [ред. і упоряд. р. Забілий]. – Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2007. – 424 с.
21. Щеглюк В. р. «…Як роса на сонці!: Політичний роман-хроніка, написаний на основі спогадів колишнього діяча ОУН-УПА Л. С. Павлишина / В. р. Щеглюк. – Львів: УПІ ім. Ів. Федорова; Фенікс Лтд, 1992. – 159 с.
22. Організація Українських Націоналістів і Українська Повстанська Армія. Історичні нариси / [за ред. С. Кульчицького]. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – 496 с.
23. Мороз В. Ліквідація табору на Святославі / Володимир Мороз // Шлях перемоги. – 2013. – Ч. 29 (3082). – 24 липня. – С. 6.
24. ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 35. – 312 арк.
25. Мороз В. До питання формування УПА / Володимир Мороз // Шлях перемоги. – 2012. – Ч. 50 (3051). – 12 грудня. – С. 6.

Ilnytskiy V.I. Organization of the Ukrainian National Self-defense in the Carpathian area

The article considers the unknown and little-known documentary materials and defines the causes of Ukrainian national self-defense creation. It deals with the period of organization, formation and transformation of the Ukrainian National Self-defense (UNS) in the Carpathian area. It also discusses the staff of the constituent units of the UNS' military headquarters and the structure and quantity of the insurgent formations on the territories of Drohobych and Stanislaviv regions in 1943.

Keywords: insurgents, military headquarter, Ukrainian National Self-defense, Carpathian area of the OUN.

Ильницкий В.И. Организация Украинской народной самообороны на территории Карпатского края УНС.

В статье на основе неизвестных и малоизвестных документальных материалов выяснены причины создания Украинской народной самообороны. Раскрывается период организационного становления и трансформации УНС на территории Карпатского края. Установлено кадровое наполнение составляющих звеньев военного штаба УНС. Выяснено

структуру и численность повстанческих формирований в 1943 на территории Дрогобычской и Станиславской областей.

Ключевые слова: повстанцы, штаб, УНС, командование, Карпатский край.

Статтю подано до редколегії 1.11.2016 р.

УДК 94(477)

Б.В. Кицак

ЕВАКУАЦІЯ МЕДИЧНОЇ ГАЛУЗІ УКРАЇНСЬКОЇ РСР У 1941 Р.

У статті розглянуто питання евакуації медичної галузі Української РСР у 1941 році на схід СРСР. У дослідженні, на основі архівних матеріалів, проаналізовано структуру охорони здоров'я на початок окупації та висвітлено основні проблеми евакуації медичної галузі за межі Української РСР. Визначено, що евакуація медичної галузі була непідготовленою, на відмінну від евакуації військово-промислового комплексу, а евакуйовані ресурси та персонал медичної галузі УРСР були спрямовані на вирішення локальних проблем в системі охорони здоров'я інших республік СРСР.

Ключові слова: евакуація, медицина, кадри, УРСР, лікар, аптека, війна.

Друга світова війна залишається одним із головних питань української історичної науки. Це надзвичайно багатоаспектна та комплексна проблема, яка відіграє велику роль у формуванні історичної пам'яті українського суспільства.

Сьогодні актуальними є потреба і запит держави щодо переосмислення багатьох питань, що стосуються історії Другої світової війни. Надзвичайно дискусійним та складним для розуміння є період окупації Третім Райхом території Української РСР. Незважаючи на широкий спектр досліджень з цієї теми, питання окупації не є повно і об'єктивно розробленим. Серед маловисвітлених тем є, зокрема, питання евакуації медичної галузі Української РСР в середині 1941 р., коли розпочалися перші військові дії між Третім Райхом та СРСР.

Для СРСР ефективність евакуації медичної галузі Української РСР, що була проведена на початку німецької агресії, в умовах надзвичайно стрімкого наступу німецьких військ, багато в чому визначила подальший хід війни, включаючи як ситуацію на фронті, так і становище в окупованій німцями Українській РСР. У цілому евакуаційні заходи, які відбувалися в СРСР, стали за своїми масштабами безпрецедентними для світової історії.

Уперше питання евакуації матеріальних ресурсів сільського господарства України на науковому рівні досліджував М.Б. Погребінський, проте його робота характеризується незначною джерельною базою та заідеологізованістю [1]. Питання евакуації промисловості найбільш широко дослідила А.В. Мітрофанова [2], опираючись на широку історіографічну та джерельну базу, зокрема, спогади, листи та щоденники учасників евакуаційних дій. Ґрунтовними є наукові праці М.З Данилюка [3] та С.Н. Саженюка, В.М. Мазила [4], які надають великий фактологічний матеріал про евакуаційні процеси на теренах Української РСР. Проте для радянської історіографії характерні однобокість у висвітленні окресленої проблеми.

Серед сучасних наукових досліджень з теми евакуації в Українській РСР є ґрунтовані праці Ю.С. Бабенко [5] та О.О. Салати [6]. У цих роботах увагу акцентовано на евакуації матеріальних та продуктивних ресурсів, насамперед, промислової, сільськогосподарської бази та спеціалістів Української РСР.

Отож, питання евакуації медичної галузі Української РСР є маловивченим, що зумовлює потребу в ґрунтовному дослідженні зазначеної теми.

Автор дослідження поставив за мету проаналізувати особливості та основні проблеми евакуації медичної галузі Української РСР.

З початком військових дій між СРСР та Третім Райхом в Українській РСР розпочався масштабний процес евакуації, у якій важливу роль займала евакуація медичної галузі. Адже вона повинна була зайняти одне з ключових місць у системі довготривалої війни на виснаження.

Планова евакуація всієї мережі була здійснена з метою зміцнити власний внутрішній комплекс оборони та створити максимально незадовільні умови для перебування окупаційних військ і цивільної адміністрації на території УРСР.

Станом на початок 1941 р. в Українській РСР існувала доволі розвинена система охорони здоров'я. До її складу входили: міські лікарні, психіатричні лікарні, поліклініки-амбулаторії, санітарні станції, туберкульозні лікарні, клініки науково-дослідних інститутів, клініки туберкульозних інститутів, амбулаторії-диспансери при науково-дослідних інститутах, санітарно-гігієнічні та харчові лабораторії, бруцельозні станції, санаторії для дітей і підлітків, заклади судово-медичної експертизи, вищі медичні навчальні заклади, середні медшколи, інститути

підвищення кваліфікації. Про важливість системи охорони здоров'я можна говорити, проаналізувавши видатки на медичну галузь в Українській РСР з бюджету на 1941 р. (передбачались 140 438.00 тис. руб.) [7, арк. 3].

Насамперед, підлягали евакуації такі заклади, як кадрові інститути. Станом на початок 1941 року в УРСР функціонувала наступна структура кадрових установ: 8 медичних інститутів, 2 стоматологічних інститути, 3 фармацевтичних інститути та 5 інститутів Удосконалення лікарів [8, арк. 25]. За межі УРСР були евакуйовані: Об'єднаний 1-й і 2-й Київські медінститути, 1-й та 2-й Харківський, Одеський, Дніпропетровський і Сталінський медінститути; Київський та Харківський стоматологічні інститути, Харківський, Дніпропетровський та Одеський фармацевтичні інститути. Не були евакуйовані Львівський та Вінницький медінститути [8, арк. 25].

Евакуацією майна інститутів, як правило, займалися самі установи, в окремих випадках цю функцію переймали евакогоспіталі. Найбільшу увагу, виходячи зі стратегічної точки зору, було приділено евакуації майна клінічних медінститутів та інститутів удосконалення лікарів.

Оскільки Наркомздоров'я УРСР втратив контроль над діяльністю власних установ у зв'язку з евакуацією та зміною юрисдикції, де тепер розташовувались установи, на перший план вийшло питання фінансування установ та загалом евакуйованої української медико-санітарної мережі. Саме тому у 1942 р. було прийнято рішення про взяття всіх евакуйованих та функціонуючих кадрових інститутів на союзний бюджет і тимчасове підпорядкування Наркомздоров'ю СРСР [7, арк. 26].

Гострою проблемою було питання рівномірного розміщення евакуйованих установ по території СРСР. Розміщення установ відбувалося за принципом вирішення найбільш гострих пробілів в медико-санітарній мережі СРСР. Так, Київський медінститут було евакуйовано в м. Челябінськ. Він залишився самостійним закладом і при ньому знаходилися майже всі професорсько-викладацькі кадри з більш ніж 1 500 студентами.

У той же час якщо 1-й Харківський медінститут, евакуйований у м. Чкалов, теж залишився як самостійний інститут, то 2-й Харківський медінститут, який розташувався в м. Фрунзе, було об'єднано з місцевим інститутом.

Один із потужних евакуйованих закладів – Одеський медінститут – наприкінці 1941 р. знаходився в юрисдикції м. Ростова, але у зв'язку із загостренням ситуації та близькості фронту був реевакуйований [7, арк. 25].

Об'єднані Київський та Харківський стоматологічні інститути в м. Фрунзе ввійшли в структуру місцевого медінституту як окремий факультет. Харківський фармацевтичний інститут був евакуйований в м. Барнаул, але через відсутність приміщень і неприбуття необхідної кількості студентів станом на кінець 1941 р. роботу не розпочав. Інша ситуація склалася з Дніпропетровським фармацевтичним інститутом, який було розташовано в м. П'ятигорськ: він функціонував як самостійний інститут зі всіма своїми кадрами [8, арк. 26].

Інститути об'єднувалися з метою економії простору та зменшення видатків на фінансування й підтримку діяльності. Як правило, більшість закладів продовжували свою діяльність переважно в Російській РСР після визволення Української РСР. Крім того, гострою проблемою для евакуйованих закладів було кадрове питання. Після початку війни з Німеччиною СРСР провела мобілізацію в армію. Серед мобілізованих була значна частина наукових працівників українських медичних установ [8, арк. 27]. Це стало підставою для припинення діяльності декількох інститутів медичної галузі Української РСР.

Таким чином, після проведення евакуації зі всієї системи інститутів залишились самостійно існувати поза межами УРСР – 18 та в межах УРСР – 2 (Харківський санітарно-хімічний та Київський інститут переливання крові).

Більш детально варто зупинитись на такому із важливих питань евакуації медичної галузі, як кадрове. В Українській РСР станом на перше півріччя 1941 року було 29 705 лікарів. За територіальним розподілом можна побачити нерівномірність у самій республіці наявності та повноти забезпеченості професійними лікарями населення України. Так, коли в східних областях нараховувалося 25 743, то в західних областях – 3 962 лікарі. Якщо взяти до уваги випуск 1941 р. в УРСР, тоді додатково залишилось 2 497 лікарів. Таким чином, до початку війни у східних областях УРСР працювало 28 240 лікарів, а всього із західними областями 32 208 лікарів. Із вказаної кількості лікарів не менше 50% було мобілізовано в ряди Червоної армії. Варто врахувати, що 60-70% із числа немобілізованих було евакуйовано, що складає близько 10 тисяч лікарів [8, арк. 28].

Проте навіть і таку кількість лікарів необхідно було розмістити в установах по території СРСР. Повної статистики щодо розподілу абсолютно всіх лікарів немає. За неповними даними, українські евакуйовані лікарі були розміщені наступним чином: Казахська РСР – 220 лікарів; Башкирська РСР – 300 лікарів; Узбецька РСР – 750 лікарів; Грузинська РСР – 50 лікарів; Куйбишевська область – 150 лікарів; Челябінська область – 300 лікарів; Омська область –

260 лікарів; Саратовська область – 200 лікарів; Томськ (місто) – 80 лікарів; Свердловська область – 100 лікарів [8, арк. 28].

До початку війни в Українській РСР була розвинена мережа з підготовки середніх медичних кадрів. Проте з наявних в УРСР більше 100 середніх медичних шкіл з контингентом близько 60 000 учнів залишилось на кінець 1941 р. тільки дві фельдшерсько-акушерські школи [8, арк. 29]. У зв'язку з воєнними діями та потребою в медсестрах були організовані сестринські курси у Ворошиловградській і Харківській областях. Одночасно розпочато масову підготовку середніх медичних кадрів на короткострокових курсах, що лише в незначній мірі давало можливість закрити найбільш проблемні зони, які потребували медпрацівників.

Відповідно до наказу №59 від 12 жовтня 1942 р. народного комісара Охорони Здоров'я Української РСР Овсієнка по Народному комісаріату Охорони здоров'я Української РСР Головне Аптечне Управління Наркомздраву УРСР було переведено в м. Уфу [9, арк. 72]. Крім того, основна частина медикаментів та інструментарію також були розміщені в спеціально організованому для цього складі в м. Уфі; інша частина передана безпосередньо крайовим та обласним організаціям органів охорони здоров'я відповідно до наказів Союзного Наркомздоров'я. Частина обладнання і матеріалів знаходилася на базі в м. Чкалові [10, арк. 41].

Через обмежену кількість вагонів, наданих Наркомздоров'я УРСР для евакуації медикаментів та медичного майна, значна його кількість при евакуації була передана воєнним частинам та складам Національного комплексу оборони. Всього, за даними Аптечного управління України, через проблеми з транспортуванням було передано 60 вагонів медикаментів та медичного майна у розпорядження армії [8, арк. 32].

Серед загальної кількості евакуйованого медичного майна було три вагони імпортних медикаментів, сім вагонів хірургічного інструментарію і медичного обладнання. Відповідно до вказівок Наркомздоров'я СРСР, евакуйоване медичне майно було взято на зберігання місцевими аптечними управліннями за умови, що по закінченні військових дій воно буде повернено в повному обсязі.

Отже, з початку наступу німецьких військ на територію УРСР розпочалась евакуація медичної галузі в глиб території СРСР. Загалом евакуація була неповною та непідготовленою, оскільки акцент в евакуації робився найперше на військово-промисловий комплекс. Це, насамперед, призвело до великих втрат у медичній галузі Української РСР. Через організаційні труднощі не були евакуйовані значна кількість установ, інституцій та кваліфікованих кадрів медичної галузі, які згодом були використанні нацистською окупаційною владою для реалізації власних цілей та задач.

Евакуаційні заходи породили цілий комплекс проблем, з якими радянські функціонери були зобов'язані справлятися на ходу. Серед проблем слід виокремити такі, як об'єднання для економії простору та ефективної діяльності, кадрове питання, звітування про діяльність в евакуації, взяття на облік евакуйованого майна, система повернення установ, кадрів, майна та інших засобів до Української РСР після визволення. Так, питання майбутнього повернення було практично невирішеним, оскільки кадри та майно були розпорошені з метою закрити проблемні ділянки та урівноважити систему охорони здоров'я в інших республіках СРСР. Така політика після 1945 року призвела до складного періоду відновлення медичної галузі Української РСР.

Питання евакуаційних процесів потребують, безперечно, переосмислення з урахуванням багатьох аспектів, серед яких вплив евакуації на соціальну структуру населення Української РСР, роль евакуаційних заходів у загальній перемозі над Третій Райхом, значення евакуації для післявоєнної відбудови Української РСР, функціонування українських установ на території інших республік СРСР. Названі проблемні питання мають перспективу для подальших наукових розвідок з історії Другої світової війни.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Погребінський М. Б. Евакуація матеріальних ресурсів сільського господарства Української РСР на початку Великої Вітчизняної війни / М. Б. Погребінський // Український історичний журнал. – 1959. - №3. – С. 34-56.
2. Митрофанова А.В.Эвакуация промышленных предприятий в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1942 гг. / А.В. Митрофанова // История СССР. – 1960. – №3. – С. 33-48.
3. Данилюк М. З. Діяльність партійних організацій республіки по евакуації матеріальних засобів промисловості та сільського господарства / М. З. Д анилюк // Наукові праці з історії КПРС . – 1965. – Вип. 3-4. – С. 70-108.
4. Саженюк С. Н. Героїчний подвиг робітників України під час евакуації промисловості на Схід (1941–1942 рр.) / С. Н. Саженюк, В. М. Мазило // Вісник КДУ. Сер. Історія. – 1968. — №10. – С. 66-76.
5. Бабенко С.Ю. Евакуація з України в роки Великої Вітчизняної війни: автореф. дис. канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / С. Ю Бабенко. – Донецьк, 2000. – 19 с.

6. Салата О. О. Внесок України у зміцнення матеріально-технічної бази СРСР в період оборонних боїв (22 червня – грудень 1942 р.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О. О. Салата. – К., 2004. – 16 с.
7. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф.342, оп.14, спр.371. – 119 арк.
8. ЦДАВО України, ф.342, оп.14, спр.373. – 72 арк.
9. ЦДАВО України, ф.342, оп.14, спр.372. – 81 арк.
10. ЦДАВО України, ф.342, оп.14, спр.374. – 44 арк.

Kytsak B. V. Evacuation of the Medical Industry from the Ukrainian SSR in 1941.

The article deals with the issues of the Ukrainian SSR medical industry evacuation to the East of the USSR in 1941. The study is based on archival materials and analyses the structure of healthcare system at the beginning of the occupation. It highlights the main problems of the healthcare industry evacuation from the Ukrainian SSR. It states that medical industry evacuation was unprepared, unlike the evacuation of the military-industrial complex, and evacuated personnel and resources of UkrSSR medical industry aimed at solving local problems in the health system of the other republics of the USSR.

Keywords: evacuation, medicine, staff, the Ukrainian SSR, doctor, pharmacy, war.

Кицак Б. В. Эвакуация медицинской отрасли Украинской ССР в 1941 г.

В статье рассмотрены вопросы эвакуации медицинской отрасли Украинской ССР в 1941 г. на восток СССР. В исследовании, на основе архивных материалов, проанализирована структура здравоохранения по состоянию на начало оккупации и освещены основные проблемы эвакуации медицинской отрасли за пределы Украинской ССР. Определено, что эвакуация медицинской отрасли была в целом неподготовленной, в отличие от эвакуации военно-промышленного комплекса, а эвакуированые ресурсы и персонал медицинской отрасли УССР были направлены на решение локальных проблем в системе здравоохранения других республик СССР.

Ключевые слова: эвакуация, медицина, кадры, УССР, врач, аптека, война.

Статтю подано до редколегії 25.10.2016 р.

УДК [94(477)»1942/1945»]-053.5-058.65

О.С. Силка

СТАН ДИТЯЧОЇ БЕЗДОГЛЯДНОСТІ, СИРІТСТВА ТА ЗЛОЧИННОСТІ В 1942–1945 РР. НА ВИЗВОЛЕНИХ ВІД ОКУПАЦІЇ ТЕРИТОРІЯХ УКРАЇНИ

У статті розглянуто організаційно-правові заходи органів міліції, спрямовані на подолання дитячої безпритульності й бездоглядності, створення та функціонування дитячих кімнат, приймальників-розподільників та дитячих будинків.

Ключові слова: безпритульність, бездоглядність, дитячі кімнати міліції, приймальники-розподільники

Негативні соціальні й економічні процеси, які відбувались у суспільстві, болісно вразили неповнолітніх і молодь. Після Другої Світової війни велика кількість дітей залишилася без батьків. Діти-сироти стали найбільш незахищеною і знедоленою категорією в цей період.

Метою цієї статті є дослідження стану дитячої бездоглядності, сирітства і злочинності в 1942-1945 роках на визволених від окупації територіях України.

Тема злочинності, безпритульності і бездоглядності є мало дослідженою в українській історії. Зокрема, окремі питання порушені в монографії Н.С. Юзікової [1], у статтях І.В. Маловіченко [2], у І. М. Грідіної, Н.С. Касьянової [3], Л. Г. Голиш [4], І.Р. Судді [5] та архівних матеріалах. Складність вивчення виховних, соціальних та профілактичних функцій інститутів соціалізації дитини і, особливо, спрямованих на запобігання злочинності серед неповнолітніх у період війни, полягає у тому, що деякі документи Державних архівів втрачені, знищені або вивезені до Німеччини. Найбільшу інформативну цінність дають матеріали, які раніше не були опубліковані й досліджуються вперше. У довідках, повідомленнях та інших архівних матеріалах ЦДАГО України знаходимо факти, які відображають стан дитячої злочинності, сирітства та безпритульності в зазначений період війни.

У роки війни, незважаючи на труднощі того часу, турбота про дітей, про їх виховання, була одним з найважливіших державних завдань. З самого початку Великої Вітчизняної війни

робилося все можливе для покращення становища дітей, які залишилися без батьків, щоб не допустити поширення дитячої безпритульності, бездоглядності і злочинності.

У своїй діяльності органи державної влади на початку війни керувались постановою РНК СРСР і ЦК ВКП (б) від 1 червня 1935 р. «Про порядок затримання і подальшого направлення безпритульних і бездоглядних дітей» [6, с. 847-854]. Важливе значення для попередження дитячої безпритульності, бездоглядності в роки війни мала прийнята РНК СРСР 23 січня 1945 р. постанова «Про утримання дітей, які залишились без батьків» [7, с. 69-70], яка покладала на органи державної влади України завдання виявляти і брати на облік безпритульних дітей і влаштовувати їх в дитячі установи.

Важливу роль у цьому зіграли, насамперед, дитячі кімнати міліції, через які проходили всі затримані діти. Вони своєю роботою сприяли попередженню дитячої безпритульності, бездоглядності і злочинності. Попередженню злочинності серед неповнолітніх на початку сприяв Указ Президії Верховної Ради СРСР від 7 липня 1941 р. «Про застосування судами постанови ЦВК і РНК СРСР від 7 квітня 1935 р. «Про заходи боротьби зі злочинністю серед неповнолітніх» [8, с. 416], який роз'яснював, що кримінальна відповідальність неповнолітніх наступає як у випадках скоєння ними злочинів навмисно, так і з необережності. Президія пропонувала Верховному суду СРСР застосовувати постанову ЦВК і РНК СРСР від 7 квітня 1935 р. у відповідності з текстом закону і з чинним кримінальним законодавством СРСР, а отже, і постанову ЦВК і РНК УРСР від 9 квітня 1935 р. «Про заходи боротьби зі злочинністю серед неповнолітніх», видану на виконання постанови ЦВК і РНК СРСР від 7 квітня 1935 р.

30 липня 1944 р. РНК УРСР та ЦК КП(б)У ухвалили спільну постанову №917 «Про заходи в боротьбі з безпритульністю та бездоглядністю дітей в Українській РСР», яку можна вважати першою комплексною програмою з подолання дитячої безпритульності та бездоглядності на завершальному етапі війни [6, с. 320].

Одним з негативних наслідків війни стало сирітство й безпритульність. Але в Одеській області були ще й додаткові причини росту безпритульності. Наплив дітей до області зі східних та північних областей був зумовлений бажанням дітей подивитися місця, які були окуповані, де боролася Червона Армія, а також відвідати Одесу, у боротьбі за яку загинули їхні батьки.

Важливим фактором великої кількості безпритульних і бездоглядних дітей по Одеській області був потяг до Чорного моря та бажання вступити на навчання до морських військових та цивільних училищ. Крім того, більшість таких дітей хотіли бути вихованцями на пароплавах і мріяли стати моряками [9, арк. 4].

Задля забезпечення порядку та виявлення дітей-сиріт міліція здійснювала повсякденне вилучення безпритульних та бездоглядних з вулиць, для чого було впроваджено постійне чергування та обходи, проведення систематичних рейдів по місту, на вокзалах і базарах, підвалах та горищах. Після затримання безпритульних, бездоглядних дітей і підлітків, що загубилися, доправляли до дитячих кімнат, спеціально створених при відділках міліції. Наявність таких кімнат пояснювалася неможливістю утримання дітей у загальних ізоляторах через цілком об'єктивні причини – контакт, хоча й нетривалий, із злочинцями міг негативно вплинути на формування світогляду підлітка. Відповідно до інструкції НКВС СРСР від 7 червня 1935 р. «Про порядок затримання та подальшого влаштування безпритульних і бездоглядних дітей» дитячі кімнати мали бути добре освітленими, чистими, мати стільці, столи та вмивальники.

Яким же насправді був стан дитячих кімнат в Одеській області після визволення? Результати перевірки дитячої кімнати при Лінійному відділі міліції станції Одеса Головна, проведеної у 1945 р., виявила: по-перше, що приміщення вологе і холодне, освітлюється «каганцем»; по-друге, приміщення дитячої кімнати та її обладнання - у незадовільному стані, діти сплять на підлозі; по-третє, педагогічна робота із дітьми не проводиться. Більшість із них ходять у місто і займаються крадіжками або жебракують.

Тут утримували 78 чоловік. Це були діти фронтовиків або ті, чиї матері померли, чи були вивезені німцями на каторгу. Зібрані діти грамотні, більшість з них закінчили 3-6 класів [9, арк. 5].

Усього при лінійних відділах міліції на Південно-Західній, Вінницькій, Одеській, Львівській, Ковельській, Північно-Донецькій і Кишинівській залізницях було створено 35 дитячих кімнат.

За час перебування в дитячих кімнатах із дітьми проводили відповідну роботу, а саме: дізнавалися під час розмови місце народження та вік; з'ясовували наявність батьків або осіб, які виконували їх обов'язки; місце навчання; причину відсутності не бажання вчитися; з'ясовували, чи перебував затриманий у дитячих закладах раніше і причини втечі, тощо.

Якщо затриманий був безпритульним або його батьки мешкали у іншому місці, в подальшому його відправляли до приймальників-розподільників. В іншому випадку затриманого повертали батькам, з якими проводили бесіду та, залежно від ступеня скоєного дитиною правопорушення, притягували до адміністративної або кримінальної відповідальності. Дітей старших 14-ти років влаштовували в промисловість або сільському господарстві [3, арк. 21].

Згідно з положенням «Про приймальник-розподільник НКВС» від 7 липня 1935 р. приймальник-розподільник був закладом закритого типу для приймання та короткотривалого утримання (не більше одного місяця) безпритульних, вилучених з вулиць, у віці до 16 років із подальшим розподілом їх по дитячих установах відповідного типу.

Приймальники-розподільники виконували такі функції: санітарно-гігієнічна обробка та медичний огляд безпритульних, вивчення особистостей безпритульних з метою з'ясування даних про минуле життя та навчально-трудові інтереси; прищеплення безпритульним початкових культурно-побутових навичок; відновлення зв'язку безпритульних з родинами, а також створення умов для їх повернення до родини; подальше спрямування безпритульних до дитячих будинків Міністерства освіти, Міністерства здоров'я, Міністерства соціального забезпечення та до трудових колоній НКВС; облік та реєстрація безпритульних, що проходили через приймальник-розподільник.

Безпритульні, що були спрямовані до дитячих приймальників-розподільників, приймалися працівниками цілодобово. До приймальників приймалися не лише безпритульні, яких направляли співробітники відділків міліції, але й ті, що приводилися представниками громадських організацій та окремими громадянами, а також ті, що приходили самостійно. На кожного безпритульного заводили реєстраційну картку, до якої згодом вносили дані спостереження та вивчення особи безпритульного, а також місце його подальшого перебування [6, с. 350].

Важливу роль у подоланні дитячої безпритульності відігравали дитячі будинки. Умови утримання в них важко було назвати задовільними. Бракувало м'якого та твердого інвентарю, а саме речей першої необхідності – меблів для спальних та класних кімнат, ковдр, подушок, білизни та одягу. Так, у дитячому будинку с. В. Аккаржа Овідіопольського району Одеської області діти спали в «кучі». Приміщення були холодними і вологими. Майже повністю відсутні медикаменти. В ізоляторах діти перебувають в одній кімнаті, босі і роздягнені.

Дитячому будинку катастрофічно не вистачало кваліфікованих співробітників, що відбивалося на якості спілкування з дітьми. Штат для обслуговування будинку підібраний із людей неперевірених, у більшості із молодих дівчат і жінок, які багато часу приділяли військовослужбовцям, розквартированих у селі, і не займалися вихованням дітей. Це озлоблювало вихованців. Діти школу не відвідували, книжки не читали. [9, арк 4].

Як свідчать документи, життя дітей у дитячих будинках було доволі нелегким. Та навіть при таких умовах не всіх дітей приймали до дитячих будинків. Це підтверджують такі факти з архіву ЦДАГО:

11.10.1944 р. у дитячий будинок була направлена група безпритульних в кількості 12 чоловік, із яких прийнято тільки 5, а інші 7 не прийняті тому, що були великої статури, хоча вони і не досягли 15-річного віку.

28.10.1944 р. через Мобвідділ Кагановицької райради м. Одеси була направлена група дітей у кількості 17 чоловік на 3-й маслозавод, де їх розмістили в пустому хліві, кинули на підлогу замість постілі в'язку соломи. Діти з 29.10.1944 р. по 09.11.1944 р. валялись у цьому хліві, внаслідок чого шестеро з них захворіли.

Таке митарство і бездушне відношення зі сторони керівників окремих господарств до працевлаштування дітей, які залишилися без батьків, менш стійких із них штовхало на шлях злочинності. Більшість крадіжок у пасажирів, кишенькових крадіжок, розкрадання з вагонів і навіть грабежів здійснювалося підлітками. Це підтверджують свідчення громадянина Буркова Петра, який заявив у Котовський відділ залізничної міліції про те, що його пограбували два підлітки, зняли бушлат, черевики, забрали рейсові картки. Прийнятими заходами грабіжники були затримані. Ними виявились Рощев Володимир Григорович і Кузнєцов Іван Іванович. Обидва з 1928 року народження. У них було виявлено і повернуто потерпілому пограбоване майно.

29.09.1944 р. на коліях станції Одеса-Товарна було виявлено вагон №626209 з пошкодженим люком, в якому перевозилось згущене молоко. При перевірці вагона не вистачало 1336 банок молока. Прийнятими заходами в той же день були затримані підлітки Бесняєв Михайло Семенович (1929 р.н.), Михайлиш Микола Федорович (1930 р.н.), Требушков Яків Олексійович (1929 р.н.), Поляков Юрій Федорович (1928 р.н.), Зотов Євгеній Олексійович (1930). Всього 11 чоловік, у яких було вилучено вкрадене молоко. Всі діти тулились у холодних паровозах, які стояли на коліях станції.

12.10.1944 р. було отримано повідомлення про розкрадання, яке готується, із вагонів на станції Одеса-Товарна. Вжитими заходами були затримані Гев Іван Іванович (1928 р.н.), Болбачев Григорій Андрійович (1930 р.н.), в яких при затриманні було вилучено 40 кг господарського мила і знайдено, з їх розповідей, заховані між вагонами ще 45 кг такого ж мила. Все це було вкрадено підлітками із вагонів, які стояли на коліях.

По області було зареєстровано 36 випадків злочинів, які здійснилися дітьми, із них: крадіжок – 4, побутових вбивств – 1, квартирних крадіжок – 4, звичайних крадіжок – 20, кишенькових крадіжок – 7 [9, арк. 8].

Отже, урядові постанови НКВС 1942 – 1945 рр. намітили широкий комплекс заходів з подолання дитячої безпритульності, в яких одне з центральних місць відводилося територіальним та лінійним відділам міліції. Діяльність державних установ, громадських організацій зі створення сприятливих умов для безпритульних і бездоглядних була ускладнена вкрай тяжкими соціально-економічними умовами країни в роки Другої Світової війни, що спричиняли підвищенню злочинності серед малолітніх.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Юзікова Н. С. Суспільство і злочинність неповнолітніх у розрізі епох (від Давнини і Середньовіччя до XXI століття) / Н. С. Юзікова; Дніпропетр. нац. ун-т ім. Олеся Гончара. - Дніпропетровськ: Ліра, 2015. - 327 с.
2. Маловіченко І.В. Подолання дитячої безпритульності та бездоглядності в 1935-1945 роках XX століття на території України / І. В. Маловіченко// Порівняльно-аналітичне право. - 2013р. - №3. – С.51-53
3. Грідіна І.М. Діяльність органів міліції Донбасу щодо ліквідації безпритульності і бездоглядності у 1943-1945 рр./ І. М. Грідіна, Н. С. Касьянова // Порівняльно-аналітичне право. -2012р. - №3. – С.15-20
4. Голиш Л. Г. Формування мережі та контингенту спеціальних дитячих установ в 1943-1945 рр./ Л. Г. Голиш //Вісник Черкаського університету . – 2011р. - Випуск 202. – С. 31-37
5. Суддя І.Р. Діяльність органів міліції з подолання дитячої безпритульності й бездоглядності в УРСР (1943 – 1946 рр.)/ І. р. Суддя // Вісник Черкаського університету. – 2011р. - Випуск 202. – С. 37-42
6. Історія міліції Української РСР в документах і матеріалах 1917-1937/під ред. проф. П. П. Михайленка. – К., 1969.- 610 с.
7. Еропкин М. И. Развитие органов милиции в Советском государстве. – М., 1967. –750 с.
8. Сборник документов по истории уголовного законодательства СССР и РСФРС 1917 – 1952 г. – М., 1953. –320 с.
9. Центральний державний архів громадських об’єднань України (ЦДАГО України), ф.1 оп. 23, спр. 2411, - 25 арк.

Sylka O.S. State of Child Neglect, Abandonment and Crime in 1942-1945s on the Territories of Ukraine Liberated from the Occupation

This article highlights organizational and legal measures of the organs of militia on overcoming children`s homelessness and neglect, creation and functioning of militia’s children’s rooms, distributor offices and orphanages.

Keywords: homelessness, neglect, militia’s children rooms, distributor offices

Сылка О.С. Состояние детской беспризорности, сиротства и преступности в 1942-1945 гг. на освобожденных от оккупации территориях Украины.

В статье освещаются организационно-правовые мероприятия органов милиции по преодолению детской беспризорности й безнадзорности, создание ими и функционирование детских комнат милиции, приемников-распределителей, детских домов.

Ключевые слова: беспризорность, безнадзорность, детские комнаты милиции, приемники-распределители.

Статтю подано до редколегії 16.01.2017 р.

УДК 94:625.7 (282.247.314)

І.В. Мазило

ВІДБУДОВА Й ВІДНОВЛЕННЯ РОБОТИ ПРИДНІПРОВСЬКОЇ МАГІСТРАЛІ В 1943–1945 РР.

Стаття розкриває регіональний аспект відбудови залізничного транспорту України в період його відродження.

Ключові слова: Придніпровська залізниця, м. Дніпро (Дніпропетровськ), Запоріжжя, відбудова, залізничний транспорт.

Відбудовчі процеси на транспорті в різних регіонах України відбувалися по-різному і мали свої особливості. Тому, студії з регіональної історії періоду Другої світової війни є на часі, адже вони дозволяють з'ясувати специфіку тих процесів, які відбулися в Україні в роки відбудови економіки, а відтак, зрозуміти закономірності. Сьогодні за умови частково зруйнованої економіки Донбасу це має і прикладний характер.

У статті розкрито алгоритм відбудовчих робіт транспортної інфраструктури Придніпровського регіону важливого в економічному й стратегічному відношеннях. Для вивчення проблеми певне значення мають праці: « Приднепровская железная дорога», «Восстановление Приднепровья. Документы и материалы», інші наукові розвідки [1].

Гітлерівське командування за будь-яку ціну намагалося утримати запорізький плацдарм, оскільки втрата його тягла за собою втрату Криму [2, с. 234]. Тому без транспортної інфраструктури не могли обійтися ні Вермахт, ні глибокий німецький тил [3, с.11]. Це і для Червоної армії було характерним, адже після відходу окупантів, діючий парк автомобільного і залізничного транспорту…на території України був мізерний [3, с.59]. Тому нагальною була потреба – відбудови залізниць.

До війни в м. Дніпро (Дніпропетровську) працювали: паровозоремонтний, вагоноремонтний, стрілочний, світлофорний і електродний заводи. У м. Запоріжжі - паровозоремонтний. Кадри залізничників вищої кваліфікації навчали в Дніпропетровському інституті інженерів залізничного транспорту. Введення в дію вищезгаданих підприємств і установ створювало більш сприятливі умови для відбудови транспортної мережі регіону і України [4, арк. 28].

Війська Південно – Західного (з 20 жовтня 1943, 3-го Українського) фронту під командуванням Р.Я. Малиновського з 10 по 14 жовтня 1943 р. звільнили від фашистських загарбників лівий берег м. Запоріжжя. Бої за о. Хортицю тривали до 29 грудня 1943. [2, с. 242]. Радянські війська завершили звільнення лівобережжя м. Дніпро / Дніпропетровська / 20 вересня 1943 р. і звідтіля наносили удари по ворожим позиціям на правому березі. Майже через місяць, 25 жовтня місто остаточно визволили від фашистів [5, с. 93, 96].

На весні 1944 р. йшли бої з гітлерівцями на території де пролягали шляхи Сталінської (Придніпровської) залізниці. Станом на 15 березня від фашистських окупантів очистили станції й залізничні магістралі на правому березі р. Дніпро [6, с.156].

Загарбники відступаючи зірвали 3 500 стрілочних переводів і 4 тунеля, зруйнували 38 великих, 35 середніх і 602 малих мостів, вивели з ладу обладнання, завдавши збитків на 1,4 млрд. карбованців [6, с. 157].

Великою проблемою для наступаючих військ і залізничників в Україні і, зокрема Придніпровському регіоні, виявилася відбудова мостів. На шляхах Північно – Донецької, Південно – Донецької, Південної і Сталінської магістралей залізничних мостів окупанти зірвали й спалили 2087, або 80% [7, арк. 209]. При відступі окупанти зруйнували в м. Дніпро (Дніпропетровську) два мости протяжністю 1 524 і 1 383 метра і в м. Запоріжжі мости через старий Дніпро – 370 м і новий Дніпро – 738,1 м. [8,арк. 43].

Відбудова мостів суттєво позначилася на постачанні військ, що наступали на території Правобережної України. Тимчасовий дерев'яний міст на р. Дніпро м. Дніпро / Дніпропетровська/ збудували за 33 доби, по якому 10 грудня 1943 р. вже розпочали рух ешелони. До цього часу діяла понтонна переправа [6, с.159].

У районі м. Дніпро / Дніпропетровська/ з 25 жовтня 1943 р. УБВР 3-го Українського фронту впродовж 7,5 діб, побудувало залізничну понтонну переправу, яка відіграла важливу роль в забезпеченні військ, що розширили плацдарм на правому березі Дніпра. З 14 листопада до 11 грудня 1943 р. мостом пройшло 247 поїздів (12266 вагонів) з вантажем для військ. [9, с. 212].

У районі м. Дніпра /Дніпропетровська/ мости поновлювалися в два етапи. Спочатку спорудили наплавний, потім висоководний тимчасові мости на обході. Для виконання робіт прибув спеціальний понтонно – мостовий полк з тилових районів. Разом із залізничниками побудували естакади завдовжки 156 метрів. Сам перехід зводили 8 діб, укладаючи щодоби по 105 метрів [9, с.211].

Одночасно велося будівництво висоководного мосту, для чого забили 1 088 паль, встановили 192 пролітні конструкції вагою чотири тони кожна. Змонтували 33 проміжних конструкції по 20 – 35 тонн,звели дві естакади довжиною понад 200 метрів. Роботи проводили з 1 листопада до 10 грудня 1943 р. Складнощі з його експлуатацією виникли навесні 1944 р., під час льодоходу, коли зусиллями особового складу трьох батальйонів цілодобово будували льодорізи і відновили пошкоджені мостові конструкції [9, с. 211].

Також, для відновлення руху ешелонів потрібно було відновити міжвузловий зв'язок, без якого не можлива робота транспорту. Для цього використали трофейне і вітчизняне обладнання. Зв'язок встановили 30 листопада між м. Дніпро / Дніпропетровськом/ і Сухачівкою, іншими станціями. Долаючи труднощі вдалося відновити зв'язок між станціями лівого і правого берегів Дніпра [6, с. 159].

У той час , як розгорталися роботи, для надійності мостових конструкцій управлінням Сталінської залізниці спільно з Дніпропетровським інститутом інженерів залізничного транспорту створили мостові випробувальні станції у складі: начальника, з місячним посадовим окладом 1400 руб.; ст. інженерів (2 особи) відповідно – 1 тис. рублів; інженерів (3 особи) 800 руб.; ст. техніків (2 особи) 600 рублів [10, арк. 93-94]

Як тільки вигнали фашистів із м. Запоріжжя розпочали відбудову тимчасових півторакілометрових мостів через старе і нове русло Дніпра. У Запоріжжі ворог зруйнував два мости. Тимчасовий міст було зведено нижче за течією, відсипавши більше 500 тис. кубометрів полотна. Побудували ще два мости через Старий і Новий Дніпро завдовжки 1886 метрів,шість середніх мостів, 14 кілометрів дороги. Експлуатували їх до 1952 р., коли замінили капітальними [9 .с.213]. На початку їхній відбудові заважала велика руйнація. Також була сильно пошкоджена гребля Дніпрогесу. Тому прийняли рішення заново будувати тимчасовий мостовий перехід через р. Дніпро, острів Хортицю, через південну частину Старого Дніпра. Вдруге гвардійцям – залізничникам довелося споруджувати такий мостовий об'єкт. Особливо заважали міні поля на о. Хортиця. Складність полягала ще й у тому, що в січні 1944 р. почалася відлига і температура повітря піднялася до + 5, + 8 градусів. Танув сніг. Пішли дощі, настало бездоріжжя. На допомогу прийшли цивільні залізничники й місцеве населення, з яких було сформовано 12 робітничих батальйонів чисельністю 500 осіб кожний. Нарощувати темпи робіт заважав сніг з дощем. Першу чергу мосту здали в експлуатацію 22 лютого 1944 р., що мало особливе значення в період, коли йшли напружені бої військ 3 –го Українського фронту з німецькими загарбниками на Правобережній Україні [11, с. 361]. Відновлення роботи Запорізького і Дніпропетровського залізничних вузлів сприяло відбудові потужних підприємств краю.

Відбудувати магістраль доводилося у складних умовах. Ворожі літаки часто бомбардували станції: якось бомба попала у цистерну з бензином і стовп вогню піднявся вгору. Полум'я охопило ешелон. Але не розгубився начальник станції Мойсей Пантелеймонович Терещенко, який розпорядився прибрати поїзди із зони ураження, та вогонь привернув увагу ворога, який продовжував бомбардувати станцію. Залізничники не покинули робочі місця і далі продовжували виконувати свої обов'язки диспетчер Дейко, укладач поїздів Рева, зчіплювач Бабенко, стрілочник Терещенко. Вони, не боячись полум'я, яке далі вирувало, продовжували роз'єднувати вагони і прибирати їх у безпечне місце. Робили це вони вручну без використання паровоза через пошкоджену колію. Їм вдалося врятувати 220 тонн продовольства. У вогні пожежі залишилося дві цистерни з бензином. Одна була пробита і з неї витікало паливо. Вручну ліквідували діру, погасили пожежу і одразу взялися за ремонт колії. Ніхто не залишив робочого місця поки не відновили пропускну здатність станції, а відтак, розпочали пропуск ешелонів до лінії фронту [12].

Варто відзначити, що масштаб й темпи відновлювальних робіт на магістралі залежали від кадрів, виробничих потужностей і матеріальних ресурсів. Джерелом поповнення вакансій на транспорті стали залізничники, що були зайняті обслуговуванням залізниці на окупованій території, і які не підлягали мобілізації в армію. Так, Постановою ДКО від 22 листопада 1943 р. і рішенням РНК УРСР і ЦК КП/ б/ У від 30 листопада 1943 р. залізничники, які залишилися на тимчасово окупованій території підлягали мобілізації на відбудовчі роботи. Радянські і партійні органи Дніпропетровської, Запорізької областей та Криму взяли на облік у 1944 року 6985 осіб і 615 працівників інших доріг [13, арк. 11]. Також за погодженням із місцевими партійними і радянськими органами до роботи на транспорті залучили місцевих робітників. Тривало це до липня 1944 р. Така практика позитивно позначилася на відбудові транспорту, але з другої половини 1944 р. поповнення магістралі місцевою робочою силою значно погіршилося. Це було обумовлене тим, що паралельно із його відновленням, широко почали розгортатися роботи по відбудові підприємств і установ інших галузей промисловості Кривбасу, Донбасу, Придніпров'я, Дніпрогесу, куди місцеві органи влади спрямували потік робочої сили, Усього 18 970 осіб місцевого населення залучили для роботи на магістралі. 1 135 працівників було направлено на інші магістралі колишнього СРСР [13, арк. 11].

Використовували і примусову працю, що засвідчує лист секретаря ЦК КП/б/У М. Хрущова від 1 грудня 1943 р. керівникам облвиконкомів Харківської, Сумської, Полтавської, Сталінської, Ворошиловоградської, Чернігівської Дніпропетровської, Київської і Курської областей, в якому наголошувалося, що на підставі рішення ДКО від 22 листопада 1943 р.» Про невідкладні заходи щодо зміцнення господарств залізничних доріг, звільнених від німецьких окупантів» усі працівники, як мобілізовані, так і добровільно набрані у систему УБВР залізниць, закріплюються на постійну роботу з поширенням на них дії Указу Президії ВР СРСР від 15квітня 1943 р. «Про введення військового стану на всіх залізницях» й «Статуту про дисципліну робітників і службовців на залізничному транспорті». Тому ЦК КП/б/ У просить негайно дати вказівку райвійськкоматам згаданих областей прискорити призов в Червону армію і мобілізацію цих працівників на інші види робіт [14, с.671].

Темпи відбудови залежали від наявності ресурсів і обладнання. Роботи розпочалися на базі місцевих ресурсів. З часом виробниче обладнання на об'єкти транспорту поступало з фондів НКШС. У1944 р. розпочалася відбудова 14 паровозоремонтних заводів на території , яка до цього була окупована фашистськими загарбниками. Тоді Дніпропетровському підприємству виділили 152 одиниці металорізального обладнання, три компресори. У 1945 р. на підприємство також виділили ще 76 металорізальних верстати і 10 зварювальних агрегатів. Усього ж було залучено на виробництві 228 металорізальних верстатів і 30 агрегатів. Це дало на той час можливість виконати державний план по ремонту паровозів і запасних частин до них. [15, арк. 28].

Відродження вокзалів було ще однією важливою проблемою відбудови. Так, вокзал станції Запоріжжя був повністю зруйнований окупантами. Через брак необхідного приміщення тимчасово використовували з цією метою магазин транспортного споживчого товариства. Подібне становище тривало до 1947 р. За цей час місцева влада на його відбудову виділила 190 і 123 тисяч крб. [16, арк. 226].

Кадрове і ресурсне забезпечення дільниць залізниці дали можливість до кінця 1943 р. відновити на магістралі 1 694 км головних і 1 308 км ліній зв'язку, а до 25 жовтня 1944 р. ввели в експлуатацію 2 366 км головних шляхів. Також відновили 11 приміщень вокзалів, 589 виробничих об'єктів, 30 шкіл і 137 житлових будинків [6, с. 162].

У процесі відбудови виробничих потужностей магістралі намагалися вирішувати соціальні проблеми залізничників, молоді й дітей. Так, на паровозоремонтних, вагоноремонтних і машинобудівельних підприємствах м. Дніпро (Дніпропетровська) і Запоріжжя працівників забезпечили громадським харчуванням. У квітні – травні 1944 р. організували роботу 9 їдалень, де харчували 2 470 осіб., з яких 600 - учні ФЗО. Обідній раціон харчування складали дві страви, на сніданок і вечерю - по одній. Якість харчування була задовільною. Діяли і побутові підприємства: 5 перукарень, 3 швейних майстерні, бляшана і годинникова майстерні [17, арк. 90]

Таким чином відбудовчі роботи на Придніпровській залізниці у 1943 – 1945 рр. помітно сприяли збільшенню військових і народногосподарських перевезень [6, 163], а також відродженню міст Дніпропетровська і Запоріжжя як важливих індустріальних центрів України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Приднепровская железная дорога / Составители И.Кучеренко, А.Сокиркин, П.Чистолетов, Н.Ямник . – Днепропетровск: «Промінь», 1973 .- 238 с; Восстановление Приднепровья. Документы и материалы / Редактор-составитель А.И.Голубева. – Киев: «Политиздат», 1988.- 530 с.
2. Україна в полум'ї війни 1941- 1945 / Упоряд. П.П Панченко,П.Т.Тронько .- Київ: Вид. «Україна», 2005. – 557 с.
3. Вєтров І.Г., Лисенко О.Є., Шелейко Т.В. Донбас 1943 – 1950 років: відновлення промисловості і транспортної інфраструктури / І.Г.Вєтров,О.ЄЛиснко,Т.В.Шелейко .- Київ: Інститут історії України НАН України, 2016 .- 324 с.
4. Центральний державний архів громадських обєднань України (ЦДАГО України), ф.1, оп.77, спр.47.- арк..
5. Белич В.Я., Сумина З.Г. Днепропетровск. Путеводитель. Справочник / В.Я.Белич,З.Г.Сумина. – Днепропетровск, «Промінь»,1985. - 222 с
6. Приднепровская железная дорога / Составители И.Кучеренко, А.Сокиркин, П.Чистолетов, Н.Ямник. – Днепропетровск Промінь, 1973. – 238 с.
7. ЦДАГО України. ф.1, оп.77, спр.47.- 230 арк.
8. ЦДАГО України, ф.1, оп.77, спр.43.- 242 арк.
9. Мазило І.,Шелейко Т. З історії Відбудови мостів,штучних споруд на залізничному транспорті України 1943 – 1948 / І.Мазило,Т.Шелейко Сторінки воєнної історії України .- 2012. –№.15.- С.209- 215
10. ЦДАГО України),ф.1, оп.77, спр.33.- арк.

11. Мазило І.В. Залізничники на відбудові мостів через ріки України 1943 – 1944 І.Мазило // Сторінки воєнної історії.: Зб. наук статей- 2006.- Вип. 10. – Ч. 2. – С.359 - 364
12. Сталинская магистраль – 1944 . – 17 февраля
13. ЦДАГО України, ф.1, оп.77, спр.234.- 97 арк.
14. Мазило І.В.Залізничний транспорт України в період війни і перші повоєнні роки / І.Мазило,О.Бровар, О. Буцько.- Київ:Видавництво «Наукова думка» , 2011. – 939 с.
15. ЦДАГО України, ф.1, оп.77, спр.7.- 96 арк.
16. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України),ф. Р – 2, оп.7, спр.125.-259 арк.
17. ЦДАГО України, ф. 1, оп.77, спр.125.- 110 арк

Mazylo I. V. Reconstruction and Renovation of Prydniprovsk Highway in 1943 – 1945

The article shows the regional aspects of Ukrainian railway transport in the period of its revival.

Keywords: Prydniprovsk railroad, Dnipro (Dnipropetrovsk), Zaporizhia and the territory of their region, reconstruction, railroad.

Мазыло И.В. Восстановление и возобновление работы Приднепровской магистрали в 1943 – 1945 гг.

Статья раскрывает региональный аспект восстановления железнодорожного транспорта Украины в период его возрождения.

Ключевые слова:Приднепровская железная дорога, гг.Днепр (Днепропетровск), Запорожье и территория их областей, восстановление, железнодорожный транспорт.

Статтю подано до редколегії 17.01.2017 р.

УДК 94(477=411.16):271.4-788-41УГКЦ]»1941/1944»

Ю.Р. Скіра

ПЕРЕХОВУВАННЯ ФАЇНИ ЛЯХЕР МОНАХАМИ ТА МОНАХИНЯМИ СТУДІЙСЬКОГО УСТАВУ ПІД ЧАС ГОЛОКОСТУ

У статті розглядається порятунок Фаїни Ляхер під час Голокосту монахами та монахинями Студійського Уставу. Автор, для висвітлення цього питання, зупиняється на ключових моментах життя Фаїни Ляхер, аналізує роль середовища, родинних відносин, простежує етапи переховування, мотиви учасників та методи, які вони застосовували. Особливий акцент робиться на питаннях еволюції світогляду Фаїни Ляхер, що завершився її вступом до Святопокровського монастиря Студійського Уставу. Автор дійшов висновку, що історія Фаїни Ляхер завдяки наявності джерел різного типу найкраще відображає процес переховування єврейської жінки монашими спільнотами Греко-Католицької Церкви у роки німецької окупації.

Ключові слова: Голокост, переховування, покликання, монастир, Студійський Устав.

Тема долі пересічних євреїв, які були врятовані монашими спільнотами Греко-Католицької Церкви під час німецької окупації, залишається неопрацьованою в українській історіографії. Складність її дослідження полягає у практичній відсутності джерел. Усього декілька людей залишили свої спогади [1]. Врятовані були здебільшого дітьми, тому з часом забули або ж, через біль минулого, не згадували про ці події. Проте були такі, які намагалися, як наприклад родина Штернів, підтримувати контакти зі своїми рятівниками, в даному випадку ігуменею Йосифою (Вітер) [2, арк. 26]. Інші ж допомагали матеріально [3, с.8]. Такі, як Курт Левін і рабин Давид Кагане, подавали свідчення на судових процесах, як у випадку ієромонаха Германа (Будзінського), коли радянська влада закидала нескореному духовенству підпільної Церкви колаборацію з нацистами [4, арк. 186; арк.191]. Моделі поведінки були різними. Особливої уваги заслуговує історія єврейської дівчини Фаїни Ляхер, яку переховували на різних етапах члени ОУН, а на останньому – сестри Студійського Уставу в своєму дочерньому домі в селі Уневі (тепер Перемишлянський район Львівської області) та Святопокровському монастирі в селі Якторові (тепер Перемишлянський район Львівської області). Після завершення німецької окупації Фаїна Ляхер не покинула своїх рятівників, а сама стала монахинею Студійського Уставу і розділила долю Катакомбної Церкви.

Залишені письмові свідчення та інтерв'ю являють собою цінну джерельну базу, за допомогою якої можна відтворити події Голокосту у типовому галицькому штетлі, яким були Перемишляни, простежити переживання і ставлення жертв до подій, що з ними відбувалися, дати відповіді на питання побуту й еволюції світогляду переслідуваних. Життєвий шлях Фаїни

Ляхер є унікальний тим, що пронизаний покликанням до монашого життя. Ще сповідуючи іудаїзм, вона відчувала щось, до чого є покликана, але ще не може осягнути. У процесі порятунку вона була охрещена і наприкінці німецької окупації вирішила вступити до монастиря. Це був єдиний випадок, коли під час Голокосту єврейська дівчина вирішила стати греко-католицькою монахинею. Для розуміння цього вибору, потрібно проаналізувати ключові моменти молодих років Фаїни Ляхер і події Голокосту, які підштовхнули до її служінню Церкві.

Фаїна Ляхер народилася 13 січня 1917 р. у м. Перемишляни [5, с. 1]. Як зазначалося вище, на той час Перемишляни були типовим галицьким штетлом, містечком, в якому єврейське населення у кількісному відношенні переважало. У 1921 р. у ньому мешкало 2051 євреїв, які складали 50,1% населення міста [6, с. 17]. А у 1931 р. їх було вже бл. 3 тис. [6, с. 22]. Крім цього Перемишляни були відомим в Галичині осередком хасидизму [6, с. 16]. У контексті цього варто наголосити, що родина Ляхерів була віруючою. Провід у цьому належав матері Фаїни Мальвіні Ляхер. «Родичі виховували нас, крім мене було ще двоє братів, в релігійному дусі, особливо мама відзначалася глибокою вірою. Для неї був Господь Бог «альфою і омегою». Все, долю й недолю, щастя й нещастя приймала як волю Божу. Таку віру хотіла прищепити вона в наші серця, але наша віра ограничувалася виключно до зовнішнього виконання Закону Мойсея» [7, арк. 1].

Релігійність матері, її відданість іудаїзму, стала однією з причин, чому Фаїна не змогла вийти заміж [5, с. 23]. Під час свого навчання у гімназії вона покохала Володимира Заплатинського [5, с. 4], який походив з українсько-німецької родини [5, с. 22] і був членом ОУН [5, с. 5]. Вона ніколи не признавалась батькам про свої з ним стосунки [5, с. 16], проте саме він відіграв ключову роль у спасінні Ляхерів, адже домовлявся про місця їх переховування.

Важливим фактором у процесі порятунку Фаїни Ляхер було і те, що вона виросла і постійно перебувала в українському середовищі [5, с. 3]. З українцями «ми разом вчилися, разом розмовляли, разом спілкувалися, разом на свята ходили одні до одних…Я не відчувала, що я є чужа їм. Навпаки, вони мене оточили такою прихильністю і любов'ю, всі і інтелігенція, старші люди і молодь» [5, с. 4]. Фаїна Ляхер навіть дружила з дітьми місцевого греко-католицького пароха О. О. Ковча [5, с. 8], який потім, за хрещення євреїв та видачу їм метрик, був вбитий нацистами у концентраційному таборі Майданек [8]. Саме це українське оточення, друзі Фаїни спостерігаючи у листопаді 1942 р. тотальне знищення євреїв, розпочали пошук шляхів порятунку дівчини. Зародилася ідея переправлення її до Відня для праці на фабриці, де вже був товариш Володимира Заплатинського Василь Качуровський [5, с. 14]. Для цього потрібні були документи, ключовим з яких була метрика про хрещення. За сприянням заступника старости Перемишлянського повіту д-ра Ткачука [5, с. 14] парох с. Осталовичі (тепер Перемишлянського району Львівської області), отець-декан Іван Луцишин, уділив Фаїні Святу Тайну Хрещення і видав метрику на ім'я Анни Мирки з села Прибина (тепер Перемишлянського району Львівської області) [5, с. 16]. Але за порадою знаного у Перемишлянах єврея, який передбачав майбутнє, Фаїна, а відтепер Анна, відмовилася від реалізації цієї ідеї через небезпечну дорогу [5, с. 17].

Фаїна (Анна) Ляхер залишалася разом з єврейською громадою Перемишлян практично аж до кінця її існування. За цей час вона була свідком погрому в липні 1941 р., акцій, під час яких мало не загинула. У квітні 1943 р. наближалася ліквідація гетто, а з ним і всіх євреїв, які ще були живі. Володимир Заплатинський черговий раз врятував її. Він працював заступником директора біржі праці в Перемишлянах і займався скеруванням робітників до Німеччини [5, с. 9]. Павло Чабан, житель с. Унева, одержав від Володимира Заплатинського звільнення, а взамін мав переховувати в себе Фаїну (Анну) Ляхер [5, с. 9]. Коли він одержав листа, який був сигналом, що має забрати дівчину, негайно прийшов до Перемишлян і привів Фаїну (Анну) до с. Унева [7, арк. 6]. Там її забрала до своєї хати сестра Павла Ольга, яка з чоловіком Іваном Чабаном зайнялися її укриттям. Але сумління не давало спокою дівчині і вона вирішила повернутися до батьків, яких залишила на смерть [5, с. 24]. Щоб не допустити цього, Іван Чабан запевнив її, що привезе батьків. Через два тижні Гавриїл та Мальвіна Ляхери уже були у схованці, де переховувалася Фаїна (Анна) [7, арк. 7].

Для Івана Чабана, який, як і Володимир Заплатинський, також був членом ОУН [5, с. 25], подібний досвід переховування не був першим. Молодша дочка Чабанів Ярослава Чабан у своєму свідченні зазначає: «Пам'ятаю з розповідей мами, що вони з татом переховували дві дівчини єврейки, учениць гімназії, але недовго, бо батьків тих дівчат забрали в гетто в Перемишляни і батьки дівчат самі забрали в гетто, подальша доля їх невідома» [9, арк. 1]. Для переховування Ляхерів Іван Чабан зробив досить цікаве укриття: «То була пекарня сільська, вимащена глиною підлога, і там щось пекли. А вони збудували таку кухню, лядою накрили. Те місце, де попіл, бляхою прикрили, щоби можна запалити вогонь. А ми всередині сиділи. Як не було нікого, то ми бляху відбирали, щоб можна було випростати голову. А як була якась

тривога, то вони клали бляху, вогонь (над нами бляха була гаряча), щоб минула небезпека» [5, с. 27].

Небезпека в с. Уневі була не так від німецьких облав і обшуків, як від декількох місцевих донощиків, які слідкували за своїми сусідами. Це підтверджують дві групи джерел: свідчення Курта Левіна [10, s.148] і свідчення місцевих старожилів села [11]. Фаїна (Анна) перебувала у цій схованці шість місяців, а в грудні 1943 р. Іван Чабан сказав, що подальше переховування є неможливим, бо люди в селі почали здогадуватись про їх таємницю [7, арк. 10]. На той час Мальвіна Ляхер вже померла, а Гавриїл Ляхер погодився, щоб дочка перейшла на нове місце, а він залишився у Чабанів. Фаїна (Анна) не знала куди саме її доправлять, але через те, що від цього залежало життя її опікунів, вона погодилась [12]. Перед тим, щоправда, Володимир Заплатинський декілька разів відвідував її і сказав, що вона має перейти до монахинь-студиток в Уневі, бо він більше не зможе за нею наглядати, оскільки сам вже переховується від німців [13, с. 17].

Іван Чабан разом зі своїм шваґром Галюком, який також був членом ОУН [5, с.25], перевезли увечері Фаїну (Анну) на санях до Святоуспенської Лаври Студійського Уставу. По дорозі йшли люди, тому чоловіки світили їм у вічі рефлекторами, щоб вони не бачили хто їде [5, с.26]. Іван Чабан залишив дівчину у розмовниці монастиря, незабаром туди прийшов брат Віталій (Матковський). З ним Фаїна (Анна) була вже знайома, оскільки він декілька разів приходив до Чабанів, знав про переховування Ляхерів і приносив на її прохання релігійну літературу [13, с.17], яку вона за власним бажанням читала. Саме Володимир Заплатинський попросив брата Віталія (Матковського) здійснювати нагляд за Ляхерами у Чабанів [13, с.17]. До нього він звернувся і за допомогою у подальшому переховуванні Фаїни (Анни). У цьому контексті варто зупинитися на питанні про відносини між чоловіками. Брат Віталій (Матковський) був лікарем і доглядав поранених бійців УПА [14, арк. 10]. У той же час Володимир Заплатинський був у СБ УПА, тому чоловіки часто контактували. Але брат Віталій (Матковський) не міг нічого здійснювати без відома настоятеля лаври ієромонаха Йосифа (Шестюка). Це була ключова постать у будь-якій діяльності студитів в Уневі. Для нього питання переховування євреїв не було невідомим. У сиротинці лаври на прохання архимандрита Студійського Уставу митрополита Андрея Шептицького переховувалися двоє єврейських дітей: Леон Хамейдес [15, арк. 12] та Одед Амарант [16, арк. 20]. Третім був Адам Данієль Ротфельд, якого студити привезли з Перемишлян [17, арк. 15]. З відома настоятеля, студити приносили євреям, які переховувалися в довколишніх лісах, їжу [12]. Як засвідчить пізніше с. Марія (Ляхер), ієромонах Йосиф (Шестюк) «був милосердним до всіх, хто потребував помочі» [12].

Отже, брат Віталій (Матковський) «мовчки, скоро убрав мене в чорний довгий плащ, чоло овинув білим бандажом, наложив на голову чорну хустину; я була подібна до монахині, і сказав йти за собою. Я йшла з трудом, ноги відвикли від руху, – були як мертві, – а ніч така темна. Монах скерував свої кроки до другого будинку – де була церква. В дверях стояла висока монахиня, – в церкві було темно, тільки маленька оливна лямпочка кидала слабий блиск на золотий образ Матері Божої. «Помолімся на нову дорогу», – шепнув монах, – клякнув, і монахиня також…»Вже ходім», – сказала монахиня; проводили мене якось довгою дорогою, завели до високого будинку, що різнився від інших сільських хат. Ми ввійшли у теплу кімнату. «Це буде Ваша кімната», – сказала монахиня – тут собі спічнете, не бійтеся, нічим не журіться, – Матінка Божа нас охоронить» [7, арк. 11].

Будинок, до якого Фаїну (Анну) привела сестра Теодора (Мах) [18, с. 240; 19, с.53], був дочерним домом монахинь Студійського Уставу в с. Уневі. Там мешкало троє сестер: згадана с. Теодора (Мах), яка була настоятелькою, с. Моніка (Ребрина) [20, с.45-46] та с. Севастьяна [19, с. 55]. Сестри обслуговували церкву Успіння Пресвятої Богородиці на території Лаври, прали церковні ризи [5, с. 26]. Юридично будинок належав монахам-студитам [13, с. 12]. У міжвоєнний період, вони передали його сестрам-студиткам і там, зазвичай, мешкало троє монахинь [13, с. 12]. Така кількість була зумовлена покладеною на них працею – одна сестра обслуговувала церкву, друга вела дитячий садок, третя дім [13, с. 12]. Будинок був двоповерховий, на горі було три кімнати, внизу вітальня і великий зал, де збиралися до війни діти з села [13, с. 12]. Перед будинком було подвір'я, за ним – город і сад [13, с. 12].

Спочатку Фаїна (Анна) мешкала на першому поверсі, але згодом сестри задля більшої безпеки поселили її за клявзуру (клявзура – обмеження доступу світських людей тієї ж самої статі, що члени чернечої спільноти, до приміщень обителі та заборона доступу осіб протилежної статті до цих приміщень [детальніше: 21, с. 95-96]). Це відбулося за декілька днів до Різдва Христового на початку січня 1944 р. [7, арк. 11]. Між ними склалися добрі відносини. «Сестри мене окружили дуже великою любов'ю і дуже теплотою великою…відразу з перших днів я була «їхня». Я цілковито не то привикла, а злилася з ними і відразу вміла з ними молитися як треба з Часослова. Дуже швидко церковнослов'янську мову зрозуміла і з ними брала участь» [5, с. 31].

Варто наголосити, що у спогадах Фаїна (Анна) чітко говорить, що сестри не чинили жодних дій спрямованих на підштовхування її до Греко-Католицької Церкви [5, с. 32]. Вона сама одного разу попрохала про потребу сповіді і тоді сестри дали їй просто молитвеник, нічого не пояснювали [5, с. 32]. Настоятель Святоуспенської Лаври ієромонах Йосиф (Шестюк) та брат Віталій (Матковський) приносили їй духовну літературу, Життя святих, Святе Письмо, ознайомлювали її з християнством [12]. Отець-настоятель став її першим сповідником, бо до цього вона ніколи не сповідалась [12]. Він приходив до дочерного дому кожного дня, оскільки приносив хворій сестрі Севастьяні (хворіла на туберкульоз [19, с. 55]) Святі Тайни [12]. Причащалася і Фаїна (Анна) [12]. Так тривало аж до її прийняття до Святопокровського монастиря Студійського Уставу в с. Якторові (тепер Золочівського району Львівської області) [12].

Про свій побут Фаїна (Анна) згадує: «З огляду на безпеку, я нігде ніколи не виходила, помагала сестрам у праці і мала нагоду багато читати» [7, арк. 28]. Сестри були дуже обережними. Коли одного разу до них прийшла жінка, яка мешкала в Уневі, Марія Рехтельни, а їй було дозволено заходити до клявзури, Фаїні (Анні) було наказано сховатися під ліжко, щоб зберегти таємницю [13, с. 18]. Проте був випадок, який дуже перелякав мешканців дочерного дому. Хтось із жителів Унева написав на Святоуспенську Лавру донос в Перемишлянське гестапо, що монахи переховують євреїв [5, с. 31]. Ті приїхали до лаври і вчинили обшук [5, с. 31]. Небезпека стосовно Фаїни (Ляхер) полягала у тому, що вона певний час працювала друкаркою у старости Перемишлянського повіту німця Сурвіра і її знали у лице місцеві жандарми і гестапівці [5, с. 31]. Про тодішню реакцію сестер вона згадує так: «Вони мене перебрали абсолютно в монашу одежу, з намітками, зі всім, дали мені окуляри і вишивала щось. А вони цілий день нічого не їли, не варили, тільки цілий час перед іконою Матері Божої молилися» [5, с. 32]. Небезпека минула, коли гестапо нічого не знайшовши в Лаврі повернулося, до Перемишлян.

У процесі переховування Фаїни-Анни в дочерному домі, в неї остаточно визріло і утвердилося бажання стати монахинею. Це був не одномоментний акт. До цього її супроводжувала довга еволюція світогляду, потреба і покликання до чогось вищого. Почалося це ще з дитинства. Тоді питання стосувалося перш за все християнства. «Вже від раннього дитинства товаришками моїх забав були діти сусідів-християн. Часто забігала до їх хати, де на стінах висіли святі образи Ісуса Христа, Пречистої Діви Марії, дивилася на них і жаль мені було, чому у нас таких нема» [7, арк. 1]. «Під час молитви «Отче наш» і «Богородице Діво», яку відмовляли товаришки перед і по науці, я відчувала якийсь дивний жаль, чому мені невільно так молитись, чому мені не вільно витатися словами «Слава Ісусу Христу»?» [7, арк. 2].

Пошуки чогось невідомого, що кликало її, загострилися вже у гімназійні роки. «Земська любов, хотя й гарна і чиста, ставала більш природною і не приносила мені того щастя, не заспокоювала мого серця, яке тужило за чимось вищим, шукало чогось такого, чого не уміло само очеркнути, за чимсь правдиво ідеальним, надземським» [7, арк. 2]. Вже тоді вона вирішила, що сімейне життя не для неї і вона ніколи не вийде заміж [5, с. 23]. Римо-католицькі священики, з якими вона випадково зустрічалася, відчували, що вона йде дорогою, яка веде до християнства у майбутньому, але відкрито про це не говорили [7, арк. 2; 5, с. 6]. Це ж саме відчував і отець-декан Іван Луцишин, коли уділяв їй Тайну Хрещення. Він тоді сказав таке: «Дитино моя, я тебе знаю, – я бувала на вакаціях у них вдома, дуже в мене спомини гарні, – я тебе знаю, я тобі нічого не пояснюю. Ти є правдива християнка, і я уділяю тобі з чистим серцем Тайну Хрещення» [5, с. 15]. Після того, коли вона стала охрещена, в неї був ще один сумнів стосовно її нової віри, але він швидко минув [7, арк. 6]. Вже у Чабанів вона «попросила о молитовник і поволи навчилася «Отче наш», «Богородице Діво», «Вірую», «Помилуй мя Боже» і інших молитов. І щоденно, рано і вечір, їх відмовляла не з переконання, а чому, не вмію сьогодні сказати» [7, арк. 6]. Багато для її духовного зміцнення давали дискусії з батьком Гавриїлом Ляхером і прочитання літератури. Вона описує це так: «Батько, змучений терпінням, спав і в день і вночі, а я сиділа сама зі своїми думками. Якийсь голос потішав мене; говорив мені, що всім керує Господь Бог – Всемогучий, що те що діялося, що сталося, сталося з Його волі, що від Нього все залежить; що смерті немає і вона приходить тоді, коли її Господь посилає. Я відчула, що існує на світі якась одна, одинока Правда. І цю Правду я бажала цілим серцем пізнати. Одного разу приніс мені господар (Іван Чабан) до читання духовну книжку «Вічні Правди». Батько просив, щоб я читала наголос. Розділ про смерть і небо приніс велику втіху в тузі за мамою і братом. Я почала мучити батька запитаннями чи наша релігія також про це вчить; я хотіла найти якнайбільше спільних обом релігіям точок і дуже раділа, коли їх находила. Рани в мойому серці кривавили, але душа була спокійна. Гор'яче бажання пізнати Правду збільшилось ще більше, коли батько, при читанні про «Вічні Правди» сказав: «Щось в тім мусить бути, що Христова віра царює в цілому світі вже стільки соток літ. Я б радо охрестився, коли б мав нагоду» [7, арк. 9].

У дочерному домі після того, як Фаїна (Анна) висповідалася та майже щодня приймала Святе Причастя, і спостерігала за життям сестер, у ній відбулися остаточні переміни. «В серці зродилося нове бажання – любити Господа Бога понад усе, віддати Йому своє ціле нужденне життя. Монаше життя чаром своєї краси так сильно мене потягнуло, що хотіла зі сестрами залишитися вже назавсіди» [7, арк. 12]. Щоправда «одного разу прийшла мені думка, що коли мій батько залишиться живим, то моє місце при ньому, а коли Господь Бог його забере, то я маю залишитися в монастирі. В кілька днів після того я довідалась про смерть батька» [7, арк. 12]. Гавриїл Ляхер загинув в Уневі під час переходу з місця укриття при загадкових обставинах [5, с. 29]. Після цього життєва дорога остаточно скерувала Фаїну (Анну) до монастиря Студійського Уставу. Вона спитала сестру Севастьяну, як вступити до монастиря, коли вони залишились удвох, і та коротко відповіла, що потрібно написати листа матері-ігумені Йосифі (Вітер) [5, с. 33]. Коли всі сестри у дочерному домі дізналися про таке рішення Фаїни (Анни), вони намагалися її попередити про майбутнє тяжке життя у монастирі, його ритм, говорили, що після окупації для молодої дівчини відкриються нові можливості [13, с. 18]. Але Фаїна (Анна) визначилася остаточно. Коли завершився Великий піст, з Святопокровського монастиря у с. Якторів прийшла сестра і принесла відповідь, в якій йшлося, що Фаїну (Анну) Ляхер прийняли на новіціат [5, с. 34].

З цього моменту у Фаїни (Анни) розпочалося нове життя серед сестер Студійського Уставу в Святопокровському монастирі, а з цим й останній, завершальний етап у переховуванні від нацистів. Коли вона одержала листа про прийняття на новіціат, вона одразу пішла пішки з Унева до Якторова (відстань 7 км) і як згадує, «в перший день Воскресіння Христового (1944 р.) переступила поріг Якторівського монастиря» [7, арк. 12]. «На Великдень 1944 р. мене перебрали в монашу одежу. Я пішла до церкви (Святого Миколая Чудотворця в с. Якторові) на Службу Божу з сестрами, то вже ніхто не приглядався до мене» [5, с. 34]. Сестра Хризантія (Гнатів), яка вступила в монастир на декілька місяців пізніше, згадувала свою зустріч з Фаїною (Анною): «Я весь час спостерігала за с. Марією (Ляхер) і не могла добачити хоч би маленької риси семітської раси. С. Марія (Ляхер) була завжди погідна, на рекреаціях весела, бажана в товаристві, мала прекрасний ліричний голос, чудово грала на фортепіано, розмовляла чистою українською мовою, дуже любила Шевченка і пісні на його слова» [13, с. 20]. Фаїна (Анна) ж пише таке про перші дні в монастирі: «Почалися перші дні новіціату. Кривава рана мого серця поволі гоїлася. Господь Бог забрав мені мою рідну, земську маму, але дав мені другу – духовну, в особі сестри-наставниці (с. Дарії (Канюки), яка своєю надзвичайною лагідністю і добротою найбільш мене до себе потягнули. Кожний їх крок, вчинок, думка, слово спрямовували молоді душі на стежку духовного дитинства до великої, безкорисної, неподільної любові Спасителя – Ісуса Христа, Господа Бога нашого. Їх щоденне життя, тихе й укритне, їх безупинна, незлитна жертва були і будуть для мене живою книгою, живим приміром правдивого монашого життя – правдивої любові Бога» [7, арк. 12].

Керівництво монастиря знало ким є Фаїна (Анна), тому задля її безпеки відразу, подібно як і в дочерному домі, взяло її за клявзуру [13, с. 19]. Проте вони вже не були такі обережні, як під час переховування в Уневі. Про це свідчить наступний спогад с. Хризантії (Гнатів): «Одного разу німецьке військо розташувалося на майдані біля стайні (монастиря). В обід корови поверталися з пасовиська. Одна з них зробила непорядок біля військового намету. С. Андрея [19, с. 52] наказала Анні прибрати. Можна собі уявити, з яким страхом сповнила Анна наказ» [13, с. 19].

Будні Фаїни (Анни) проходили у постійній праці. Для неї, дівчини, яка виросла у міському середовищі і заможній родині, вони давалися непросто. Про них майже немає її спогадів, проте їх добре запам'ятала с. Хризантія (Гнатів). «Першого дня після свят, під час сніданку, наставниця Дарія (Канюка) [20, с. 45] призначала сестер до робіт. До городу з іншими сестрами призначили й Анну. Кожній сестрі призначено копати по два рядки буряків. Анна серед бур'янів не знала, котрий буряк. На поміч прийшла с. Моніка (Ребрина). Вона показала, як працювати, і сама весь час копала свої рядки і рядки Анни, яка залишалась позаду. Анну призначали до різних робіт: мити посуд в кухні, замітати келії-спальні, коридори, рефектар, аскетар, помагати в стайні» [13, с. 19]. Особливим викликом для Фаїни-Анни була робота із свійськими тваринами, оскільки вона їх боялася. «С. Андрея, відповідальна за стайню, наказала Анні позбирати яйця, що кури нанесли під жолобом корів. Анні було дуже страшно, бо корови фиркали ногами, хвостами відганяли настирливих мух. Злякавшись, Анна не наважилась одразу виконати розпорядження. С. Андрея посварила її і запевнила, що їй нічого не станеться. Іншим разом вона сказала Анні занести відро з їжею до кучі, для великої свині. Анна тільки вступила ногою до кучі, як свиня тут же своїм рилом захрюкала біля її босих ніг. Дівчина дуже налякалася, але сповнила наказ» [13, с. 19]. Фаїна (Анна) переборола свій страх і в подальшому звично виконувала покладенні на неї господарські обов'язки у монастирі.

У липні 1944 р. німецька окупація завершилась. Фаїна (Анна) пережила Голокост і готувалася до наступного кроку у своєму житті. На Різдво Матері Божої відбулися її облечини. «Я дістала монашу одіж і це був перший, правдиво щасливий день в моєму житті. Я найшла своє щастя, якого шукала на світі і не знайшла, бо там його нема» [7, арк. 13]. Настоятель Святоуспенської Лаври ієромонах Йосиф (Шестюк), який опікувався Фаїною (Анною) в Уневі та щотижня приїжджав до Якторова сповідати і служити літургію, коли уділив дівчині облечини, був такий чутливий, що витирав сльози [12]. Вона ж думала, який він добрий батько [12]. На облечинах Фаїна (Анна) одержала ім'я Марія. Настоятелька хотіла дати їй ім'я Андроніка, але ієромонах Йосиф (Шестюк) заперечив і сказав, що їй належить ім'я Марія [13, с. 19].

У 1946 р. архимандрит Студійського Уставу ієромонах Климентій (Шептицький), який під час Голокосту був одним з головних виконавців доручення митрополита Андрея Шептицького у порятунку євреїв [22], приїхавши до Святопокровського монастиря, вислухав історію с. Марії (Ляхер) і задав їй лише одне питання – чи вона молиться за свій єврейський народ [12]. Вона була дуже здивована таким питанням і відповіла, що ні [12]. Він же сказав, що вона повинна молитися за свій єврейський народ, що це є її кровним обов'язком [12]. У цьому питанні і відповіді архимандрита відображалася повага, релігійна толерантність і співчуття, яку мали монахи і монахині Студійського Уставу до євреїв, яких вони рятували в період німецької окупації.

Варто зазначити, що історія Фаїни Ляхер є, на жаль, єдиною добре зафіксованою у джерелах історією єврейської жінки, яку врятували монахи і монахині Греко-Католицької Церкви. У всіх інших випадках існують лише фрагментарні спогади і свідчення осіб, які або переховували, або зустрічалися, жили поруч з переслідуваними. Фаїна Ляхер у свою чергу залишила декілька інтерв'ю, одне свідчення, яке було написане чотири роки після завершення німецької окупації, і постійно у розмовах з близькими людьми (як наприклад, з с. Хризантією (Гнатів) поверталася до цих подій. Через наявність цього матеріалу можна простежити Голокост у галицькому містечку і селі, ставлення монахів та монахинь Студійського Уставу до євреїв, яких вони переховували, проаналізувати методи, які вони для цього застосовували.

З іншого боку історія Фаїни Ляхер є дещо нетиповою через її покликання до монашого життя. Хоча слід зазначити, що історії кожного єврея, врятованого духовенством чи монашими спільнотами Греко-Католицької Церкви, були до певної міри унікальними. З огляду на атмосферу, традиції і дух тієї епохи, їх звернення за допомогою до них було вже кроком, на який погоджувалися одиниці, переборюючи в собі сумніви та упередження.

Фаїна Ляхер пережила всі небезпеки і заслуга в цьому належить великій кількості людей різного походження, різних професій і політичних поглядів. Разом їх діяльність уможливлювала порятунок родини Ляхерів. Релігійна толерантність, повага і співчуття були тими речами, які наповнювали цих осіб. А результатом цього стало спасіння Фаїни Ляхер, яка вижила під час Голокосту і передала свій досвід, який є цінним для розуміння діяльності Греко-Католицької Церкви у роки німецької окупації.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1.Див.: Левін К. Мандрівка крізь ілюзії / К. Левін – Львів: Свічадо, 2007. – 478 с.; Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кахане / Київ: Дух і Літера, 2003. – 267 с.; Chameides L. Strangers in many lands: the story of a Jewish family in turbulent times / L. Chameides. – Wethersfield, 2012. – 286 p.
2. Архів Святоуспенської Унівської Лаври, с. Унів (АСУЛ, с. Унів), ф. 15, спр. 14, т. 2. – Арк. 23-26.
3.Архів Інституту Історії Церкви Українського католицького університету (АІІЦ УКУ), п-1-1-66.12. – С. 1-15.
4. АСУЛ, с. Унів, ф. 15, спр. 1, т. 2. – 289 арк.
5. АІІЦ УКУ, п-1-1-743.7. – С. 1-123.
6.Возняк Т. Штетли Галичини. – Львів: Незалежний культурологічний журнал «Ї», 2010. – 442 с.
7.АСУЛ, с. Унів, ф. 15, спр. 43, т. 1. – Арк. 1-14.
8.Див.: За Божі права і людські права: Збірник на пошану о. Еміліяна Ковча // Опрацювала Анна Марія Ковч-Баран; Оформив і приготував Богдан Роман Баран. – Саскатун, 1994. – 180 с.
9. АСУЛ, с. Унів, ф. 15, спр. 43, т. 1. – 1 арк.
10.Lewin K. Przeżyłem. Saga Świętego Jura spisana w roku 1946 / K. Lewin. – Warszawa: Fundacja Zescytów Literackich, 2006. – 188 s.
11.Інтерв'ю з Ольгою Стацишин від 7.11.2016, с. Унів, Перемишлянський район Львівська область. Інтерв'юер: Ю.Скіра.; Інтерв'ю з Лукією Лесіцькою, 1932 р.н. Записано з уст від 29.09.2011. с. Унів, Перемишлянський район Львівська область. Інтерв'юер: О. Сікорська.
12. АСУЛ, с. Унів, f. 017, s. 010. – DVD 406-006 від 2.02.2001 р.
13.Схм. Хризантія (Гнатів) Історія Святопокровського монастиря Студійського Уставу на основі спогадів її учасників про першу ігуменю мати Йосифу (Вітер) / Схм. Хризантія (Гнатів) // Наш

монастир: Тематичний збірник Святопокровського монастиря Студійського Уставу. – Вип. 4. – С. 8-27.
14. АСУЛ, с. Унів, ф.1, т.2, спр. 2. – 44 арк.
15. АСУЛ, с. Унів, ф. 15, спр. 14, т. 2. – арк. 12.
16. АСУЛ, с. Унів, ф. 15, спр. 14, т. 2. – арк. 19-20.
17. АСУЛ, с. Унів, ф. 15, спр. 14, т. 2. – арк. 15-16.
18. Монастирської хроніка, писана єрм. Теофаном, настоятелем монастиря в Скиті св. Андрея Студійського Уставу в Лужках // Музей народної архітектури та побуту у Львові – спадщина митрополита Андрея Шептицького. Матеріали наукової конференції з нагоди 150-ліття від дня народження Митрополита Андрея Шептицького. – Львів: Колесо, 2016. – 320 с.
19. Схм. Хризантія (Гнатів) Пом'яник Святопокровського монастиря Студійського Уставу / Схм. Хризантія (Гнатів) // Наш монастир: Тематичний збірник Святопокровського монастиря Студійського Уставу. – Вип. 4. – С. 51-59.
20. Схм. Хризантія (Гнатів) Монахині Святопокровського монастиря у совєтських тюрмах та на засланнях / Схм. Хризантія (Гнатів) // Наш монастир: Тематичний збірник Святопокровського монастиря Студійського Уставу. – Вип. 4. – С. 45-46.
21. Див.: Установи (конституції) Успенської Лаври в Уневі // Типікони. – Т. І. / Редкол.: єрм. Венедикт та ін.. – Львів: Свічадо, 2007. – С.71-110.
22. Див: Чорнописька В. Діяльність ігумена Климентія (Шептицького) в період німецької окупації (1941-1944 рр.) / В. Чорнописька // Волинські історичні записки: Збірник наукових праць / [Відп. ред. доктора іст. наук, доцента С.М. Міщука]. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2010. – Т. – С. 250-255.; Чорнописька В. Роль ігумена Климентія (Шептицького) у житті єврейської спільноти в період німецької окупації (1941-1944 рр.) / В. Чорнописька // Materialy międzynarodowej naukowi-praktycznei konferencji «Innowacje i badania naukowe, jak również ich zastosowanie w praktyce» (29.05.2012-31.05.2012). – Warszawa, 2012. – S. 59-62.

Skira Yu.R. Sheltering of Faina Lacher by Monks and Nuns of the Studite Rite during the Holocaust

The article studies Faina Lacher rescue by monks and nuns of the Studite Rite during the Holocaust. The author emphasizes Faina Lacher's key life moments, analyzes the role of environment and family relations, observes the stages of hiding, motives of those involved in this process and methods they used. The research particularly focuses on the issues of Faina Lacher's worldview evolution which led to her entering the Holy Protection Monastery of the Studite Rite. The author reaches the conclusion that history of Faina Lacher, owing to different sources, most accurately reveals the participation of the religious communities of the West-Ukrainian Greek Catholic Church in sheltering of Jewish people during German occupation.

Keywords: Holocaust, hiding, sheltering, vocation, monastery, the Studite Rite.

Скира Ю.Р. Укрытие Фаины Ляхер монахами и монахинями Студийского Устава во время Голокоста

В статье описываетса спасенне монахами и монахинями Студийского Устава Фаины Ляхер во время Голокоста. Автор для освещение этой темы сосредоточилса на описании ключевых моментов жизни Фаины Ляхер, анализирует роль среды, родственных связей, прослеживает этапы укрытия, мотивы участников и применяемые ими для этого методы и способы. Более тщательное внимание автор уделяет вопросу эволюции мировозрения Фаины Ляхер, которое увенчалось вступлением девушки в Святопокровский монастир Студийского Устава. Автор приходит к выводу, что история жизни Фаины Ляхер благодаря наличию разного рода источников наилучшим образом освещает непосредственное участие монаших сообществ Греко-Католической Церкви в спасении евреев во время немецкой оккупации на территории Западной Украины.

Ключевые слова: Голокост, укрытие, призвание, монастир, Студийский Устав.

Статтю подано до редколегії 27.12.2016 р.

УДК [94:373.2] (477-22) «194/195»

Б. І. Романюк

ДІЯЛЬНІСТЬ СИСТЕМИ ДОШКІЛЬНИХ ДИТЯЧИХ УСТАНОВ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 1940-Х – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ 1950-Х РОКІВ

Стаття присвячена аналізу основних напрямків діяльності дошкільних дитячих закладів на селі в повоєнний період 1944 - 1955 рр. Розкриваються складнощі функціонування, умов проживання, навчання і виховання дітей, ступінь оснащеності ясел і садочків, забезпечення продуктами харчування. На основі джерел та літератури зроблено спробу відтворити життя дітей колгоспників у дошкільних установах.

Ключові слова: село, діти, ясла, садочок, виховання, освіта, навчання, мережа, система.

Питання освіти сьогодні є пріоритетним напрямком державної політики України. У зв'язку з цим виникає необхідність здійснення всебічного ретроспективного аналізу, узагальнення та переосмислення історичного досвіду становлення системи дошкільних дитячих закладів у перше повоєнне десятиріччя.

Загалом, проблема діяльності сільських ясел, садочків в означений період не знайшла належного висвітлення в науковій літературі. Окремі аспекти функціонування дошкільних установ на селі, як невідкладної складової відбудови перших повоєнних років розглянуто у працях І. Рибака [1], І. Романюка [2, 3] та інших. Функціонування дошкільних закладів виховання і освіти на селі проаналізовано в дисертаціях В. Мічуди [4], В. Ревенко [5].

Джерельну базу дослідження складають матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України) і Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України).

У свій статті автор ставить за мету розкрити зміст та основні напрямки діяльності мережі сільських дитячих дошкільних установ у досліджуваний період.

Внаслідок війни та нацистської окупації відбулося скорочення кількості дитячих дошкільних установ. Тим часом зусилля держави, колгоспів і радгоспів були продиктовані не турботою про розширення мережі дитячих дошкільних установ, а намаганням максимально використати працю жінок у сільському господарстві.

Безумовно, зв'язок між зайнятістю жінок на виробництві та створенням умов за доглядом дітей був прямим. Тому, разом з розвитком мережі лікарських установ на селі зростали заклади дошкільного виховання – важливої частини системи народної освіти і як одна з головних умов масового залучення жінок до роботи в колгоспах.

Питання організації ясел були покладені на колгоспи. Але вони перебували в дуже важкому економічному стані і не могли забезпечити дітей всім необхідним. Всього по областях України в 1944 р. охоплення дітей дитячими яслами в сільській місцевості становило лише 1% від потреби [5, с.104].

Переважна більшість дошкільних закладів на селі розташовувалися в малопристосованих приміщеннях, конторах колгоспів тощо. Однією з перших проблем, відновлення дитячих дошкільних установ було звільнення приміщень дитячих ясел, зайнятих іншими установами. Однак у січні 1946 р. Наркомат охорони здоров'я інформував Раднарком України про те, що рішення про відновлення мережі дитячих установ не виконується в тому числі й через затримки у звільненні приміщень з боку інших організацій [6, арк. 100].

У ході вибіркових обстежень дошкільних закладів України органами статистики в 1950 р. виявлено, наприклад, що ясла колгоспу ім. Будьонного Новоград-Волинського району Житомирської області розташовувалися в приміщенні колишнього свинарника, а в селі Думенка Хмельницького району Вінницької області - у пташнику. На колишньому тваринницькому дворі діяли ясла в селах Довжки Славутського і Яківці Михальпільського районів Кам'янець-Подільської області. У селі Кирнасівка Тульчинського району Вінницької області під дитячий садок був виділений корівник. Але й це було тимчасово, тільки на літній період, коли корови були переведені в інше місце. У селі Рибки Піщанського району Вінницької області дитячий садок був розміщений в одній кімнаті на земляній підлозі. Ця кімната одночасно була кухнею, їдальнею...

У селі Соколов Хмельницького району Вінницької області під дитячий садок була виділена одна кімната, де для 20-ти дітей було всього 4 ліжка. У селі Зозулинці 40 дітей взагалі спали на підлозі. М'яким інвентарем вони не були забезпечені, молоко та цукор не виділялися. Досить погано було налагоджено харчування дітей у колгоспних дитсадках. Більшість колгоспів, окрім борошна, картоплі, крупи для харчування дітей видавали лише олію та перегін молока. До того ж продукти виділялися в обмеженій кількості і часто неякісні. Нерідко харчування дітей організовувалося за рахунок продуктів, принесених батьками. У Карлівському районі

Полтавської області для дитячих садків надавали деякі продукти харчування, але їхню комерційну вартість потім відшкодовували матері [4, с.126-127].

До початку жнив 1950 р. у 14 тис. колгоспах і радгоспах республіки (або у 40,8% їх загальної чисельності) не функціонували дитячі дошкільні заклади [1, с.163]. Багато колгоспів намагалось обходитись без дитячих дошкільних закладів або створювали примітивні сезонні ясла. За час літніх сільськогосподарських робіт в УРСР у 1951р сезонними дитячими установами було охоплено 386 тис. дітей дошкільного віку при плані 450 тисяч [2, с. 261].

Через відсутність дошкільних закладів жінки, зайняті на виробництві, просто не знали, куди подіти дітей після закінчення пологової відпустки, а в багатьох випадках чимало жінок на селі не використовували її повністю. Через матеріальну скруту та існуючі соціальні проблеми колгоспниці змушені були залишати дітей без догляду і йти працювати. Це позначалось на фізичному здоров'ї дітей, їх вихованні тощо.

Про проблеми, влаштування дітей, з якими стикалися колгоспниці в перші повоєнні роки, свідчать безліч прикладів. Зі слів жительки с. Кудрявцево Братського району: «Дітей не було куди діти, ясла не працювали, а йти на поле сапати буряки треба, ось і мусила залишати дитину без нагляду, прив'яжу ногу мотузкою до ніжки ліжка, щоб не трапилось чогось лихого і в поле».

Розповідає інша жінка того ж села: «Покладу в дідову шапку гусячу крашанку, посаджу на неї дитину, кажу сиди, не сходь з гнізда, а то гусенятко не вилупиться, а сама в поле, і цілий день душа не на місці, думаю, чи ще висиджує, чи не дай Бог що трапилось. Прибіжу з роботи, а моя дитинка ходить по подвір'ю з паличкою і б'є нанизані на тин горщики, я її обнімаю і плачу, і сама не знаю чому, чи горщики шкода, чи так про все наболіле...» [5, с.107-108].

Недостатня укомплектованість, низька відвідуваність і висока захворюваність були поширеним явищем у дошкільних установах у Станіславській, Ворошиловградській, Дніпропетровській, Запорізькій, Херсонській та Одеській областях [3, с.137].

У дошкільних закладах процес навчання і виховання забезпечували, як правило, працівники з низькою освітньою підготовкою, а нерідко навіть і без неї. В січні 1955 р. уряд України своєю постановою зобов'язував керівників господарств виділяти кращих трудівників для роботи в сільських яслах і садках [7, арк. 50]. Однак у більшості господарств на посади вихователів призначали людей непідготовлених або похилого віку. Так, у колгоспі ім. Леніна с. Ківшовата Таращанського району та колгоспі «Дружба» с. Волиця Васильківського району Київської області вихователями працювали люди без освіти, старі та хворі [8, арк. 34].

Керівники господарств часто через проблеми із забезпеченням житлом уникали запрошень молодих спеціалістів-педагогів і призначали на посади працівників без погоджень з відділами народної освіти. Це позначалося на якості підготовки і вихованні дітей, відтак, вони переступали поріг школи, маючи низький рівень освітніх характеристик.

Завдяки здійсненим заходам у республіці дещо збільшилась кількість дитячих дошкільних установ постійного та сезонного функціонування. На середину 50-х рр. діяло 3364 дитячих садки всіх відомств з контингентом 181,5 тис. дітей, зокрема, 1429 дитячих садків системи Міністерства освіти, якими було охоплено 73,3 тис. дітей [9, арк. 5].

За 1946-1954 рр. мережа дитячих садків, які були на бюджеті органів охорони здоров'я УРСР (без Кримської області), збільшилась у сільській місцевості на 7,2 тис. місць, а загалом мережа дитячих ясел на селі за 10 років виросла на 15,7 тис. місць.

Протягом 1950-1953 рр. в Україні було побудовано різними міністерствами і відомствами 295 спеціалізованих приміщень за типовими проектам на 24,5тис. місць, але абсолютна більшість з них споруджена в містах [9, арк. 153]. На середину 50-х рр. мережа дитячих ясел за кількістю місць складала 87,5% від рівня 1940 р. Правда, на селі цей показник був вищий, ніж довоєнний [7, арк. 122].

Питання сільських дошкільних установ загалом мало цікавило владу. Так, у Запорізькій області протягом 1950-1955 рр. під дитячий садок було виділено лише одне приміщення на 25 місць, а у Дніпропетровській області не було виділено жодного. Переважна більшість колгоспних ясел продовжувала перебувати у непристосованих приміщеннях. Але й вони не охоплювала всіх дітей і в більшості не відповідали вимогам виховної установи.

За планом 1956 р. у колгоспах республіки мало бути охоплено дошкільними установами 1 млн.500 тис. дітей, а було охоплено близько 1 млн., тобто 70% до плану. Жодна з областей України не виконала плану. Особливо незадовільним був стан у Дрогобицькій, Станіславській, Львівській, Ворошиловградській, Миколаївській областях, де план було виконано лише на 47-60%.

Слабкою залишалася матеріальна база колгоспних ясел. Під час обстеження виявилось, що дитячі ясла бідно умебльовані, гостро не вистачало посуду, білизни тощо. В абсолютній більшості колгоспних ясел, через відсутність ліжок, діти не відпочивали вдень або спали по двоє та троє на одному ліжку, витирались одним рушником, спали без подушок і білизни [3, с.138].

За незначним винятком дошкільні установи не були обладнані твердим і м'яким інвентарем, посудом. Так, у колгоспі «Червона Україна» Херсонського сільського району в 1950 р. на 45 дітей мали лише 2 ліжка, 10 ложок, 7 кухлів, м'який інвентар зовсім відсутній. Загалом дитячі установи області твердим і м'яким інвентарем були забезпечені на 50%.

Так, наприклад, в яслах колгоспу ім. Петровського Веселинівського району Миколаївської області діти спали прямо на земляній долівці. Лозові меблі, які виготовлялися Херсонській області, були непристосовані для дитячих установ, так як швидко приходили в непридатність [5, с. 109].

Проблеми в колгоспних яслах були, на жаль, не тільки з обладнанням, але і з забезпеченням продуктами харчування. Відзначалися великі перебої в постачанні молочними продуктами, особливо вершковим маслом, молоком, а також фруктами. Інколи із таким невеликим продуктовим кошиком були проблеми. Але селяни, батьки і діти чекали чогось кращого, надіючись на гарну долю для своїх дітей.

Отже, підсумовуючи вищесказане, можна зробити висновки, що у більшості колгоспів питанню дошкільних дитячих установ не приділялось достатньої уваги. А нерозвиненість соціальної інфраструктури села позбавляло сільських трудівників гідних умов життя. Формула «діти наше майбутнє» повинна реально і щоденно втілюватись у життя, але в дійсності все було по-іншому.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Рибак І.В. Соціально-побутова інфраструктура українського села / І.В. Рибак. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2000, - 304 с.
2. Романюк І.М. Мережа дошкільних дитячих закладів в українському селі (1950-ті – перша половина 60-х років) / І.М. Романюк // Вісник Київського інституту «Слов'янський університет». – 2002. -№12. –С.261-265
3. Романюк І.М. Українське мело в 50-ті – першій половині 60-х рр. ХХ століття / І.М. Романюк. – Вінниця: Книга-Вега, 2005. – 256 с.
4. Мічуда В.В. Побут і дозвілля сільського населення України в повоєнний період (1945-1953 рр.): дис… канд. істор. наук: 07.00.01 / Валерія Валеріївна Мічуда. –Переслав-Хмельницький, 2009. – 235 с.
5. Ревенко В.В. Побут та дозвілля сільського населення Південної України в повоєнний період (1945-1955 рр.): дис… канд. істор. наук: 07.00.01 /Віра Валеріївна Ревенко. –Миколаїв, 2013. – 250 с.
6. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф.2, оп.7, спр.8390. - 224 арк.
7. ЦДАВО України, ф.342, оп.15, спр.3453. - 227 арк.
8. ЦДАВО України, ф.166, оп.15, спр.4031 - 106 арк.
9. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), ф.1, оп.24, спр.3526 - 245 арк.

Romaniuk B. I. Activities of the System of Pre-school Institutions in the Ukrainian Village in the second half of 1940s – first half of 1950s

The paper analyzes the main activities of pre-school institutions in the villages in the post-war period (1944 – 1955). It reveals the complexity of functioning, living conditions, education and upbringing of children, the level of equipment in nurseries and kindergartens, provision of food. It makes an attempt to recreate the lives of the farmers' children in preschools on the basis of sources and literature.

Keywords: village, children, nursery, kindergarten, upbringing, education, study, net, system.

Романюк Б. И. Деятельность системы дошкольных детских учреждениях в украинском селе во второй половине 1940-х - первой половине 1950-х гг.

Стаття посвящена анализу основных направлений деятельности дошкольных детских учреждений на селе в послевоенный период 1944-1955 гг.

Раскрываются сложности функционирования, условий проживания, обучения и воспитания детей, степень оснащенности яслей и садиков, обеспечение продуктами питания. На основе источников и литературы сделана попытка воссоздать жизнь детей колхозников в дошкольных учреждениях.

Ключевые слова: деревня, дети, ясли, садик, воспитание, образование, обучение, сеть, система.

Статтю подано до редколегії 3.02.2017 р.

УДК: 289/322

I.Y. Zinko

CHURCH AND LIFE IN UKRAINE IN THE POSTWAR YEARS

The author analyzes a wide range of historical sources and literature and presents thorough research of the state of Ukrainian religious confessions in the postwar years, the structure of the Christian religious organizations of the period. The research deals with legal base for regulating the issues of confessional religious activities. It reveals the role and tasks of individual state institutions in the implementation of government policy in relation to the Orthodox, Catholic and Protestant religious organizations, defines the methods and means of its implementation.

Keywords: government, church, religion, religious denomination, Christianity, Orthodoxy, Catholicism and Protestantism.

The problem of the relationship between party and state authorities and religious organizations of the Soviet era, the problem of religious consciousness and religious behavior related to important topics of modern Ukrainian history. Actuality also caused the need to determine the model of state-church policy in the current of modern political line.

A number of works of historians and researches are devoted to the study of state policy on religious denomination in the postwar Soviet state. A significant number of them characterizes aspects of life and activities of religious denominations, their relationship with the Soviet authorities, the reaction of the then policy on the development of religious organizations and believers attitude to the public policy, their anti-religious coloration (nuance |undertone).

The objective illustration of the problem of state-religious relations, disclosing of the extent of repression and persecution of believers, a full description of religious denominations everyday life in the Soviet state of the postwar period became possible only after Ukraine gained st`s independence. It opened up some new possibilities for scientists, completely rejected the limitations in research approaches and findings.

Questions of religious policy, confessional life, relations between the state and Christian religious organizations in Ukraine of the postwar periodare reflected in the monographs of modern historians such as P. Bondarchuk [1] V. Voinalovych [2], V. Yelenskyi [3], P. Panchenko [4] V. Paschenko [5], multi-authors book ofY.Kalnysh, W. Ostroukhov, W. Petrick and S. Semin [6].

The formation and operation of public authorities in matters of religion in the Soviet period are analyzed in studies of W. Havarivsky [7],G. Ermakova [8],L. Babenko [9], Y. Zinko [10].

The purpose of the article - science and theoretical understanding of the historical development of religions in the postwar period, relations between Christian religious organizations and institutions of the Soviet state administration in the sphere of religion.

The postwar period is a key phase in development of Soviet society and Soviet power. The political and economic system of the USSR have not changed. Significant changes related to the expectations that have emerged with the victory in World War II have happened inside the society.Religious institutions played an important role in the consolidation of society, strive to strengthen the country's defense. Believers assisted the Soviet armed forces, wounded soldiers, bereaved families, orphans. Therefore, the authorities could not ignore them. In such circumstances, the national regime had no choice but to overcome the traditional aversion to religion and church and resort to intrigue involving conformist-minded bishops.

Vector model of state-church policy postwar years has changed from a direct, open destruction to so-called «revival» under strict state control. Proof of this become the «Closed letter CC CP (B) U in matters of religion» from 1945, which stressed: «Our party and government have not changed their attitude to religion and the church ... we are the communists, must not forget even for a moment that church ideology contradicts our scientific Marxist-Leninist ideology which is deeply reactionary and ultimately must be overcome « [11, p. 267].

For this purpose, Russian Orthodox Church (ROC) waswidely used. For June 5, 1943, Stalin signed a secret decree of the State Defense Committee «On approval of measures to improve the work of foreign intelligence agencies of the USSR,» in which religious organizations for the first entered the range of interests of foreign intelligence state [12, p. 67].

The overcoming of ideological barrier between the peoples of Central and Western Europe and the conquest of spheres of influence were dedicated to realise by using the Eastern Orthodox churches. A special place in this project allotted for consolidation of exclusive role of the Russian Orthodox Church in the Orthodox world space.

The goal motivated the need for change in relation to the existing state institutions ROC. There was declared a certain freedom of religious lifein the country. They started to open new churches and houses of worship, religious communities and were allowed to establish religious schools. But positive

changes in religion were misleading the entire activity was completely controlled by the ROC government.

To cover all the levers of control over religious centers, the Council for Russian Orthodox Church (CROC) was organized,on 14 September 1943. The role of principal conductor of state religious policy obtained at the time of its ruling elite. CROC problems wasa communication between the government of the USSR and the Patriarch of Moscow and All Russia on the Russian Orthodox Church and needed solving by the Government of the USSR [13, pp. 3].

The church has turned into an indisputable servanttemporal power and received in return status of the established church, and some rights that other religious denominations didn`t have. By its authorized ROC had to deal with the registration of religious communities and the opening of new parishes, examine the status and progress of internal church processes, report about them to higher government organs [14, p. 209].

For thorough control over religious life, and especially of various confessional groups, authoritative leadership had to organize a separate and independent from the ROC Council governing body. On May 19 1944 by the Council of People's Commissars (CPC) number 572 was created the Council in matters of worship at CPC (since 1946 the Council of Ministers) [15 ark.1].

The nature, methods and direction of work of Concil of warship fixed on May 29, 1944 by Council of People's Commissars Decree № 628 «On Approval of the Council for worship at CPC, states of salaries.» It was assumed that this agency will carry out a preliminary examination of the spiritual heads of departments or worship; to develop draft laws and regulations on these cults, as well as instructions and other guidance on their implementation; oversee the correct and timely implementation into practice laws and regulations of the government regarding religious cults; prepare for People's Commissars of the USSR reports on religious cults; to inform the government about the state of religious cults, their situation and conduct records churches, houses of worship, making statistical reports according to which send authorized RSRS field. Acording the regulations the Council for Religious Cults had the right to demand from central and local government bodies to provide necessary materials to create a committee to develop specific questions related to religious worship [15, pp. 3–4].

Organs of NKVD (NKVD– until March 1946, MGB– until March 1953, the RGB – from March 1954). worked closely with the staff authorized RSRS. Their task was to monitor and regulate religious movement. Operational activities of the NKVD, directed against religious organizations conducted by specially created units. They specialize in tactical tools developed areas and the expansion of religious groups [16, p. 299].

Through the security organs were special forces Supervisory religious life: in the 1946 – 1949 biennium. – Second Department of the Ministry of State Security (hereinafter –MGB) of the USSR; in the 1949 – 1953 biennium. – Fifth MGBmanagement; in the 1953 – 1954 biennium. – Fourth Department of the Ministry of Internal Affairs of the USSR; in the 1954 – 1960 biennium. – Fourth Management Committee of State Security (hereinafter – KGB) of the USSR (fight against anti-Soviet elements) [17, s.146].

Legitimate law on religious denominations, adopted the higher legislative bodies of Soviet power at the national or federal level does not exist. The draft law entitled «On the situation of the Church in the USSR» was developed in January 1944, but this work wasn't finished [18, p. 45]. State regulation of religious issues in the post-war period was based on directives, regulations, orders, government regulations and governing bodies. These documents are issued mainly marked «secret» and «top secret».

Particular attention was paid to the activities of Protestant worship. The informational report authorized Concil of Worship USSR Ukrainian SSR in May-June 1945 are included concrete steps to religious communities of different faiths worship. The very report was created on the personal instructions of the Secretary of the CC CP (B) U and Chairman Khrushchev CPC SSR and sent to the CC CP (B) U KGB of USSR by People's Commissar S.Savchenko. These measures included: strengthening the work of keeping communities of different religious organizations and the completion of their registration by the end of 1945; fccounting religious communities and groups of anti-Soviet sects, their leaders and transfer the information about them to NKVD to take appropriate measures; KGB transfer available materials on the facts of anti-Soviet manifestations or refusal of military service by members of religious communities; ban ceremonial baptisms sectarian water; claims of widespread community reunion «Evangelical» and «Baptist» and the submission of the All-Union Council of Evangelical Christians and Baptists; activation steps Party, Komsomol and NGOs to «processing and separation of youth from the influence of sects»; the introduction of penalties on religious communities in areas where special children's collection were made to promote religious doctrine; strengthening of the line of the KGB on the identification and application of repressive action on organizers and leaders of the anti-Soviet illegal religious organizations [19 ark.87–90].

Liberalization of religious life in the Soviet Union in the postwar period was not long.

The political orientation of the government to religion in the country was officially declared in the newspaper «Pravda» July 24, 1954 On behalf of the Soviet state in article reported that «our socialist society all the conditions to fully overcome the survivals of capitalism in people's minds, including religious prejudice. Should be given wide scope massive real scientific atheistic propaganda, vigorously improve its content « [20, p. 1].

It was noted that the idea of self-extinction of religion in the process of building communism is wrong. In connection with this problem were to diversify the forms and means of ideological and political influence different groups, to draw atheistic propaganda intellectuals, release and make extensive demonstration of anti-religious films and literature.

After the publication of the resolution, local authorities have undertaken resolutely implement it. This often instead of «ideological struggle against religion» in a number of newspapers in the speeches of speakers and presenters admitted insulting attacks against the clergy and the faithful. There were numerous occasions when in the press and in oral presentations promoters of some ministers of religious denominations and believers portrayed people who do not deserve political trust [21, p. 167].

Anti-religious campaign in 1954 was the significant increase in rigid administration. This caused acute discontent not only among the clergy and the faithful, but also the masses. CPSU leadership sought to shift responsibility to lower Communist Party and state organs. On November 10, 1954 the Central Committee adopted another resolution «On Errors in scientific atheistic propaganda among the population,» which stated the inadmissibility of insult religious feelings of believers in the scientific atheistic propaganda offered other based on increasing scientific and materialistic knowledge, measures to improve it [22, p. 89]. However, this decision was not aimed at weakening atheistic work, it only corrected methods of implementation.

State policy in the sphere of religious life period of the first postwar decade proves that the regime is only formally recognized the principles of separation of church and state, freedom of religion and worship. Church-state relations have developed at that time antagonistic model. Religion defined by the state as a foreign body that has not rights to existence in Soviet society. The government followed the principle of reducing the believing population and the destruction of religious centers of Protestant worship. Political ideology was based on support and development of atheistic propaganda, limiting activity and complete elimination of «harmful religious associations.» Negative stereotypes about the religion, the church and the faithful directed to overcome the political influence of religion in society, because the presence of religious associations, beliefs and groups could coexist with the ideological concept of «moral and political unity of the Soviet people.» What's in the final stage of relations between the state and religious denominations postwar period led to a complete isolation of the last one from the scope of the law and the establishment of the society of the Soviet state dominant position of atheism.

New political course of the country's leadership on confessions helped to put into practice the vast number of regulations, instructions to them, explanationsand orders that had to legitimize the relationship of the state to religious organizations and, as stated in the Constitution of the USSR, to give religious organizations «complete freedom of religion. «But the implementation of methods and means of the religious policy of the Soviet executive authorities did not consider certain constitutional provisions. Actions aimed at large-scale weakening of the church position, violations of human rights undermined the integrity of religious organizations postwar period.

LIST OF SOURCES AND LITERATURE:

1. Бондарчук П. Релігійність населення України у 40–80-х роках XX ст.: соціокультурні впливи, особливості, тенденції змін / П. Бондарчук. – К., 2009. – 381 с.; Бондарчук П. Особливості релігійної ситуації в Україні у середині 1940-х - на початку 1950-х рр. / П. М. Бондарчук // Український історичний журнал. – 2010. – №2. – С. 137–163.
2. Войналович В. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні в 1940 – 1960-х роках: політичний дискурс / В. Войналович. – К., 2005. – 741 с.
3. Єленський В. Державно-церковні взаємини (1917–1991) / В. Єленський. – К.,1991. – 72 с.
4. Панченко П. Релігійні конфесії в Україні (40-ві – 90-ті рр.). Історичні зошити / П. Панченко. – К.,1993. – 100 с.
5. Пащенко В. Православна церква в тоталітарній державі. Україна 1940 – початок 1990-х років / В. Пащенко. – Полтава, 2005. – 630 с.
6. Державно-церковні відносини: світовий досвід і Україна. (Історико-правовий аналіз): Монографія. За ред. І.І. Тимошенка / Ю. Кальниш, В. Остроухов, В. Петрик, С. Сьомін. – К., 2002. – 136 с.
7. Хаварівський У. Утворення та діяльність державних органів у справах релігій радянського періоду (1943-1965 рр.) / У.Хаварівський // Ефективність державного управління. Збірник наукових праць. – 2010. – Випуск 22. – С.135-144.

8. Єрмакова Г. Особливості радянської моделі державно-церковних і правових відносин / Г.Єрмакова // Теорія, історія держави і права. Європейські перспективи. - №9. – 2014. – С. 19-25
9. Бабенко Л. ВУЧК – ДПУ – НКВС - НКДБ у системі взаємовідносин держави і церкви: історіографія проблеми (1920-ті – 1953 роки) / Л.Бабенко // Історична пам'ять – 2012. - №28. – С.45-62
10. Даниленко В.М. Релігійна політика радянської влади на Поділлі у перші повоєнні роки (1945-1948) / В.М.Даниленко, В.В. Кононенко // Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. - Вінниця, 2005. - С. 266 – 274.
11. Войналович В.А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940-1960-х років: політологічний дискурс / В.А.Войналович. – К.: Світогляд, 2005. – 741 с.;
12. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф.р.4648, оп.1, справа загального користування – 5 арк.
13. Войналович В. Голгофа для віруючих. Наступ на етноконфесійні осередки як один із засобів здійснення національної політики в Україні (друга пол. 40-х – 50-ті роки XX ст.) / В. Войналович // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. - №1-2 (4-5). – 1997. – С. 208 - 234.
14. ЦДАВО, ф.4648, оп.2, спр.1. – 7 арк.
15. Бабенко Л. Документи органів державної безпеки УСРР-УРСР про діяльність релігійних конфесій у 1920-1950-х рр. // Історія України: Маловідомі імена, події, факти (Зб.ст.) Вип.35 / Голов.ред. П.Т. Тронько. – К.: Ін-т історії Україні НАН України. – 2008. – С. 298 - 310.
16. Хаварівський У. Періодизація розвитку державного органу у справах релігій в Україні / У.Хаварівський // Ефективність державного управління. Збірник наукових праць. – 2010. – Випуск 25. – С.140-148;
17. Одинцов М. Ещё одна попытка / М. Одинцов // Наука и религия. – 1990. - №2. – С. 56-63.
18. Центральний державний архів громадських об'єднань (ЦДАГО України), ф. 1, оп.23, спр.1639. – 185 арк.
19. Шире развернуть научно-атеистическую пропаганду // Правда. – 1954. – 24 июля. – №205. – 6 с.
20. Бондарчук П.М. Особливості релігійної ситуації в УРСР (середина 1950-х - перша половина 1960-х років) / П. М. Бондарчук, В. М. Даниленко // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського. Сер.: Історичні науки. - 2012. - Вип. 3.33. - С. 166 - 180.
21. Комунистическая партия и советское государство о религии и церкви / Ред. Пантин И. – М.: Политиздат. – 1959. – 98 с.

Зінько І. Ю. Конфесійне життя України у повоєнні роки

У статті на основі широкого кола джерел та літератури комплексно досліджується становище релігійних конфесій України у повоєнні роки. Характеризується нормативно-правова база регулювання питань конфесійної релігійної діяльності. Розкрита роль і завдання окремих державних інституцій у здійсненні урядової політики щодо православних, католицьких та протестантських релігійних організацій. Визначені методи та засоби її впровадження.

Ключові слова: держава, церква, релігія, релігійна конфесія, християнство, православ'я, католицизм, протестантизм.

Зинько И. Ю. Конфессиональная жизнь Украины в послевоенные годы

В статье на основе широкого круга источников и литературы комплексно исследуется положение религиозных конфессий Украины в послевоенные годы. Анализируется состав христианских религиозных организаций данного периода. Характеризуется нормативно-правовая база регулирования вопросов конфессиональной религиозной деятельности. Раскрыта роль и задачи отдельных государственных институтов в осуществлении правительственной политики в отношении православных, католических и протестантских религиозных организаций. Определены методы и средства ее осуществления.

Ключевые слова: государство, церковь, религия, религиозная конфессия, христианство, православие, католицизм, протестантизм.

Статтю подано до редколегії 2.02.2017 р.

УДК 94 (477.82)

І.В. Сушик

ТОРФ'ЯНИЙ ПРОМИСЕЛ ВОЛИНІ: ПОВОЄННИЙ РОЗВИТОК ТА СУЧАСНИЙ СТАН ГАЛУЗІ

Стаття розкриває історію становлення та розвитку торфозаготівлі як місцевого промислу Волині у 40-50-ті роки XX ст. Наведені дані про основні родовища торфу в Україні, географію їх концентрації, сфери застосування. Обґрунтовано сучасну потребу відродження торф'яної галузі, продукція якої може стати альтернативою дороговартісному газу.

Ключові слова: Волинь, торф'яний промисел, торфородовище, торфозаготівля, торф'яні брикети, торфобрикетний завод.

Одним із важливих критеріїв сталого розвитку світової спільноти сьогодні є використання нетрадиційних та відновлюваних джерел енергії. Головними причинами такої уваги до них є очікуване вичерпування запасів органічних видів палива, різке зростання їх ціни, недосконалість та низька ефективність технологій щодо їхнього використання, шкідливий вплив на довкілля, наслідки якого все більше і більше турбують світову спільноту.

Різке підвищення цін на імпортовані в Україну енергоносії стимулює використання низькопотенційної енергії довкілля, особливо в сфері теплозабезпечення будівель. Серед альтернативних джерел палива і енергії економічно привабливими і доступними на регіональному рівні є торфобрикети. Запозичивши досвід європейських країн та створивши належні умови для інвестиційної активності торф'яної галузі, багаті цим місцевим промислом регіони могли б вирішити проблему теплозабезпечення шляхом часткової заміни газу торфом.

Враховуючи сільськогосподарське спрямування області, наукових робіт щодо розвитку її промисловості повоєнні роки практично не існувало, за винятком праць Ф. Заставного [1] і колективної роботи волинських дослідників за редакцією О. Михайлюка [2]. Автори звертають увагу лише на позитивну сторону відбудови народного господарства, матеріал про розвиток місцевих промислів практично відсутній. До питання відродження торф'яної галузі на Волині, як забутого промислу, час від часу звертаються у своїх замітках журналісти. Низку проблем економічної історії повоєнної Волині, в тому числі розвитку місцевих промислів, в контексті соціально-економічного розвитку краю піднімає у своїх дослідженнях автор статті [3].

Метою статті є висвітлення історії становлення та розвитку торфозаготівлі як місцевого промислу Волині у 40-50-ті роки XX ст. та обґрунтування сучасної потреби відродження торф'яної галузі, зокрема, на Волині. Досягнення мети передбачає розв'язання таких завдань: проаналізувати становлення торфозаготівлі як місцевого промислу Волині у повоєнні роки; навести дані про основні родовища торфу в Україні, географію їх концентрації, сфери застосування; на прикладі європейського досвіду довести економічну привабливість і доступність торфосировини як альтернативного джерела тепла та енергії.

Торф'яна промисловість України була започаткована у 1919 р. і вважається однією з найстаріших галузей паливної промисловості. До середини 60-х років минулого століття торф використовувався як паливо для електростанцій, цукрових і спиртових заводів, шкіл, лікарень та частково населення. З розвитком газифікації та електрифікації торф почав втрачати позиції як енергетичний ресурс. Торфобрикетні заводи будувалися й далі, оскільки цей вид палива був надзвичайно популярним у побутових споживачів, до яких не дійшла газифікація.

Основні родовища торфу в Україні зосереджені в Сумській, Чернігівській, Житомирській, Волинській, Рівненській та Львівській областях. Торф, як і буре вугілля, через низьку теплотворну здатність має значення лише як місцеве паливо. Близько 70 відсотків видобутку торфу припадає на Полісся. Найбільш значні поклади торфу мають Волинська (0,46 млрд. т), Рівненська (0,36), Чернігівська (0,28), Київська (0,27) та Львівська (0,22) області.

Споживачами торфу є невеликі ТЕС, житлові будинки. У сільському господарстві його застосовують для виготовлення органічних добрив, торфоізоляційних плит, як органічне добриво. У хімічній промисловості торф використовують для отримання горючих газів, дьогтю, коксу, етилового спирту, штучного воску і багатьох інших потреб.

Промисловий видобуток торфу на Волині активно ведеться у повоєнні роки. Враховуючи те, що у 40-50 роках XX ст. вугільна промисловість Волині знаходилася лише на етапі становлення, основний паливний баланс області складала місцева сировина – ліс і, зокрема, торф. У післявоєнні роки торф став широко використовуватися як паливо для районних електростанцій, місцевої промисловості і побутових потреб та як сировина для розвитку торфохімії.

Згідно даних кадастру торфородовищ Українського Науково-дослідного інституту палива, в області нараховувалося 32 торф'яники, загальною площею 14,1 тис. га і запасами повітряно-сухого торфу 52,4 млн. тонн [4, арк. 7-8]. До 15 відсотків усіх торфових запасів УРСР припадало на Волинську область. Це пояснювалося великою заболоченістю північних районів краю, де й

залягали родовища. По своїй якості торф відносився до першої та другої категорії, зольність його доходила до 25 відсотків з середньою калорійністю 2800 калорій в одному кілограмі.

Станом на 1946 р. промислова розробка торфу велась у незначній кількості, його поклади були розвідані недостатньо. В основному торф залягав у вигляді окремих торфовищ із запасом до 100 тис. тонн повітряно-сухого торфу. Основні торфовища знаходилися біля с. Журавичі Цуманського району, де залягало до 1,5 млн. тонн. Крім того, в недосліджених районах (Маневицькому, Колківському) запаси сягали до 220 млн. м3. За прогнозами, загальна кількість торфу в області доходила до 1 млрд. м3, що мало забезпечити її на десятки років.

У 1946 р. облпаливпром займався розробкою торфовищ в Луцькому, Торчинському, Ківерцівському, Рожищенському, Ковельському, Володимир-Волинському та Берестечківському районах, де знаходилися запаси до 2 млн. тонн торфу. У 1946 р. було добуто 15981 т. палива, що складало 60,3 відсотки від запланованого. Основною причиною невиконання плану був нестаток робочої сили. Згідно плану на торфорозробках мало працювати 636 осіб, фактично працювало 378 осіб [5, с.3].

Мінімальна потреба в торфі всіх галузей обласного господарства, включаючи промислові й комунальні підприємства обласного і республіканського підпорядкування, школи, культосвітні заклади, лікарні, заклади охорони здоров'я, організації й установи, а також для побутового споживання населення (без врахування сільського населення) у 1952 р. складала 200-225 тис. т. Видобуток торфу підприємствами Облпаливтресту, Облмісцевпрому і Облпромради в 1952 р. повинен був скласти 68 тис. т., але покривав реальні потреби лише на третину. Недостатні 130-155 тис. т. торфу потрібно було покривати за рахунок дров, запаси яких з кожним роком зменшувались, а також за рахунок завозу донецького вугілля й частини торфу із Чернігівської, Житомирської, Рівненської, Львівської областей.

Тим часом загальні потреби торфу в області постійно зростали. У 1952-1954 рр. планувалося будівництво ряду промислових підприємств союзного й республіканського значення (крохмалопаточний завод, цукровий завод, завод натурального каучуку), які проектувались на місцевому паливі (торфі). З 1952 р. різко збільшилися потреби в торфі обласного центру у зв'язку із скороченням споживання дров і вводом в експлуатацію Луцької електростанції (річна потреба – 25 тис. т.), а також з переводом на місцеве паливо ряду комбінатів харчової промисловості республіканського значення – пивзаводу, спиртзаводу, хлібзаводу, річна потреба яких становила 20 тис. т. палива. Торф був потрібний також для шкіл, лікарень й інших промислових і комунальних підприємств, та для потреб населення – 60 тис. т. Всього для обласного центру необхідно було 100 – 110 тис. т. торфу.

На початку 50-х років обласний центр споживав паливо із Гавчицького торфопідприємства обласного підпорядкування, видобуток якого складав 17 тис. т. в рік. Через відсутність коштів на капітальні роботи для розвитку обласної промисловості, вказане підприємство розвивалося вкрай повільно. Навіть якщо б збільшити видобуток торфу до повної проектної потужності (50 тис. т. в рік), на що б знадобилися капіталовкладення в сумі 4,5 млн. крб., Гавчицьке торфопідприємство не змогло б задовольнити потреби у торфі обласного центру.

Крім відсутності капіталовкладень і необхідної кількості робочої сили, існувала проблема раціонального транспортування торфу. Вивіз сировини здійснювався в основному кінним транспортом, а також за допомогою вузькоколійки (ВЗК) на проміжний торф'яний склад, що знаходився при шосейній дорозі Луцьк – Ківерці – Колки, на відстані 6-7 кілометрів від торф'яного масиву Гавчиці. Для забезпечення безперервного вивозу торфу слід було покращити під'їзди до штабелів торфу, однак коштів на виконання цих робіт не виділялось, а власними силами без обладнання і матеріалів зробити це було неможливо.

Проблему забезпечення обласного центру і прилеглих до нього районів та міст Ковеля, Володимира-Волинського торфом можна було вирішити лише шляхом створення великого торфопідприємства республіканського значення на базі Журавичівського торфомасиву. Крім доброякісного родовища, тут були сприятливі умови для транспортування торфу, а саме: магістральні залізні дороги широкої колії, що знаходилися поруч, магістральні шляхи вузької колії, що проходили за 8 км від торфомасиву [4, с.7-8].

У ході видобутку торфу з кожним роком все гостріше поставала потреба раціонального використання земельних площ на торфоболотних масивах після виробки торфу. Станом на 1950 р. в області таких земель було вже понад 310 га. Вони знаходились у занедбаному стані і випадали із господарського обороту, ставали вогнищами забур'янення, розповсюдження малярійного комара тощо. Організації, які видобували торф, не впорядковували площі після його видобутку, залишали їх у повному безладі, а місцеві радянські та сільськогосподарські органи, правління колгоспів і держгоспів, у користуванні яких знаходилась земля, не вимагали від торфодобуваючих організацій приведення цих площ у стан, придатний для подальшого сільськогосподарського використання.

Рада Міністрів Української РСР неодноразово давала вказівки, щодо приведення площ у придатний для сільськогосподарського використання стан. Пропонувалися розглянути можливості й доцільність щорічної передачі колгоспам або іншим землекористувачам вироблених протягом року і впорядкованих площ торфовищ [6, арк. 15]. У ряді господарств області, з метою підвищення врожайності зернових і технічних культур, селяни практикували удобрення полів сумішшю гною з торфом. Так, зокрема, в Устилузькому районі у 1953 р. хлібороби заготували близько 70 тонн торфу на добриво [7, с.1]. Крім того, він використовувався для так званих торфоперегнійних горщечків, у яких вирощувалась розсада. Це давало можливість значно підвищити урожайність овочевих культур і скоротити строки їх достигання [8, с.1].

Таким чином, у 40-50-х роках торф складав вагому частку в паливно-енергетичному балансі області і використовувався, в основному, як паливо для потреб місцевої промисловості та населення, а також у сільському господарстві. Через недоліки централізованого керівництва місцевими промислами, які не враховували специфіки та економічного потенціалу Волині, галузь була недостатньо розвинута, хоча природні багатства краю дозволяли забезпечити їх продукцією не лише область, а й сусідні регіони.

В останні роки науковці світу посилено шукають шляхи і методи переходу на альтернативні джерела енергії. На високому державному рівні розуміють необхідність використання природних ресурсів, якими багата держава, адже Україна до сьогодні залишається одним з найбільших у Європі споживачів блакитного палива. То ж сміливо можна говорити про потребу відродження старого місцевого промислу Волині – торфозаготівлі. Продукція цієї галузі, за підтримки держави та інвесторів, може стати альтернативою дороговартісному газу, джерелом тепла та енергії.

Сьогодні із 34 заводів, які функціонували в Україні, стабільно працює тільки три. Один в селі Смига Рівненської області, а два – у Маневицькому районі Волині. Тому, понад 70 відсотків українського торфобрикету виготовляють саме на Волині.

Найбільшим в Україні виробником екологічно чистого виду палива – торф'яних брикетів є державне підприємство «Волиньторф». Продукцію волинян, які виробляють шість із десяти українських торфобрикетів, купують споживачі із 17 областей. Сьогодні «Волиньторф» об'єднує два торфобрикетні заводи: у Маневичах і «Сойне» у селі Прилісному. На двох заводах працює 370 людей. Торфобрикетний завод «Сойне» в Прилісному введено в експлуатацію у 1983 році. Проектна потужність заводів складає 100 тисяч тонн в рік.

Ринок збуту торфобрикетів підприємства постійно розширюється за рахунок експорту у Польщу, Угорщину, Словаччину, Німеччину, Чехію, Швецію як альтернатива дорогому природному газу. Волинське паливо охоче купують поляки, чехи, німці. В останні роки зацікавилися торфобрикетами шведи. Бережливі та підприємливі шведи купують наше паливо і возять за кілька тисяч кілометрів – і їм це вигідно. Залізницею доставляється торфобрикет в порт Клайпеда, звідси баржею (одна партія 2800 тонн) морем у Швецію. Попри те, що шведам потрібно долати кордони з Білоруссю і Литвою і транспортувати волинські брикети на величезну відстань, працювати з нашим підприємством усе ж вигідно. Євросоюз повертає 20 відсотків ціни за наше паливо, як таке, що в перспективі відновиться, а тепер працює на ідеї «зеленої» енергетики [9]. Ще одним партнером є Словаччина. Підприємство, яке виробляє целюлозу, потребує в місяць 20 тисяч тонн торфопродукції. Згідно контракту, «Волиньторф» спроможний дати поки що лише п'ять тисяч тонн.

Фахівці стверджують, що нічого нового винаходити не потрібно, адже передові країни, котрі реалізують ідею «зеленої» енергетики, мають вагомий досвід і мають чим поділитися. Далеко не бідні країни, такі, як Фінляндія і Швеція зробили ставку на недороге та ефективне паливо. Найбільшими споживачами паливного торфу у світі є Фінляндія та Ірландія. В Ірландії його частка у національному енергобалансі становить понад 15 відсотків, у Фінляндії – 11 відсотків [10].

Проект своєрідної торф'яної революції спрацював у Фінляндії після Другої світової війни. Сьогодні 40 відсотків теплової галузі цієї північної країни працює на торф'яній сировині. Фіни будують електростанції біля торфовищ, щоб у такий спосіб зменшити витрати на транспортування і зберігання торфобрикетів і максимально здешевити виробництво [11].

Сьогодні продукція ДП «Волиньторф» користується попитом, є стабільний збут. Завдяки йому недорогим паливом обігрівають заклади освіти та медицини. Як повідмив директор підприємства Іван Киричик, за 5 місяців 2015 року на «Волиньторфі» виготовлено 37,3 тисячі тонн торфобрикетів та видобуто 55,9 тисяч тонн торфу. І це – за неповної забезпеченості площами для видобутку торфу. Порівняно з минулим 2014 роком, збільшення виробництва у 2015 р. становить 5,5%. Досить непоганою є середня зарплатня працівників – 4472 гривні. Щодо реалізації продукції, то 12 відсотків її купує населення, 39 відсотків – бюджетні установи, 34,2 відсотка – комунальні підприємства, комерційні структури і 14 відсотків продукції експортують.

Таким чином, 47 відсотків видобутого торфу реалізують на Волині. Втім, за результатами першого півріччя 2016 року підприємство, яке завжди було прибутковим, має збитки більше 2 мільйонів гривень.

Якою буде подальша доля підприємства поки невідомо. Як зазначив нинішній голова облдержадміністрації В.Гунчик, підприємство або віддадуть для приватизації, або передадуть у комунальну власність. Область, з його слів, зацікавлена у другому варіанті, адже підприємство прибуткове, запасів торфу вистачить на 100 років [12].

Таким чином, ретроспективний аналіз розвитку торф'яного промислу Волині засвідчує, що у 40-50-і роки минулого століття торф займав вагому частку в паливно-енергетичному балансі області. Виклики сьогодення – очікуване вичерпування запасів палива, різке зростання їх ціни, шкідливий вплив на довкілля – змушують шукати альтернативні джерела палива і енергії економічно привабливі й доступні для регіону, а отже, по-господарськи глянути на природні багатства краю.

Дилема чи може торф стати певною альтернативою дорогому газові поки не вирішена. І хоч керівники деяких українських регіонів уже заявили про перехід на цей вид палива, який, на думку експертів, частково може замінити дороговартісний газ, проте для ширшого використання торфу, як палива, потрібна державна підтримка та хороші інвестиції.

Проблема розвитку торф'яної галузі на Волині потребує подальших досліджень фахових економістів, екологів, істориків. Допоможе у цьому згадуваний досвід європейських країн, які вдало вирішують свої енергетичні питання охоче купуючи волинські торфобрикети. Є сподівання, що найближчим часом цей енергетичний ресурс буде давати тепло українцям, а не згоряти на полях.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Заставний Ф.Д. Край вугілля, нафти й газу/ Ф.Д. Заставний – Львів: Кн.-журн. вид-во, 1960. – 139 с.
2. Історія Волині. З найдавніших часів до наших днів. – Львів: Вид-во при Львівському держ. ун-ті видавничого об'єднання «Вища школа», (Відповід. ред. Михайлюк О.Г.), 1988. – 238 с.
3. Сушик І.В. Розвиток місцевих промислів на Волині в 40-50-і роки XX століття /І.В. Сушик/ Економічні науки. Серія «Економічна теорія та економічна історія». Збірник наукових праць. Випуск 1(2). – Луцьк, 2004. – С. 111-121.
4. Державний архів Волинської області (далі Держархів Волинської обл.) ф. Р-677, оп. 4,спр. 35, арк. 7-8.
5. Прасок О. Природні багатства Волині// Радянська Волинь. – 1946. – 21 липня. – С. 3.
6. Держархів Волинської обл. ф. Р-677, оп. 2, спр. 25, арк. 15.
7. Ковальчук П. Заготовляють торф на добриво// Устилузька правда. – 1953. – 18 січня. – С. 1.
8. Матвіюк А. Розпочали виготовлення торфоперегнійних горщиків// Устилузька правда. – 1953. – 27 грудня. – С. 1.
9. Із мулу колишніх боліт «карбують» валюту для держави// Урядовий кур'єр. – 23 листопада. – 2012. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ukurier.gov.ua/uk/articles/iz-mulu-kolishnih-bolit-karbuyut-valyutu-dlya-derz/
10. Чи стане торф альтернативою російському газу? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.radiosvoboda. org/a/24723113.html
11. Гарбарчук К. Шведи купують український торф// Вісник. – 24 лютого. – 2010. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://visnyk.lutsk.ua/2010/02/24/9693/
12. «Волиньторф» отримає нові родовища, якщо підприємство буде комунальним// [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.volynnews.com/ news/ society/ volyntorf-otrymaye-novi-rodovyshcha-iakshcho- pidpryyemstvo-bude-komunalnym/

Sushyk I.V. Peat Industry of Volyn: Post-War development and Current State of the Industry

The article reveals the history of formation and development of peat harvesting as the local industry of Volyn in the 40-50th of XX century. It offers the data on the main deposits of peat in Ukraine, their geographic concentration, spheres of application. The author justifies the current need in revival of the peat industry which products can become an alternative to expensive gas.

Keywords: Volyn, peat industry, peat harvesting, peat deposit, peat briquettes, Peat Plant.

Сушик И.В.Торфяной промысел Волыни: послевоенное развитие и современное состояние отрасли.

Статья раскрывает историю становления и развития торфозаготовки как местного промысла Волыни в 40-50-е годы XX в. Приведены данные об основных месторождения торфа в Украине, географию их концентрации, сферы применения. Обоснованно

современную потребность возрождения торфяной отрасли, продукция которой может стать альтернативой дорогостоящему газу.

Ключевые слова: Волынь, торфяной промысел, месторождение торфа, торфозаготовка, торфяные брикеты, торфобрикетный завод.

Статтю подано до редколегії 3.02.2017 р.

УДК 94(477.51)»1990»:324

Л.В. Кательницька

ВИБОРИ ДО ВЕРХОВНОЇ ТА МІСЦЕВИХ РАД НАРОДНИХ ДЕПУТАТІВ УРСР У 1990 Р. НА ЧЕРНІГІВЩИНІ: ХАРАКТЕРНІ РИСИ ТА ОСОБЛИВОСТІ

У статті виокремлено характерні риси та особливості перебігу виборчої кампанії до Верховної та місцевих рад народних депутатів УРСР у 1990 р. на Чернігівщині. Акцентовано увагу на наявності двох сил, між якими розгорталося політичне суперництво: КПУ та демократичні об'єднання. Висвітлено підсумки цих виборів. Розглянуто склад оновленого депутатського корпусу Чернігівської обласної Ради. Розкрито причини підтримки серед жителів Чернігівщини членів Компартії, які в результаті отримали більшість депутатських мандатів. Вказано суспільно-політичні наслідки даного виборчого процесу.

Ключові слова: виборча кампанія, Чернігівщина, НРУ, неформальні суспільно-політичні організації, рада народних депутатів.

Важливою подією в суспільно-політичному житті УРСР доби перебудови (1985 – 1991 рр.) стали вибори до Верховної та місцевих рад народних депутатів, які відбулися в березні 1990 р. Вони посіли одне з провідних місць у процесі здобуття Україною незалежності, помітно й остаточно змінивши ситуацію в республіці на користь демократичних сил. При цьому виборчий процес показав особливості політичної атмосфери та швидкість трансформаційних змін у кожній області країни. Зважаючи на вищезазначене, вивчення регіональних особливостей виборів 1990 р. дозволить сформулювати цілісне уявлення про суспільно-політичну ситуацію, що була притаманна як для республіки в цілому, так і для окремих її областей на завершальному етапі періоду перебудови. У такому контексті досі залишається актуальним дослідження специфіки перебігу виборчої кампанії на Чернігівщині, адже вказана тема не була предметом комплексного вивчення.

Серед вітчизняних та зарубіжних науковців, які тією чи іншою мірою займалися висвітленням виборчої кампанії до Верховної та місцевих рад народних депутатів УРСР у 1990 р., варто виділити таких: Ю. Алексєєв, С. Кульчицький, А. Слюсаренко [2], М. Апальков [3], Н. Богашева, Ю. Ключковський, Л. Колісецька [4], О. Бойко [5], С. Бондаренко [6], О. Гарань [10], А. Гров [37], А. Кудряченко, Г. Калінічева, А. Костиря [18], Ю. Кузьменко [19], Т. Кузьо [38], В. Литвин [20], Н. Мосюкова [21], Й. Рисіч, Л. Литовченко [29], А. Русначенко [30] та ін. Дослідження вказаних вчених дають змогу сформувати цілісне уявлення про ті тенденції та процеси, які були характерні для країни в період виборчого процесу. Це є необхідною умовою для комплексного вивчення зазначеної проблеми на рівні Чернігівської області.

Джерельну базу статті склали матеріали періодичної преси, документи Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України й Державного архіву Чернігівської області.

Мета дослідження – з'ясувати характерні риси та особливості виборчої кампанії до Верховної та місцевих рад народних депутатів УРСР у 1990 р. на Чернігівщині, розглянути результати виборів та їх наслідки.

Американський дослідник А. Гров вказував, що перед виборами до Верховної Ради України відбувалися тривалі дискусії з приводу процедури їх проведення та внесення змін до виборчого законодавства. У результаті була усунута основна перешкода до потенційно демократичних виборів [37, с. 177]. Зокрема, в Законі УРСР «Про вибори народних депутатів УРСР» (1989 р.) було відсутнє положення про квоту від КПУ та громадських організацій [18, с. 389]. Скасовувалася така інституція, як З'їзд народних депутатів [20, с. 200].

Щодо особливостей передвиборчої кампанії в УРСР, то, на думку українського історика О. Гараня, вона показала, що відбулася радикалізація вимог «нових громадсько-політичних об'єднань» [10, с. 76]. Канадський науковець Т. Кузьо вважав, що цей період характеризувався подальшою частковою мобілізацією населення. Крім того, владі вдалося успішно затримати формування багатопартійної системи [38, с. 128]. Ми погоджуємося з думкою О. Бойка, що «КПУ з великими труднощами вела передвиборчу кампанію під наростаючим тиском опозиції у незвичних для неї умовах плюралізму, гласності, альтернативності. За цих обставин партійні

ланки всіх рівнів не зуміли відшукати ефективних шляхів збереження своєї керівної ролі, покладались переважно на адміністративні заходи» [5, с. 128].

На нашу думку, виборча кампанія до Верховної та місцевих рад народних депутатів УРСР у 1990 р. на Чернігівщині мала такі визначальні характерні риси та особливості:

Проект передвиборчої платформи обласної партійної організації не отримав цілковитої підтримки населення, як це спостерігалося в попередніх випадках за схожих обставин. У жовтні на пленумі обкому партії розглядався та аналізувався даний документ [11, арк. 84]. Він зацікавлено обговорювався жителями Чернігівщини. За невеликий проміжок часу була отримана значна кількість критичних зауважень та пропозицій з приводу його адаптації до змін у суспільно-політичній сфері. Зокрема, після опублікування проекту платформи і до середини грудня 1989 р. «в обласний, міські і районні комітети партії, їх засоби масової інформації надійшло близько 500 пропозицій і зауважень» [1, с. 1]. В основному вимагалося надати платформі більшого радикалізму та демократичності [11, арк. 87]. Крім того, різні погляди висловлювалися «на пленумах ряду партійних комітетів та зборах первинних партійних організацій, на нарадах різних категорій партійного та ідеологічного активу». У дискусіях брали участь як комуністи, так і безпартійні, члени неформальних об'єднань [1, с. 1].

Висунення претендентів у народні депутати відбувалося на альтернативній основі. За даними документів Центрального архіву вищих органів влади та управління України станом на 5 лютого 1990 р. на 13 депутатських місць від Чернігівщини до парламенту республіки претендувало 69 осіб [32, арк. 6] (до виборів їхня кількість зазнала змін у напрямі зменшення). У середньому на округ виходило більше, ніж по 5 кандидатур. Рекордну кількість кандидатів висунуто по Новозаводському виборчому округу (м. Чернігів) – 14 осіб [33, арк. 199], Деснянському – 9 [33, арк. 198], Прилуцькому міському – 8 [33, арк. 201], Ніжинському – 7 [33, арк. 200]. Характерно, що не було виборчих округів, де зареєстровано по 1 кандидату [32, арк. 13].

Щодо виборів депутатів Чернігівської обласної Ради народних депутатів, то для їх проведення утворили 155 округів. Балотувався 381 кандидат в депутати. По одному претенденту висунули в 65 округах, по два – в 38, по три і більше – в 52 [16, арк. 87].

13 січня 1990 р. В. Пась, завідуючий організаційно-інструкторським відділом облвиконкому, вказував, що «в районні Ради альтернативність складає 1,3 чоловіка на округ, міські (міста обласного підпорядкування) – 2,4, районні в місті Чернігові – 2,1, міські (міста районного підпорядкування) – 1,2, селищні та сільські – 1,1» [22, с. 1]. Характерно, що незначною була альтернативність до сільських та селищних рад

Дедалі активнішу роль у політичному житті відігравали неформальні громадські організації. Характерно, що наприкінці 1989 – на початку 1990 рр. демократичні сили області, як і УРСР загалом, спрямували значні зусилля на те, щоб здобути якомога більше депутатських місць у Верховній Раді УРСР та місцевих органах влади. Як стверджував А. Русначенко, питання підготовки до виборів члени НРУ обговорювали вже на другому засіданні секретаріату. Зокрема, на ньому було схвалено структуру «центрів координації виборів для всіх крайових рад Руху. Структура передбачала республіканський центр координації виборів, що мав би діяти при секретаріаті НРУ, і крайові центри при координаційних радах в областях. Ще один ступінь – районний центр – на кілька округів по виборах до Верховної Ради. Передбачалося створення групи підтримки кандидата і робота в осередку на виборах» [30, с. 271]. Представники самодіяльних об'єднань Чернігівщини виявляли значний інтерес до виборів. Ще 23 листопада1989 р. на засіданні обласної організації Товариства української мови ім. Т. Шевченка (ТУМ) Л. Лук'яненко, голова УГС, вказував, що в Українській РСР створено Демократичний блок, ознайомив присутніх із Виборчим маніфестом НРУ [11, арк. 88].

На початку грудня 1989 р. в інформації ЦК КПУ вказувалося, що на засіданні Чернігівської міської організації ТУМ, на якому знаходилося близько 100 осіб, виступив Л. Лук'яненко. Він критично висловлювався про діяльність радянської влади та Компартії, повідомив про перепоховання в Києві, зазначав, що ради «в нинішньому складі реакційні» і виникла потреба в їх радикальному оновленні на майбутніх виборах. Приблизно в цей період в обласному центрі були розповсюджені декілька десятків листівок такого змісту: «Громадяни м. Чернігова! Задумайтесь над тим, кому ви віддасте свої голоси на виборах. Вони не повинні дістатися партократії» [35, арк. 238].

Згідно з архівними даними з початку передвиборчої кампанії і до 4 січня 1990 р. неформальні об'єднання області проводили агітаційну діяльність активніше, ніж радянські партійні структури: «…вони ходили по квартирам, їх «агітаційні листки» були нерідко більш конкретні, актуальні» [36, арк. 7].

Зміна політичної тактики Комуністичної партії. Обком КПУ сприяв організації пояснення законів про вибори, проведенню вечорів запитань та відповідей, зустрічей з партійними, радянськими та господарськими керівниками [11, арк. 87]. До лютого 1990 р. облвиконком провів

п'ять нарад (в тому числі чотири кущових) з головами, їх заступниками і «секретарями окружних виборчих комісій по виборах народних депутатів обласної Ради, територіальних (обласної, міських, районних) виборчих комісій», метою яких було вивчення законів про вибори. Подібні семінари-наради організували міськрайвиконкоми із селищними та сільськими виборчими комісіями [17, с. 2]. Крім того, відбувалися заходи, спрямовані на поглиблене вивчення суспільно-політичних настроїв населення, пошук шляхів зниження соціальної напруги [11, арк. 84]. Проводилася «робота з виборцями безпосередньо на місцях». У Чернігові розгорнув діяльність інформаційно-пропагандистський центр [35, арк. 236].

Вагому аналітичну діяльність, пов'язану з прогнозуванням ситуації на Чернігівщині здійснила утворена на базі Будинку політпросвіти робоча група з підготовки та проведення виборів до Верховної та місцевих рад народних депутатів УРСР. Інформаційно-пропогандистські групи обкому КПУ виступили майже в кожному місті та районі [14, арк. 57].

Зросло політичне суперництво між Компартією та опозицією, остання при цьому виявляла більшу цілеспрямованість. В. Лісовенко в середині лютого 1990 р. в одному з інтерв'ю зазначав: «На мітингах, під час дискусій, у роботі клубів виборців, інших громадських організацій бачимо гостре зіткнення думок, поглядів, пропозицій, навіть платформ» [23, с. 1]. Крім того, у травні на черговому засіданні бюро обкому Компартії України вказувалося, що передвиборча боротьба відбувалася «в умовах наростання протиборства з деякими самодіяльними організаціями, які наполегливо добивалися депутатських мандатів» [9, с. 2].

На думку української дослідниці Ю. Кузьменко, «незважаючи на відсутність досвіду участі у виборах, демократичний блок вів передвиборчу кампанію більш уміло, ніж номенклатурники, здатність більшої частини з яких до прямого спілкування з громадськістю та конструктивних політичних дебатів з опонентами атрофувалася за роки «золотого спокою» [19, с. 31]. Вищезазначене було характерним і для Чернігівщини. Демократичні сили, хоч і не мали значного досвіду в сфері передвиборчої діяльності, але під час проведення кампанії виявилися більш підготовленими до діалогу з населенням. Обком КПУ визнавав, що представники агітаційно-пропагандистських груп, партійних структур не завжди кваліфіковано та вчасно «включалися в дискусії в місцях масових зібрань людей», де брали активну участь члени УГС і НРУ [12, арк. 56].

Знизилася популярність КПУ в суспільстві. Як вказував О. Гарань, «рядовим комуністам-реформаторам ставало дедалі важче співпрацювати з Рухом. Проти них діяло наростання ненависті до партапарату (згадаймо хоча б «обласну революцію» у Чернігові, коли невдоволення мас виплеснулося на вулиці, в результаті чого було змінено керівництво області). Проти них діяло й підвищення зарплати партапарату, проведене незадовго до виборів (кращої агітації «проти» годі було й придумати)» [10, с. 78].

Зріс авторитет НРУ. Факт збільшення популярності Руху серед жителів Чернігівщини визнавався партійними структурами. Зокрема, у записці ідеологічного відділу обкому партії «Про обстановку в самодіяльних суспільних об'єднаннях» вказувалося, що «останнім часом на хвилі, так званих, «січневих подій» в Чернігові, по суті вперше заявила про себе обласна організація Народного руху України за перебудову… Вона відразу отримав значну кількість прихильників. На фоні все більш широкого негативного відношення до партії, місцевих партійних органів, багато людей покладають на цей рух значні надії» [13, арк. 6]. Крім того, з цього приводу В. Москаленко, член НРУ, зазначав, що авторитет даної організації в період, коли відбувалася «ковбасна революція», «був надзвичайно високий. Досить було сказати «Рух», і вас слухалися, бо вірили» [7, с. 393].

Знизилася активність виборців, порівняно з 1989 р. Згідно з архівними даними соціально-економічні проблеми стали однією із причин, що призвели до відмови людей брати участь у голосуванні. Майже «в кожному населеному пункті виявлялися десятки питань, які повинні були вирішуватися на місцях чи обласними організаціями» [12, арк. 56].

4 березня 1990 р. відбулися вибори до Верховної та місцевих рад народних депутатів [24, с. 3]. У голосуванні взяли участь 92,03% від загальної кількості виборців тоді, як в загальному по Україні 84,69% [34, арк. 3]. Цей показник здається доволі високим, але порівняно з явкою населення на вибори у 1989 р. він зазнав змін у напрямі зниження. Адже тоді на дільниці з'явилося 97,7% занесених до списків [28, с. 3]. Крім того, під час проведення повторних голосувань активність населення зменшилася [12, арк. 56].

Щодо результатів виборів, то 4 березня обрали 5 з необхідних 13 народних депутатів УРСР (всі члени КПРС) [27, с. 1 – 2], серед них були: М. В. Гришко, П. О. Мисник, В. Т. Лісовенко, А. А. Дронь, В. А. Масол. По Деснянському, Новозаводському, Ніжинському, Прилуцькому міському, Борзнянському, Козелецькому, Менському, Носівському округах жоден з кандидатів не набрав більше половини голосів виборців [34, арк. 103 – 104], тому в кожному з них 18 березня 1990 р. проводилися повторні вибори [27, с. 1 – 2]. У результаті були обрані такі депутати Української РСР: Т. М. Яхеєва, А. О. Лисенко, Г. С. Асеєв, В. С. Портной,

С. В. Семенець, Л. Г. Яковишин, В. В. Куянов, В. А. Приходько [34, арк. 141]. Вибори депутатів до Чернігівської обласної Ради «відбулися в 155 виборчих округах. Депутати обрані в 103 округах. У 43 округах, в кожному з яких балотувалося більше двох кандидатів і жоден з них не був обраний, відповідно до статті 53 Закону УРСР «Про вибори депутатів місцевих Рад народних депутатів Української РСР» мало проводитися повторне голосування [16, арк. 87].

Загалом, на виборах 4 та 18 березня до обласної ради обрали 146 депутатів [25, с. 1]. Серед них – 131 член КПРС (89,2%). Майже такою ж була кількість тих, хто мав вищу освіту. Депутатами обласної ради стали «23 працівники промисловості, будівництва, транспорту і зв'язку, 33 – агропромислового комплексу, 12 – медичних працівників, 8 – працівників народної освіти, 3 – працівники преси. Серед народних обранців – 24 партійні та 29 радянських працівників» [8, с. 1 – 2]. Як вказував С. Павленко, в результаті проведення перших альтернативних виборів до парламенту республіки в основному потрапили консервативно налаштовані представники Комуністичної партії [26, с. 64].

Таким чином, в усіх видах рад більшість отримали члени КПУ. Вони одержали більше, ніж 55% депутатських мандатів до місцевих рад. Комуністів у складі обласної ради – 89,2%, районних – 81,1%. 12 членів КПУ обрано народними депутатами УРСР [9, с. 2]. 16 перших секретарів райкомів партії стали депутатами обласної ради. Згідно з архівними даними «всюди, крім міст Чернігова й Прилуки, Талалаївського району перші секретарі обрані головами міських і районних Рад народних депутатів» [12, арк. 54].

Отже, на нашу думку, виборча кампанія до Верховної та місцевих рад народних депутатів УРСР у 1990 р. на Чернігівщині мала такі визначальні характерні риси та особливості: проект передвиборчої платформи обласної партійної організації не отримав цілковитої підтримки населення, як це спостерігалося в попередніх випадках за схожих обставин; висунення претендентів у народні депутати відбувалося на альтернативній основі, дедалі активнішу роль у політичному житті відігравали неформальні громадські організації, зміна політичної тактики Комуністичної партії; зросло політичне суперництво між Компартією та опозицією, остання при цьому виявляла більшу цілеспрямованість; знизилася популярність КПУ в суспільстві; каталізатором суспільно-політичних процесів у виборний період стала «ковбасна революція»; зріс авторитет НРУ; знизилася активність виборців, порівняно з 1989 р. Вибори були здійснені 4 березня 1990 р., повторне голосування – 18 березня. В усіх видах Рад більшість отримали комуністи. Але розстановка сил змінювалася на користь демократичних об'єднань, про що свідчили суспільно-політичні процеси, які розгорталися в країні та досліджуваній області під час передвиборчої кампанії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Активно вести передвиборну кампанію, готуватися до партійного з'їзду: З пленуму обкому Компартії України // Деснянська правда. – 1989. – 16 грудня (№ 241). – С. 1 – 2.
2. Алексєєв Ю. М. Україна на зламі історичних епох (Державотворчий процес 1985 – 1999 рр.): навчальний посібник / Ю. М. Алексєєв, С. В. Кульчицький, А. Г. Слюсаренко. – К.: «ЕксОб», 2000. – 296 с.
3. Апальков М. В. Державотворча діяльність Львівської обласної ради у контексті суспільно-політичних процесів в УРСР (1990 – 1991): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / М. В. Апальков; Терноп. нац. пед. ун-т ім. Володимира Гнатюка. – Тернопіль, 2015. – 18 с.
4. Богашева Н. В. Еволюція виборчого законодавства України (1989 – 2006 роки) / Н. В. Богашева, Ю. Б. Ключковський, Л. В. Колісецька; Нац. ун-т «Києво-Могилян. акад.». – К: Фоліант, 2006. – 145 с.
5. Бойко О. Д. Нариси з новітньої історії України (1985 – 1991 р.р.): Навчальний посібник / О. Д. Бойко. – К.: Кондор, 2004. – 357 с.
6. Бондаренко С. В. Народний Рух України та його роль у національно-політичному житті наприкінці 80-х – на початку 90-х років XX століття: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / С. В. Бондаренко; Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці, 2006. – 20 с.
7. Боротьба за незалежність України у 1989 – 1992 рр.: Чернігівська крайова організація Народного руху України за перебудову. До 20-річчя створення Народного Руху України за перебудову: Зб. документів і матеріалів / Упоряд.: С. В. Бутко, С. В. Соломаха. – Чернігів: КП «Видавництво «Чернігівські обереги», 2009. – 432 с.
8. Бути на передових позиціях, ділом завойовувати довір'я: З пленуму обкому Компартії України // Деснянська правда. – 1990. – 7 квітня (№ 67). – С. 1 – 2.
9. В обкомі Компартії України // Деснянська правда. – 1990. – 10 травня (№ 91). – С. 2.
10. Гарань О. В. Убити дракона (З історії Руху та нових партій України) / О. В. Гарань. – К.: Либідь, 1993. – 200 с.
11. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. П-470, оп. 13, спр. 1940, 104 арк.

12. ДАЧО, ф. П-470, оп. 13, спр. 2002, 92 арк.
13. ДАЧО, ф. П-470, оп. 13, спр. 2011, 97 арк.
14. ДАЧО, ф. П-470, оп. 13, спр. 2016, 65 арк.
15. ДАЧО, ф. Р-5036, оп. 23, спр. 29, 13 арк.
16. ДАЧО, ф. Р-5036, оп. 24, спр. 1, 162 арк.
17. Жити вимогами дня: Із сесії обласної Ради народних депутатів // Деснянська правда. – 1990. – 27 січня (№ 19). – С. 1 – 2.
18. Кудряченко А. І. Політична історія України ХХ століття: підручник для студентів вузів / А. І. Кудряченко, Г. І. Калінічева, А. А. Костиря; Міжрегіональна Академія управління персоналом. – К.: МАУП, 2006. – 696 с.
19. Кузьменко Ю. В. Партійно-радянська номенклатура в умовах суверенізації УРСР (березень 1990 – серпень 1991 рр.) / Ю. В. Кузьменко // Український історичний журнал. – 2013. – №4. – С. 26 – 39.
20. Литвин В. Політична арена України: Дійові особи та виконавці / В. Литвин; Тернопільський НДІ «Проблеми людини». – К.: Абрис, 1994. – 495 с.
21. Мосюкова Н. Г. Історія парламентської системи в Україні (1990-1998 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Н. Г. Мосюкова; Дніпропетровський національний ун-т. – Дніпропетровськ, 2003. – 21 с.
22. На заключному етапі // Деснянська правда. – 1990. – 13 січня (№ 9). – С. 1.
23. Нашу працю, розум, совість – перебудові: На запитання читачів «Деснянської правди» відповідає секретар обкому Компартії України В. Т. Лісовенко // Деснянська правда. – 1990. – 24 лютого (№ 39). – С. 1
24. Невтішні підсумки // Комсомольський гарт. – 1990. – 10 березня (№ 11). – С. 3.
25. Обласна Рада: Перша сесія // Деснянська правда. – 1990. –30 березня (№ 62). – С. 1 – 2.
26. Павленко С. Опозиція на Чернігівщині: 1944 – 1990 рр. / С. Павленко; Чернігівське обласне об'єднання товариства «Просвіта». – Чернігів: Редакційно-видавничий відділ Чернігівського обласного управління по пресі, 1995. – 66 с.
27. Про підсумки виборів народних депутатів Української РСР по виборчих округах Чернігівської області // Деснянська правда. – 1990. – 7 березня (№ 47). – С. 1 – 2.
28. Про результати виборів народних депутатів СРСР по територіальних і національно-територіальному виборчих округах Чернігівської області // Комсомольський гарт. – 1989. – 1 квітня (№ 14). – С. 3.
29. Рисіч Й. Вибори: від формалізму до демократизму (досвід України в 70-90-і роки ХХ ст.) / Й. Рисіч, Л. Литовченко // Вісник ТДТУ. – 1996. – №1. – С. 101 – 111.
30. Русначенко А. М. Національно-визвольний рух в Україні: Середина 1950-х – початок 1990-х років / А. М. Русначенко. – К.: Видавництво ім. Олени Теліги, 1998. – 720 с.
31. У Президії обласної Ради народних депутатів // Деснянська правда. – 1990. – 8 червня (№ 109). – С. 1.
32. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОУ), ф. 1, оп. 28, спр. 108, 13 арк.
33. ЦДАВОУ, ф. 1, оп. 28, спр. 110, 210 арк.
34. ЦДАВОУ, ф. 1, оп. 28, спр. 111, 151 арк.
35. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ), ф. 1, оп. 32, спр. 2535, 328 арк.
36. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 32, спр. 2873, 172 арк.
37. Grove A. The Role of Ukraine's Communists in the Ukrainian Independence Movement / A. Grove. – Monterey, California: Naval Postgraduate School, 1993. – 316 p.
38. Kuzio T. Ukraine: perestroika to independence / T. Kuzio. – London: Macmillan press, 2000. – 273 p.

Katelnytska L. V. Elections to the Verkhovna Rada and Local Councils of People's Deputies of the UkrSSR in 1990 in Chernihiv Region: Characteristics and Peculiarities

The article singles out the characteristics and peculiarities of the election campaign for the Verkhovna Rada and local councils of People's Deputies of the UkrSSR in 1990 in Chernihiv region. Special attention is paid to the presence of two forces commencing political rivalry: the Communist Party of Ukraine and democratic unions. The article shows the outcome of these elections. The composition of the reshaped deputy corps of Chernihiv Regional Council has been examined. The causes of support of the members of the Communist Party, who eventually won a majority of deputies' seats, by the residents of Chernihiv region have been established. The article specifies social and political consequences of the given electoral process.

Keywords: election campaign, Chernihiv region, People's Movement, informal social and political organizations, Council of People's Deputies.

Кательницкая Л. В. Выборы в Верховный Совет и местные советы народных депутатов УССР в 1990 г. на Черниговщине: характерные черты и особенности

В статье выделены характерные черты и особенности хода избирательной кампании в Верховный Совет и местные советы народных депутатов УССР в 1990 г. на Черниговщине. Акцентировано внимание на наличии двух сил, между которыми разворачивалось политическое соперничество: КПУ и демократические объединения. Освещены итоги этих выборов. Рассмотрен состав обновлённого депутатского корпуса Черниговского областного Совета. Раскрыты причины поддержки среди жителей Черниговщины членов Компартии, которые в результате получили большинство депутатских мандатов. Указано общественно-политические последствия данного избирательного процесса.

Ключевые слова: избирательная кампания, Черниговщина, НРУ, неформальные общественно-политические организации, совет народных депутатов.

Статтю подано до редколегії 21.11.2016 р.

УДК 316.3:329»19»(477)

К.І. Левчук

ЗАРОДЖЕННЯ СЕПАРАТИСТСЬКИХ СТРУКТУР В УКРАЇНІ (1990-1992 РР.)

У статті досліджується процес зародження та становлення сепаратистських структур в Україні протягом 1990-1992 років. Підтверджено факт участі КПРС(КПУ) у формуванні антиукраїнських громадських об'єднань та зміні адміністративно-територіального статусу Криму. Розглядається зародження сепаратистських рухів (Донське козацтво та «Спілка козаків Криму») в перші роки незалежності України.

Ключові слова: сепаратизм, КПРС(КПУ), Новоросія, референдум, напіввійськові формування, козацтво.

У 2016 році наша держава святкувала 25 річницю з часу відновлення своєї незалежності. Слід зазначити, що у 1991 році здобута нами державність була породжена не тільки прагненнями мільйонів українців бути господарями на своїй землі, але і слабкістю імперського центру, що призвело до розвалу Радянського Союзу без особливих жертв та потрясінь. Однак саме у ті бурхливі роки сподівань та звершень антиукраїнські сили залишили в суспільній свідомості та в політичній практиці низку зловісних закладок, які чекали свого часу та були використані в 2014 році Російською Федерацією для дестабілізації ситуації на Сході та Півдні України. Метою наукової розвідки є дослідження процесу зародження та становлення сепаратистських структур в Україні протягом 1990-1992 років.

Спроби оцінити рівень загроз національній безпеці України від сепаратистських проявів були зроблені у політологічних працях М. Паламарчука, О. Кривицької та С. Савойської. [1,2,3] Є сенс погодитись із судженнями історика С. Адамовича про те, що за появою низки сепаратистських об'єднань стоїть діяльність КПУ(КПРС) [4].

Метою статті є висвітлення процесу зародження та становлення сепаратистських структур в Україні упродовж 1990-1992 років.

Протягом 1990 року суспільно-політична ситуація в Україні суттєво загострилася. Формування легальної демократичної опозиції, яка мала змогу популяризувати свої програми з трибуни Верховної Ради, ухвалення Декларації про державний суверенітет України, становлення багатопартійності, визнання на місцевому рівні національної символіки України примусило КПРС-КПУ зосередитись на засобах протидії національно-демократичним силам, які відкрито прагнули до незалежності України.

У пошуках політичних союзників компартійні аналітики звертають увагу на зрусифіковані Південь та Схід України. Вони рекомендують ЦК КПРС-КПУ «надати організований характер рухам трудящих, які стихійно проявляються і виникають у колективах східних областей, проти націоналістичної експансії і насильницької українізації. Доцільно створити громадські антинаціоналістичні організації з центром у південних областях. Одне із основних завдань їх діяльності – вплив на зманіпульовану свідомість трудящих споріднених підприємств Києва і західних областей, через пропаганду, розповсюдження спеціальних викривальних документів та матеріалів під час відряджень, зустрічей і таке інше, а також виявлення і нейтралізація агітаторів Галицького регіону, які направляються керівництвом Руху для ведення відповідної роботи в східні регіони України.» [5, арк. 200]

В аналітичній записці «Про роботу з російськомовним населенням Української РСР» визнавалася участь ЦК КПУ(КПРС) в організації та проведенні 17 березня 1990 року в Києві

установчої конференції українського республіканського товариства російської культури «Русь». У роботі конференції взяли участь 180 осіб із 19 областей України. Основною метою та завданням товариства було визначено сприяння всебічному розвиткові російської культури та мови; виховання національної гідності, історичної пам'яті, дбайливого ставлення до культурної національної спадщини; пропаганда цінностей російської культури; виховання серед людей, особливо серед молоді, шанобливого ставлення до будь-якої культури; посилення об'єднавчих начал слов'янських культур; створення умов для задоволення культурних запитів громадян УРСР, які вважають своєю рідною мовою російську; неприйняття всіх форм націоналізму та шовінізму. [6, арк. 9]

У листопаді 1990 року відбулася конференція «Інтерруху Донбасу». На конференції обрано центральну раду Інтерруху, прийнято статут. Було заявлено, що організація виступає на захист Союзного договору і збереження єдиного загальносоюзного ринку в економіці. [7, арк. 10]

Потурання антиукраїнським проявам сприяло появі організацій, діяльність яких прямо загрожувала територіальній цілісності УРСР. На початку 1991 року в Україні діяла низка сепаратистських угруповань. За вихід Криму із складу України виступало Севастопольське товариство російської культури ім. Пушкіна, «Союз патріотів Криму», Кримське відділення Демократичної партії Росії. На півдні України розгорнув діяльність «Демократичний Союз Новоросії». Він ставив за мету створення в межах Миколаївської, Херсонської, Дніпропетровської, Одеської областей та в Придністров'ї «Новоросійського демократичного державного утворення у складі Української федерації». Товариство карпатських русинів за підтримки товариства угорської культури Закарпаття порушило питання перед Верховною Радою УРСР про повернення Закарпатській області статусу автономної республіки. (Як прецедент було використано існування Підкарпатської Русі у складі Чехословаччини в жовтні 1938 – березні 1939 рр.) [8, арк. 28-29]

Разом з тим, КПРС-КПУ виступила з ініціативою проведення Всекримського референдуму 20 січня 1991 року з метою «відновлення Кримської АРСР як суб'єкта Союзу РСР та союзного договору». Інформаційні матеріали для допомоги компартійним пропагандистам, що закликали підтримати зміну статусу Кримської області, були підготовлені кримським обкомом КПУ. У них зазначалось, що «позитивний результат референдуму 20 січня може перетворити Крим із рядової адміністративно-територіальної одиниці у складі УРСР в державу, яка володіє усією повнотою влади на своїй території.» [9, арк. 1] На думку авторів матеріалів «відновлена Кримська АРСР залишається у складі України лише у випадку, коли Україна підпише союзний договір» [9, арк. 12]. Отже, відновлення Кримської АРСР створювало умови для шантажу української держави в її прагненні до реального суверенітету. Із закликами утриматися від участі у референдумі виступили представники впливових суспільно-політичних та національно-демократичних організацій – Організація кримськотатарського національного руху на чолі з М. Джемілєвом, НРУ, ТУМ ім. Тараса Шевченка. У спільній заяві, оприлюдненій напередодні референдуму, зазначалося, що апаратники Кримського обкому КПУ та контрольована ними обласна рада «стурбовані лише тим, щоб підвищити свій статус до республіканських чиновників, а згодом, без потреби в Києві чи Москві, продовжити свій курс, що приведе до нової диктатури.» [9, арк. 56]

28 серпня 1991 року Центральна рада Інтерруху Донбасу прийняла заяву «Про суспільно-політичну ситуацію», в якій закликала провести референдум про автономію Донецької області у складі України. У Луганській області за автономію регіону виступали Народний рух Луганщини, культурологічне товариство «Відродження» [4, с. 182].

Таким чином, започатковані КПРС-КПУ зміни в державному устрої УРСР, участь у створенні антиукраїнських громадсько-політичних структур мали на меті за будь-яку ціну утримати Україну в складі СРСР. Проголошення незалежності України примусило антиукраїнські сили відкрито проявити свою проросійську сепаратистську спрямованість.

З проголошенням незалежності України зросла увага громадськості до різнопланових об'єднань громадян, які мали формальні ознаки напіввійськових формувань. Слід зазначити, що правоохоронні відомства України (МВС, СБУ) по різному оцінювали існуючу на той час загрозу суверенітету та територіальній цілісності України. Так, виконуючий обов'язки Міністра внутрішніх справ А. Василишин у інформаційному листі на ім'я першого заступника Верховної Ради України В. Дурдинця в лютому 1992 року зазначив, що «на території України незаконних самодіяльних формувань, і перш за все озброєних, не виявлено. Разом з тим у Львові, Дрогобичі, Бориславі, Трускавці створено народні дружини, які мають назву: «Чота порядку», «Робітничі загони сприяння міліції», «Управління охорони громадського порядку». Вони фінансуються за рахунок місцевого бюджету і виконують завдання по охороні громадського порядку.» [10, арк. 70] Однак, у аналітичній записці, за підписом голови Служби безпеки України (СБУ) Є. Марчука, що надійшла в Комісію з питань правопорядку та боротьби із злочинністю Верховної Ради України в травні 1992 року, було зауважено, що на основі отриманої оперативної інформації до

формувань напіввійськового характеру варто віднести структури Українського та Донського козацтва та Українську народну самооборону (УНСО).

Оцінюючи діяльність Українського козацтва, структури якого почали створюватися в Україні з другої половини 1990 року, аналітики Служби безпеки України наголошували на тому, що козацька старшина та переважна більшість козаків вважають, що козацтву не варто втручатись у політичну боротьбу, але козаки підтримують всі політичні кроки керівництва України, спрямовані на розбудову та зміцнення української державності. У ці ж роки на Сході України – в Луганській, Донецькій, Харківській областях, окремі території яких до 1917 року входили до складу Області війська Донського, розпочалось відтворення структур Донського козацтва. У Луганській області, зокрема було зареєстровано обласне товариство донських козаків. Донські козаки в Україні приймали присягу, яка зобов'язувала козака «бути вірним та незмінно відданим Війську Донському і своїй Вітчизні – Росії» [10, арк. 75]

На початку 1992 року козацькі отамани трьох луганських станиць надіслали звернення до Президента та Верховної Ради України в якому висловлювався жаль за втратою своєї історичної Батьківщини та з вимогою подвійного громадянства (російського та українського) для донських козаків та осіб російської національності, які проживають в Україні. Крім того, декларувалась відданість Російській православній церкві, збереженню російської мови в офіційному діловодстві та в учбових закладах.

29 грудня 1991 року в Сімферополі на установчій конференції Азово-Чорноморської козачої спілки була створена «Спілка козаків Криму», прийнятий її статут та кодекс. Головне завдання новоствореного об'єднання полягало у відродженні козацької культури та духу, яке розумілося доволі специфічно: «козак повинен поважати національні почуття інших народів, але давати рішучу відсіч будь-яким проявам антиросійських та антислав'янських настроїв» [10, арк. 77]. Спілка козаків Криму на той час нараховувала біля 50 осіб, які відслужили в армії, в т.ч. в Афганістані. Будучи активними прихильниками сепаратистського Російського руху Криму козаки залучалися для охорони мітингів та пікетування Верховної Ради автономії. Керівництво козачої спілки відкрито ставило під сумнів суверенітет та територіальну цілісність України: «козацтво твердо стоїть за об'єднання всіх російських земель, за міцну державність. Підтримуємо ідею Кримської незалежної держави.» [10, арк. 78]

У відповідь Генеральна канцелярія Українського козацтва заявила про те, що не визнає формувань козацтва інших країн на території України та назвала представників цих формувань зрадниками, що підлягають кримінальній відповідальності. Більш радикальною була заява референта Української національної асамблеї (УНА) О. Бабія на зборах УНСО в Херсоні: «Якщо донські козаки стануть під триколірний прапор Росії то УНСО вживе всі засоби, в т.ч. фізичні, для їх видворення з України.» [10, арк. 79]

Отже, історичні факти свідчать, що протягом 1990-1992 років на території Закарпаття, східних, південних областей України та в Криму була створена низка організацій, діяльність яких загрожувала територіальній цілісності та державному устрою України. Однак правоохоронні структури України не припинили їх діяльність. Це дало змогу спецслужбам Російської Федерації у 2014 році використати відповідні організації та породжені ними гасла для анексії Криму та дестабілізації ситуації на Сході та Півдні України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Паламарчук М. Виклики сепаратизму в Україні. Сучасний стан / М. Паламарчук // Стратегічні пріоритети – 2011. – №4(21). – С. 64-68.
2. Кривицька О. Міжрегіональний «розкол» України: чинники поглиблення / Олена Кривицька // Політичний менеджмент. – 2008. – №2. – С. 51–65.
3. Савойська С. Мовно-сепаратистські тенденції у політичному просторі України / Світлана Савойська // Політичний менеджмент. – 2008. – №2. – С. 76–88.
4. Адамович С.В. Комуністична партія України та сепаратистські тенденції в республіці (1989-1991 рр.) / С. Адамович // Наук. вісн. Чернів. ун-ту: Зб. наук. праць. – Чернівці: Рута, 2008. – Вип. 376/377: Історія, Політичні науки, Міжнародні відносини. – С.178-182).
5. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), ф.1, оп.32, спр.2872. – 200 арк.
6. Держархів Запорізької області, ф.102, оп.38, спр.333. – 36 арк.
7. ЦДАГО України, ф.1, оп.32, спр.2907. – 166 арк.
8. ЦДАГО України, ф.1, оп.32, спр.2969. – 58 арк.
9. Держархів в Автономній республіці Крим, ф.1, оп.14, спр. 323. – 163 арк.
10. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, ф.1, оп.22, спр.1577. – 181 арк.

Levchuk K.I. The Birth of Separatist Structures in Ukraine (1990-1992)

The article examines the origin and formation of separatist structures in Ukraine of 1990-1992. The research confirms the involvement of the CPSU (the Communist Party) in forming of anti-Ukrainian associations and changing of the administrative and territorial status of Crimea. It also examines the birth of separatist movements (Don Cossacks and the «Union of Cossacks of Crimea») in the first years of independence of Ukraine.

Keywords: separatism, CPSU (the Communist Party), New Russia, referendum, paramilitary formation, Cossacks.

Левчук К.И. Зарождение сепаратистских структур в Украине (1990-1992 гг.)

В статье исследуется процесс зарождения и становления сепаратистских структур в Украине на протяжении 1990-1992 годов. Подтвержден факт участия КПСС (КПУ) в формировании антукраинських общественных объединений и изменении административно-территориального статуса Крыма. Рассматривается зарождение сепаратистских движений (Донское казачество и «Союз казаков Крыма») в первые годы независимости Украины.

Ключевые слова: сепаратизм, КПСС (КПУ), Новороссия, референдум, полувоенные формирования, казачество.

Статтю подано до редколегії 10.01.2017 р.

УДК 94(477.8)»1991/2016»:061.23:070(=162.1)

А.С. Гарбарук, О.А. Казмірчук

ПОЛОНІЙНА ПРЕСА В ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УКРАЇНИ (1991–2016 РР.)

У статті йдеться про участь товариств польської меншини України в інформаційному просторі теренів проживання шляхом заснування видавничої справи. Вказуються завдання полонійних газет західних областей в 1991–2016 рр. Окреслюється змістова спрямованість видань «Львівська газета», «Галицький кур'єр», «Волинський монітор», «Польська газета Буковини». Увагу звернено на значення преси для збереження ідентичності полонії та зближення українського та польського середовищ.

Ключові слова: західні області України, польська меншина, 1991–2016 рр., польське національне товариство, полонійна преса.

Інтеграція національних меншин в українське суспільство відбувається через самоідентифікацію, в контексті якої їхня преса постає засобом гуртування та інструментом духовного взаємозбагачення. Польська спільнота західного регіону України активно працює задля розвитку власної видавничої справи. Важливо, що вона не обмежується національними проблемами, а належну увагу спрямовує на міжнаціональну тематику. Має місце зосередження на надбаннях інших народностей, дослідження маловивчених імен, подій та явищ у розрізі багатьох культур, які представлені в регіоні проживання. Цільова аудиторія – пересічні люди, котрі цікавляться життям Польщі, історією та станом українсько-польських стосунків, місцева полонія, польська та українська діаспора західноукраїнського походження, науковці-полоністи, студенти.

Пишучи про полонійну пресу, звертаємось, насамперед, до питання діяльності польських товариств – ініціаторів видавничої справи. Тематика мало розроблена на науковому рівні. З сер. 1990-х рр. фрагментарно вона згадувалась у працях з новочасних відносин України та Республіки Польща – дисертаціях Н. Медведчук, Д. Горуна, В. Лишко, Н. Завітневич, А. Васюка. Під сучасну пору деякі дослідники здійснили спроби предметно показати становище польської спільноти в різних куточках України (Н. Місяць, Т. Заставецького, Л. Томілович, С. Татусяка). На матеріалах західних областей це питання піднімалось у працях В. Ризинкевича, В. Ткача, А. Лопачака, О. Муравського та А. Гарбарук.

Доробки, які би окремішно розкривали напрями діяльності польських товариств, зокрема, інформаційно-комунікаційний, відсутні. Тому означена тема потребує детального розкриття у наукових студіях.

Цілі статті: увиразнити спосіб участі товариств польської меншини в медіапросторі регіону проживання, проаналізувати зміст і завдання полонійної видавничої справи у західних областях України за незалежності останньої.

Сучасна польська спільнота західного регіону України дієво використовує медіапростір задля збереження та популяризації власного етнічного середовища.

Як статистично виглядає наповненість полонією областей, що підлягали дослідженню? Дані державної статистики такі: Волинська – 0,8 тис., Закарпатська – 0,1 тис., Івано-Франківська – 1,9 тис., Львівська – 18,9 тис., Рівненська – 2 тис., Тернопільська – 3,9 тис., Чернівецька – 3,4 тис. осіб [1]. Слід зауважити, що кількість представників польської меншини відчутно зменшилась у порівнянні із переписом 1989 р., однак на активності громади це не позначилося [2].

Як правило, ініціаторами започаткування видавничої справи виступають добровільні громадські організації, які об'єднують людей польського походження. Їхнє заснування відносимо до 1990-х рр., коли на хвилі суспільного піднесення української спільноти оголилися питання й самобутності національних меншин. Тенденція продовжилась у 2000-х рр., внаслідок чого маємо на сьогодні цілу мережу польських товариств в Україні. Активним у цьому контексті є західний регіон держави.

Тут, насамперед, слід виокремити видання «Львівська газета» («Gazeta Lwowska»). На межі 1990–1991 рр. Товариство польської культури Львівщини відродило одну із найстаріших польських газет, яка видавалася з 1811 р. з перервою у 1944–1990 рр. Виступаючи у 1990–2007 рр. органом Товариства польської культури Львівщини, вона відігравала роль інформаційного вісника у справі ознайомлення з діяльністю спільноти. Газета, яку очолювала І. Масальська, подавала різні відомості про життя поляків у Львові, на Україні та в Польщі [3]. Перші випуски містять чимало публікацій роз'яснювального характеру щодо мети та особливостей заснування об'єднання поляків [4], короткі звіти про початкову роботу осередку [5], інформацію про створення в області його відділень [6], відомості про їх керівників [7] тощо. «Gazeta Lwowska» систематично повідомляла громадськість про всі події, що мали місце у середовищі побутування польської меншини. У поле зору дописувачів видання потрапляли польські дошкільні групи в місті [8], визначні для полонії заходи [9], життя громади у різних куточках Львівщини [10]. Частину матеріалів складають повідомлення про діяльність товариств у сусідніх областях: Тернопільській [11], Волинській [12], Івано-Франківській [13].

Побачили світ 372 її номери. Видання відбувалося за підтримки Сенату Республіки Польща за посередництвом фундації «Допомога полякам на Сході». З червня 2007 р. випуск газети зупинився через відсутність фінансування з незрозумілих причин.

Актив польської громади Івано-Франківщини від початку 1990-х рр. порушував питання щодо заснування власного друкованого органу. Спочатку вдалося видавати додаток до «Gazety Lwowskiej» під назвою «З міста Ревери» («Z grodu Rewery») [14, с. 166]. З 2007 р. у Прикарпатті розпочала виходити газета «Kurier Galicyjski», редактором якої став М. Ровіцький. У виданні, поряд із нарисами про місцеву польську спільноту [15], знаходимо матеріал про українських поляків з областей-сусідів – Львівської [16] та Тернопільської [17].

Після багаторічної перерви з ініціативи голови Товариства польської культури імені Адама Міцкевича у Чернівецькій області В. Струтинського побачило світ регіональне видання «Gazeta Polska Bukowiny». Публікації газети висвітлюють здебільшого діяльність полонії Чернівеччини, близьких областей та їхні контакти з історичною батьківщиною [18–21].

У 2009 р. на теренах Волині побачив світ перший випуск двотижневика «Monitor Wołyński». Редакційну раду газети очолив В. Ваколюк, який водночас був головою обласного Товариства польської культури імені Єви Фелінської. Це 16-сторінкова (із щомісячним додатком) газета, матеріали в якій друкувалися польською та українською мовами, і яка розповсюджувалася на території Волинської та Рівненської областей.

Зі шпальт «Monitora Wołyńskiego» знайомимося з інформацією про передісторію заснування першого об'єднання поляків у Волинській області [22], культурно-мистецьке життя громади [23], специфіку вивчення польської мови при товариствах у краї [24], збереження національних та релігійних традицій [25], вшанування пам'яті [26], підтримку від етнічної батьківщини [27], діалог з місцевою владою [28], здобутки товариств сусідніх областей [262].

У 2011 р. редакційна рада «Monitora Wołyńskiego» підготувала й опублікувала книжку «Мій волинський день» («Mój wołyński dzień») [30]. Це збірка спогадів поляків, котрі народилися або проживали на Волині. Зворушливі ностальгічні, романтичні та трагічні розповіді доповнені унікальними світлинами й копіями документів і газет із міжвоєнного та післявоєнного періоду. Колектив видання випробував сили і у створенні фільмів. Так, у 2011 р. послідовно з'явилися кінострічки «Інновиця» (про театральний фестиваль у лемківському селі Новиця (Польща)) та «Декілька миттєвостей з життя Товариства» (про Товариство польської культури імені Єви Фелінської). Фільми пронизує ідея єдності українського та польського народів, яку, як підкреслили творці стрічок, потрібно зміцнювати, не дивлячись на складні моменти з історії міжнаціонального співжиття обох етносів, у тому числі і на теренах Волині [31].

Опрацювання джерел дає підстави схилятись до думки, що роль засобів масової інформації виявляється не лише у їх значенні як вагомого фактора відродження етнічної

громади, а і як каталізатора польсько-українських відносин на державному рівні, що становило й становить особливу цінність.

Маємо основу для виділення кола завдань, що ставлять перед собою видання польської меншини на теренах, які досліджувалися: пропагування ідеї європейської та євроатлантичної інтеграції; наближення Польщі українцям (інформація про країну, історію, культуру, традиції, вищі навчальні заклади, програми обміну); відкриття західних областей України для поляків (відомості про культурно-історичний поступ і життя регіону); сприяння діалогу обох народів та руйнуванню стереотипів.

Оскільки ми живемо в час інформаційного буму, видається значним досягненням те, що польські товариства поступово долучаються до розміщення офіційних сторінок у всесвітній мережі Інтернет. У такий спосіб полонія не лише інтенсифікує зв'язки між власними товариствами, а й сприяє дужчій популяризації своїх діянь.

На Львівщині такими об'єднаннями стали Союз поляків «Білий орел», Товариство польської культури Львівщини та Регіональне товариство польської культури Дрогобицької землі. У Тернопільській області належне ставлення до оприлюднення власної діяльності продемонстрували Товариство польської культури імені Броніслава Мірецького у смт. Підволочиськ, Польське культурно-освітнє товариство імені Марцеліни Даровської у м. Бережани. У Рівненській області перші кроки на інформаційному полі здійснювали Товариство польської культури імені Станіслава-Владислава Реймонта, на Буковині – Товариство польської культури імені Адама Міцкевича у м. Чернівці. На Івано-Франківщині донесенням до широкого загалу основних результатів діяльності зайнялася Польсько-українська молодіжна організація «Молодий Станіславів» . На Волині власний сайт, де можна почерпнути базову інформацію про основні напрями роботи, своїх партнерів, створили Товариство польської культури імені Міхала Огінського в м. Любомль, Волинське товариство польського мистецтва «Барви рубежів», Волинське товариство лікарів польського походження. Життя Товариства польської культури імені Єви Фелінської висвітлював у доповненій електронній версії «Monitor Wołyński».

З метою розвитку напряму започатковано проведення тематичних тренінгів для лідерів польських організацій, а також зустрічей полонійних журналістів з Литви, України, Білорусі, Латвії, Бельгії, Голландії, Чехії та Німеччини задля обміну досвідом [32; 33].

Отже слід віддати належне громадсько-культурним товариствам полонії у їхніх здобутках щодо утвердження в інформаційному просторі краю. Присутністю в медіаполі обох держав за допомогою власноруч заснованих газет товариства засвідчують зусилля й бажання відроджувати та підтримувати польськість у регіоні як частинку польської нації і водночас,каталізатора зміцнення добросусідських українсько-польських взаємин.

Польськомовна преса західного регіону України не лише задовольняє потреби польської спільноти в рідному слові, відомостях про історичну батьківщину, а й активно сприяє обмінові інформацією між різними національними громадами про знакові події власного життя. Завдяки цьому вони виконують важливу для поліетнічного суспільства функцію формування атмосфери міжетнічної толерантності.

Наступні розвідки видається за доцільне здійснювати навколо питання, як полонійне життя висвітлюється в україномовній пресі України, зокрема західного регіону.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Про кількість та склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/.
2. Перепис 1959–1989 рр. Західні області: Івано-Франківська область [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://etno.uaweb.org/nsklad/1989-zaxid.html.
3. Лемко І. Поляки Львова зберігають ідентичність / І. Лемко // Поступ. – 2005. – 21 верес. – С. 6.
4. Mazepa L. Związek? Tak! / L. Mazepa // Gazeta Lwowska. – 1990. – 24 grudnia. – S. 6.
5. Krótkie kalendarium działalności TKPZL od grudnia 1988 r. do grudnia 1990 r. // Gazeta Lwowska. – 1991. – 15 stycznia. – S. 5.
6. Farbotnik J. Dzieje i współczesność / J. Farbotnik // Gazeta Lwowska. – 1991. – 30 stycznia. – S. 3.
7. Rafalska B. Nasz! Prezes / B. Rafalska // Gazeta Lwowska. – 1991. – 24 czerwca. – S. 4.
8. Maldziński S. Problemy polskich grup przedszkolnych we Lwowie / S. Maldziński, Z. Pakosz // Gazeta Lwowska. – 1997. – 30 marca. – S. 1, 2.
9. Masalska I. Obchody Dziesięciolecia Niepodległosci Ukrainy / I. Masalska // Gazeta Lwowska. – 2001. – 16 wrzesnia. – S. 4.
10. Nimirowska M. Wspólny opłatek w Złoczowie / M. Nimirowska // Gazeta Lwowska. – 2006. – 28 lutego. – S. 7.

11. Chruszcz J. Polskie Towarzystwo i Parafia w Starym Skałacie / J. Chruszcz // Gazeta Lwowska. – 2001. – 16 sierpnia. – S. 8.
12. Polacy na Wołyniu // Gazeta Lwowska. – 1991. – 27 listopada. – S. 4.
13. Kołusenko S. Nekropolia w Kołomyji znów ulega dewastacji / S. Kołusenko, Z. Sanojca // Gazeta Lwowska. – 2007. – 15 marca. – S. 6.
14. Станиславів – Станіслав – Івано-Франківськ (до 350-річчя Івано-Франківська): мон. / Кер. авт. кол., гол. ред. В. Великочий. – Івано-Фр. – Л. – К.: Манускрипт-Львів, 2012. – 584 с.
15. Klęczańska R. 11 listopada w Polskiej szkole w Stanisławowie / R. Klęczańska // Kurier Galicyjski. – 2010. – 16–29 listopada. – S. 6.
16. Czerna B. 10 rocznica Lwowskiej organizacji kombatantów / B. Czerna // Kurier Galicyjski. – 2011. – 14–27 października. – S. 21.
17. Markiewicz D. Szkoła języka Polskiego w Tarnopolu / D. Markiewicz // Kurier Galicyjski. – 2012. – 30 listopada – 13 grudnia. – S. 6.
18. Babicz N. Wiwat, Towarzystwu Polskiemu! / N. Babicz // Gazeta Polska Bukowiny. – 2009. – Styczeń – luty. – S. 3.
19. Barwy Polski we Lwowie // Gazeta Polska Bukowiny. – 2008.–Maj. – S. 5.
20. Kaluski T. Bukowińskie spotkania naukowe / T. Kaluski, N. Janoszewska, W. Karpiak // Gazeta Polska Bukowiny. – 2009. – Czerwiec. – S. 2.
21. Kaluski T. Majowe uroczystości w Starej Hucie / T. Kaluski // Gazeta Polska Bukowiny. – 2008. – Maj. – S. 2.
22. П'ясецький В. Ювілей Луцького кафедрального костелу / В. П'ясецький // Monitor Wołyński. – 2012. – 24 трав. – С. 1–2.
23. Тет А. У костелі втретє зазвучали міжнародні колядки / А. Тет // Monitor Wołyński. – 2011. – 27 січ. – С. 6.
24. Яручик В. Книги від Товариства для волинських студентів / В. Яручик //Monitor Wołyński. – 2010. – 11 листоп. – С. 11.
25. Мартиненко К. Hej, Kolędo – Колядо! / К. Мартиненко //Monitor Wołyński. – 2010. – 14 січ. –С.6.
26. У Ковелі вшановано пам'ять польських легіонерів // Monitor Wołyński. – 2012. – 22 листоп. – С. 3.
27. Пастрик Л. Моє стажування у Любліні / Л. Пастрик // Monitor Wołyński. – 2011. – 15 верес. – С. 3.
28. Ваколюк В. Новий крок у польсько-українському зближенні / В. Ваколюк, В. Яручик // Monitor Wołyński. – 2012. – 14 черв. – С. 2–3.
29. Оберда У. Вогнистий Ангел Волині / У. Оберда // Monitor Wołyński. – 2013. – 24 жовт. – С. 8.
30. Mój wołyński dzień. Wspomnienia Wołyńskie / Zespół redakcyjny «Monitora Wołyńskiego»: W. Wakoluk, N. Denysiuk. – Luck, 2011. – 50 s.
31. Денисюк Н. Два десятиліття відкриті для людей / Н. Денисюк // Monitor Wołyński. – 2011. – 10 листоп. – С. 3.
32. Інтернет-портал як візитна картка польської організації // Monitor Wolynski. – 2012. – 14 черв. – С. 7.
33. В Ополі зустрілися журналісти полонійних ЗМІ // Monitor Wolynski. – 2016. – 2 листоп. – С. 4.

Garbaruk A. S., Kazmirchuk O. A. Polish Newspapers in the Western Regions of Ukraine (1991–2016)

The article deals with the involvement of the Polish minority communities of Ukraine in informational space through establishment of publishing business. It outlines the tasks of Polish newspapers in western regions in 1991-2016 and defines the content orientation of publications «Lviv newspaper», «Galician Courier», «Volyn monitor», «Polish newspaper of Bukovina». Attention is drawn to the importance of the press for the preservation of identity and contacts between Polish and Ukrainian community.

Keywords: western regions of Ukraine, Polish minority, 1991-2016, Polish national community, Polish press.

Гарбарук А. С., Казмирчук О. А. Полонийная пресса в западных областях Украины (1991–2016 гг.)

В статье говорится об участии обществ польского меньшинства Украины в информационном пространстве территорий проживания путем учреждения издательского дела. Указываются задачи полонийних газет западных областей в 1991-2016 гг. Очерчивается содержательная направленность изданий «Львовская газета», «Галицкий курьер», «Волынский монитор», «Польская газета Буковины». Внимание обращено на значение прессы для сохранения идентичности полонии и сближение украинской и польской среды.

Ключевые слова: западные области Украины, польское меньшинство, 1991-2016 гг., польское национальное сообщество, полонийная пресса.

Статтю подано до редколегії 28.11.2016 р.

УДК [94:34] (477:100) «20»

Т. І. Пилипенко

ПРОБЛЕМИ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ В УМОВАХ СУЧАСНИХ ЦИВІЛІЗАЦІЙНИХ ВИКЛИКІВ

Авторка статті аналізує процес трансформації ролі національної держави під впливом суспільно-політичних процесів, що відбуваються сьогодні у світі. Досліджуються проблеми трансформації держави в умовах глобалізаційних процесів. Розглянуто теоретичні підходи до визначення сутності глобалізації, її впливу на державний суверенітет України, тенденції змін функцій держави в сфері економіки і політики. Обґрунтовано значимість суверенних держав при формуванні внутрішньої і зовнішньої політики глобального співтовариства, визначаються основні цивілізаційні виклики для національної української держави.

Ключові слова: національна держава, державний суверенітет глобалізація, антиглобалізація, наднаціональність, постінформаційне суспільство громадянство, ідентичність, світовий порядок, міжнародні відносини, цивілізаційні виклики.

Загальновизнаним є той факт, що в наш час глобалізація з різним ступенем інтенсивності охоплює практично всі сфери життя людського суспільства: економічну, політичну, правову, соціальну, культурно-інформаційну. Глобалізаційний вплив прослідковується в міжнародних відносинах, все більш складними стають завдання щодо забезпечення глобальної безпеки як для всього світового співтовариства в цілому, так і для окремих його членів [12, с.29].

На карті світу все більше проявляються нові кордони − кордони економічного впливу, інтересів держав, що не збігаються з адміністративно-територіальними. Могутні держави, користуючись своєю економічною та, відповідно, і військовою міццю, отримують реальну змогу нав'язувати свою волю всьому світу, зокрема, державам так званого «перехідного типу», до яких відноситься і Україна. Економічне домінування породжує політичне,найпередовіші досягнення науки використовуються у військових або злочинних цілях, все більш грізну небезпеку становить деградація навколишнього середовища, величезний ядерний арсенал, накопичений наддержавами, створює загрозу глобальної ядерної катастрофи,зростає диференціація населення за рівнем доходів, постають глобальні демографічні проблеми, виникає необхідність загальної боротьби з тероризмом.Питання нації та національної держави, так само як і глобалізації, отримали певне висвітлення в науковій літературі. Так, цими проблемами займаються вчені З. Бауман, Е. Гідденс, У. Бек, Д. Арчібугі, Р. Робертсон, В. Іноземцев, Р. Фалк, Ф. Фукуяма тощо. Серед авторів, чиї праці присвячені аналізові впливу глобалізації на політичну організацію суспільства, варто відзначити, насамперед: Д. Хелда, Е. Сміта, А. Фрімана, С. Кастельса,А. Румянцева, Б. Капустіна, О. Андреєву, А. Блінова тощо.

Метою означеної статті є окреслення теоретичних підходів до визначення сутності глобалізації, її впливу на державний суверенітет України, тенденцій змін функцій держави в сфері економіки і політики.

Проблемною є та обставина, що глобалізація в тих її формах, в яких вона має місце в останні десятиліття, у багатьох випадках призвела до послаблення інституту державного суверенітету і навіть порушення територіальної цілісності держав, як це має місце в Україні, Сирії. Через активізацію глобальних та регіональних рухів самих національних держав дедалі більшає, вони втрачають свою, колись повну, владу над економікою, політикою й культурою своїх народів і, відповідно, право представляти їх на міжнародній арені [5].

Все частіше висловлюються припущення, зокрема, від фахівців, що сучасна держава деактуалізується: вона починає відігравати роль регіональної філії якоїсь граничної корпорації [14, с.4]. У той же час, коли більшість держав прагнуть стати на шлях розвитку ринкових відносин, позначають пріоритетними принципи демократії та правової держави, на жаль, правова та інші науки серйозно відстають від реалій і потреб нашого часу, адже перед людським суспільством постає завдання формування нового світового порядку, а найкращою формою визначення його основних принципів є угода держав.

Варто зазначити, що державний суверенітет є ідеологічно-практичною цінністю для всіх держав, і в цьому контексті може видатися, що абсолютизація пріоритетів та міжнародного права над національним часто створює значні проблеми і вносить дестабілізацію в житті держав, однак завдання держави − створити власну систему правових засобів забезпечення

державно-правової своєрідності, національно-культурної самобутності. Слушною є думка Співака В.М, що наступ на державність, суверенітет держави, суверенітет нації, не є виправданим. Очевидно, процеси глобалізації неповинні повністю «стирати» національно-державні відмінності. Держава може лише частково поступитися суверенітетом з метою вирішення окремих проблем, в тому числі глобального характеру, але це не означає повної втрати її суверенітету [17].

Національна держава нині є найбільш розвиненою формою суспільного договору, в межах якого люди можуть певною мірою впливати на умови свого існування. Будь-яка держава, незалежно від рівня економічного розвитку, має суверенітет на рівні з іншими державами. Говорити про повну втрату суверенітету означає визнавати зникнення держави як такої. Повної втрати суверенітету держави бути не може. Такий підхід до розуміння окресленого питання є не чим іншим, як вадою глобалізації. Навпаки, глобалізація збагачує поняття суверенітету, наповнює його новим змістом. Державний суверенітет залишається незмінним у рамках відносин суб'єктів світового процесу [6, с. 15].

У сучасному світі глобалізуються проблеми, а, отже, глобалізуються і завдання, що стоять перед світовим співтовариством. Очевидно, що в царині міжнародного права найбільший вплив мають держави, сильні в економічному плані, саме їх політика є одним з найважливіших факторів, що викликають як негативні , так і позитивні наслідки глобалізації .

Неможливо не помітити, що останнім часом все активніше розгортає свій потенціал як альтернативний напрям −антиглобалізм,якийпрагне перетвориться на головного політичного і громадського супротивника існуючого ладу, принаймні на Заході, стати другим полюсом у рамках західної цивілізації.Так, головними наслідками 2016 року стали референдум про вихід Великобританії зі складу Європейського Союзу та перемога Дональда Трампа в президентських виборах у США. Нова економічна політика президента Трампа – це спроба згортання глобалізації, ставка на власне промислове виробництво і обмеження впливу фінансових структур аж до повернення закону Гласса-Стіголла,відмова від Транстихоокеанського партнерства, а можливо, в подальшому і від Трансатлантичного. При цьому варіанті розвитку антиглобалізм може стати легітимним наступником соціал-демократичного, комуністичного та інших лівих рухів минулого і, як такий, буде протистояти вже не неолібералізму, а його можливим спадкоємцям. Тому передчасно робити висновки про початок краху глобалізму, оскільки сучасний світ, передусім, його економічні та інформаційно-технологічні складові мають надзвичайно міцні позиції. Разом з тим, є всі підстави для того, щоб з повною впевненістю стверджувати, що світова система вступила у своєму розвитку в період надвзаємодії і дифузії, що в останні роки все активніше заявляють про себе численні і різноманітні як інтеграційні, так і дезінтеграційні процеси [13, с. 31]. Відтак, очевидно, що зараз небаченими темпами відбувається формування нового світового порядку, контури якого ще далекі від завершеності і передчасно давати точні, науковообґрунтовані прогнози.

Глобалізація в її сучасному варіанті приводить до «переформатування» структури сучасного світу, а в результаті цього − до коригування національних систем державного управління, зміни стратегій економічного, політичного та духовного розвитку, що породжує суцільну взаємозалежність світу, яка і складає основу його функціонування. Зростаюча взаємозалежність уніфікує й стандартизує умови та фактори розвитку окремих країн світу, є своєрідним індикатором визначення рівня сталості розвитку національних держав, а отже, і їх потенціалу в протистоянні викликам глобалізаційних процесів, які й стають сьогодні основним критерієм об'єднання держав у відповідні глобальні чи регіональні структури. Протистояти таким глобалізаційним викликам здатна лише та держава, яка має активну систему управління, реалізує власну геополітичну стратегію розвитку, максимально оберігає свій суверенітет, орієнтується в глобальному просторі, а головне - володіє ефективними механізмами впливу та навіть і управління ним [10].

Очевидно, що національна держава не зникне безслідно, більш вірогідно, що на її місце прийде інша − яка еволюціонує в нову форму політичної організації суспільства, що відповідає конструкції глобального політичного порядку. Виділимо лише основні кризові виклики сучасної України, що впливають на стан нашої держави в період суперечливих світових тенденцій:

1. Відсутність чітких цілей і орієнтирів національного розвитку, стратегічних установок і, головне, суб'єкта, здатного їх реалізувати.

2. Низька якість управлінської еліти та кадрів, ураженість їх тотальною корупцією. Влада нездатна для проведення масштабних - необхідних для історичного моменту – перетворень. Україна, при збереженні нинішніх умов, приречена на інерційний сценарій розвитку - деградацію.

3. Низький рівень правової культури державних чиновників. В той же час українське суспільство набуло вже більш досконалої структури і досягло зрілості, а влада так і не набула власної форми та остаточної структури [17].

4. Напівкримінальний, тіньовий, непублічний характер економічних і політичних відносин.

5. Сировинний характер української економіки, що впливає на невигідне становище в світовій системі розподілу праці.

6. Відсутність розвинутої соціальної інфраструктури як головної бази зростання і основи ефективного функціонування .

7. Неможливість впливати на зовнішню ситуацію, а разом з нею нейтралізовувати негативний вплив зовнішніх факторів, що особливо показово в умовах наростаючої військової агресії з боку Російської Федерації. Україна втрачає ініціативу в глобальних процесах, що впливають на становлення нового глобального порядку на тлі повного нерозуміння мінливого світу і міжнародних процесів.

8. Відсутність інвестицій для втілення надзавдання − забезпечення нової хвилі модернізації та індустріалізації.

9. Демографічна криза.

10. Бідність переважної більшості громадян, а разом з нею і відсутність соціальної бази економічного підйому.

Дуже непросто державі з такими проблемами, ностальгічними спогадами про колишній світ з чітко вираженими національними кордонами, звернутися до будівництва нової світової структури, адже в кінцевому рахунку, очевидним є той факт, що в наш час головна, фундаментальна світова тенденція полягає в уніфікації всього світу [13,с.31].

Можна погодитися з думками тих науковців, які стверджують, що уніфікація є відплатою людства за розвиток цивілізації, є початком шляху до постінформаційного майбуття [9, с. 117]. Національна державність піддається подвійному пресингу: впливу міжнародної та наднаціональної спільноти зверху, локальних і регіональних структур − знизу. Нова світова реальність вимагає глибокого фахового аналізу, має визріти нова генерація фахівців, які узагальнять те, що відбувається, зуміють оцінити феномен глобалізації з правової точки зору, адже світові глобалізаційні процеси впливають на національні державно-правові інститути як через міжнародне право, так і через опосередковані ланки: наприклад, через тотальне поширення західних культурних цінностей, глобалізацію інформаційного простору тощо [13, с.30].

В умовах глобалізації поглиблення правового регулювання відбувається при тісній міжнародно-правовій взаємодії. Основу глобальної юридизації суспільних відносин в сучасних демократичних державах становлять, насамперед, процеси правового удосконалення та модернізації. Вони можуть бути представлені в різних аспектах: а) інституціональному, правотворчому, що полягає в зближенні правових систем сучасності; б) реалізації права, де особливий інтерес викликає формування наднаціональних юрисдикційних органів; в) в аспекті утвердження нової правової ідеології, нового типу правосвідомості та правової культури, що виражається, зокрема, в уніфікації правових цінностей, зближенні та гармонізації фундаментальних характеристик національних правових культур тощо [11, с.66].

Глобалізація дала безцінну можливість обміну як позитивним, так і негативним правовим досвідом в рамках міжнародного співтовариства, що створює умови для подальшого поглиблення більш якісного правового регулювання. Окремо зауважимо, що важливою тенденцією розвитку сучасного національного законодавства України слід вважати зміну джерельно-правової бази, зумовлену глобальним зближенням правових систем. Така тенденція в черговий раз ілюструє зростання ролі закону в сучасних умовах глобальної інтеграції. Все це спричиняє суттєві зміни в конституційному, цивільному, сімейному, кримінальному, кримінально-процесуальному національному законодавстві тощо. Окрім того, завдяки гармонізації національного законодавства з міжнародним правом, істотно розширилися можливості держави в сфері зовнішньоекономічних відносин (спрощення руху товарів, робочої сили, пільгові мита тощо).

Позитивним є та обставина, що завдяки закріпленню в міжнародному праві загальновизнаних стандартів відбувається взаємообмін держав позитивним правовим досвідом, накопиченим впродовж тривалого часу, в тому числі в рамках прийняття безпосередньої участі в справах світової спільноти [13, с. 32]. Загалом, описувана тенденція може бути оцінена позитивно з невеликим застереженням про те, що Україна має, насамперед, відстоювати свої національні інтереси, свій зовнішній суверенітет, а не прагнути будь-якими жертвами вступити в світову спільноту або ж автоматично виконувати вимоги більш впливових держав. Як приклад, можна послатися на проблеми імплементації Мінських угод.

Все більша увага в національному законодавстві приділяється закріпленню, забезпеченню і захисту прав особистості, втіленню загальнолюдських принципів гуманізму і справедливості. Перелік невід'ємних прав людини визначено в багатьох міжнародних документах, таких як Міжнародний пакт про громадянські і політичні, Європейська конвенції про захист прав людини і основних свобод тощо [3].У міжнародних актах ідеться про універсальність, взаємозв'язок і взаємозалежність всіх прав людини, а також про те, що міжнародне співтовариство має уважно

ставитися до прав людини, на справедливій і рівній основі [3]. Всі зазначені положення знайшли своє вираження в законодавстві держав, що вступили в глобалізаційні процеси.

Втілюючи в національне законодавство демократичні принципи управління, все більша кількість національних держав впроваджують в своє позитивне право і якісно розвивають норми, що стосуються загального виборчого права, багатопартійності, інституту референдуму, поділу влади з визнанням парламенту як вищого органу законодавчої і представницької влади, свободи совісті і віросповідання, незалежності суду, рівноправності різних націй тощо [13, с.30].

Демократія стала своєрідним гаслом розвитку сучасного глобалізованого світу і,якщо внутрішня державна політика не орієнтована на розвиток демократичних принципів, така країна не може стати рівноправним членом світового співтовариства. Показово, що вирішальним фактором стрімкого переходу до демократії в деяких країнах став якраз той фактор, що їх державна правляча еліта виявилися не в стані протиставити натиску глобалізаційних процесів і дискредитувала себе перед населенням (Індонезія, Південна Корея 1997-1998 років після азіатської економічної кризи). Цей приклад ілюструє позитивний характер демократичних глобалізаційних державно-правових тенденцій. Очевидно, що українській політичній еліті теж варто засвоїти ці уроки.

В епоху глобалізації мало не на перше місце виходять проблемні питання, що стосуються транскордонного руху капіталів, впливу транснаціональних корпорацій на державну і, загалом, світову політику, економічного домінування найбільш розвинених країн та труднощів для національних виробників. Глобалізація завдає принципових змін традиційним інститутам суспільства, пропонуючи,натомість, абсолютно нові, пристосовані до її умов, зразки (замість національних компаній чи підприємств – ТНК; замість внутрішньодержавних засобів комунікації – глобальну мережу Інтернет; замість держави – різного масштабу наддержавні структури та утворення) [15, с. 429]. Все більша частина законодавства присвячена економічним проблемам, оподаткуванню, детальномурегулюванню інститутів власності, матеріальної відповідальності. Все більшого значення набуває цивільне, цивільно-процесуальне, підприємницьке, митне, трудове законодавство тощо.

Що ж стосується соціалізації права, то в цьому контексті держава, хоча і намагається реалізувати загальновизнані норми і принципи, що стосуються захисту і турботи про матеріальні інтереси громадян,однак, здійснює це несистемно, хаотично, замість глибокого соціально-економічного аналізу переважають популізм та волюнтаризм.А саме ці проблеми потребують підвищеної правової уваги в контексті недопущення соціальних хвилювань в умовах значних суспільно-державних трансформацій, викликаних формуванням глобальної світової системи.

Глобальний розвиток інформаційних систем, лібералізація прикордонного режиму, спрощення транскордонного руху фінансових коштів, зрештою, дуже активна політика ряду держав з розширення своїх правових, культурних та інших цінностей, їх прагнення бути лідерами на міжнародній арені − все це, на жаль, посприяло розвитку міжнародного тероризму. На часі необхідність ще однієї суттєвої тенденції в національному законодавстві − закріплення нових, додаткових заходів боротьби з тероризмом. Українське антитерористичне законодавство потребує вдосконалення та переосмислення, особливо з огляду на нові виклики, спричинені агресією з боку Росії [4]. Україна, як ніяка інша держава, на власному досвіді усвідомила, що саме через реалізацію глобальної безпеки сьогодні можна досягнути відповідного рівня національної безпеки. Слушною є думка У.Бека про необхідність транснаціоналізації держав, які в умовах глобалізації мають відмовитися від частини свого суверенітету, щоб таким чином у межах глобального простору вирішити частину своїх національних проблем [8, с.163]. Унаслідок цього окрема національна держава здобуде національну безпеку лише долучившись до відповідних глобальних структур.

Глобалізація активно або пасивно має великий вплив на ментальність, соціальну поведінку, на життєвий світ людей. В умовах процесу глобалізації змінюються мотиви і ціннісні орієнтири людей. Зростає індивідуалізація сучасних суспільств в умовах прогресуючого ослаблення зв’язків особистості з певним соціальним середовищем або групою, все менш здатної забезпечувати її чіткою і ясною системою норм, цінностей, стандартів поведінки. За влучним висловом Ф. Фукуями, глобалізація є результатом взаємодії мільйонів людей в усьому світі. «Вони втілюють власні цілі, спільно створюючи систему, зорієнтовану на впровадження інновацій, а це, в свою чергу, служить їхнім приватним цілям. Глобалізація така ж багатолика, як і ті люди, котрі беруть в ній участь» [18]. Крім того, в нинішніх умовах глобалізації спостерігається різке зниження керованості суспільних процесів, саме це ми спостерігаємо і в Україні впродовж останнього часу. Необхідна нагальна модифікація інститутів і систем управління суспільним розвитком, яка дозволила б з більшою результативністю втручатися в процеси глобалізації з метою протиборства не з об’єктивною логікою цих процесів, а з витратами і можливістю несправедливого їх використання в інтересах невеликої кількості держав і порівняно вузьких соціальних груп.

Попри всі складнощі, державний суверенітет був і залишається важливою юридичною і політичною категорією. У ньому виражається сумарна характеристика всіх ознак держави. Вона є суверенною, якщо здатна самостійно вирішувати внутрішні й зовнішні справи з дотриманням норм міжнародного права [17].З огляду на це, потребує кардинального переосмислення правова політика держави, адже вона не відповідає завданням модернізації суспільства і держави в сучасних умовах.

Варто зазначити, що національні держави приречені враховувати об'єктивні процеси, які відбуваються у світі, брати участь у вирішенні глобальних проблем, зміцненні світового правопорядку. Потрібно вчитись управляти процесом входження до глобального середовища, дбаючи при цьому про соціальний захист населення та національну безпеку. Українська держава, не дивлячись на величезні труднощі в яких вона опинилась, мусить переосмислити засади своєї державної політики, інакше вона ризикує не лише потрапити в ізоляцію, але і втратити повноцінну суверенність. Глобалізаційні виклики, на які національна держава зможе гідно відповісти можуть збагатити її суверенітет, наповнити його новим змістом. Лише сильна, суверенна національна держава здатна, домагатися демократизації глобального цивілізаційного світу і знайти в ньому своє гідне місце.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права. Прийнятий Генеральною Асамблеєю ООН 16 грудня 1996 / / Міжнародне публічне право. Збірник документів. Том 1. − Москва: БЕК, 1996. − С. 470-487.
2. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права. Прийнятий Генеральною Асамблеєю ООН 16 грудня 1996 // Міжнародне публічне право. Збірник документів. Том 1. – Москва: БЕК, 1996. − С. 465-470.
3. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: прийнята 4 листопада 1959 р. // Збірка договорів Ради Європи: Українська версія. − Київ, 2000. − 654 с.
4. Про боротьбу з тероризмом [Електронний ресурс]: Закон України від 20 берез. 2003 р. №638 IV. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua
5. Андріяш В.І. Сучасні національні держави в умовах глобалізаційних процесів [Електронний ресурс] − Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Duur_2013_5_5
6. Алєксєєнко І. В. Трансформація інституту національної держави в умовах глобалізації світу: Автореф. дис… докт. політ. наук − Київ, 2006. − 19 с.
7. Андрєєва О. Кризові тенденції національної ідентичності в Європі та їх вплив на національну ідентичність сучасної України / О. Андрєєва //Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – Випуск 11. – Київ – Миколаїв, 2007. – С. 81-96.
8. Бек У. Чтотакоеглобализация? Ошибкиглобализма −ответы на глобализацию / У. Бек; пер. с нем. А.Григорьева и В. Седельникова. −Москва: Прогресс-Традиция, 2001. − 304 с.
9. Блинов А. Национальноегосударство в условияхглобализации: контурыпостроенияполитико-правовоймоделиформирую-щегося глобального порядка. – Москва: МАКС Пресс, 2003. – 149 с.
10. Войтович р. Вплив глобалізації на розвиток сучасного світу [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.vidkrytiochi.org.ua/2013/06/blog-post.html
11. Гоша І.О. Вплив глобалізації на розвиток конституційного права у контексті забезпечення європейських правових стандартів /І. О Гоша // Вісник Маріупольського державного університету. Сер.: Право. –2014. –№7. С. 67-74.
12. Макогон Б. В. Тенденцииразвитиясовременногогосударства в условияхглобализации/ Б.Макогон //Бизнес в законе. –2012. – №2. –С. 29-39.
13. Макогон Б.В. Современноегосударство в условияхглобализации / Б.Макогон // Современноегосударство. –2012. – №2. –С. 29-39.
14. Переслегин С. Б. Самоучитель игры на мировойшахматнойдоске. – М: АСТ; СПб.: TerraFartastica, 2006. – 619 с.
15. Подаєнко Ю. Національна держава в добу глобалізації /Ю.Подаєнко // Збірник наукових праць Наукові записки Серія «Культурологія» Випуск 5. – Острог, 2010. – С. 425-435.
16. Сміт Е. Нації та націоналізм у глобальну епоху. – Київ: Ніка-Центр, 2006. − С.121-161.
17. Співак В. Суверенна держава у процесі глобалізації / В.Співак // Українсько-грецький юридичний міжнародний науковий журнал «Порівняльно-правові дослідження» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/18397/28Spivak.pdf? sequence=1.
18. Фукуяма Ф. Глобалізація безкінечна [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: http://www.ji.lviv.ua/ n19texts/fukujama.htm
19. Чубко Т. П. Глобалізація: поняття, вплив на сучасні державу і право / Т. П. Чубко // Форум права. – 2010. – №1. – С. 396-405.

Pylypenko T.I. The Problems of Ukrainian National State in Conditions of Modern Civilization Challenges

The article characterizes the transformation of the role of the national state influenced by sociopolitical processes occurring in the world today and analyzes the problems of state existence in terms of globalization. It reveals theoretical approaches to defining the essence of globalization and its impact on the State Sovereignty of Ukraine, tendencies in the change of state functions in economy and politics. The author justifies the importance of sovereign states in the formation of domestic and foreign policy of global community, defines the basic civilizational challenges for national Ukrainian state.

Keywords: national state, state sovereignty, globalization, anti-globalization, over-nationality, post-informational society, citizenship, identity, world order, international relations, civilizational challenges.

Пилипенко Т.И. Проблемы украинского национального государства в условиях современных цивилизационных вызовов

В статье характеризуется процесс трансформации роли национального государства под влиянием общественно-политических процессов, происходящих сегодня в мире. Анализируются проблемы существования государства в условиях глобализационных процессов. Рассмотрены теоретические подходы к определению сущности глобализации, ее влияния на государственный суверенитет Украины, тенденции изменений функций государства в сфере экономики и политики. Обоснована значимость суверенных государств при формировании внутренней и внешней политики глобального сообщества, определяются основные цивилизационные вызовы для национального украинского государства.

Ключевые слова: национальное государство, государственный суверенитет, глобализация, антиглобализация, наднациональность, постинформационное общество, гражданство, идентичность, мировой порядок, международные отношения, цивилизационные вызовы.

Статтю подано до редколегії 2.02.2017 р.

ІСТОРІЯ ПОДІЛЛЯ

УДК 903.8:338.23:336.74 (477) (478)

О.А. Бакалець

МОЛДАВСЬКІ МОНЕТИ НА ПОДІЛЬСЬКОМУ РИНКУ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIV – XV СТ. (ЗА СКАРБОВИМИ ДЖЕРЕЛАМИ)

Автор статті аналізує склад подільських монетних скарбів XIV- XV ст., у яких зустрічаються молдавські срібні гроші, наводить аналогію щодо зовнішнього оформлення та метрології монет Молдавського та Подільського князівств 80-90-х років XIV ст., розкриває роль молдавської монети на подільському грошовому ринку, їх місце у міжнародній транзитній торгівлі у досліджуваний період.

Ключові слова: гріш, півгріш, подільський півгрошик, галицько-руський грошик, Молдавське князівство, подільську князівство, Петро Мушата, Костянтин Коріатович, Людовік Угорський, Владислав Опольський.

З падінням Галицько-Волинського королівства після смерті Юрія II Болеслава (1323–1340) у 1340 р., розпочалася боротьба Литовського князівства, Польського та Угорського королівств, галицьких бояр та Золотої Орди за його спадщину. Поділля в цей час стає форпостом політичних, економічних та торгівельних зв`язків південно-західних українських земель з Центральною і Південно-Східною Європою [1, с. 93–98].

У процесі оволодіння Поділлям Великим князівством Литовським, яке здобуло перемогу над Золотою Ордою у 1362 р. на р. Сині Води, викристалізовується Подільське князівство, яке існувало як самостійне політичне утворення з 1352 до 1403 р. за правління племінників литовського князя Ольгерда (1345–1377) – Юрія, Олександра, Костянтина та Федора Коріатовичів [2, с. 183; с. 93].

Першими удільними князями Подільської землі зі столицею у м. Смотричі був Юрій та Олександр Коріатовичі, які до 1366 р. виступили на боці литовського князя Ольгерда, а із 1366 р. були у васальній залежності від Польського королівства. Починаючи від цього часу володарі Подільського князівства керували парою: правили разом старший і наступний за віком брати (дуумвірат) [3,с.170]. Але у 1374 р. Юрій Коріатович був отруєний молдавськими боярами після невдалої спроби заволодіти престолом у Молдавському князівстві. Петру Мушата (1375–1391), який одружився на сестрі Коріатовичів Анастасії, став законним господарем Молдавії.

Як відомо, подільські князі Олександр і Борис у 1377 р. внаслідок військового походу польського і угорського короля Людовіка I Анжуйського на українські землі, визнавали себе васалами останнього, про що свідчить розміщення гербового щита (на інших монетах – коронованої голови страуса із підковою у дзьобі) угорських королів анжуйської династії на «подольських полугрошиках» 80-х років XIV ст. князя Костянтина Коріатовича (1380–1388/91) [4, с.183].

Першою столицею князівства стало м. Смотрич, пізніше – м. Кам`янець. У 1374 р. Кам`янець одержав від литовської влади магдебурзьке право, що сприяло утвердженню міського самоврядування, розвитку місцевої та міжнародної торгівлі, карбуванню власної місцевої срібної монети.

У другій половині XIV ст. в українських землях відбуваються докорінні зміни політичного, економічного та соціального характеру. Після закінчення так званого «безмонетного періоду», під час якого у грошовому обігу Східної Європи переважали злитки срібла – гривні різної форми та ваги, поступово відновлюється карбування срібних монет круглої форми. На думку Г. Козубовського, політична криза, що вразила Золоту Орду, епідемія чуми в кінці 50-х років XIV ст. мали одним із наслідків значне скорочення монетного виробництва, руйнування традиційних торгівельних шляхів і каналів надходження срібної маси [5, с. 94].

Традиційна східна торгівля галицьких купців з південнокримськими, причорноморськими, придністровськими містами, державами Балканського півострова і Візантією (через м. Корсунь) проходила шляхом через подільські міста: Сатанів, Дунаївці, Черче, Смотрич, Кам`янець, далі через р. Дністер на молдавські міста: Хотин, Сучаву, Бирлад, Кілію, Четатя Альбе (Білгород), через Очаків у Крим, а на схід – через Тернопіль, Сатанів, Городок, Проскурів, Меджибіж, Хмільник, Житомир, Київ, Глухів, Новгород-Сіверський на Курськ, про що свідчать знахідки на Поділлі срібних монет 60-90-х рр. XIV ст. київського князя Володимира Ольгердовича, новгород-сіверського князя Дмитра Корибута, джучидських монет [6].

Проблемі перебування в грошовому обігу Поділля, Галичини та Буковини молдавських та подільських грошей XIV–XV ст., аналізу їх кількісного та якісного стану приділяли деяку увагу

українські нумізмати: В. К. Гудельман [7], М. Котляр [8], О. Огуй [13], р. Саввов [10], О. Погорілець [11], А. Крижанівський, Р. Шуст [11], А. Шостопал [12], Г. Козубовський [14], О. Бакалець [15]. Але комплексного дослідження, враховуючи знахідки останніх років, немає.

У 80 досліджених автором монетних скарбів другої половини XIV–XV ст., виявлених на Поділлі, поряд з срібними та золотими європейськими монетами близько 20 держав Європи, у 14 із них були присутні срібні монети п`яти молдавських господарів: Олександра Челбана (1365–1374), Петру Мушата (1375–1393), Штефана I (1394–1399), Александра Доброго (1400–1432), Стефана III Великого (1457–1504). Частка цих монет, виявлених в різний час комплексах, порівняно із загальною масою монет Польщі, Чехії, Литви, Золотої Орди, Угорщини, Священної Римської імперії, невелика – із 7653 монет лише 72 молдавських (0,94%). Це свідчить про домінування на подільському ринку переважно чеської, польської, галицької (галицько-руських грошиків), золотоординської, угорської та місцевої подільської монети – подільських півгрошів Костянтина Коріатовича (1880–1891).

Економічні контакти Молдавського князівства з Галицькою Русю, Подільським князівством, Великим князівством Литовським та Польським королівством, яке 1449 року підпорядкувало собі Західне Поділля, були досить інтенсивними, особливо по р. Дністер. Тому потреби купцям закладати в скарби транзитну і обігову в дністровському регіоні монету – молдавський гріш не було потреби.

Культурно та історично Молдавське князівство було пов`язане із дунайським князівством Валахія і Трансільванією [16,с.27]. У середині 1340-х років, після розгрому війська Золотої Орди на р. Молдова (притока р. Сирету), виникло державне молдавське утворення під владою угорського короля Карло Роберта (1308–1342). У середині XIV ст. марамурошський воєвода Богдан I з Кухи ліквідував сюзеренітет угорського короля, а молдавський воєводат став незалежною державою. До її складу ввійшли Сучава-Редевуцький, Пара Шепеніцуйський воєдеводати та міста Хмелів, Тецина, Хотин.

Молдавське князівство як самостійне політичне утворення в Південно-Східній Європі зміцнило свої позиції та розширило власну територію, а у 1359 р. його столицею стало м. Баї. За часів правління молдавського воєводи Петра I Мушата (1375–1393) територія князівства розширилася від Карпат до р. Дністер та Шипинської землі, а столиця була перенесена до м. Сучави. У літописах є згадки про те, що Покуття і Буковина увійшли до складу Молдавського князівства (Див. дод. А.). До 1386 р. князівство було васалом Угорщини, а після встановлення контролю за Галичиною з боку Польського королівства у 1387 р., Петро I Мушата приніс присягу як васал польському королю [17, с. 30].

Центральним політичним інститутом в державі був князь, який мав необмежену владу (Див. дод. Б). Він обирався пожиттєво з княжої родини боярами та вищим духовенством. Князь мав право карбувати власну монету з своїм ім`ям та гербом. У 1374 р. один із старших братів Коріатовичів – Юрій був деякий час господарем Молдавського князівства [18, с. 29].

У 60–80-х роках Молдавське та Подільське князівства до 1387 р. перебували у васальній залежності від угорського короля, про що свідчить зображення на їхніх срібних грошах та півгрошах гербового щита угорської династії Анжу з сімома ліліями (Див. дод. В). Карбування монет з символами васалітету в Подільському князівстві могло тривати до 1387 р., але в Молдавському воно продовжувалося до середини XV ст., про що свідчать знахідки молдавських монет на Поділлі, Буковині, у Молдавії [19].

Саме за цією ознакою можна відрізнити перші емісії 1387–1388 рр. подвійних грошів, грошів та півгрошів Петра I Мушата від наступних, у яких кількість лілій зменшується до двох.

Середня вага молдавських грошів 1387–1388 рр., за свідченнями румунських нумізматів П. Бирня, М. Руссєва, українських – А. Крижанівського, Р. Шуста становить 0,98 г [20, с.9]. У нашій топографії зафіксовано 41 срібний гріш Петра I Мушата, більшість із яких перших випусків. З досліджених нами монет встановлені вагові показники від 0,80 до 0,98 г, діаметр становить 19 мм, середня вага молдавського гроша складає 0,85 г. Монети переважно потерті, що свідчить про їх довготривале використання в грошовому обігу і відповідно, про меншу вагу від норми.

Молдавський гріш Петра Мушата карбувався в м. Сучаві у кінці 80-х років XIV ст. На лицьовому боці монети відкарбовано голову тура, на зворотному боці – герб угорських королів з династії Анджу, подібно як і на півгрошах подільського удільного князя Костянтина Каріатовича (1380–1391).

На думку Р. Саввова та О. Погорільця Петро I Мушата розпочав карбувати перші емісії срібного гроша в Сучаві після перенесення туди столиці у 1388 р., тобто хронологічно воно почалося пізніше ніж «подільського півгроша» [21,с. 29].

Варто більш детально зупинитися на метрологічних, іконографічних та хронологічних показниках молдавських грошів Петру I Мушата (1375–1393) та подільських півгрошів Костянтина Коріатовича (1880–1888/91). У нашій топографії на території Хмельницької,

Вінницької, Тернопільської та Черкаської областей за 2003–2016 рр. у 14 скарбах монет XIV–XV ст. зафіксовано 88 подільських монет Костянтина [22, с.182–198]. Серед них 65 (73,8%) – I типу і 23 (26,2%) – II типу.

Монети Подільського князівства, карбовані князем Костянтином Коріатовичем (1380–1388/91) на монетних дворах у Смотричі і Кам`янці, виявлені на Поділлі, Київщині, в Угорщині та Румунії. Вони в народі одержали назву «подольський полугрошик» і перебували в грошовому обігу Поділля у 80–х роках XIV ст. (можливо і на початку XV ст.). Сьогодні Смотрич – селище міського типу, а у 40–80-х роках XIV ст. був першою укріпленою столицею Подільського князівства, а Кам`янець – другою, нині він – районний центр Хмельницької області.

На лицьовому боці «подольських півгрошиків» I типу відкарбований герб князів Коріатовичів – Св. Юрій-Змієборець, який списом вбиває змія. Написи на монетах Костянтина виконані латиною в готичному стилі з іменем правителя і його титулами: « [M]ONET [A]* CONSTA(N)(TIN [I] (Монета Костянтина)». На зворотному боці подільських монет викарбуваний герб угорських королів з династії Анжу – геральдичний щит із 7 ліліями справа та круговий напис: «+D(UCIS) H(EREDIS ET) DOMI [N]I*DE SMOTRIC (князя, дідича та господаря Смотрича (чи Поділля)».

На аверсі монет II типу зображений герб князів – Св. Юрій-змієборець та круговий напис: [M]ONET [A]* CONSTA(N)(TIN [I] (Монета Костянтина). На реверсі зображено старий герб угорського короля Карло Роберта (1308–1342) з династії Анжу – голова страуса з короною та підковою у дзьобі та круговий напис: +D(UCIS) H(EREDIS ET) D(OMINI DE): PODOLI [A] (князя, дідича та господаря Поділля). Вага монет коливається від 0,72 до 1,02 г, діаметр – від 17, 6 до 18, 5 мм. Подільські монети обох типів виготовлені з срібла 875–900 проби [23].

Зупинимося більш детально на аналізі скарбів, у яких присутні молдавські монети, зафіксовані у 14 подільських скарбах (Див. дод.).

У 2003 р. в с. Стара Пісочна Городоцького р-ну Хмельницької області виявлено скарб з 324 срібних монет. Подільське князівство в комплексі XIV ст. представляє срібна монета подільського князя Костянтина Коріатовича (1380–1388/91) першої половини 80-х років XIV ст. (I тип). Монета виготовлена з срібла високої проби, її вага складає 1,01 г, діаметр –17,6 мм.

Чехію в скарбі презентують 60 празьких грошів Вацлава IV (1378–1419) ранніх випусків, Польське королівство – один галицько-руський грошик Людовіка Угорського (1342–1382), 126 галицько-руських грошиків львівського карбування 1389–1399 рр., 49 польських коронних півгрошів 1399–1414 рр. та 25 тернаріїв Владислава II Ягайла (1386 –1434).

Київське князівство представлене 8 наслідуваннями дирхемам Джанібека (1342–1357), 10 джучидськими дирхемами Золотої Орди. У скарбі містяться 6 срібних денаріїв великого князя Литовського Вітовта (1392–1430), зокрема, добре збереглися 5 монет з колюмною та списом і хрестом та одна монета – «печать». У скарбі також присутні традиційні для подільських скарбів досліджуваного періоду 10 джучидських дирхем Золотої Орди в задовільному стані та 2 монети (шиллінги) Тевтонський Ордену магістра Кюхмейстера (1414–1422).

Серед монет скарбу з с. Стара Пісочна присутні усі номінали молдавських монет кінця XIV– початку XV ст., зокрема, 1 срібний гріш воєводи Петра I Мушата (1375–1392), 1 подвійний гріш, 3 гроші, 4 півгроші молдавського господаря Олександра Доброго (1400–1432). Цей факт підтверджує широке використання молдавських монет на подільському грошовому ринку [24].

Про активні торгівельні зв`язки між Подільським та Молдавським князівствами у XIV – XV ст. свідчить Лисогірський скарб з Городоцького р-ну 2011 р., у якому серед 471 монет 6 європейських держав: Литви, Польщі, Чехії, Кримського ханства, Золотої Орди, Угорщини, містяться 8 срібних молдавських монет. У комплексі присутні: 1 гріш, 2 півгроші воєводи Олександра Чалбена (1365–1374) у задовільному стані, 4 гроші Петра I Мушата (1377–1391) I – III випусків (з 7, 3 і 2 ліліями на анжуйському гербі, вагою 0,8 – 0,88 г, діаметром 18,8 – 19 мм), 1 гріш – Штефана I Молдавського (1394–1399) [25, с. 90].

У 2009 р. поблизу села Черче (I0 Чемеровецького р-ну Хмельницької області на полі виявлено скарб з 615 срібних монет. Особливістю складу є наявність у ньому, поряд з празькими грошами Чехії (200), галицько-руськими грошиками Казимира III (1333–1370) (11), Владислава Опольського (1372–1378) (23), Людовіка Угорського (1342–1382) (160), Польщі, угорськими денаріїями (30), наслідуваннями дирхемам Джанібека (1342–1357) Київського князівства (2), джучидськими дирхемами Золотої Орди (150), монетами Сілезії (5), 19 подільських півгрошів Костянтина Коріатовича та 15 грошів Петра Мушата (Див. дод. В). 13 монет Костянтина належали до I типу, 6 – до II типу. Вага монет становила 1–1,02 г, діаметр 17,8–18 мм. Молдавські гроші скарбу, за свідченням р. Саввова, належать до часу карбування Петра I Мушата (1375–1392), зокрема, раннього типу з 7 ліліями на гербовому щиті [26].

У 2014 р. в іншому місці поблизу с. Черче (II) Чемеровецького р-ну виявлено менший за кількістю скарб, який складався з 84 срібних монет другої половини XIV–початку XV ст. За

країнами-емітентами, номіналами монет, їх метричними характеристиками, цей скарб подібний до попереднього. Але у його складі були відсутні подільські півгроші та монети Золотої Орди.

Найбільше монет (48) у скарбі Польського королівства, зокрема, 3 галицько-руські грошики, 1 польський півгріш Казимира III (1333–1370); 9 галицько-руських грошиків Владислава Опольського (1372–1378); 5 галицько-руських грошиків Людовіка Угорського (1342–1382). Короля Владислава II Ягайла (1378–1419) присутні у знахідці 5 галицько-руських грошиків, 1 львівський півгріш, 5 польських півгрошів, 4 тернарії, 15 денаріїв.

Угорщина представлена у черченському скарбі 3 денаріями Марії Угорської (1382–1386/1395, Чехія – 7 обрізаними празькими грошами Карла I (1346–1378), Київське князівство – 5 денаріями Володимира Ольгердовича (1362–1394); 11 наслідуваннями дирхемам хана Джанібека (1342–1357).

У скарбі присутні 10 монет двох господарів Молдовського князівства: 5 грошів Петра I Мушата (1375–1392) (всі монети раннього типу з 7 ліліями на гербовому анжуйському щиті), 4 півгроші і 1 подвійний гріш Олександра Доброго (1400–1432). Таким чином, найстарішими монетами скарбу є галицько-руські грошики, польські півгроші Казимира III (1333–1370), Людовіка Угорського (1342–1382), празькі гроші Карла I (1346–1378), наймолодшими – галицько-руські грошики, півгроші львівські (до 1414 р.) і польські, тернарії і денарії Владислава II Ягайла (1378–1419) та молдавські півгроші і подвійні гроші Олександра Доброго (1400–1432) першого десятиріччя XV ст. [27].

У 2012/2015 рр. на орному полі Смт. Смотрич Городоцького р-ну Хмельницької області виявлено великий скарб з 1290 срібних монет XIV ст.: Подільського князівства Костянтина Коріатовича (1380–1388) (50, з них 44 півгроші I типу і 6 – II типу); празькі гроші Чехії королів Яна Люксембурзького (1310–1346) та Карла I (1346–1378) (179 (з них 173 обрізаних); галицько-руські грошики Польщі львівського карбування Казимира III (1333–1370) (42 (з них 11 обрізаних до норми грошиків Людовіка Угорського); Владислав Опольський (1372–1378) (61 (з них 6 наслідувань, 6 обрізаних та один грошик з зображенням орла); галицько-руські грошики Угорщини Людовіка Угорського (1342–1382) (931); 7 денаріїв Марії Угорської (1382–1386/1395) (2 з них пізнього типу без ініціалів Марії карбування 1384/1385 рр., 1 денарій мідний, фальшивий); Новгород-Сіверського князівства князя Дмитра-Корибута Ольгердовича (1380 –1394) 1 наслідування джучидському дирхему; Київського князівства 1 монета – наслідування дирхему Джанібека (1342–1357) – 1.

Литва у Смотрицькому скарбі представлена 2 срібними гривнями кінця XIV ст. – першої половини XV ст. вагою 205 г та 195 г, довжиною 11–12 см.

Також у монетному комплексі присутні 11 грошів – усі раннього типу з 7 ліліями на гербовому анжуйському щиті Молдовського князівства Петра I Мушата (1375–1392) [28].

Найстарішою монетою скарбу є празькі гроші Яна Люксембурзького (1310–1346), наймолодшими півгроші Подільського князя Костянтина Коріатовича (1380–1388/91), молдовські гроші Петру Мушата, дирхеми хана Токтамиша (1380–1395) та угорські денарії Марії Угорської (1382 –1386/1395). Аналіз складу монет, їх вагові дані, стан збереженості, свідчать про те, що монетний комплекс був захований не раніше середини 80-х років XIV ст.

Рідше молдавські монети досліджуваного періоду зустрічаються на території Східного Поділля, зокрема, у Вінницькій області.

Так, знайдений у 2015 р. в с. Монастирок (I) Немирівського р-ну Вінницької області, скарб містив 52 срібні монети, серед яких: 6 срібних подільських півгрошів Костянтина Коріатовича (1380–1388/91) II типу, 15 празьких грошів (серед яких один обрізаний), 16 київських наслідувань дирхемам Джанібека (1342–1357), по 5 галицько-руських грошиків львівського карбування Казимира III (1333–1370) та Владислава Опольського (1372–1379) (один грошик з зображенням орла), 1 угорський денарій, ймовірно Людовіка Угорського (1342–1382), 3 срібних гривні литовського типу (маса відповідно становила 195,8 г, 200,2 г, 197, 3 г) і 3 гроші Молдовського князівства Петра I Мушата (1375–1392) останніх років правління (усі з 3 ліліями на гербовому щиті) [29].

Дещо інший за своїм складом є скарб 2015 р. з цього ж села (Монастирок II). Він складається із 111 срібних монет Чехії Вацлава IV (1378–1419) (20 празьких грошів), польського королівства короля Владислава II Ягайла (33 галицько-руських грошиків, 2 львівських півгрошів, 26 польських півгрошів, 4 польських тернаріїв), Золотої Орди (25 джучидських дирхемів) кінця XIV– поч. XV ст. У цьому скарбі Молдовське князівство представлене лише 1 подвійним грошем Олександра Доброго (1400–1432), що підтверджує факт закладення скарбу на початку XV ст. та зменшення притоку на подільський ринок молдавської монети попередніх випусків.

В. К. Гудельман у своїй праці «Памятки старины в Подолии» (1901) зафіксував серед чеських, золотоординських та угорських срібних і золотих монет, присутність молдавських монет XIV–XV ст. у двох подільських скарбах 1890 р. – у с. Остроїнець та Стройці Ольгопільського

повіту Подільської губернії (теперішнього Тиврівського району Вінницької області), але ці монети не були атрибутовані [30, с.26–27].

Про зростання торгівельних зв'язків у XV – початку XVII ст. між молдавським князівством та подільськими містами – Ров, Тиврів, Немирів, Брацлав, Вінниця свідчать бондарівський (1903) та барський скарби (2010) (Див. дод. В.)

У с. Бондарівна Брацлавського повіту Подільської губернії (теперішній Немирівський район Вінницької області) на початку XX ст. було виявлено великий комплекс, який складався із 2608 срібних європейських монет: польського королівства часів Владислава II Ягайла (1386–1434), Казимира Ягеллончика (1446–1492), Яна Ольбрахта (1492–1501), Олександра Ягеллончика (1501–1506); Великого князівства Литовського: Сигізмунда I Старого (1506–1548), Сигізмунда II Августа (1548–1576); Речі Посполитої: Сигізмунда III Вази (1587–1632); шеляги ризькі, курляндські, прибалтійських володінь Швеції; шеляги магістрів Міхала Кученмейстра, Маркіна Трухлісенса, Тіфена Тевтонський ордену в Пруссії; празькі гроші Чехії Владислава II (1278–1305) і Фердинанда (?); гроші поморські: сілезькі, Бранденбурга, Саксонії, Палатунату, Брунсфіку, Нассаубора і інших міст та земель німецьких 1517–1616; монети австрійські, швейцарські XVI ст. та 1 молдавський гріш Стефана III Великого (1457–1504) [31, s.130].

У 2010 р., за свідченням вінницького нумізмата В. О. Шапринського, на території Барського району Вінницької області виявлено 2 срібні молдавські монети воєводи Стефана III Великого (1457–1504), зокрема, півгроші з двома різновидами реверса. Вага першої молдавської монети складає 0,9 г, діаметр – 14 мм, другої – вага 0,7 г, діаметр – 14х13 мм. У скарбі (можливо частині скарбу) також були присутні два потертих празьких грошів Владислава IV (1378–1419) початку XV ст. (Див. Дод. В).

Отже, розглянувши топографію знахідок та нові скарби, у яких присутні гроші молдавських господарів XIV – XVI ст., можна зробити висновок про те, що молдавські монети мали місце у місцевій та транзитній подільській торгівлі досліджуваного періоду.

По-друге, на сьогодні на Поділлі зафіксовано 72 молдавські монети у 14 скарбах другої половини XIV – поч. XVI ст.

По-третє, на Хмельниччині виявлено 7 скарбів, на Вінниччині – 5, у яких присутні молдавські гроші, що свідчить про насиченість молдавськими монетами грошового ринку переважно Західного Поділля.

По-четверте, на перші випуски молдавських грошів Петра I Мушата та подільські півгроші Костянтина Коріатовича 80-х років XV ст., їх монетний тип, техніку виготовлення і художнє оформлення мали вплив угорські, галицькі та вірменські майстри монетної справи.

По-п`яте, за метричними даними молдавський гріш, галицько-руські грошики м. Львова та подільський півгроші були подібними, тому їх широко використовували на грошовому ринку Поділля, через яке проходили галицький – на південь і східний торгівельні шляхи.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Баженов Л.В. Європейське магдебурзьке право XIV- XV ст. на Поділлі – традиція сучасного міського самоврядування /Лев Баженов // Барська земля Поділля: європейська спадщина та перспективи сталого розвитку. Збірник матеріалів IV Міжнародної конференції, присвяченої 615-й річниці першої документальної згадки про м. Ров, 475-й річниці надання м. Бар магдебурзького права та 150-річчю з дня народження М. С. Грушевського. – Бар: КПП БРД, 2016. – С. 93–98.
2. Авторський опис Шапринського В. – 1 с.; Козубовський Г. А. Синьоводська битва 1362 р. і зміни в грошовому обігу Південної Русі-України /Г.А. Козубовський // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії і методики. Зб. наук. праць / упорядник В. В. Томазов. – К.: НАН України. Ін–т історії України, 2012. – Число 20. – С. 93 – 99.
3. Молчановский Н. Очерк известий о Подольской земле до 1434 года / Н. Молчановский. – К., 1885. – С.170 – 225.
4. Бакалець О. А. Монети Подільського князівства кінця XIV ст. часу правління Костянтина Коріатовича: топографія знахідок /Олексій Бакалець, Олег Пінкасевич, Володимир Шапринський //Барська земля Поділля: європейська спадщина та перспективи сталого розвитку. Збірник матеріалів IV Міжнародної конференції, присвяченої 615-й річниці першої документальної згадки про м. Ров, 475-й річниці надання м. Бар магдебурзького права та 150-річчю з дня народження М. С. Грушевського. – Бар: КПП БРД, 2016. – С.182–198.
5. Козубовський Г. А. Синьоводська битва 1362 р. і зміни в грошовому обігу Південної Русі-України / Г. А Козубовський // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії і методики. Зб. наук. праць / упорядник В. В. Томазов. – К.: НАН України. Ін–т історії України, 2012. – Число 20. – С. 93 – 99.
6. Бакалець О. А. Монети Подільського князівства кінця XIV ст. часу правління Костянтина Коріатовича: топографія знахідок /Олексій Бакалець, Олег Пінкасевич, Володимир

Шапринський //Барська земля Поділля: європейська спадщина та перспективи сталого розвитку. Збірник матеріалів IV Міжнародної конференції, присвяченої 615-й річниці першої документальної згадки про м. Ров, 475-й річниці надання м. Бар магдебурзького права та 150-річчю з дня народження М. С. Грушевського. – Бар: КПП БРД, 2016. – С.182–198; Саввов р. В. Скарб монет XIV ст. з-під Смотрича /Ростислав Саввов //Львівські нумізматичні записки, ч. 8– 9, 2012. – С. 17– 53.

7. Гудельман В. К. Памятки старины в Подолии / Володимир Гудельман. – К.-П., 1901. – №41, 46. – С. 26, 27.
8. Котляр М. Ф. Нариси історії й лічби монет на Україні XIV–XVIII ст. / М. Ф. Котляр. – Київ, 1981. – 240 с.
9. Огуй О. Д. Монетно-лічильні найменування на Буковині та в Молдавії в кінці 14-першій третині 19 ст.: проблема поліномізації в адаптованих термінологічних системах /Олександр Огуй. – Чернівці, 1997. – 180 с.
10. Саввов р. В. Скарб монет XIV ст. з-під Смотрича /Ростислав Саввов //Львівські нумізматичні записки, ч. 8– 9, 2012. – С. 17– 53; Саввов р. Подольский полугрош и денежное обращение в Подольском княжестве /Ростислав Саввов //Материалы Белорусской международной научно-практической нумизматической конференции. – Минск, 2015; Погорілець О. Г., Саввов р. В. Вірменський вплив на карбування монети Подільського князівства (II пол. XIV ст.) /Олег Погорілець, Ростислав Саввов // Матеріали XII Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам`янець-Подільський: ОІЮМ. – Т.1. – С. 228–235.
11. Погорілець О. Г., Саввов р. В. Монета подільського князя Костянтина /Олег Погорілець, Ростислав Саввов // Нумізматика і фалеристика. – 2004. – №3. – С. 24– 29; Погорілець О.Г., Саввов Р.В. Про нові знахідки монет подільського князівства /Олег Погорілець, Ростислав Саввов // Нумізматика і фалеристика. – 2007. – 4. – С. 28– 31.
12. Крижанівський А., Шуст р. До генези іконографії та метрологічних показників Подільського князівства другої половини XIV ст. /Андрій Крижанівський, Роман Шуст //Нумізматика і фалеристика. – 2005. – №2. – С. 8–10.
13. Шостопал А. Монети XIV ст. карбовані на Поділлі /Анатолій Шостопал //Нумізматика і фалеристика. – 2007. – №2. – С. 24– 26.
14. Козубовський Г. А. Синьоводська битва 1362 р. і зміни в грошовому обігу Південної Русі-України / Г. А Козубовський // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії і методики. Зб. наук. праць / упорядник В. В. Томазов. – К.: НАН України. Ін–т історії України, 2012. – Число 20. – С. 93 – 99.
15. Бакалець О. А. Актуальні проблеми розвитку української нумізматики, генеалогії та історичного краєзнавства / Олексій Бакалець. – Львів: Магнолія, 2015. – 232 с.; Бакалець О. А. Монети Подільського князівства кінця XIV ст. часу правління Костянтина Коріатовича: топографія знахідок /Олексій Бакалець, Олег Пінкасевич, Володимир Шапринський //Барська земля Поділля: європейська спадщина та перспективи сталого розвитку. Збірник матеріалів IV Міжнародної конференції, присвяченої 615-й річниці першої документальної згадки про м. Ров, 475-й річниці надання м. Бар магдебурзького права та 150-річчю з дня народження М. С. Грушевського. – Бар: КПП БРД, 2016. – С.182–198; Бакалець О. А. Лисогірський та Юринецький монетні скарби як джерела вивчення грошового обігу Поділля в XIII – початку XVII ст. / Олексій Бакалець //Вісник Черкаського національного університету: історичні науки та джерелознавство. – Черкаси, 2013. – Випуск 22.–С. 90–96; Енциклопедія Історії України / За ред. В. А. Смолія. – Інститут історії України НАН України. – К.: Наукова думка, 2010. – Т.7. – С. 27–30.
17. Енциклопедія Історії України / За ред. В. А. Смолія. – Інститут історії України НАН України. – К.: Наукова думка, 2010. – Т.7. – С. 27–30.
18. Погорілець О. Г., Саввов р. В. Монета подільського князя Костянтина /Олег Погорілець, Ростислав Саввов // Нумізматика і фалеристика. – 2004. – №3. – С. 24– 29.
19. Бакалець О. А. Актуальні проблеми розвитку української нумізматики, генеалогії та історичного краєзнавства / Олексій Бакалець. – Львів: Магнолія, 2015. – 232 с.; Котляр М. Ф. Нариси історії й лічби монет на Україні XIV–XVIII ст. / М. Ф. Котляр. – Київ, 1981. – 240 с.
20. Крижанівський А., Шуст р. До генези іконографії та метрологічних показників Подільського князівства другої половини XIV ст. /Андрій Крижанівський, Роман Шуст //Нумізматика і фалеристика. – 2005. – №2. – С. 8–10.
21. Погорілець О. Г., Саввов р. В. Монета подільського князя Костянтина /Олег Погорілець, Ростислав Саввов // Нумізматика і фалеристика. – 2004. – №3. – С. 24– 29.
22. Бакалець О. А. Монети Подільського князівства кінця XIV ст. часу правління Костянтина Коріатовича: топографія знахідок /Олексій Бакалець, Олег Пінкасевич, Володимир Шапринський //Барська земля Поділля: європейська спадщина та перспективи сталого розвитку. Збірник матеріалів IV Міжнародної конференції, присвяченої 615-й річниці першої

документальної згадки про м. Ров, 475-й річниці надання м. Бар магдебурзького права та 150-річчю з дня народження М. С. Грушевського. – Бар: КПП БРД, 2016. – С.182–198.
23. Бакалець О. А. Монети Подільського князівства кінця XIV ст. часу правління Костянтина Коріатовича: топографія знахідок /Олексій Бакалець, Олег Пінкасевич, Володимир Шапринський //Барська земля Поділля: європейська спадщина та перспективи сталого розвитку. Збірник матеріалів IV Міжнародної конференції, присвяченої 615-й річниці першої документальної згадки про м. Ров, 475-й річниці надання м. Бар магдебурзького права та 150-річчю з дня народження М. С. Грушевського. – Бар: КПП БРД, 2016. – С.182–198.
24. Саввов р. Подольский полугрош и денежное обращение в Подольском княжестве /Ростислав Саввов //Материалы Белорусской международной научно-практической нумизматической конференции. – Минск, 2015.
25. Бакалець О. А. Лисогірський та Юринецький монетні скарби як джерела вивчення грошового обігу Поділля в XIII – початку XVII ст. / Олексій Бакалець //Вісник Черкаського національного університету: історичні науки та джерелознавство. – Черкаси, 2013. – Випуск 22.– С. 90 – 96.
26. Саввов р. Подольский полугрош и денежное обращение в Подольском княжестве /Ростислав Саввов //Материалы Белорусской международной научно-практической нумизматической конференции. – Минск, 2015.
27. Бакалець О. А. Монети Подільського князівства кінця XIV ст. часу правління Костянтина Коріатовича: топографія знахідок /Олексій Бакалець, Олег Пінкасевич, Володимир Шапринський //Барська земля Поділля: європейська спадщина та перспективи сталого розвитку. Збірник матеріалів IV Міжнародної конференції, присвяченої 615-й річниці першої документальної згадки про м. Ров, 475-й річниці надання м. Бар магдебурзького права та 150-річчю з дня народження М. С. Грушевського. – Бар: КПП БРД, 2016. – С.182–198.
28. Саввов р. В. Скарб монет XIV ст. з-під Смотрича /Ростислав Саввов //Львівські нумізматичні записки, ч. 8– 9, 2012. – С. 17– 53.
29. Саввов р. Подольский полугрош и денежное обращение в Подольском княжестве /Ростислав Саввов //Материалы Белорусской международной научно-практической нумизматической конференции. – Минск, 2015.
30. Гудельман В. К. Памятки старины в Подолии / Володимир Гудельман. – К.-П., 1901. – №41, 46. – С. 26, 27.
31. Kotlar M. Znaleziska monet z XIV– XVII w. na obszarze Ukrainskiej SRR. Materialy. – Wroclaw – Warszawa –Krarow –Gdansk, 1971. – 260 s.

Bakalets O.A. Moldova Coins on the Podilsk Market of the Second Half of the XIV-XV Centuries (storerooms sources)

The author analyzes the composition of Podilsk coin treasures of XIV-XV centuries., where Moldova silver coins and half-coins were found, and suggests analogy between external design of metrology of Moldavian coins and Podilsk principalities of 80-90-ies of the XIV c., shows the role of Moldova coins on the money market of Podisk and their place in the international transit trade of the period under study.

Keywords: coin, half-coin, Podilsk half-coin, Halytskiy-Russian coin, Moldova, Podilsk principality, Petro Mushata, Konstantyn Koriatovych, Lyudovyk of Hungary, Władysław Opolski.

Бакалец А.А. Молдавськие монеты на подольськом рынке второй половины XIV–XV вв. (за кладовыми источниками)

Автор статьи анализирует состав подольских монетных кладов XIV–XV вв., в которых встречаются молдавские серебрянные гроши и полугроши, наводит аналогію внешнего оформления метрологии монет Молдавского и Подольского княжеств 80–90-х годов XIV в., показал роль молдавской монетиы на подольском денежном рынке, их место в международной транзитной торговле в иследованный період.

Ключевые слова: грош, полугрош, подольский полугрошик, галицько-русский грошик, Молдавское княжество, Подольское княжество, Петро Мушата, Константин Кориатович, Людовик Угорский, Владислав Опольский.

Статтю подано до редколегії 17.10.2016 р.

. . . . . .

ДОДАТКИ

Додаток А. Таблиця 1: Дані про молдавські монети з подільських скарбів другої половини XIV– XV ст.

№ п/п	Місце знахідки	Дата знах.	Заг. к-ть м	Д-ви емітенти	К-ть мол д. мон ет	Номінал, к-ть	Правитель
1	С. Стара Пісочна Городецький р-н Хмельницької об.	2003	324	Чехія, Литва, Золота Орда, Польща, Молдавія, Київське кн. Поділь. кн. Тевт. орден	8	гріш 1 подвій гріш 1 гріш 3 півгр 4	Петру Мушату (1375– 1393), Александр Добрий (1400– 1432)
2	Смт. Смотрич Городецький р-н Хмельницької об.	2012/ 2015	129 0	Чехія, Литва, Золота Орда, Польща, Молдавія, Київське кн. Поділь. кн. Новгород-Сіверське кн., Угорщина	11	гріш 11	Петру Мушату (1375– 1393)
3	С. Черче І Чемеровецький р-н Хмельницької обл.	2009	615	Чехія, Литва, Золота Орда, Польща, Молдавія, Поділь. кн. Київське кн. Сілезія	15	гріш 15	Петру Мушату (1375– 1393)
4	С. Черче ІІ Чемеровецький р-н Хмельницької обл.	2014	841	Чехія, Польща, Молдавія, Київське кн. Угорщина	9	гріш 5 подв. гріш 4 півгр. 1	Петру Мушату (1375– 1393) Олександр Добрий (1400– 1432)
5	С. Монастирок І. Немирівський р-н Вінницької області	2015	52	Чехія, Литва, Польща, Молдавія, Поділь. кн., Київське кн.	3	гріш 3	Петру Мушату (1375– 1393)
6	С. Монастирок ІІ Немирівський р-н Вінницької обл.	2015	111	Чехія, Золота Орда, Польща, Молдавія	1	подв. гріш 1	Олександр Добрий (1400– 1432)
7	С. Остроїнець Ольгопільського повіту Под. губ.	1890	82	Чехія, Золота Орда, Молдавія, Угорщина	5?	?	?
8	С. Стройці. Тиврівський р-н (Ольгопільський повіт Под. губ.	1890	84	Чехія, Молдавія, Золота Орда, Угорщина	2?	?	Петру Мушату (1375–1393)
9	С. Лисогірка Городоцького р-ну Хмельницької обл.	2011	471	Литва, Польща, Чехія, Молдавія, Кримське ханство, Золота Орда,Угорщина	8	гріш 1 півгр 2 гріш 4 гріш 1	Олександр Челбан (1365 – 1374), Петру Мушату (1375–1393), Штефан І (1394– 1399)
10	С. Польний Мукарів. Дунаївецький р-н Хмельницької обл.	2014	51	Польща, Чехія, Молдавія, Золота Орда, Угорщина	7	подв. гріш 1 гріш 4 півг 2	Александр Добрий (1400– 1432)
11	С. Райківці. Хмельницький р-н. (Проскурівський повіт Подільської губернії)	1886	110 4	Польща, Чехія, Угорщина, Молдавія, Золота Орда, Генуезько-кримська д-ва	1	?	?
12	С. Бондарівна. Немирівський р-н. (Брацлавський повіт Подільської губернії)	1903	260 8	Польща, Литва, Річ Посполита, Курляндія, Приб вол. Швеції, Тевт. Орден, Пруссія, Чехія,Молдавія, Св. Римська ім., Швейцарія	1	гріш 1	Стефан ІІІ Великий (1457–1504)
13	Барський р-н Вінницької області	2010	4	Чехія, Молдавія	2	Півг 2	Стефан ІІІ Великий (1457–1504)
14	С. Борщівці. Городоцький р-н Хмельницької обл.	2015	6	Річ Посполита, Молдавія (м. Білгород)	1	аспр 1 з надк.	Магістрат м. Білгорода
	Всього		**765 3**	**20 держав**	**72**	**Подв. 7 Гріш 53 півг 11 асар 1**	

Додаток Б. Ілюстрації європейських срібних монет XIV- XV ст.

Молдовське князівство, господар Олексаондр Челбан (1365–1374), півгріш (м. Сучава). Вага 0, 44 г, діам. 14 мм.	**С. Лисогірка Городоцького р-ну Хмельницької області, 2011 р.**	**Молдовське князівство, Петро I Мушата (1374–1391), гріш (м.Сучава). Вага 0, 88 г, діам. 20 мм**	**С. Лисогірка Городоцького р-ну Хмельницької області, 2011 р.**
Молдовське князівство, Петру Мушата (1377–1391), гріш (м. Сучава), б. д. Вага 0, 89 г, діам. 19 мм	**Смт. Смотрич Кам`янець-Подільський р-н Хмельницької області, 2012 р.**	**Молдовське князівство, Стефан I (1394–1399), гріш (м. Сучава). Вага 0, 89 г, діам. 19 мм**	**С. Лисогірка Городоцького р-ну Хмельницької області, 2011 р.**
Молдовське князівство, воєвода Стефан III Великий (1457–1504), півгріш, II тип. Вага 0,9 г, діам. 14 мм.	**Барський р-н Вінницької області, 2010 р.**	**Молдовське князівство, воєвода Стефан III Великий (1457–1504), півгріш, б. д. Вага 0, 7 г, діам. 14х13 мм.**	**Барський р-н Вінницької області, 2010 р.**
Подільське князівство, Костянтин Коріатович (1380-1388/91), подільський півгрошик б. д.	**С. Черча Чемеровецький р-н Хмельницької області, 2012 р.**	**Подільське князівство, Костянтин Коріатович (1380-1388/91), подільський півгрошик б. д.**	**С. Павлівка Тальнівський р-н Черкаської обл., 2016 р.**
Польське королівство, Казимир Великий (1333-1370), галицько-руський грошик м. Львова. Вага 1 г, діам. 18,5 мм	**С. Сатанівська Слобідка Городоцького р-ну Хмельницької області, 2012 р.**	**Польське королівство, Владислав Опольський (1372–1379), галицько-руський грошик. Вага 1,1 г, діам. 18 мм**	**Смт. Смотрич Кам`янець-Подільський р-н Хмельницька обл, 2012 р.**

УДК 94:2(477.43/.44) «192»

Н.П. Кузьмінець

БІЛЬШОВИЦЬКИЙ НАСТУП НА РІЗНІ РЕЛІГІЙНІ КОНФЕСІЇ НА ПОДІЛЛІ НА ПОЧАТКУ 1920-Х РР.

У статті досліджено партійно-державну політику щодо релігії, церкви та віруючих різних конфесій в Україні, зокрема, і на Поділлі на початку 20-х рр. XX ст. Автор показує функціонування політичного механізму здійснення релігійної політики, характер церковно-державних відносин і механізми їх функціонування в цей період.

Ключові слова: Поділля, більшовицька влада, церква, церковні цінності, релігія, релігійні конфесії.

На сучасному етапі формування демократичної правової держави особливої актуальності набуває налагодження партнерських взаємовідносин між державою і церквою заради соціального, культурного і духовного піднесення українського суспільства. Стан відносин держави і церкви віддзеркалює ті перетворення, які відбуваються в державі. Розуміння суті сучасних відносин держави і релігійних організацій актуалізує вивчення досвіду попередніх періодів, зокрема періоду 1920-х років. Це визначається схожістю процесів трансформації суспільства, складністю кількісних та якісних характеристик релігійного середовища, і як наслідок, потребою значних змін в системі державно-конфесійних відносин. Тому для сучасної історичної науки важливим є вивчення недостатньо досліджених сторінок вітчизняної історії, однією з яких є вивчення переслідувань різних церковно-релігійних конфесій у 1920-х роках, коли чітко окреслилися основні моделі взаємовідносин між державою і релігією на наступні роки, аж до розпаду СРСР.

Питання взаємовідносин між владою і релігією знайшли певне відображення в історичній літературі. Проте у радянський період у дослідженнях була переважаючою негативна оцінка ролі церкви у житті держави і суспільства. Дослідження були поверховими, висновки обґрунтовані цитатами з праць керівників партії і декретами радянської влади [1].

Окремі аспекти державно-церковного життя 1920-х років розглядалися в загальних працях сучасних істориків, присвячених дослідженню політичних репресій і механізму упровадження політики терору, у яких провідною є думка, що справжні механізми політики державної влади щодо представників релігійної ідеології формувалися у ДПУ та у відділах НКВС [2]. Автори спеціальних праць намагаються з наукових позицій висвітлювати релігійні процеси у 1920-х роках [3]. Певний внесок у дослідження цієї проблеми зробили подільські історики. Загальним наслідком їхніх праць є недостатній показ переслідування радянською владою різних релігійних конфесій і громад у зазначений період. Домінуючою серед них до останнього часу залишалася православна церква [4].

Метою означеної статті є висвітлення ставлення радянської влади до різних релігійних конфесій в контексті радянської антирелігійної політики в Україні, в тому числі, й на Поділлі в першій половині 20-х рр. XX ст.

Політика більшовиків по відношенню до церкви була негативною з самого початку приходу більшовиків до влади. Зі встановленням більшовицького режиму було зруйновано стару систему державно-церковних відносин, яка ґрунтувалася на чіткій моделі державного контролю над релігійним життям. Церква фактично втратила державну економічну підтримку й змушена була самоорганізуватися, поступово позбуваючись й інших ознак державного впливу. Проте більшовицька модель державно-церковних відносин, яка вже з перших кроків нової влади почала активно впроваджуватися у життя, на багато десятиліть визначила весь драматизм і гостроту вирішення цих питань.

Зі встановленням радянської влади на Поділлі формування та налагодження діяльності системи державного контролю за релігійними інституціями відбувалося одночасно з організацією функціонування партійних структур та органів державного управління. Особливо гостро складалися відносини між владою і різними релігійними конфесіями у регіоні. Адже Подільський регіон був поліетнічним, з різними формами віросповідання, який став своєрідним експериментальним майданчиком антирелігійного наступу. На початок 1921 р. тут мешкало 2 174 313 українців, 360 730 євреїв, 98 422 росіян, 71 260 поляків, 20 565 представників інших національностей. Українці становили переважну більшість сільського населення. Євреї мешкали переважно в містах. Поляки та росіяни проживали здебільшого у сільській місцевості. Найбільше поляків налічувалося у Проскурівському (6,6% населення), Вінницькому (5,3%) та Кам'янець-Подільському (2,85) повітах. Росіяни мешкали переважно у Вінницькому (8,6% населення), Кам'янець-Подільському (4,8%), Жмеринському (4,8%) та Летичівському (3,8%) повітах [5, арк. 21-23]. Наявність різних етнічних спільнот надавала можливість режиму відпрацювати механізми щодо уніфікації релігійного життя з його подальшим припиненням.

Релігійна політика місцевих органів влади відбувалася у прямій взаємодії і взаємозалежності з загальнодержавною. Українське законодавство, декларуючи свободу совісті та відокремлення церкви від держави, фактично руйнувало церковну організацію. Саме впродовж 1920-х років було створено такі юридичні механізми, які надавали можливість державі істотно обмежувати чи й навіть припиняти діяльність різних релігійних об'єднань відповідно до змін політичного курсу. Партійні пріоритети у сфері релігійного життя базувалися на ідеологічних принципах, які виходили з необхідності безкомпромісної і безперервної боротьби з релігією в усіх, навіть прихованих її виявах. Планомірний наступ на релігію і церкву був започаткований у березні 1919 р на УІІІ з'їзді РКП(б), де однією із головних тез було те, що «партія прагне повного зруйнування зв'язку між експлуататорськими класами і організацією релігійної пропаганди, сприяючи фактичному звільненню трудящих мас від релігійних забобонів…» [6, с.218].

Вирішення поставлених політичних завдань мало здійснюватися шляхом тісного поєднання антирелігійної пропаганди з активними діями більшовицької держави. Вже з початку 1920-х років директиви ЦК РКП(б) наголошували на необхідності прямого втручання державних органів у релігійні питання [7, 114-116]. З метою планування, організації та контролю за виконанням заходів антицерковної політики у 1922 р. було утворено антирелігійний орган при ЦК ВКП(б) – Комісію у справі проведення відокремлення церкви від держави. Саме її таємні циркуляри були покладені в основу рішень місцевих та державних органів щодо розколу церков, розвалу релігійних громад, боротьби з релігійним підпіллям, проведення кампанії з вилучення церковних цінностей тощо. Природно, передусім постраждала від такої політики православна церква.

Система органів державного нагляду за релігійними православними організаціями на Поділлі формувалася впродовж першої половини 1920-х років. На рівні губернії та повітів цими питаннями займалися спеціальні ліквідаційні підвідділи або комісії (ліквідкоми). Практичну реалізацію зазначеної політики забезпечували бюро юстиції місцевих рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. Уже 9 серпня 1921 р. президія Подільського губвиконкому доручила йому виробити детальну інструкцію з цього питання. Насамперед, створили губернські і повітові комісії з відокремлення церкви від держави (ліквідкоми). Одночасно проводився опис майна храмів, костелів, синагог, мечетей, вилучалися метричні книги,, заборонялося здійснювати реєстрацію актів громадянського стану. Особливим циркуляром губернський ліквідком вимагав негайно подати в місцеві комісії печатки, штампи та бланки релігійних громад і установ. Заборонялося їхнє подальше використання з будь-якою метою. Естафету боротьби з церквою перейняв відділ культів НКВС УСРР, територіальні структури якого існували при адмінвідділах окрвиконкомів.

Ведучи наступ проти релігії в цілому, політичне керівництво основну мету вбачало в посиленні розбрату в церковному середовищі шляхом зіштовхування між собою різних релігійних об'єднань. Крім того, влада започаткувала економічний тиск на церкву (вилучення майна, будівель, непомірне оподаткування громад та духовенства), проведення масових антицерковних компаній (вилучення церковних цінностей, ліквідація «церков і церковних чудес»), застосування практики масових політичних репресій та придушення опору духовенства силовими методами, масове закриття храмів та інших культових споруд, позбавлення духовенства виборчих прав, поширення антирелігійної пропаганди тощо [8, с. 40].

Для ліквідації впливу церкви на маси більшовицька влада використовувала усі доступні для неї засоби і можливості. Фактично знищивши до середини 20-х років церкву як політичного опонента одночасно було позбавлено її матеріальної бази. Було знайдено і привід – голод 1921-1922 років, який, до речі, був спричинений не лише посухою, а й політикою «воєнного комунізму» в роки громадянської війни. У січні 1922 р. Президія ВЦВК прийняла постанову «Про ліквідацію церковного майна, згідно з якою розпочалося масове пограбування церковних цінностей [9, с. 39].

Запопадливо реалізовуючи волю правлячої партії, до літа 1922 р. в Подільській губернії було вилучено, зокрема, 129 пудів срібла, 35 пудів золота та інших цінностей. Було пограбовано 1048 церков, 81 костьол, 188 синагогу, 21 монастир. З повітів найбільше постраждали від пограбування владою: Ольгопільській (16 пудів срібла і 7 пудів золота), Ямпільській (14 пудів срібла, 4 пуди золота) і Кам'янецький (12 пудів срібла). Це, природно, викликало протест як з боку церковників, так і з боку віруючих. Протягом кількох місяців на Поділлі відбулося сотні зіткнень віруючих з загонами, які здійснювали реквізиції. Влада вирішила використати ці події для нанесення церкві непоправного остаточного удару. У травні-червні 1922 р. у Вінниці та інших містах були організовані гучні судові процеси, під час яких ряд відомих церковних діячів отримали смертні вироки по звинуваченні у контрреволюційній діяльності [10, с.102].

Пограбування церков підштовхнуло владу до закриття храмів. Так, 7 червня 1923 р. президія Гайсинського окрвиконкому ухвалила закрити Дашевську домову каплицю князя Четвертинського. Впродовж червня громада чинила опір нищенню історичної пам'ятки, але не

встояла. Закриття каплиці у вересні схвалив губліквідком Поділля, а в січні 1924 р. – НКВС. Спроби віруючих оскаржувати рішення про закриття храмів результатів не давали. Так, в жовтні 1923 р. в м. Жмеринка Вінницької округи закрили синагогу «Старий Бес-Гамедреш» і передали її робітничому клубу, понад 200 прихожан звернулося зі скаргою до губліквідкомісії. Але отримали відмову на тій підставі, що в «місті вже є 6 синагог, а робітничий клуб – один» [11, с. 341].

Одним з напрямків антирелігійного курсу більшовицької влади була боротьба проти монастирів як осередків духовних традицій. Для цього використовувалися найрізноманітніші методи. Так, на початку 1923 р. було ліквідовано Головчинецький Преображенський монастир у Летичівському повіті. На його матеріальній базі створили дитячу колонію. У Браїлові у Троїцькому жіночому монастирі на початку 1924 р. більшу частину будинку віддали дивізіону 96 територіальної дивізії [11, с. 350].

Характерною рисою політики щодо церкви в роки непу було здійснення постійного моніторингу конфесійної ситуації та розпалювання ворожнечі між конфесіями та всередині них. Особливо активно підривну роботу проти різних конфесій здійснювало ДПУ. Механізм роботи розкривають доповіді «Про церковне життя на Поділлі» , в якій зазначалося, що найбільший вплив у церковному житті Поділля мають дві течії – автокефальна та екзархична (єпископці або тихонівці). Вказувалося, що на чолі екзархічної течії стояв єпископ Пимен, який постійно проживав у Кам'янці, у Вінниці – архієрей Амвросій. Радикальним кроком у боротьбі проти єпископської церкви стала організація груп «Живої Церкви». Під пильним оком ДПУ перебувала й УАПЦ. Автокефальний рух вважали таким, що мав «шовіністично-петлюрівське забарвлення і швидко поширювався в краї, «населення якого винятково шовіністично налаштоване». Тому до складу губернської церковної ради - керівного органу УАПЦ на Поділлі – ввели інформаторів та сексотів, які майже повністю розвалили її роботу [12, арк. 4]. Щільність опіки церкви органами ДПУ постійно посилювалася. Відтак, інформація про стан церковного життя ставала повнішою. Зокрема, характеризуючи його в 1923 р., губвідділ ДПУ виділяв уже чотири провідних церковних угруповання, які постійно ворогували між собою. Найбільшою та найворожішою конфесією вважали екзархістів (тихонівців), які мали 1013 церковних громад із 1300 зареєстрованих в регіоні. УАПЦ нараховувала 200 громад, обновленська церква – 25 громад. Автокефальний рух, на радість ДПУ, в 1923 р. розколовся на УАПЦ і УПАЦ й перебував в стані «прихованої тихої боротьби», між новим очільником губернської церковної ради єпископом Кротевичем та прихильниками митрополита Липківского. Та влада всіма способами підтримувала уособлений УПАЦ обновленський рух серед автокефалістів, що дозволило Кротевичу провести у березні 1924 р. губернський з'їзд, на якому його обрали архієпископом [13, арк. 14, 25, 33].

Особливо непокоїла більшовиків значна кількість серед подолян етнічних поляків, яких вони розглядали як потенційних агентів «панської Польщі». Адже поляки традиційно відзначалися відданістю костелу, шанували священників і прислухалися до їхньої думки. Слід зауважити, що в перші роки радянського режиму вплив Римо-католицької церкви на населення Поділля значно зріс. Сприяло цьому й падіння авторитету Руської Православної церкви серед населення регіону внаслідок численних розколів. Міжконфесійна боротьба між «тихонівською церквою», УАПЦ, ДХЦ та іншими православними конфесіями й відгалуженнями компрометувала Православну церкву в очах населення. У той же час католицька Церква продовжувала зберігати монолітність та довіру з боку парафіян. Це спричинило зростання кількості «українців-католиків» у Подільській губернії. За офіційними даними, станом на листопад 1924 р. у Подільській губернії було понад 302 тис. католиків. Із них лише 87 тис. (28,8%) вважали себе етнічними поляками, решта – належали до українців [14, с.74]. У березні 1923 р. повіткоми КП(б)У розгорнули підготовчу роботу з проведення антирелігійної кампанії серед польського населення. Про настрої селян-католиків свідчить звіт комісії НКВС і ЦК національних меншин, які восени 1925 р. працювали на Поділлі і доповіли про підсумки на засіданні Польбюро ЦК КП(б)У 25 січня 1925 р. У звіті наголошувалося на значному впливі ксьондзів, діяльність яких носить явно виражений політичний характер [15, арк. 77]. Добре розуміючи роль ксьондзів, радянська влада постійно намагалася їх дискредитувати різноманітними звинуваченнями, а саме: незаконне зберігання зброї, контрабанда, шпигунство, опір владі при виселенні з будинку тощо. За ці «злочини» їх заарештовували, тримали деякий час у в'язниці та згодом відпускали. Метою було змусити зректися віри та скласти сан священника або схилити до співпраці з ДПУ. Окремі священники давали згоду на співпрацю, але сану не зрікалися. Тому ДПУ продовжувало наполегливо шукати відступників. Так, у січні 1927 р. зрікся сану ксьондз Проскурівського костелу Євген Перкович. Він виявився єдиним ксьондзом-відступником на території України [16, с. 418].

Наступним «досягненням» ДПУ стала організація підписання «Декларації римсько-католицького духовенства Поділля». Для цього ксьондзів Сігізмунда Квасневського, Казимира Нановського, Станіслава Ганського та Альберта Кобця по кілька місяців тримали у в'язниці, аж поки ті не згодилися поставити підпис під декларацією в обмін на своє звільнення. А от настоятель Вінницького костьолу, найавторитетніший на Поділлі прелат Ян Левинський,

відмовився підписувати дану декларацію [11, с. 359]. Добре продуманими діями держава руйнувала сталий церковний устрій римо-католицької церкви, прагнула позбавити церкву суспільного впливу, фізично знищивши не лише костели та духовенство, але й підкоривши свідомість її віруючих.

Подібну антирелігійну політику проводила радянська влада і до єврейського населення, яке компактно проживало на Поділлі. Традиційно склалося, що синагоги були місцем, де представники общини могли зустрічатися і обговорювати різні питання. Наприклад, збереглися дані, що прихожани Копайгородських синагог скаржилися на антисемітизм у їх середовищі та непосильні податки з боку місцевої влади [17, арк. 146, 147]. Звичайно радянська влада не могла цього терпіти. Уже на початку 1920-х років за ініціативою євсекцій почалися конфіскації приміщень синагог та молитовних будинків, що викликало активний опір віруючих. У зв'язку з тим, що на території республіки у 1920 р. налічувалося 72 синагоги і 483 єврейських молитовних будинки, ця робота проводилася протягом кількох років умовах активного опору та протестів віруючих [18, с. 134]. Отже, важливою частиною політики щодо єврейської політики стало поступове зменшення кількості вже існуючих синагог. Початок цієї кампанії відноситься до 1921-1922 рр. і вона проводилася під прикриттям відповіді на «звернення» трудящих стосовно закриття тих чи інших будинків єврейського релігійного культу.

Уже на початку 1920-х рр.. розпочалася передача синагог під клуби, школи та інші радянські установи [19, арк. 182]. Радянська влада полюбляла продемонструвати, що вона діє від імені народу. Тому її представники організовували колективні листи від імені трудящих євреїв з проханням закрити ту чи іншу синагогу. Проте, існував і опір віруючих. Так, у Тульчині у 1923 р. вчитель відкрито виступав на захист релігійних обрядів і був негайно звільнений [20, арк. 6]. У цей час починають створювати «осередки безбожників», проводити антирелігійні збори та конференції. Випускали стінгазети, агітували працювати у свята, проводили публічні відречення від релігії у газетах та по радіо. Особливо активізувалася боротьба з релігією у дні головних релігійних свят – Рош ха-Шана та Песах. Всі єврейські свята та традиції вважалися проявами релігії та переслідувались. У 1924 р. було впроваджено тотальний контроль над діячами релігійних організацій та рабинами [21, с. 130]. В органах влади і ОДПУ утворювалися спеціальні комісії, які відповідали за кураторство над окремими синагогами, громадськими організаціями. Тиск влади на релігійні установи примушував віруючих євреїв до різного роду «прилаштувань» до ситуації. Так, у деяких містечках краю релігійним школам – хедерам – було присвоєно ім'я В.І. Леніна та М.Я. Свердлова. Але держава продовжувала наступ. Вже до 1929 р. перед євсекціями було поставлено завдання остаточно розправитися з синагогами. Це давало свої результати. Вже з середини 1920-х років молодь практично перестала відвідувати синагоги, і більшість синагог краю припинили своє існування.

Не в кращому становищі, ніж православна, католицька та єврейська віра, опинилися протестантські релігійні громади. Базуючись на духовних традиціях українського народу, протестантське середовище, основну частину якого складали баптисти, все більше прагнуло до релігійного самовизначення. Проте, починаючи з середини 20-х років, радянська влада розпочала запекле переслідування не лише баптистів, але й адвентистів сьомого дня, християн євангельської віри, менонітів та інших протестантських громад. Будь-які її спроби існувати в суспільстві легально і відкрито відправляти свої релігійні потреби завершилися повною поразкою [22, с. 16]. Встановлювався жорсткий контроль місцевої влади за все ще існуючими громадами. У жовтні 1929 р. Вінницький обком КП(б)У у листі місцевим партійним комітетам «Про стан сектантства на Вінниччині», вказував, що «парторганізації на ділянках антирелігійної роботи повинні зосередити свою увагу на боротьбі з сектантством. Виявлення й вивчення сектантського руху по районах і селах округи, викривання контрреволюційної суті сектантських груп, їх ватажків і провідників повинно знайти своє відображення у всій масовій політичній роботі» [23, арк. 566]. Переважна більшість протестантських громад розпускались, а їх керівники переслідувались. Порушуючи права віруючих на свободу совісті, більшовицька влада проводила політику нищення релігії та примусової атеїзації населення, що ускладнювало взаємини між державою та протестантськими громадами на наступні десятиріччя.

Аналіз політики щодо церкви на Поділлі дозволяє зробити загальний висновок про те, що нова влада упродовж 1920-х рр. планомірно вела атеїстичний наступ проти різних релігійних конфесій і досягла в цій боротьбі вирішальних успіхів. Наступальна безбожна політика радянського режиму щодо релігійних конфесій поставила релігійне життя в Україні, особливо на Поділлі, на межу зникнення. На середину 1920-х років влада закріпила за собою монополію на духовне життя суспільства і приступила до реалізації завдання створення «нової людини» і «нової соціалістичної інтелігенції». Одним з негативних наслідків антирелігійної кампанії стала втрата багатьох безцінних пам'яток релігійної культури світового значення, що привело за собою втрату більш значну – дегуманізацію суспільства.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Сухоплюев И. Изъятие церковних ценностей / И. Сухоплюев // Агитпропаганда. – 1922. - №4-5. – С. 84-90; Гидулянов П. Церковные колокола на службе магии и царизма /Фактический материал/ П. Гидулянов. – Изд. 2 –е. М.: Атеист, 1929. – 82 с.; Зарин П. Политическая маскировка религиозных организаций / П. Зорин. – М., 1934. – 107 с.; Лебедев А. Великая Октябрьская социалистическая революция и церковь/ А. Лебедев. – Сталинград: Обл. кн.-во, 1940. – 78 с.; Грекулов Е. Как российское духовенство душило печать/ Е. Грекулов. – М: Издат. АН СССР, 1950.- 28 с.; Куроедов В. Религия и церковь в советском государстве/ В. Куроедов. – М.: Политиздат, 1984. - 216 с.; Плаксин р. Тихоновщина и ее крах: Позиция православной церкви в период Великой Октябрьской революции и гражданской войны / Р. Плаксин. – Л.: Лениздат, 1987. - 208 с.; Корзун М. Русская православная церковь 1917-1945 гг. Изменения социально-политической ориентации и научная несостоятельность вероучения / М. Корзун. – Минск: Беларусь, 1987. – 111 с.
2. Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиліття (1919-1928) / С.В. Кульчицький. – К.: Основи, 1996. – 396 с.; Шаповал Ю. І. У ті трагічні роки: Сталінізм на Україні / Ю.І. Шаповал.– К.: Політвидав України, 1990. – 143 с. Подкур Р.Ю. Інформаційно-аналітичні матеріали колишніх спецслужб як джерело до вивчення релігійних процесів на Поділлі 20-30-х рр. ХХ ст./ Р.Ю. Подкур // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. – К.: [Б.в.], 1998. – Вип. 3. – С. 197-208; Ченцов В.В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки./ В.В. Ченцов. – К.: Б.в., 1999. – 482 с.
3. Пащенко В.О. Держава і православ'я в Україні: 20-30-ті роки ХХ ст. / В.О. Пащенко, Центр пам'яткознавства НАН України, Українське товариство охорони пам'ятників історії та культури (УТОПІК). – К.: Б.в., 1993. – 188 с.; Рубльов Н. Невідома ділянка «антирелігійного фронту»: боротьба владних структур УСРР проти римо-католицької церкви. 1920-ті роки / Н. Рубльов // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 1998. - №1,2 – С. 228-243; Ігнатуша О.М. Антирелігійні кампанії 1920-1930-х рр. / О. М. Игнатуша // Історія релігії в Україні. Праці XI Міжнародної наукової конференції (Львів, 16-19 травня, 2001 р.). – Кн.1. – Львів, 2001. – С. 211-216; Історія та сучасні виклики непокараних злочинів радянського тоталітаризму проти церкви: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. – Дніпропетровськ: Видавництво «Пороги». – 2015. – 364 с.; Щербань М.В. Відносини радянської влади і російської православної церкви в Україні в контексті формування тоталітарного режиму (1917-1930 рр.). / М.В. Щербань. – Чернівці: Б.в., 2015. – 268 с.
4. Григорчук П.С. Влада і православна церква на Поділлі в першій половині 20-х років ХХ ст./ П.С. Григорчук // Релігійне життя Поділля: минуле і сучасне. – Вінниця, 2008. – С. 100-103; Зінько Ю.А., Зінько О.В. Релігійна ситуація на Вінниччині у 20-х-30-х роках ХХ ст. / Ю.А. Зінько, О.В. Зінько // Поділля у контексті української історії. – Вінниця, 2001. – С. 229-232; Семотюк О.П. Українська православна церква: історія нищення / О.П. Семотюк // Вінниччина: Минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. – Вінниця, 2007. – С. 342-347; Слободянюк Е.П. Нищення монастирів Поділля (20-30-і роки ХХ ст.) / Е.П. Слободянюк // Поділля і Волинь у контексті історії українського національного відродження. – Хмельницький, 1995. – С. 217-219; Зінько Ю. А. Політика радянської держави щодо протестантських релігійних громад в Україні у 20-30-х рр. ХХ ст. / Ю. А. Зінько // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Випуск 1. – Вінниця,2003. – С. 14-17; Нестеренко В.А. Злочин проти розуму і совісті: репресії сталінізму проти української інтелігенції та церкви на Поділлі (нариси) / В.А. Нестеренко. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006». – 2013. – 104 с.; Кузьмінець Н.П. Влада і православна церква на Поділлі в першій половині 20-х рр. ХХ ст. / Н.П. Кузьмінець //Збірник матеріалів науково-теоретичної конференції «Релігійне життя Поділля: минуле і сучасне. До 1020- ліття хрещення Русі та 250-річчя Вінницького кафедрального Спасо-Преображенського собору. – Вінниця, 2008. – С. 100-103.
5. ДАВО, ф. Р-925, оп.2, спр. 382.
6. Войналович В. А. Етноконфесійні об'єднання в політико-ідеологічному конструкті радянської тоталітарної системи 1920-х – 1930-х рр: наслідки для Донбасу / В. А. Войналович // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України. – 2014. – Вип. 4-5 (72-73). – С. 216-245.
7. Про релігію і атеїзм. Збірник документів і матеріалів. 2-ге вид., доп.– К.: Політвидав України, 1973. – 258 с.
8. Киридон. А. Протистояння: більшовицька влада та церква (1917-1930-ті рр.). / А. Киридон // Історія та сучасні виклики непокараних злочинів радянського тоталітаризму проти церкви: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. – Дніпропетровськ: Видавництво «Пороги». – 2015. – С. 31-43.

9. Пащенко В.О. Свобода совісті в Україні. Міфи і факти 20-30-тих років. / В.О. Пащенко. – К.: Б.в., 1994. – с. 250.
10. Григорчук П.С. Влада і православна церква на Поділлі в першій половині 20-х років XX ст./ П.С. Григорчук // Релігійне життя Поділля: минуле і сучасне. – Вінниця, 2008. – С. 100-103.
11. Олійник М.П. Поділля в роки нової економічної політики: політичні, соціально-економічні та культурно-духовні процеси (1921-1928). – Кам'янець-Подільський, 2015. – 546 с.
12. ДАВО, ф.1, оп.1, спр. 490.
13. ДАВО, ф.1, Оп.1, спр. 495.
14. Тітова Н. До проблеми «українців-католиків» на Поділлі у 1920-1930-х рр. /Н. Тітова // Історія України: маловідомі імена, події, факти. – 2008. – Вип. 35. – С. 66-86.
15. ДАВО, ф. 301, оп. 1, спр. 130.
16. Біографії римо-католицьких священників, репресованих радянською владою // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2003. - №2. – С. 374-438.
17. ДАВО, ф. Р-925, оп. 8, спр. 55.
18. Козерод О В. Євреї України в період нової економічної політики: 1921-1929 рр. / О.В.Козерод. – К.: СПД Савчина, 2003. – 313 с.
19. ДАВО, ф. Р-254, оп. 1, спр. 91.
20. ДАВО, ф. Р-847, оп. 1, спр. 557.
21. Крічкер О.Ю. Боротьба радянської влади за витіснення релігійної свідомості з традиційного життя єврейських громад у 1920-х рр.. (на прикладі містечок Правобережної України)/ О.Ю. Крічкер// Гілея: Науковий вісник. Збірник наукових праць. – Вип. 48 (№6). – 2011. – С. 127-133.
22. Зінько Ю.А. Політика радянської держави щодо протестантських релігійних громад в Україні у 20-30-х рр. XX ст./ Ю.А. Зінько // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Випуск 1. – Вінниця, 2003. – С. 14-17.
23. ДАВО, ф. 43, оп.1, спр. 71.

Kuzminets N.P. Bolshevik Attack on Different Religious Denominations in Podillya in the early 1920s

The article studies the party and state politics regarding the Church and believers of different denominations in Ukraine including Podillya in the early 20-ies of XX century. The author shows the the political mechanisms of the religious policy, the nature of church and state relations and the mechanisms of their functioning during this period.

Keywords: Podillya, the Bolshevik authority, church, church values, religion, religious denominations.

Кузьминец Н.П. Наступление большевиков на разные религиозные конфесии на Подолье в начале 1920-х гг.

В статье исследуется партийно-государственная политика, которая касается церкви и верующих разных конфесий в Украине, в том числе и на Подолье в начале 20-х годов XX века. Автор показывает функционирование политического механизма проведения религиозной политики, характер церковно-государственных отношений и механизмы их функционирования в этот период.

Ключевые слова: Подолье, власть большевиков, церковь, церковне ценности, релігія, религиозные конфессии.

Статтю подано до редколегії 4.01.2017 р.

УДК 94 (477.44=162.1) «192»

А. В. Войнаровський, І. В. Мазур

ПОЛЬСЬКА ГРОМАДА ПОДІЛЛЯ 1920-Х РР. В УМОВАХ БІЛЬШОВИЦЬКОЇ ПОЛІТИКИ «КОРЕНІЗАЦІЇ»

У статті здійснено спробу аналізу справжньої сутності більшовицької політики коренізації здійснюваної в СРСР, та її специфіку на теренах радянського Поділля у 1920 – х роках по відношенню до польської спільноти краю. Висвітлено декларативність гасел та спроби реалізувати дійсні наміри, у статті розкривається як через утворювані комуністичними органами влади польські національні засоби масової інформації, освітні та культурні заклади здійснювалося фальшування інформації, робилися спроби насадження радянських ідеологічних штампів. Головна увага зосереджена на динаміці громадських настроїв польської спільноти.

Ключові слова: національна політика, комуністична ідеологія, польська громада Поділля, засоби масової інформації, коренізація.

В умовах розбудови незалежних, правових, демократичних держав все більшої гостроти набуває проблема державної етнополітики. Значну цінність у формуванні толерантних етнічних суспільних відносин має історичний досвід. Саме звернення до практики вирішення проблем міжнаціональних відносин надзвичайно актуально, оскільки глибокий науковий аналіз минулого потрібний для здійснення виваженої державної політики з урахуванням інтересів усіх його суб'єктів та задоволення вимог національних меншин.

Останнім часом особливий інтерес вітчизняних та зарубіжних істориків викликає дослідження становлення та функціонування командно-адміністративної системи в СРСР, яка була зацікавлена у знищенні, утаємниченні або фальсифікації документів, що суперечили офіційному трактуванню історії та могли породжувати серед громадського загалу сумніви у непогрішимості методів соціалістичного будівництва. У цьому контексті актуальним є вивчення ступеня дослідження проблеми реалізації національної політики на теренах Поділля.

Увага до історії національних меншин як УРСР, так і окремих регіонів є актуальною темою. Використання політики коренізації задля створення позитивного іміджу комуністичного режиму, декларативність заходів влади, своєрідний аналог «ленінського танго» НЕП в економічній політиці доводили у своєму дослідженні О.Калакура та К. Бєлашова [1]. Загальний політичний курс національної політики в адміністративній та освітній сфері на теренах УСРР висвітлено у праці І.Міронової [2]. Особливості діяльності громадських організацій національних меншин на теренах Радянської України у 1920-х роках висвітлює М. Журба [3]. Карально-репресивні заходи більшовицької влади на Поділлі спрямовані проти польського католицького духовенства дослвджує А. Лисий [4]. Організацію освітніх закладів національних меншин краю, динаміку їх розбудови та ліквідації у 1930 – х рр. висвітлює А. Войнаровський [5]. Розбудову більшовицьким керівництвом освітніх та культурних установ у 1920 – рр. досліджував Б. Чирко [6].

Важливим аспектом дослідження особливостей становища польської громади Поділля є статус прикордонної території, підготовка керівництва СРСР до війни, а тому підвищена увага до польської спільноти. Доцільно висвітлити реальні цілі більшовицьких керманичів, використання подвійних стандартів, розбіжність між гаслами і реаліями. У контексті вивчення цієї проблеми використано значний масив матеріалів партійних архівів Польських бюро губернського комітету, окружних комітетів, агітаційно-пропагандистських відділів та інших структур.

Характерною рисою історії Поділля є співіснування представників різних етнічних та конфесійних спільнот. Тривалий історичний період край був територією фронтиру, що зумовлювало конфлікти, активні міграційні процеси, потребу постійної колонізації. Таким чином, етнічно регіон мав унікальну мозаїку та в різні етапи поступу це проявлялося по – різному, від мирного співіснування до конфліктів. Досить часто титульний етнос держави, до складу якої входив край здійснював обмеження прав інших національностей та усіляко пригнічував їх. Такого характеру була політика поляків в часи Речі Посполитої, росіян в часи Російської імперії. Вперше питання про рівність національностей та скасування етнічної дискримінації та його практичне застосування було здійснено Українською Центральною Радою. 9 січня 1918 року був ухвалений закон про національно-персональну автономію, за яким представники всіх національностей які мешкали на території УНР наділялися рівними правами [7, с. 14]. Втім відстояти державність УНР в роки громадянської війни не вдалося, перемогу здобували комуністи.

Національне питання стає одним з наріжних у державному будівництві радянського ладу. На початку 20 – х років у більшовицькій партії розгортаються гострі дискусії між інтернаціоналістами, які по своїй сутності були продовжувачами великодержавної політики Російської імперії та з іншого боку націонал-комуністами, котрі наполягали на створенні належних умов для розвитку всіх народів країни [8, с. 73].

«Теорія боротьби двох культур» виникла в Україні на початку 1920-х років як протидія прихильників російського великодержавного шовінізму українському державотворчому процесу, що активізувався за умов проголошення політики українізації. ЇЇ автором був тогочасний другий секретар ЦК КП(б)У Д. Лебідь, який «обґрунтував» неповноцінність, нижчість української культури як культури сільської, патріархальної у порівнянні з російською передовою, з якою Лебідь ототожнював всю міську культуру [9]. Московськими прихильниками поглядів Д. Лебедя, насамперед, були В. Ваганян [10, с. 164] та Ю. Ларін [6, с. 215]. Перший обстоював положення про «інтернаціональну культуру національною мовою» (розуміючи під «інтернаціональною» культуру російську), а другий виступав проти «євреєзації» та «українізації» зрусифікованих євреїв та українців.

Ці хибні погляди не лише мусувалися у писаннях подібних «культурників», а й лунали з найвищих політичних трибун. Наприклад, А. Єнукідзе з трибуни союзного ЦВК прямо

заперечував самостійний шлях розвитку української культури, наголошуючи, що «українська культура повинна зростати з російської» [2, с. 89].

Запеклий опонент Д. Лебедя М. Хвильовий, в інтерпретації якого «теорія боротьби двох культур» із сфери внутрішніх проблем українського життя переносилась у площину культурних взаємин України та Росії, твердив, що «Соціальні процеси, що їх викликано непом, логічно ведуть до конфлікту двох культур. Українське суспільство, зміцнівши, не помириться зі своїм, фактично, коли не юридично, декларованим гегемоном – російським конкурентом» [10, с. 591].

Інший захисник самобутнього розвитку української культури О. Шумський, критикуючи М. Хвильового за те, що ним «відживилася теорія боротьби двох культур з гегемонією української культури», спробував дати об'єктивну оцінку поглядам письменника і тим обставинам, в яких розвивалась українська культура [10, с. 165]. Це призвело до засудження його більшовицьким керівництвом як українського прихильника «боротьби двох культур», а погляди О. Шумського, як і погляди М. Хвильового, були проголошені ухилами.

Одним з тих, хто послідовно боровся із «хвильовізмом» і «шумськізмом» був М. Скрипник. Слід зазначити, що погляди М. Скрипника на проблему сформувалися в боротьбі як з Д. Лебедем, Ю. Ларіним й іншими провідниками ідей російського шовінізму, так і з М. Хвильовим, О. Шумським та їхніми послідовниками. М. Скрипник був одним із небагатьох більшовицьких лідерів на Україні, який беззастережно повірив в демагогічні ленінські твердження, що стосувалися національної політики, і прагнув проводити їх у життя. Найбільше його приваблювали гасла про «право націй на самовизначення аж до повного відокремлення в окрему державу» та про «повну рівність усіх народів в єдиному Союзі».

Коли поставало питання про виживання більшовиків і закріпленні їх при владі після виснажливої для країни війни, комуністи змушенні були йти на поступки. Таким було «ленінське танго» в сфері економіки, нова економічна політика. Відповідно на такі ж поступки влада змушена була піти і на розв'язання національного питання, новий курс отримав назву «коренізація». 1 серпня 1923 року було прийнято Декрет ВУЦВК і РНК УРСР «Про заходи щодо забезпечення рівноправності мов та сприяння розвитку української мови» [7, с.17]. Першочергова увага зверталася на отримання освіти національною мовою.

На території краю, задля успішної реалізації цієї політики була створена комісія національних меншин при Подільському Губвиконкомі. Впродовж 1923 – 1924 року було зібрано детальну інформацію демографічно-статистичного характеру з рекомендаціями і довідками, щодо розбудови шкіл, пунктів лікнепу для національних меншин. Так? за даними комісії на теренах краю мешкало євреїв - 7,4%; поляків - 3,3%; росіян – 1,8%, молдован - 0,5%. Загалом перелік містив найменування 41 національності, найчисельнішими були українці – 86,8% [11, с. 24].

Партійними органами було проведено ретельний класовий зріз польської спільноти Поділля: 80% - селяни; 10% - інтелігенція; 3% робітники; 7% міщани. У додатку зазначалось, що більшість польських селян, а отже всієї громади є носіями реакційних настроїв. Тобто уже у 1923 р. влада визначала поляка як представника «нації - ворога» [13, с. 48].

За переписом 1926 р. в шести округах колишньої Подільської губернії проживало 192 408 поляків, відкривалися навчальні заклади, в яких викладання здійснювалося польською мовою. На початку 1924 р. працювало 95 польських шкіл, а в 1933 р. — 222 школи [5, с. 46].

У 1933 р. діяли польські педтехнікум у Проскурові (тепер Хмельницький), агротехнікум у Полонному, польський відділ при Проскурівському технікумі механізації сільського господарства [5; с. 47].

Звісно ж варто розкрити якісну сутність та характерні особливості освітнього процесу першого радянського десятиріччя. У шкільних програмах чимало уваги приділялось комуністичній пропаганді, в гуманітарному циклі дисциплін були наявні потужні фільтри, що вилучали з програми класово шкідливі елементи. Потужна увага приділялася пропаганді атеїзму, що викликало невдоволення в переважної більшості глибоко віруючих поляків, чехів, німців. Заходи, спрямовані проти віри, спонукали громади до домашньої освіти. З іншого боку варто підкреслити і позитивні здобутки, для населення постала можливість безкоштовно отримати освіту, студенти технікумів і курсів отримували додаткові стипендії, що було вельми важливим в умовах голодних 20 – х років та піднімало престиж освіти.

Таким чином, політика комуністів в галузі освіти мала свої позитивні і негативні аспекти, прагматично була направлена на умиротворення антирадянських настроїв, які були притаманні як українцям, так і національним групам радянської країни [15, арк. 96].

Втім, простежується одна важлива складова політики по відношенню до польської спільноти. Відбувається збір анкетних даних де фіксуються такі відомості – прізвище, ім'я по батькові, дата народження, рік вступу до лав комуністичної партії, чи була анкетована особа членом інших політичних партій, професію: цивільну та військову спеціальність, службу в арміях (царській, білогвардійській, РККА, інших іноземних збройних силах), займану номенклатурну

посаду [16, арк. 207-244]. Накопичення таких даних у 1930 – х буде підставою для здійснення репресій, адже у багатьох анкетах вказувалася служба у військах, які вважалися ворожими по відношенню до більшовицького режиму.

Цікавим за змістовним наповненням є лист від ЦК КП(б) У до польського бюро Вінницького окружного комітету під грифом «Цілком таємно» [17, арк. 63-64]. Процитую окремі положення щодо діяльності бюро: «Звертаємо увагу товаришів щодо необхідності використання в антиклерикальній агітації низки фактів, які би дискредитували польське католицьке духовенство. В першу чергу необхідно висвітлювати шпигунську діяльність католицького кліру, його роль як агентури польського уряду та польського генерального штабу. Задля ілюстрації варто використати лист ксьондза Федукевича до римського папи, опублікований в газеті «Правда» за №262 від 18 жовтня 1924 р. і в газеті «Серп» за №35 від 28 .XI. 1924. Звертаємо також Вашу увагу на матеріали про уповноваженого польської делегації в Ленінграді ксьондзові Уссусі.

Варто розлого використовувати в агітації факт публічного зречення від духовного сану ксьондза Хщоновича, що мав місце у Вітебську.

Звертаємо Вашу увагу на максимальну дискредитацію Польського католицького кліру в громадській думці публікуючи ці матеріали у місцевих газетах «Млот», «Серп», «Гвязда Млодзежі» та в усній агітації.»

У документі наголошувалося на фіксуванні можливих фактів контрреволюційної діяльності ксьондзів та негайного інформування місцевих партійних органів та ДПУ [18, арк. 14].

Однак було і застереження – не допускати масових репресій по відношенню до католицького духовенства, бути максимально коректними проводячи атеїстичну пропаганду, аби не зумовити масові невдоволення серед польської громади.

Звіт польського бюро Подільського губернського комітету КП (б) У характеризував стан настроїв поляків:

- НЕП посилює націоналістичні тенденції;
- Польська громада перебуває осторонь від суспільного життя;
- Арешти класових ворогів з числа поляків сприймаються як переслідування за національною ознакою;
- Окремі партійні керманичі негативно ставляться до створення польських шкіл [19; 20].

Відповідно вищим партійним керівництвом УСРР перед польським бюро Подільського губернського комітету КП (б) У було поставлено завдання:

- Здійснювати заходи по розшаруванню польської громади, порушувати їх єдність;
- Спрямовувати зусилля на створення колективних сільських господарств підконтрольних місцевим партійним осередкам;
- Заохочувати перехід польської інтелігенції на бік партії.
- Конкретизувалися завдання перед партійними комітетами на місцях:
- Вивчення соціального складу поляків;
- Боротьба проти антирадянського і куркульського впливу на пролетаріат;
- Посилення антирелігійної пропаганди і боротьби з католицьким духовенством;
- Поділля – прикордонний регіон, тому особливо посилена робота серед поляків;
- Посилена пропаганда інтернаціоналізму та класової солідарності [21].

Польські секції і бюро позбавлені права ініціативи під строгою забороною, лише виконання розпоряджень з центру.

Таким чином, більшовицька політика коренізації мала подвійні стандарти – з одного боку декларувалася політика лояльності до національних громад, створювалися зовнішні ознаки повноправного освітнього і культурного життя. З іншого – до польської та німецької громад ставлення було явно ворожим, аналіз документів вказує на острах більшовицької влади перед польської спільнотою, очікування майбутньої війни та передбачування виступів поляків проти радянської влади, підготовку даних для розгортання цілеспрямованих карально-репресивних заходів. Яскравим прикладом такого ставлення є зріз по органам національного самоврядування і освіти у 1930 рр. Станом на 1934 р. по Вінницькій області - 74 польських сільських ради, у 1932 р. - 245 польських шкіл. А вже на 1935 р. – 35 польських шкіл, 134 польських вчителя із 430 у 1935 арештовані, залишилось 14 польських сільських рад, які наступного року будуть ліквідовані під формулюванням, що були штучно вигаданими [22].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Калакура О., Бєлашова К. Пішаки у політичній грі/ О. Калакура, К. Бєлашова // Відродження – 1994 - №7 – С.68 - 79.
2. Міронова І. С. Національні меншини України / І. Міронова. — Миколаїв: Видавництво Миколаївського державного гуманітарного університету ім. Петра Могили, 2006. — 464 с.
3. Журба М. Радянські громадські організації національних меншин УСРР в період непу / М. Журба // Київська старовина. — 2000. — №5. — С. 141–145.

4. Лисий А. Одісея ксьондза Левінського./ А. Лисий// Історія релігії в Україні: науковий щорічник. – Львів: «Логос», 2010. – Книга І. – с. 529-535.
5. Войнаровський А. Освіта національних меншин Поділля в 20-х роках XX ст. А. Войнаровський// Матеріали XXII Всеукраїнської наукової конференції «Освіта на Поділлі: минуле та сьогодення» – Вінниця, 2011. – Вип. 21. – С. 46-48.
6. Чирко Б. Національні меншини в Україні (20– 30 роки XX століття) / Б. Чирко // НАН України, Інститут національних відносин і політології. — К.: Освіта, 1995. — 215 с.
7. Гальченко П. Права національних меншин в Україні/ П.Гальченко// Українське слово. – 1994 - №23 – С.11 - 18.
8. Якубова Л. Етнічні меншини в суспільно-політичному та культурному житті УСРР (20-і–перша половина 30-х рр. XX ст.) / Л. Якубова. — К.: Інститут історії України НАН України, 2006. — 507 с.
9. Єременко Т. Польське національне питання в Україні в 20 – і роки/ Т. Єременко. // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки – 1993 - №3 – С. 80 - 85.
10. Нагорна Л. Радянська національна політика/ Л. Нагорна// Політичні читання – 1995 - №1 – С.163 - 175.
11. Бюллетень Подольского губернского статистического бюро. – Винница, 1925. – 90 с.
12. Коламийченко И. И. На путях социалистической реконструкции / И. Коламийченко. — К.: Наукова думка, 1978. — 281 с.
13. Национальный состав Советской Украины. Статистический справочник. – Харьков, 1925. С. 47 – 49.
14. Бюллетень Народного Комиссариата Внутренних Дел (Харьков). — 1923. – №21.
15. Державний архів Вінницької області, – Ф. 829., – Оп. 1., – Спр. 54., – 184 арк. Винницкий окружной комитет КП (б) Украины Подольской губернии. Агитационно-пропагандистский отдел Польбюро. Протоколы общих беспартийных собраний польского населения.
16. Державний архів Вінницької області, – Ф. 829., Оп. 1., Спр. 191., 392 арк./ Винницкий окружной комитет КП (б) Украины Подольской губернии. Агитационно-пропагандистский отдел Польбюро. Директивы ЦК РКП (б), ЦК КП (б) У, губернского и окружного комитетов партии по вопросам организационной и массово-политической работы среди польского населения.
17. Державний архів Вінницької області, – Ф. 1. - Оп. 1. – Од. зб. 1679. – 114 арк.
18. Державний архів Вінницької області, – Ф. 136. - Оп. 3. – Од. зб. 131. – 17 арк.
19. Державний архів Вінницької області, – Ф. 136. - Оп. 3. – Од. зб. 362. – 284 арк.
20. Державний архів Вінницької області, – Ф.1, - Оп. 1. Од.зб 1695 – 39 арк.
21. Державний архів Вінницької області, – Ф.33. – Оп.1. – Од.зб. 40 – 304 арк.
22. Державний архів Вінницької області (ДАВО) – Ф. 31. - Оп. 1. – Од. зб. 26. – 175 арк.

Voinarovskyi A.V., Mazyr I.V. Polish Community in Podillya of the 1920s in Conditions of the Bolshevik Policy of «Indigenization»

The author analyzes the real essence of Bolshevik policy of indigenization, which was carried out in the Soviet Union, and its specifics on the territory of Soviet Podillya in the 1920-s in relation to the Polish community of the region. The article elucidates declarative slogans and the attempts to realize true intentions. The author reveals the mechanism of information falsification and the attempts to impose the Soviet ideological stamps made by the Polish national media, educational and cultural establishments created by the communist authorities. The main attention is focused on the dynamics of public attitudes of the Polish community.

Keywords: national policy, communist ideology, Polish community of Podillya, the media, indigenization.

Войнаровский А.В., Мазур И.В. Польская община Подолия 1920-х гг. в условиях большевицкой политики «коренизации»

В статье предпринята попытка анализа истинной сущности национальной большевистской политики осуществляемой в СССР, и ее специфику на территории советского Подолья в 1920 - х годах по отношению к польскому сообществу края. Освещены декларативность лозунгов и попытки реализовать истинные намерения, в статье раскрывается как через создаваемые коммунистическими властями польские национальные средства массовой информации, образовательные и культурные учреждения осуществлялась фальсификация информации, делались попытки насаждения советских идеологических штампов. Главное внимание сосредоточено на динамике общественных настроений польского сообщества.

Ключевые слова: национальная политика, коммунистическая идеология, польская община Подолья, средства массовой информации.

Статтю подано до редколегії 6.02.2017 р.

УДК 94: 37 (477. 43/. 44) «192»

О.О. Стадник

ІДЕОЛОГІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОГО ПРОЦЕСУ ТА ПРОПАГАНДИСТСЬКО-АГІТАЦІЙНА РОБОТА ПАРТІЙНИХ СТРУКТУР В ОСВІТНІЙ ГАЛУЗІ У 20-Х РР. XX СТ. (НА МАТЕРІАЛАХ ПОДІЛЛЯ)

У статті на основі джерел та літератури аналізується вплив радянської ідеології на освітній процес та особливості організації пропагандистсько-агітаційної роботи партійних структур в освітній сфері Подільського регіону у 20-ті рр. XX ст.

Ключові слова: ідеологія, суспільна свідомість, агітація, пропагандистська діяльність, освіта, Поділля.

Сьогодні ні в кого не викликає сумнівів, що у загальному прогресі XX – XXI ст. величезне значення має ідеологічний фактор, так як він впливає на свідомість та психологічний настрій у суспільстві. Наразі стає зрозумілим той факт, що в Українській державі після розвалу радянської ідеології до цих пір не створено державної ідеологічної системи, здатної забезпечити єдність суспільства і допомогти владі керуватися державною ідеологічною доктриною у своїй внутрішній та зовнішній політиці. Ідеологи сучасної соціальної системи навіть не роблять спроб проаналізувати ідеологічну ситуацію, яка склалася в країні, звернутися до досвіду минулого. Ця обставина примусила автора зосередитися на історії 20-х – початку 30-х рр. XX ст., коли під керівництвом більшовицької партії формувалася нова ідеологічна система, ядром якої стали ідеї марксизму, втілені в СРСР у ленінізмі і яка з кінця 1920-х рр. отримала назву «марксистсько-ленінська ідеологія».

Розуміючи важливість ідеологічної сфери життя суспільства, більшовики у своїй політиці постійно використовували ідеологічний фактор. У процес формування нової державної ідеології були включені різні фактори і сфери: освіта, виховання, наука, мистецтво, література. Найголовніше місце у боротьбі за побудову «світлого майбутнього» мав відіграти освітньо-виховний процес. Саме завдяки його організації влада мала на меті забезпечити виховання молодого покоління як засобу зміцнення встановленого режиму. Більшовицька доктрина соціалізму з її принципами комуністичної ідеології суспільного розвитку поставила на порядок денний завдання виховати не просто освічену, культурну людину, а й носія тих ідеологічних постулатів, які вони самі сповідували. Освіта в розумінні більшовицького керівництва мала політизуватися до повного узгодження її змісту цілям партії.

Проблеми розвитку освітньої сфери неодноразово привертали увагу дослідників. З початком її становлення з`явилися праці самих партійних діячів Скрипника М., Затонського В., Ряппо Я., Авдієнка М., які намагалися проаналізувати зміст і завдання освіти і виховання в умовах радянського режиму [1]. Згодом у дослідженнях професійних істориків епохи застою йшлося лише про позитивні сторони освітньої політики та культурного будівництва у 20-х – 30-рр. XXст. (праці Гутянського С., Шевчука Г., Ясницького Г. та ін.) [2].І тільки з проголошення незалежності України розвиток «нової радянської освіти» почав досліджуватися з погляду історичної правди. Вийшли праці Кульчицького С., Касьянова Г., ДаниленкаВ., дисертаційні дослідження Липинського В.,Кручека О., Кузьменка М. [3], роботи зарубіжних авторів – Сірополка С. [4], у яких всебічно розглядалися питання будівництва радянської освітньої системи, що служила інтересам партії та формувала комуністичний світогляд. Однак огляд стану наукового вивчення теми дозволяє констатувати, що окремі сюжети задекларованої нами проблеми, особливо її вивчення на регіональному рівні, залишилися поза увагою дослідників. У зв`язку з цим автор поставила за мету проаналізувати навчально-виховний процес з точки зору насадження радянської ідеології та дослідити вплив більшовицької агітації та пропаганди на підростаюче покоління і формування педагогічних кадрів, розкрити її спрямованість і методи на прикладі Подільського регіону.

У 20-х рр. XX ст. перед українським радянським урядом постало завдання – створити якісно нову за ідейним змістом освіту, яка б сприяла формуванню людини, здатної успішно будувати нове суспільство. Для цього було необхідно запровадити нову систему освіти і виховання широких народних мас. Керівництво органами освіти здійснювалося Народним комісаріатом освіти (Губнарос).Подільський відділ губнаросвіти за своєю структурою складався з таких підрозділів: загальний відділ, відділ професійної освіти, відділ соціального виховання,

польське бюро, єврейське бюро, відділ політичної освіти, організаційно-інструкторський відділ, губернське видавництво, архівне управління і відділ постачання [5, арк. 134].

Формування органів народної освіти відбувалося одночасно з процесом утвердження командно-адміністративної системи. А як відомо, тоталітарна диктатура тримається на трьох китах – державному терорі, пропаганді і вихованні. Тому було взято курс на ідеологізацію освіти. На зміну одному духовному рабству приходило інше, в той час як освіта і виховання потребували загальної демократизації, орієнтації на світовий досвід.

У 1921 р. у Харкові було опубліковано «Порадник із соціального виховання дітей», який фактично став конкретною програмою запровадження основних напрямів і принципів реформування шкільної освіти. «Порадник» визначав нову мету освіти – соціальне виховання дитини. Підхід до організації навчання у школі базувався на тому, що діти – це майбутні члени комуністичного суспільства. У постанові пленуму ЦК КП(б)У від 17 жовтня 1922 р. відзначалося, що одним із найголовніших завдань партія вважала радянізацію української школи [6, с.311-313]. Центральні і місцеві органи влади намагалися визначити зміст освіти в новій школі, сформулювати основні вимоги до навчально-виховного процесу. У 1922 р. Всеукраїнська нарада завідуючих губернськими відділами народної освіти, заслухавши доповідь представника Наркомосу УСРР про чергові завдання навчально-виховних установ, прийняла рішення, в якому зазначалося, що для правильного навчання і виховання підростаючого покоління необхідно забезпечити такі умови: остаточне звільнення дитячих установ від будь-якого релігійного впливу; забезпечення дітям всіх націй і національних меншостей навчання їх рідною мовою, а також вивчення у школах української і російської мов; виховання у дітей навичок і умінь суспільно-корисної праці; сприяння розвитку дитячого комуністичного руху; наближення навчально-виховних дитячих установ до життя робітників і селян; застосування марксистського методу у викладанні навчальних предметів; використання революційних традицій у навчально-виховній роботі з учнями (революційні свята, життя революційних діячів, революційні гасла, пісні тощо) [7, с.93].

Оскільки створення радянської школи зажадало корінного перегляду підходів до змісту і методів загальної освіти, це знаходило відображення, насамперед, у нових навчальних планах і програмах, навчальній літературі для учнів, в методичних посібниках для вчителів. Ще у вересні 1920 р. у статті «Практичні постанови пленуму ЦК РКП(б) про реорганізацію Наркомосу» Ленін писав: «Визнати в принципі за необхідне… обов`язкове розширення у професійно-технічних школах предметів загальної освіти і комунізму…» [8, с. 83].

Корінні зміни в зміст освіти та його організацію було внесено у 1923 р., коли в практику школи стали вводитися так звані комплексні програми. Їх ідеологічною підставою були визнані світоглядні ідеї і поняття марксизму більшовицького трактування. Тим самим в основу всього навчально-виховного процесу було покладено жорстку політизацію та ідеологізацію, розгляд людської особистості як засобу для побудови комуністичного суспільства.Інтереси особистості, що формується, практично ігнорувались. Відповідно до цих принципів зміст навчального матеріалу за новими програмами концентрувався навколо трьох тем: природа, праця, суспільство [9, с. 48]. При вивченні дисциплін гуманітарного циклу панували ідеологізація та політизація змісту окремих предметів незалежно від віку учнів. Спільними для усіх років навчання стали комплекси, тематично орієнтовані на нові пролетарські традиції. Так, «Порадник» для кожного класу щороку передбачав спеціальний тематичний комплекс – «Жовтнева революція». Особливо контролювалося викладання історії. Її вивчення відбувалося в курсі суспільствознавства, який було поділено на 7 тем: обмін між містом і селом, обробна промисловість, сільськогосподарська промисловість, історія революційного руху, світове господарство й імперіалізм, імперіалістична війна і революція в Росії та в Україні, радянська влада та радянське будівництво. Згодом предметом вітчизняної історії стала вважатися історія СРСР. Під нею розуміли історію Росії з деякими відомостями про минуле інших республік. Історія України розчинилася у загальному курсі громадянської історії і зникла як окремий навчальний предмет.

Великі сподівання більшовицька влада покладала на підручники як засіб ідеологічної політики і методичного керівництва, яке здійснювала держава по відношенню до молодого покоління. Підручники перетворювалися на один із потужних елементів пропаганди і стали містком від національної школи до більшовицької, яка пропагувала ідеї комуністичної влади.

До підручників, які залишилися з дожовтневих часів, нова влада ставилася вороже, вважаючи, що вони непотрібні навіть за відсутності нових. Таке ставлення склалося не тільки до підручників з предметів гуманітарного циклу, а й до підручників із точних і природничих наук: «Разом з учительством школа унаслідувала і старі підручники, які на 90% ні на що не здатні, більше того – шкідливі. Звідси, трудова школа є новою лише умовно. Старі люди і старі засоби не придатні для того, щоб творити нову велику справу – виховувати комуніста», - відзначалося у звіті Гайсинської повітнаросвіти [10, арк. 5].

При народному комісаріаті освіти УСРР працював науково-педагогічний комітет, який схвалював списки підручників, дозволених для використання. Так, на 1924–1925 навчальний рік було рекомендовано 74 найменування книг для учнів 1 – 7-х класів [9, с. 100].

Не могли більшовики допустити і того, щоб учні читали щось інше, окрім більшовицьких книжок і газет. Тому особлива увага зверталася на рекомендовані принципи комплектації книжкового фонду бібліотек. На кінець 1922 р. у Вінницькому окрузі діяло 8 бібліотек, у яких нараховувалося 21740 книжок [11, арк. 135]. Але в столиці довідались, що бібліотеки Вінниччини переповнені монархічною і антирадянською літературою. Тому Вінницькій губполітосвіті пропонувалося негайно створити трійку представників Губкому, Губполітосвіти і Губвидаву для вилучення вказаної літератури з обігу. Якщо на початку 1920-х рр. в бібліотеках можна було знайти праці Бухаріна та Плеханова, книги з історії України та Поділля, художні твори, книги, альтернативні за змістом, то вже в кінці 1924 р., керуючись установками центру, Губоно розіслало по містах і селах Вінниччини інструкцію по вилученню з бібліотек літератури «антирадянського змісту» [11, арк. 199]. У вересні 1925 р. було опубліковано список книг, які читати заборонялося, в основному тих, які називали «націоналістичними». Відразу ж були створені комісії для вилучення книг, вказаних у списку. Так, з бібліотек Гайсинського округу було вилучено 3528, Тульчинського – 1172, Могилівського – 672 книги [11, арк. 201]. Тепер відділ суспільних наук передбачалося комплектувати так званою ленінською літературою, популярними книжками з історії партії, профруху, радянського будівництва; відділ природознавства був пов`язаний з антирелігійною літературою; відділ красного письменства – з творами на соціальні теми, наприклад, тими, що відтворювали картини революційної боротьби. Із загального списку газет і журналів були позначені ті, що вважалися обов`язковими для передплати, наприклад, «Правда», «Известия», «Комуніст», «Вісті», «Радянське село», журнали «Агітація і пропаганда», «Більшовик України», «Безвірник».

Влітку 1930 р. РНК УСРР ліквідував цілу низку видавництв і створив Державне видавниче об`єднання України (ДВОУ), таким чином, встановивши повний контроль над всією книжковою продукцією.

Основний тягар по навчанню та вихованню підростаючого покоління в дусі марксистсько-ленінської ідеології лягав на плечі вчителів.Саме педагог повинен був встановити зв`язок закладів освіти з партією. Тому ідеологічна позиція вчителів мала надзвичайно важливе значення для радянської влади, адже на них покладалося завдання бути провідниками партійного впливу. Згідно цієї лінії визначалося покликання вчителя. «Вчитель бере найбільш жваву участь у радянському будівництві, впливає на шкільний колектив, на оточуюче населення в бік зміни його ідейності, утворення нового побуту та комуністичного світогляду», - зазначалося слухачам учительських курсів Могилівської округи [12, арк. 11]. Однак вчительство в основній своїй масі не прийняло владу комуністичної партії, залишаючись на старих ідеологічних позиціях. Так, Подільський губком освіти в кінці 1921 р. вказував, що 90% вчителів ще залишаються «політично неграмотними» [13, арк. 325]. Серед вчителів Гайсина було виявлено групу, яка користувалася великим впливом на учнів і «втілювала в життя релігійні і пронизані петлюрівщиною ідеї» [14, арк. 35], а в Сутиському сільськогосподарському технікумі педагоги перешкоджали організації в закладі осередку КСМУ. Серед вчителів Тиврівської дитячої колонії було виявлено всього 2 – 3 чол., які співчутливо ставились до заходів радянської влади [15, арк. 252].

Вчительство було однією з небагатьох сил, яка несла національну свідомість і тому зазнавала утисків з боку влади.За віддану працю в умовах надзвичайно складного матеріально-побутового становища, мізерної заробітної плати, голоду їм віддячували навішуванням ярликів, висилками, конфіскаціями майна, а нерідко і розстрілами, проведенням «чисток» з метою залишити лише «політично грамотних» [12, арк. 95]. Саме таку резолюцію було прийнято на засіданні губнаросвіти, яке відбулося у лютому 1923 р. Того ж року органи ДПУ констатували, що в Гайсинськму окрузі серед педагогів політнеблагодійних нараховується 11,43%, у Могилівському – 6,9% [14, арк. 5-7]. Мали місце переслідування вчителів українських шкіл. Зокрема, у Лянцкорунській волості Кам`янецького повіту у 1921 р. офіційні радянські особи погрожували вчителям за те, що вони проводять навчання українською мовою [16, с.155]. Вчителів звинувачували в буржуазному націоналізмі, в силу якого вони «робили спроби прищепити дітям радянської школи елементи антипролетарської ідеології» [17, арк. 50]. До непокірливих влада застосовувала репресії Так, на Поділлі у 1923 р. було «ліквідовано» ворожу групу вчителів, 25 з них губернська надзвичайна комісія засудила до страти, 56 – до різних термінів ув`язнення, а 25 було звільнено з роботи [18, с. 18]. Отже, вчительство отримало урок від комуністичної влади за свою ідеологічну непокору, за невміння швидко відкоригувати свої погляди щодо вимог радянської влади [19, с.102].

Наступною рисою «контрреволюційності» вчительства було їх соціальне походження. Переважна більшість вчителів Вінницької округи була вихідцями з селянства – 60%, 20% - з

сімей службовців, 10% - з духовенства [20, арк. 164].Партійне і радянське керівництво свідомо розпалювало ненависть до вчителів непролетарського походження. Так, керівники Уланівського району Корецький і Шабота на безпартійній районній конференції обізвали учителів «негодяями» і влаштували обшуки у їх помешканнях [20, арк. 38].За те, що деякі педагоги народилися у сім`ях духовенства, голова Уланівського райвиконкому закликав селян «гнати таких учителів в шию із села», погрожуючи закриттям більшості шкіл у районі [11, арк. 46].

Влада взяла курс на підготовку нових учителів. Важливе значення мало робітничо-селянське походження і відданість комуністичним ідеалам. Педагогічні нахили і рівень знань ролі не відігравали. Основними критеріями для призначення на посаду вчителя було членство в партії чи комсомолу. Інформація про вчителів постійно збиралася шляхом опрацювання анкетних даних, де основне місце відводилося партійній належності та соціальному походженню. Однак офіційні дані засвідчували, що і на середину 1930-х рр. майже 10% педагогів України вважалися «класово ворожими елементами». А в окремих районах їх нараховувалося більше третини. У 1929 р. 92,6% вчителів не належали ні до партії, ні до ЛКСМУ, а тих, хто були членами чи кандидатами КП(б)У, налічувалося всього 3,3% [9, с.40].

Разом з реорганізацією керівництва освітою йшла розбудова органів ідеологічного управління, адже «панування ідеологічної системи викликало потребу в її організаційному закріпленні» [22, с. 327]. Початком розгортання широкої пропагандистської кампанії в освітній галузі стала реформа агітаційно-пропагандистського відділу ЦК РКП(б), проведена у 1921 р. Агітпроп став вищим ідеологічним органом управління всією сферою культури. Його структура була затверджена в листопаді 1921 р. і виглядала так: колегія, до якої входили представники відділів ЦК, Наркомосу, Політуправління РККА, ЦК комсомолу, а також 4 підвідділи – агітаційний, пропагандистський, друку та нацменшинств [23, с. 62].Також було створено Головполітпросвіту та її органи на місцях.

Агітаційно-пропагандистська робота на Поділлі проводилася у багатьох формах – обговорення з`їздів партії на нарадах та конференціях педагогічних працівників, відвідування лекцій, гуртків, клубів, проведення єдиних політінформацій, поширення агітаційних матеріалів, проведення індивідуальних бесід. Про виняткове значення пропаганди для більшовицької влади свідчить хоча б той факт, що за видатковими статтями кошторису Вінницької окружної філії товариства «Геть неписьменність!» на закупку олівців, зошитів, щоденників для утримання ліквідпунктів виділялося 141,93 крб., а на проведення агітаційної роботи – 200,80 крб. [24, арк. 143].

Велику увагу радянські і партійні структури приділяли пропагандистсько-агітаційній роботі серед вчительства Вінниччини. Весною 1921 р. відбулися скликані повітвиконкомами учительські конференції з серією доповідей на загальнополітичні теми, які мали на меті залучити найширші кола освітян до радянського будівництва. У серпні 1923 р., як повідомляв Подільський губком КП(б), такі конференції були проведені по всіх районах [25, арк. 116]. У Шепетівському окрузі на них не тільки читали загальнополітичні доповіді, а й давали вчителям додому завдання на політичні теми і перевіряли їх виконання. В окружному центрі через такі конференції пройшли понад 800 вчителів. Крім того, було організовано 8 шкіл по ліквідації «політнеграмотності» серед вчителів [26, с. 35–39]. У 1924 р. в Подільській губернії через різноманітні гуртки по вивченню марксистсько-ленінської теорії, короткотермінові курси політосвіти пройшли перепідготовку 3962 вчителі [27, с. 132]. Крім того, для вчителів були сформовані спеціальні бібліотеки марксистської літератури, яку їм належало опрацювати самостійно, а потім відзвітуватись на конференції [28, с. 85].

Поряд з пропагандою марксистсько-ленінської ідеології радянською владою була розгорнута широка антирелігійна пропаганда. Глибока історична релігійність українського народу потребувала добре спланованих форм атеїстичної агітації. Це було закономірно, адже всі найважливіші події життя людини – від народження до смерті – не відбувалися без участі священика. Одна проповідь священика важила більше, ніж десятки лекцій різних агітаторів. Духовенство розглядали як «агітпроповідників», які розкладали суспільство [29, с. 296]. Священнослужителів звинувачували в антирадянській спрямованості, провокативній агітації, націоналізмі, бандитизмі. Тому влада не могла допустити, щоб релігія втручалася у навчально-виховний процес. У листі секретаря Вінницького окружкому відзначалось: «Відмічається посилення активності попів, які прагнуть собі повернути права в галузі освіти мас. Такого роду факти мають місце у Могилівському районі, де попи набирають собі по 2 – 3 дитини і навчають їх письменності» [30, арк. 2].Освітянам забороняли будь-які зв`язки з релігійними організаціями. Так, у квітні 1923 р. завгубнаросвіти Орлик видав наказ: «Категорично забороняю учням та вчителям всіх шкіл Поділля брати будь-яку участь у релігійних відправах як в церквах, так і в костьолах, і в синагогах, в противному разі мною буде негайно звільнено школу від такого елементу, а завідуючих школами притягнено до відповідальності» [31, с. 162].

«На трудову школу покладалося також завдання антирелігійної пропаганди, і з цією метою серед учнів створювалися антирелігійні організації, щоб втягнути дітей у боротьбу з тими, хто вірує в Бога, посіяти розлад між батьками та за всяку ціну прищепити дітям матеріалістичний світогляд» [32,т с. 79], так як непоодинокими були випадки, коли батьки не пускали своїх дітей до школи, оскільки антирелігійна пропаганда у навчальних закладах викликала у них велике незадоволення. Під час релігійних свят діти залишалися вдома, тобто традиційне родинне святкування для учнів було більш значущим, ніж навчання у школі. З огляду на це, місцеві органи наросвіти, спілки Робос та ЛКСМУ мали проводити кампанії за добровільну відмову учителів та учнів від відпочинку у дні релігійних свят. Натомість було запроваджено систематичне відзначення нових пролетарських свят. Ідеологічно обгрунтоване святкування відповідно до шкільних програм стало звичним явищем шкільного життя. Оскільки основною ідеєю проведення революційних свят стала пропаганда комунізму, навіть традиційні національні свята інтерпретувалися саме з такої точки зору. Так, Шевченківське свято прив`язувалося до лютневої революції, а поет виступав як борець проти царя і поміщиків, революція ж трактувалася як початок здійснення заповітів Шевченка. На свята готувалися стінгазети, тематичні малюнки, гасла, обов`язковою вважалася участь у загальних мітингах та демонстраціях. Дуже часто на святкуваннях були присутні партійні, урядові діячі, які не пропускали можливості проголошувати перед численною аудиторією палкі промови політично-культурного змісту. Проте, як свідчать відгуки на сторінках періодичних видань, для дітей такі святкування не були привабливими, вони втікали, і це були непоодинокі випадки.

Для позбавлення впливу на молодь батьків – носіїв чужого світогляду велика увага приділялася створенню та діяльності дитячих та юнацьких організацій, які перебували під повним контролем комуністичних молодіжних органів – «Юнтрудармії», «Молодого Спартака», «Юних комуністів», «Дитячого інтернаціоналу», «Дитячої ради робітничих депутатів». У жовтні 1924 р. ЦК ЛКСМУ провів Всеукраїнську нараду з питання піонерської роботи. Відзначалося, що у Вінницькій окрузі восени 1924 р. було лише 15 піонерських загонів, вказувалося на необхідність уживання заходів для збільшення членів організації [33, с .25].Завдяки проведеній роботі на квітень 1925 р. Вінницька округа нараховувала вже 65 піонерських загонів, вони об`єднували 4120 чол. [33, с.51]. До вступу у піонерську організацію дітей заохочували всіма способами. В окремих школах краю за належність до неї ставили кращі оцінки [34, арк. 40]. У той же час велася неприкрита боротьба з дитячими організаціями, які будувалися на інших ідеологічних засадах – національних, релігійних, спортивних. Так, у Тульчині за участь у національному русі зі школи виключили 8 учнів [35, арк. 294]. Навіть у дошкільних дитячих установах відбувалися перевірки методичних матеріалів, книжок і малюнків. У резолюції Вінницького обкому партії застерігалося: «Треба звернути увагу на дошкільну літературу, в якій є щось із 30 малюнків, і малюнки такі, що перша половина голуба, а друга – жовта, звичайно ці малюнки не завжди такі, але в дошкільній літературі завжди так, що зверху голубе, а знизу жовте – ми знаємо, що це жовто-блакитний петлюрівський прапор». Постанова вказувала на те, що малюнки в дитячих книжках треба давати лише контурами, а дитина сама мусить здогадатися, що мається на увазі. Тільки так буде проводитись активна творча робота, спрямована на розвиток розуму дітей [35, арк. 26].

Виховання в дусі марксистсько-ленінської ідеології продовжувалося і під час позакласної та позашкільної роботи у формах участі дітей у різних гуртках, добровільних товариствах, клубах для молоді, при відвідуванні лекцій, бібліотек, народних читань, кінематографу, музеїв, проведенні екскурсій. У позашкільній роботі з учнями все більше місця відводилося піонерській та комсомольській організації, а зміст і форми діяльності позашкільної освіти протягом досліджуваного періоду еволюціонізували і «вдосконалювалися» у напрямі ідеологізації і уніфікації і перетворилися на політосвіту.

На початку 1930-х рр. оформилася єдина система освіти радянського зразка. У липні 1930 р. ЦК ВКП(б) ухвалив постанову «Про загальне обов`язкове навчання». Принцип обов`язкового навчання дозволяв не залишити поза впливом комуністичної ідеології жодної дитини.

Отже, ідеологічна діяльність партії в галузі освіти та організації навчально-виховного процесу була спрямована на формування принципово нового світогляду, головними складовими якого мали стати класові цінності, пролетарські інтереси, повна відданість режиму, переконаність у радянському розвитку суспільства як єдино можливому. Навчання у школі акцентувало увагу учнів на комуністичне майбутнє, ігноруючи, навіть заперечуючи національне минуле українського народу або ж трактуючи його відповідно до радянських реалій. Консолідація суспільства в освіті закладалася на основі нової радянської, комуністичної ідеології.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Скрипник М. Підручник як знаряддя комуністичного виховання // Радянська освіта. – 1931. - №1. – С. 26 – 32; Затонський В. До радянського вчителя // Радянська освіта. – 1923. – ч. 1. – С. 6 – 14; Ряппо Я. П. Народна освіта на Україні за десять років революції / Я. П. Ряппо. – Х.: ЦСУ, 1927. – 121 с.; Авдієнко М. О. Народна освіта на Вкраїні / М. О. Авдієнко. – Х. :ЦСУ, 1927. – 101 с.
2. Гутянський С. Здійснення ленінських принципів в народній освіті на Україні / С. Гутянський – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – 108 с.; Шевчук Г. Культурне будівництво в Україні в 1921 – 1925 роках / Г. Шевчук. – К.: Вид –во АН УРСР, 1963. – 432 с.; Ясницький Г. Розвиток народної освіти на Україні (1921 – 1932 рр.) / Г. Ясницький – К.: Вид-во КДУ, 1965. – 256 с.
3. Кульчицький С . В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919 – 1928) / С. В. Кульчицький – К.: Основи, - 396 с.; Касьянов Г. В., Даниленко В. М. Сталінізм і українська інтелігенція 1920 – 30-х рр.: соціальний портрет та історична доля / Г. В. Касьянов, В. М. Даниленко – К.: Либідь, 1992. – 344 с.; Липинський В. В. Стан і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-ті роки: Автореф. дис. д-ра іст. наук. – Х., 2001. – 39 с.; Кручек О. Л. Культура в УСРР в 1920 – 1923 рр. як об`єкт державної політики: Дис. канд. іст. наук. – К., 1997. – 176 с.; Кузьменко М. Науково-педагогічна інтелігенція в УСРР 20-х – 30-х років: соціально-професійний статус та освітньо-культурний рівень / М. М. Кузьменко – Донецьк: Норд-Прес, 2004. – 455 с.
4. Сірополко С. Історія освіти в Україні / С. Сірополко – К.: Наукова думка, 2001. – 912 с.
5. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО), ф. р. 254, оп. 1, спр.154.
6. Історія української культури. Збірник документів і матеріалів / Упоряд. Б. І. Білик. – К.: , 2000. – 605 с.
7. Гриценко М. С. Розвиток радянської школи на Україні. – К., 1958. – 71 с.
8. Ленін В. І. ПЗТ. – К.: Вид-во політичної літератури України. – 1973. – Т. 42.
9. Борисенко В. Й., Телегуз І. О. Національна освіта і формування української модерної нації у 1921 – 1934 роках: європейські тенденції та радянські реалії / В. Й. Борисенко, І. О. Т елегуз – К.: Нац.-пед. ун. ім. М. П. Драгоманова, 2012. – 156 с.
10. ДАВО, ф. П. 29, оп. 1, спр. 267.
11. ДАВО, ф. 254, оп. 1, спр.197.
12. ДАВО, ф. 254, оп. 1, спр.594.
13. ДАВО, ф. 254, оп. 1, спр.5.
14. ДАВО, ф. П. 1, оп. 1, спр.57.
15. ДАВО, ф. П. 1, оп. 1, с пр.59.
16. Нестеренко О. А. Українське вчительство Поділля в 1920 – 1930-ті роки: су спільно-політичний портрет // Освіта, наука і культура на Поділлі: Збірник наукових праць – Кам`янець-Подільський: Оіюм, 2003. – Т. 3. – С. 155 – 164.
17. Україна ХХ ст.: Культура, ідеологія, політика. – К.: НАН України, ін-т історії України, 1993. – 265 с.
18. Ніколіна І. І. Загальноосвітня школа України в контексті суспільно-політичного життя 20-х – початку 30-х рр. ХХ ст.: Автореф. дис. канд. іст. наук. – Чернівці, 2008. – 20 с.
19. Масненко В. В. Вчительство та становище радянської школи в Україні в першій половині 20-х рр. // УІЖ. – 1990. - №8. – С. 100 – 104.
20. ДАВО, ф. П. 29, оп. 1, спр. 183.
21. ДАВО, ф. П. 29, оп. 1, спр.35.
22. Маркс К., Энгельс Ф. Избранные произведения. – М.: Госполитиздат, 1952. – Т. 2.
23. Справочник партийногоработника. – М.: Изд. отд-е ЦК РКП(б), 1922. – Вып. 2. – 336 с.
24. ДАВО, ф. П. 29, оп.1, спр.267.
25. ЦДАГО, ф. 1, оп. 2, спр.1701.
26. Соціалістичне будівництво на Хмельниччині. 1921 – 1941. Документи і матеріали. – Львів: Каменяр, 1989. – 207 с.
27. Нариси історії Хмельницької обласної партійної організації. – Львів Каменяр, 1972. – 270 с.
28. Ткачова Л. Інтелігенція радянської України в період відбудови основ соціалізму / Л. Ткачова – К.: Наукова думка, 1985. – 192 с.
29. Церква і церковна єдність. Документи і матеріали. 1899 – 1994. / Упоряд. А. Кравчук, О. Гайова. – Львів: Свічадо, 1995. – Т.1. – 524 с.
30. ДАВО, ф. П. 29, оп. 1, спр.77.

Stadnyk O.O. Ideologization of Educational Process and Propaganda Activities of the Party Structures in the Education Sector in the 1920s (on Podillya materials).

The paper studies the historical sources and literature and examines the impact of Soviet ideology on the educational process and the specifics of the organization of propaganda activities of the party structures in the sphere of education in Podillya region in the 1920s.

Keywords: ideology, public consciousness, agitation, propaganda activities, education, Podillya.

Стадник Е.А. Идеологизация учебно-воспитательного процесса и пропагандистско-агитационная работа партийных структур в образовательной отрасли в 20-е гг. XX в. (на материалах Подолья).

В статье на основании источников и литературы анализируется влияние советской идеологии на учебный процесс, а также особенности организации пропагандистско-агитационной работы партийных структур в сфере образования Подольского региона в 20-е гг. XX в.

Ключевые слова: идеология, общественное сознание, агитация, пропагандистская деятельность, образование, Подолье.

Статтю подано до редколегії 3.01.2017 р.

УДК 94 (477.43/44):329.8

С.А. Гула

ОРГАНИ ДПУ УСРР І ПАРТІЙНО-РАДЯНСЬКІ СТРУКТУРИ В ЗДІЙСНЕННІ ДРУГОГО «ВОЄННО-КОМУНІСТИЧНОГО ШТУРМУ» НА ПОДІЛЛІ (1928-1930 РР.)

У статті розглянуто різні аспекти взаємовідносин органів ДПУ з партійно-радянськими структурами Поділля на початковому етапі другого «воєнно-комуністичного штурму».

Ключові слова: взаємовідносини, ДПУ, партійні осередки, Поділля, доповідна записка, політичний стан, директива, хлібозаготівлі, колективізація, розкуркулення.

У процесі зміцнення радянської влади та формування сталінської диктатури, визначальну роль відіграли органи ДПУ-НКВС. Ці структури використовувалися вождями Компартії для реалізації політичних та економічних кампаній, знищення ідеологічних конкурентів, реальних та потенційних опозиціонерів.

На нашу думку, період з 1928 до 1938 рр. став завершальним етапом легітимізації більшовицької влади та формування одноосібної диктатури Сталіна. Розпочавши другий «комуністичний штурм», що передбачав остаточне придушення селянського опору через колективізацію та розкуркулення, Й.Сталін завершив його масовим терором проти інших верств суспільства, які практично чи теоретично могли б чинити опір [1].

Провідну роль у реалізації такої політики відіграли радянські органи державної безпеки, які були ефективним інструментом виконання директив Кремля. Варто зазначити, що ці структури не були якимось відокремленим явищем у системі управління державою. Діяльність органів держбезпеки передбачала постійну взаємодію з компартійно-радянськими структурами. Дослідження такої взаємодії стало метою нашої статті.

Ця проблема знайшла відображення в окремих наукових дослідженнях та розвідках. Проте висвітлювалися такі взаємовідносини частково, наприклад, в контексті дослідження терору та репресій [2] , суспільних трансформацій [3], реалізації політичного курсу Кремля [4], різноманітних злочинних кампаній більшовиків [5] тощо. Також взаємодія чекістів та партійних органів подавалася крізь призму вивчення суспільно-політичних настроїв населення та його реакції на заходи комуністичної влади [6]. Співпрацю партійно-радянських органів та каральних структур охарактеризовано в руслі вивчення окремих напрямків роботи ДПУ, наприклад, інформаційно-аналітичної, агентурної тощо [7]. Проте досліджень, присвячених взаємовідносинам органів радянської безпеки та партійної номенклатури, все ж досить мало [8]. Крім того, більшість праць охоплюють загальноукраїнський чи загальносоюзний контекст проблеми. При цьому регіональний (місцевий) контекст проблематики залишається поза увагою. Проте взаємозв'язки між партійними та чекістськими структурами існували не лише у вищих владних колах. Навпаки, співпраця між спецслужбами та партосередками на місцях мала інтенсивніший характер. На підлеглі структури покладалася відповідальність за безпосереднє виконання директив вищепоставлених керівників.

Взаємовідносини між партійними органами та ДПУ реалізовувалися в двох ключових напрямках: перший – це їх взаємне інформування, другий – спільні практичні дії, що спрямовані на виконання поставлених завдань.

Для ефективної реалізації директив, координації масштабних політичних та господарських кампаній, депортацій, репресивних акцій, проводилися спільні засідання керівників територіальних апаратів органів держбезпеки і місцевих партійних комітетів. Відбувалася безперервна інформаційна забезпеченість місцевих партійних і радянських органів.

Інформування проводилося двома шляхами: 1) заслуховуванням доповідей і звітів запрошених керівників центральних і місцевих органів державної безпеки; 2) направленням в парткоми та виконкоми доповідей, звітів, оглядів [9, с. 183].

Відновлення в 1927-1928 рр. хлібозаготівельної політики, яка багато в чому нагадувала практики «воєнного комунізму», призвело до нової кризи суспільно-економічних відносин на селі. Вільне господарювання селянина періоду НЕПу тепер змінилося на повсюдне регулювання економічного життя – влада вказувала кому, коли, скільки і за якою ціною повинна реалізовуватися продукція. Більше того розпочалися справжні реквізиції продовольства та репресії проти тих, хто не бажав здавати хлібне збіжжя державі за економічно збитковими цінами. Важливо те, що влада розуміла причини селянського опору хлібозаготівлям – низькі державні закупівельні ціни, відсутність промислових товарів, бажання селян перестрахуватися на випадок недороду [10, арк. 53-54].

Обставини вимагали постійної координації дій органів ДПУ та партійних осередків. Виникали критичні та непередбачувані ситуації, які потребували як політичного так і силового втручання. Різко збільшилися антирадянські настрої, що призводило до різних форм опору та боротьби селян проти заходів влади. Почастішали випадки терористичних актів, якими влада вважала підпали, крадіжки, побиття і вбивства голів сільрад, членів хлібозаготівельних комісій та представників КНС тощо. Для вчасного реагування та ліквідації негативних наслідків для влади партійні структури здійснювали постійний моніторинг поточних кампаній як по партійній вертикалі – через звітність нижчестоящих осередків, так і по інформаційній лінії ДПУ. Оскільки майже усі економічні кампанії радянської влади мали політичний характер, то закономірно, що діалог вівся у площині інформаційного забезпечення партосередків про політичний стан тієї чи іншої місцевості. Термін «політичний стан» включав у себе цілу низку ознак та показників, за якими здійснювалася характеристика об’єкта моніторингу. Сюди входили аналіз щодо кількості виступів проти радянської влади, відвертої чи прихованої агітації, активного та пасивного опору. Окремим пунктом характеризувалася поведінка таких соціальних категорій на селі як бідняків, батраків, середняків. Акцентували увагу на їх взаємодії з заможним станом – куркулями, а також на їх ставленні до радянської влади як на місцях, так і в цілому по республіці.

Така інформація була вкрай важлива для прийняття місцевими партійними діячами відповідних рішень у різних напрямках роботи, наприклад, виконання тих же планів хлібозаготівлі, колективізації, землевпорядкування, державної позики, компанії з перевиборів місцевих рад тощо.

Багато приватних торговців були змушені здавати патенти на торгівлю, адже поряд із директивними вказівками влади здавати зерно лише до кооперативних органів за твердими цінами органами ДПУ застосовувалися репресивні заходи – арешти із конфіскацією зернохліба. У м. Брацлав на початку 1928 року до фінінспекції здано 20 патентів із заявами про припинення торгівлі [11, арк. 2]. Аналогічно було і у м. Тульчин, де станом на 30 січня 1928 р. чимало торговців також поздавали свої торгові патенти [12, арк. 5].

Типовою була доповідь начальника Вінницького окружного відділу ДПУ М.Б. Корнєва про політичний стан села за лютий 1928 р. У ній зазначалося, що для покращення хлібозаготівельної кампанії органами ДПУ та прокуратурою було вжито заходів репресивного характеру (яких саме не повідомлялося, але зрозуміло, що це були арешти), і цим самим «приватник був вчасно знятий з ринку» [13, арк. 13, 69-70]. Такі результати корелювалися з партійними директивами для чекістів – «підсилити роботу по виявленню спекулянтів із застосуванням заходів адміністративного впливу до організаторів спекуляцій» [14, арк. 158]. Ситуація для населення ускладнювалася тим, що кооперативні органи продавали широкий асортимент дефіцитних товарів лише в обмін за хліб, і ті селяни, котрі здали усі «залишки», фактично залишалися без товарів першої необхідності [15, арк. 28].

В іншій доповіді 19 червня 1928 р. на закритому засіданні бюро Вінницького ОПК КП(б)У «Про політичний стан округу і ліквідацію спроби збройного повстання у Вороновицькому районі» відзначалася загальна напруженість на селі округу. Під час слідства планувалося встановити соціальне походження та політичне минуле фігурантів справи. Бюро постановило районній парторганізації вчасно реагувати будь-які «прояви» партійним шляхом, а у разі потреби інформувати органи ДПУ. Райпарткомам доручено активніше вивчати політичні настрої серед селянства, звертати особливу увагу на райони, де в минулому було найбільше скупчення «ворожих політичних кримінальних елементів» [16, арк. 13-14].

У результаті розслідування з’ясувалося, що повстанці з навколишніх сіл на чолі з колишнім петлюрівським отаманом Кіндратом Саваринським, у смт. Вороновиця планували розгром партійних і радянських установ, міліції, звільнення заарештованих селян, залучення на свою сторону «територіальних військ», поширення повстання на інші райони. У разі невдачі повстанці планували прорватись до Польщі. Повстання ліквідовано на етапі підготовки до збройного нападу. Окрім зброї було вилучено листівки із закликом: «Хто не бажає згинути з

голоду, тягнути більшовицьке ярмо і відробляти їм кріпосне право – до зброї». Листівки підписані: «Спілка визволення України» [17, с. 196-197]. Ця подія викликала резонанс у верхах республіканського правління – В.Балицький надіслав Л.Кагановичу меморандум про цю повстанську організацію у Вороновиці [18, с. 177].

На засіданні бюро Вінницького окружкому КП(б)У від 10 серпня 1928 р. обговорювалося вбивство сількора в с. Головчинцях Жмеринського району. Відмічено, що у селі напружений стан і негативні політичні настрої, що потягло за собою збільшення політичних ексцесів таких як убивство, грабунки, підпал. Серед директив цього засідання було доручення начальнику ДПУ підготувати на наступне засідання інформацію про політичний стан Вінницького округу [19, арк. 47]. Це було звичною практикою. Так, на позачерговому засіданні бюро Вінницького окружкому КП(б)У від 27 вересня 1928 р. були ухвалені рішення про скликання позачергового засідання бюро, присвяченого висвітленню політичного стану округу та про політико-моральний стан частин 24-ї та 96-ї дивізій. На цьому засіданні після заслуховування інформації начальника Вінницького окружного ДПУ М.Б. Корнєва (змісту доповіді, на жаль, не віднайдено) вирішили, що необхідно періодично заслуховувати повідомлення окрвідділу ДПУ. Передбачалося створити комісію у складі М.Б. Корнєва, секретаря ОПК І.А. Сапова та ін. для розробки практичних пропозицій, що зазначені у доповіді [20, арк. 99-101].

На іншу аналогічну доповідь М.Б. Корнєва бюро прийняло резолюцію, в якій констатували зростаючу активність куркульського елементу на зрив нормальної роботи радянських органів, посилення діяльності «контрреволюційних та петлюрівських елементів, посилення впливу ксьондзівсько-клерикальних елементів» тощо. У підсумку бюро ОПК схвалило роботу окрвідділу ДПУ і його оперативні заходи, зазначив необхідність такі продовжувати та посилювати [21, арк. 124-126].

Окрім звичної інформації у політичних оглядах про настрої певних категорій населення – селянства, робітників, службовців, інтелігенції, – пріоритетними були свідчення про політичний та моральний стан військовослужбовців. Настрої червоноармійців постійно вивчалися, бо чимало з них надавали допомогу в тих же хлібозаготівлях чи колективізації. Така участь була різною – від агітатора до члена буксирної бригади та участі в придушенні повстань. У щомісячних зведеннях органів держбезпеки можна простежити динаміку «позитивних» або «негативних» настроїв червоноармійців відносно вищезгаданих кампаній.

Важливим фактором, який впливав на відношення солдата до поточних політкампаній, було листування зі своїми рідними. У них батьки, друзі, односельчани писали червоноармійцям про ті реалії, які панували на той час у їхньому селі та часто різнилися з тим, про що їм розповідають на політзаняттях або висвітлюють у пресі. Характерними були такі настрої: «Чому в період з 1924 р. по 1927 р. жилося легше і хліба вистачало і селянин спокійно свій хліб міг продати на ринку», або інший: «…Наприклад: в газетах пишуть, що хліб начебто селяни віддають добровільно, а це неправда, така ж неправда як повідомлення про червоні обози. Це все робиться через примус – / червоноармієць Трусов, селянин, середняк» [22, арк. 143-143 зв.]. З 1929 р. в аналітичних матеріалах відмічається посилення притоку листів з небажаним змістом [23, арк. 86-87].

Ситуація на селі та в містах постійно загострювалася. Наприклад, повідомлялося, що у зв'язку з поганим хлібозабезпеченням міста Бар, виникали бунти та поширювалися анонімні листівки антирадянського змісту: «Великі досягнення за 10 років Рад-Влади, привели нас на великий шлях очереди за хлібом», «Хлібозаготовка приводить до голоду» [24, арк. 14].

Інформаційні матеріали рясніли свідченнями про численні випадки голодування населення спричиненого хлібозаготівлями [25, арк. 222-223; 26, арк. 66]. Дані про такі факти надсилалися як по партійній лінії, так і по інформаційному каналі ДПУ. У зведенні начальника ОДТВОДПУ ст. Жмеринка Грицюка «Про політичний стан ОДТВОДПУ ст. Жмеринка за період з 15 травня по 15 червня 1928 р.» зазначено, що «Хлібна криза відчувається по всій ділянці ОДТВОДПУ Жмеринка і в прилеглій на 15 верств смузі відчуження. Хлібні черги – звичне явище по всій ділянці» [27, арк. 99]. По окремих селах голодували бідняки [28, арк. 63, 105].

У 1929 році суспільно-політична напруга на Поділлі зростала. Так, проти землевпорядкування повстало кілька сіл Чернівецького району. На арешти міліції населення відповіло мітингом біля райвідділу, в якому брало участь біля 200 осіб. Були випадки побиття землевпорядників та нищення їхніх інструментів. Опір у с. Володієвці цього району чинили біля 800 осіб, переважно жінки. Зважаючи на протести, кампанію землевпорядкування було відкладено, а органи ДПУ на організаторів протестів завели агентурну розробку під назвою «Земля» [29, арк. 48-49 зв.].

Не зменшувалася гострота хлібної проблеми. Ті люди, які ще мали запаси хліба, намагалися заховати його від насильницького вилучення. У ситуації постійно зростаючої соціальної напруги на селі почастішали теракти проти представників влади та місцевих

активістів [30, арк. 146-147; 31, арк. 7]. Всього за 1929 р. по Вінницькому округу зареєстровано 40 різноманітних терористичних актів [32, арк. 114-117].

Вважаючи недостатньою роботу судово-слідчих органів у плані швидкого реагування на зазначені випадки, у жовтні 1929 р. на засіданні бюро Вінницького ОПК КП(б)У було дано директиви ДПУ і прокуратурі, щоб такі справи розслідувати та передавати до суду в десятиденний термін [33, арк. 227]. До речі, таке розпорядження давалося не вперше. Ще у 1928 р. на закритому засіданні бюро ОПК від 6 грудня після заслуховування інформації секретаря І. Сапова «Про терористичні акти зі сторони куркульських елементів на селі» ухвалено запропонувати прокуратурі, ДПУ та фракції оружного суду справи, що пов'язані з терористичними актами куркулів у терміновому порядку розслідувати і заслуховувати позачергово [34, арк. 18].

На опір хлібозаготівлі більшості селянства влада застосовувала репресивні заходи – опис та продаж майна [35, арк. 147], а також арешти ДПУ [36, арк. 38]. Упродовж річного плану хлібозаготівель за 1928/1929 р. по Вінницькому окрузі було здійснено описів майна 943 господарств, продано майна 303 господарств і передано до суду 229 осіб [37, арк. 187-188].

З початком суцільної колективізації та розкуркулення держава перейшла до відкритої фази війни проти селян: ці дві кампанії проводилися майже одночасно, адже покликані реалізувати єдину мету – зламати селянський опір «сталінському штурму». Процес розкуркулення носив характер військової операції, яку виконувало ОДПУ СРСР. Керівництво відомства розробляло чіткі інструкції та видавало оперативні накази, виконуючи вказівки Й.Сталіна та рішення політбюро ЦК РКП(б). На виконання загальносоюзних наказів ДПУ УСРР 7 лютого 1930 р. видало оперативний наказ ДПУ №42167, в якому містився детальний план проведення операції по виселенню куркулів з України. Всього виселялося 20 тис. сімей, а операція повинна була розпочатися 20-25 лютого 1930 р.

Кампанія з розкуркулення вимагала безпосередньої взаємодії представників партії та органів ДПУ на місцях. У районах створювалися оперативні групи, до складу яких входили начальник – відповідальний працівник ДПУ, уповноважений агентури, уповноважений слідчих органів і потрібна кількість працівників. Начальник опер групи спільно з райвиконкомом складали списки куркулів, які підлягали виселенню. Воно проводилося силами комуністів, комсомольців, робітників, бідняцько-середняцького активу за участю працівників райопергруп, які направлялися в кожне село, де проводилося виселення. Оперативні працівники ДПУ разом із представниками сільрад відправляли виселенців на підводах з речами [38, с. 78-79].

ДПУ слідкувало також за дотриманням порядку виселення. У листі начальника Могилів-Подільського окружного і 24 прикордонного загону ДПУ Р.А. Чирського до місцевого окружкому КП(б)У вказувалося на необхідність дотримання розпорядження центру про забезпечення виселених куркулів і членів їх сімей теплими речами, продовольством на два місяці та найнеобхіднішими інструментами – сокирами, вилами, лопатами. Тут же містилося прохання про видачу на місця відповідної директиви, оскільки були випадки відбирання зазначених речей, а за їх відсутності розкуркулених мали саджати у вагони для виселення коменданти ешелонів [39, арк. 55].

Поряд з цим проводилася активна пропагандистська робота і серед військ ДПУ, які за потреби залучалися для «підтримки» у проведенні цієї кампанії. Починаючи із засідань керівного складу при управлінні комендатур і закінчуючи роботою політпрацівників та комсомольських осередків, активно обговорювалася нова політика партії на ліквідацію куркульства як класу та задачі органів та військ ДПУ у її реалізації [40, арк. 21 зв.]. Також здійснювалися маневри, тренування і навчання діям військ ДПУ з ліквідації повстань та вуличних боїв із повстанцями [41, арк. 39].

Примусова колективізація та розкуркулення увірвали терпець населенню. Катастрофічною для комуністів стала ситуація з 20-х чисел лютого 1930 р., коли цілі райони були охоплені повстаннями, а в багатьох населених пунктах на певний період повністю ліквідовано більшовицьку владу. Почався масовий вихід з колгоспів та розбирання реманенту, худоби, посівного матеріалу тощо. Ситуацію вдалося виправити завдяки втручанню місцевих комуністів, комсомольців та ДПУ. Особливий резонанс викликали події у Шепетівському прикордонному окрузі, де селянські заворушення охопили 13 районів. Для ліквідації виступів у Шепетівку були направлені 20 харківських комуністів і 75 курсантів однієї із шкіл міліції. А 27 лютого в Шепетівку прибув сам голова ДПУ УСРР В. Балицький, за наказом якого в Шепетівку і Козятин були стягнуті війська ДПУ. Процес придушення виступів подекуди переходив у справжні бої. У результаті було вбито 15 представників влади, поранено 32 особи і побито 280, а зі сторони протестуючих втрати вбитими і пораненими склали 49 осіб, 104 були побиті і більше 2-х тисяч заарештовані [42, с.83].

Масовими виступами та повстаннями було охоплено також цілі райони Вінницького, Тульчинського та Могилів-Подільського округів. Наприклад, станом на 18 березня в

Тульчинському окрузі 148 сіл було охоплено повстаннями, які з економічного русла перейшли у політичне – лунали гасла про повалення радянської влади та відновлення УНР і, навіть, царату [43, арк. 60]. Найактивніші виступи селян придушувалися озброєними загонами ДПУ [44, арк. 166].

Після цих подій аналіз ситуації та інформування набрали особливого політичного значення. Тому в доповідних записках характеризувався поточний стан певної території, порівняльний стан з періодом активних виступів, а також динамічні показники колективізації. Показовою в цьому контексті є доповідна записка начальника Вінницького окружного відділу ДПУ від 06 червня 1930 р. №155 на адресу Вінницького окружного комітету КП(б)У «Про стан колективізації по Вінницькому окрузі на 1 червня 1930 року». Цей період характеризувався як період відносної стабілізації. Проте відзначалося, що цілий ряд факторів створювали загрозу росту колгоспного сектора, серед яких – викривлення лінії партії, перегини, командування, слабкість керівних кадрів у колгоспах, безгосподарність, відсутність масової роботи серед бідняцько-середняцьких елементів, слабкі можливості через недостатню матеріальну технічну базу, випадки відсторонення середняків від управління колгоспами, слабка організація праці [45, арк. 79-80].

Наслідки подій лютого-березня 1930 р. були надзвичайно серйозними для курсу колективізації. У звітних матеріалах зазначалося, що станом на 10 серпня 1930 р. по Вінницькому окрузі вихід селян із колгоспів продовжує переважати над вступом до них. А у с. Пеньківці Томашпільського р-ну продовжувалася справжня боротьба проти більшовицьких кампаній – позики, хлібозаготівлі, м'ясозаготівлі тощо.

Ще активніші події розвивалися у с. Вінож Лучинецького р-ну, де 24 серпня 1930 р. відбувся організований протест проти землевпорядкування. У результаті селянського гніву було побито голову колгоспу і тракториста. Повторно сутички відбулися 2 вересня, коли організоване жіноцтво з палицями прогнало з поля представників землемірної комісії та тракториста. Влада це кваліфікувала як «похід проти колгоспного руху» [46, арк. 183]. На кінець 1930 року село продовжувало чинити опір владі та залишалося неспокійним.

Таким чином, взаємовідносини між органами ДПУ та партійно-радянськими структурами мали сталий та інтенсивних характер. З початком відновлення хлібозаготівельних кампаній на партійні та силові органи покладалася відповідальність за успішне виконання усіх вказівок центру. Співпраця полягала в інформуванні та консультуванні партійних осередків про реалізацію заходів влади і безпосередній спільній участі у проведенні господарсько-політичних кампаній. Фіксовані реакції населення на заходи влади – обурення, заклики, погрози, вбивства тощо – вимагали узгоджених дій чекістських і партійних органів. Там, де не допомагала пропагандистська та «масова політична» робота партійно-радянських осередків, там «ефективно» улагоджували ситуацію органи ДПУ.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Кульчицький С.В. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. У 3-х кн. Кн.3 / С.В. Кульчицький. – К.: Темпора, 2013. – 388 с.
2. Подкур Р.Ю., Рубльов О.С. Історіографія політичних репресій в Україні (друга половина 1980-х – 1990-ті рр.) // Політичні репресії в Україні. (1917-1980-ті рр.) Бібліографічний покажчик / Авт. вступ. статей: С.Білокінь, Р.Подкур, О.Рубльов; Упоряд.:С.Калитко, О.Рубльов, Р.Подкур, Л.Шевченко. – К. – Житомир: Полісся, 2007. – С.4-35.; Політичний терор і тероризм в Україні. XIX – XX ст.: історичні нариси / Д.В.Архієрейський, О.Г. Бажан, Т.В. Бикова та ін..; [відповід. ред. В.А. Смолій] – К.: Наукова думка, 2002. – 952 с.; Даниленко В. М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні: 20 – 30-ті роки / В. М. Даниленко, Г.В. Касьянов, С.В. Кульчицький. – К.: Либідь, 1991. – 344 с.
3. Маркова С.В. Суспільні та політичні трансформації в українському селі в контексті формування тоталітарної системи (1917-1933 рр.): монографія / С.В. Маркова. – Кам'янець-Подільський: Видавець ПП Золейко Д.Г. – 2015. – 544 с.
4. Кульчицький С.В. Ціна «великого перелому» / С.В Кульчицький. – К.: Україна, 1991. – 430.; Його ж . Україна між двома світовими війнами (1921-1939 рр.). – К.: «Альтернативи», 1999. – 366 с.; Його ж. Голодомор 1932-1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. – К.: Наш час, 2008. – 424 с.
5. Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932-1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 604 с.; Командири великого голоду: Поїздки В.Молотова і Л.Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932-1933 рр. / За редакцією Васильєва В., Шаповала Ю. – К.: Генеза, 2001. – 399 с.; Подкур р. Колективізація 1930-х рр. очима співробітників органів державної безпеки (На матеріалах Поділля) / Р.Подкур // Вінниччина: минуле і сьогодення. Краєзнавчі дослідження. – Вінниця: ДП ДКФ, 2005. – С. 254-263; Його ж. Органи державної безпеки у становленні однопартійної системи в Україні на

початку 1920-х рр.. (на прикладі Подільського та Полтавського губвідділів ВЧК-ГПУ) // Політичні репресії та голодомори на Вінниччині в ХХ ст. у контексті національної пам'яті. Матеріали обл. наук.-практ. конф. – Вінниця, 2006. – С. 29-48; Петренко В.І. Більшовицька влада та українське селянство у 20–30 рр. ХХ ст.: причини, технології, наслідки Голодомору-геноциду (за матеріалами Поділля) / В.І. Петренко. – Вінниця, 2008. – 320 с.

6. Настрої та поведінка населення Поділля в умовах сталінської революції «згори». 1928-1940:Збірник документів та матеріалів / Авт. вступ. ст.: В.Васильєв, Р.Подкур; Упорядн.: Р.Подкур, В.Васильєв, П.Кравченко, В.Петренко. НАН України. Інститут історії України; Головна редколегія науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією»; Державний архів Вінницької області, відділ по розробці архівів ВУНК-ДПУ-НКВС-КДБ. – К.: Інститут історії України, 2013. – 528 с.; Васильєв В. Віола Л. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930 рр.) / В. Васильєв, Віола Л. – Вінниця: Логос, 1997. – 536 с.; Васильєв В. Селянський опір колективізації в Україні (1930-ті рр.) / В. Васильєв // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – №31. – С.140-150; Капустян Г. Опір українського селянства політиці правлячого режиму наприкінці 1920-х рр.: маловідомий епізод / Г.Капустян // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2003. - №1. – С. 60-65; Його ж. «Надзвичайщина» та селянський опір в Україні (кінець 1920-х рр.) // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. - №31. – С. 21-33.
7. Подкур Р.Ю. Інформаційно-аналітична робота як один з напрямків діяльності спецслужб / Р.Ю. Подкур // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1998. - №1. – С. 342-356; Подкур. Р.Ю. «Вінницький обласний відділ ДПУ повідомляє…» (Суспільно-політичне життя Поділля на початку 30-х років за матеріалами ДПУ) //З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1997. - №1-2. – С. 90-109; Його ж. Реакція співробітників органів державної безпеки УРСР на припинення «великого терору» (листопад 1938-1939) // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2009. - №2. – С. 136-167; Його ж. Збройний виступ як радикальна форма опору радянській владі в УСРР в 1920-ті – початку 1930-х рр. (за матеріалами ВУЧК-ГПУ) // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. - Київ Інститут історії України НАН України, 2005. - №31. – С. 90-102.
8. Дорошко М. Органи ВУЧК-ГПУ-НКВД у здійсненні контролю над компартійно-державною номенклатурою УСРР у 1920-1930-ті роки / М. Дорошко // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2003. - №1. – С.50-59; Подкур Р.Ю. ЧК-ДПУ-НКВД в партійно державній структурі управління СРСР / Р.Ю.Подкур // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. – Вип. 20–21. – К., 2002.
9. Подкур Р., Ченцов В. Документы органов государственной безопасности УССР 1920 – 1930-х годов: источниковедческий анализ / р. Подкур, В. Ченцов; НАН Украины Ин-т истории Украины, Отд. по разработке архивов ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – Тернополь: [б. и.], 2010. – 372 с.
10. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВіО), ф. П. 29, оп.1, спр.387. – 188 арк.
11. ДАВіО, ф. П.33, оп.1, спр.706. – 87 арк.
12. ДАВіО, ф. П.33, оп.1, спр.706. – 87 арк.
13. ДАВіО, ф. П.29, оп.1, спр.367. – 188 арк.
14. ДАВіО, ф. П.29, оп.1, спр.479. – 212 арк.
15. ДАВіО, ф. П.33, оп.1, спр.706. – 87 арк.
16. ДАВіО, ф. П.29, оп.1, спр.369. – 185 арк.
17. Петренко В.І. Більшовицька влада та українське селянство у 20–30 рр. ХХ ст.: причини, технології, наслідки Голодомору-геноциду (за матеріалами Поділля) /В.І. Петренко. – Вінниця, 2008. – 320 с.
18. Васильєв В.Ю. Політичне керівництво УРСР і СРСР: динаміка відносин центр-субцентр влади (1917-1938) / В.Ю.Васильєв. – К.: Інститут історії України НАН України, 2014. – 376 с.
19. ДАВіО, ф. П.29, оп.1, спр.369. – 185 арк.
20. ДАВіО, ф. П.29, оп.1, спр.369. – 185 арк.
21. ДАВіО, ф. П.29, оп.1, спр.369. – 185 арк.
22. ДАВіО, ф. П.31, оп.1, спр.483. – 185 арк.
23. ДАВіО, ф. П.31, оп.1, спр.483. – 185 арк.
24. ДАВіО, ф. П.31, оп.1, спр.379. – 91 арк.
25. ДАВіО, ф. П.29, оп.1, спр.373. – 226 арк.
26. ДАВіО, ф. П.33, оп.1, спр.706. – 87 арк.
27. ДАВіО, ф. П.29, оп.1, спр.373. – 226 арк.
28. ДАВіО, ф. П.29, оп.1, спр.373. – 226 арк.
29. ДАВіО, ф. П.31, оп.1, спр.483. – 185 арк.
30. ДАВіО, ф. П.29, оп.1, спр.480. – 228 арк.
31. ДАВіО, ф. П.31, оп.1, спр.384. – 27 арк.
32. ДАВіО, ф. П.29, оп.1, спр.466. – 133 арк.

33. ДАВіО, ф. П.29, оп.1, спр.480. – 228 арк.
34. ДАВіО, ф. П.29, оп.1, спр.371. – 20 арк.
35. ДАВіО, ф. П.29, оп.1, спр.480. – 228 арк.
36. ДАВіО, ф. П.33, оп.1, спр.913. – 201 арк.
37. ДАВіО, ф. П.29, оп.1, спр.480. – 228 арк.
38. Васильєв В., Віола Л. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930 рр.) / В. Васильєв, Віола Л. – Вінниця: Логос, 1997. – 536 с.
39. ДАВіО, ф. П.31, оп.1, спр.559. – 82 арк.
40. ДАВіО, ф. П.31, оп.1, спр.559. – 82 арк.
41. ДАВіО, ф. П.31, оп.1, спр.483. – 185 арк.
42. Васильєв В., Віола Л. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930 рр.) / В. Васильєв, Віола Л. – Вінниця: Логос, 1997. – 536 с.
43. ДАВіО, ф. П.33, оп.1, спр.1012. – 120 арк.
44. ДАВіО, ф. П.33, оп.1, спр.1013. – 269 арк.
45. ДАВіО, ф. П.29, оп.1, спр.570. – 267 арк.
46. ДАВіО, ф. П.29, оп.1, спр.575. – 192 арк.

Hula S.A. The SPM Authorities of UkrSSR and Soviet Party Structures in the Implementation of the Second «Military-Communist Assault» in Podillya (1928-1930).

The article discusses various aspects of the relationship of the SPM organs with the Soviet party structures of Podillya on the initial stage of the second «military-communist assault».

Keywords: relationships, SPM, party celes, Podillya, memorandum, political status, the directive, grain purchases, collectivization, dispossession.

Гула С.А. Органы ГПУ УССР и партийно-советские структуры в осуществлении второго «военно-коммунистического штурма» на Подолье (1928-1930 гг.)

В статье рассмотрены различные аспекты взаимоотношений органов ГПУ с партийно-советскими структурами Подолья на начальном этапе второго «военно-коммунистического штурма».

Ключевые слова: взаимоотношения, ГПУ, партийные ячейки, Подолье, докладная записка, политическое состояние, директива, хлебозаготовки, коллективизация, раскулачивание.

Статтю подано до редколегії 15.12.2016 р.

УДК 94 (477.43) «1932-1933»

П.М. Кравченко

КАДРОВА ПОЛІТИКА СТАЛІНСЬКОГО РЕЖИМУ В РОКИ ГОЛОДОМОРУ 1932-1933 РР. НА ПОДІЛЛІ

У статті досліджена кадрова політика сталінського режиму в роки Голодомору-геноциду 1932-1933 рр. на Поділлі. Наголошено, що організація штучного голоду і смерть сотень тисяч подолян стала можливою завдяки злочинній діяльності на території краю емісарів більшовицького імперського центру, які були практичними організаторами вбивства людей голодом.

Ключові слова: актив, кадри, голодомор, геноцид, Поділля.

У 1935 р. Й. Сталін виголосив гасло «кадри вирішують усе» [1], що, передусім, означало освоєння імпортної техніки. А загалом кадрова політика більшовиків займала чільне місце у їх діяльності з самого початку захоплення влади, особливо в Україні, на території якої комуністичний режим був встановлений шляхом окупації за допомогою Червоної армії. У зв'язку з цим від правильної кадрової політики, з точки зору режиму, залежав успіх російської більшовицької партії у реалізації мети її діяльності на завойованій території.

Питання кадрової політики сталінського режиму в 1932-1933 рр. вивчають чимало українських істориків. У 2001 р. за редакцією В.Васильєва та Ю.Шаповала у рамках міжнародного проекту вийшло дослідження [2], в основу якого були покладені документи про поїздки Л.Кагановича та В.Молотова в Україну та на Північний Кавказ. Зазначені вище поплічники Сталіна заслужено названі у книзі командирами великого голоду. З останніх важливих публікацій, присвячених темі, варто назвати збірник документів та матеріалів [3], який показує поведінку партійних і радянських керівників України у роки Голодомору.

Процес створення сталінським режимом та особисто вождем українського партійного апарату «під себе» у 1920-1930-х рр. досліджував у своїй монографії В.Васильєв [4]. На численних фактах доведено, що до початку 1930-х рр. Сталін підпорядкував компартію України, яка була безпосередньо керована або ним, або ж за допомогою його ставлеників чи емісарів, що періодично приїздили в республіку. Частина дослідження присвячена подіям того часу на Вінниччині.

Кадрова політика Москви щодо України та окремих її регіонів у 1932-1933 рр. аналізується у другій книзі тритомного дослідження Станіслава Кульчицького [5]. Відомий історик стверджує, що політика більшовиків щодо України мала імперський характер, а росіяни-більшовики, незважаючи на інтернаціоналізм, відчували себе титульною нацією з усіма негативними для українців наслідками [6, с. 325].

Із зарубіжних дослідників виокремимо американського історика Ш.Фіцпатрік, яка, аналізуючи у своєму дослідженні поведінку місцевих керівників СРСР, зазначає, що саме на 1932-1933 рр. припадає найбільша плинність кадрів, що, очевидно, було пов'язано, насамперед, з невиконанням хлібозаготівельних планів. Також звертається увага на велику кількість переведення керівників більш високого рівня (район, область) в інші місця та їх часті звільнення [7, с. 197-199]. Американська дослідниця у своїй іншій праці акцентує увагу на тому, що у 1930-ті рр. по адміністративній драбині піднімались «не тільки майбутні Брєжнєви», але й «величезна кількість напівграмотних дрібних бюрократів, чиє невігластво і пихатість постійно критикувала «Правда» і висміював «Крокодил»… Майже вся радянська бюрократія складалася з недосвідчених людей, що не отримали належної підготовки» [8, с.12.]. Однак, Ш.Фіцпатрік характеризує російський сталінізм, не ставлячи своїм завданням показати специфіку 1932-1933 рр. в Україні.

Книга американського історика Т.Снайдера також розглядає окремі питання керівних кадрів в Україні в роки Голодомору, який вчений визнає геноцидом, тобто свідомим убивством українців [9, с. 73].

У цілому проблема кадрів, які безпосередньо здійснювали голодомор-геноцид на Вінниччині, вимагає подальшого вивчення. У першу чергу це стосується оцінки керівників обласної та районної ланок, голів колгоспів та секретарів колгоспних партійних організацій.

Відомо, хто, як і де створював компартію України, очільниками якої, звісно, були ставленики ЦК РКП (б). Ця традиція, що прикривалася «принципом пролетарського інтернаціоналізму», продовжувалась і в наступні роки: усі керівники компартії України призначались із Москви та проводили політику лише в її інтересах. Лише таким чином можна було контролювати реалізацію ідей і гасел більшовицького режиму, які не сприймалися, у цьому випадку, подільськими селянами з причини невідповідності і заперечення ними традиційного способу життя жителів українського села [10].

Очільники компартії з початку її створення в Україні, завжди призначались Москвою. У 1925 р. генеральним секретарем було призначено Лазаря Кагановича, який, правда, народився в Україні й був одним з місцевих більшовицьких працівників до 1917 р. Та головним було те, що він незаперечно підтримував Сталіна у боротьбі за владу, і мав забезпечити таку ж підтримку з боку української партійної організації [4, с. 141-142]. У значній мірі він зробив це, здійснивши під час свого правління республікою масову заміну кадрів, призначаючи на посади особисто відданих людей [4, с. 180]. Після нього, знову ж таки з подачі Й. Сталіна, у 1928 р. Л. Кагановича на посаді Генерального секретаря замінив Станіслав Косіор, поляк, який теж деякий час проживав на території України в роки революційної діяльності. Та чи достатньо було цього, щоб розуміти Україну? Першочерговим було віддане служіння Сталіну, що в ті роки почало ототожнюватись із вірністю партії та радянській владі [4, с. 187]. Це він буде переконувати Сталіна у квітні 19232 р. в тому, що «будь-які розмови про «голод» на Україні потрібно категорично відкинути» [4, с. 233].

Особливу роль в організації Голодомору-геноциду 1932-1933 рр. зіграв поплічник Й. Сталіна Павло Постишев, етнічний росіянин, призначений вождем 2-м секретарем ЦК КП(б)У у 1933 р. Своєрідність ситуації полягала у тому, що він, будучи одночасно секретарем ЦК ВКП(б), контролював діяльність республіканських керівників України, зокрема – Генерального секретаря С.Косіора. Саме Постишев координував діяльність партійно-радянського апарату в Україні під час організації та проведення Голодомору 1932-1933 рр. [11, с. 438].

Таким чином, перші дійові особи у компартійній ієрархії України 1920-30-х рр. призначалися з відома і дозволу Сталіна, виходячи з його інтересів, які часто ототожнювались із партійними та державними. Зазначимо, що діяльність усіх згаданих вище діячів призвела у кінцевому результаті до ліквідації в українському партійному та радянському керівництві будь-якого критичного відношення до сталінського керівництва і його повного підкорення імперському більшовицькому вождеві.

Призначення Москвою керівних кадрів в Україні стосувалось не лише секретаріату ЦК компартії, але й обласного і районного партійного й радянського керівництва, радгоспів і колгоспів, МТС тощо. Саме ці керівники відігравали визначальну роль у проведенні більшовицької імперської політики Кремля у 1932-1933 рр. Здійснення масштабного злочину, наслідком якого стало вбивства голодом мільйонів українців, вимагало величезних зусиль тисяч керівників різного рівня, які, у свою чергу, повинні були мати відповідні переконаннями та володіти певними моральними якостями, що і дозволило їм виконати вказівки Москви щодо знищення українського села. Зробити це могли представники центру, до яких режим мав повну довіру. Хто були ті люди, які безпосередньо організували безпрецедентний за масштабами голод-геноцид?

Кадрові проблеми у новій якості постали на Поділлі після того, коли у лютому 1932 р. була створена Вінницька область у складі 69-ти районів [12, с. 24] (на 1 грудня 1933 р. – 64 райони) з населенням, згідно з офіційними даними, 4.696.400 чол., з яких більш як 4 млн 300 тис. проживали у селі, і лише 395 тис. 700 осіб складали міське населення [13, с. 6-7].

Зрозуміло, що селянська Вінниччина не могла дати режимові потрібних працівників. Необхідні більшовицькі кадри перш за все готували індустріальні промислові центри Росії та Південного Сходу України. Саме там був сконцентрований робітничий клас, що був головною опорою режиму. На Вінниччині ж на початку 1931 р. функціонувало 475 підприємств, переважно легкої промисловості, де працювало 66084 робітників [14, арк. 1]. Вони, а також комуністи і кандидати у члени партії, яких на 1 липня 1932 р. в області нараховувалось відповідно 20772 і 15706 чол. [15, арк. 27] з певних причин, про які мова далі, повної довіри з боку режиму не мали. Тому партійне керівництво області в умовах організації штучного голоду очолив ставленик центру, росіянин Алексєєв Микита Олексійович, який перебував на цій посаді до жовтня 1932 р. [16, арк. 1, 2], коли на посаді його замінив інший представник більшовицького керівництва СРСР та України на Вінниччині Володимир Ілліч Чернявський, єврей, який буде очолювати обласну партійну організацію до 1937 р. [17, с. 171; 18, с. 428].

Очільники області відразу ж зіштовхнулись із складними кадровими питаннями. Секретар Вінницького обкому КП(б)У В.Чернявський у листі до С.Косіора (30 листопада 1932 р.) писав, що вирішення завдань, поставлених партією, можливе тільки за умови відповідного підбору керівників усіх ланок, а можливості області надзвичайно обмежені. І пояснив, чому: «Пролетарські кадри області розташовані невеликими острівками, групками у декілька десятків, максимум сотень робітників у селянському оточенні. Ці кадри, що комплектуються з селян і кустарів, не попадають у нашій області у справді заводську обстановку, яка швидко переварює, перевиховує. Парторганізація без міцного пролетарського кістяка, що складається в більшості з селян, з кустарів і містечкового населення, у більшій мірі заражена дрібнобуржуазними, селянськими, містечковими настроями. Така парторганізація не може виділити в більш-менш задовільній кількості керівні кадри» [19, арк. 72]. Дії влади були настільки чужими й позбавленими, з точки зору абсолютної більшості населення Вінниччини, логіки, що навіть посади не приваблювали місцевих жителів. Аж поки не стало зрозуміло, що головна умова перебування на посаді – виконання хлібозаготівельних планів, незалежно від того, скільки людей помре від голоду в результаті: за вбивство голодом, як виявилось, ніхто нікого карати не буде…

Яким був пересічний районний керівник напередодні і на початку сталінської «революції згори»? Уяву про нього дають характеристики від вересня 1928 р. Дашівського районного партійного комітету на своїх працівників: Ярошевський Северин Петрович, секретар районного виконавчого комітету, 28-ми років, освіта нижча, у минулому брав активну участь у петлюрівській армії. На радянській роботі з 1922 р., на посаді секретаря три роки. З роботою справляється, активний, та залишати на роботі недоцільно, зважаючи на петлюрівське минуле; Мороз Василь Кіндратович, голова районного комітету незаможних селян, 36-ти років, селянин, член КП(б)У, освіта нижча, з роботою справляється слабо, «політично і загально розвинений слабо, бажає вчитись, на роботі голови НКС залишити можна» [20, арк. 98, 98 зв.]. Якщо тримати такі кадри в роки НЕПу було припустимо, то з початком кардинальних перетворень в селі необхідні були нові люди, яких, як зазначалось вище, в області було обмаль. Крім того, колективізація призвела до необхідності заповнити вакансії голів колгоспів та директорів радгоспів, секретарів їх партійних організацій тощо.

Тому кадри для втілення в життя сталінської політики в аграрній Вінниччині необхідно було шукати в інших регіонах СРСР чи України. Робити це треба було, використовуючи імперську традицію Росії щодо України, яка культивувалась і сформувалась у свідомості росіян ще за часів царизму. А це означало - політика більшовицького режиму в Україні, і на Поділлі особливо, мала колоніальний характер. Прийшлий режим почувався на території традиційного українського села, як у чужій, ворожій країні, яку необхідно було підкорити, здійснивши суцільну

колективізацію, розкуркулення і, нарешті, зламати опір селянства за допомогою організації штучного голоду.

Зауважимо, що відродження імперії під більшовицькими гаслами означало, крім іншого, що наразі носіями великоруського шовінізму ставали радянські чиновники [5, с. 89].

Станіслав Кульчицький влучно підкреслив ще одну важливу рису більшовизму, яка була однією з визначальних щодо селянської України у 20-30-ті роки: «Доктринальний інтернаціоналізм, який втілювався в гаслі «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!», не знищував у більшовиків природного відчуття приналежності до національної спільноти, яка створила імперію. Однак комуністична ідеологія заважала їм усвідомлювати це відчуття у прямій формі. Воно жевріло десь у підсвідомості, а проявлялося у трансформованій формі як відраза до тих, хто руйнував єдність багатонаціональної імперії своїм націоналізмом» [6, с. 325]. З їх точки зору, подільський селянин був стовідсотковим націоналістом.

Спекулюючи на імперській традиції, що виховувалася століттями, Сталін та його оточення зробили ставку, передусім, на російські більшовицькі кадри, які вважалися найбільш надійними, особливо по відношенню до українського селянства. Це були не обов'язково представники російської національності. До реалізації сталінської політики на селі залучалися представники інших національностей, які часто були більш відданими режимові та імперії, ніж представники титульної нації. Яскравим прикладом є сам Й. Сталін.

Відбувалась, умовно кажучи, «пересадка еліти» - випробуваний ефективний спосіб колоніальної політики Російської імперії, який майже завжди давав чудові для імперського центру результати, допомагаючи нав'язати потрібні метрополії порядки на окупованій території [21, с. 227-228].

Ще однією причиною необхідності для області якісно інших кадрів була дуже висока їх плинність, яка суттєво збільшилась із початком голодомору. Станом на квітень 1932 р. відсоток укомплектування обласних організацій необхідними кадрами становив 35%. Не набагато кращою була ситуація і в районах області [14, арк. 12]. Плинність характеризують наступні цифри: за 1932 р. в області з загальної кількості посад 991 зміни стосувались 605-ти (61%) [22, арк. 10]. Причини плинності були різними, та була головна. За другу половину 1932 р., наприклад, були звільнені з посад 16 секретарів райкомів партії, з них 10 – з формулюванням «за зрив виконання господарських завдань в районі» [22, арк. 4].

Перші партійні керівники області, розуміючи необхідність безумовного виконання директив ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У, робили ставку на більшовицькі пролетарські кадри, які для них мав виділити центр. З цієї причини секретар Вінницького обкому компартії В.Чернявський не раз звертався до керівництва компартії України з проханням про допомогу. У вже згадуваному листі від 30 листопада 1932 р. на ім'я секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора він, крім іншого, поскаржився на низьку якість кадрів, що прибували до області та до районів за розпорядженням ЦК. За його підрахунками, мінімум 20 секретарів райкомів потребують заміни, тому що не справляються з виконанням хлібозаготівельних планів. Крім того, він просив ще мінімум 135 працівників для районів та обласних організацій [15, арк. 71-80].

Відповідь була отримана досить швидко. Вже 15 грудня того ж року секретний відділ ЦК КП(б)У повідомив В.Чернявського, що для області підібрані 8 секретарів райкомів партії [23, арк. 144а], що в жодному разі не могло, з погляду партійного функціонера, виправити ситуацію в умовах необхідності повного вилучення у селян їстівних запасів – передумови масової смертності.

У лютому 1933 р. В. Чернявський звертається до секретаря ЦК КП(б)У П.Постишева з листом, в якому нагадує про прохання допомогти області у проведенні посівної кампанії і прислати 250 чол., з них 150 – в ролі уповноважених ЦК обкому, та на 18 лютого прибули тільки 38 осіб [24, арк. 3].

Нарешті, у березні секретар Вінницького обкому партії знову звертається до П.Постишева як секретаря ЦК КП(б)У знову скаржиться на відсутність необхідної кількості відповідних кадрів, хоча ЦК прислав після листа від 30 листопада 1932 р. біля 80-ти працівників, на неможливість віднайти їх в області, і знову просить допомоги в кількості не менш як 500 членів партії і 260-300 агроспеціалістів [24, арк. 6-8].

Ситуація справді була критичною напередодні посівної кампанії. І її намагалися виправити не економічними, а організаційними та політичними методами, агітацією та пропагандою, а для цього необхідні були відповідні кадри. Загалом колективізація, розкуркулення та організація Голодомору нагадували військові операції на ворожій території.

До речі, у листі від 30 листопада 1932 р. В.Чернявський попросив при підборі кадрів для області дозволити брати участь у цьому процесі, разом із ЦК компартії України, і місцевому керівництву [15, арк. 80]. Очевидно, що при вирішенні цих питань визначальна роль належала Москві та Харкову, а не тим областям, які потребували керівників.

Для Вінниччини потрібні режимові кадри набирались передусім у результаті перманентних мобілізацій, умовою яких було безумовне виконання комуністами і комсомольцями розпоряджень вищих партійних інстанцій щодо місць роботи. Деякі з мобілізацій у 1932 р.: «в рахунок 10», «в рахунок «17», «в рахунок «25», «в рахунок «29», «в рахунок «32», «в рахунок «100», «в рахунок «150», «в рахунок 300»… [25, арк. 19, 25, 31, 32, 33, 35, 61]. Перелік «рахунків» можна продовжити.

Результатом мобілізацій було формування партійно-радянського апарату області здебільшого прийшлими, чужими для місцевого населення людьми, готовими виконувати будь-які рішення і розпорядження сталінського керівництва, що було однією з головних умов організації голодомору.

Відбір кадрів відбувався за наступними критеріями: перш за все претендент на посаду мав бути комуністом чи кандидатом у члени партії, або ж комсомольцем. Чим більшим був партійний стаж, тим краще. Важливу роль відігравало соціальне походження. Довіра була найперше до робітників і найбіднішого селянства. Особлива увага зверталася на ідейно-політичну зрілість кадрів, в той же час освіта нікого не цікавила. Професіональна підготовка, як правило, не мала значення. Та й ніхто поки що не готував в СРСР секретарів парткомів колгоспів чи секретарів райкомів партії…Наведемо декілька типових характеристик мобілізованих в рахунок «17» на роботу в район: Дьомін М.П., член партії з 1922 р., освіта нижча, росіянин, службовець, закінчив військову школу командного складу, служив у Червоній армії, працював фінінспектором, головою артілі, в комунальному банку; Короленко П.Ф., росіянин, освіта нижча, член партії з 1925 р., працював слюсарем, у 1930 р. висунутий на роботу в профспілку. З 13-ти наведених у списку мобілізованих троє були за походженням українці [25, арк. 6-7].

Колонізаторський характер нової «еліти» на Вінниччині підтверджується не лише їх відношенням до місцевого населення як до «дрібнобуржуазної стихії», яку необхідно приборкати чи знищити, але й попередніми місцями проживання прийшлих керівних кадрів. Частина з них була мобілізована в Одеській, Дніпропетровській областях, у Харкові, Києві [25, арк. 33, 58]. Опосередковано їх російську національність підтверджують прізвища, а коли взяти до уваги, що робітничий клас в Україні був у переважній більшості зрусифікований, та й і принцип інтернаціоналізму вимагав переходу на спілкування російською мовою, особливо після фактичного припинення українізації наприкінці 1932 р., коли Й.Сталін, звинувативши українське керівництво у контрреволюції і націоналізмі, ліквідував останні елементи автономії УСРР [2, с. 53].

Велика кількість керівників прибувала з Росії. Типовим є лист від 25 серпня 1933 р. секретаря Вінницького обласного комітету КП(б)У Бегайла до сільськогосподарського відділу ЦК ВКП(б). Секретар обкому повідомляє, що до області прибуло 12 чол. з направлених 19-ти для зміцнення прикордонних районів у якості голів колгоспів та секретарів партійних організацій колективних господарств. Приїхали вони на постійну роботу, у зв'язку з чим виникло питання про їх забезпечення житлом, зарплатою, продовольством, а також питання про їх сім'ї, що мають прибути з Москви, Ленінграда, Смоленська, Рязані та інших російських міст [26, арк. 50]. В іншому списку прибулих на Вінниччину в ролі секретарів колгоспних партійних організацій називаються, крім названих вище міст, Горький і Ярославль [26, арк. 79]. Нова «еліта» привозила з собою свої звички, традиції, цінності, відношення до «малоросів» тощо…

Таку політику в СРСР називали «братерською допомогою великого російського народу», та насправді, на наш погляд, це була колонізаторська політика більшовицького імперського режиму.

Ці кадри і були провідниками сталінської політики в подільському селі. Саме вони визначали її направленість, виходячи з директив і розпоряджень, які робились Й. Сталіним чи його емісарами, що періодично відвідували Україну.

Крім усього іншого, насаджування російських більшовицьких кадрів на Вінниччині мало ще один негативний наслідок: російськомовне керівництво змушувало, свідомо чи ні, переходити на мову «братнього народу» і керівників – вихідців з місцевого населення. Таким чином, паралельно з русифікацією відбувалася деукраїнізація партійного і радянського апарату. Це питання потребує, на наш погляд, дальшого дослідження.

Факти таким чином підтверджують тезу про те, що місцеве керівництво у більшості випадків було виконавцем рішень, що приймалися партійними функціонерами, починаючи зі Й.Сталіна і закінчуючи посланцями більшовицької імперської Москви, які або періодично «накручували» обласне начальство під час приїздів, або ж постійно проживали на території Вінниччини. І, коли «командири великого голоду» В. Молотов чи Л. Каганович приїздили в Україну [2, с. 12-80], там їх чекали і готові були виконувати всі їх вказівки ті, кого центр послав в Україну як постійних представників московського режиму.

У 1933 р. змінюється характер характеристик на керівників. Для підтвердження цього наведемо витримки з характеристик працівників органів юстиції області (лютий 1933 р.): народний суддя Антонінського району Козін Максим Ілліч, 1904 року народження, освіта нижча, за соціальним станом – робітник-чорноробочий. «Політично розвинутий, ідеологічно витриманий, викривлення класової лінії і політики партії в практиці судейської роботи не було. […] Під час хлібозаготівельної кампанії виїздив на села для розгляду судових справ злісних нездатчиків хліба та злочинців в цьому питанні». Народний суддя Затонського району Чорний Микола Григорович, за соціальним станом робітник, «чітко переводить ревзаконність, зокрема, під час хлібозаготівель 1932 р., настирливий, політично письменний». Народний суддя Іллінецького району Костішин Іван Миколайович, робітник, «політичний розвиток середній, дисциплінований. У своїй роботі намагається виправити помилки, припущені ним у першій половині хлібозаготівлі – виправив у другій половині виконанням плану хлібозаготівлі по судових процесах. З роботою суда знайомий, вивчає цей процес» [27, арк. 2, 46, 50]. Як бачимо, на першому місці в оцінці роботи стоїть участь в організації та проведенню хлібозаготівельної кампанії і Голодомору. Хто зумів виконати завдання партії, той залишився на роботі…

Перманентні мобілізації, супроводжувані чистками й «природнім відсівом» ненадійних зробили свою справу: до кінця 1933 р. керівний апарат Вінниччини суттєво зміцнився з точки зору центру. З одного боку, його поведінка під час хлібозаготівель та організації Голодомору виявила всіх ненадійних і ворожих режимові керівників різних рівнів, і вони були замінені чи знищені. З іншого – був створений прокомуністичний, промосковський партійний і радянський апарат, що складався з людей, які з тих чи інших причин почали служити режимові. Це було необхідною умовою остаточного приборкання українського подільського села ціною життя сотень тисяч хліборобів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. И.Сталин. Речь в Кремлевском дворце на выпуске академии Красной Армии 4 мая 1935 года /Правда, 6 мая 1935 г.
2. Командири Великого Голоду: Поїздки В.Молотова і Л.Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932-1933 рр. / За ред. В.Васильєва, Ю.Шаповала. – Київ, Генеза, 2001. – 2001. – 399 с.
3. Партійно-радянське керівництво УСРР під час голодомору 1932-1933 рр.: Вожді. Працівники. Активісти. Збірник документів та матеріалів / Упоряд. В.Васильєв, Н.Верт, С.Кокін. – К.: Інститут історії України НАН України, 2013. – 444 с.
4. Васильєв Валерій. Політичне керівництво УРСР і СРСР: динаміка відносин центр-субцентр влади (1917-1938). – К.: Інститут історії України НАН України, 2014. – 376 с.
5. Кульчицький Станіслав. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Книга 2. – Темпора, К., 2013. - 628 с.
6. Кульчицький Станіслав. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Книга 1. – Темпора, Київ, 2013. –504 с.
7. Фицпатрик Ш. Сталинскиекрестьяне. СоциальнаяисторияСоветскойРоссии в 30-е годы: деревня /Ш.Фицпатрик. – М., РОССПЭН, 2008. – 422 с.
8. Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город /Ш.Фицпатрик. – М., РОССПЭН, 2008. – 336 с.
9. Снайдер Т. Кровавые земли: Европа между Гитлером и Сталиным /Тимоти Снайдер. – К., Дуліби, 2015. – 584 с.
10. Див.: Настрої та поведінка населення Поділля в умовах сталінської революції «згори». 1928-1940 /Р.Подкур, В.Васильєв, П.Кравченко, В.Петренко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – 528 с.
11. Енциклопедія історії України. – Т. 8. – Київ, «Наукова думка НАН України», 2011. – 520 с.
12. Петренко О. Історія територіально-адміністративного устрою Вінниччини від найдавніших часів до сучасності. – Вінниця, ПП «Едельвейс і К» 2008. – 56 с.
13. Адміністративно-територіальний поділ УСРР станом на 1 грудня 1933 р. - Харків, вид-во ВУЦВК «Радянське будівництво і право», 1933. – 176 с.
14. Держархів Вінницької області, ф. П-136, оп. 5, спр. 5.–36 арк.
15. Держархів Вінницької області, ф. П-136, оп. 5, спр. 4. – 84 арк.
16. Держархів Вінницької області, ф. П-136, оп. 1, спр.3. - 287 арк.
17. Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Вінницька область. – Упорядники: В.П.Лациба, В.І.Білоконь, К.Д.Бухін, В.Ю.Васильєв, К.В.Завальнюк, С.Л.Калитко, П.М.Кравченко та ін.. – Кн. 1. – Вінниця: ДП «ДКФ», 2006. – 908 с.
18. Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Вінницька область. – Упорядники: В.П.Лациба, В.І.Білоконь, К.Д.Бухін, , В.Ю.Васильєв, В.В.Вижга, М.В.Вижга, К.В.Завальнюк, С.Л.Калитко, П.М.Кравченко та ін.. – Кн. 5. – Вінниця: ДП «ДКФ», 2015. – 640 с.

19. Держархів Вінницької області, ф. П-136, оп. 5, спр. 4. – 84 арк.
20. Держархів Вінницької області, ф.П-29 оп. 1, спр. 483. – 118 арк.
21. Головнев А.В. Феномен колонизации. – Екатеринбург: УрО, РАН, 2015. – 592 с.
22.Держархів Вінницької області, ф. П-136, оп. 5, спр. 9. – 24 арк.
23. Держархів Вінницької області, ф. П-136, оп. 5, спр. 1. –169 арк.
24. Держархів Вінницької області, ф. П-136, оп. 5, спр. 152. – 40 арк.
25. Держархів Вінницької області, ф. П-136, оп. 5, спр. 15. – 73 арк.
26. Держархів Вінницької області, ф. П-136, оп. 5, спр.159. – 86 арк.
27. Держархів Вінницької області, ф. П-136, оп. 5, спр. 230. –174 арк.

Kravchenko P.M. Personnel Policies of Stalin's Regime during the Years of Holodomor 1932-33 in Podillya

The article studies personnel policies of Stalin's regime during the years of the Holodomor genocide in Podillya. The research underlines that the organization of artificial famine and deaths of hundreds of thousands of people in Podillya occurred due to criminal actions of the emissaries of the Bolshevik imperial center in the region who organized mass starvation.

Keywords: personnel, staff, Holodomor, genocide, Podillya

Кравченко П.Н. Кадровая политика сталинского режима в годы голодомора 1932-1933 гг. на Подолии.

В статье исследована кадровая политика сталинского режима в годы Голодомора-геноцида 1932-1933 гг. на Подолии. Подчеркнуто, что организация искусственного голода и смерть сотен тисяч подолян стала возможной благодаря преступной деятельности на территории края эмиссаров большевистского имперского центра, которые были практическими организаторами убийства людей голодом.

Ключевые слова: актив, кадры, голодомор, геноцид, Подолия.

Статтю подано до редколегії 5.02.2017 р.

УДК 94(477.43/.44) «/94:349.131

С.Д. Гальчак

ПРОЯВИ КОЛАБОРАЦІОНІЗМУ НА ПОДІЛЛІ В РОКИ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ КРАЮ

У статті досліджуються причини та прояви колабораціонізму на Поділлі в роки Другої світової війни. Розглядається співпраця з окупаційним режимом української допоміжної адміністрації та поліції після переходу їх під повний контроль німецького цивільного управління, а також прояви колабораціонізму з боку підрозділів власовської армії та російських козацьких формувань.

Ключові слова: «новий порядок», колабораціонізм, допоміжна адміністрація, поліцаї, власовці, кубанські козаки.

Історія Другої світової війни має велику кількість наукових досліджень, у тому числі тих, які аналізують співпрацю частини населення окупованих територій на рівні свідомого й добровільного вибору свого місця в умовах «нового порядку», готовності служити окупаційному режиму зі зброєю в руках, брати участь у реалізації загарбницьких планів, актах геноциду, в боротьбі проти руху Опору тощо. Це, зокрема, наукові доробки М. Коваля [1], Д. Омельчука [2], Т. Першиної [3], В. Шайкан [4], В. Стецкевича [5] та інших. Однак досліджено ще далеко не всі аспекти порушеної проблеми, зокрема, на рівні окремих регіонів.

Тому мета статті – висвітлити маловідомі сторінки трагічних подій, що відбувалися на теренах Поділля в роки війни.

Нацистський окупаційний режим породив таке явище як колабораціонізм. На території України він проявився у широкому діапазоні: побутовому, військовому, економічному, культурному, адміністративному, індивідуально-політичному. Оскільки Україна найбільше потерпіла від здійснюваного більшовицькою владою насильницького розкуркулення і такої ж колективізації, голодомору 1932 – 1933 років, що переріс у геноцид проти українського народу, політичних репресій, тому далеко не всі громадяни лояльно ставилися до політики більшовизму. Були й такі, хто затаїв приховану ворожість та чекав слушної нагоди, щоб поквитатись. Відомі випадки, коли в деяких населених пунктах краю гітлерівців зустрічали із хлібом-сіллю.

У кожного, хто йшов на співпрацю з ворогом, був власний мотив: одні – саме з ненависті та почуття образи на радянську владу, хтось сподівався на реалізацію ідеї відродження

державності, інші – прагнули зайняти чільне місце в соціальній ієрархії та збагатитися. Не останню роль на шляху співпраці відігравав інстинкт самозбереження [6, с. 8].

Кількість колаборантів, загалом, виявилася значною. Так, у підрозділах Вермахту служило понад 1 млн. вихідців з території СРСР [7, с. 44], зокрема, за даними американського дослідника І. Каменського, 220 тис. українців [8, с. 31]. Крім того, в українській допоміжній поліції в райхскомісаріаті «Україна» служило ще 250 тис. осіб [9, с. 86]. У числі колаборантів виявилося й чимало подолян.

Особливо колабораціонізм проявився після переходу української допоміжної адміністрації під повний контроль німецького цивільного управління, коли значна кількість управлінців і поліції ступила на шлях співробітництва з нацистським режимом у реалізації людиноненависницької політики.

Про важливе «значення» у роботі «на користь Райху» допоміжної адміністрації окремих таких працівників свідчать факти їхнього нагородження гітлерівцями спеціальними медалями. Причому нагороди вручалися особисто генеральним комісаром [10, с. 109]. Так, у липні 1943 р. очільник генералбецірку «Житомир» Ернст Лейзер нагородив багатьох працівників органів української допоміжної адміністрації Вінниці та Вінницького гебітскомісаріату: голову м. Вінниці О. Севастьянова (срібна медаль ІІ ступеня), начальника секції постачання Вінницького міського управління М. І. Ковальського (бронзова медаль ІІІ ступеня), шефа Вінницького району М. Ф. Чорноморця, шефа Літинського району, окружного агронома Вінницького гебітскомісаріату П. Ф. Марченка [11].

Що стосується місцевих допоміжних поліційних формувань, то вони за своєю суттю були повністю колаборантськими, адже, виконуючи поліційні функції, не лише відповідали за правопорядок, але й брали участь у знищенні єврейського населення, інших етнічних й ідеологічно-політичних груп. Використовуючи службове становище, місцева поліція з початку свого створення нерідко вдавалася й до інших злочинів, серед яких грабунки та реквізиції майна сільських і міських жителів, залишених євреями майна, помешкань тощо [12, с. 115–116]. Прикладів таких злочинних дій чимало.

«…На лозівському полі… я та Цимбал Омелян орали… В обідню пору з Самгородка прямувала величезна колона людей, то місцевих євреїв вели вбивати… За ними кілька підвід… З усіх сторін колони – поліцаї, німці на конях… Зупинились навпроти траншей. Лозівський поліцай на коні об'їхав поле, надавши наказ сховатися нам за скирту... За декілька хвилин до ями на дерев'яний настил поставили четверо. Постріли в потилицю. І знову четверо… Далі дивитись несила. Плач, зойк, крики. Людей роздягали до натільної білизни. Одяг скидали на купу. Поліцаї, риючись серед шмаття, вибирали краще та кидали на підводи.

Стрілянина вщухла десь о 6 годині, стало надто тихо. Погрузивши на підводи відібрані речі, поліцаї поїхали в різні сторони… Поспішили до Самгородка і німці…» [13, с. 299]. (Зі спогадів Івана Захаровича Пасічника, с. Лозівка Козятинського району).

«…Мудрий П. І. … у березні 1942 року добровільно пішов служити в Чемеровецьку районну поліцію, прийняв присягу на вірність служби окупантам… Будучи поліцаєм, систематично з різних мотивів бив радянських людей. Так, влітку 1942 року він побив на базарі Шаповала і Крижановську і в с.м.т. Чемеровці побив Присяжного. В цей же період Мудрий по наказу начальника поліції арештував 5 радянських громадян і доставив їх в поліцію, причому по дорозі бив їх прикладом гвинтівки та ногами. Крім того, в 1942 році Мудрий виїжджав у села Свирківці та Ямпольчик, де піддавав побоям жителів цих сіл за неуплату податків… Влітку цього року Мудрий брав участь у розстрілі 18 громадян з Західної України: був присутнім при їх розстрілі, а після розстрілу закопував їх трупи. Зазначені громадяни були розстріляні за те, що були на базарі після 14 годин, що заборонялося.

Мудрий П.І. побив також дві єврейки за те, що вони не носили нагрудний значок, підтверджуючий їх національність…» [14, арк. 55].

«Погнали мене в Німеччину 13 грудня 1942 року. Схопили поліцаї, що були гірші собак…» [15]. (Із фільтраційної справи П. С. Левчука, с. Чешки Старосинявського району).

Складовими карально-репресивної системи на окупованих територіях також виступали численні табори для радянських військовополонених, єврейські гетто, трудові табори та в'язниці. На території Вінницької області діяло 4 великих тюрми [16, с. 94], стільки ж – на тодішній Кам'янець-Подільщині (тепер: Хмельниччині) [17, с. 76 – 77]. Серед тюремників було чимало колабораціоністів.

Злочинними діями в регіоні, особливо на Вінниччині, «відзначилися» формування Російської Визвольної Армії (РВА) та Кубанського козачого полку [18, арк. 7; 19, арк. 43].

Цікава інформація про зародження власівського колабораціоністського руху міститься в чотирьохтомній «Історії Росії» за авторством Михайла Геллера та Олександра Некрича:

«… Німецькі експерти, що керували психологічною війною проти СРСР, вважали, що, якщо вдасться знайти «російського де Голя», радянського генерала, навколо нього

сконцентрувалися б антисталінські сили в Червоній армії. Почалися пошуки такого генерала в таборах для військовополонених. Врешті-решт він був знайдений: Андрій Андрійович Власов, колишній командувач 2-ї Ударної армії…

Власов був не тільки свідком усіх передвоєнних чисток в армії, він був одним із тих, кому на власних плечах довелося винести гіркоту поразок першого року Вітчизняної війни. Нездатність, жорстокість і безвідповідальність вищого керівництва викликали у нього внутрішній протест, і цей давно, очевидно, розрив із сталінською системою стався в трагічних умовах полону. Власов вв'язався у гру з німцями, розраховуючи стати незалежним командувачем незалежної, але союзної Німеччині, національної російської армії…

Уже в першій листівці, написаній німецькими спеціалістами з пропаганди і підписаній Власовим 10 вересня 1942 року в таборі для військовополонених у Вінниці, він, звертаючись із закликом до інтелігенції об'єднатися проти сталінської кліки, дозволив використати себе в інтересах німецької пропаганди. Всупереч фактам він стверджував, що розстріли і жорстокість, проявлені німцями стосовно радянських військовополонених, це «брехлива пропаганда». У своєму «Відкритому листі» він закликав до союзу з Німеччиною…» [20, с. 475 – 477].

Не менш цікава інформація й про колабораціоністські формування кубанських козаків:

«…У середині квітня 1942 року Гітлер дозволив створити добровільні козацькі формування для використання їх у боях проти Червоної армії та проти партизанів. Цей виняток був зроблений тому, що Гітлеру доповіли, що козаки є окремою нацією і навіть нащадками остготів! Наказано було вважати козаків друзями рейху. Козакам було дозволено також запровадити самоуправління. Вони користувались свободою в сфері релігії, культури та освіти. 1 жовтня 1942 року був створений козацький дистрикт, що складався з шести районів. Населення дистрикту становило 160 тисяч. Козакам було обіцяно повернення особистої власності на землю. Але за це козаки повинні були платити німецькому рейху військовою службою. Передбачалось розширення добровольчих козацьких формувань до 25 тисяч чоловік для військових дій на боці німецької армії. Однак вже у січні 1943 року німецька армія змушена була піти… Ростов і Новочеркаськ були звільнені Червоною армією. Більше 20 тисяч козаків пішли на Захід з відступаючою німецькою армією. Козачим корпусом командував німецький генерал фон Паннвіц…» [21, с. 431].

Чимало власівців та козаків з'явилося на Поділлі. Зокрема, в середині 1943 р. за підтримки німців тут утвердився ряд колаборантських формувань РВА та Кубанського козачого полку. Їхні представники тероризували українське населення, яке не підтримувало гасло «неподільної великоруської імперії». «У Вінниці, Гайсині, Монастирищі… російські добровольці чинили насильство над місцевими жінками. Німецькі контррозвідувальні органи констатували: «Здивований та обурений українець повинен був спостерігати, як псевдоукраїнські мери міст влаштовують мітинги, на яких вони закликають українське населення вступати до лав російської визвольної армії. Так було у Вінниці (професор Севастьянов)…» [22, арк. 7].

У січні 1944 р. в с. Рахнах-Лісових Шпиківського району під загрозою застосування зброї козаками було відібрано в місцевому господарстві 500 кг вівса, 4 вівці, один віз та упряж, двоє саней [23, арк. 24]…

«…Третього січня 1944 року, маскуючись, у білих халатах, – повідується в архівному документі, – рушив на село [Копіївку Дашівського району]… загін власівців… Непрохані гості не застали в селі нікого, крім 20-и стариків, котрі не могли втекти. [Запроданці] розсипалися по хатах, почали грабувати, що їм подобалось, а стариків, на випадок загрози [втрат у своїх рядах], зачинили, як заручників. Пробувши в селі до 6 січня та забравши все цінне, вони вирушили на Дашів, відпустивши при цьому заручників додому…» [24, арк. 20].

«13 квітня 1943 р. в село [Кивачівку Теплицького району] приїхав загін козаків і арештував 13 радянських активістів. Козаки били їх і знущалися над ними. Того ж дня 3-х чоловіків із числа арештованих вони розстріляли по дорозі Кивачівка – Скарженівка…» [25, арк. 26].

Досить промовистий і наступний архівний документ:

«…8 лютого 1944 р. партизанське з'єднання ім. В. І. Леніна у с. Демківка Тростянецького району розгромило охоронний полк донських козаків, що перебували на службі в гітлерівців. Тоді протягом двох годин було вбито більше 120 чоловік. Захоплено в полон і розстріляно 56 чол. Захоплено озброєння, боєприпаси, спорядження, до 200 коней. Сам отаман-полковник Журавльов у спідній білизні вистрибнув у вікно, втік, залишивши документи, обмундирування. За документами встановлено, що отаману-полковнику козацьких військ Синьогорської станиці Журавльову вручено освячений в Києво-Печерській лаврі в присутності вищих чинів німецької армії та церкви прапор. Журавльов явно продався німцям, даючи клятву боротися з Червоною армією» [26, арк. 64]...

Безчинствували козацькі загони і на Кам'янець-Подільщині. Так, один із них, під командуванням Петра Холодного, мав сутички з радянськими партизанами, неодноразово брав участь у спільних із гітлерівськими окупантами каральних акціях проти мирного населення.

Зокрема, у селах Ганнопіль та Янушівка Славутського району ними повішано п'ятьох місцевих мешканців, із сіл Писарівка та Зелена насильно відправлено на каторжні роботи в Німеччину близько ста 18-річних юнаків. Чи не в усіх селах шляхом насильства відбирались коні [27, арк. 3].

Аналогічно вели себе й інші козацькі формування.

Отже, з утвердженням цивільної окупаційної адміністрації допоміжні управління і поліція стали колаборантськими структурами, складовими сформованої гітлерівцями карально-репресивної системи.

У плані подальшого дослідження теми цікавим бачиться розкриття маловідомих сторінок діяльності під час нацистської окупації Поділля збройних формувань українських націоналістів, створених ОУН(б) та ОУН(м).

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Коваль М. В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939 – 1945 рр.) / М.В. Коваль. – К.: Альтернативи, 1999. – 336 с.
2. Омельчук Д.В. Колабораціонізм в Україні (1941 – 1945) / Д.В. Омельчук // Матеріали міжнародної наукової конференції «50-річчя Перемоги над фашизмом: наслідки та уроки». – К., 1995. – С. 47–54.
3. Першина Т. С. Функціонування адміністративних органів на селі. 1943 – 1945 рр. / Т.С. Першина // Сторінки воєнної історії: Зб. наук. ст. – Вип. 3. – К., 1999. – С. 85 – 91.
4. Шайкан В. О. Колабораціонізм та його зміст / В. О. Шайкан // Сторінки воєнної історії: Зб. наук. ст. – Вип. 6. – К., 2002. – С. 226–230.
5. Стецкевич В. В. Україна в роки навали 1941 – 1945 рр.: спроба аналізу сучасного історіописання окупаційної доби та актуалізація проблеми / В. В. Стецкевич // Сторінки воєнної історії: Зб. наук. ст. – Вип. 9. – Ч. 1. – К., 2005. – С. 172 – 194.
6. Нацистський окупаційний режим на Хмельниччині. 1941 – 1944. Документи і матеріали / Ред. колегія: Баженов Л. В., Газін В. П., Григоренко О.П., Завальнюк О.М., Копилов С.А. та ін.; упорядники: Вавринчук М. П., Завальнюк О.М., Слободянюк П.Я., Філінюк А.Г., Комарніцький О.Б., Олійник Ю.В. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. – 576 с.
7. Шайкан В. Колабораціонізм в Україні у роки Другої світової війни: причини виникнення, особливості, масштаби / В. Шайкан // Друга світова війна і доля народів України. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції / Редкол.: Воронін В. М., Курас І. Ф., Лисенко О. Є. та ін. – К.: Сфера, 2005. – 64 с.
8. Шунков В. Н. Солдаты разрушения. Организация, подготовка, вооружение, униформа ВАФФЕН СС / В. Н. Шунков. – Москва-Минск: АСТ Харвест, 2003. – 336 с.
9. Ковалев Б.Н. Нацистская оккупация и коллаборационизм в России, 1941 – 1944 / Б.Н. Ковалев. – М.: ООО Издательство АСТ, 2004. – 544 с.
10. Стельникович С.В. Житомирсько-Вінницький регіон в умовах нацистської окупації (1941–1944 рр.) / Сергій Стельникович. – Житомир: Вид. О. О. Євгенок, 2015. – 592 с.
11. Вінницькі вісті. – 1943. – 22 липня.
12. Стельникович С.В. Житомирсько-Вінницький регіон в умовах нацистської окупації (1941–1944 рр.) / Сергій Стельникович. – Житомир: Вид. О. О. Євгенок, 2015. – 592 с.
13. У лещатах «нового порядку»: населення Вінниччини під нацистським окупаційним режимом: Збірник документів і матеріалів / Автори-упорядники: С. Д. Гальчак, В. М. Чехівський. – Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2013. – 336 с.
14. Архів управління СБ України в Хмельницькій області, ф. 5, спр. 20847, т. 1, арк. 55 – 57.
15. Архів управління Служби Безпеки України у Хмельницькій області, ф. 4, спр. 1349 С, арк. 125 – 129.
16. Вронська Т. В. Тюрми в нацистській карально-репресивній системі на окупованій території України / Т. В. Вронська, О. Є. Лисенко // Український історичний журнал. – 2013. – №1. – С. 92 – 105.
17. Слободянюк П. Я. Воєнне лихоліття на Поділлі (1941 – 1945 рр.): моногр. / Слободянюк П. Я., Вавринчук М. П., Олійник Ю. В., Смоленюк П. С., Телячий Ю. В. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2007. – 312 с.
18. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі: ЦДАВО України), ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 74. – 33 арк.
19. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі: ЦДАГО України), ф. 1, оп. 22, спр. 64. – 68 арк.
20. Геллер Михаил, Некрич Александр. История России 1917 – 1995: В 4-х томах. – Т. 1: Утопия у власти. – Кн. 1: Социализм в одной стране / Михаил Геллер, Александр Некрич. – М.: Издательство «МИК», издательство «Агар», 1996. – 500 с.

21. Геллер Михаил, Некрич Александр. История России 1917 – 1995: В 4-х томах. – Т. 1: Утопия у власти. – Кн. 1: Социализм в одной стране / Михаил Геллер, Александр Некрич. – М.: Издательство «МИК», издательство «Агар», 1996. – 500 с.
22. ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 74. - 33 арк.
23. Державний архів Вінницької області (далі: ДАВіО), ф. Р – 1417, оп. 3, спр. 64. – 30 арк.
24. ДАВіО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 8. – 44 арк.
25. ДАВіО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 33. – 38 арк.
26. ЦДАГО України, ф. 128, оп. 1, спр. 1. – 92 арк.
27. Державний архів Хмельницької області, ф. Р – 6193, оп. 4, спр. 9405. – 8 арк.

Halchak S. D. The Signs of Collaborationism in Podillya during Nazi Occupation

The article examines the reasons and signs of collaborationism in Podillya during the Second World War. It considers the cooperation of the Ukrainian subsidiary administration and police with the occupation regime after their transition under the full control of German civil administration as well as the signs of collaborationism on the part of Vlasov army departments and Russian Cossack formations.

Key words: «new order», collaborationism, subsidiary administration, policemen, vlasovites, Cuban Cossacks.

Гальчак С. Д. Проявление коллаборационизма на Подолье в годы нацистской оккупации края.

В статье исследуются причины и проявления коллаборационизма на Подолье в годы Второй мировой войны. Рассматривается сотрудничество с оккупационным режимом украинской вспомогательной администрации и полиции после перехода их под полный контроль немецкого гражданского управления, а также проявления коллаборационизма со стороны подразделений власовской армии и русских казачьих формирований.

Ключевые слова: «новый порядок», коллаборационизм, вспомогательная администрация, полицаи, власовцы, кубанские казаки.

Статтю подано до редколегії 31.01.2017 р.

УДК 94(477.43/44=411.16)''1948/1953''

В. В. Кононенко

АНТИСЕМІТСЬКА ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ В 1948 – 1953 РР. (НА МАТЕРІАЛАХ ПОДІЛЛЯ)

У статті розглядається антисемітська політика радянської влади у повоєнний період сталінського тоталітаризму з 1948 по 1953 рр. Аналізуються основні етапи повоєнних політичних репресій влади проти євреїв та їх особливості в Україні та на Поділлі. Визначені форми та методи антисемітської політики радянської влади. У статті проаналізовано боротьбу влади з єврейським буржуазним націоналізмом, сіонізмом, низькопоклонством перед Заходом, космополітизмом, лікарями-шкідниками тощо.

Ключові слова: СРСР, УРСР, тоталітарний режим, євреї, буржуазний націоналізм, сіонізм, космополітизм, низькопоклонство перед Заходом, лікарі-шкідники.

У повоєнний період радянська влада активно відновлювала всеохоплюючий ідеологічний контроль над суспільством. Активно розпочалася боротьба з процесами росту самоідентифікації радянських народів, що розпочалися в роки війни. Особливо гостро постало «єврейське питання», яке так і не вдалося розв'язати у довоєнний період. Намагаючись отримати підтримку міжнародного єврейства та урядів інших країн у боротьбі з фашизмом, влада у часи війни згорнула антисемітизм і сприяла створенню політичного органу, який за короткий період перетворився фактично на представницький орган радянського єврейства – Єврейського антифашистського комітету (ЄАК). Окрім того, Голокост єврейського населення на території СРСР сприяв росту національної свідомості євреїв і пошуку варіантів організації подальшого життя єврейського народу – від створення єврейської автономної республіки в межах Радянського Союзу до окремої держави на Близькому Сході.

У статті автор ставить за мету проаналізувати на матеріалах Поділля особливості ідеологічних та політичних репресій проти радянських євреїв у 1948-1953 рр. Завданнями статті є дослідження останніх публікацій з зазначеної теми, аналіз основних етапів загострення повоєнного антисемітизму; характеристика форм та методів розв'язання «єврейського питання»

та визначення наслідків повоєнного антисемітизму для життя єврейської національної громади України.

Серед праць, які розкривають ці аспекти функціонування єврейської національної громади України у повоєнний період варто виділити праці М. Міцеля [1], В. Даниленка [2], М. Шитюка [3], Л. Гуцала [4], Ю. Данилюка [5], В. Войналовича 6], Г. Полянкера [7], І. Боголюбової [8], Г. Маринченка [9]. У цих працях визначено основні аспекти повоєнної антисемітської політики влади та вказано її особливості на території УРСР.

Широкомасштабний наступ на єврейство розпочався з 1948 р. Саме цього року в Мінську було вбито відомого театрального режисера, лідера ЄАК С. Міхоелса. Тоді ж розпочалися перші арешти членів ЄАК. Починаючи з 1949 р., пройшла кадрова «чистка» в усіх міністерствах і відомствах, наукових організаціях, редакціях газет і журналів: звідусіль виганяли євреїв. Серед архівних матеріалів цієї пори є багато прикладів антисемітизму. На хвилі боротьби з «космополітизмом» в Україні заарештовують єврейського письменника та перекладача української поезії Д. Гофштейна, поетесу Р. Балясну, письменника, критика і літературознавця А. Веладницького, літераторів І. Друкера, Н. Забару, М. Пінчевського, Г. Полянкера, М. Альтмана, А. Губермана, В. Гутянського, Л. Квітко, П. Маркіша та інших [10, с. 5].

У цьому ж році було закрито державний єврейський театр, а до 1951 р. в СРСР були ліквідовані всі єврейські культурні установи, періодичні видання та альманахи. На підставі листа ГОЛОВЛІТу секретарю ЦК ВКП(б) М. Маленкову «Про очищення бібліотечного фонду від єврейської літератури» від 12 лютого 1949 р., у якому було вказано на «засміченість буржуазно-націоналістичною, сіоністською та клерикальною літературою» навіть каталогів Всесоюзної бібліотеки ім. В. І. Леніна та пропозиції «з огляду на особливу актуальність цих заходів важливо, щоб ЦК КП(б) союзних республік, крайкоми та райкоми ВКП(б) взяли під свій контроль всю роботу з перевірки та очищення фондів єврейської літератури на місцях» [11, с. 517-518] та наказу ГОЛОВЛІТу №620 «Про вилучення видань, що не підлягають використанню в бібліотеках громадського користування і книготорговоі мережі», куди був включений список, що складався приблизно з 500 назв «сіоністських» і «націоналістичних» єврейських книг російською мовою, почалося масове вичищення бібліотек та книгарень від шкідливої єврейської літератури [12, с. 55].

У січні 1949 р. було заарештовано члена-кореспондент АН УРСР, мовознавця І. Співака, який очолював Кабінет по вивченню єврейської мови, літератури та фольклору при Академії наук УРСР. У 1950 р. Кабінет було ліквідовано. У рамках розгрому цієї наукової установи були заарештовані завідувач літературним відділом Кабінету Ю. Лойцкер, а також співробітники М. Берегівський, Б. Вайсман, М. Майданський, А. Веледницький, Р. Лернер, Х. Кин-Каргородський, І. Спектор та ін. Карально-репресивна машина намагалася пов'язати справу І. Співака з жмеринською націоналістичною молодіжною групою «Ейнікайт», члени якої були заарештовані у цей самий час, а серед заарештованих був місцевий студент Михайло Співак, далекий родич І. Співака.

У загальній боротьбі з інтелігенцією стає зрозумілим наступ на євреїв – вони були значною частиною радянської еліти. Крім того, євреї завжди шанували власні традиції і культуру, і виявилися нездатними зрадити свою мову і культуру.

Антисемітська політика в Україні, як стверджував М. Хрущов, стала відвертою після його переведення до Москви (1949 р.), коли влада перейшла до рук першого секретаря ЦК КП(б)У Л. Мельникова та Голови Ради Міністрів Української РСР Д. Коротченка. У найбільших містах України – Києві і Харкові – були навіть випадки єврейських погромів [13, с. 272]. У цей період радянське керівництво організовувало широкомасштабну перевірку установ, організацій, закладів з метою боротьби проти єврейського націоналізму та неправильної кадрової політики. Наприклад, були перевірені апарат та система установ і організацій Вінницького обласного відділу охорони здоров'я, де станом на 1 лютого 1949 р. працювало 5611 осіб. Управління МДБ по Вінницькій області констатувало, що у відділі працюють особи, які «не справляли враження політично благонадійних» [14, арк. 3]. Багато з них вели антирадянські розмови, розповсюджували антирадянські анекдоти, критикували суспільний лад, а 348 чол. з них проживали на окупованій території. Про те, що основна увага була спрямована на євреїв свідчить аналіз названих прізвищ у звіті, більшість з яких належали особам єврейської національності [14, арк. 3].

Паралельно прокотилася серія повторних арештів євреїв, які вже були звинувачені у антирадянській роботі. Так, у лютому 1949 р. був заарештований мешканець м. Гайсина Є.М. Вайсман, який вже відбув протягом 1940-1946 рр. п'ятирічний термін у таборах за участь у троцькістській групі 1929-1931 рр. та за участь у діяльності «антирадянської шкідницької організації правих», нібито за завданням якої, перебуваючи на посаді директора Теплицької ТЕС Вінницької області, проводив «шкідницьку роботу по ослабленню МТС та колгоспів» [15, арк. 2]. У квітні 1949 р. громадянин Вайсман був повторно звинувачений в «участі

в антирадянській шкідницькій організації, за завданням якої проводив роботу по шкідництву у сільському господарстві» та за ст. 54-2 та 54-11 КК УРСР Особливою нарадою МДБ 15 червня 1949 р. був відправлений на поселення до Красноярського краю без вказання терміну перебування [15, арк. 40-43]. У 1956 р. постановою Президії Вінницького обласного суду був виправданий за звинуваченнями у 1940 р. та 1949 р. та звільнений з поселення.

Заключним етапом переслідування євреїв стала «Справа лікарів», що мала викрити змову кремлівських медиків проти керівників партії і країни. Далеко не всі повірили в нісенітницю про «вбивць у білих халатах», але в цілому реакція суспільства була різко негативною стосовно євреїв, яких почали обвинувачувати у багатьох бідах післявоєнного життя. Працівник редакції «Вечірній Київ» Ю. Кац з приводу публікації в центральній і республіканській пресі хроніки ТАРС «Арешти групи лікарів-шкідників» висловився так: «Ця хроніка завдала в десять разів більше шкоди, ніж її завдав Гітлер, тепер почнуться перегини» [16, арк. 5].

Поділля, як і інші регіони країни, активно включилося в боротьбу з лікарями-шкідниками єврейської національності після оголошення повідомлення ТАРС від 13 січня 1953 р. «Про арешт групи лікарів-шкідників». На виконання рішень обласних комітетів партії в областях були проведені заходи по підвищенню «пильності у боротьбі з неуважністю» (російською мовою вживався радикальний термін – у боротьбі з «ротозейством») у зв'язку з повідомлення ТАРС. Зокрема, Кам'янець-Подільський обком КПУ звітував про проведені збори секретарів первинних партійних організацій обласних, міських лікувально-профілактичних закладів, збори керівників цих закладів, нараду перших секретарів міськомів і райкомів партії, збори в медичних закладах. Не обійшло його увагу й повідомлення про оцінку громадянами повідомлення та їх реакцію на нього. Так, лікар Кам'янець-Подільського туберкульозного госпіталю громадянка Мінштейн заявила, що «цей випадок приведе до обмежень стосовно євреїв» і що вона «навряд чи зможе дати вищу освіту своїй донці», а працівник санітарної станції м. Кам'янець-Подільського громадянин Шклярс взагалі вважав що «після цього повідомлення розпочнуться погроми» [17, арк. 28-30].

Підсиленні постійною пропагандою в газетах та радіо паралельно по республіці були зафіксовані випадки відмови лікування у лікарів-євреїв. У проскурівській районній поліклініці були зафіксовані факти, коли хворі щоб потрапити на прийом до лікаря-українця чи росіянина, очікували їх чергування, не бажаючи відвідувати лікарів-євреїв [17, арк. 31]. А мешканці с. Погурець Уланівського району Вінницької області з листом про «бездушне і злочинне ставлення головного лікаря Уланівської районної лікарні Вайсмана до хворих» звернулися аж до ЦК КП(б)У [18, арк. 3]. Ми можемо допускати факти певних зловживань лікарями єврейської національності, як і представниками будь-якої іншої, проте з проаналізованих документів видно, що йшла цілеспрямована кампанія по дискредитації саме євреїв, велось акцентування уваги на таких фактах для створення у свідомості людей відповідного сприйняття осіб єврейської національності. Як наслідок, утворилася загальна атмосфера недовіри до євреїв, що проявлялося навіть у школі серед учнів. Так, 14 січня 1953 р. кілька учнів 5-Б класу школи №71 м. Києва побили свого товариша з класу Новака, мотивуючи це тим, що він єврей, а вороги-євреї вбили товаришів Жданова та Щербакова (партійні лідери СРСР – від автора), а один з учнів школи №54 до початку уроків написав на класній дошці заклик бити євреїв [19, арк. 28].

Усі повоєнні антиєврейські акції були добре спланованими і мали шалену пропагандистську підтримку контрольованих владою засобів масової інформації. Не обходилися рішення партії і без мітингів, демонстрацій, зборів, що були необхідним елементом комуністичного виховання. У боротьбу з єврейськими лікарями-шкідниками, сіоністами, космополітами партійні гасла впадали в родючу землю побутового антисемітизму. В. Даниленко вважає, що «надаючи гласності «Справі лікарів», сталінське керівництво прагнуло підготувати громадську думку до майбутнього публічного процесу». На його думку, навіть офіційні формулювання повідомлень ТАРС були вдало оформленні фразами про лікарів-вбивць, проти яких «слідство буде завершено найближчим часом» [20, с. 117]. Оголошення дати суду над лікарями на 5 березня 1953 р. та публічної страти на 12 березня 1953 р. (дата страти оголошена до суддівського вироку, бо вороги вже були відомі) працювали на розповсюдження в країні антиєврейського психозу та панічних настроїв серед євреїв, зокрема, про їх масову депортацію на Далекий Схід.

Маніпулюючи масовими настроями, влада змогла надати каральній кампанії характеру «всенародного схвалювання». Суспільство, підготовлене морально до кампанії терору, в основному легко повірило в підступи «безрідних космополітів» і в «лікарів-вбивць». У 1953 р. в окремих містах України було зафіксовано численні випадки антисемітизму, при чому географія їх поширення була надзвичайно широкою. Наприклад, у січні цього ж року після повідомлення преси про злочини лікарів, у місті Києві на кількох трамвайних вагонах були виявлені антиєврейські написи [16, арк. 100].

Боротьба з євреями-шпигунами чи євреями-шкідниками одночасно підсилювалася гаслами у центральній та місцевій пресі про необхідність «повсякденно працювати з пропагандистами» [21, с. 1] та «покінчити з ротозійством» [22, с. 1].

У ці роки активізувалася боротьба з сіонізмом та контрреволюційною діяльністю «єврейського підпілля». Особливо зручно було висувати звинувачення у сіоністській діяльності активним віруючим. Сама фраза, якою закінчувалася молитва на свято Песах – «в наступному році в Єрусалимі» і яку неодноразово можна було чути у синагогах, давала підстави для підозри у сіоністській діяльності. Так, за контрреволюційну діяльність був заарештований у 1950 р. органами МДБ голова єврейської громади м. Проскурова Г. Остатнегрош та група віруючих цієї громади: З. Фріцман, А. Грузмак, І. Шафель, Ш. Гольцман, Я. Мільштейн, М. Шаміс, Б. Вайсман, М. Клопух-Мільштейн, Б. Вахалевський, В. Фаєрман [23, арк. 38].

У лютому 1953 р. МДБ України звітувало ЦК КПУ про викриття і арешт членів 8 «єврейських буржуазних національно-сіоністських організацій» в м. Києві [19, арк. 88].

У контексті боротьби з сіонізмом 16 березня 1953 р. у Вінниці було заарештовано 16 релігійних діячів: Б. Бродського, І. Гробмана, П. Гробмана, З. Деховича, У. Лернера, М.-Х. Лівшиця, М.-Л. Лунера, І. Новака, Л. Спектора, У. Співака, Я. Співака, Б. Трахтенгерца, Х. Фейгіна, Ш. Ходорова, І. Шапіро, Х. Шойхета. Цих релігійних діячів, які активно спряли відновленню релігійної діяльності євреїв у повоєнний період, звинуватили до приналежності до антирадянської сіоністської клерикальної організації. Детальний аналіз матеріалів справ заарештованих провели укладачі праці «Коммунистическая власть против религии Моисея: Документы 1920-1937 и 1945-1953 гг.», де дійшли до висновку, що основною підставою арешту була віра в релігію батьків, а звинувачення були настільки надуманими та безпідставними, що одразу ж після смерті Й. Сталіна їх відпустили навіть не знявши обвинувачень [24, с. 253]. У матеріалах допитів Гробмана Пейсаха Лейбовича, якого державні органи безпеки визначили як одного із організаторів та керівників «антирадянської групи єврейських клерикалів у м. Вінниці» слідчий систематично ставив одне й теж запитання щодо сіоністської діяльності: «Ви заарештовані за участь в антирадянській сіоністській організації. Розкажіть про вашу практичну антирадянську діяльність» (допит від 15 березня 1953 р.), «Вам повторно пропонується відверто розповісти слідчим органам про свою приналежність до єврейської антирадянської буржуазно-націоналістичної організації та антирадянську роботу» (допит від 16 березня 1953 р.), «Ще раз вимагаю від вас правдивих показів про свою приналежність до єврейської націоналістичної організації та свою антирадянську роботу» (допит від 19 березня 1953 р.) [24, с. 253-270]. Заарештованого допитували з 14 березня по 2 квітня 1953 р., а 9 квітня 1953 р. прийняли рішення звільнити з під варти через відсутність підтвердження антирадянської націоналістичної діяльності, хоча ще раніше, не отримавши «добровільних» показів від заарештованого Гробмана П.Л., старший лейтенант держбезпеки Іванічкін прийняв рішення про звинувачення останнього у вчиненні злочинів за ст.ст. 54-10 ч. II (агітацію, яка полягала в закликові до повалення, підриву або ослаблення радянської влади) та 54-11 (організаційну діяльність, спрямовану на підготовку або вчинення контрреволюційних злочинів, участь в організації, утвореній для підготовки або вчинення контрреволюційних злочинів) Кримінального кодексу УРСР 1934 р., оскільки на його думку «достатньо викривається в тому, що він є активним учасником антирадянського сіоністського угрупування, в зборищах якого брав активну участь і під виглядом відправлення релігійних культів проводив серед них антирадянську націоналістичну пропаганду» [24, с. 266].

Переслідування за національною ознакою в сталінську добу, зокрема, і повоєнну, набувало здебільшого форм депортацій. Однак єврейська національна меншина одна із тих, до якої така форма репресій фактично у повоєнний радянський час не застосовувались, хоча й серед євреїв активно ходили плітки про їх масову депортацію на Далекий Схід. Наступ проти євреїв, як правило, проходив у формі арештів, звільнення з роботи (у тому числі відомих фахівців академічних, наукових установ), закриття єврейських періодичних видань, знищення установ єврейської культури. Владі не вдалося остаточно знищити вплив єврейської нації на суспільні процеси, оскільки останні були важливою складовою української радянської культури, науки, освіти тощо. Проте вдалося обмежити його, зробити підконтрольним і безпечним для державної машини.

Лише смерть головного ідеолога боротьби с космополітами та єврейськими буржуазними націоналістами – Й. Сталіна – привела до згортання активної фази антиєврейської кампанії і до певного затухання антисемітських настроїв в українському суспільстві.

Зі смертю Й. Сталіна та з початком «десталінізації» було засуджено методи та форми сталінського керівництва, проте не змінені цілі та завдання стратегічного курсу комуністичної партії. Євреї продовжували залишатися об’єктом національної політики, форми і методи якої були іншими при незмінній загальній суті.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Мицель М. Евреи Украины в 1943–1953 гг.: Очерки документированной истории / М. Мицель. – К., Дух і Літера, 2004. – 362 с.
2. Даниленко В. Єврейське питання / В. Даниленко // Політичний терор і тероризм в Україні. XIX-XX ст. Історичні нариси / Д. В. Архієрейський, О. Г. Бажан, Т. В. Бикова та ін. Відповід. ред. В. А. Смолій. – К.: Наук. думка, 2002. – С. 724-744.
3. Шитюк М. Діяльність Єврейського антифашистського комітету (1942-1948 рр.) / М. Шитюк // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського: Збірник наукових праць. – Випуск 3.35: Історичні науки. – Миколаїв: МНУ, 2013 – С.134-141.
4. Гуцало Л. Єврейське населення УСРР в системі соціально-економічних експериментів / Л. Гуцало // XX століття – етнонаціональний вимір та проблеми Голокосту: збірник наукових праць за матеріалами міжнародної науково-практичної конференції, Житомир, 22-23 жовтня 2010 р. – Дніпропетровськ: вид-во Центр «Ткума», 2011. – С. 86-100.
5. Данилюк Ю. Антиєврейські кампанії в Україні на початку 50-х рр. / Ю. Данилюк // Єврейська історія і культура: Матеріали конференції (Київ, 8-9 грудня 1994 р.). – К.: Асоціація юдаїки, 1995. – С. 61-62.
6. Войналович В. Наступ на етноконфесійні осередки як один із засобів здійснення національної політики в Україні (друга пол. 40-х – 50-ті роки XX ст.) / В. Войналович // Із архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1997. – №1/2 (2/4). – С. 209-218.
7. Полянкер Г. Остання зустріч з Соломоном Міхоелсом / Г. Полянкер // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1998. – №3/4. – С. 363-381.
8. Боголюбова І. М. Існування єврейських общин області у повоєнний період (за матеріалами ДАХО) / І. М. Боголюбова // Літопис Хмельниччини – 2004: Краєзн. збірник / Упоряд. О. Брицька, І. Боголюбова, С. Єсюнін, Н. Кокошко. – Хмельницький: [б. в.], 2004. – С. 141-146.
9. Маринченко Г. Загальний стан єврейських громад України в повоєнний період / Г. Маринченко // Українознавчий альманах. Випуск 16. – Київ, Мелітополь, 2014. – С. 256-260.
10. Шевченко Л. Інтелігенція України і сталінізм (1945 – середина 50-х рр.) / Л. Шевченко // Історія в школі. – 1999. – №7. – С. 2-5.
11. История России, 1917-1995. Т. 2: Утопия у власти, 1945-1985: В 4 т. / М. Я. Геллер, А. М. Некрич . – Москва: МИК: АГАР, 1996. – 430 с.
12. Блюм А. В. Еврейский вопрос под советской цензурой, 1917-1991 [Електронний ресурс] / А. В. Блюм; Отв. ред. Д. А. Эльяшевич. Петербургский еврейский ун-т. – СПб., 1996. – 200 с. – Режим доступу: http://www.opentextnn.ru/censorship/russia/sov/libraries/books/blium/?id=537. (12.10.2016). – Назва з екрану.
13. Грицак Я. Й. Нарис історії України: формування української модерної нації XIX-XX ст. / Я. Й. Грицак. – К.: Генеза, 1996. – 360 с.
14. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 29, спр. 213. – 21 арк.
15. ДАВіО, ф. Р-6023, оп. 4. спр. 4575. – 78 арк.
16. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 2736. – 163 арк.
17. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 3060. – 48 арк.
18. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 2817. – 191 арк.
19. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 2773. – 105 арк.
20. Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба: Колективна монографія / Відп. ред. В.М. Даниленко; ред.-упоряд. Н.О. Лаас. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. – 698 с.
21. Повсякденно працювати з пропагандистами // Вінницька правда. – 1953. – 16 січня. – С. 1.
22. Покінчити з ротозійством в наших рядах! // Вінницька правда. – 1953. – 20 січня. – С. 1.
23. ДАХмО, ф. Р-338, оп. 9, спр. 22. – 171 арк.
24. Коммунистическая власть против религии Моисея: Документы 1920–1937 и 1945–1953 гг. / Сост. В. Ю. Васильев и др. – Винница: Глобус-пресс, 2005. – 384 с.

Kononenko V. V. Antisemitic Policy of the Soviet Regime in 1948-1953 (based on the materials of Podillya).

The article examines the anti-Semitic policy of Soviet authorities in the post-war period of Stalin totalitarianism from 1948 to 1953. It analyzes the main stages of the post-war political repressions of the government against the Jews and their specific features in Ukraine and in Podillya. The author defines the forms and methods of anti-Semitic policy of the Soviet government and analyzes the fight against the Jewish bourgeois nationalism, Zionism, «groveling before the West», «rootless cosmopolitans», «doctors-saboteurs».

Keywords: USSR, Ukrainian SSR, totalitarian regime, Jews, bourgeois nationalism, Zionism, «groveling before the West», «rootless cosmopolitans», «doctors-saboteurs».

Кононенко В.В. Антисемитская политика советской власти в 1948-1953 гг. (на материалах Подолья).

В статье рассматривается антисемитская политика советской власти в послевоенный период сталинского тоталитаризма с 1948 по 1953 гг. Анализируются основные этапы послевоенных политических репрессий власти против евреев и их особенности в Украине и на Подолье. Определены формы и методы антисемитской политики советской власти. В статье проанализирована борьба с еврейским буржуазным национализмом, сионизмом, низкопоклонством перед Западом, безродными космополитами, врачами-вредителями.

Ключевые слова: СССР, УССР, тоталитарный режим, евреи, буржуазный национализм, сионизм, безродные космополиты, низкопоклонство перед Западом, врачи-вредители.

Статтю подано до редколегії 9.01.2017 р.

УДК [94: 615. 12] (477. 43/.44) «1965/1985»

А.С. Поліщук

РОЗВИТОК АПТЕЧНОЇ МЕРЕЖІ В УКРАЇНІ В 1965 – 1985 РР. (НА ПРИКЛАДІ ВІННИЦЬКОЇ ТА ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТЕЙ)

У статті аналізуються найбільш важливі тенденції проектування та розвитку провізорської системи, забезпечення населення лікарськими засобами. Обґрунтовано стратегії подолання кризи долікарської допомоги, безпеки життєдіяльності людини в умовах соціальної політики управління мережею фармацевтичних закладів. Вказано про розширення системи закладів аптекоуправління у динаміці зросту будівництва нових приміщень продажу ліків як на Поділлі, так і в Україні загалом. Відзначено важливість окреслення галузі впровадження медичного забезпечення населення необхідними засобами профілактики та підтримки оптимального стану функціонування людини. Розкрито сутність взаємодії міжлікарської і провізорської співпраці на основі збереження фармацевтичної інформації (КФІ) про особливості лікувального процесу та його доцільності з погляду пріоритетного виробництва лікарських засобів на базі аптек.

Ключові слова: аптечна мережа, лікарське обслуговування, провізори, охорона здоров'я, лікувально-профілактичні заклади, медикаменти, фармацевтичні кадри.

У контексті підвищення рівня життя населення радянське керівництво ставило завдання – покращення лікарського обслуговування. Так само до умов поліпшення лікарського обслуговування населення входило розширення аптечної мережі та підвищення рівня забезпечення ліками.

Проблема соціальної політики щодо управління мережею фармацевтичних закладів знайшла своє висвітлення у роботах С.О. Білобрина [2], В.О. Борищука [3], О.Л. Гром, Н.Б. Ярко [5], Л.Т. Загоровської, Ф.І. Співака [7], О.М. Котенка [8], В.Г. Марченка [9], П.Я. Слободянюка [11], В.А. Ткачука [12], В. Череватюка [13], В.П. Шершуна, Я.І. Ліфшиця [14]. Автори вказують про теоретичний консенсус активації державотворчих установ згідно розвитку будівництва фармацевтичних установ та засобів реалізації лікарських препаратів в угоду збереження та підтримки здоров'я населення.

Мета статті полягає в тому, щоб на основі принципів об'єктивності, історизму, опираючись на науково-дослідницьку літературу, провести комплексний аналіз змін законодавства у галузі провізорського забезпечення населення України в рамках висвітлення їх основних проблем на Поділлі.

З другої половини 1960-х рр. був змінений принцип відкриття аптек у містах. Так, до середини 1960-х рр., згідно з наказом МОЗ СРСР від 11 липня 1961 р., у містах з населенням від 10 до 100 тис. жителів відкривалася одна аптека з розрахунку на 10 тис. осіб, у містах з населенням від 100 до 500 тис. жителів – одна аптека на 12 тис. осіб, у містах з населенням понад 500 тис. жителів – одна аптека на 15 тис. осіб. Завдяки цьому аптечна справа в Україні у 1965 рр. розвивалася значно краще, ніж у попередні роки. За вказаний період кількість аптек у республіці зросла на 1262 одиниці, що порівняно з аптеками 1959 р. становило 40%. [7, с. 3].

З другої половини 1960-х р. за основу проектів плану розвитку аптечної мережі кожної області брали граничні нормативи розширення та дислокації аптек, затверджені наказом Держбуду СРСР №52 від 7 травня 1966 р. Згідно з цими нормами, передбачалося відкриття однієї аптеки в населених пунктах з кількістю населення 10 тис. осіб. У населених пунктах, де кількість жителів перевищувала 10 тис. осіб, передбачалося відкриття однієї аптеки з розрахунку на 10-15 тис. осіб.

Тобто в основу відкриття нової аптеки бралася не тільки кількість жителів, а дислокація масиву. За нормами передбачалося відкриття нової аптеки на кожен мікрорайон. Крім того, додатково одна аптека на житловий район. Так, якщо житловий район складався з трьох мікрорайонів, то в ньому повинно бути відкрито чотири аптеки. Під час проектування аптек на новому житловому масиві за нормами забудови передбачалося 20-25 кв. м. площі приміщення аптеки на 1000 жителів, за умови обслуговування аптекою 10 тис. осіб населення [7, с. 4]. Так, в середині 1970-х рр. у м. Вінниці було 20 аптек, тобто одна аптека на 12,5 тис. мешканців. Водночас така кількість мешканців для однієї сільської аптеки була великою, що впливало на придбання потрібних ліків [4].

Крім того, з середини 60-х років в областях Поділля, як і в Україні загалом, була запроваджена нова система управління аптечною справою. Основною її ланкою стали центральні районні аптеки, які підпорядковувалися обласному аптекоуправлінню. Районні аптеки відповідали за всю аптечну службу району, зокрема, й за організацію лікарського забезпечення сільського населення.

Наприклад, у 1976 р. центральній районній аптеці №54 м. Могилева-Подільського підпорядковувалося 13 аптек району, 20 аптечних пунктів. Усі вони разом обслуговували 14,9 тис. осіб. Центральні районні аптеки надавали й методичну допомогу сільським аптекам, допомагали організувати належний фармацевтичний порядок та внутрішній контроль, щомісяця проводили навчання з усіма фармацевтами району з підвищення класифікації. За сільськими аптеками закріплювалися аптечні пункти. Так, до аптеки №80 с. Станіславчик Жмеринського району було прикріплено 8 аптечних пунктів [14, с. 3].

При всіх центральних районних аптеках області були створені громадські ради. Центральні районні аптеки області організовували свою роботу згідно плану основних організаційних заходів на поточний рік і на період до 1990 р. Плани погоджувалися з районними радами народних депутатів і затверджувалися аптечним управлінням [15, с. 23].

Щороку на базі аптечного управління проводилися семінари зі старшими провізорами і провізорами-аналітиками. З 1980 р. на базі центральних районних аптек започатковувалися міжрайонні семінари-наради для завідуючих центральними районними та сільськими аптеками і аптечними пунктами ІІ категорії. На семінарах-нарадах ділилися досвідом щодо організації контролю за якістю ліків, співпрацею між аптеками і лікувальними закладами, новими технологіями виготовлення ліків. Керуючі аптеками мали вивчати попит, щоб не було безпідставних відмов у лікарських засобах, які в достатній кількості могли бути на складі. Крім того, перед працівниками аптек ставилося завдання: впровадження нових форм обслуговування. Це, зокрема, організація доставок медикаментів додому, реєстрація хворих із наступним повідомленням їх про надходження тимчасово відсутніх препаратів, організація пунктів і столів самообслуговування, одноразове звернення до рецептора, створення кімнат або куточків консультацій для лікарів (де надавалася інформація про нові лікарські засоби та можливу заміну тимчасово відсутніх ліків) і хворих (з питань вживання ліків, користування предметами догляду за хворими), а також з метою прискорення відпуску ліків і збільшенню обсягів їх продажу. В обласному аптекоуправлінні діяла майстерня по ремонту і виготовленню аптечного обладнання. В аптечних установах працювало близько 2,5 тис. осіб, з них – 354 провізори і 847 фармацевтів. Головним завданням працівників аптек було поліпшення обслуговування кожного хворого, що звертався до них, а також максимальне задоволення населення і лікувальних закладів лікарськими засобами [12, с. 3].

На XXVI з'їзді КПРС і XVII з'їзді профспілок СРСР велика роль приділялася ідейно-політичному, трудовому вихованню працівників аптек. З цією метою проводилися науково-практичні конференції, зльоти ударників комуністичної праці і наставників молоді серед працівників гуманітарної сфери. В області працювало чимало заслужених працівників аптечної праці – Н. В. Федик, Д. М. Гаврилюк, Г. П. Мальований, З. С. Малая та ін. За свою плідну працю вони були нагороджені урядовими нагородами [15, с. 24].

Упродовж другої половини 1960-х високими темпами зростало будівництво нових аптек на Вінниччині. Так, у 1965 р. в області функціонувало сім нових аптек, у 1966 р. – вісім, у 1967 р. – дев'ять, у 1968 р. – 14, в 1969 р. – 17, а наприкінці 1970 р. кількість їх зросла до 19 [1, акр. 234].

У 1970-і роки ця тенденція продовжилась, але темпи дещо уповільнилися. Так, за роки IX і X п'ятирічок (1971–1980 рр.) 15 центральних районних і 25 сільських аптек було переведено в нові приміщення. На початку 1980-х рр. у Вінницькій області вже діяло 26 центральних районних аптек. Їм підпорядковувалися 280 госпрозрахункових аптек, 34 аптечні філії, 17 аптечних кіосків та 983 аптечних пунктів ІІ категорії. Аптечні філії діяли при поліклінічних відділеннях. Крім того, в області функціонували: обласний аптечний склад, фармацевтична фабрика, контрольно-аналітична лабораторія і магазин «Хімреактиви» [15, с. 22].

Згідно з Постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи по подальшому поліпшенню народної охорони здоров'я» (1983 р.), за рахунок коштів аптекоуправління і

залучених коштів колгоспів, радгоспів і промислових підприємств в області було відкрито 22 аптеки, з них – 9 при сільських лікарських амбулаторіях. У відповідні приміщення при плані 12 було переведено фактично 17 аптек, з них 8 аптек, зокрема, три центральні районні, – у новозбудовані. У нове приміщення корисною площею 7,7 тис. кв. м. переведено обласний аптечний склад. За рахунок приміщень складу, що звільнилися, розширено виробничі площі майстерні по ремонту і виготовленню аптечного обладнання, проводилася реконструкція фармацевтичної фабрики. На обладнання й оснащення аптечної мережі області освоєно 536 тис. крб. [6, с. 18].

У наступні роки в області були збудовані нові приміщення для Піщанської і Ямпільської центральних районних і низки сільських аптек. Планувалося збудувати центральні районні аптеки у містах Хмільнику і Шаргороді, смт Немирові [13, с. 3].

Розвиток аптечної мережі характеризувався тенденцією до спеціалізації аптек. Так, на 1982 р. на Вінниччині діяло 11 міжлікарняних, 8 лікарняних госпрозрахункових, дві дитячі, одна дрібнооптова, а також аптеки готових ліків, з реалізації лікарських рослин, роздрібні. Спеціалізація аптек дозволяла якісніше проводити вивчення попиту, визначення потреб і раціональніше використовувати наявні лікарські ресурси для поліпшення забезпечення населення і лікувально-профілактичних закладів [13, с. 4].

Для поліпшення лікарського забезпечення населення 6 серпня 1976 р. Міністерство охорони здоров'я УРСР видало наказ «Про організацію кабінетів фармацевтичної інформації» (КФІ). Найінтенсивніше КФІ створювалися у 1977–1978 рр. та 1980 р. Більшість, тобто 72% КФІ, було організовано при поліклініках, як і передбачалося міністерським наказом, а 27% – при лікарнях. На Поділлі найбільше КФІ було створено у Вінницькій області – 8, з них 5 при поліклініках і 3 при лікарнях упродовж 1976, 1977 і 1978 рр., а також один – у 1980 р. [2, с. 37]. Це був середній показник в Україні, адже найбільше КФІ було у Дніпропетровській (21), Одеській (19) та Донецькій (18) областях. Чимало областей мали всього один або два КФІ – Чернівецька. Херсонська, Закарпатська [2, с. 38]. КФІ були одними з найважливіших заходів у підвищенні рівня лікарської допомоги населенню та встановленню тісної співпраці між лікарем та фармацевтом. У 1982 р. на Вінниччині функціонувало уже одинадцять КФІ [7, с. 4].

У Хмельницькій області до 1970-х років аптечна мережа досягла масштабів, які повністю забезпечували потреби населення і лікувальних закладів. Тут функціонувало 185 аптек і 1 000 аптечних пунктів [11, с. 152].

На Хмельниччині масштабне будівництво нових аптек, як і на Вінниччині, припадало на другу половину 1960-х – 1970-і роки. Так, у 1965 р. в області функціонувало 5 нових аптек, у 1966 р. – 7, у 1967 р. – 8, у 1968 р. – 9, у 1969 р. – 13, а наприкінці 1970 р. кількість їх зросла до 15 [11, с. 152].

Загалом, у другій половині 1960-х років було відкрито 20 нових аптек, 36 переведено у відповідні приміщення, 25 з них – у новозбудовані. Аптеками області було реалізовано медикаментів та інших медичних товарів на 40 млн крб., отримано надпланових прибутків на 323 тис. крб., економія витрат склала 296 тис. крб., що були спрямовані на розвиток аптечної мережі та її матеріальної бази [11, с. 152].

У першій половині 1970-х рр. мережа аптек зросла на 10, 20 – переведені у відповідно обладнані приміщення. Аптекоуправління розповсюджувало понад 500 найменувань медичних виробів і препаратів [11, с. 153].

Незважаючи на централізоване постачання сільських дільничних лікарень і ФАПів, медичні препарати з аптекоуправління інколи надходили нерегулярно, в недостатній кількості, або не в повній мірі виконувалися замовлення сільських лікарень, не завжди додавалися інструкції щодо застосування нових ліків і препаратів [11, с. 153].

Підвищення якості лікарського забезпечення населення значною мірою залежало від наявності та кваліфікаційної структури кадрів цієї системи. На 1 січня 1983 р. в системі Головного управління Міністерства охорони здоров'я Української РСР працювало 75 тис. чоловік, з них 38,7 тис. – спеціалісти з вищою фармацевтичною освітою, що становило 51,6% від загальної кількості аптечних працівників. В окремих областях цей показник коливався від 46,9% в Чернігівській до 58% у Житомирській області. Тобто різниця у забезпеченні фармацевтами по обласних аптечних управліннях становила 9,4%, що свідчило про певну стабільність структури кадрів аптечної системи УРСР [5, с. 66].

У Вінницькій області нараховувалося 2353 працівників аптечної справи, з них 1 259 – фармацевтичні кадри (безпосередньо фармацевтів – 885 осіб і 374 – провізорів), що становило 53,5% від загальної кількості аптечних працівників. У Хмельницькій області було 1 700 працівників аптек, з них 967 фармацевтичних кадрів, що становило 56,9%. Як бачимо, Поділля мало вищий, ніж середній, по республіці показник щодо забезпечення фармацевтами. У цьому плані Вінниччина і Хмельниччина випереджали навіть такі промислові області як Дніпропетровська і Донецька. Але з огляду на те, що цей показник у повній мірі не дає

можливості оцінити ефективність розстановки і рівень кваліфікації спеціалістів, до уваги бралася питома вага провізорів у загальній чисельності фармацевтичних кадрів, а також співвідношення між чисельністю фармацевтів і провізорів. Такий аналіз засвідчив, що чисельність власне фармацевтичних кадрів по аптечних управліннях коливається в межах від 24,6% у Житомирській області до 60,8% у Львівській області. Тобто різниця між областями була значною – 36,2%.

Показник співвідношення між чисельністю фармацевтів і провізорів також мав значну відмінність по областях. Він коливався від низького (0,7%) у Львівській області – до високого (3,1%) у Житомирській. Низький показник співвідношення провізорів і фармацевтів був також у Харківській – 0,9%, Запорізькій – 1,0% та Дніпропетровській – 1,2% областях, а високий у Житомирській – 3,1%, Вінницькій та Луганській (Ворошиловградській) – 2,4%. Це співвідношення означало, що провізорів було у стільки разів менше, ніж фармацевтів. Низький показник співвідношення був характерний для областей, де діяли фармацевтичні факультети медичних інститутів або фармацевтичні виші, а високий рівень співвідношення в областях, віддалених від центрів підготовки провізорів [5, с. 67]. На той час Вінницький, Івано-Франківський і Чернівецький медичні інститути не мали фармацевтичних факультетів.

На початку 1980-х рр. для забезпечення повсякденного контролю за якістю ліків, що виготовлялися і відпускалися з аптек, було розширено мережу контрольно-аналітичних кабінетів і столів. На початку 1981 р. у республіці функціонувало 1598 контрольно-аналітичних кабінетів і 5242 столи проти відповідно 1274 і 4882 на початку 1976 р. У республіці було створено 15 контрольно-аналітичних лабораторій. Ці кабінети і столи за роки п'ятирічки були оснащені типовим обладнанням і сприяли значному підвищенню продуктивності й ефективності праці провізорів-аналітиків. Незважаючи на це, існували значні недоліки в організації санітарного і технологічних режимів приготування ліків, правил їх зберігання на фармацевтичних фабриках Вінницького, Дніпропетровського, Миколаївського та інших аптечних управлінь [5, с. 68].

У роки десятої п'ятирічки (1976–1980) аптечне управління Вінницької області було серед десяти обласних аптечних управлінь України, що досягли найкращих результатів [10, с. 8]. За підсумками республіканського соціалістичного змагання Перехідний Червоний прапор Міністерства охорони здоров'я УРСР і Українського республіканського комітету профспілок медичних працівників за перший квартал 1985 р. було присуджено аптечному управлінню Хмельницького облвиконкому [3, с. 23].

При аптечних установах Вінницької і Хмельницької областей створювалися групи науково-обґрунтованого планування (НОП), які активно впроваджували методи наукової організації праці (МНОП). Так, на аптечних складах аптекоуправлінь областей Поділля, а також Запорізької і Чернігівської областей за активної участі груп НОП застосовувалися бригадні форми організації праці. Зокрема, були створені спеціалізовані бригади вантажників, а у виробничих відділах спеціалісти об'єднувалися у бригади якості.

Групи НОП при великих аптечних управліннях республіки впроваджували нові системи оцінки якості праці аптечних співробітників. Однією з них був принцип бездефектної роботи, згідно з яким оцінка роботи проводилася за допомогою розрахунково-кількісних показників. На 1984 р. цей принцип застосовували 2360 аптек України. Найбільших успіхів у цьому напряму досягли аптечні управління Хмельниччини разом із колегами з Волині, Львівського і Київського облвиконкомів [8, с. 15]. У 1984 р. в аптекоуправліннях Хмельницького, Тернопільського, Одеського, Донецького облвиконкомів були організовані тематичні виставки: «Передовий досвід і НОП в аптечних установах» [8, с. 17].

У 1984 р. під час наради Міністерства охорони здоров'я УРСР з актуальних потреб в медикаментах, організації лікарського забезпечення населення та закладів охорони здоров'я міністр охорони здоров'я республіки А. Ю. Романенко зазначив, що упродовж року у Вінницькій, а також Івано-Франківській, Одеській, Рівненській та Херсонській областях мали місце непоодинокі випадки порушень встановленого Міністерством порядку розподілення ліків, самовільного вирішення цих питань працівниками аптечних складів. Не завжди надавався пріоритет у постачанні ліками дитячим та родильним лікувальним закладам. В аптеках Хмельницької і Сумської областей хворим відмовляли в медикаментах, що були в наявності в аптечних складах [9, с. 9]. Водночас міністр зазначив, що порівняно з початком п'ятирічки, число скарг на лікарське забезпечення значно зменшилося з Вінницької, Дніпропетровської, Кримської та Полтавської областей [9, с. 11]. На Хмельниччині, як і в Дніпропетровській, Одеській і Львівській областях, було допущено значне відставання в будівництві аптечних складів, що спричинило в них гостру потребу [6, с. 18].

Отже, з середини 1960-х рр. на Поділлі, як і в Україні загалом, була запроваджена централізована система управління аптечною справою. Основна її ланка – центральні районні аптеки, яким підпорядковувалися сільські аптеки, аптечні філіали, кіоски, пункти. Районні аптеки підпорядковувалися обласному аптекоуправлінню. При районних аптеках створювалися

громадські ради. Діяльність районних аптек планувалася на рік і на п'ятирічку. Плани погоджувалися з районними радами народних депутатів і затверджувалися обласним аптечним управлінням.

Розвиток аптечної мережі характеризувався спеціалізацією аптек: міжлікарняні, лікарняні, госпрозрахункові, дитячі, дрібнооптові, роздрібні, аптеки готових ліків, з реалізації лікарських рослин. Спеціалізація дозволяла раціональніше використовувати наявні лікарські ресурси для поліпшення забезпечення населення і лікувально-профілактичних закладів.

Найвищі темпи відкриття нових аптек у регіоні припадають на другу половину 1960-х – початок 1970-х рр., завдяки чому у 1970 рр. аптечна мережа досягла масштабів, які повністю забезпечували потреби населення і лікувальних закладів. Нові аптеки на Поділлі будувалися за рахунок коштів аптекоуправління, колгоспів, радгоспів і промислових підприємств.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Держархів Вінницької області, ф.Р.2700, оп.17, спр. 37. – 325 арк.
2. Білобрин С. О. Про роботу кабінетів фармацевтичної інформації /С. О. Білобрин// Фармацевт. журнал 1982. – №1. – С. 36–39.
3. Борищук В. О. Дієвість соціалістичного змагання на вищий рівень / В. О. Борищук // Фармацевтичний журнал 1985. – №4. – С.23–25.
4. Вінниця. Роки застою. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.vin.com.ua/roku-zastoy. – Назва з екрану.
5. Гром О. Л. До питання структури фармацевтичних кадрів аптечної системи УРСР /О. Л. Гром, Н. Б. Ярко// Фармацевтичний журнал. –1985. – №5. – С 66-67.
6. Завдання органів та закладів охорони здоров'я УРСР по дальшому поліпшенню діяльності аптечної служби // Фармацевтичний журнал. – 1985. – №1. – С 6-22.
7. Загоровська Л. Т., Більше уваги плануванню аптечної мережі /Л. Т. Загоровська, Ф. І. Співак // Фармацевтичний журнал. – 1968. – №3. – С. 3-6.
8. Котенко О. М. впровадження передового досвіду і раціоналізаторських пропозицій в аптечних установах УРСР /О. М. Котенко// Фармацевтичний журнал 1985. – №4. – С.14–16.
9. Марченко В. Г. Шляхи дальшого поліпшення лікарського забезпечення /В. Г. Марченко// Фармацевтичний журнал 1985. – №3. – С. 8–14.
10. Про заходи по поліпшенню лікарського обслуговування населення і підвищенню ефективності наукових досліджень у галузі фармації в одинадцятій п'ятирічці, постанова від 23 лютого 1982 р. №111 // Фармацевтичний журнал 1982. – №2. – С.7-21.
11. Слободянюк П. Я. Медицина Поділля [Текст]: [монографія] / П. Я. Слободянюк [и др.]. – Хмельницький: Медобори 2007. – 703с.
12. Ткачук В. А. Завдання аптечних працівників України на 1968 рік – третій рік п'ятирічки /В. А. Ткачук// Фармацевтичний журнал. – 1968. – №2. – С.3.
13. Череватюк В. На варті здоров'я /В. Череватюк// Колгоспні вісті. – 1983. – 18 червня.
14. Шершун В. П. 3-тя обласна науково-практична конференція аптечних працівників Вінницької області /В. П. Шершун, Я. І. Ліфшиць// Фармацевтичний журнал. – 1968. – №1. – С. 86-87.
15. Шершун В. П. Аптечна служба Вінниччини /В. П. Шершун// Фармацевтичний журнал. – 1982. – №6. – С. 22-24.

Polishchuk A.S. Development of Pharmaceutical Net in Ukraine in 1965-1985 (on the example of Vinnytsya and Khmel`nytskiy regions)

The article deals with the most important tendencies of projection and development of provisional systems of population medical supply. It justifies the strategies in overcoming the crisis of before-doctor help and security of a person's vital activities in conditions of social policy of managing the net of pharmaceutical establishments. The research points at expansion of the system of establishments of dispensaries administration in dynamics of growth of new premises for selling medicine in Podillya and in Ukraine generally. It defines the importance of delineration of the sphere of population medical supply with the necessary means of prevention and support of the state of optimal functioning of the person. The author reveals the essence of between-doctor and provisional cooperation on the base of pharmaceutical information conservation (KFI) on peculiarities of medical process and its expediency from the point of view of priority production of medical substances on the base of pharmacies.

Key words: pharmaceutical net, medical service, pharmacists, healthcare, medicine, pharmaceutical staff, health-prophylactic establishments.

Полищук А. С. Развитие аптечной сети в Украине в 1965 - 1985 гг. (на примере Винницкой и Хмельницкой областей)

В статье анализируются наиболее важные тенденции проектирования и развития провизорских систем обеспечения населения лекарственными средствами. Обоснованно стратегии преодоления кризиса доврачебной помощи безопасности жизнедеятельности человека в условиях социальной политики управления сетью фармацевтических учреждений. Указано о расширении системы учреждений аптекоуправления в динамике роста строительства новых помещений продажи лекарств как на Подолье, так и в Украине в целом. Отмечена важность определения области применения медицинского обеспечения населения необходимыми средствами профилактики и поддержания состояния оптимального функционирования человека. Раскрыта сущность взаимодействия межлекарственного и провизорских сотрудничества на основе сохранения фармацевтической информации (КФИ) об особенностях лечебного процесса и его целесообразности с точки зрения приоритетного производства лекарственных средств на базе аптек.

Ключевые слова: аптечная сеть, лекарственное обслуживание, провизоры, здравоохранение, лечебно-профилактические учреждения, медикаменты, фармацевтические кадры.

Статтю подано до редколегії 31.01.2017 р.

УДК 78.06 (477.44)

І. Б. Швець

МУЗИЧНА КУЛЬТУРА ВІННИЧЧИНИ В РОКИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ: ТВОРЧИЙ ДОСВІД, СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ

У статті досліджено музичне життя Вінниччини періоду незалежності України на прикладі провідних професійних та аматорських художніх колективів. Розкрито особливості творчої діяльності вінницького муніципального Академічного камерного хору «Вінниця», обласного Академічного ансамблю пісні і танцю «Поділля», обласного Академічного камерного оркестру «Арката», дитячого Народного хореографічного колективу «Барвінок», вінницького муніципального естрадно-духового оркестру «ВінБенд». Висвітлено творчі здобутки художніх колективів, відображено активну музично-просвітницьку й концертну діяльність, відзначено високу професійну майстерність виконавців. Окреслено нові сучасні тенденції розвитку музичної культури вінницького регіону.

Ключові слова: музичне життя Вінниці, художні колективи, репертуар, виконавці, концертна діяльність, професійність.

Сучасний етап розвитку вітчизняної наукової думки характеризується зростанням інтересу вчених до проблем регіональної культури. Цей процес суттєво активізувався наприкінці XX століття зі встановленням державної незалежності України і стимулював появу наукових праць, зокрема, досліджень розвитку музичного мистецтва в культурі окремих регіонів України. Наукові розвідки покликані виявити неповторність та самобутність культурного середовища в межах того чи іншого регіону.

Особливості становлення і розвитку музичної культури України висвітлені в багатьох регіональних дослідженнях. Культуру західного регіону України досліджували І. Бермес, Р. Дудик, Л. Ігнатова, Л. Мороз, О. Миронова, Р. Римар, Л. Романюк, Т. Росул, І. Ярошенко та ін. Музична культура Східної України відображена в працях Н. Костенко, Т. Медведнікової, В. Мітлицької, А. Рум'янцевої, С. Хананаєва. Особливості музичної культури та традицій південної України та Автономної Республіки Крим досліджували А. Білик, Е. Дагілайська, А. Желан, О. Караульна, О. Маркова, Т. Мартинюк, Н. Остроухова, Ю. Сагіна, М. Слабченко, І. Шатова, Л. Шилова, С. Шукліна). Культурне середовище північної частини України вивчали О. Васюта, П. Даценко, Л. Дорохіна, І. Конончук, Г. Локощенко, Т. Ляшенко, Центральний регіон з його багатовіковими музичними традиціями висвітлений у наукових працях та статтях М. Долгіх, А. Литвиненко, І. Швець, Т. Бурдейної-Публіки. Сучасні наукові публікації О. Верещагіної, К. Дабіжі, Н. Кузьмінець, Н. Кушки, О. Сливки висвітлюють різні аспекти художньої діяльності мистецьких колективів Поділля. Водночас, попри вагому наукову та практичну значимість досліджень мистецтвознавчої орієнтації, питання щодо існування музчної культури Вінниччини в контексті Української культурної парадигми періоду незалежності залишаються малодослідженими. Тому метою статті є розкриття особливостей розвитку музичної культури

Вінниччини та творчої діяльності провідних художніх колективів Вінниці періоду незалежності України.

Після здобуття Україною незалежності в 1991 р. настає новий етап розвитку українського суспільства, Україна як суверенна демократична держава проголошує радикальні реформи. Утворюється нова соціокультурна ситуація в суспільстві: нові соціально-економічні умови, форми власності, характер стосунків між людьми, система цінностей. Основні принципи державної політики в галузі культури спрямовані на відродження і розвиток культури української нації, забезпечення свободи творчості, вільного розвитку культурно-мистецьких процесів, реалізацію прав громадян на доступ до культурних цінностей, створення матеріальних та фінансових умов розвитку культури. Українська культура становиться фактором консолідації українського суспільства, духовно інтегруючою силою в умовах соціальних трансформацій та складних політичних та економічних подій.

Внаслідок економічної кризи на початку 90-х років відбувся розпад традиційно централізованої, одержавленої галузі культури. Посткомуністичні еліти помітно втратили інтерес до культури «як політичного чинника, як засобу ідеологічної обробки населення» [1, с. 446]. Наприкінці XX століття в Україні відбулося суттєве згортання концертної діяльності. Це було пов'язано з обмеженням державного фінансування і недостатком можливостей вирішувати нагальні творчо-господарські питання. Ускладнилася робота музичних театрів, концертних організацій та окремих художніх колективів з композиторами, лібретистами, авторами літературних текстів щодо створення та постановки нових концертно-сценічних творів. Внаслідок ліквідації державного Гастрольного плану гострою залишалася проблема невпорядкованості концертно-ґастрольної діяльності. За відсутності належного державного фінансування, в Україні з'являються інші механізми матеріального забезпечення сфери культури: створюються благодійні фонди, культурні товариства, об'єднання митців, активізується діяльність меценатів.

Попри суперечності культурно-історичного процесу в цей період на Вінниччині відбувається пожвавлення та урізноманітнення мистецького життя за рахунок великої кількості творчих колективів і окремих виконавців. Продовжують плідно працювати створені раніше й виникають нові професійні та аматорські мистецькі колективи, які, наповнюючись національним змістом, саме в роки незалежності України отримали міжнародне визнання.

У 1990-х роках продовжує плідну діяльність Академічний камерний хор «Вінниця» під керівництвом народного артиста України Віталія Газінського. Дослідники відзначають, що цей колектив продовжує традиції хорового виконавства Поділля, які були закладені ще на початку XX століття [2, с. 11]. У своїй роботі з колективом В. Газінський дотримується основних принципів і методів одеської хорової школи, яка була започаткована К. Пігровим і Д. Загрецьким. Репертуар колективу відзначається жанрово-стильовою розмаїтістю. Концертні програми містять обробки українських народних пісень, українську класику (твори С. Людкевича, М. Леонтовича, К. Стеценка, О. Кошиця, Л. Дичко, В. Зубицького, Є. Станковича). Особливе місце в репертуарі колективу відводиться творам вінницьких композиторів. Поділля - це батьківщина і творча колиска багатьох визначних українських митців, імена М. Леонтовича, Р. Скалецького, П. Ніжинського посідають належне місце в репертуарі професійного хорового колективу [3, с. 34]. Духовна музика представлена творами Й. С. Баха, В. А. Моцарта, хоровими концертами Д. Бортнянського, П. Чеснокова, О. Архангельського, М. Куліковича, А. Веделя, М. Березовського.

На початку 1990-х років Академічний камерний хор «Вінниця» отримав міжнародне визнання. Колектив здобув Гран-Прі на другому фестивалі християнської музики «Могутны Божа», що проходив у Могилеві (Білорусь) у липні 1994 р. У 1995 р. Академічний камерний хор «Вінниця» успішно виступив на XXIII міжнародному хоровому конкурсі ім. Г. Димитрова у Варні (Болгарія). Колектив отримав Гран-Прі та чотири спеціальних призи, зокрема, спеціальний приз за найкраще виконання твору обов'язкової програми («Херувимська №4» Д. Христова), а найкращим диригентом конкурсу став Віталій Газінський. Цього ж року на міжнародному фестивалі хорової музики «Південна Пальміра – 95», що відбувся в Одесі, хор також отримав Гран-Прі. Таку ж нагороду колектив здобув у 1996 р. на конкурсі «Поющая Россия» у Москві (Росія), на міжнародному хоровому конкурсі у м. Пінчув (Польща) у 2006 р., на конкурсі «Поющий мир» у Санкт-Петербурзі (Росія) у 2000 р [4, с. 282]. Велика кількість нагород, отриманих колективом, свідчить про популярність вінницького хору і його високу виконавську майстерність.

Сьогодні відомий вінницький колектив веде плідну концертну і музично-просвітницьку діяльність, що сприяє розвитку національних хорових традицій. Цей колектив є окрасою не лише подільської хорової школи, а й помітним явищем у музичному житті незалежної України.

У другій половині 1990-х років відбулося реформування діяльності Державного ансамблю пісні і танцю «Поділля». Художнім керівником ансамблю став заслужений артист України

Анатолій Кондюк. З його діяльністю пов'язані зміни у виконавському складі та в репертуарній політиці колективу. Збільшилася чисельність оркестрової та балетної груп, художніми засадами творчості колективу стала опора на подільський пісенно-обрядовий фольклор, підкреслення національного колориту шляхом використання народного музичного інструментарію, створення масштабних концертних програм на основі хорових, танцювальних і музично-інструментальних обробок фольклорних жанрів.

Творчість ансамблю пісні і танцю «Поділля» характеризується пошуками нових жанрів і форм мистецького синтезу, тенденцією до театралізації хорового співу, використанням сучасної сценографії. Це яскраво відображено у концертних програмах колективу «Подільська рапсодія», фольк-шоу «Поділля має таланти», «Ой, зійдімося, роде!» та інших. [5]. Упродовж сімдесяти років плідної творчої діяльності ансамбль побував з гастролями у Франції, Іспанії, Японії, Англії, Німеччині, Польщі, Швейцарії та інших країнах світу.

Академічний ансамбль пісні і танцю «Поділля» активно виконує просвітницьку функцію у межах дитячого абонементу Вінницької обласної філармонії. Найбільшу популярність у школярів мають концерти-вистави «Весілля на Поділлі», «Козацькі пригоди», «Колядки та щедрівки». При ансамблі функціонує «Школа мистецтв», в якій вивчає народно-сценічну хореографію та спів понад сто дітей. Отже, активна творча діяльність колективу сприяє ознайомленню широких кіл громадськості з найкращими зразками народнопісенного та танцювального мистецтва Вінниччини.

Важливою подією у музичному житті Вінниці стало заснування у 1993 році камерного оркестру «Арката» (керівник – заслужений діяч мистецтв України Георгій Курков). Цей оркестр виконує важливу функцію у популяризації академічного інструментального мистецтва.

У репертуарі оркестру твори різних стилів та жанрів українських і зарубіжних композиторів:музика бароко, класицизму, романтизму, твори сучасних митців. Академічний камерний оркестр «Арката» здійснює спільні проекти із відомими українськими та зарубіжними солістами, серед них – Н. Матвієнко, О. Гурець, Л. Шутко, В. Буймістер, Н. Дацько, О. Рівняк, В. Доценко, В.Борисов, Ю. Яценко, І.Оловніков, І. Швець, А. Шилклопер, Д. Пер'є, А. Кондаков, К. Кулька, Х. Лєнардт, Г. Олькевич, А. Набіулін, К. Векслер, Ф. Рошіньо, В. Курилів, К. Шарапов, Ф. Вілла та ін. [6, с. 117]. Оркестр «Арката» веде активну концертно-гастрольну діяльність в Україні та поза її межами (Білорусь, Польща). Колектив був неодноразовим учасником міжнародних музичних фестивалів: «Магутны Божа» (Білорусь, Могильов, 1994), «Радом – Ороньсько» (Польща, 1995, 1997), «Пам'яті Святослава Ріхтера» (Україна, Житомир, 2000), «Чайковський і фон Мекк» (Україна, Вінниця, 2003 – 2012), «Травневі музичні зустрічі» (Україна, Кіровоград, 2005, 2012), «Музичні прем'єри сезону» (Україна, Київ, 2006), «Контрасти» (Україна, Львів, 2005), «Міжнародні дні джазової музики» (Україна, Вінниця, 2003, 2005, 2006, 2010), «Барви музики ХХ сторіччя» (Україна, Вінниця, 2002, 2006, 2009), «Музика в монастирських мурах» (Україна, Вінниця, 1999, 2008, 2010,2014). З ініціативи керівника і виконавців оркестру у Вінниці були проведені фестивалі камерної музики:Бах та його епоха» (1995), «Амадеус» (1996), «Арката плюс» (1997), «Шопеніана ХХ» (1999), «Бетховенські асамблеї» (2000), «Мистецьке коло» (2007). Визнання художніх досягнень оркестру в Україні та за її межами є яскравим свідченням високої майстерності та художньої досконалості виконавського мистецтва колективу.

Українське хореографічне мистецтво широко пропагують численні студентські і дитячі самодіяльні хореографічні колективи Вінниччини.

Завдяки самобутньому таланту вінницьких хореографів П. Бойка, В. Бойка, А. Кондюка, О. Дернової та інших знаних митців танець у всіх його багаточисленних формах і стилях активно розвивається у професійних та аматорських колективах.

Народний ансамбль танцю «Барвінок» – відомий в усьому світі дитячий колектив надзвичайно високого професійного рівня. «Той, хто бачив концертні виступи вихованців «Барвінка», навряд чи зміг приховати захоплення від майстерності юних танцівників, довершеності виконання рухів та елементів, з одного боку, а з іншого не залишає байдужим широта їх інтересів, розмаїття напрямів, жанрів та видів мистецтва, які підвладні юним артистам», - так високо оцінив роботу Народного ансамблю танцю «Барвінок» генеральний директор - художній керівник Національного заслуженого академічного ансамблю танцю України ім. П.Вірського, Голова Національної хореографічної спілки України, Герой України, Народний артист України, завідувач кафедри хореографії Національного педагогічного університету ім. М.Драгоманова Мирослав Вантух [7].

Протягом останніх років ансамбль носить почесне звання найкращого дитячого танцювального колективу України. Вихованці «Барвінка» побували на гастролях у більш ніж 20 країнах світу: Росії, Білорусі, Молдові, Польщі, Чехії, Сербії, Чорногорії, Угорщині, Австрії, Словаччині, Греції, Туреччині, Франції, Італії, Німеччині, Іспанії Англії, Китаї, Японії та ін. Колектив неодноразово знімався на центральному, українському, польському, сербському, японському телебаченні та CNN.

На основі Народного ансамблю танцю «Барвінок» у 1996 році був створений Вінницький міський Центр художньо-хореографічної освіти дітей та юнацтва «Барвінок». За роки існування Центр став осередком народної культури та центром виховання підростаючого покоління засобами українського національного мистецтва. У більш ніж 70 гуртках та класах Центру навчається більше 1600 дітей віком від 5 до 17 років. З 1997 року на базі Центру «Барвінок» було створено хореографічну школу, навчання в якій відбувається за авторськими програмами.

Основу репертуару ансамблю складають українські народні танці. Абсолютна більшість танцювальних номерів поставлена Народним артистом України Петром Бойком, який є засновником та незмінним керівником ансамблю. Насамперед це українські танці «Козачок», «Тропотянка», «Волинська полька», «Гопак» та інші. Значну частину репертуару створено на основі подільського фольклору. Значним досягненням в роботі ансамблю є створення одноактного українського балету «Пригоди «Барвінка» за мотивами творів Богдана Чалого.

Велика увага приділяється вивченню пісенному фольклору Поділля. У 1989 р. були створені фольклорна група ансамблю танцю «Барвінок», яка відтворює на сцені перлини музичної спадщини та студія ручної художньої вишивки «Барвінкові візерунки». Сьогодні студія художньої ручної вишивки є лауреатом Міжнародного фольклорного фестивалю, фольклорна група ансамблю – лауреат багатьох всеукраїнських та міжнародних фестивалів, у 1993 р. їй присвоєно звання «Зразковий художній колектив». Унікальність цього явища полягає в тому, що учасниками всіх цих творчих колективів – і ансамблю танцю «Барвінок», і фольклорної групи, і гуртків художньої вишивки є одні і ті самі діти. Фактично кожен учасник ансамблю, крім хореографії навчається ще й співати, вишивати або грати на одному чи навіть на кількох українських музичних інструментах. Аналогів такого поєднання немає не тільки на Україні, але й у світі. У 2002 р. ансамбль танцю «Барвінок» отримав почесне звання «Народний художній колектив».

У 1996 році вінницькими музикантами Ю. Шепета і М. Гладецьким було започаткований джазовий проект, який згодом став культурною візитівкою Вінниці та всієї області. Сьогодні це відомий міжнародний фестиваль «Vinnytsia jazzfest». Протягом двадцяти років джаз у всьому його розмаїтті напрямків презентували джазмени з Німеччини, Польщі, Швейцарії, Румунії, Італії, Австрії, Іспанії, Канади, Індії, США, Росії та України.

За традицією, яку було започатковано у 2011 р., на фестивалі представляє Україну вінницький муніципальний джазовий оркестр «ВінБенд», художній керівник та диригент – заслужений артист України Валерій Новосад. У 2010 р. було створено вінницький муніципальний джазовий оркестр «ВінБенд», і закохана у джаз публіка Вінниці вже не уявляє культурного життя міста без нього. «ВінБенд» складається з найкращих музик міста, серед його артистів є лауреати та переможці різноманітних джазових фестивалів. Полум'яна, багата нюансами, злагоджена гра оркестру незмінно приводить у захват слухача. [8].

За останні роки оркестром здійснено понад 300 концертних виступів. На сьогодні у своєму доробку оркестр має більше 35 концертних програм, серед них «Весняний дивертисмент», «В джазі тільки діти або Junior Jazz», «Україно моя - пісне моя», «Пісні воєнних часів», тематична лекція «Дітям про джаз та джазовий оркестр» та інші.

Репертуарна політика оркестру дуже різноманітна: класичні та сучасні джазові аранжування, естрадні обробки музики з улюблених кінофільмів, твори українських авторів та популярні мелодії радянської та зарубіжної естради. Досвід роботи кожного музиканта окремо і оркестру в цілому дозволяє їм з успіхом виступати на різних сценах. Концерти «ВінБенду» завжди відбуваються в атмосфері живої енергетики, яка не залишає байдужим жодного слухача.

Завдяки створенню колективу стали можливі якісні проекти вінницьких музикантів з відомими джазовими солістами. Участь оркестру у фестивалі стало традицією і в Україні вже заговорили про «Вінницьку джазову школу». Приєднання оркестру у 2015 р. до КП «Центр концертних та фестивальних програм» відкрило перед «ВінБендом» нові перспективи творчої діяльності.

Знаходячи підтримку сучасної української політичної еліти, меценатів, небайдужої вінницької громадськості, за роки незалежності України музична культура Вінниччини сформувалася та існує як потужна і цілісна система у своєму національному багатстві й різноманітності, незважаючи на цілу низку несприятливих умов та певну матеріальну скруту. Отже, попри всі соціально-економічні труднощі, музична Вінниччина живе й набирає сили як частина національної духовності та менталітету.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Шейко В. Формування основ культурології в добу цивілізаційної глобалізації (друга половина XIX – початок XXI ст.): монографія / В. Шейко, Ю. Богуцький. – Київ. Ґенеза, 2005. – 529 с.
2. Бурдейна-Публіка Т. Становлення і розвиток професійних форм музичного життя Вінниччини як складової культури Подільського краю: автореф. дис. На здобуття наук. ступеня канд.

мистецтвознавства: спец. 26.00.01 «Теорія та історія культури» / Т. Бурдейна-Публіка. – Львів, 2009. – 19 с.
3. Швець І.Б. Музично-педагогічна спадщина Родіона Скалецького в контексті української музичної культури першої половини ХХ століття / І.Б. Швець. – Zbiyr artykuływ naukowych. Konferencji Miedzynarodowej Naukowo-Praktycznej «Osiągnięcia naukowe, rozwyj, propozycje» z okazji 200-lecia Uniwersytetu Warszawskiego» – Warszawa: Wydawca: Sp. zo.o. «Diamond trading tour», 2016. - 82 str., Str.33-36
4. Дабіжа К. Історія творчого становлення камерного хору «Вінниця» / К. Дабіжа // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М.М. Коцюбинського. Серія «Історія». – Вінниця, 2005. – Вип. 9. – С. 279–284.
5. Козак І. Танцює і співає «Поділля» / І. Козак // ДТП. – 2004. – 18 грудня. – С. 12.
6. Сідлецька Т. І. Творча діяльність провідних мистецьких колективів Вінниці періоду незалежності України / Т. І. Сідлецька // Мистецтвознавчі записки: зб. наук. праць. – Київ: Міленіум, 2014. – Вип. 25. – С. 113 -119.
7. Народний ансамбль танцю «Барвінок» Вінницького міського центру художньо-хореографічної освіти дітей та юнацтва «Барвінок» [Електронний ресурс] / Персональний сайт - Народний ансамбль танцю «Барвінок». - режим доступу: http://barvinok-dance.at.ua/index/0-5
8. Тарапата Ю. «Він-Бенд» – універсальний оркестр і родзинка джазового фестивалю / Ю. Тарапата // Місто. – 2008. – 5 вересня. – С. 9.

Shvets I.B. Vinnytsia Musical Culture in the years of Ukraine Independence: Creative Experience, Current Trends

The paper explores musical life of Vinnytsia in the years of Ukraine independence on the example of the leading professional and amateur artistic groups. It reveals the features of creative activities of Vinnytsia Municipal Academic Chamber Choir «Vinnytsia», Regional Academic Song and Dance Ensemble «Podillya», Academic Chamber Orchestra «Arcata», children's folk choreographic group «Barvinok», Vinnytsia municipal band «VinBend». The author describes creative achievements of artistic collectives, focuses on their active musical and concert life, notes high professionalism in performance, identifies current trends in the development of musical culture in Vinnitsa

Keywords: musical life of Vinnytsia, artistic collectives, repertoire, performers, concerto activity, professionalism.

Швец И.Б. Музыкальная культура Винниччины в годы независимости Украины: творческий опыт, современные тенденции развития

В статье исследуется музыкальная жизнь Винниччины периода независимости Украины на примере ведущих профессиональных и самодеятельных коллективов. Раскрыты особенности творческой деятельности винницкого муниципального Академического камерного хора «Винница», областного Академического ансамбля песни и танца «Подолье», областного Академического камерного оркестра «Арката», детского Народного хореографического ансамбля «Барвинок», винницкого муниципального эстрадно-духового оркестра «ВинБенд». Высветлены творческие достижения художественных коллективов, отражена активная музыкально-просветительская и концертная деятельность, отмечено высокое профессиональное мастерство исполнителей. Очерчены новые современные тенденции развития музыкальной культуры винницкого региона.

Ключевые слова: музыкальная жизнь Винницы, художественные коллективы, репертуар, исполнители, концертная деятельность, профессионализм.

Статтю подано до редколегії 26.12.2016 р.

ЕТНОЛОГІЯ

УДК 398.95(477.44) «18»

В.О. Гребеньова

ПРІЗВИЩЕВИЙ МАСИВ СОСОНСЬКОЇ ВОЛОСТІ ВІННИЦЬКОГО ПОВІТУ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ)

У статті розглядається прізвищевий масив Сосонської волості Вінницького повіту (на матеріалах Державного архіву Хмельницької обл.). Автор акцентує, що до Сосонської волості (станом на 1.01.1869 р.) Вінницького повіту входили села Сосонка, Стадниця, Сальник, Лисіївка, Сиболівка. Простежено формування місцевих прізвищ, зосереджено увагу на проблемі їх походження. З'ясовано, що найбільшу групу становили прізвища, основою яких служили особові імена, здебільшого з християнського календаря та прізвища утворені за родом занять (професією).

Ключові слова: прізвище, прізвищевий масив, антропонім, Сосонська волость.

Для висвітлення історії українського народу особливе значення має давня антропонімія – імена, по батькові, прізвища, псевдоніми, прізвиська, клички людей. Глибини антропонімії загадкові й бездонні, в них відбивається духовна культура етносу, його історія, зв'язки зі світом інших племен і народів. Вивчення історії власних особових назв неможливе без їхнього ретельного аналізу в окремих пам'ятках з урахуванням місця та часу виникнення, адже дослідження антропонімії певного історичного періоду сприяє реконструкції соціальної структури суспільства та уточненню багатьох деталей його організації [1].

Прізвище як особова назва пройшло довгий шлях свого становлення, виникаючи у мові народу в різні періоди й маючи безпосередній зв'язок з його культурою, побутом, історією [2]. Це важлива родова спадкова назва особи, без яких вже протягом кількох століть не обходиться жодна людина. Його поява зумовлена потребами розвитку суспільства. Прізвище виникло й офіційно закріпилось як естафета роду, яка передається від покоління до покоління і зберігає в собі інформацію для нащадків про економічне, політичне та культурне життя деяких предків.

Історіографія дослідження української антропонімії нараховує велику кількість наукових праць, популярних книг, статей написаних з XIX століття і до сучасності. Дослідженню окремих питань антропонімії приділяли увагу українські етнографи та історики в другій половині XIX – початку XX ст. Зокрема: Степанович А., розглядає прізвища, як явище етнографічне [3], Сумцов М. видав першу публікацію про українські прізвища [4], Ястребов В. у своїй праці пояснює значення прізвищ для вивчення мови, наводить приклади використання їх у топографічних назвах, приказках, прислів'ях, дитячих піснях [5], Франко І. присвячує працю проблемам народної антропонімії [6].

У XX ст. вагомий внесок у дослідження української антропонімії зробили Гумецька Л., Залеський А., Редько Ю., Худаш М., Фаріон І., Єфименко І., Чучка П. та інші відомі мовознавці. Так, Гумецька Л. приділила значну увагу виникненню особових назв, зокрема – історичному словотвору українських антропонімів [7]. Залеський А. досліджує прізвищеві назви з українських пам'яток писемності XVII – XVIII ст. [8]. Редько Ю. здійснив першу спробу загального огляду всіх типів українських прізвищ щодо їх виникнення, словотвірної будови, географічного поширення [9]. Велике наукове значення мають ономастичні розвідки Худаша М., який з'ясував стан вивчення української антропонімії в історичному аспекті, визначив джерела дослідження українських особових назв, розглянув власні імена у зв'язку із матеріальним і духовним життям народу [10]. Варто відзначити монографію Фаріон І. [11], у якій на матеріалах Йосифінської та Францисканської метрик схарактеризовано прізвищеві назви та укладено етимологічний словник.

Єфименко І. В. проаналізувала прізвищеві назви, зафіксовані в українських писемних пам'ятках XVI ст., зокрема, визначила стан дослідження прізвищевих назв в українській антропосистемі XVI ст., з'ясувала їх лінгвістичний статус та особливості функціонування [12]. Вагомим внеском у дослідження власних українських імен є наукові студії Чучки П.П., який на матеріалі закарпатських говорів описав специфіку особових імен, з'ясував місце антропонімікону у словниковому складі мови [13].

В українській історіографії ця проблема знайшла наукове висвітлення в дослідженнях істориків сучасності. Зокрема, Ю. Волошина [14], автор у своїй праці проаналізував Полтавську антропоніміку та з'ясував, які імена та прізвища носили полтавці у другій половині XVIII, Ю. Легуна [15], науковець свою статтю присвячує формуванню і видозмінні масиву прізвищевих

назв сіл Митинецької сільської ради Красилівського району Хмельницької обл., Пірус Т. [16] розглядає прізвища мешканців с. Рахни Лісові з рукописних джерел початку XIX ст. тощо.

Кількість повітів у Подільській губернії була визначена царським указом 19.07.1804 р. і залишилася незмінною аж до революції. Межі повітів мінялися, через що окремі населені пункти в різні часи входили до різних повітів. [17, с.18]. Після реформи 1861 р. введено адміністративно-територіальний поділ на волості. Він був несталим, кількість та розміри волостей неодноразово змінювалися. [17, с.19]. Прізвищева система Сосонської волості Вінницького повіту Подільської губернії досі не була предметом сукупного наукового вивчення та є актуальною.

Метою нашого дослідження є спроба простежити формування місцевих прізвищ, зосередити увагу на проблемі їх походження на прикладі Сосонської волості Вінницького повіту (станом на 1.01.1869 р.), до якої входили села Сосонка, Стадниця, Сальник, Лисіївка, Сиболівка [17, с.31.].

Джерелом матеріалів для розвідки послугували записи сповідних книг п'яти парафій, які зберігаються у Державному архіві Хмельницької області. Хронологія цих документів охоплює період 1863 року [18, арк. 70-84, арк. 525-537, арк. 574-613, арк. 641-648.].

У досліджуваних сповідних розписах п'яти парафій вдалося ідентифікувати 378 прізвищевих назв. Як зазначає Волошин Ю., семантика українських прізвищ «відбиває різні сторони й умови життя народу – заняття, сімейний стан, фізичні та психічні ознаки, соціально-класовий устрій суспільства, тваринний і рослинний світ тощо» [19]. Тому спробуємо проаналізувати виявлені прізвища за лексичними ознаками, взявши за основу класифікацію, запропоновану Ю.К. Редьком. Зокрема: 1. Прізвища, утворені від особових власних імен – чоловічих і жіночих; 2. Прізвища, утворені від топонімів, етнонімів і вказували на походження або місце проживання; 3. Прізвища за соціальною (класовою) належністю або за постійним заняттям (професією); 4. Прізвища, утворені від якоїсь індивідуальної ознаки (фізичної чи психічної властивості) їх першого носія [20, с.9].

Найбільшу групу у Сосонській волості становили прізвища, основою яких служили особові імена здебільшого з християнського календаря, де, як відомо, найбільше імен грецького, давньоєврейського та латинського походження. Наприклад: Андрушко від Андрій (гр.), Петрик від Петро (гр.), Пилипчик від Пилип (гр.), Архипчук від Архип (гр), Гриценко від Гриць (гр.), Дмитрук від Дмитро (гр.), Васільєв від Василь (гр.), Миколайчук від Микола (гр), Пархомнюк від Пархом (гр.), Тарасюк від Тарас (гр.), Тимчук від Тимофій (гр.), Дорофтеєв від Дорофій (гр.), Трофимов від Трохим (гр.), Лавренчук від Лаврін (гр.), Нікіфорова від Никифор (гр.), Романенко від Роман (гр. і лат.), Гаврилюк від Гаврило (д.-євр.), Данилюк від Данило (д.-євр.), Іващук від Іван (д.-євр.), Семенчук від Семен (д.-євр.), Захаревич від Захар (д.-євр.), Яремише від Ярема (Ієремій) (д.-євр.), Антонець від Антон (лат.), Лук'янчук від Лука (лат.), Кіндратов від Кіндрат (лат.), Марков від Марко (лат.). Деякі імена ставали основою для кількох прізвищ, як-от Яків (д.-євр.) – Яковенкова, Ященко, Сава (д.-євр.) – Савиший, Савков, Павло (лат.) – Павлик, Павлюк, Влас (гр.) – Власюк, Власенко тощо. У формуванні цих прізвищ значну роль відіграли чоловічі особові імена, а не жіночі. Жіночих виявилося лише 4: Христюк від Христя, Дорощук від Дора, Химичук від Хима та Кілина від Килина. Від імені матері нащадки отримували прізвище дуже рідко, лише тоді, коли жінка рано ставала вдовою і, відповідно, главою сім'ї. [20, с.11]. Ю. Блажчук пояснює це тим, «що на території України іменування жінки служило засобом ідентифікації особи лише в окремих випадках». [21, с.15]

Наступними, майже рівними першій групі кількісно, були прізвища, які утворені за родом занять (професією) чи за соціальною (класовою) належністю. У них відобразилися практично всі ремісничі професії, що існували тоді в Сосонській волості: Берда (майстер, що виробляє берда – деталь ткацького верстата) [22, с.169]; Бондарук, Бондарчук, Бондарчучка (майстер, що виробляє діжки, бодні); Гончарук (майстер, що виготовляє посуд різні вироби з глини), Гуть (гута запозичено з польської мови та означаєло скловарня, скляний завод. Так називали скловарів, робітників гути [22, с.628]; Коваль, Ковалик, Ковальчук, Ковальчучка (майстер, що виготовляє металеві предмети); Кравець, Кравчик, Кравчук (фахівець з пошиття одягу), Олійник (той, хто добуває і продає олію); Ткач (майстер, який виготовляє тканини на ткацькому верстаті); Шевчук, Шевчик, Швейчиха, (майстер, що шиє взуття, чоботар); Коломієць, Коломійчиха (добувач солі, торговець сіллю; очевидно похідне утворення від назви міста Коломия, яке в епоху середньовіччя було центром добування солі, що вивозилася на Придніпров'я) [23, с.519]; Мельник, Мельничук (власник млина, або той, хто працює у млині); Рибачук, Рибак (людина, яка займається рибальством). Прізвище Побережний могло вказувати і на місце проживання роду, і на професійне заняття – адже «побережник» означає лісовий сторож [24, с.465].

Відобразилися у прізвищах й соціальний стан: Владика, Владичук, Владичучка, Паламарчук (від слова паламар, церковний служитель, означає Паламарів син), Паламарчучка,

Панькевич, Ханявський, Козачук, Король; посади – Войтко, Гуменний, Капітанчук; інші заняття: Пастушенко, Палій.

Прізвища, мотивовані назвами професій, несуть цінну інформацію про суспільно-політичне та економічне життя дослідженої території.

Третю групу становили прізвищеві назви, що походили від індивідуальних ознак перших носіїв. Частина цих ознак були зовнішніми, фізичними: колір волосся, зачіска, особливості зросту, будови та частин тіла, ходи тощо. Наприклад: Носань, Кудраш, Чорній, Черниш, Чернищук, Багрій, Біланчик, Білий, Білоус, Білоусиха, Рижук, Рижучка, Попка, Стегній, Зубанчук, Зубко, Кривий. Прізвище Білоус означало старе українське особове чоловіче ім'я прізвиськового походження. Його доіменне значення – той, хто має світлі або сиві вуса, тобто біловусий. З XVI – XVII ст. лексема в Україні виступає прізвищевою назвою [25, с.55].

Прізвище могло також вказувати на фізичні ознаки, вдачу, характер, поведінку, уподобання. Таке походження мали прізвища: Гордий, Строгій, Моргун, Лихогляд.

Найменшу групу складають прізвища, що походять від назви місцевості або національності. Такими є: Москаленко (москаль з Росії), Московка (дружина москаля), Польшук з Польщі, Прус (житель Пруссії, через польське посередництво запозичено з балтійських мов) [26, с.617], Прусиха. Призвіщеві назви маркували й прибульців із ближчих територій – сусідніх міст і містечок. На це вказують назвиська: Уманець з Умані, Поліщук (вихідці з Полісся), Слободиник (слободи, незаселені землі), Бойко (від середньокарпатського племені бойки, етнографічної групи українців). Частка цих прізвищ невелика, але вони демонструють перебіг міграційних процесів, що відбувалися у досліджуваному регіоні.

У Сосонській волості зустрічаються прізвища, які не входять до основних чотирьох лексичних груп. Це прізвища, що відзеркалюють фауну України й світу та флори. Це найменування, утворені від назв тварин: Суслик, Вовк, Вовчиха, Лисичка, Дереш (чалий кінь або віл) [27, с.38], Реган (рега – назва вола з головою і рогами, як у бугая; запозичено з польської мови) [28, с.42]; птахів: Пугач, Драч, Чижевський; комах: Гнида, Комарницький, Шершунь, Шмель; рослин: Комишник, Дубенець.

Є група прізвищ, що відображає природні явища: Мороз, Морозиха, Морозюк; назви страв і продуктів споживання: Ковбасюк, Кисіль, Печенюк, Квасниця, Харчук (харчо – кавказька страва, юшка з баранини [29, с.159]); Супанько, Мандренко; назви знарядь праці: Шайдюк (шайда, частина ткацького верстата, виникло на основі німецького запозичення – бедро в ткацькому верстаті [29, с.367]); Кушта (дерев'яний кухоль, у якому косарі тримають гострильний брусок [30, с.170]); музичні інстументи: Бас.

Можемо підсумувати, що для власної ідентифікації жителі Сосонської волості використовували прізвища. Найбільшу групи серед них становили прізвищеві назви, в основі яких лежали особові імена здебільшого з християнського календаря та за родом занять (професією).

Дослідження прізвищевої системи окремого регіону актуальне та важливе, адже прізвища містять інформацію не лише про його теперішнього носія, але фактично віддзеркалюють історію всього роду. Крім того, саме прізвища відбивають різні історичні процеси, що мали місце на даній території.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Єфименко І. В. Українські прізвищеві назви XVI ст. / І. В. Єфименко. – К.: Наукова думка, 2003. – 167 с.
2. Корнієнко І. Від прізвиськ до прізвищ [Електронний ресурс] / І.Корнієнко. – Режим доступу до статті: http://www.interklasa.pl/portal/dokumenty/ridna_mowa_uk/index.php?page=rm33_02.
3. Степанович А. Заметки о происхождении малорусских фамилий / А. Степанович // Филологические записки. – Воронеж, 1882. – Вып. VI. – С. 1-7.
4. Сумцов М. Малорусские фамильные прозвания / М. Сумцов // Киевская старина. – 1885. – №2. – С. 215-228.
5. Ястребов В. Малорусские прозвища Херсонской губернии / В. Ястребов // Этнографическое обозревание. – 1893. –
6. Франко І.Я. Причинки до української ономастики / І. Я. Франко // Франко І.Я. Зібрання творів: у 50 т. – К.: Наук. думка, 1982. – Т. 36: Літературно-критичні праці. – С. 391– 424.
7. Гумецька Л. Л. Нарис словотворчої системи української актової мови XIV – XV ст. / Л. Л. Гумецька. – К.: Вид-во АН УРСР, 1958. – 298 с.
8. Залеський А.М. Спостереження над українськими прізвищами XVII ст. (на матеріалі с.Перегінське) / А. М. Залеський // Дослідження і матеріали української мови. – К., 1964. – Т.6. – С. 133-145.
9. .Редько Ю. К. Сучасні українські прізвища / Ю. К. Редько. – К.: Наукова думка, 1966. – 216 с.

10. Худаш М. Л. З історії української антропонімії / М. Л. Худаш. – К.: Наукова думка, 1977. – 236 с.
11. Фаріон І.Д. Українські прізвищеві назви Прикарпатської Львівщини наприкінці XVIII –початку XIX століття (з етимологічним словником) / І.Д.Фаріон. – Львів: Літопис, 2001. – 371 с.
12. Єфименко І. В. Українські прізвищеві назви XVI ст. / І. В. Єфименко. – К.: Наукова думка, 2003. – 167 с.
13. Чучка П. П. Прізвища закарпатських українців: Історико-етимологічний словник / П. П. Чучка. – Львів: Світ, 2005. – 704 с.
14. Волошин Ю. Полтавська антропоніміка. Які імена та прізвища носили полтавці в другій пол. XVIII ст. [Електронний ресурс] / Ю. Волошин // Україна модерна. – 2015. – №22. – Режим доступу до статті: http://uamoderna.com/md/voloshyn-antroponimika.
15. Легун Ю. В. Формування і видозміни масиву прізвищевих назв сіл Митинецької сільської ради / Ю. В. Легун // Легенди з-під сивого Бужка: природа, археологія, історія, етнографія та фольклор сіл Митинці, Хотьківці, Вереміївка і Заруддя Красилівського району на Хмельниччині. – К., 2010. –
16. Пірус Т. П. Прізвищевий масив мешканців містечка Рахни Лісові Ямпільського повіту Подільської губернії початку XIX ст. (на матеріалах Державного архіву Вінницької області) / Т. П. Пірус // Вісник інституту історії, етнології і права: збірник наукових праць. – Вінниця, 2016. – Вип. 14. – С. 111-114.
17. Петренко О. Історія адміністративно-територіального устрою Вінниччини від найдавніших часів до сучасності / О. Петренко. – Вінниця: ПП «Едельвейс і К», 2008. – 56 с.
18. Державний архів Хмельницької області, ф.315, оп.1., спр.7391. – 1330 арк.
19. Волошин Ю. Полтавська антропоніміка. Які імена та прізвища носили полтавці в другій пол. XVIII ст. [Електронний ресурс] / Ю. Волошин // Україна модерна. – 2015. – №22. – Режим доступу до статті: http://uamoderna.com/md/voloshyn-antroponimika.
20. Редько Ю. К. Сучасні українські прізвища / Ю. К. Редько. – К.: Наукова думка, 1966. – 216 с.
21. Блажчук Ю. І. Антропонімія Уманщини XVII – початку XXI ст.: автореф. канд. філолог. наук: 10.02.01 / Юлія Іванівна Блажчук. – Київ, 2008. – 22 с.
22. Етимологічний словник української мови: В 7 т. / АН УРСР Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; Редкол. О. С. Мельничук та ін. – К.: Наукова думка, 1982. – Т.1: А – Г / укл. Р.В.Болдирєв. – 632 с.
23. Етимологічний словник української мови: В 7 т. / АН УРСР Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; Редкол. О. С. Мельничук та ін. – К.: Наукова думка, 1985. – Т.2: Д – Копці / укл. Н.С.Родзевич. – 1985. – 572 с.
24. Етимологічний словник української мови: В 7 т. / АН УРСР Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; Редкол. О. С. Мельничук та ін. – К.: Наукова думка, 1983. – Т.4: Н – П / укл. р. В. Болдирєв. – 2003. – 656 с.
25. Чучка П. Слов'янські особові імена українців / П.Чучка. – Ужгород: Ліра, 2011. – 432 с.
26. Етимологічний словник української мови: В 7 т. / АН УРСР Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; Редкол. О. С. Мельничук та ін. – К.: Наукова думка, 1983. – Т.4: Н – П / укл. р. В. Болдирєв. – 2003. – 656 с.
27. Етимологічний словник української мови: В 7 т. / АН УРСР Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; Редкол. О. С. Мельничук та ін. – К.: Наукова думка, 1985. – Т.2: Д – Копці / укл. Н.С.Родзевич. – 1985. – 572 с.
28. Етимологічний словник української мови: В 7 т. / АН УРСР Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; Редкол. О. С. Мельничук та ін. – К.: Наукова думка, 1983. – Т.5: Р – Т / укл. Р. В Болдирєв. – 2006. – 704 с.
29. Етимологічний словник української мови: В 7 т. / АН УРСР Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; Редкол. О. С. Мельничук та ін. – К.: Наукова думка, 1983. – Т.6: У – Я / укл. Г. П. Півторак. – 2012. – 568 с.
30. Етимологічний словник української мови: В 7 т. / АН УРСР Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; Редкол. О. С. Мельничук та ін. – К.: Наукова думка, 1983. – Т.3: Кора – М / укл. Р.В.Болдирєв – 1989. – 552 с.

Hrebenova V.O. The Abundance of Surnames in Sosonska Volost of Vinnytsia District (based on the materials of the State Archives of Khmelnytskyi Region)

The article deals with the abundance of surnames of Sosonska Volost in Vinnytsia District (based on the materials of the State Archives of Khmelnytskyi Region). The author emphasizes that Sosonka Volost in Vinnitsa Region (as of January 1, 1869) consisted of villages such as Sosonka, Stadnytsia, Salnyk, Lysiivka, Sybolivka. The formation of local surnames has been traced. The author focuses on the problem of their origin and defines that the largest group included the surnames based

of personal names, most of them originating from the Christian calendar, as well as the surnames caused by occupation (profession).

Keywords: surname, anthroponym, Sosonka Volost.

Гребенева В.А. Фамильный массив Сосонской волости Винницкого уезда (на материалах Государственного архива Хмельницкой области)

В статье рассматривается фамильный массив Сосонской волости Винницкого уезда (на материалах Государственного архива Хмельницкой обл.). Автор акцентирует, что к Сосонской волости (по состоянию на 1.01.1869 г.) Винницкого уезда входили села Сосенка, Стадница, Сальник, Лысеевка, Сыболивка. Прослежено формирование местных фамилий, сосредоточено внимание на проблеме их происхождения. Установлено, что наибольшую группу составили фамилии, основой которых служили личные имена, в основном из христианского календаря, и фамилии образованы по роду занятий (профессии).

Ключевые слова: фамилия, фамильный массив, антропоним, Сосонская волость.

Статтю подано до редколегії 24.12.2016 р.

УДК 39(477.44-22)«195-196»

І.М. Батирєва

КУЛЬТУРНО-ГОСПОДАРСЬКИЙ КОМПЛЕКС СЕЛЯН СХІДНОГО ПОДІЛЛЯ 1950 – 1960-Х РР. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЕТНОГРАФІЧНИХ ЕКСПЕДИЦІЙ)

У статті висвітлено особливості культурно-господарського комплексу селян Східного Поділля 1950-1960-х рр., трансформацію таких елементів матеріальної культури як поселення і житло, система харчування, побут, заняття населення. Особлива увага приділена впливу колгоспної системи на умови життєдіяльності подільських селян та деформацію усталеного способу життя сільської родини Вінниччини досліджуваного періоду.

Ключові слова: селяни, житло, побут, система харчування, розпорядок дня, заняття населення, присадибне господарство, колгосп.

Культурно-господарський комплекс, як сфера матеріальної культури етносу, дає можливість отримати знання про етногенетичний розвиток народу. Його вивчення стає можливим лише з урахуванням локальних, регіональних особливостей. У цьому дослідженні зупинимося на життєдіяльності селян Східного Поділля 1950-1960-х рр., оскільки саме цей період є ключовим з погляду закріплення «радянського способу життя». Під впливом державної політики і всеохоплюючої ідеології, які базувалися на так званих «нововведеннях» і «вдосконаленнях» в економіці, культурі, соціально-побутовій сфері, розпочалися докорінні деформаційні процеси в українському суспільстві. Вони вплинули, насамперед, на аграрний сектор і сільське населення, призвівши до чергового етапу трансформації традиційної культури українців.

Щодо історіографічної бази даного дослідження, то зауважимо, що, з одного, боку є ряд праць з історії українського села зазначеного періоду таких авторів як І. М. Романюк [1], Г. Г. Кривчик [2], С. С. Падалка [3], Л. Ф. Лисак [4] та інших, в яких проаналізовано вплив державної політики на економічну, соціальну та політичну ситуацію на селі, а з іншого боку, у них не відображені трансформаційні процеси у матеріальній та духовній культурі селян. Тому у даному студіюванні робимо акцент на культурно-господарський комплекс селян, як сукупність таких елементів матеріальної культури як житло (інтер'єр та екстер'єр), система харчування, побут, розпорядок дня, заняття й інші важливі елементи повсякденного життя родин селян-колгоспників.

Щодо джерельної бази, то для розуміння відповідності між політикою держави і справжнім життям людей варто залучити, насамперед, «усну історію». Тому основним джерелом дослідження є дані польових досліджень, речові та фотоматеріали, зібрані автором у етнографічних експедиціях сіл Вінниччини (Калинівського, Літинського, Козятинського, Погребищенського, Жмеринського, Вінницького, Тиврівського, Липовецького, Шаргородського, Теплицького, Ямпільського р-нів). Додатково, для підтвердження репрезентативності дослідження, нами були залучені архівні матеріали погосподарських книг сільських рад, які містять різного роду статистичну інформацію про присадибні господарства селян досліджуваного періоду.

Найвиразніше зі способом життя людини пов'язане житло, саме в ньому виразно відображається екологічне середовище, господарська зайнятість населення, рівень задоволення побутових потреб людини. Декларативно у 1950-60-х рр. держава «дбала» про

покращення житлово-побутових умов на селі, але між їх реальним станом і звітами державних органів була разюча відмінність. Так, офіційна статистика дуже сухо повідомляє про кількість селянських родин, забезпечених власним, новим житлом, і надає інформацію про матеріали, з яких були побудовані селянські хати в областях [5, с.29]. Як свідчить аналіз погосподарських книг та усні опитування селян, більшість родин мешкали у хатах, збудованих до 1918 р. (58%). Кількість членів українських родин, що проживали в одному будинку, в середньому складалася з 4-5 осіб двох-трьох поколінь, серед єврейського населення кількість осіб одного домогосподарства сягала 8-9 осіб, з чого можна судити про незадовільний медико-санітарний стан житлових приміщень [6].

У 1950-60 рр. переважали 2-3 кімнатні хати (світлиця, спальня, кухня) із сіньми, іноді коморою (невеличкою), добудовували також веранду або ганок. Планування житлового будинку було надзвичайно простим. Вікон в хаті було четверо, двері – вхідні, хатні (переважно подвійні), в комору. Між кімнатами в хаті дверей не було з метою рівномірного поширення тепла у житловому приміщенні від опалення печі й грубки, які розміщувались у кухні [7].

Традиційно хати на Вінниччині були каркасної («стовпової») конструкції, глиняні, а з появою цегли, їх почали обкладати нею. Нове житло будували одразу з червоної цегли, щоправда, рідко, бо це було дуже дорого. Найбільш активне будівництво нового житла у селах спостерігалося лише з 1970-х рр. [8].

Покривали хату традиційно – сніпками соломи. У селах України у 1957 р. нараховувалося 2,9 млн. хат із солом'яною покрівлею. Систематична допомога мала надаватися державою в заміні солом'яних дахів на черепичні. Натомість у селах Східного Поділля більшість хат так і залишалися під соломою ще до кінця 1960-х рр., а то й довше [9]. Зрідка покривали дахи черепицею, яку виготовляли самостійно у селах місцеві гончарі [10]. З 1960 рр. на покрівлю хат почали використовувати також «бляху, її потім смолили чи красили», оцинковане залізо (зі звичайних розігнутих і вирівняних ночов) [11].

Проблемою було забезпечення селянських осель теплом. На зиму хату ззовні утепляли – обкладали гілками дерев, листям, бур'яном, «вудинням» картоплі, кукурудзинням. Хата нагрівалась від печі, грубки. Палили у печі кожного дня зранку, а в холоди ще й увечері. Дрова використовували рідко, головним видом палива був хмиз, гілки сосни, стебла соняшнику, бур'ян, солома, кінський кізяк [12].

Інтер'єр подільських жител налічував невелику кількість меблів, але їх вистачало для повсякденного використання. Головними в інтер'єрі були: піч, грубка, лежанка, піл («тапчан») – дощаний настил, який використовували, як ліжко. Стіл був один (зафіксовані різні форми: готичний стіл (1,5–0,8см), квадратний, стіл з шухлядами), стояв коло причільного вікна; довга лавка (широка дошка на ніжках) стояла уздовж стіни; стілець стояв біля столу; мисник висів біля дверей; жердка з дубової «ломаки» для вивішування одягу; скриня («шлябан»), частіше, тепер стояла не у світлиці, а в коморі; у деяких селян почали з'являтися шафи, виробництва місцевих майстрів, рідше куплені (з середини 1960-х рр.) [13]. Підлога на початку 1950-рр. часто була земляна чи вимащена глиною, застелена плетеними з ганчір'я круглими килимками, до кінця 1960-х рр. в більш заможних селян все частіше зустрічалася дощана [14]. Обов'язковим елементом української сільської хати залишалися ікони: «гобрази чіпляли кругом – над вікнами і по стінах. Були в людей вугольнічки, вмуровані в стіну, і ставили туди ікони, квітку, дідуха. Цьвахи (гвіздки) билися біля гобразів і чіплявся над ними вишитий рушник». Вікна завішували саморобними білими «фіранками» (паперовими або з тканини), купленими «тюлями». Частіше почало з'являтися в інтер'єрі дзеркало, «вішали в рамочці коло мисника» [15].

Важливим елементом побуту селян досліджуваного періоду стала електрика. Електропостачання у села тягнули з райцентрів, у ближчих до них воно з'явилося до кінця 1950-х рр., в решти – лише до кінця 1960-х рр. До появи у селі електрики для освітлення використовували свічки, виготовлені власноруч із воску, каганці або керосинові лампи. «В каганець налита карасіна, 8й номер – слабше горіло, 12й номер – дуже було видно» [16]. У кінці 1950-х рр. до сільрад Вінниччини протягли телефонну лінію та встановили радіоточки. З 1960-х рр. у заможніших подільських селян почали з'являтися перші маленькі телевізори («Весна», «Рекорд»), до їх хат сходився люд з усього кутка чи вулиці [17; 11]. Основна роль у доведенні «цивілізації» до села покладалася на колгоспи [18, с.181]. Тому вирішення соціально-побутових проблем села залежало, насамперед, від керівника колгоспу. Так, наприклад, у 1960 рр. завдяки старанням голови колгоспу Ярошека В.К. село Миколаївка Козятинського району було радіофіковане, побудовано електростанцію, млин, водокачку, побутову майстерню, школу [19, с.129].

Щодо господарських споруд селянського двору, то вони відображали традиційні заняття селян землеробством і тваринництвом. Це – комора, хлів, курник, клуня, погріб. Ямні погреби замінили низхідні, а також з'явилися нові – підвального типу під господарськими приміщеннями,

як правило, робили їх у господарстві декілька (для надійнішого приховування продуктів від «чужих рук», як наслідок уроків радянської влади).

У окремих подільських селах було вкрай мало криниць, а отже, існувала проблема з постачанням холодної води, не кажучи вже про гарячу, якої тут нема і по сьогодні; усі хати не мали каналізації; туалет («гоборна») знаходився надворі. Щоправда, засоби гігієни (мило, зубний порошок, шампунь) у післявоєнний період вже були доступні селянам, але частіше обходилися без них. Мились просто у воді, раз в тиждень, найчастіше в суботу, вмивалися щодня. Обов'язкового щосуботи купали дітей (в ночвах або баліях). У теплу пору року найкращим місцем для купання і миття була природна водойма. Переодягалися раз на тиждень: «Я не знаю ні хераля (февраля, лютого), ні мираля (марта, березня), дасть Мокрина (ім'я жінки) 4 сорочки – знаю, шо на місяць» [11]. «Нас Бог милував від вошей, а от у Марусі Явдошиної були. Ми бідно жили, но прали, і ні в кого з нашої сім'ї не було блохів і не було вошей, вони нас гобминали. А в кого були, то милися дустовим милом, а потом гоцитом і вони дівались» [15]. Сільські громадські лазні були великою рідкістю (у с.Павлівка Калинівського р-ну така з'явилася після війни). Більшість селян зубним порошком та щіткою у 1950-60-ті рр. не користувалися, використовуючи такі природні засоби очищення, як морква, яблука тощо. Чистили зуби також смолою з дерев сосни, сливи, вишні, жуючи її. Отож, рівень побутових, санітарно-гігієнічних умов подільського села довгий час залишався на низькому рівні, особливо у порівнянні з містом.

Особливістю занять сільського населення Східного Поділля досліджуваного періоду є поєднання праці в колгоспі та домашнє присадибне землеробство, тваринництво, ремісництво. Із досліджених домогосподарств майже всі мали у приватній власності землю. Селяни-колгоспники мали у власному розпорядженні до 50-60 соток землі. У кожному з сіл було близько десятка дворів безземельних одноосібників, а деякі з них мали по 15-22 сотки землі. Протягом 1950-х рр. простежується динаміка зростання мінімальних земельних наділів присадибних ділянок від 15 до 38 соток у селян, які перейшли працювати у колгосп [6; 20; 35; 36; 37]. У селян же, які не виходили на роботу у колгосп чи переходили працювати на інші підприємства, відбирали землю, могли переорати навіть уже засаджений город [21]. У господарствах із середньою величиною присадибної ділянки (0,3га) вирощували картоплю (0,22га-0,25 га), городину, а у великих землегосподарствах – ще й інші культури (ячмінь (0,02га-0,05), жито (0,06 га-0,08 га), коноплі (0,01 га-0,03 га), буряки (0,01 га-0,03 га), просо (0,01 га-0,03 га), квасолю (0,01 га-0,02 га), мак (0,01 га), конюшину (0,01 га-0,03 га)), частину угідь використовували під сінокіс та сад.

До середини 1950-х рр. садівництво на Вінниччині ще не отримало масового поширення. І хоча селяни вирощували вишні, сливи, яблука, груші, проте лише 6% домогосподарств мали по 5-10 дерев, решта – 1-3 дерева. Часто їх не зазначали у описах погосподарських книг, щоб не платити податки [6; 20].

Важливою галуззю для селян завжди було тваринництво. Характерною ознакою приватних господарств повоєнного періоду була відсутність будь-якої тяглової сили (лише декілька сімей у селі мали коня). У 1950-52 рр. переважна більшість господарств мала корову, іноді ще й телицю, свиню. Щодо інших тварин, то, як правило, бідніші родини утримували кіз. Лише ¼ господарств тримали порося. Бджільництво також не було поширеним – кілька осіб з села мали пасіки. У 1960-ті рр. кількість худоби у селянських господарствах значно зросла і кожне з них займалося тваринництвом і птахівництвом [22].

Харчування подолян базувалося на продуктах, отриманих у власному господарстві. Велику роль у харчуванні відігравали овочі (картопля, капуста, буряк, цибуля, часник, огірки), бобові (квасоля, горох). Основним інгредієнтом в харчуванні селян була картопля, вирощування якої поступово від 2-3 соток збільшилося протягом досліджуваного періоду у 10 разів. Вона стала «другим хлібом» і замінила традиційні страви української кухні із зернових культур. «Самі господарі копали, потім горали кіньми, а боронами скородили. Удобрювали землю гнойом, попелом, кураками. А як з госині вигорано, то нависні культівірували. Садили бараболю вручну, накопували лопатою....» [15]. Із насіння конопель, а з 1960-х рр. із ріпака і соняшника виготовляли олію. Коноплі перестали висівати приблизно на початку 1970-х рр., коли зникла потреба у виготовленні домотканого полотна для пошиття одягу. Готуючись до зими, продукти заготовляли: квасили в діжках капусту, огірки, помідори, яблука; парили пелюстки капусти, які перекладали огірками. Сушили у печі сушеню (яблука, сливи, груші), гриби «на лізці» або у сушарці. Консервування почало поширюватися у селах з кінця 1970 рр., частково витіснивши квашення.

Істотну роль у харчуванні відігравало молоко. Споживання м'яса було обмеженим, переважно на великі свята, у неділю. Для зберігання його засолювали в «боднях» (великих діжках), переробляли на домашні ковбаси, кров'янку («кишку»), решту продавали. Яйця здебільшого також продавали.

Оскільки з 1950-х рр. у колгоспах була запроваджена праця за трудодні, а грошова оплата праці розпочалася лише з 1966 р., то основним джерелом отримання коштів для селян-колгоспників був продаж власної сільськогосподарської продукції на ринках у райцентрах (сало, м'ясо, масло, сметану, сир, молоко, яблука, моркву, картоплю). Самі ж селяни «на базарі не купляли, старалися, щоб усе було своє, так як грошей до 1950 р. хватало тільки на одяг та взуття» [23]. «В нас було завжди все своє – бараболька своя, гоїрки свої, і капуста, і морква, і бараки. Тримали корову, то своє і молоко, і сир, і сметана, і яйця. Хочеш м'яса, то тримай свиню. Правда і наробитися біля всього тра, але ж земля є, то гріх шоб стояла, пустувала» [24]. «Тяжко було, …як не хватало всього, ні їсти, ні вдягнутись, ...помню, шо зерном тоді платили, якісь гроші давали і ше шось там...» [25], «…дали два мішечки якогось не зерна, а посліду, пачечку сахару і всьо. …потом дід став трахторістом, і ми получили хліба трохи, от так і бідили, дуже було страшно» [26]. Отож, у селян протягом тривалого періоду склалася життєва необхідність все самостійно вирощувати і виробляти для власного споживання.

Додатковим заняттям та джерелом доходу для селян було також ремісництво, вироби якого можна було продати чи обміняти. Чоловіки традиційно для Вінниччини займалися деревообробництвом (теслярством, столярством, бондарством), гончарством, пошиттям взуття. З ремесел найбільш поширеним серед жінок у 1950-60-х рр. було ткацтво та пошиття одягу. На жаль, частина ткацьких верстатів у центральній і північній частині Вінниччини були знищені під час війни, а у південних районах збереглися майже в кожному господарстві [27]. «Як було мені років зо дванаціть, то я вже портняжила (шила). Вилізла із братом меншим на піч і пошила із старої сорочки, з рукавів, штани і безрукавочку» [15]. Щоправда, вільного часу для ремісництва у селян не було: «літом в штири часа, в началі п'ятого тай падйом кужіля прасти, обізатільно жінкам, потом вони готовлять сніданок, а чоловіки, якшо вони були в гобісті, йшли по в'язку дров у ліс, шоб було чим палити. Літом ходили ше в поле і гобідали в полі. Брали з собою печану бараболю, кусочок хліба, воду засолодяну в пляшці – оце й був наїдок. Пообідали і знов робити у полі до смеркання. Прийшли ввечері, тяжко ноги болят, повечеряли і крутят перевесла (госока перекручена, шоб в'язати снопи) і лягают спати, кимарят трохи і знов в поле» [15]. «Літом все сило йшло в поле, а молоденькі дівчатка лишалися коло хати – корову видоїти, як на гобід з лісу вернеця, курам їсти дати, свиню нагодувати. Цим дівчаткам жінки приносили діток маленьких і вони їх бавили. Садіки такі були. А молодьож тоже в поле йшла і помагали всьо, шо треба» [7]. «Працювала в колгоспі 38 років…від 7-ї ранку і поки видно на дворі, а жнивами – то й цілими ночами. В гарячу пору, то й без вихідних, а так – то 6 днів на тиждень» [28]. Як бачимо, відбувалося неприкрите пригноблення соціально-правових інтересів селян. Колгосп безпосередньо фізично виснажував людей, порушив усталений розпорядок дня селян, змінив систему харчування, позбавив права на нормальне особисте життя, виховання дітей; опосередковано знищував традиції відзначення родинних і календарних свят, які витіснялися роботою у колгоспі.

Повної деформації у 1950-1960-х рр. зазнало становище жінки, матері. У післявоєнному селі і на кілька наступних десятиліть вона стала головного робочою силою. У більшій частині господарств за 1947-1959 рр. головою двору записували жінку, навіть якщо у господарстві проживав чоловік (син, зять) [29, с.196]. Це свідчить, з одного боку, про високий гендерний статус жінки, її авторитет у сім'ї, громаді, активну участь у господарській та громадській видах діяльності. З іншого боку, соціальні функції жінки у досліджуваний період розширилися від хатніх, домашніх клопотів до «радянських земельних повинностей у колгоспі, на полі, фермі», відбулася також фемінізація професій. «Працювала спочатку в ланці, потім пройшла стажировку на німецькому «Фордзоні», а тоді робила на тракторі «Білорусь»« [30]. Якщо традиційно жіноча робота була фізично легшою, від чоловічої, то тепер на жінку лягли функції і власне жіночі, і чоловічі. Все це змінило ставлення селянських сімей до функцій дітонародження та виховання, деформувало традиційні етнічні норми народжуваності, що позначилося на зменшенні кількості дітей в селянських сім'ях (від 5-6 дітей, народжених у 1930-1940-х рр. до 2-3 дітей народжених у 1950-1960-х рр.). У колгоспно-кріпацькій системі не було місця й дітям: широко використовувалася праця підлітків віком з 12 років; оскільки дитсадки були лише у великих селах, то матері були змушені брати зовсім малих дітей з собою, часто ризикуючи їх здоров'ям і життям. «Мама мене туда (на колгоспне поле) ше в бесагах несла. В одну бисажину брала їсти, води, а в другу мене, …покладе під кланьою (зв'язані, складені навхрест снопи), …жали ще в ручну пшеницю, до машини возили, а тоді шось машина загорілась, і начала стерня горіти і знаю, шо мама прибігла та й мене винесла на дорогу, бо пожар, клані горять» [31].

Переважна більшість селян 1950-60-х рр. вимушена була працювати в колгоспі, тільки незначний відсоток жителів сіл мав можливість реалізувати себе поза сільським господарством (школа, дитячий садочок, сільська рада, магазин). Краща ситуація складалася у великих селах, де були підприємства. Наприклад, у с.Мурафа Шаргородського р-ну селяни працювали на місцевому торф'яному підприємстві, плодоягідному та маслозаводах, на кар'єрі у Слободі

Мурафській, цукрових заводах у селах Соснівка і Деребчин [32, с.231]. Декому з селян вдавалося отримати дозвіл чи паспорт для сезонного чи постійного працевлаштування на міські підприємствах. «Надя робила в колгоспній канторі секретаркою, та й помогла получити паспорт своїй сестрі Любі, шоб та перейшла на Гніванський кар'єр, …вручну накидала вагонки камінням і пхала їх рельсами до дробілки, бо за це платили більше, чим в колгоспі, … і вижити з двома дітьми було легше» [33]. «У 23 роки (1969 р.) мені дали бумагу з колгоспу, шоб на сезон поробити на Гніванському цукровому заводі» [34]. Місцева влада, намагаючись зберегти робочі руки, перешкоджала видачі паспортів: «Я була головою сільської ради, то просили паспорт, а я видати не можу, бо мені район приказав – ніяких паспортів. Якби я дала, то голова колгоспу не поставив би печать, бо хотів, щоб люди були в колгоспі. Пригноблювали людей» [19, с.130; 35]. «Ну десь після, як людям дали паспорти, їхали шукати роботи кругом, кроме цього колгоспу… хто куди шморгнув, якшо якийсь родич де був» [36]. У пошуку кращих побутових умов та за підтримки переселенської політики радянської влади подільські селяни були залучені до постійних міграцій на Донбас, центрально-східну Україну, а також у Росію та Казахстан [29, с.197; 6; 37; 38].

Отже, вивчення культурно-господарського комплексу селян Вінниччини у 1950-60-х рр. стало можливим з урахуванням неофіційних усних джерел, які багато в чому мають суб'єктивний характер, але дозволяють розкрити мікрорівень сільського життя, з'ясувати вплив державної політики на спосіб життя селян-колгоспників та їх морально-психологічний стан. Аналізуючи різні сфери життя і побуту селян, ми переконуємось, що повоєнні труднощі, підсилені колгоспно-кріпосницькою системою, створили новий для українського селянина «колгоспний спосіб життя», який розпочав так званий процес «розселянювання села». Вплив колгоспів на життєдіяльність селян був досить суперечливий. З одного боку, колгоспи наближали подільське село до «цивілізації», хоча соціально-побутові норми життя, порівняно з містами, залишалися незадовільними, а з іншого боку, саме колгоспна система призвела до деформації звичного, усталеного способу життя української селянської сім'ї, порушивши ряд її функцій: розірвала генетичний ланцюг передачі етнічних традицій і аграрних знань; порушила стійку модель гендерних відносин у сім'ї, громаді; змінила традиційні взаємовідносин між членами сім'ї, ставлення подружжя до репродуктивної функції та виховання дітей. Незадовільні умови життя селян Вінниччини у 1950-60-х рр. призвели до виштовхування наступних поколінь із сільського середовища, їх стрімкої урбанізації в наступні десятиліття, втрати цілого пласта емпіричних знань та традиційної системи буття селянства, зміни світоглядних орієнтирів та породження маргінального прошарку українського суспільства.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Романюк І. М. Українське село в 50-ті – першій половині 60-х рр. ХХ століття. – Вінниця: Книга-Вега, 2005. – 256 с.
2. Падалка С.С. Українське село в контексті тоталітарної держави (60–80-ті роки ХХ ст.) / С.С. Падалка. – Київ: Український центр духовної культури, 2003. – 160 с.
3. Кривчик Г. Г. Джерелознавчі проблеми дослідження соціального розвитку українського села у 60-80-ті рр. ХХ ст. // Український селянин: Зб. наук. праць. – Вип. 5. – Київ-Черкаси: Інститут історії України НАНУ; ЧДУ, 2002. – С. 213-217; Кривчик Г. Г. Розвиток особистого селянського господарства в Україні (60-80-ті рр. ХХ ст.) // Грані. – 2002. – №4 (24). – С. 37-42.
4. Лисак В. Ф. Державна політика як фактор впливу на повсякденне життя українського селянства 50 – 60-х рр. ХХ ст. [Електронний ресурс] // Історичні і політологічні дослідження. Видання Донецького національного університету, історичний факультет. – №5/6 (35/36). – Донецьк: Вид-во Донецького національного університету, 2007. – С. 210-217. – Режим доступу: history.org.ua/JournALL/graf/graf_2010_20/26.pdf.
5. Лисак В.Ф. Спосіб життя селян української РСР у контексті державної політики 1950-х – 1960-х рр. // Наукові праці: Історичні науки. Маріупольський державний гуманітарний університет. – 2008. – Том 76. – Випуск 63. – С. 28-32.
6. Виконком Жданівської сільської ради депутатів трудящих Шаргородського району Вінницької обл. Погосподарські книги 1950-52 рр., 1953-55 рр.
7. Записано від Олійник Анастасії Юхремівни (1921 р. н.), жительки с. Павлівка Калинівського р-ну від 15.03.2008 р.
8. Записано від Коржа Петра Мифодійовича (1940 р. н.), жителя с. Ширмівка Погребищенського р-ну Вінницької обл. від 20.02.2010 р.
9. Виконком Сиваківецької сільської ради депутатів трудящих Липовецького району, Вінницької обл. Погосподарські книги 1962-1964 рр.
10. Записано від Вуйко Ганни Яківни (1923 р. н.), жительки с. Павлівка Калинівського р-ну від 12.06.2009 р.

11. Записано від Ковальчук Марії Василівни (1932 р. н.), жительки с. Матяшівка Літинського р-ну від 26.10.2009 р.
12. Записано від Спринчак Світлани Іванівни (1937 р. н.), жительки с. Довжок Ямпільського р-ну від 2.07.2012 р.
13. Записано від Богуцького Василя Степановича (1940 р. н.), жителя с. Павлівка Калинівського р-ну від 20.09.2009 р.
14. Записано від Олійник Анісії Мусіївни (1929 р. н.), жительки с. Іванопіль Літинського р-ну від 26.03.2006 р.
15. Записано від Климчук Катерини Степанівни (1938 р. н.) жительки с. Павлівка Калинівського р-ну у жовтні 2009 р.
16. Записано від Годзик Тетяни Петрівни (1937 р. н.), жительки с. Сальник Калинівського р-ну у липні 2009 р.
17. Записано від Гуменюк Марії Федорівни (1934 р. н.), жительки с. Ширмівка Погребищенського р-ну від 25.03.2010 р.
18. Рибак І.В. Соціально-побутова інфраструктура українського села (1921-1991 рр.). – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2000. – 304 с.
19. Батирєва І.М. Аграрна культура чеського та українського населення с. Миколаївка Козятинського р-ну на Вінниччині: міжкультурний взаємовплив // Матеріали до української етнології: щорічник. Збірник наукових праць. Вип. 10 (13) / [голов. ред. Г.Скрипник]; НАНУ, ІМФЕ ім. М.Т. Рильського. – К., 2011. – С.126-131.
20. Виконком Павлівської сільської ради депутатів трудящих Калинівського району Вінницької обл. Погосподарські книги (Книга 1. 1945-1947 рр.; Книга 2. 1948-1950 рр.; Книга 3. 1951-1952 рр.)
21. Записано від Ґудзик Ольги Леонтіївни (1939 р. н.), жительки с.Яришівка Тиврівського р-ну від 6.07. 2013 р.
22. Виконком Сиваківецької сільської ради депутатів трудящих Липовецького району Вінницької обл. Погосподарська книга на 1962-1964 рр.
23. Записано від Вінника Миколи Васильовича (1923 р. н.), жителя с.Вахнівки Липовецького р-ну від 23.07. 2010 р.
24. Записано від Веретільної Галини Володимирівни (1953 р. н.), жительки с.Ширмівка Погребищенського р-ну від 25.03.2010 р.
25. Записано від Панасюка Олександра Трохимовича (1943 р. н.), жителя с.Шепіївка Калинівського р-ну від 4.07.2010 р.
26. Записано віж жительки с.Мурафа Шаргородського р-ну від 16.07.2012 р.
27. Записано від Чайковської Олени Іванівни (1938 р. н.), жительки с. Довжок Ямпільського р-ну від 2.07.2012 р.
28. Записано від Делікатної Катерини Іванівни (1936 р. н.), жительки с. Велика Мочулка Теплицького р-ну Вінницької обл. від 12.07.2009 р.
29. Батирєва І.М. Трансформації соціально-демографічної структури сільського населення Східного Поділля в другій половині XX ст. // Гуржіївські історичні читання: Зб. наук. праць. – Черкаси, 2013. – Вип. 6. – С. 196-199.
30. Записано від Степаненко Ніни Іванівни (1946 р. н.) жительки с. Могилівка Жмеринського р-ну 9.07. 2013 р.
31. Записано від Волошина Анатолія Івановича (1950 р. н.), жителя с. Довжок Ямпільського р-ну від 4.07.2012 р.
32. Батирєва І.М. Етносоціальна структура населення с.Мурафа Шаргородського р-ну Вінницької обл. 1940-1950-х рр. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету. Серія: Історія. – Вип. XX. – Вінниця, 2012. – С. 229-233.
33. Записано від Счастлівцевої Олени Кузьмівни (1924 р. н.) жительки с. Могилівка Жмеринського р-ну 8.07.2013 р.
34. Записано від Степаненко Ніни Іванівни (1946 р. н.) жительки с. Могилівка Жмеринського р-ну 9.07.2013 р.
35. Записано від Драчинської Ольги Ізотівни (1929 р. н.), жительки с. Миколаївка Козятинського р-ну Вінницької обл. 2.07.2010 р.
36. Записано від Ковальчук Явдохи Степанівни (1924 р. н.), жительки с.Сосонка Вінницького р-ну Вінницької обл. від 3.07.2011 р.
37. Виконком Деребчинської сільської ради депутатів трудящих Шаргородського району Вінницької обл. Погосподарські книги 1954-59 рр.
38. Виконком Стрижавської селищної ради депутатів трудящих Вінницького району Вінницької обл. Погосподарські книги 1954-1959 рр.

Batyryeva I.M. Cultural and Economic Complex of the East Podillya Peasants in 1950 – 1960's (based on ethnographic expeditions)

The article focuses on the peculiarities of cultural and economic complex of the East Podillya peasants in 1950-1960s, transformation of such elements of material culture as settlement and housing, food system, way of life, occupations of the population. Special attention is paid to the influence of the collective farm system on the conditions of life in Podillya villages and the deformation of the sustainable lifestyles of rural families in Vinnytsia region of the study period.

Keywords: peasants, housing, lifestyle, food system, daily routines, employment of peasants, household, collective farm.

Батырева И.М. Культурно-хозяйственный комплекс крестьян Восточного Подолья 1950 – 1960-х гг. (по материалам этнографических экспедиций)

В статье освещены особенности культурно-хозяйственного комплекса крестьян Восточного Подолья 1950-1960-х гг., трансформацию таких элементов материальной культуры как поселения и жилье, система питания, быт, занятия населения. Особое внимание уделено влиянию колхозной системы на условия жизнедеятельности подольских крестьян и деформацию устойчивого образа жизни сельской семьи Винницкой области исследуемого периода.

Ключевые слова: крестьяне, жилье, быт, система питания, распорядок дня, занятия населения, приусадебное хозяйство, колхоз.

Статтю подано до редколегії 11.01.2017 р.

УДК 392(477.43/.44)»19/20»

М.А. Пилипак

ТРАДИЦІЙНА КУЛЬТУРА УКРАЇНЦІВ РЕСПУБЛІКИ БАШКОРТОСТАН (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЕКСПЕДИЦІЙ 2016 Р.)

Стаття присвячена особливостям традиційної культури українців Республіки Башкортостан і підготовлена в рамках науково-дослідної роботи в галузі історії, етнографії, мови, культури українського населення Республіки Башкортостан, виконаної членами Регіональної громадської організації «Республіканський національно-культурний центр українців Башкортостану «Кобзар» (м. Уфа).

Об'єктом обстеження стали сільські населені пункти в історичних місцях компактного розселення українців на території Башкортостану (південно-західна, західна та центральна частини республіки). Результатом проведеного дослідження є збір цінного фольклорно-етнографічного та діалектологічного матеріалу, а також фото та відео фіксація побуту, елементів матеріальної культури у 5 населених пунктах.

Ключові слова: традиції, культура, трансформація, дослідження.

Дослідження традиційної культури українців Республіки Башкортостан, як малої етнічної групи, в умовах багатонаціонального середовища зберігає свою актуальність і наукову значимість з огляду на стрімкі асиміляційні процеси та зникнення традиційних форм культури.

За свідченням науковців, переселенці з України постійно проживають на території Башкирії з першої половини XVIII ст. [3, с. 12].

Згідно з даними перепису населення станом на 2010 р., на території Республіки Башкортостан проживало 39875 українців [1].

Комплексний збір, перша систематизація та наукове узагальнення української народної творчості в Башкортостані пов'язані з діяльністю співробітників Інституту народної творчості та мистецтв Національної академії наук УРСР. Перебуваючи у воєнні роки в евакуації в Уфі, науковці організували експедиції для вивчення культури своїх земляків. Так, науковці М.Плісецкий, В. Ільїн, П. Лисенко, Е. Володарська, М. Береговський та художник М. Давлєткильдєєв виїздили в квітні 1942 р. в Чишминський район, у березні 1943 р. – в Аургазинський та Давлєканівський райони [2, с. 14].

Вагомий внесок у дослідження традиційної культури українців Башкортостану внесли В. Бабенко [3]; І. Карпухін [4], Д. Чернієнко [5], Ф. Ахатова [6;7]. Л. Брянцева [8]. Крім того, низку статей присвячених українознавчій проблематиці, зокрема, весільній обрядовості, підготував автор представленого дослідження [9-14].

Метою статті є аналіз традиційної культури українців Республіки Башкортостан за матеріалами експедиційних досліджень 2016 року.

Загалом, в ході експедиційних виїздів вдалося дослідити 5 населених пунктів, а саме: с. Степанівка (Аургазинський р-н.); с. Золотоношка (Стєрлітамакський р-н.); с. Бейгулово (Уфимський р-н); с. Ново-Київка і с. Боголюбівка (Чишминський р-н).

Село Степанівка, Аургазинський район РБ

Село Степанівка засноване у 1888 р., сучасне населення 381 особа, українці – 39%.

У селі Степанівка вдалося опитати 12 респондентів. У пам'яті старожилів збереглася інформація про заснування села. Крім цього, інформатори розповіли про традиційні заняття українців, архітектуру, святково-обрядову культуру, традиційну медицину.

Село Золотоношка, Стерлітамакський район РБ

Село Золотоношка засноване у 1900 р., сучасне населення 563 особи, українці – 57%.

Під час експедиції вдалося провести опитування понад 10 респондентів. Учасниками експедиції зазначено, що у цьому населеному пункті рівень володіння українською мовою, порівняно з іншими досліджуваними селами, є найвищим. Крім цього, у багатьох будинках старожилами збережені елементи традиційного українського інтер'єру: вишивка, предмети побуту і т. д.

Варто зазначити, що учасникам експедиції пощастило побувати на республіканському фестивалі української пісні «Козацькому, славного роду – нема переводу», що проходив на базі українського історико-культурного центру «Золотоношка». У фестивалі взяли участь 7 колективів (6 з яких – українських) від яких вдалося записати 26 українських пісень. Загальна кількість учасників фестивалю склала понад 70 осіб.

Відмінною рисою с. Золотоношка є побутування елементів духовної культури, що простежується в родильної, весільної та поминальній обрядовості.

Село Бейгулово, Уфимський район РБ

Село Бейгулово (рік заснування невідомий), сучасне населення 172 особи, українці – 1%.

У ході експедиції вдалося провести бесіду з двома старожилами села – Мусіною Кавсарією Тімербулатовною, 1940 р. н. і Сліпець (Головань) Катериною Михайлівною (1933 р.). Зокрема, Мусіна К.Т. виступила як експерт з оцінки міжнаціональних стосунків між українцями і оточуючим населенням, згадала, що в 50-ті роки минулого століття село Бейгулово було українським. Респондент зазначила, що в той час українці розмовляли українською мовою, співали українські пісні. Зі слів Сліпець (Головань) К.М. вдалося записати інформацію про історію переселення українців, особливості матеріальної (традиційний одяг, їжа) та духовної культури (фольклор).

Село Ново-Київка, Чишминський район РБ

Село Ново-Київка засноване у 1900-1901 рр., сучасне населення 14 осіб, українці – 1%.

У процесі спілкування із старожилами с. Ново-Київка (було опитано 4 респондентів) вдалося зафіксувати цінний етнографічний матеріал. Зокрема, респонденти розповіли про історію переселення українців на територію Башкирії, ведення господарства, застосування посівних технік нетипових для тутешніх місць. Також респонденти зазначили, що не дивлячись на труднощі, в перші роки проживання на території Башкирії, переселенцям вдалося облаштувати свої господарства.

Село Боголюбівка, Чишминський район РБ

Село Боголюбівка засноване у 1899 р., сучасне населення 36 осіб, українці – 50%.

В цьому населеному пункті вдалося взяти інтерв'ю у 2-х респондентів – Рудченко (Лях) Ганни Іванівни, 1934 р., Масіча Олександра Павловича, 1938 р. Рудченко (Лях) А.І. розповіла про традиції, що існували в їх сім'ї, зокрема, докладно описала процес виробництва домотканого полотна. Також розповіла про інші традиційні заняття українців – городництво, скотарство та ін.

Крім цього, в населених пунктах Чишминського району вдалося поспілкуватися з місцевими жителями, які розповіли про історію своїх родин, сіл, в яких вони народилися або жили, особливості матеріальної та духовної культури. Інформатори розповідали, наприклад, про традиції проведення весіль, приготування деяких страв, про те, яким було повсякденне життя села в радянський період.

За результатами експедиції можна зробити висновок, що найбільшої етномовної асиміляції зазнали українці в Чишминському (с. Ново-Київка, с. Боголюбівка) і Уфимському районах (с. Бейгулово), що пов'язано з їх малочисельністю у порівнянні з іншими досліджуваними населеними пунктами, а також близьким розташуванням до великого мегаполісу – міста Уфи. Традиційна культура українців більшою мірою зберігається в місцях їх компактного проживання (с. Золотоношка Стерлітамакського району і с. Степанівка Аургазинського району).

В усіх обстежуваних населених пунктах зафіксовано побутування елементів матеріальної та духовної культури, що свідчить про збереження та тяглість традиції.

Проте, незважаючи на це, традиційна культура українців Республіки Башкортостан зазнала значної трансформації, що пов'язано із цілим комплексом факторів, характерних для радянського часу: урбанізацією і відходом частини сільського населення від традиційних занять і способу життя; збільшенням загального рівня освіченості і формуванням у повоєнних поколінь нових світоглядних уявлень та цінних орієнтацій; державною ідеологією, спрямованою на втрату етнічної характеристики народів СРСР, традицій, релігійності; впровадженням нових інтернаціональних свят і т. д.

Характеризуючи сучасний етнокультурний розвиток українців Республіки Башкортостан, слід зазначити, що в ньому простежуються наступні тенденції:

• деякі національні традиції в середовищі українського населення Башкортостану як і раніше зберігаються, але вони поступово втрачаються під впливом загальних наднаціональних тенденцій соціально-економічного розвитку регіону;

• важливими «культурозберігаючими» факторами виступають наявність у населеному пункті церкви, школи та інших елементів соціальної інфраструктури;

• вагомий вплив на українців в області мови, матеріальної і духовної культур має близькоспоріднене російське населення, контактування з яким відбувається найбільш інтенсивно. Також відбувається засвоєння українцями деяких елементів культур башкир, татар, білорусів та інших народів, що проживають в Башкортостані (зокрема, у весільній і родильній обрядовості, традиційній кухні);

• в середовищі сільського населення старших вікових груп зберігається історична пам'ять та цінні відомості з історії окремих населених пунктів і в цілому краю;

• значно довше елементи традиційної культури зберігаються в таких консервативних побутових формах як їжа, знаряддя праці, декоративно-прикладне мистецтво.

Таким чином, проведене дослідження показало, що в процесі тривалої взаємодії місцевого українського населення з іншими слов'янськими і неслов'янськими народами Башкортостану відбувається активна за темпами і закономірна (об'єктивна) за своїм змістом трансформація національної традиційної культури. В свою чергу, в ході експедиційних виїздів вдалося зафіксувати збереження та побутування окремих елементів традиційної культури українців.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Республіка Башкортостан. [Електронний ресурс]. – Режим доступу.: https://ru.wikipedia.org/wiki
2. Завези од мене поклон в Україну…Фольклор українців Башкортостану. Уфа: Изд-во Филиала МГОПУ им. М.А. Шолохова в г. Уфе, 1999. – С. 14.
3. Бабенко В.Я. Украинцы Башкирской ССР: поведение малой этнической группы в полиэтничной среде. – Уфа, 1992. – 260 с.
4. Карпухин И.Е. Фольклорно-этнографические взаимовлияния свадеб русских и украинцев Башкортостана (по наблюдениям и записям 1950 – 1990 гг.) // Украина – Башкортостан: связь времен / МГОПУ им. М.А. Шолохова. Уфа, 2001. С. 92–110.
5. Черниенко Д.А., Пилипак М.А. Село Казанка и украинцы Альшеевского района. К 120-летию села Казанка, 30-летию народного украинского фольклорного ансамбля «Чаровницы». Уфа: Изд-во УФ МГГУ им. М.А. Шолохова, 2012. – 134 с.
6. Ахатова Ф.Г. Украинские песни в Башкортостане: историко-этнографическое исследование / Ф.Г. Ахатова. – Уфа: Гилем, 2000. – 146 с.
7. Ахатова Ф.Г. Песенный фольклор украинских переселенцев в Башкирии. Киев; Уфа, 1995. – 240 с.
8. Брянцева Л.И. О взаимосвязях русского и украинского свадебного фольклора современной Башкирии / Брянцева Т. // Фольклор народов РСФСР. – Уфа, 1975. – С.181–186.
9. Пилипак М.А. Трансформация традиционной свадебной обрядности украинцев Башкортостана / М.А. Пилипак // Многонациональный регион как культурно-исторический феномен: VI Бусыгинские чтения. Материалы Международной научно-практической конференции посвященной 100-летию со дня рождения профессора Евгения Прокопьевича Бусыгина и 125-летию кафедры этнологии в Казанском университете. – 2013. – С. 215–219.
10. Пилипак М. А. Проблемы сохранения традиционных обычаев и обрядов украинцев Башкортостана (на примере свадебной обрядности) / М.А. Пилипак // Восточная диаспора в контексте современных культурно-исторических и общественно-политических процессов на постсоветском пространстве // Первые Межд. Шевченковские чтения 16-18 марта 2012. – С. 310-314.
11. Пилипак М.А. Свадебный обряд украинских переселенцев в Башкирии (историографический аспект) / М. А. Пилипак. // Башкортостан – Украина: наука, образование, культура в годы Великой Отечественной войны: Материалы Международной научной конференции (г. Уфа,

22 сентября 2011 г.) / под. общ. ред. В.Я. Бабенко. – Уфа: Изд-во Уфимского филиала МГГУ им. М.А. Шолохова, 2011. – С. 115–121.
12. Пилипак М. А. Весільна обрядовість українців Башкортостану / М. А. Пилипак. // Традиційна культура діаспори. Матеріали міжнародної конференції «Одеські етнічні читання». Одеса, вид-во КП ОМД, 2012. – С. 324–333.
13. Пилипак М.А. Весільна обрядовість українців Альшеївського району Республіки Башкортостан / М.А. Пилипак // Актуальні питання культурології: Альманах наукового товариства «Афіна» кафедри культурології та музеєзнавства. – Вип. 14 / За ред. Проф. В.Г. Виткалова. – Рівне: РДГУ, 2014. – С. 21–26.
14. Пилипак М.А. Свадебный обряд украинцев села Золотоношка Стерлитамакского района Республики Башкортостан / М.А. Пилипак // Этнокультурное наследие народов Южного Урала: история, этнография, религиоведение. Материалы Всероссийской научно-практической конференциию. – Оренбург: ООО ИПК «Университет», 2014. – С. 40–43.

Pylypak M. A. Traditional Culture of the Ukrainians in the Republic of Bashkortostan (on expeditions materials, 2016)

The article is devoted to peculiarities of traditional culture of the Ukrainians in Republic of Bashkortostan and is prepared within the research framework in the field of history, ethnography, language, culture of the Ukrainian population in the Republic of Bashkortostan. It is performed by the members of the Regional public organization «Republican national and cultural center of the Ukrainians in Bashkortostan «Kobzar» (Ufa).

The object of the survey is rural settlements in the historic areas of compact settlement of the Ukrainians on the territory of Bashkortostan (South-Western, Western and Central part of the Republic). As the result of this research, valuable folklore-ethnographic and dialectological material was collected, as well as everyday life photos and videos, elements of material culture in 5 settlements.

Key words: tradition, culture, transformation, research.

Пилипак М. А. Традиционная культура украинцев Республики Башкортостан (по материалам экспедиций 2016 г.)

Статья посвящена особенностям традиционной культуры украинцев Республики Башкортостан и подготовлена в рамках научно-исследовательской работы в области истории, этнографии, языка, культуры украинского населения Республики Башкортостан, выполненной членами Региональной общественной организации «Республиканский национально-культурный центр украинцев Башкортостана «Кобзарь» (г. Уфа).

Объектом обследования стали сельские населенные пункты в исторических местах компактного расселения украинцев на территории Башкортостана (юго-западная, западная и центральная части республики). Результатом проведенного исследования является сбор ценного фольклорно-этнографического и диалектологического материала, а также фото и видео фиксация быта, элементов материальной культуры в 5 населенных пунктах.

Ключевые слова: традиция, культура, трансформация, исследования.

Статтю подано до редколегії 9.01.2017 р.

УДК 39 (477.44 - 25) «20»

Н.В. Жмуд

КУЛЬТУРНИЙ ЛАНДШАФТ СУЧАСНОЇ ВІННИЦІ В КОНТЕКСТІ АНТРОПОЛОГІЇ ПРОСТОРУ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПОЛЬОВИХ СТУДІЙ): СПРОБА АНАЛІЗУ ТА ОКРЕСЛЕННЯ ПЕРСПЕКТИВ

У статті на основі польових етнографічних матеріалів відстежуються динаміка культурного ландшафту в контексті антропології простору сучасної Вінниці і його сприйняття у наративах вінничан крізь призму індивідуальної та колективної пам'яті.

Ключові слова: культурний ландшафт, антропологія простору, Вінниця, польові етнографічні матеріали.

Ключовим поняттям в організації і сегментації простору є культурний ландшафт як «надбудова» природного ландшафту. Донедавна поняття «культурний ландшафт» вживалось різними науками (суспільно-природничими, гуманітарними, інженерними тощо) переважно у значенні природного ландшафту та матеріальної культури. Світова дослідницька практика засвідчила, що продуктивнішим для цілісного уявлення про культурний ландшафт є його вивчення через призму поєднання природної і антропогенної складових.

Упродовж останніх десятиліть «антропологічний поворот» у вітчизняній історіографії на тлі інтересу до соціальної історії увиразнив поглиблену зацікавленість антропологією простору. Це було продиктовано розумінням того, що довколишнє не просто сприймається, а моделюється свідомістю людини, тобто окреслюється й наділяється певними змістами залежно від місця й ролі у її житті. «Антропологізація», що наповнює історичні дослідження людським фактором, стала базовою методологією багатьох перспективних наукових напрямків – усної історії, історії повсякдення, історії пам'яті, міської історії, гендерної історії, соціокультурної антропології (Н.Яковенко, І.Гирич, О.Зінченко, А.Киридон, Г.Грінченко, О.Стяжкіна, Р.Кісь, О.Кісь, О.Годованська, Т.Пастушенко, Н.Отріщенко, М.Гримич, О.Коляструк, М.Борисенко та ін.), які надають важливого значення вивченню культурного ландшафту.

«Культурландшафтний» дискурс в контексті антропології простору уможливлює розширення дослідницького поля від тем природи та матеріальної культури (ландшафт, типи поселення та архітектури) до різновиду людських практик (щоденні, ритуальні, символічні, мистецькі тощо) та його проекції в людській пам'яті. Такий ракурс дозволяє розглядати людей і певний культурний ландшафт як взаємопов'язані суб'єкти та об'єкти одночасно. Вивчення культурного ландшафту допоможе увиразнити сегментацію та організацію простору, інвентаризувати його культурні ресурси, що мають візуальне, культурно-історичне або персональне значення. А відтак – не лише зберегти існуючі, а й ефективніше будувати стратегію їх розвитку і простежити механізми конструювання локальної ідентичності.

Порівняно із сільським культурний ландшафт урбаністичного простору в гуманітарних науках залишається поки що мало дослідженим. В оптиці антропології простору місто цікаве, насамперед, з огляду на свою гетерогенність та варіативність взаємодій його складових.

Тому з метою відстеження динаміки культурного ландшафту Вінниці та його сприйняття крізь призму індивідуальної та колективної пам'яті влітку 2016 р. секцією етнології кафедри філософії, соціально-політичних дисциплін та етнології Вінницького державного педагогічного університету ім. М.М.Коцюбинського (тепер – складова кафедри історії та культури України) проведено експедицію. Її здійснено у рамках спільного проекту «Антропологія простору» із відділом культурологічних досліджень Науково-дослідного інституту українознавства МОН України (м. Київ), який навесні 2016 р. успішно презентував пілотний проект «Антропологія простору: культурний ландшафт Києва та околиць» [1]. У контексті цієї теми Вінниця є цікавою, насамперед, як місто активної взаємодії урбанізаційних та руралізаційних (відтік міського населення до села) процесів. Звідси цінними стануть порівняння сприйняття і моделювання культурного ландшафту міськими й сільськими жителями у «своєму»/»іншому»/»чужому» просторі та маркерів їх вираження. Ці студії матимуть ще й прикладне значення щодо вивчення динаміки благоустрою у Вінниці, зважаючи на її лідерські позиції декілька років поспіль у рейтингу комфортності українських міст [2], [3].

Під час експедиції вивчався «реальний» та «уявний» ландшафти. До «реального» ландшафту віднесли вернакулярний (житлові забудови), адміністративно-офісний (адмінбудівлі), сакральний (церкви, кладовища, хрести), символічний (пам'ятники, меморіальні таблички, музеї тощо), техногенний (промислові будови) простори. До «уявного» – пам'ять про культурний ландшафт чи його конструювання.

Методами збору інформації були польові методи, насамперед, усне опитування через неформалізоване глибинне й фокус-групове інтерв'ю та спостереження Але в якості основного інструментарію стали методики інвентиризації місця і створення інвентаря культурних ресурсів місця Д. Гаркера та Е. Наттера [4, с. 6] та ментального картографування [5, с. 423-452], [6, с. 13].

Вони спрямовані на створення шкали «відчуття місця», яка формується на основі психосоматичних показників людини. Для відтворення цілісного «образу» досліджуваного простору здійснювали фіксацію всіх об'єктів (головних та периферійних). До головних віднесли будови, пам'ятники, таблички, до периферійних – малі архітектурні форми (кіоски, гаражі, лавки, пісочниці, гойдалки, альтанки, фонтани, реклама, афіші, урни тощо), «паразитну» архітектуру («модернізовані» балкони, написи, графіті, витоптані стежки тощо), взаємодію антропогенного чинника з природним (пророслі крізь дахи дерева, зсуви землі тощо). Опитування мешканців здійснювалося із активним залученням візуального матеріалу, у якому було відображено простір (старі чи сучасні фото, відео). З метою відстеження максимально можливо фіксованих функцій тих чи інших сегментів простору робилися їх панорамні світлини протягом доби (ранок, обід, вечір), а також складалися схематичні мапи обраних сегментів.

Методика ментального картографування дозволила фіксувати інформацію про просторове оточення (як видиме, так і невидиме) та увиразнювати суб'єктивні уявлення людини про навколишній простір (територію, людей, смисли і т.д.) [7].

У результаті експедиції було опитано близько 200 інформаторів із різних районів м. Вінниці (точні дані будуть відомі після остаточної атрибутації польових матеріалів до рукописного фонду навчально-наукової лабораторії з етнології Поділля; число респондентів

орієнтовно наближене з огляду на кількість кореспондентів та заплановану у експедиційних завданнях кількість опитуваних). Основою для структурування та аналізу текстів послугувала вище згадувана методика Гаркера-Наттера, інтерпретована антропологом М. Гримич для вітчизняного «культурландшафтного» дискурсу [8, с. 6].

У статті зупинимося на когнітивно-емоційній категорії «відчутті місця», яка виражалася через специфічні способи пам'ятання минулого (форми пам'яті) (інженерну, картографічну, топонімічну, номінативну, сюжетну) [9, с. 5] та різні маркери на позначення взаємовідносин з місцем (біографічні, духовні («відчув місце», «обрав місце»), меркантильні (користь від місця), наративні (через наративну практику – свою або чужу), взаємовідносинами залежності чи вимушеності (відсутність вибору взагалі або обмежений вибір можливостей проживати у іншому місці)) [10].

«Відчуття місця» реконструювалося через наративи інформаторів, які найбільш розгорнуто звучали через автобіографії у поєднанні із чужими наративними практиками (переважно зі спогадів родичів та сусідів): «– От що вам розповідали батьки чи сусіди про це місце? – Ну, батько мій розповідав. Мій батько був такий, по сравнєнію, більш остроумний. Він вчився добряче в школі церковно-приходській…він робив в помещіка Грохольського, польського… і робив у нього садівником…то багато про всьо розказував. – А Ваш батько якого року? – Тисячу вісімсот дев'яносто первого… Потом вже була ця совєцька власть…організували колгосп…в шиїсят першому колгосп, вже якби при городі він став не нужен, розформірували. І все це хазяйство передали заводу продтоварів. Був такий винзавод…вон ето там коло критого ринка…а потом вже нова власть пристала…» [11, с. 5-6]. Інформатори із вищою та середньою освітою, реконструюючи пам'ять про місця, послуговувались ще й письмовими джерелами: «Якось цікавилась історією і вичитала, що це один із будинків першого вінницького архітектора Григорія Артинова. Ця будівля була побудована у стилі ампіру 1911 році, здається. У народі її ще називали Біла зала» [12, с. 15]. Рідше до наративів залучалися візуальні тексти із домашнього архіву респондентів (світлини, відеоматеріали), що пов'язано із тим, ймовірно, що інтерв'ювання відбувалось не вдома, а на нейтральній території.

Вербальний опис простору здійснювався переважно через горизонтальну проекцію, вертикальну (топографічну) відтворювали студенти. Одиницями маркування простору стали розміри садиб, номери будинків, відстані (далеко/близько), кроки, об'єкти природи, вулиці, «кутки», райони тощо: «Старовіри-бородачі були отут, де дачі зараз. Туди дачі… Ось де зараз Кобилянського вулиця йде. Потом – кладбіща територія, а потом вже за кладбіщем там йдуть дачі туди аж до ліса. … кладбіще кінчається, так, це був колгоспний садок. А потом там було розмежування, лєсна полоса, такий рів. Оце колись помещик як прокопав такий рів – це були його землі…Но я помню тільки, шо там був вирізаний ліс і ті кацапи-старовєри орендували там…коротше, вони розробляли помєжду пеньками землю…і сіяли кавуни, дині і подсолнухи…» [13, с. 2-3].

Такий розгорнутий наративний матеріал дозволяє ділити досліджуваний простір на окремі сегменти, детально інвентаризувати місця та спостерігати за його змінами зі слів найстарших інформаторів впродовж, як мінімум, останніх ста років: «На Старому городі колхоза не було, а від Луки було, як тобі сказати, отділєніє. От там, де «сільхозтєхніка», там була ферма якась, я не знаю, я ше помню, як наші ходили там робити, вернєє не там, де «сільхозтехніка, а цей «ЖБК», вот на мєсті «ЖБК» була ферма якась… бо ми з батьком в ліс ходили, не кладбіщє там, а «грибноє мєсто»… – А будинки з кірпіча коли вже пішли? Чи були тут бараки – знамениті сталінські? – Нє, там на кірпічном, кірпічний вже давно в нас. Шість кірпічних заводів було! – Ще за царя чи при совєцкой власті? – Ще до совєцкой власті було, а вже після війни вже першу розібрали, там внизу було біля «плодзавода», ось тут на Московській 1-ша, 2-га стояла і там було шось 2 чи 3, де стара, де общежитіє, там була труба, чуть дальше туди на Щорса…МТС був, де сільхозтєхніка, кірпічний, кондитерська фабрика, мєльніца, плодзавод» [14, с. 2].

Духовні взаємовідносини з обраними місцями проживання описуються, зазвичай, не раціональним вибором («це місце я вибрав», «це місце я шукав»), а емоційно-екзистенційним («це місце я відчув», «це місце миле, бо моє», «припало до душі»). Звідси найбільш вживаними маркерами на позначення близькості із місцем є прив'язка до років дитинства та молодості самих інформаторів або їх дітей, навіть незважаючи на певний дискомфорт: «Ну, улюблене місце – це тут на лавочках в тіньочку, сюди приходим відпочити, коротше ми тут гуляли, як були молоді і зараз ходим» [15, с. 2]; «Ну взагалі, скільки я себе пам'ятаю, тут завжди жила моя бабуся і я з мамою завжди до неї приїжджали, допомагали, що тут треба, от і з самого дитинства я пам'ятаю, тут був великий виноградник, земельна ділянка, на якій бабуся вирощувала все, що тільки можна…ми з чоловіком побудувалися і проживаємо до цього часу… Спогади про це місце позитивні, тому що тут такий затишок, немає такого руху машин, екологічне повітря, наче ти проживаєш десь у селі, де дерева, тут такий район Старого міста, де до центру недалеко, …можна пішки пройтися… Ну знаєте, як кожна людина, що тут родилася чи

проживає дуже довгий час, це місце стає рідним, хоть і гори тут і долини, але воно чогось миле і комфортне для проживання» [16, с. 1, 5]; « – Чи вважаєте зараз це місце «своїм»? Чому? – Я вже давно виросла, віддала би зараз усе, щоб повернутися туди дівчинкою ще раз, тут пройшло все моє дитинство, я вважаю, що це моє місце» [17, с. 2]; «У 1970-х роках всі масово почали переїжджати з сіл у міста. Всі мої друзі, сусіди перебирались у Вінницю, тому і ми з чоловіком обрали це місце для життя… Мешканці розповідали, що тут дуже чистий воздух, земля хороша для врожаю, сприятливі умови для життя, і люди дуже добрі… Спочатку ми дуже сумували за нашим селом, бо ми там народились і виросли, а потом все ж таки у нас з'явились діти і дуже ми привикли до цього місця… Да, я вважаю це місце своїм… місто Вінниця дуже гарне та удобне» [18, с.2-3]; « У 1975 р. мене направили в м. Вінницю. Звикання відбувалося півроку. Йшла на роботу і плакала, не могла звикнути до людей. Мені було дуже дивно відношення людей, для мене мова була дика, люди розмовляли на українській мові з російським акцентом. Так я вже звикла. Мені здається, що я тут народилась і живу… Коли я мала приїжджати у Вінницю, бабуся казала: «Їдь доця, це дуже гарне місто». Місце красиве уютне. Мікрорайон, будинок дуже подобається… Гірше – ні, все стає краще й краще» [19, с. 1-2].

Щодо меркантильного зв'язку із місцем, то респонденти в більшій чи меншій мірі продемонстрували його відсутність, хоча наголошували на важливості зручності проживання (затишність місця, близькість до центру, хороша інфраструктура тощо).

Важливим маркером, який характеризує зв'язок людини і простору, є взаємовідносини залежності чи вимушеності (відсутність вибору взагалі або обмежений вибір можливостей проживати у іншому місці). Здебільшого цей маркер у наративах зустрічався рідко і виражався у помірній формі, мова йшла лише про зміну на інший район міста: «Якби можна було виїхати, поїхала би. Але куди і за шо. У нашій державі далеко не заїдеш» [20, с. 4]; «Хотілось би, але ні. Це мій дім, і тут пройшло моє дитинство, тут живуть мої батьки» [21, с. 6]; «Воду не п'єм, кожного ранку приїжає машина «Джерело», 60 копійок – літр води і ми її п'ємо. А біля дороги – запах бензину, а ще Макдональдс як пахне, ой, то вобщє ... кожен день свято, то День міста, то день Європи, то ще якась єрунда, День незалежності, парад. А потом молодьож нап'ється, починают голосити. Я планую переїхати на Поділля, якщо будуть кошти. Там спокійніше, гарніше і престижніше» [22, с. 20-21].

Виразної незадоволеності місцем проживання більшість інформаторів, загалом, не виказали. Висловлені претензії звучали переважно від мешканців літнього та похилого віку, стосувалися планування міста та його інфраструктури. Наведемо декілька промовистих прикладів: «Такого поганого тут в принципі нема, хіба там буває мусор десь кинуть, і то прибирають…По поводу запахів – ну це з «Рошену» і то скоріше аромат, так то тут дорога, то як жарко, то трохи неприємно» [23, с. 2, 5]; «Мне лично ничего не мешает, ну разве что цветов можна было бы добавить…Ну, из опасности – разве что дорога, но как без нее?...Бомжей много ошивается, но что поделать, они тоже есть хотят» [24, с. 6-7]; «Нравиться всьо, якби тільки не було цего базару і цих машин» [25, с. 1]; «…мне город Винница нравится, он зеленый. Мне есть с чем сравнить, я поїздила и как хорошо возвращаться в Винницу, потому что город зеленый, климат хороший, ухоженный, ремонт повсюду. Жаловаться не на что, хотя, конечно, не без этого» [26, с.9]; «Я проживаю тут довго. Я жив в районі, а потім переїхав у Вінницю. Вінниця була хорошою і єсть хорошою, вона красивішає…Раніше люди набагато культурніші, ніж зараз. Культурніше одівались, культурніше ходили…стільки будинків не було, аптеків не було стільки, нотаріусів…» [27, с. 10]; «Мешканці Старого міста шкодують, що в нас був кінотеатр ім. Шевченка і там одного разу була пожежа,…цей об'єкт закрили, потім викупив територію священик і зробив церкву, а молодь там збиралася, можна було там зробити якісь спортивні секції, але місцева влада, якось непродумано здала під церкву, і церкви треба, але церкви є не одна, але для дітей було б добре, якби тут в центрі було щось спортивне… щоб не ходили і не спивалися по цих кіосках і магазинчиках… жалкують, що закрили садочок на 905 року (прим. автора – вул. 1905 року) … в нас був Будинок відпочинку, сюди з'їжджалися усі люди з бувшого Радянського Союзу відпочивати, потім, коли розпався Союз…для дітей зробили Будинок відпочинку лагерного типу і мешканці Старого міста ходили в ліс відпочивати, гриби збирати, зараз багато застроїли там будинків, цих «великих» заможних людей – повикуповували ліс і там живуть… І ще не зручним є – це дороги, вот вулиця Івана Франка, вул. 8 березня, цей невеликий відрізок дороги, то можна зламати ноги…скільки мешканці вже просили зробити… І ще не зручно, що немає до кінця освітлення в нашому районі, хто може, то в себе на дворі до стовпа чіпляє лампочку, щоб було видно. Ну ще, що я можу сказати, зимою в нас вже в останню чергу чистять дороги… Пров. 2-й Московський, 2-й Замковий, сюди техніка не доходить» [28, с. 3-5]; «А як, шумно взагалі тут? – Очєнь, оце можете написати, шо за цю дорогу ми вже писали і всьо на світі…трамвай йде, та й прям в хаті аж сервант з посудою трясеться невиносімо, а ше як ночью машина… та як попаде на канаву, та як бахне, то я аж ніби бомба має взриватись…» [29, с. 2].

Отже, результати опитувань засвідчили, що попри колективне «відчуття місця» респонденти у своїй пам'яті мають все ж індивідуальні проекції простору, використовують «свій» топонімічний ряд, що, власне, залежить від усіх вище перерахованих чинників. Колективне «відчуття місця» виражалося також у намаганні інформаторів під час групових інтерв'ю разом реконструювати спільний образ простору в минулому й теперішньому та моделювати його у перспективі. Але польові матеріали констатували загалом невисокий рівень активності вінничан у висловленні конкретних ідей, ініціатив щодо покращення планування та благоустрою Вінниці, що свідчить про необхідність посилення діалогу як між населенням та міською владою, так і всередині громади один із одним.

Звичайно, дана стаття не ставила за мету вичерпно відповісти на всі питання, які закладалися у завдання експедиції. Але вона окреслила основні складові дослідницького поля цього напряму та перспективи його подальшого студіювання. Акцентувавшись на категорії «відчуття місця» та маркерах її вираження, продемонстровано ефективність методики цілісного обстеження природних і антропогенних об'єктів у взаємозв'язку. Такий підхід дозволяє уникати досить поширеної у науці проблеми «виривання» матеріалу із контексту та упередженості щодо інтерпретацій через вибірковий виклад тексту (тобто не схему будувати за матеріалом, а вмонтовувати матеріал у «потрібну» схему). Залишаються актуальними питання щодо узгодження понятійно-термінологічного апарату у міждисциплінарній площині, пошуку ефективного методологічно-методичного інструментарію до вивчення різних типів соціокультурних просторів (урбаністичного, сільського, змішаного), подальшої інвентаризації культурного ландшафту тощо. Та все ж першочерговими завданнями є систематизація зібраного матеріалу у інвентарні формуляри та його якісна інтерпретація.

Результати проведеної роботи засвідчили перспективність окресленого напрямку як у науковому, так і суспільному дискурсах, що увиразнює його прикладний вектор. Зокрема, у контексті Стратегії розвитку «Вінниця – 2020», яка ставить за мету трансформацію Вінниці із пострадянського міста у сучасне європейське із «своїм» неповторним обличчям. А це означає, що, окрім забезпечення гідних умов та високих стандартів якості повсякденного життя її мешканців, важливим є формування в усіх членів територіальної громади відчуття приналежності до єдиної спільноти, збереження тяглості міської традиції на шляху конструювання локальної ідентичності населення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Антропологія простору: культурний ландшафт Києва та околиць / [Електронний ресурс] / Режим доступу: https://www.facebook.com/events/85165627161114. – Дата доступу: 19.12.2016.
2. Рейтинг: Вінниця – найкраще місто для життя в Україні. – Українська правда. – 14.08.2014. – [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://life.pravda.com.ua/society/2014/08/14/177779. – Дата доступу: 19.12.2016.
3. Вінниця увійшла до п'ятірки найкомфортніших міст України. – 20 хвилин. – 31.10.2016. – [Електронний ресурс] / Режим доступу: https://vn.20minut.ua/Podii/vinnitsya-uviyshla-do-pyatirki-naykomfortnishih-mist-ukrayini-10556705.html. – Дата доступу: 19.12.2016.
4. Гримич М. Науковий проект «Антропологія простору»: виклики та перспективи (Замість передмови). – Антропологія простору. – К., 2017. – 8 с. (у друці).
5. Колесник І. Українська історіографія: концептуальна історія / І.Колесник. – К.: Інститут історії України НАН України, 2013. – 566 с.
6. Гримич М. Культурний ландшафт: термінологічний екскурс/ М.Гримич. – Антропологія простору. – К., 2017. – 23 с. (у друці)
7. Киридон А. Ментальне картографування як інструмент дослідження усної історії / А.Киридон / [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://www.stattionline.org.ua/histori/107/20136-mentalne-kartografuvannya-yak-instrument-doslidzhen-usno%D1%97-istori%D1%97.html. – Дата доступу: 20.12.2016.
8. Гримич М. Науковий проект «Антропологія простору»: виклики та перспективи (Замість передмови). – Антропологія простору. – К., 2017. – 8 с. (у друці).
9. Гримич М. Відчуття місця за відсутності місця: вербальні та візуальні описи потопленого села. – К., 2017. – 25 с. (у друці)
10. Cross J. E. What is Sense of Place? // 12th Headwaters Conference, Western State College, November 2-4, 2001. Електронний ресурс: http://western.edu/sites/ default/files/ documents/ cross_headwatersXII.pdf
11. Записано студентом 3 курсу факультету історії, етнології та права Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (далі – ФІЕП ВДПУ) Ленчуком Дмитром від Мельничука Михайла Родіоновича, 1930 р. н., м. Вінниця (П'ятничани), 2016 р. – 28 с.

12. Записано студентом 3 курсу ФІЕП ВДПУ Медюком Віктором від жінки, 1976 р. н., освіта вища, м. Вінниця, 2016 р. – 21 с.
13. Записано студентом 3 курсу ФІЕП ВДПУ Ленчуком Дмитром від Мельничука Михайла Родіоновича, 1930 р. н., м. Вінниця (П'ятничани), 2016 р. – 28 с.
14. Записано студентом 3 курсу ФІЕП ВДПУ Педіним Павлом від Постоловського Валентина, 1943 р. н., м. Вінниця (Старе місто), 2016 р. – 20 с.
15. Записано студентом 3 курсу ФІЕП ВДПУ Сторчем Віталієм від Буйчука Миколи Петровича, 1950 р. н., м. Вінниця, 2016 р. – 18 с.
16. Записано студентом 3 курсу ФІЕП ВДПУ Педіним Павлом від Донцової Зінаїди, 1959 р. н., м. Вінниця (Старе місто), 2016 р. – 9 с.
17. Записано студенткою 1 курсу ФІЕП ВДПУ Третяковою Вікторією від Островської Олени Миколаївни, 1972 р. н., м. Вінниця, 2016 р. – 6 с.
18. Записано студенткою 1 курсу ФІЕП ВДПУ Ткаченко Анною від жінки, 1947 р. н., м. Вінниця, 2016 р (вул. Омеляна Грабця). – 6 с.
19. Записано студенткою 1 курсу ФІЕП ВДПУ Мельничук Юлією від жінки, 1957 р. н., м. Вінниця (Барське шосе), 2016 р. – 6 с.
20. Записано студенткою 3 курсу ФІЕП ВДПУ Голюк Раїсою від жінки, 1970 р. н., м. Вінниця (вул. Соборна), 2016 р. – 13 с.
21. Записано студенткою 1 курсу ФІЕП ВДПУ Третяковою Вікторією від Островської Олени Миколаївни, 1972 р. н., м. Вінниця, 2016 р. – 6 с.
22. Записано студентом 3 курсу ФІЕП ВДПУ Медюком Віктором від жінки, 1984 р. н., освіта вища, м. Вінниця (вул. Соборна), 2016 р. – 21 с.
23. Записано студентом 3 курсу ФІЕП ВДПУ Сторчем Віталієм від Буйчука Миколи Петровича, 1950 р. н., м. Вінниця, 2016 р. – 18 с.
24. Записано студентом 3 курсу ФІЕП ВДПУ Сторчем Віталієм від Зеленова Романа Борисовича, 1973 р. н., освіта вища, м. Вінниця, 2016 р. – 18 с.
25. Записано студенткою 3 курсу ФІЕП ВДПУ Голюк Раїсою від жінки, 1970 р. н., м. Вінниця (вул. Папаніна), 2016 р. – 13 с.
26. Записано студентом 3 курсу ФІЕП ВДПУ Медюком Віктором від жінки, 1950 р. н., освіта вища м. Вінниця (вул. Соборна), 2016 р. – 21 с.
27. Записано студентом 3 курсу ФІЕП ВДПУ Медюком Віктором від чоловіка, 1952 р. н., освіта вища, м. Вінниця (вул. Соборна), 2016 р. – 21 с.
28. Записано студентом 3 курсу ФІЕП ВДПУ Педіним Павлом від Донцової Зінаїди, 1959 р. н., м. Вінниця (Старе місто), 2016 р. – 9 с.
29. Записано студенткою 3 курсу ФІЕП ВДПУ Загоруй Оленою від Любові Ковальової, м. Вінниця (район агрегатного заводу), 2016 р. – 5 с.

Zhmud N.V. Cultural Landscape of Modern City Vinnytsia in the Context of Spacial Anthropology (on the materials of ethnographic studies): Analysis and Perspectives

The author analyzes field ethnographic material and tracks the dynamics of cultural landscape in the context of anthropology of modern Vinnytsia space and its perception in the narrations of Vinnytsia residents through individual and collective memory.

Key words: cultural landscape, spatial anthropology, Vinnytsia, ethnographic field materials.

Жмуд Н.В. Культурный ландшафт современной Винницы в контексте антропологии пространства (на материалах полевых студий): предпосылка анализа и определение перспектив

В статье на основе полевых этнографических материалов отслеживаются динамика культурного ландшафта в контексте антропологии пространства современной Винницы и его восприятие в нарративах винничан через призму индивидуальной и коллективной памяти.

Ключевые слова: культурный ландшафт, антропология пространства, Винница, полевые этнографические материалы

Статтю подано до редколегії 30.12.2017 р.

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94(44):327

В. Г. Ціватий

РЕФОРМАЦІЯ ЯК СКЛАДОВА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН І ПРОЦЕСІВ ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЇ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ ТА ДИПЛОМАТІЇ ДОБИ РАННЬОГО НОВОГО ЧАСУ (XVI – XVIII СТ.)

У статті аналізується зовнішня політика і дипломатія європейських держав початку доби раннього Нового часу (XVI–XVIII ст.). Особливу увагу приділено концептам «війна» і «мир» у контексті реформаційних процесів та інституціонального розвитку дипломатичних служб і моделей дипломатії провідних держав Європи. Визначено вплив європейської Реформації на напрями розвитку теорії та практики дипломатії. Увага акцентується на національних особливостях дипломатії, ефективності дипломатичного інструментарію та мистецтві переговорного процесу ренесансних правителів періоду Реформації в Європі.

Ключові слова: міжнародні відносини, зовнішня політика, дипломатія, моделі дипломатії, інституціоналізація політики, Реформація, Європа, війна, мир, ранній Новий час (XVI–XVIII ст.).

Для доби раннього Нового часу (XVI–XVIII ст.) характерний об'єктивно обумовлений процес завершення інституціонального оформлення зовнішньої політики і дипломатичних служб провідних держав Європи. Відповідно й постає споконвічне питання співвідношення та пріоритетності концептів «зовнішня політика» і «дипломатія», «війна» і «мир» тощо. З цією проблематикою пов'язані й оцінки сучасників щодо різноманітних державно-правових форм і типів правління, інституційних політичних процесів, характеристик реальності й створення ідеалів при висвітленні завдань і практичної діяльності влади, моделей дипломатії, інститутів дипломатії, дипломатичного інструментарію тощо.

Дослідницька проблема інституціоналізації та модернізації зовнішньої політики є новою для історичного дослідження, відтак, вимагає застосування системного аналізу та відповідної термінології, яка необхідна для виконання наукових завдань. Інституціоналізація – це перетворення, а модернізація – удосконалення, будь-якого політичного явища (зокрема, зовнішньої політики і дипломатії) на організовану системоустановчу інституцію. Вона є формалізованим, упорядкованим процесом з певною структурою відносин, ієрархією чи підпорядкованістю різних рівней влади та іншими ознаками організації (правила поведінки, звичаї, закони, норми, дипломатичні методи, церемоніал, дипломатичний протокол, інститути дипломатії, дипломатичний інструментарій тощо).

Виходячи з постановки проблеми – маємо вивчати не лише схему хронологічних подій зовнішньополітичної діяльності держав і їх дипломатичний інструментарій спираючись на джерельну базу. Політична інституціоналізація, інститути дипломатії та інституціоналізація зовнішньої політики є своєрідний аспект, який характеризується з позицій реформаційних впливів на міжнародні відносини в Європі раннього модерного часу. Адже саме існування феномену Реформації, зокрема, феномену політико-дипломатичної інституціоналізації, підпорядковується як його внутрішнім законам, так і зовнішньому впливові.

Реформація – це широкий релігійний і соціально-політичний рух, що почався на початку XVI століття в Німеччині і був спрямований на перетворення християнської релігії, з її усталеними поглядами на освіту, науку, культуру, економіку, політику і дипломатію. Почавшись у Німеччині, Реформація охопила ряд європейських країн і призвела до відсторонення від католицької церкви Англії, Франції, Шотландії, Данії, Швеції, Норвегії, Нідерландів, Фінляндії, Швейцарії, Чехії та Угорщини. Реформація за своєю суттю виражає ту істотну сторону руху, центром якої є критика й атака на монопольне положення католицької папської церкви та її повчання в політичній, політико-дипломатичній, ідеологічній системі тодішнього європейського суспільства.

Трансформація різних сфер життя соціуму ранньомодерної Європи, у тому числі й у становленні нового формату (нових норм) міжнародних відносин, сталися під впливом гуманістичних ідей Ренесансу та Реформації, що дали могутній імпульс для розвитку всіх вимірів суспільного буття – соціально-політичного, політико-дипломатичного, економічного та соціокультурного. Головним «áктором» на цій сцені перетворень стає індивід.

Міжнародні відносини, зовнішня політика і дипломатія провідних держав Європи початку раннього Нового часу уособлювалися в образі та діях їх правителів (владарів-державців), оскільки підходи, принципи, переконання, рішення та практичні дипломатичні дії багато в чому

визначали й загальний поступ дипломатії XVI ст., і визначили її подальший розвиток під впливом реформаційних та інституціональних процесів протягом XVI-XVIII століть.

Реформація вплинула на формування нового суспільства в Європі доби раннього Модерну. У цей період відбувався процес не тільки секуляризації західної культури, політики і дипломатії, але й відбувався процес прояву ідей раціоналізації в цих сферах. Для нових інституціональних структур тогочасного суспільства була характерна диференціація двох функціонально взаємопов'язаних систем, які сформувалися навколо організаційних підстав майбутнього капіталістичного підприємства і бюрократичного державного апарату. Цей процес варто характеризувати як процес інституціоналізації вартісноорієнтованої раціональної економічної та адміністративної діяльності. У такій мірі, як культурна, політико-дипломатична й соціальна модернізація впливала на повсякденне життя, традиційні форми життя, які в період раннього модерну диференціювалися, насамперед, за професійною підставою, поступово зникли. Реформаційні впливи обумовили особливості процесів політико-дипломатичного й соціокультурного розвитку європейських держав досліджуваного періоду.

Для вивчення цих історичних процесів, явищ і подій автор пропонує до раніше існуючих досліджень підійти з нових методологічних засад, а саме – використати теорію інституцій та інституціональних змін у політичних, правових, суспільних системах і дипломатичних системах. [1; 2, 268-274]. Постановка проблеми інституціоналізації зовнішньої політики є новою для історичного дослідження, відтак, вимагає застосування системного аналізу та відповідної термінології, яка необхідна для виконання наукових завдань.

Виходячи з постановки проблеми – маємо вивчати не лише схему хронологічних подій зовнішньополітичної діяльності держав і їх дипломатичний інструментарій спираючись на джерельну базу, показати перетворення зовнішньої політики і дипломатії як політичного явища на організовану системоустановчу інституцію, проаналізувати внутрішні та зовнішні функції держави, виявити критерії ефективності зовнішньої політики і дипломатії з погляду формування європейської системи держав чи визначення пріоритетів зовнішньої політики держав Європи, співвідношення концептів «війна» і «мир» в європейській суспільно-політичній думці раннього Нового часу (XVI-XVIII ст.). Історики дедалі частіше схиляються саме до нових методик дослідження складних соціально-політичних явищ, а тому розглядають проблеми взаємин інтелігенції і влади, війни і миру, політики і дипломатії, намагаються дати системну оцінку періоду раннього Нового часу як трансформаційній добі, певною мірою доленосній добі європейського розвитку тощо.

У сучасній українській історіографії проблеми міжнародних відносин, зовнішньої політики і дипломатії доби Середньовіччя та раннього Нового часу в контексті їх актуалізації та комплексного розуміння досліджувалися такими вітчизняними науковцями, як Б.М. Гончар, О.Б. Дьомін, В.О. Дятлов, С.В. Віднянський, В.А. Смолій, Я.Д. Ісаєвич, Н.Г. Подаляк, М.В. Кірсенко, М.С. Бур'ян, С.С. Троян, Б.О. Ачкіназі, В.В. Ададуров, О.П. Машевський, С.Б. Сорочан, В.І. Яровий, О.М. Масан, С.В. Пронь, О.І. Сич, С.І. Лиман, Т.В. Чухліб, В.А. Рубель, П.М. Котляров, Ю.О. Голубкін, Т.А. Балабушевич, Л.О. Нестеренко, І.В. Нємченко, О.М. Маклюк та інші. Суттєву увагу до проблем міжнародних відносин, зовнішньої політики і дипломатії раннього Нового і Нового часу у своїх наукових розробках приділяють представники французької, іспанської, німецької, італійської, російської, англо-американської та латиноамериканської історіографічних шкіл.

Спеціальні фундаментальні дослідження із зазначеної тематики відсутні. У цілому, аналіз науково-теоретичних розробок стосовно генези та розвитку системи європейських держав, проблем її доктринального забезпечення, свідчить про усталену в історіографії традицію фактологічного відтворення процесів, спираючись на принцип історизму, що значною мірою свідчить про неможливість за таких умов уникнути схематизації відтворення історичних подій. У той же час, необхідно виявити організаційні та кількісні, якісно нові зміни в зовнішній політиці й дипломатії європейських держав досліджуваного періоду під впливом реформаційних і модернізаційних процесів, тобто вказати на всі суттєві події та факти, не означає збагнути сутнісних ознак самої системи держав. Для її вивчення необхідно використовувати нові методики пізнання, однією з яких є теорія інституцій та інституціональних змін, а також модернізаційних процесів.

Метою статті є спроба аналізу політико-дипломатичних процесів в Європі, зокрема – історичних передумов та інституційних етапів модернізаційних процесів в Європі XVI-XXI століть у контексті еволюції політико-дипломатичних систем і реформаційних впливів. Предмет дослідження – специфіка і значення зовнішньої політики і дипломатії, як духовно орієнтованої соціальної організації, яка функціонує на фоні складної реформаційної парадигми, соціально-економічної та модернізаційної еволюції європейського суспільства, принципово змінюючи ціннісні орієнтири особистості. Досліджуючи реформаційні, модернізаційні та інституціональні процеси в європейській зовнішній політиці в добу Середньовіччя та раннього Нового часу, автор

у статті прагне показати не лише історію розвитку зовнішньої політики і дипломатії в загальноєвропейському контексті, яка вже була предметом дослідження науковців, а виокремити її функціональний аспект саме в контексті впливу європейської Реформації, процесів інституціоналізації та модернізації на дипломатичні служби в державах Європи в часово-просторовому вимірі.

З кінця XV ст. Європа вступає в новий період міжнародних відносин. Політична ситуація в Західній Європі наприкінці XV століття, після подій Столітньої війни (1337-1453), суттєво змінилася завдяки тому, що значно зміцнилися монархії й у більшості держав, зокрема – Франції, Іспанії та Англії, завершувався процес внутрішньої консолідації. Саме в цих державах було закладено основи сучасних національних держав, в той час як розробленість Німеччини й Італії залишалась непереборною. Ці тенденції знайшли свої чітке відображення в подіях Італійських воєн (1494-1559) [3, с. 44-51].

У нових політичних умовах формуються і нові погляди на зовнішню політику та дипломатію, концепти «війна» і «мир» у тогочасній суспільно-політичній думці. Раніше інших найбільш послідовно ці нові погляди на державу та її зовнішню політику і дипломатію виклав у своїх працях Нікколо Макіавеллі: «...державець, якщо він прагне зберегти владу, повинен набути уміння відступатися від добра і користуватися цим умінням залежно від потреби» [4, с. 345], тобто вміти вступати і на шлях зла, якщо це необхідно. Про політичний реалізм Нікколо Макіавеллі, витоки якого чітко окреслюються в потребах епохи, його ідеї поділяли видатні політичні діячі й дипломати Середньовіччя та раннього Нового часу.

Дипломати доби ранньої Нової історії беззаперечно пов'язували кожен зовнішньополітичний крок своєї держави з міжнародними відносинами часу, навчилися враховувати позиційне розташування зовнішньополітичних сил і визначити місце своєї держави в цьому розташуванні. Вони здійснювали прелемінарні переговори і готували проекти майбутніх угод, опанували посольський церемоніал, систему дипломатичних стереотипів. Проте, доки ще формувалися постійні дипломатичні кадри, глави держав багато в чому самоособисто займалися зовнішньополітичною діяльністю та дипломатією, визначали пріоритети між концептами «мир» і «війна», та приймали доленосні для їх держав рішення. Розвиток економічних зв'язків сприяв і урізноманітненню форм міжнародних контактів.

Перші спроби теоретичного обгрунтування постійної дипломатії та її форм здійснив відомий італійський політичний мислитель і публіцист того часу – Нікколо Макіавеллі. Саме за його оцінкою, дипломатія вважалася війною на іншій території, а звичною зброєю – неправда й лукавство. Посли обов'язково мали добре знати історію. Історія, згідно з тлумаченням сучасника Н. Макіавеллі – Філіппа де Комміна – це «пані усіх шахрайств, одурювань і віроломств» [5, с 140]. А Нікколо Макіавеллі повчав до цього ж, що дипломат спочатку повинен виявити себе як із найкращого боку – «хорошою людиною», лояльним і відвертим, щоб опісля добиватися хитрощами довіри у своїх співрозмовників і вміти краще ошукувати в сприятливий момент. Саме в добу ранного Нового часу зароджується й розвивається нова дипломатична традиція, а саме – раціоналістична.

Досить відомим, авторитетним, яскравим і визначним представником цього напряму по праву вважається Філіпп де Коммін. Проблема міждержавних відносин, концептів «війна» і «мир», зовнішньої політики та дипломатії, політичних інститутів та процесів під вливом комплексу факторів, зокрема – європейської Реформації, набувають нового трактування. Адже та, що існувала раніше за основу основ брала особисті відносини між владарями-державцями, які базувалися на принципах християнської та рицарської моралі. Такі погляди виконували в той же час функцію історичної концепції. Її виразниками були – Ж. Шатлен, О. де Ла Марш, Ж. Моліне, Ж. д'Отон. Проте з другої половини XV ст. рицарська етика швидко втрачає своє значення. Її почали витісняти прагматичні норми, що найбільш повний вираз на початку XVI століття отримало у Філіппа де Комміна. Зіткнення інтересів держав набуває у нього об'єктивний та незалежний від волі владарів-державців характер. У їх волі лише можливість приректи результат зіткнень, обравши найбільш вірний, на його думку, політичний засіб.

Для Філіппа де Комміна не існує справедливих і несправедливих воєн, оскільки він відмовляється від самого критерія моральної справедливості; він часто трактує війну як акт божественного правосуддя, але ніколи – людського. Таким чином, для Комміна політична історія є вже, на відміну від його попередників, як поле змагань для розуму й дурості, мудрості й невігластва, і як головний засіб цієї боротьби – дипломатія [6, с. 107].

Аналогічні позиції відстоює і його сучасник – Нікколо Макіавеллі. Його погляди знайшли відображення в «Історії Флоренції». У цьому творі він проголошує й обґрунтовує думку про те, що між проявами внутрішньої й зовнішньої політики, між станом країни, її дипломатією й війнами існує безпосередній взаємозв'язок, що війна – це момент політичного життя, продовження в інших формах певної політики. Ця думка, яка на сьогодні є досить тривіальною, у XVI ст. була абсолютно новою.

Пристрасний заклик до миру прозвучав у першій чверті XVI ст. зі сторінок трактату видатного гуманіста доби Відродження Еразма Роттердамського «Жалоба мира!» [7, с. 625-642]. Трактат не був спеціально присвячений проблемам Європи, він торкається більш широкого кола питань. Але, цілком можливо, що саме з Еразма в історії європейської політичної думки набуває поширення проблема війни й миру, ідеї вічного миру, почала формуватися широка європейська традиція, що ґрунтувалася на переконанні у можливості досягнення такого загальнолюдського ідеалу як вічний і справжній мир.

Змальовуючи картину воєн і повсякденного ворогування, Еразм бере приклади переважно з життя європейських держав, бо саме він був безпосереднім свідком подій Італійських воєн, перебуваючи з 1492 по 1499 роки у Франції й Італії. «Нація з нацією, місто з містом, цех з цехом, державець з державцем стикаються й завдають один одному втрати»; «англійці дивляться на французів як на ворогів, ті ж англійці ворогують із шотландцями; німці налаштовані проти французів, іспанці проти тих й інших» [8].

Різкій критиці піддає автор різні союзи. «Цілковитий мир ґрунтується не на лігах і конференціях, із яких, як ми знаємо й бачимо, як часто народжуються та починаються війни. Джерело, із якого починається це зло, має бути очищене від злих помислів і бажань, які породжують розбрат і суперечки» [9].

Трактат Еразма заклав основи загальногуманістичних традицій у питаннях війни й миру. Він виокремлюється серед інших творів подібного типу того часу своєю демократичною спрямованістю, критикою церкви і королівської влади за їх нездатність і небажання сприяти утвердженню миру, щиросердним і палким закликом до миру. Зрозуміло, що він не позбавлений відбитку певної обмеженості та умовностей, а моральні й етичні категорії, якими оперує автор, багато в чому були далекими від реального життя. Відсутність розуміння соціальних закономірностей – «....мені соромно згадувати із-за яких химерних і суєтних причин ввергають світ у війни християнські державці» [7, 399], – позбавляло Еразма можливості з'ясування достеменних причин воєн, але руйнівні їх наслідки він бачив добре і описував їх з притаманним йому красномовством. Гуманіст систематично протиставляє мир і війну. Якщо мир – умова і навіть джерело добробуту людства, то «війна – першопричина усіх бід і зла, певний океан, що поглинає все без різниці» [7, 625C]. Зазначаючи про необхідність постійного усунення причин і мотивів війни, Еразм виступає із закликом: «Нехай же усі люди об'єднаються проти війни, всеосяжно, прославляючи мир» [7, 637F]. Вплив Еразма Роттердамського на сучасників був колосальним. У століття безперервних воєн він не втомлюється боротися за мир між державцями Європи. В іншому своєму творі – «Похвала Глупоті» – він висловлює відразу до війни, відповідальність за яку несуть носії влади, а отже, насамперед, державці. У «Похвалі Глупоті» війна подається як одне з найбільш тяжких і ганебних колективних проявів усе тієї ж усевласної Глупоти.

Соціально-політична думка раннього Нового часу (XVI-XVIII ст.) була зорієнтована на стабільність сущого й головне завдання суспільства вбачала в забезпеченні його сталості й незмінності шляхом упередження змін, розбрату й війн, у превалюванні концепту «мир» над концептом «війна». Зло, яке приносить війна, виправдовувалося лише її справедливістю. «Необхідно, щоб предмет позову був надто справедливим, обґрунтовувався правом і угодний богу, все це дасть підстави для виправдання жорстокості під час війни» [10, 389].

Шлях до нового не проходив по прямій висхідній лінії, а навпаки, при збереженні загальної схоластичної орієнтації, в ньому перепліталися елементи старого і нового способів мислення, старі і нові ментальні установки, траплялися і компроміси, але при цьому нове мислення вимагало свого прояву, і, насамперед, у питанні концептів «війна» і «мир», у питанні влади: що таке «влада», «війна», «мир» у новому світосприйнятті й реальне місце владаря-державця в цьому новому суспільстві, у новий період політичної інституціоналізації європейських інститутів держави раннього Нового часу (XVI-XVIII ст.) [11].

У нових політико-модернізаційних умовах та під впливом реформаційних процесів формуються й нові погляди на зовнішню політику і дипломатію. Раніше інших найбільш послідовно ці нові погляди на державу та її зовнішню політику та дипломатію виклав у своїх працях Нікколо Мак'явеллі: «...державець, якщо він прагне зберегти владу, повинен набути уміння відступатися від добра і користуватися цим умінням залежно від потреби» [4, 345], тобто вміти вступати і на шлях зла, якщо це необхідно. Ідеї та політичний реалізм Нікколо Мак'явеллі, витоки якого чітко окреслюються у потребах трансформайційної епохи, поділяли видатні політичні діячі й дипломати Середньовіччя та раннього Нового часу [12].

Першим серед них був Фердинанд Арагонський, що мав своє посольство при дворі св. Якова з 1487 року; спершу його очолював доктор Родріго Гондесальві де Пуебло, а згодом жінка – Катерина Арагонська, принцеса Велська і донька короля. Французькому королю Францискові I звичайно приписують заснування першої організованої королівської дипломатичної служби, з 1526 року він мав послів навіть у османській Порті.

Невдовзі corps diplomatique, дипломатичний корпус, з'явився при кожному великому дворі та в кожній столиці. Західноєвропейські владарі-державці доби раннього Нового часу (Карл VIII, Людовік XII, Ізабелла Кастильська, Фердинанд Арагонський та ін.) були державцями-реформаторами як за способом мислення, так і за переконаннями. Саме їх, державна діяльність внесла суттєві і яскраво виражені зміни в процеси державотворення Західної Європи, у процеси політичної інституціоналізації, у методи ведення війн і організацію дипломатичних служб на постійних засадах, в розвиток договірних основ співіснування держав , що складають європейську систему держав. Ця тенденція прослідковується й у подальшому інституціональному розвиткові зовнішньої політики і дипломатії європейських держав. Для прикладу згадаємо французького короля Франциска I Валуа (1515-1547). Його нові принципи та напрями французької зовнішньої політики, і, відповідно, дипломатичний інструментарій, стали наслідком реформаційних впливів та світоглядної трансформації короля Франциска I. Проте необхідно з'ясувати ще одне питання: як став можливим процес секуляризації свідомості самого Франциска I. Для кращого розуміння заявленої проблеми необхідно здійснити аналіз свідчень сучасників короля. Про дипломатичну місію де Ля Форе згадує у своїх мемуарах невідомий парижанин, що жив у часи правління Франциска I [13; 14]. Автор не був наближеним до двору короля, про що свідчить саме джерело, проте він уважно слідкував за політичним життям країни і старанно описав все, що бачив на власні очі або ж чув від таких самих простих людей. Згадка в щоденнику про стосунки короля з османами, переусім, указує на те, що ці відносини набрали широкого розголосу серед французів, а отже, не приховувалися королем.

Сучасник Франциска I повідомляє, що в кінці грудня 1534 р. до Франції прибуло турецьке посольство та поїхало у Шательро, де на той час перебували король і королева. Згодом разом з королем вони приїхали до Парижа. Зрозуміло, що проста і мало поінформована людина, не надто розуміючись у тонкощах дипломатичної гри, сприйняла цю подію в міру свого світосприйняття. Парижанин інформує: «Галас був, коли вони прибули від Турка для того, щоб укласти союз із Королем через шлюб, і щоб охрестити себе та свого сина, на що Король відправив до Туреччини месьє де Ля Форе з вищеназваним послом, всього їх було близько дванадцяти чоловік». Хоча автор відмічає, що ця подія викликала значний резонанс у суспільстві, проте він відтворює звичну середньовічну модель міжнародних відносин: союзи між державами зміцнюються династичними шлюбами; співпраця з мусульманським володарем можлива лише у разі прийняття ним християнства, а хрещення його сина мало стати запорукою «чистого» потомства від майбутнього шлюбу. У такому трактуванні Франциск, направляючи до Константинополя посольство, виступає ще й християнським місіонером [14, p. 451-470; 15].

Таким чином, парижанин або навіть не уявляв якоїсь іншої форми співпраці з мусульманським правителем, або ж прикривав дії монарха, розуміючи, що відправка посольства до Порти з метою укладення союзу, певною мірою дискредитує Франциска як «найхристияннішого короля». Невідомий автор визнав, що такий формат співпраці є неприйнятним ні для християнської Європи, ні для пересічного паризького обивателя. Незважаючи на те, яке із цих двох припущень більш вірогідне, явною є різниця між світоглядними парадигмами пересічного містянина, такого як цей невідомий парижанин, та ренесансного правителя Франциска I, відкритого до всього нового, нехай неприйнятного для більшості. Франциск I Валуа (1515-1547) вступає в дипломатичну, військово-політичну та економічну взаємодію з правителями різного віросповідання. Король ставить державні справи на перше місце, посуваючи на другорядні позиції релігійний фактор. У зовнішній політиці монарха чітко відчуваються віяння нового часу, відхід від середньовічних норм взаємодії суб'єктів міжнародних відносин. Ігноруючи антагонізм між християнським Заходом і мусульманським Сходом, Франциск I демонструє власну зовнішньополітичну позицію та дипломатичні погляди, очищені від релігійних середньовічних переконань [14; 16, 183].

У період Ренесансу й Реформації в Європі відбувається ґенеза інституціональних процесів нової зовнішньої політики і дипломатії, які знайдуть своє виявлення протягом доби раннього Нового та Нового часу. Одним із впливових політико-дипломатичних акторів і фундаторів цих процесів стала Франція, саме її модель дипломатії слугували взірцем для створення та ефективного впровадження дипломатичного інструментарію у всіх державах Європи досліджуваного періоду. Владарі-державці на рубежі двох епох персоніфікували в собі певний окреслений соціальний тип менталітету епохи ранньої Нової історії, тим самим просунулися далеко вперед від ще реально існуючих у суспільстві, через що багато в чому не були зрозумілі і не цілком вірно оцінені їх сучасниками. І з повною впевненістю можна відзначити, що владарі-державці західноєвропейських країн були державцями-політиками, яких сама історія поставила до керма європейської політики в початковий період формування європейської системи держав на рубежі Середньовіччя і раннього Нового часу. З них починається відлік нових подій і великих змін у міжнародному, політико-дипломатичному й соціокультурному житті ранньомодерної Європи [17; 18].

Отже, на рубежі Середньовіччя та раннього Нового часу в європейських державах розпочинається політико-модернізаційний процес оформлення і перетворення зовнішньополітичних функцій держави із спорадичних в державні інституції. Дипломатичні ініціативи, почини і проекти європейських владарів-державців спонукали інтенсивно функціонувати механізм міждержавних відносин європейської системи держав, що починала формуватися, та прискорювали процеси інституціоналізації їх зовнішньої політики. Дипломатія держав ранньомодерної Європи, якісно нова по змісту, пройшла стадію становлення, яка співпадає за часом з Італійськими війнами. Саме тому, окрім передових ідей, вона мала у своєму розпорядженні силу держави та армії.

Ранній Новий час (XVI-XVIII ст.) став для європейського суспільства часом різнопланових змін та інновацій. Найбільш чітко нові тенденції виявили себе у формуванні нового європейського суспільства в цілому та, зокрема, формуванні ментальних установок та особистості нового типу. Зовнішньополітичні та дипломатичні ідеологеми, як психологічна конструкція нових ідей, нової суспільно-політичної думки XVI-XVIII століття, а також соціально-політична доктрина, яка виражала інтереси панівного класу, апелювали до морального обов'язку людини і вимагала від нього бути справедливим як заради досягнення головної мети життя – рятування душі, так і заради встановлення суспільного порядку й збереження його в постійності.

Ідеологічне обґрунтування зовнішньополітичних та дипломатичних ідеологем нової європейської системи міждержавних відносин, пояснення подій і фактів у контексті розвитку суспільно-політичної думки, реформаційних впливів та світорозуміння минулих поколінь відкриває нові шляхи до пізнання суспільства епохи доби Нової історії й розуміння протистояння політичної теорії та суспільно-політичної практики провідних держав-гравців у політичній грі тогочасної Європи. Спроба побудувати узагальнену модель політико-дипломатичної думки (ідеологем, концептів, теорій тощо) початку особливої, трансформаційної епохи, звичайно, не є вичерпною і остаточною.

Реформація – це християнський церковно-релігійний, духовно-суспільний і політичний рух оновлення в країнах Західної та Центральної Європи в XVI столітті, спрямований на повернення до біблійних першоджерел християнства, який набув форми релігійної боротьби проти католицької церкви і папської влади. Найбільш відомими ідеологами й провідниками реформаційних ідей як на рівні суспільства, так і на рівні держави виступили: Мартін Лютер, Жан Кальвін і Ульріх Цвінглі та ін. Реформація сприяла зростанню національної свідомості й політичної активності суспільства у всіх сферах життя: політика, культура, освіта, дипломатія, економіка тощо.

Доба раннього Нового часу (XVI-XVIII ст.) – це період трансформації та інституціоналізації принципово нового суспільно-політичного порядку в Європі. Вестфальський світ 1648 року, нова європейська політико-дипломатична система остаточно закріпила ті зміни, які сталися на карті Європи в результаті Реформації, зокрема, й існування нових держав.

Цілком заслуговує на подальші дослідження поставлене питання про реформаційні, інституціональні та політико-дипломатичні витоки європейських політико-дипломатичних систем: через призму сучасності до історичних витоків інституціональної історії.

Перспективи подальших досліджень у цьому напрямі нададуть можливість створити цілісну системну картину політико-дипломатичного світу в Європі доби Середньовіччя, раннього Нового і Нового часу, як інституційного кластеру міждержавних відносин.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Властные институты и должности в Европе в Средние века и раннее Новое время: Монография / отв. ред. Т.П. Гусарова. – М.: КДУ, 2011. – 600 с.
2. Ціватий В.Г. Європейська зовнішня політика доби раннього Нового і Нового часу: проблеми інституціоналізації (теоретико-методологічний аспект) / В.Г. Ціватий // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – К.: «ДЕМІД», 2000. – Вип. 4. – С. 268-274.
3. Басовская Н.И. Идеи войны и мира в западноевропейском средневековом обществе / Н.И. Басовская // Средние века. – Вып. 53. – М.: Наука, 1990. – С. 44-51.
4. Макиавелли Н. Государь / Н. Макиавелли // Макиавелли Н. Избранные сочинения. – М.: Худож. лит., 1982. – 390с.
5. Цит. по: Mousnier R. Le XVIe et XVIIe siècle. – P., 1965. – T. 4. – P. 140.
6. Commines Ph.de. Mémoires… – Paris, 1924-1925. – T.2.
7. Erasmi R. Querella pacis undique ejectae profligataeque // Desiderii Erasmi Roterodami Opera omnia … recognovit Johannes Clericus Lugudum Batavarum , 1703-1716. – T.4.
8. Opus epistolarum. Des Erasmi Roterodami / Ed. P.S. Allen et H.M. Allen. – Oxonii, 1912. – T.6.
9. Opus epistolarum. Des Erasmi Roterodami / Ed. P.S. Allen et H.M. Allen. – Oxonii, 1912.– T.7.
10. Lannoy G. de. Oeuvres / Ed.Ch. Potvin. – Louvain, 1878.

11. Циватый В.Г. Институционализация дипломатической службы европейских государств на рубеже Средневековья и раннего Нового времени: теоретико-методологический аспект / Вячеслав Циватый // Codrul Cosminului. – 2012. – T. XVIII. – No. 2. – P. 287-294. (Румыния).
12. Elton, G.R. The New Cambridge Modern History / [G.R. Elton]. – New York, 2004. – Vol. 2: The Reformation, 1520-1559. – 746 p.
13. Henry VIII and Francis I: the final conflict, 1540-1547 [David Potter]. – Leiden: Brill, 2011. – 562 p.
14. De Lamar J. The ottoman Turks in sixteenth century French diplomacy / J. De Lamar // The Sixteenth Century Journal. – 1985. – Vol. XVI. – №4. – P. 451-470.
15. Ціватий В.Г., Ващук Л.В. Дипломатія і дипломатичний інструментарій Франциска I Валуа (1515-1547): історично-інституційний і зовнішньополітичний контексти / В.Г. Ціватий, Л.В. Ващук // Зовнішні справи. – Київ, 2016. – №12. – Серія «Історичні науки». – С. 46-50.
16. Jouanna A. La France du XVI siècle. 1483-1598 / A. Jouanna. – Paris: PUF, 2006. – 691 p.
17. Искусство и культура Европы эпохи Возрождения и раннего Нового времени: Сборник трудов в честь Всеволода Матвеевича Володарского. – М.: Центр гуманитарных инициатив, 2016. – 416с.
18. Собирательство и меценатство в эпоху Возрождения / ред.-сост. А.В.Доронин, О.Ф. Кудрявцев. – М.: Политическая энциклопедия, 2015. – 231с.: ил. (серия «Культура Возрождения»).

Tsivatyi V.H. The Reformation as a Component of International Relations and Processes of Institutionalization of European Foreign Policy and Diplomacy of the Early Modern Period (XVI-XVIII centuries)

The article deals with the analysis of the foreign policy and diplomacy of the European states in the beginning of the Early Modern Period (XVI-XVIII centuries). Particular attention is given to the concepts of «war» and «peace» in the context of reformation processes and the institutional development of diplomatic services and diplomacy models of the main European states. The research defines the Reformation influence factors on the development of the theory and practice of diplomacy. The attention is focused on the national characteristics of diplomacy, effectiveness of diplomatic instruments and the art of the negotiation process of the Renaissance rulers of the Reformation in Europe.

Keywords: international relations, foreign policy, diplomacy, models of diplomacy, institutionalization of policy, Reformation, Europe, war, peace, Early Modern Period (XVI-XVIII centuries).

Циватый В.Г. Реформация как составляющая международных отношений и процессов институционализации европейской внешней политики и дипломатии раннего Нового времени (XVI-XVIII вв.).

В статье анализируется внешняя политика и дипломатия европейских государств начала раннего Нового времени (XVI-XVIII вв.). Особое внимание уделяется концептам «война» и «мир» в контексте реформационных процессов и институционального развития дипломатических служб и моделей дипломатии основных государств Европы. Определены факторы влияния Реформации на направления развития теории и практики дипломатии. Акцентируется внимание на национальных особенностях дипломатии, эффективности дипломатического инструментария и искусстве переговорного процесса ренессансных правителей периода Реформации в Европе.

Ключевые слова: международные отношения, внешняя политика, дипломатия, модели дипломатии, институционализация политики, Реформация, Европа, война, мир, раннее Новое время (XVI-XVIII вв.).

Статтю подано до редколегії 11.01.2017 р.

УДК 94(477)»XVIII»

К. В. Ступко

ГОСПОДАРСЬКЕ ЖИТТЯ ПОСЕЛЕНЦІВ СЛОВ'ЯНОСЕРБІЇ ТА НОВОЇ СЕРБІЇ У 1751–1764 РР.

У статті подано стислий огляд проблем появи та розвитку господарства у поселенців Нової Сербії та Слов'яносербії. Оглянуто розвиток сільського господарства, торгівлі та впливу місцевого населення на особливості розвитку господарства регіону.

Ключові слова: господарство, історія України, Південь України, іноземні колонії, серби, молдавани.

Історичні обставини склалися таким чином, що територія Півдня України є найбільш багатонаціональним регіоном нашої держави. Це можна пояснити тим, що активне заселення цієї території відбулося досить пізно, протягом XVII-XVIII ст., і пік переселенського руху припав саме на XVIII ст., коли Українська держава поступово втрачала незалежність, входячи до складу Російської імперії. Царський уряд не бажав заселення територій Ханської України та Дикого поля українцями, тому для заселення цих земель активно запрошував іноземців, які засновували власні територіально-адміністративні одиниці, підпорядковані російській владі. Одними із найбільш відомих є утворення поселенців з Балкан, відомих як Нова Сербія та Слов'яносербія. Незважаючи на те, що основною масою переселенців в даних одиницях є саме серби, серед населення надзвичайно високим був відсоток молдаван-волохів, про що неодноразово згадували дослідники даної проблематики.

Цікавий матеріал про розвиток господарства поселенців на Півдні України ми знайшли в роботах сербського історика В. Подова [1], українських вчених О. Посунько [2] та В. Тучинського [3], російських радянських істориків В. Шишмарьова [4] та В. Кабузана [5].

XVIII ст. стало епохою випробувань для української державності та українського народу. Саме тоді фактично було втрачено залишки державності, і більша частина території України опинилась у складі Російської імперії. З іншого боку, XVIII ст. стало часом розвитку та будівництва, особливо Півдня України. Одним із основних кроків російського уряду на отриманих землях було їх заселення. Річ у тім, що в ті часи Південь України був фактично пусткою. Попри всі переваги (родючі землі, відсутність феодального гніту, м'який клімат), регіон був небезпечний, оскільки він представляв собою прикордонну зону, за контроль над якою сперечались як Російська імперія, так і Кримське ханство зі своїм сюзереном Османською імперією. Ситуація змінилася лише в другій половині століття, коли царат після ряду конфліктів остаточно встановив свій контроль над цією територією.

Варто дати невелику характеристику господарським відносинам, що склалися на даних землях. Від самого початку свого володіння Півднем України російський уряд зрозумів важливість даної території як прикордонної зони. Це було основним фактором заселення та окультурення даних земель. Не останню роль відігравав і оборонний фактор, тому характер заселення був переважно військовий. Як відомо, військові поселенці були, насамперед, ополченням, завданням якого у мирний час було ведення сільського господарства та освоєння нових угідь.

Яскравим прикладом характеру воєнної колонізації є адміністративні одиниці, утворені з представників балканських народів (зокрема і з молдаван), відомі як Нова Сербія та Слов'яносербія. Стаття сербського вченого В. Подова «Поселение сербских гусарских полков Шевича и Прерадовича» наводить відгук генерала С. С. Пішчевича, активного учасника даного утворення. За словами Пішчевича, умови ведення господарства в перший рік були надзвичайно складними. Земля була затверділою, і складалось враження, що вона була пусткою. Генерал порівнює перший рік життя поселенців із першим роком життя на безлюдному острові. Доки земля не була оброблена достатнім чином, поселенці фактично харчувалися підножним кормом. Врешті, завершує Пішчевич, на другий рік стало значно краще [1].

Становище в переселенців на території Нової Сербії було дещо кращим, у завдяки більшій заселеності її території. За даними В. Шишмарьова, поселенці Нової Сербії отримали значну кількість землі для обробітку, зокрема, рядовий отримував від 10 до 15 десятин, офіцер – від 25 до 50 десятин відповідно [4, с. 42]. Проте загальний характер ведення господарства, за даними О. Посунько, носив негативний характер. Переселенці не займалися сільським господарством на батьківщині, поколіннями живучи за рахунок несення військової служби. Тому на новому місці, де виникла потреба у ручній праці, переселенці опинились у скрутному становищі. Автор наводить факти захоплення у місцевого населення провіанту, фуражу, а також платного користування угіддями під юрисдикцією переселенських полків. О. Посунько доходить до цікавої думки, що серби, на думку місцевого українського населення, були абсолютно безпорадні у плані ведення господарства. Автор наводить ряд приказок, а також народну «Пісню про серба». Фольклорні джерела свідчать про певну зневагу, з якою місцеве населення

ставилося до переселенців через їхнє небажання працювати. Зауважимо, що в опрацьованій роботі подібних відомостей стосовно волохів-молдаван ми не знайшли [2].

Зовсім інакше жили заможні офіцери. За вищезгаданими відомостями у генерал-майора І. Шевича налічувалось 170 коней, тоді як гусари їх не мали. За часів існування Нової Сербії і Слов'яносербії сербські офіцери лише розпочинали влаштування свого господарства, однак з часом набули значних статків. Про багатство фактичного правителя Нової Сербії, І. Хорвата, свідчить факт його бажання побудувати своїм коштом монастир в Новій Сербії. Певним чином заможність офіцерів-поселенців можна пояснити жалуванням, яке вони отримували. Крім того, як вже було сказано, вони насильно примушували працювати місцеве населення на себе, а пізніше за чини отримували цілі села з кріпосними. Таким чином, ми можемо зробити висновок, що сербські офіцери з часом стали перетворюватись на поміщиків.

Основою галуззю господарства, якою займалися переселенці, було тваринництво, особливо конярство. Оскільки серби здавна несли військову службу в якості гусарської кінноти, природною виглядає практика самозабезпечення кіньми. Традиційно так склалось, що на території Південної України табунами гарних коней, які користувалися попитом, володіли і запорожці. З появою сербських поселенців з'явились і нові породи, що сприяло розвитку цієї галузі тваринництва. Тому цілком закономірно, що в першій половині XIX ст. на ярмарки в Єлисаветград за кіньми приїздили промисловці з Москви і Петербурга. Нами також було знайдено інформацію про конфлікти між запорожцями і поселенцями, пов'язані з даною сферою. Зокрема, в матеріалах архіву Коша Нової Січі ми знаходимо ряд скарг на запорожців з приводу крадіжки коней у поселенців [6, с. 40].

Заняття тваринництвом, а також особисті потреби мали забезпечувати земельні наділи, які отримали колоністи: на капітана – 100 десятин, на поручника – 80, підпоручика – 70, прапорщика – 50, рядові отримували від 10 до 15 десятин (що підтверджує подана вище інформація В. Шишмарьова). З цього приводу один з переселенців писав на батьківщину у Воєводину: «Вести торгівлю і худобу розводити дозволяється, а орати хто скільки зможе» [7, с. 132]. Більшість рядових жили за рахунок спільних припасів роти. Разом повинні були заготовляти сіно, хліб, частина яких направлялась і в розпорядження полкових канцелярій для потреб полку. Жалування йшло на харчування і амуніцію, яку вони мали самі оплачувати. Тому коштів на худобу і знаряддя праці не вистачало. У відомостях зі Слов'яносербії за 1757 р. про господарства рядових часто сказано, що або «нічого з обзаведення не має», або коня чи корову [7, с. 133].

Важливим елементом розвитку господарства поселенців було винокуріння. У Новій Сербії такий промисел започаткував вже згаданий І. Хорват. У Слов'яносербії важливу роль відігравало видобування солі. Соляні промисли базувалися тут на традиціях солеваріння в Бахмуті і Торі. Із зростанням міст виникає необхідність у будівельних матеріалах. Тому з'являються цегельні «заводи». Досить розвиненим було млинарство. Млини будували вітряні, водяні і земляні, коли механізм приводився в рух за допомогою тяглової сили.

На початку XIX ст. в одному лише Єлисаветграді нараховувалось 5 цегельних, 7 шкіряних, 12 салотопних, 4 мильних, 3 свічкових і 1 пивоварний «заводи» [8, с. 390]. Проте згадані підприємства промисловості мали більш кустарний характер. Отже, всі промисли і ремесла, що розвивалися на території Нової Сербії та Слов'яносербії були в основному пов'язані з переробкою сільськогосподарської продукції.

Крім згаданого вище розведення коней, популярною також була велика рогата худоба, особливо воли, яких використовували які основну тяглову силу. Молдавани і волохи, які разом з сербами переселились у Нову Сербію, займались вівчарством, що давало непогані прибутки. Пізніше воно стане однією з найбільш розвинутих галузей тваринництва на території Південної України. Особливо цінною породою будуть тонкорунні іспанські мериноси, яких розводили тут з середини XVIII ст. [9, с. 59].

За даними історика В. Пірко, традиції скотарства поселенці багато в чому запозичували у місцевого населення, насамперед, запорізьких козаків. Хоч у другій половині XVIII ст. зростає питома вага землеробства, скотарство й надалі займає важливе місце в господарстві краю. На схід від Дніпра скотарство фактично до кінця XVIII ст. продовжувало залишатися провідною галуззю сільського господарства, зберігши напівкочовий характер. Лише з масовим розданням земель наприкінці 70-х – на початку 80-х рр. XVIII ст., особливо в північних повітах степового Лівобережжя, землеробство стало більш активно витісняти на друге місце скотарство. Опираючись на дослідження агронома І. Бебера, В. Пірко стверджує, що розведенню худоби в цьому регіоні сприяла наявність великої кількості неораних земель [10, с. 79].

Землеробство як в сербських поселеннях, так і в цілому на Півдні України мало досить низький рівень розвитку. Сербські поселенці були мало обізнані з сільськогосподарською працею, тому перейняли від місцевого населення культуру обробітку землі. У регіоні землю орали переважно важким українським плугом «сабаном» з залізним ралом, у який впрягали

волів [11, с. 595]. Сіяли жито, пшеницю, ячмінь, овес, просо, гречку, льон, коноплі. Але всі перераховані культури, крім жита і пшениці, займали мізерні площі.

Переселенці, як іноземні, так і з внутрішніх регіонів Російської імперії, привносили свої прийоми обробітку ґрунту. Проте тут вони видозмінювалися відповідно до умов ведення господарства та традицій місцевого населення. Так, Гільденштедт, описуючи рільництво поселян Молдавського полку, зазначав, що, крім пшениці, жита, ячменю, проса, гречки та вівса, вони ще висівали турецьку пшеничку (кукурудзу) і турецькі боби (квасолю), тобто занесені ними на цю територію культури. Разом з тим, академік зауважує, що землю вони орють як і українці, важким плугом, запряженим 4 волами [10, с. 89].

Природньо, що сільське господарство і промисли не могли розвиватися без торгівлі. Колонії, а особливо Нова Сербія, мали виключне положення для ведення торгівлі. Уряд створював сприятливі умови для поселенців та іноземних купців, які торгували в Новій Сербії, але не бажав, щоб тут зміцнили свої позиції купці з інших регіонів України. Така тенденція продовжувалась і надалі. Торгували жителі Нової Сербії деякими мануфактурними товарами, продуктами сільського господарства. Одним з найбільш прибуткових промислів була торгівля худобою. Її скуповували у селян і відганяли до Польщі. У Новій Сербії попитом користувалися тканини, вироби з металу, посуд, льон. З-за кордону (зокрема, з Польщі) заборонялося ввозити лише горілку, оскільки і новосербці, і козаки свого часу отримали право вільного винокуріння. Важливою формою внутрішньої торгівлі були ярмарки, на які приїздили іноземні купці, а також купці, міщани, чумаки з Росії, Лівобережної України, Запорозької Січі. Ярмарки Новомиргороду та Єлисаветграду мали не лише місцеве значення, вони обслуговували значну територію Південної України. Таким чином, вказаний регіон включався в систему всеросійського ринку, що починав створюватись [2].

Крім ярмарок постійно збиралися торги і базари. У 1757 р. в Єлисаветграді було вже 14 постійно діючих крамничок, які міщани відкривали у себе вдома, або орендували для цього приміщення. Серед них дві крамниці належали відставним військовим з сербських полків. Про розвиток торгівлі в Слов'яносербії даних мало. У Слов'яносербії були інші умови для зовнішньої торгівлі. Це пов'язано з тим, що ця адміністративно-територіальна одиниця розміщувалася неподалік кордонів Російської імперії, а уряд надзвичайно пильнував, щоб іноземні купці не могли йти в Росію, минаючи митниці.

Нова Сербія в 50-60-х роках XVIII ст. займала більш вигідне положення, ніж Слов'яносербія. Маючи тісні відносини з Кримом, Молдавією, Польщею, тут склались сприятливі умови для розвитку торгівлі. Це викликало зростання міст – Єлисаветграду, Новомиргороду, Новоархангельська, Глинська та інших. Але згодом, коли Росія отримає вихід до Чорного та Азовського морів, територія ця втратить значення. До того ж в Новій Сербії основою економіки було сільське господарство. Жителі міст інших регіонів України вже починали втрачати свої зв'язки з землею, міщани ж Єлисаветграду, Новомиргороду на життя заробляли в основному, займаючись сільським господарством [8, с. 390].

Розглядаючи розвиток торгівлі, промисловості і сільського господарства на вказаних територіях, неможливо виокремити частку, яку внесли саме іноземні поселенці. Поодинокі відомості про їх господарство не дають змоги зробити певні висновки про розмір і силу впливу іноземних чинників на життя краю у цій сфері. Але, безсумнівно, саме іноземці привертали увагу уряду, який створював сприятливі умови для життя і господарювання. І якщо не колоністи, то досить часто місцеві купці, ремісники, селяни використовували їх на свою користь, а значить і на користь економіки регіону.

Характеризуючи господарське життя поселенців Слов'яносербії та Нової Сербії, ми можемо сказати, що головною галуззю сільського господарства було скотарство, розвиток якого відбувався внаслідок значної кількості необробленої землі. З останнього пункту випливає і більш слабка позиція землеробства, оскільки основна маса поселенців, сербів, практично не мала досвіду обробітку землі і змушена була запозичувати його в місцевого населення. Великого розвитку досягла торгівля, що можна пояснити близькістю колоній до тогочасних кордонів Російської імперії, і як наслідок, значної потенційної прибутковості торгівлі в даному регіоні.

У перспективі подальших досліджень вважаємо доцільним звернути увагу на розвиток господарства Півдня України на початку XIX ст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Владимир Подов. Поселение сербских гусарских полков Шевича и Прерадовича (Славяносербия, 1753-1764); // Режим доступу: http://www.kulichki.com/gusary/istoriya/ polki/ 18vek/poseleniya/;
2. Посунько О.М. Історія Нової Сербії та Слов'яносербії; // Режим доступу: https://www.rastko.rs/ rastko-ukr/ istorija/oposunko-nserbia.html#_Toc529085695;

3. Тучинський В.А. Молдавани Півдня України з найдавніших часів по початку XX ст. Монографія. – Вінниця: О. Власюк, 2008. – 220 с.
4. Шишмарёв В.Ф. Романские поселения на юге России. Труды архива АН СССР. Вып. 26. – Л.: 1975. – 250 с.
5. Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX века (1719-1858 гг.). – М.: Наука, 1976. – 306 с.
6. Архів Коша Нової Запорозької Січі: Опис справ 1713-1776 рр. / Упорядники: Гісцова Л. З., Демченко Л. Я. – К.: 1994. – 226 с.;
7. Бажова А.П. Из Югославянских земель – в Россию // Вопросы истории. –1977. – №2. – с.124-137.;
8. Соколов К. Историческая и статистическая записка о военном городе Елиса-ветграде // ЗООИД. – 1848. – Т.2. – с. 386-395;
9. Соловьева Т.Н. Экономическое развитие Херсонской губернии в первой половине XIX в.// Первая Правобережная научная конференция по историческому краеведению: Тезисы докладов. – Кировоград: КДПИ, 1988. – с. 58-59;
10. Пірко В. О. Заселення і господарське освоєння Степової України в XVI-XVIII ст. – Донецьк: Східний видавничий дім, 2004. – 224 с.;
11. История Украинской ССР. В 10 т. – К.: Наукова думка, 1983. – Т.3. Вторая половина XVII-XVIII в. – 720 с.

Stupko K. V. Economic Life of Slavo-Serbia and New Serbia Settlers in 1751–1764

This article gives a brief overview of the issues of appearance and development of the economy of the New Serbia and Slavo-Serbia settlers. It examines agriculture, trade and the influence of the local population on the development of economy of the region.

Keywords: economy, history of Ukraine, foreign colonies, Serbs, Moldavians

Ступко. К. В. Хозяйственная жизнь поселенцев Славяносербии и Новой Сербии в 1751–1764 гг.

В данной статье дано краткий обзор проблем появления и развития хозяйства у поселенцев Новой Сербии и Славяносербии. Осмотрено развитие сельского, торговли и влияния местного населения особенности развития хозяйства региона.

Ключевые слова: хозяйство, история Украины, иностранные колонии, сербы, молдаване.

Статтю подано до редколегії 26.01.2017 р.

УДК 783.3(4) «8/20»

О.Є. Верещагіна-Білявська

СТАНОВЛЕННЯ Й РОЗВИТОК PASSIONMUSIC ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ РЕЛІГІЙНИХ І МИСТЕЦЬКИХ ПРОЦЕСІВ В ЄВРОПЕЙСЬКІЙ КУЛЬТУРІ

Характеризуючи головні історичні типи жанру страстей, автор статті розкриває соціокультурні умови їх виникнення, зв'язок зі світоглядом певної доби, особливостями релігійної ситуації, естетичними запитами суспільства. У статті послідовно розкрито сутність еволюції жанру і причини його занепаду у контексті специфіки новочасного європейського світогляду.

Ключові слова: passionmusic, аріанство, Лаодікійський собор, Тридентський собор, псалмодичні страсті, респонсорні страсті, мотетні страсті, ораторіальні страсті, екстраполяція жанру, секуляризація мистецтва.

Особливий науковий інтерес у дослідників історії культури і мистецтв викликають жанри, що пройшли великий історичний шлях, зберігши при цьому свою природу й сутність. Феномен «пам'яті жанру» (М.Бахтін) змушує науковців вивчати його історію у контексті соціокультурних процесів, адже на становлення і розвиток певного жанру впливають не лише суто мистецькі, але й релігійні, суспільно-політичні, світоглядні явища. Особливої уваги заслуговують ті жанри, чия історія вимірюється не декількома століттями, а навіть тисячоліттями. Поміж таких примітним є passionmusic, або страстей, пассіонів. Зародившись у IV столітті як народне релігійне дійство, пассіони стали одним з провідних жанрів в європейській релігійній музиці першої половини XVIII століття. Його вершиною стали знамениті «Страсті за Матвієм» Й.С. Баха. У XX столітті, здійснивши стійку жанрову екстраполяцію, страсті отримали своє нове життя на концертній естраді як світська музика високодуховного змісту. Музичне бачення останніх днів земного життя

Ісуса Христа представлено сучасними ораторіальними творами Кш. Пендерецького, А. Пярта, П. Ґебрієла, Е. Денисова, О. Ларіна, О. Козаренка, С. Губайдуліної, єпископа Іларіона (Алфєєва) та багатьма іншими. На вшанування 250-річчя з дня смерті Й.С. Баха групою композиторів на замовлення керівника Бахівської академії в Штутґарті Хельмута Ріллінга було створено «Страсті-2000». У цьому ж році з'явився колективний твір «Страсті за Матвієм-2000» провідних сучасних українських та російських композиторів, моделлю для якого послужили «Страсті за Матвієм» Й.С. Баха.

Незважаючи на велику кількість зразків сучасних пассіонів, що свідчить про їх відродження у нових стильових умовах, дослідники здебільшого вивчають страсті у контексті розвитку ораторіальних жанрів, стилю певного композитора, процесів художньої спадковості. Так, загальну історичну довідку про пассіони подає Т. Баранова [1], пассіони Й.С. Баха аналізують М. Друскін [2] та Н. Ескіна [3]. У контексті особливостей розвитку ораторій на страстні сюжети досліджують пассіони XX ст. О. Криворукова [4] і Є. Рау [5]. Названі музикознавці у процесі аналізу відмічають певні зв'язки розвитку жанру з іншими мистецькими явищами, проте не вдаються до пошуку відображень у ньому релігійних і світоглядних засад певної доби. Спираючись на існуючі дослідження, що містять факти з історії жанру, автор статті ставить за мету розкрити втілення релігійних і світоглядних ідей певної доби у процесі становлення passionmusic та окреслити їх безпосередні зв'язки з іншими мистецькими явищами.

Пассіони – один з небагатьох музичних жанрів, коріння якого сягає у народні дійства на теренах Західної Римської імперії. Вербальну основу жанру складають тексти «страстних» глав одного з канонічних Євангелій і спеціально створена поезія, яка розкриває переживання учасників і самовидців подій зради Іуди, Таємної вечері, взяття під варту Христа, суду Понтія Пілата, ходи на Голгофу, розп'яття Ісуса. Пройшовши повний цикл становлення і розвитку, у Новий час пассіони стали різновидом жанру ораторії, яка виконується оркестром, солістами, хором і спирається на чітко визначені музичні форми.

Час появи жанру пассіонів співпадає із завершенням античної історії. Починаючи з IV століття, у «вербну» неділю або «страстну» п'ятницю члени церковної общини повільним кроком підіймалися на найвище місце у своєму поселенні, згадуючи і вшановуючи хресну дорогу Ісуса на Голгофу. Під час такої імітації хресної дороги священик промовляв текст «страстних» глав одного з Євангелій, в яких йдеться про останні дні земного життя Ісуса Христа (від зради Іуди до розп'яття). Читання Євангелія супроводжувалося співом молитов. Такого роду народні релігійні дійства відповідали духовним пошукам раннього християнства. Отримавши статус державної релігії імперії від 323 р., християнська церква знаходилася на стадії упорядкування свого ритуалу, календаря тощо. Вже відзначалися свята Різдва і Пасхи, проте сам ритуал ще не був остаточно сформованим і канонізованим. В історичних джерелах не віднаходимо інформації про регіон Західного Риму, звідки походять такі народні релігійні дійства. Можемо лише висловити гіпотезу про те, вони можуть бути пов'язані з обрядами готів, галлів, британців чи ірландців. Саме ці народності вже прийняли християнство у вказаний період і шукали власні форми Богошанування.

Особливе відношення до «страстної» п'ятниці, скоріше за все було підсилено й рішеннями Першого Вселенського Собору (325 рр.), який затвердив час святкування Пасхи як головного християнського свята. Проте, можемо висловити припущення, що на формування ідеї народного дійства вплинули й духовні пошуки аріанства. Як відомо, єпископ Арій з Александрії (256-336 рр.) стверджував, що Син Божий є нижчим від Бога-Отця і в ньому більше людської природи, аніж Божественної. «Страстні» глави Євангелія акцентують саме людські переживання і муки Ісуса Христа, певною мірою відволікаючись від його Божественної природи. Не дивлячись на те, що аріанство вже було засуджено рішеннями Першого Вселенського Собору як єресь, воно було наймасовішою християнською течією в Римській імперії. Певний час (336-381 рр.) аріанство було й офіційною релігією цієї держави. Серед германських племен аріанство протрималося найдовше і було поширене протягом IV-VI століть. Відомо, що саме у формі аріанства прийняли християнство остготи, вестготи, вандали, свеви, бургунди, лангобарди та інші племена.

Досить влучно акцент на людській природі Христа підкреслює М. Друскін: «На довгі сторіччя у народній свідомості закарбувалося давнє передання. Трагічними є його перипетії: зрада Іуди, зречення і скорбота Петра, суд над безвинним Ісусом, показання лжесвідків, лють підкупленого натовпу, хід на Голгофу і загибель на хресті – ця глибоко людська повість (курсив – наш) про велику несправедливість, здійснену жорстокими людьми, викладена у відповідних главах Євангелія» [2, с. 3]. Увага до людської сутності Ісуса Христа, яка була від самого зародження жанру пассіонів, на нашу думку, пов'язана саме з впливом аріанства.

Дещо згодом традиція народної ходи за межами храму була вичерпана і з'являється перший наближений до музичного жанру різновид страстей – псалмодичні. Псалмодичні страсті виконувалися у храмі, іноді навіть розігрувались у дійових особах (Євангеліст, Ісус, Петро,

Пілат). Під псалмодією розуміємо звуковисотний речитатив, що завершується мелодичним зворотом при співпаданні словесної і музичної фраз. Псалмодування, таким чином, знаходиться між декламацією і співом. Розвиток такого напівчитання-напівспіву був спричинений рішеннями Лаодікійського помісного собору (353 р.), який встановив канонічність Нового заповіту та запровадив у храмах професійний спів. Окрім того, з упорядкуванням церковного ритуалу у добу Середньовіччя поступово формуються розділи Ordinarium і Proprium музичної меси як супроводу Літургії, реквієм як заупокійний різновид меси, інші церковні піснеспіви. Оформляється не лише зовнішня побудова релігійних музичних жанрів, але й стиль церковного співу. У латинський традиції ще до розколу 1054 року уніфікується церковний спів шляхом канонізації низки піснеспівів на усі тексти латинської Меси і на всі випадки церковного календаря, які отримали назву григоріанського хоралу. Саме за часів Папи Григорія І Великого (590-604 рр.) було завершено працю декількох століть – зібрання з монастирів Північної Італії та Ірландії, де були розвинені співацькі школи, поширених наспівів, їх запис невменною нотацією та канонізація як мелодій Меси.

Слід також звернути увагу й на те, що водночас з упорядкуванням самого церковного ритуалу, його музичних жанрів, здійснювалася систематизація принципів іконопису та іконографічних типів. Також не можна оминути особливості західного християнства, в якому акцентовані теми мучеництва, Страшного Суду, пекельних мук. На відміну від східного християнства з його ідеями соборності, містичності спілкування з Богом, латинська церква тлумачить християнство як особистісну віру у системі юридично-правових координат. Бог сприймається як Суддя; Закон Божий отримує статус юридичного закону; а гріх тлумачиться як правовий злочин, що призводить до покарання. Тому у мистецтві латинського варіанту християнства тема покарання за гріхи є досить поширеною. Достатньо в якості прикладів навести найпоширеніші сюжети в оформленні західних храмів, де переважають образи химер, чудовиськ, демонів, картини Страшного суду і Страстей Христових. Тема спокутування безвинного за чужий гріх, представлена у пассіонах, у контексті західного розуміння християнства набуває особливої сили звучання.

Псалмодичний тип страстей, затвердившись у ранньому Середньовіччі, проіснував до XIV ст., постійно еволюціонуючи. Передусім, поступово диференціювалися три сфери декламації. Партії виконували три клірики – бас, тенор і альт. Тембральним розподіл був таким: партію Ісуса (згодом – Іуди, Пілата, Петра) виконував бас, партію Євангеліста – тенор, альт інтонував «колективні» репліки учнів, священнослужителів, людей. Подібні репліки були названі турбе (turbae), тобто натовпу.

Подальші трансформації жанру passionmusic пов'язані з розвитком європейських міст, становленням ремісничих цехів, позбавленням обмежувальної влади феодального сеньйора і появою готичної архітектури. Готика як художнє світовідчуття, що відображає панування трансцендентного світу, стимулювала нове сприйняття церковного мистецтва. Велетенські готичні храми з їх каркасною будовою, світловими ефектами вітражів створювали у людини відчуття своєї мізерності, загубленості у цьому трансцендентному просторі. Музика ж повинна була підсилити це відчуття. Храм, який тепер міг вмістити усе населення середньовічного міста, потребує й нового музичного наповнення. Саме у період готики виникає багатоголосся, спочатку у вигляді простого контрапункту, а згодом – контрастної та імітаційної поліфонії. Багатоголосний спів спочатку не був санкціонований вищою церковною владою, проте був вживаним у храмах. Така «самодіяльність» чернців-музикантів може бути пояснена розвитком середньовічної самосвідомості, зародженням у готичних містах духу вільного підприємництва, індивідуальності і самостійності. Музика у значній мірі стала відображенням гуманістичної свідомості і в межах богослужбового ритуалу починає відстоювати свою незалежність, дбаючи не лише про супровід Меси, але й про естетичне задоволення слухачів.

Богослужбовий ритуал у готичних храмах набуває особливої пишності. Велика кількість парафіян, які міг вмістити одночасно міський храм, потребувала й своєрідного «ущільнення» музичного оформлення Меси за допомогою багатоголосся. Проникає воно і в страсті, викликавши до життя у XIV столітті історично стійкий респонсорний тип пассіонів. Респонсорій як вид співу потребує постійного чергування виконання між солістом (у нашому випадку – дияконом) і хором. Хор тепер стає багатоголосним. Репліки turbae починають співати акордами. Респонсорні страсті найбільше відповідали вимогам богослужіння: «обмежувався чуттєво-емоційний вплив музики, бо зберігався примат тексту – від дохідливо, наочно викладався, – а самі пассіони, будучи короткими, займали відповідне місце у літургії, слугували свого роду доповненням до проповіді» [2, с. 5].

На прикладі розвитку жанру passionmusic в його респонсорному варіанті можна спостерігати й еволюцію європейських естетичних смаків. Від початку зрілого Середньовіччя в європейському мистецтві поступово формуються тенденції секуляризації. У добу Ars Nova вони отримали особливого розвитку, проникнувши і в релігійне мистецтво. Це проявилося не лише у

створенні так званої духовної лірики, розвитку церковного багатоголосся, але й у певних змінах у функціонуванні пассіонів. Тенденції секуляризації призвели до того, що у XIV ст. серед міського населення набули популярності театралізовані сцени зі страстей, які відокремилися від церковного ритуалу. У таких виставах образ Ісуса Христа тлумачився з позицій прояву його людських страждань, завдяки чому вони були просякнуті гуманним духом і відображали бюргерське, народне світовідчуття. Церква змушена була визнати автономність народних вистав, в яких брали участь мандрівні музиканти (вагабонди, шпільмани, жонглери, школярі, мандрівні монахи та ін.).

У наступні два століття особливу приязнь глядачів такі вистави отримали на німецьких протестантських землях. Як і в старовину, дійство починалось ходою, що нагадує шлях Ісуса на Голгофу. За «сценарієм» пассіонів клірики не лише складали текст, створювали самостійні духовні вірші, але й компонували музику. Такі народні вистави існували у Німеччині аж до XX ст.. Самі ж церковні пассіони також поступово трансформувалися, що можна спостерігати на зразках наступних століть.

XVI ст. у церковній історії позначилося суспільно-релігійним потрясінням, яке стало наслідком Реформації. Протестантизм змінив не лише уявлення про віросповідання і таїнства, спростив церковний ритуал, але й сприяв модифікації церковної музики. Безпосередньо це позначилося і на passionmusic, де все більшу роль починають відгравати хорові сцени, якими починався або завершувався страстний цикл. Протестантська церква приділяла особливу увагу общинному співу, завдяки чому хорові псалми все більше проникають у turbae. Проте самі страсті у зазначеному столітті ще зберігають тісні зв'язки з латинською традицією.

Важливу роль у розвитку церковної музики відіграли рішення Триденстького собору (1545-1563 рр.), які заклали основи оновлення католицизму. У галузі церковної музики його наслідком став офіційний дозвіл використовувати багатоголосся, що стимулювало розвиток усіх жанрів релігійної музики. Зокрема, паралельно з розквітом респонсорних пассіонів у XVI столітті виникають мотетні страсті, в яких всі партії виконуються хором. Цей тип страстей пов'язаний не лише з рішеннями Тридентського собору, але й з розвитком поліфонії строгого стилю, що досягла свого розквіту у другій половині XVI ст. Музика строгого письма призначалася для хору a cappella і розвивалася переважно у галузі церковних жанрів, серед яких найбільшим циклом стала меса. Проте музика строгого стилю була спрямована на приховування яскраво виражених особистісних емоцій, а жанр страстей цих емоцій потребував. Тому в римо-католицькій традиції пассіони не отримали такого розвитку, як у протестантській церкві. На сьогодні збереглося декілька зразків католицьких пассіонів респонсорного типу, в яких помітно відчутний вплив поліфонії строгого стилю. Поміж них виділяються «Страсті за Матвієм» (1585 р.) іспанського композитора Вікторіо, які протягом трьох століть були виключною власністю Ватикану і призначалися для виконання тільки Сікстинською капелою.

Мотетні страсті в ортодоксальному католицизмі відповідали офіційним поглядам церковної влади, яка не схвалювала поєднання вокальної музики з інструментальною. Слід також додати, що хор складався виключно з чоловічих голосів. До середини XVII ст. протестантська церква частково дотримувалася заборони на вокальну музику з інструментальним супроводом, але тільки у страстний тиждень. Відповідно і пассіони виконувалися тільки a cappella, як і належить страстям мотетного типу.

Мотетні страсті використали усі досягнення поліфонічної техніки майстрів строгого стилю, але виявилися більш емоційними, відкритими до зображення почуттів. Цьому сприяла також заміна мови ритуалу з латинської на німецьку у лютеранській церкві. Присутність «живої» народної мови зробила сюжет дійства не тільки зрозумілим, але й наситила його народними інтонаціями. На зміну суворій мелодиці григоріанського хоралу протестантизм, зокрема, лютеранська церква, запропонував старовинну німецьку селянську пісню, що стала мелодичною основою протестантського хоралу. Народний матеріал опрацьовувався прийомами поліфонії строгого стилю.

У мотетних зразках жанру спостерігаємо ще одну новацію, яка походить з релігійних віянь своєї доби. Загальновідомо, що протестантизм офіційно надає кожному вірянину право не лише самостійно читати Біблію, але й тлумачити її. Таке тлумачення прав особистості своїм наслідком має появу особливого різновиду страстей, які з'явилися не лише у протестантській, але й католицькій традиції, – так звані сумарні пассіони (Summa passiones). Їх специфіка полягає у тому, що композитори у розгортанні «сценарія» об'єднують тексти усіх чотирьох Євангелій. Звичайно, у католицькій церкві такий різновид не набув широкого вжитку. Зразком Summa passiones стали «Страсті» Я.Обрехта (1538 р.), стиль якого яскраво втілював особливості нідерландської поліфонічної школи строгого стилю.

Історичної перспективи у католицькій церкві жанр passionmusic не мав ще в силу однієї причини. Вона полягає у тому, що нарешті у мотетних страстях, на кшталт творіння Я. Обрехта,

музика почала домінувати над текстом, як і художня емоція – над церковним догматом, чого ортодоксальний католицизм не міг допустити.

Починаючи з XVII ст., респонсорні і мотетні страсті перестають відповідати музично-естетичним запитам доби, вичерпавши тим самим свої художні можливості. Особливо яскраво це проявилося у католицькій церкві, музиканти якої практично відмовилися від роботи у цьому жанрі. Це призвело до того, що «у наступні століття на передпасхальному тижні у католицьких церквах звучали здебільшого майстри XVI ст… Творча ініціатива переходить до протестантизму, де умови виявилися сприятливими для створення нових пассіонів внаслідок реформи Лютера і визнання останнім високої поетичної місії музичного мистецтва» [2, с. 6].

Поява останнього історичного типу passionmusic, який підготували мотетні страсті, найтіснішим чином пов'язана зі специфікою протестантського, зокрема, лютеранського церковного музикування. Його особливість полягає не лише у привнесенні в общинний спів традицій народної пісні, широкому використанні органу як для супроводу псалмів, так і в якості самостійного інструменту для імпровізацій після проповіді, але й у тому, що музика у лютеранській концепції отримує набагато більше свободи, аніж у католицизмі. У зв'язку з цим особлива роль належить церковному органісту, який під час літургії виступає і солістом-імпровізатором, і кантором (керівником хору), і композитором. Окрім того, в його службові обов'язки входив пошук і навчання співаків, яких згодом почали навчати ще грі на різних музичних інструментах.

Показовим є використання лютеранською церквою музичних традицій католицизму. У порівнянні з іншими протестантськими течіями, лютеранство виявилося найбільш консервативним як у відправленні ритуалу, так і в його художньому оформленні. Зокрема, замінивши григоріанський хорал німецькою селянською піснею, лютеранські композитори не відмовилися від вишуканого поліфонічного письма строгого стилю. Йоганн Вальтер, соратник Мартіна Лютера, у 1530-х рр. пристосував для лютеранського ритуалу католицькі респонсорні страсті, спростивши хорову обробку turbae. Його музичні послідовники Іоахім Брук і Якоб Хапдл (Галлус) у другій половині XVI століття створили німецький варіант мотетних страстей, які проіснували в Німеччині до першої третини XVII століття. Саме у цей період починає формуватися новий тип пассіонів – ораторіальний.

Ораторіальні пассіони відповідали викликам своєї історичної доби. Бароковий світогляд, відображаючи динамізм світомоделі і внутрішню суперечливість особистості, у музиці найяскравіше проявляється у створенні так званих синтетичних жанрів, одним із зразків яких стала опера. Оперний твір поєднує у собі різні види мистецтва – музику, поезію, драму, танець, образотворче мистецтва, – створюючи драматичні картини гри людських пристрастей. Ораторіальні пассіони, які у другій половині XVII століття проходять етап свого становлення, також представляють собою гнучке поєднання музичного і драматичного начал, останнє з яких проявляється з особливою виразністю.

Протягом XVII ст. все інтенсивніше відчутна секуляризація суспільного життя і мистецтва. У контексті цих процесів змінюється й призначення пассіонів. Слухачів тепер цікавить не сама євангельська оповідь, а можливість її втілення у концертному чи театральному вигляді. Створюються об'єктивні умови для екстраполяції жанру з музики церковної до галузі концертного мистецтва.

Вершина розвитку жанру – «Страсті за Матвієм» Й.С.Баха (1727-1729 рр.). Не зважаючи на те, що вони були написані і неодноразово виконувалися під час лютеранського богослужіння, сила емоційного впливу музики німецького генія виходить далеко за межі церковного музикування. Як у світських ораторіях, композитор втілює усю гаму почуттів, пов'язаних з душевними і фізичними муками Боголюдини. Трактуючи образ Христа, Й.С.Бах підкреслює у ньому, насамперед, людські якості і переживання. Проте навіть цей композитор не зміг запобігти розпаду жанру passionmusic. Сама ж ораторія як жанр світський продовжила своє існування. У Німеччині все частіше починають влаштовувати так звані «духовні концерти» (Concerts spirituels) поза церквою, де іноді виконуються твори за тематикою пассіонів, але без канонічних жанрових ознак.

Прослідкувавши історію становлення і розвитку жанру passionmusic у контексті перебігу європейських релігійних і мистецьких процесів, можна прийти до висновку про те, що в усіх типах жанру – псалмодичних, респонсорних, мотетних, ораторіальних страстях – безпосередньо відобразилися соціокультурні віяння їх часу. Так, на формування самого задуму жанру пассіонів могли вплинути ідеї несторіанства; псалмодичні страсті стали наслідком упорядкування церковною владою системи релігійного співу; респонсорний тип втілює зародження поліфонічної традиції, яка найкраще відповідала духу середньовічного міста і готичної архітектури; мотетні страсті отримали свій розвиток у контексті рішень Тридентського собору і Реформації; ораторіальні пассіони відобразили специфіку новочасного мислення і тенденцію секуляризації

мистецтва. «Страсті» Й.С. Баха стали вершиною розвитку цього жанру, після чого стало зрозуміло, що його традиції вичерпано.

Лише у другій половині XX століття страстна тема знову стає популярною у композиторській творчості. Проте сам жанр здійснив стійку екстраполяцію, повністю перейшовши у галузь музики концертної. Це дозволило сучасним композиторам відійти від жанрового канону. Так, «Passion» П. Ґебрієла вже представляє собою переважно інструментальний жанр без тексту; «Русские страсти» О. Ларіна демонструють спробу композитора віднайти православний аналог протестантських пассіонів; у схожому напрямі рухається й О.Козаренко у своїх «Страстях Господа Бога Нашого Ісуса Христа». Незважаючи на відхід більшості композиторів від жанрового канону, генетична «пам'ять жанру» дозволяє слухачу сприймати сутність страстного дійства як оповідь про жертву Боголюдини заради усього людства. Специфіка ж тлумачення сучасними композиторами євангельського змісту в кожному окремому випадку відкриває для науковців перспективи подальших досліджень passionmusic у контексті полілогу епох і культур.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Баранова Т. Б. Страсти / Т.Б.Баранова // Музыкальный эциклопедический словарь. - М.: Музыка, 1990. - С. 524-525.
2. Друскин М. Пассионы и мессы Й. С. Баха / М.Друски. - Л.: Музыка, 1976. - 168 с.
3. Эскина Н. А. Пассионы И. С. Баха: чаша бытия / Н.А. Эскина // Вестник СамГУ. – Самара, 2003. – (Специальный выпуск). - С. 95-105.
4. Криворукова О. Є. Ораторії на різдвяний і страсний сюжети останньої чверті XX сторіччя в аспекті діалогу традицій: автореф. дис. ….кандидата мистецтвознавства за спеціальністю 17.00.03 – Музичне мистецтво Э О.Є. Криворукова. – Харків: Харківський державний університет мистецтв ім. І. П. Котляревського, 2009. – 20 с. 5. Рау Е.Р. Современные пассионы: лики жанра в XX-XXI веках / Е.Р. Рау // [Електронний ресурс]: www.gramota.net/materials/3/2015/5-1/42.html

Vereshchagina-Biliavska O. Establishment and Development of Passionmusic as a Reflection of Religious and Artistic Processes in European Culture

The author characterizes the main historical types of passion genre and reveals social and cultural factors of its appearance, connection with the outlook of a certain century, peculiarities of religious situation and an esthetic request of the society. The article defines the essence of genre evolution and the reasons of its decline in the context of specific contemporary European outlook.

Key words: passion music, psalm passion, response passion, motet passion, oratorical passion, extra polarity of the genre, art circularization.

Верещагина-Белявская Е.Е. Становление и развитие passionmusic как отражение религиозных и художественных процессов в европейской культуре

Характеризуя главные исторические типы жанра страстей, автор статьи раскрывает социокультурные условия их возникновения, связь с мировоззрением определенной эпохи, особенностями религиозной ситуации, эстетическими запросами общества. В статье последовательно раскрыта сущность эволюции жанра и причины его упадка в контексте специфики европейского мировоззрения Нового времени.

Ключевые слова: passionmusic, арианство. Лаодикейский собор, Тридентский собор, псалмодические страсти, респонсорные страсти, мотетные страсти, ораториальные страсти, экстраполяция жанра, секуляризация искусства.

Статтю подано до редколегії 12.01.2017 р.

УДК [782. 91: 929 Чайковський] «18»

І. С. Шатковська

БАЛЕТНА РЕФОРМА П. І. ЧАЙКОВСЬКОГО В МУЗИЧНО-ІСТОРИЧНОМУ КОНТЕКСТІ XIX СТ.

У статті розглядається місце балетної творчості П.І.Чаковського в музичній культурі XIX ст., визначаються жанрові впливи, котрі спричинили балетну реформу композитора. Розкрито естетичні погляди та творчий метод симфонізму П.Чайковського як найсильніший фактор його реформаторської діяльності.

Ключові слова: П.Чайковський, жанр, балет, симфонізм, симфонічний метод, балетна реформа.

П. І. Чайковський увійшов в історію музики не тільки як геніальний російський композитор, як засновник багатьох жанрів, але і як великий новатор, котрий вдихнув нове життя у сталі класичні жанри та форми, але і радикально переосмислив деякі з них.

Найпершим жанром, де помітно виразилася реформаторська діяльність П.Чайковського, став балет. Шляхи, котрі вели композитора до реформи балетного спектаклю, дуже різноманітні і часто лежали як в об'єктивній, так і в суб'єктивній площинах. Об'єктивні тенденції пов'язані з оновлюючою атмосферою усього XIX ст., з розвитком, взаємодією та модифікацією багатьох жанрів в добу романтизму. До суб'єктивного фактору, безумовно, відноситься постать самого П.Чайковського, творче мислення та жанрово-естетичні уподобання композитора, увесь художньо-інтелектуальний та внутрішній психологічно-емоційний устрій його натури.

Цікаво, що обидві тенденції йшли назустріч одна одній. Шлях до балету «був для Чайковського природний, зумовлений своєю спрямованістю та природою його творчості… Та набагато складнішим і суперечливим був шлях балету до Чайковського,…» [6, с. 12] Така постановка питання підводить до висновку, що балетна реформа назріла саме на час творчості П.Чайковського і здійснити її належало саме йому. У його творчості, як у фокусі, пересіклись усі сторони і процеси, пов'язані з проблематикою балетної реформи; його естетика та спосіб музичного мислення стала благодатним ґрунтом для втілення реформи балетного спектаклю.

Професійне знання музики П.Чайковського дозволяє стверджувати наявність внутрішнього універсалізму як певної константи стилю композитора, його органічності та цілісності. Тут розуміється єдиний принцип, єдиний «механізм», котрим керується майстер у творчому процесі. Цей принцип виростає із творчої природи митця, із розуміння музики як дієвого процесу. Мова йде про метод симфонізму як «відображення мінливості життя у безперервному та органічному розгортанні музики» [11, с.16], застосування якого суттєво оновило або цілком переосмислило більшість жанрів у творчому доробку композитора, передусім, балет.

Наукова та музикознавча література, присвячена творчості П.І.Чайковського, надзвичайно численна та потужна. Майже у всіх джерелах (монографіях, підручниках) приділяється увага балетам композитора як невід'ємній складовій його спадщини (Б.В. Асаф'єв [1], Ю.В. Келдиш [8], Ю.Я. Розанова [11] та ін.). Більш концептуально та спеціалізовано балетна реформа П.Чайковського та всебічний аналіз його трьох балетів подано у працях Д.В. Житомирського [6], Ю.Я. Розанової [12], К.М. Дулової [5], Ю.І. Слонімського [13] та у багатьох інших дослідженнях. Значне місце балетним новаціям П.Чайковського приділяється у працях антологічного характеру, де пропонується панорама балетної творчості, режисури та виконавства у російському та зарубіжному балеті від його зародження (Ю.О. Бахрушин [2], С.В. Катонова [7], В.М. Красовська [9]). Загально-естетична проблематика жанру балету розкрита у статтях В.В.Ванслова [3].

Спираючись на означені джерела, пропонуємо розглянути балетну творчість П.Чайковського в руслі загальноєвропейських пошуків XIX ст., як логічну та завершальну ланку цього процесу; визначити ті характерні явища музичного життя, котрі спричинили балетну реформу композитора. Щоб краще зрозуміти історичну новизну балетів П. Чайковського, значення його реформи, слушно фрагментарно окреслити і такі моменти: чим був балетний спектакль до П.Чайковського, сутність явища симфонізму та його вплив на жанр балету у творчості композитора.

Упродовж майже трьох століть у балетному мистецтві домінував тільки танець, якому підпорядковувались і музика, і зміст вистави. Балетмейстер, тобто постановник танців у балеті, був головним розпорядником музики, він визначав, скільки тактів музики і які ритми потрібні йому для кожної сцени, вимагав від композиторів, насамперед, нескладної та ритмічно ясної мелодії, не вболіваючи особливо про якість музики балету, який прагнув до «танцювально-дивертисментного балагурства» [1,с.43]. Музика виконувала службову, ілюстративно-ритмічну функцію; переважали видовищність, віртуозність танцю та розважальність, а часом і сама

художня ідея твору ставала вразливою, тобто, ситуація - щось на зразок кризи опери seria у першій половині XVIII ст.

Першість у започаткуванні новаторських тенденцій належить французькій музичній культурі, котра, вірна своїм національним традиціям ще від часів Ж.Б.Люллі, становить помітне та впливове явище у сфері балету у XIX ст., хоча спроби переглянути старі канони балетної музики існували ще у XVIII ст. Реформатор хореографії Ж.Ж.Новерр (1727-1810) уже прагнув досягнути синтетичності балетної вистави, об'єднати усі елементи танцювальної дії. Новаторські тенденції проглядаються у діяльності відомого балетмейстера Ш.Дідло (1767-1837). Поступове становлення елементів симфонізму відбувалось у балетній музиці А. Адана («Жізель» (1841) та Л. Деліба («Копелія», 1870; «Сильвія», 1876).

П.Чайковський, прекрасно обізнаний у сфері музичного життя Франції, знав та високо цінував зразки французького балету. «Жізель» А.Адана композитор вважав «ідеалом балету», а Л.Деліба - після Ж.Бізе, найталановитішим французьким композитором 1870-1880-х рр. Про «Сильвію» Л. Деліба П.Чайковський говорив, що «це перший балет, в якому музика складає не тільки головний, але і єдиний інтерес» [7, с. 18], а потім писав своєму другові та учню С.Танєєву, що якби він раніше знав балетну музику Л. Деліба, то нізащо не написав би «Озера лебедів».

П. Чайковський відчув у балетах Л. Деліба конструктивну логіку, елементи симфонізації, проте Л.Делібу, як мініатюристу, «не властиві розмах та сила уяви для широких концепцій» [1,с.364]; маючи витончений смак, все ж його художнє «поле зору» було досить вузьким. Так, у його останньому балеті «Сильвія» реформа балетного спектаклю втілена більш послідовно, ніж у «Лебединому озері», але у «Сплячій красуні» П.Чайковський значно перевищив досягнення Л.Деліба і стало можливим говорити про «яскраве художнє явище», про «народження цілісного музично-хореографічного дійства» [1, с. 364].

Початок XIX ст., епоха романтизму - час формування нових національних музичних культур, коли професійне мистецво збагатилося національними танцями. Демократичні віяння сприяли розповсюдженню танцювальної культури в побуті і поступово вивели її з прикладної сфери у концертну площину. Починаючи з Ф. Шуберта у професійному мистецтві процес поетизації побутових жанрів охопив камерну та симфонічну музику, його традиції продовжили К. Вебер, Ф. Шопен, Ф. Ліст, Р. Шуман, Г. Берліоз. Наприклад, вальс та інші танцювальні форми перетворюються в кожного з них у ліричну поему, а подальша психологізація змісту танцю (особливо у Ф. Шопена) визначає і нові принципи музичного розвитку. Досвід Р. Шумана та згодом Г. Берліоза увійшов суттєвою складовою у загальний процес симфонізації танцювальної форми.

Отже, відображаючи через танець внутрішній світ людини, композитори-романтики поєднують ліричну дію з картинністю, з елементами театральності; «в нових циклічних формах романтичного мистецтва, в інструментальній (симфонічній та камерній) музиці середини XIX криються важливі витоки для розвитку музично-цілісного класичного балету, коли танець втрачає своє прикладне значення і стає виразником багатого, різнобарвного за настроєм ліричного змісту» [12, с. 38].

Більш безпосередній та плідний вплив на балетну творчість П.Чайковського здійснили процеси у вітчизняній музичній культурі.

Історія професійного російського балету починається з другої половини XVIII ст., а вже на початку XIX ст. він переживає пору великого підйому. У XIX ст. балетний театр в Росії був представлений як своїми силами, так і зарубіжними. До балетної музики залучалися знані композитори К. Кавос, пізніше - О. Варламов, О. Аляб'єв, передові балетмейстери того часу Ш. Дідло, І. Вальберх, А. Глушковський, котрі прагнули до драматизації балету. Більш популярними були імена Ц. Пуні та Л. Мінкуса, штатних композиторів імператорських театрів, певною мірою талановитих музикантів. У їх балетах «Есмеральда» (1844), «Коньок-Горбунок» (Ц. Пуні, 1864) та «Дон-Кіхот» (Л. Мінкуса, 1869) багато натхненної музики і вдалих драматургічних знахідок. Пізніше, коли вже було створено «Лебедине озеро»(1876), спроби надати балету єдиного музично-хореографічного розвитку представлені у балетах М.М. Іванова «Весталка»(1889), Б.А. Фітінгофа-Шеля «Гарлемський тюльпан» (1887), «Попелюшка» (1893), проте нікому з них «не вдавалось явище балетно-музичного «концерту» (подібно концертності італійських опер) поглибити до єдності та цілісності музично-хореографічного дійства» [1, с. 362].

До реформаторської діяльності П. Чайковського підштовхували більш потужні джерела - розгорнуті хореографічні сцени в опері. «В російській музиці, звичайно, ще до…Чайковського не тільки тлів, але і яскраво запалювався вогняний струмінь танечної стихії і…танцювальності» [7, с. 24]. Цей струмінь виник в оперних та симфонічних творах російської класичної музики.

Великий М. Глінка не створив симфоній та балету, але його «Камаринська», іспанські увертюри і особливо його ліричний «Вальс-фантазія» пронизані танцювальністю. Що ж до опер М.Глінки, то розгорнуті хореографічні сцени в його операх «Іван Сусанін» (польські танці) та

«Руслан та Людмила» (танці в замку Наїни та Чорномора) - це не просто вставні дивертисменти. Дієвість оперної драматургії спричинила дієвість танцювальних сцен, а прагнення внутрішньої цілісності як результату руху і розвитку образу викликали ознаки симфонізації танцю в опері. Саме опери М. Глінки підготували балетну реформу П.Чайковського.

Художні заповіти М.Глінки розвивав О.Даргомижський в опері «Русалка» та симфонічній фантазії «Малоросійський козачок», розкішні половецькі сцени розгортає О.Бородін в опері «Князь Ігор», любовно відтворює обрядові танці-ігри М.Римський-Корсаков в операх «Майська ніч» та «Снігуронька». На Заході в середині XIX ст. також стрімко розвивається музика танцювальних сцен в операх і танцювальні елементи в симфонічній музиці (великий вальс з опери «Фауст» Ш.Гуно, дивовижні народні танці з «Кармен» Ж. Бізе, «Проданої нареченої» Б. Сметани, симфонізовані «Слов'янські танці» А. Дворжака).

Так, під дією романтичного балету в операх стали більше уваги приділяти хореографічним сценам; саме вони, підкоряючись наскрізній динаміці оперного спектаклю, прискорили реформу самого балетного жанру. Збагачення балетної музики у творчості П. Чайковського відбулося завдяки послідовно використаному симфонічному методу розвитку, «увібраному» з інших жанрів.

Але у подальшому основним фундаментом створення новаторських балетних партитур композитора була його власна робота у сфері оперної і симфонічної творчості, де сформувався і послідовно застосований симфонічний метод розвитку як всеохоплюючий принцип мислення, притаманний не тільки усій творчості П. Чайковського, але, починаючи з Л. Бетховена, і основним жанрам XIX ст. загалом.

Сутність поняття симфонізму вперше розкрив Б.В.Асаф'єв. Його загальні тлумачення явища симфонізму розсипані у численних працях вченого (до речі, більшість з них присвячена творчості Л. Бетховена та П. Чайковського). Приведемо найяскравіші з них: «…симфонізм бачиться нам як безперервність музичної (…) свідомості», «як безперервний…, звуковий потік, який рухається в ряду змінюваних, але разом зв'язаних музичних концепцій…» [1,с.238]; «Під симфонізмом мається на увазі метод музичного мислення, за допомогою якого у творі відображається процес розвитку художньої ідеї шляхом послідовної зміни, зіставлення та зіткнення різних музичних образів… в наскрізній дії» [3, с. 7]; симфонізм – «великий переворот у свідомості та техніці композитора, епоха самостійного освоєння музикою ідей та заповідних дум людства» [1, с. 340]. Ю. Розанова, цитуючи того ж Б. Асаф'єва, конкретизує, що «Музика Чайковського втілює «принцип симфонічного розвитку як росту та розвитку змісту» [11, с. 16].

Симфонізм — категорія історична, що пройшла довготривалий процесс формування та активізувалася в епоху просвітницького класицизму. Симфонізм – категорія також філософська, оскільки вона отримала потужний стимул в німецькій філософії кінця XVIII ст.- поч. XIX ст. Спираючись на закони діалектики, розвинені у філософсько-естетичних ідеях І. Канта та Г.В.Ф.Гегеля, найбільш концентровано симфонізм виразився у творчості Л. Бетховена і став основою його художнього мислення.

У Росії саме П. Чайковський найбільш послідовно продовжив та розвинув принципи бетховенського симфонізму, що виражено у відродженні жанру симфонії-драми [8]. Усі музикознавці та дослідники творчості композитора одностайні у думці, що П. Чайковський – видатний симфоніст, засновник складних симфонічних жанрів у Росії, і що симфонічний метод мислення і письма як творчо необхідний та діалектично обґрунтований, пронизує усі напрямки і жанри творчої спадщини композитора, «…з проблемою симфонізму пов'язані головні закономірності його реформ» [12, с. 4], від романсу до симфонії, включаючи і балет.

Незалежно від жанру, водночас, зберігаючи його специфіку, композитор-симфоніст мислить однаково. Логічним стає процес взаємовпливу, взаємозбагачення та зближення жанрів, до яких звертався майстер. Так, опера у П. Чайковського виростає в оперно-симфонічну партитуру, багато його романсів нагадують камерно-вокальні симфонії тощо.

Ставлення П. Чайковського до балету завжди було серйозним, далеким від поверхневого захоплення зовнішнім декоративним блиском та віртуозністю танцю. Він не бачив причин, за якими б музика в балеті не може стояти на рівні оперної чи симфонічної. «…Загалом я рішуче не розумію, яким чином у виразі «балетна музика» може бути щось принизливе?» - пише П. Чайковський С. Танєєву [8, с. 185]. Чайковський уявляє балет як завершену симфонічну композицію, де поєднуються класичні та характерні танці, пантоміми та дивертисменти, об'єднані одним художнім задумом та основною ідеєю.

Уже в «Лебединому озері»(1876 р.) П.Чайковський здійснив корінну реформу балетного спектаклю. Замість окремих танцювальних номерів композитор створив поетичний та цілісний твір, де музика служить розкриттю головної ідеї ліричного сюжету.

Більш досконало і з небувалим розмахом симфонічний метод втілений у балеті «Спляча красуня»(1889 р.), під час постановки якого «найкрупнішому майстру композиції балетних танців... М.Петіпа ще не доводилося хореографічними засобами розкривати ідеї та образи,

покладені в основу симфонії» [8, с. 191]. Саме у зв'язку з цим балетом у переписці з видавцем П. Юргенсоном композитор остаточно стверджує: «Адже балет - та ж симфонія» [4, с.43]. Ряд музикознавців обґрунтовано порівнюють акти балету «Спляча красуня» з аналогічними частинами симфонічного циклу [10, с. 273].

На відміну від «Сплячої красуні», де переважає класичний танець, «Лускунчик» (1892 р.) за новизною драматургії представляє собою новий вид хореографічного спектаклю, де симфонічний розвиток спирається на чергування та взаємодію контрастних сфер, пов'язаних переважно з пантомімними сценами та характерним танцем.

Музичний геній П. Чайковського не тільки невимовно високо підніс якісний рівень музики у балетній виставі, а й надав їй провідну драматургічну роль. Головуюча роль музики в балеті призвела до того, що глядач хореографічної вистави ставав одночасно і слухачем, котрий, знаючи суть фабули, міг без хореографічного ряду збагнути хід подій. Найцінніші властивості балетного симфонізму полягали у здатності музики самостійно, власними засобами втілювати ідею твору та окреслювати характери дійових осіб.

Разом з тим П. Чайковський не применшував балет як жанр хореографічний, сценічний, а навпаки, вказував, що створює «музику для балету, музику до балету» [13, с. 74]. Балетна реформа полягала не тільки в симфонізації, але і в новій трактовці традиційних танців. Композитор не пішов шляхом руйнування усталених балетних жанрів та форм (сюїти класичних і національно-характерних танців; Адажіо з варіаціями тощо), не перетворив балет у симфонію з елементами танцю, а зберіг і збагатив усі традиційні форми, внутрішньо їх переосмислив та одухотворив, надав їм розмаху та широти дихання, недосяжні жодному з його попередників та сучасників.

Враховуючи загальний рівень розвитку балетного театру, досвід перетворення танцювальних жанрів і форм у класичній камерній, оперній та симфонічній музиці, як російській, так і зарубіжній, особливо XIX ст. - з одного боку, творчий нахил та великий інтерес П.Чайковського до театральних жанрів (опери, балету), сформованість в його творчості явища симфонізму як єдиного принципу композиції - з другого, стає зрозумілою історична невідворотність балетної реформи П.Чайковського, котра полягає у симфонізації жанру.

Балет відкривав перед Чайковським «…величезні й привабливі перспективи як галузь симфонічної творчості, до якої він був схильний і в якій був геніально обдарований. При цьому симфонізм перебував в ідеальному для Чайковського злитті з конкретною театральною образністю,…» [6, с. 12]. Іншими словами, досвід симфоніста та оперного композитора, а також особливості обдарування композитора відіграли у створенні балетів вирішальну роль.

Симфонізація балету є ключовим моментом у переосмисленні жанру. Саме симфонізм здатен охопити розгорнуті відрізки твору безперервним музичним розвитком і встановити зв'язки між віддаленими точками дії, створити внутрішньо цілісні та завершені монументальні композиції великого масштабу.

Балетну реформу П.Чайковський розпочав у лірико-романтичному «Лебединому озері», розвинув у могутній ліро-епічній «Сплячій красуні». Лірико-характерний «Лускунчик», балет багато в чому оригінальний та новаторський, став підсумком і водночас новим словом у симфонізації балетного спектаклю.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Асафьев Б.В. О музыке Чайковского. Избранное / Б. Асафьев. - Л.: Музыка, 1972. – 377 с.
2. Бахрушин Ю.А. История русского балета: учеб. пособие / Ю.А.Бахрушин. - М.: просвещение, 1977. – 287 с.
3. Ванслов В.В. Статьи о балете. Музыкально-эстетические проблемы балета / В.Ванслов. – Л.: Музыка, 1980. – 192 с.
4. Глебов Игорь. П.И.Чайковский и его инструментальное творчества / Игорь Глебов. – Пг., 1922. – 69 с.
5. Дулова Е. Балеты П.И.Чайковского и жанровая стилистика балетной музыки 19 в. / Е. Дулова – Л.: ЛГК им. Н.А.Римского-Корсакова, 1989. – 60 с.
5. Житомирский Д.В. Балеты Чайковского / Д.Житомирский. – М.: Музиздат, 1957. – 119 с.
6. Катонова С. Музыка в балете / С.Катонова – Л.: Музиздат, 1961. – 49 с.
7. Келдыш Ю.В. П.И.Чайковский / Ю.Келдыш //История русской музыки в 10-ти томах. Т. 8, ч. 2. – М.: Музыка, 1994. – 533 с.
8. Красовская В.М. Русский балетный театр второй половины 19 века / В.М.Красовская – Л.; М.: Искусство, 1963. – 552 с.
9. Рапацкая Л.А. История русской музыки /Л. Рапацкая. - М.: «Владос», 2001. – 383 с.
10. Розанова Ю.Я. П.И.Чайковский / Ю.Розанова // История русской музыки. Т.2. Книга третья. – М.: Музыка, 1981. – 309 с.

11. Розанова Ю.Я. Симфонические принципы балетов Чайковского: исследование/ Ю.Розанова. – М.: Музыка, 1976. – 184 с.
12. Слонимский Ю.И. Чайковский и балетный театр его времени / Ю.И.Слонимский. – М.: Музиздат., 1956. – 335 с.

Shatkovska I.S. Chaykovskiy's Ballet Reform in Music and Historic Context of the XIX Century.

The article is devoted to the role of P.Chaykovskiy ballet creativity in music culture of the 19th century. It defines the styles that influenced the ballet reform of the composer and discusses the aesthetic views and creative method of P.Chaykovskiy symphony as the strongest factor of his reform activity.

Keywords: Chaykovskiy P.I., ballet, genre, symphony, the method of symphony, ballet reform.

Шатковская И.С. Балетная реформа П.И.Чайковского в музыкально-историческом контексте XIX в.

В статье рассматривается значение балетного творчества П.И.Чайковского в музыкальной культуре XIX ст., определяются жанровые влияния, которые ускорили балетную реформу композитора. Раскрыты эстетические взгляды и творческий метод симфонизма П.Чайковского как самый сильный фактор его реформаторской деятельности.

Ключевые слова: П.Чайковский, балет, жанр, симфонизм, симфонический метод, балетная реформа.

Статтю подано до редколегії 26.12.2017 р.

УДК [94:33](437)»1914/1920»:929 Масарик

О. М. Кравчук

ПОГЛЯДИ Т. Ґ. МАСАРИКА НА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ОСНОВИ ЧЕХОСЛОВАЦЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

У статті розглянуто погляди Т. Ґ. Масарика на соціально-економічні основи чехословацького державотворення під час Першої світової війни та в період становлення Чехословацької республіки. На основі аналізу джерел показано, що програма гуманної демократії Т. Ґ. Масарика враховувала соціальні і економічні чинники. Розвинене народне господарство, соціальну захищеність людини він вважав важливими ознаками демократичного суспільства. Погляди Т. Ґ. Масарика на народне господарство і соціальну сферу близькі до концепції соціально орієнтованої ринкової економіки. Критикуючи капіталістичний лад, він виступав за усунення його недоліків шляхом соціальних і економічних реформ.

Ключові слова: Чехословацька республіка, Т. Ґ. Масарик, програма гуманної демократії, капіталізм, соціально-економічні реформи.

Перша Чехословацька республіка (1918-1938 рр.) як демократична країна з розвиненою економікою викликає значний інтерес дослідників, зосереджений у сучасній українській історіографії, переважно на політичній історії цієї держави. Незважаючи на констатацію високого рівня розвитку економіки ЧСР, спеціальних досліджень із цієї проблематики небагато. Зокрема, головні тенденції розвитку народного господарства Чехословаччини у міжвоєнний період вивчав П. Федорчак [1], законодавство з господарської діяльності цієї країни – Ю. Бисага і В. Гомонай [2], народне господарство на Закарпатті в складі ЧСР – С. Віднянський [3], І. Король [4] та ін., державне фінансування розвитку Словаччини та Закарпаття, економічну інтеграцію регіонів держави чехів і словаків – О. Кравчук [5; 6]. Недостатньо дослідженою залишається роль першого президента ЧСР у 1918-1935 рр. Т.Ґ. Масарика в економічній політиці держави чехів і словаків, незважаючи на те, що саме він здійснював стратегічне керівництво чехословацьким державотворчим процесом. Лише окремі аспекти цієї теми відображені в історіографії. Так, М. Нагорняк – дослідник національно-державницької концепції Т.Ґ. Масарика, торкався його поглядів на соціалізм, відзначив розробку президентом моделі «соціально орієнтованої, демократичної держави» [7, с. 245-248].

Мета статті – висвітлити погляди Т. Ґ. Масарика на економічні основи чехословацького державотворення за Першої світової війни та у період становлення Першої республіки.

Джерелами у висвітленні теми слугували опубліковані суспільно-політичні праці Т.Ґ. Масарика [8-12] та спогади з часів Першої світової війни [13]. Погляди Т.Ґ. Масарика на економічні основи державотворення у період становлення ЧСР аналізувалася на основі

збірників його промов, інтерв'ю і виступів [14], бесід з письменниками К. Чапеком [15] і Е. Людвігом [16], листування з такими політичними діячами, як Е. Бенеш [17], К. Крамарж [18], А. Швегла [19]. Для аналізу правової бази економічної політики ЧСР використано «Збірник законів і розпоряджень Чехословацької держави» [20].

Чеський вчений і політик Томаш Ґарріґ Масарик (1850 – 1937) народився у незаможній родині. Завдяки своїм здібностям отримав гарну освіту. У 1876 р. у Віденському університеті здобув науковий ступінь доктора філософії. У 1879-1882 рр. Масарик працював доцентом Віденського університету, а 1882-1914 рр. – професором Університету Карла-Фердинанда у Празі. Масарик займався економічними та соціальними питаннями як науковець і політик (лідер угрупування «реалістів», член младочеської партії, очільник заснованої 1900 р. Чеської народної партії, депутат парламенту Ціслейтанії в 1891-1893, 1907-1914 рр.). Політичні погляди Масарика мали релігійно-моральну основу. Він був переконаний, що політика повинна бути проявом «християнської любові до ближнього», здійснюватися «з точки зору вічності» [21, с. 59], «сприяти побудові Civitatis Dei» («Царства Божого» - О. К.) шляхом всебічної гармонізації суспільних відносин [15, с. 427]. Не абсолютизуючи значення економіки, він вважав її важливою частиною суспільного життя [14, IV, s. 64-65]. Розвинене народне господарство, соціальну захищеність людини Масарик вважав ознаками демократичного суспільства [13, s. 362]. Загалом, Масарик розглядав економіку як науку «про накопичення і розподіл майна» [18, s. 11-12].

Головним політичним завданням чеської політики Масарик вважав модернізацію Австро-Угорщини і, зокрема, надання землям «Корони Св. Вацлава» автономії, створення умов для піднесення їх економіки та розв'язання соціального питання. Не підтримуючи ліберальної економічної концепції, панівної в Австро-Угорщині [22, с. 15], Масарик підкреслював необхідність розширення соціальних функцій модерної держави [9, s. 155], задоволення вимог робітників щодо скороченого робочого дня, підвищення заробітної плати, соціального забезпечення [23, s. 87]. «Соціальне право, соціальна держава, це – завдання нашої доби», наголошував політик [9, s. 160]. Значну увагу цим питанням політик приділяв у монографії «Соціальне питання. Філософські і соціологічні основи марксизму» (1898 р.). розв'язання соціального питання за допомогою реформ Т.Ґ. Масарик пов'язував із програмою гуманної демократії. Критикуючи марксизм, Масарик не визнавав вимоги економічної рівності. Метою реформ вважав прагнення «добитися по можливості більш терпимої нерівності», оскільки закон «може встановити тільки рівноправність, але не рівноцінність» [10, s. 225-226]. Загалом, соціалізм для Масарика був «формою розвитку суспільства, що прямує до більшої свободи, справедливості, вищого життєвого рівня, вищої культури – і також до більшої соціальної відповідальності і взаємної солідарності» [24, s. 448]. До актуальних для встановлення соціальної справедливості реформ Масарик відносив запровадження прогресивного податку і «визнання легального мінімуму існування», наголошував на необхідності ліквідації лихварства, обмеження права успадковувати, знищення безробіття, вдосконалення страхування робітників і, загалом, здійснення соціальної роботи за допомогою різних економічних підприємств, споживчих і виробничих товариствах, профспілок. Важливою частиною розв'язання соціального питання Масарик вважав створення умов для культурного розвитку робітників, писав про реформу звичаїв і поглядів, що сукупно розглядав як передумову загального прогресу суспільства [10, s. 20, 224-226].

Масарик одним із перших вчених у Європі усвідомлював єдність політичного і соціально-економічного звільнення [25, s. 136]. У програмі очолюваної Масариком Чеської народної (прогресивної) партії ставилося завдання досягнення не тільки політичної, але й економічної самостійності Чехії в межах Австро-Угорщини, наголошувалося на важливості підтримки чеського промислового виробництва, зокрема, у боротьбі за світові ринки, банківської справи, торгівлі, розширення інфраструктури, «більш органічного розподілу землі» серед селян, розвитку кооперації, соціальних заходів щодо робітників і селян тощо [22, с. 11; 23, s. 119-120, 123].

На початку Великої війни 1914-1918 рр. Т.Ґ. Масарик дійшов висновку про нездатність Австро-Угорської держави до реформування, розробив програму створення держави чехів і словаків, розмірковуючи над якою, значну увагу приділяв економіці. З професором Вищої технічної школи в Празі Я. Калоушеком Масарик обмірковував питання господарських і фінансових основ майбутньої держави [26, с. 226-227]. 24-25 жовтня 1914 р. на зустрічі з британцем Р. В. Сетон-Ватсоном Масарик визнав значну складність економічних питань в своїй програмі порівняно з політичною стороною. Оскільки під час війни пріоритетним було здобуття незалежності, Масарик обмежився акцентуванням на самодостатності проектованого Чеського королівства (у складі чеських і словацьких земель), декларував лише найважливіші принципи його економічної політики [27, s. 419]. Прикметно, що серед аргументів збереження історичних кордонів чеських земель наводив економічні чинники, згадував про наявність промислових

центрів на німецькомовних територіях Чехії, що забезпечить новій державі самодостатність, а також можливість сплачувати свою частку боргу Австро-Угорщини. Масарик проектував запровадження у державі чехів і словаків податку на власність, що б «завадило утворенню нових боргів на самому початку … «, викуп державою землі в аристократії [11, I, s. 11-27, s. 39-40].

Політик залишив Дунайську монархію і 1915 р. очолив керівний еміграційний визвольний орган – Чеський закордонний комітет (з 1916 р. – Чехословацька національна рада). Програма Масарика, яка базувалася на ідеї політично єдиної «чехословацької нації», найбільш докладно була представлена у праці «Нова Європа. Слов'янська точка зору», яка була написана у 1917-1918 рр. [28, с. 446]. У ній Т.Ґ. Масарик аналізував також економічні основи чехословацького державотворення. Масарик підкреслював, що індустріальна Чехія і аграрна Словаччина взаємодоповнюватимуть одна одну в спільній державі, «вельми добре можуть здійснити цю гармонію між землеробством і промисловістю, ту економічну самодостатність, що багатьма теоретиками вважається передумовою утворення малих самостійних держав» [12, s. 157]. Масарик показав головні складові економічного потенціалу чеських земель. Він зазначив, що Чехія і Моравія становлять 35,5% населення Ціслейтанії, але сплачують 57% податків, виробляють 46% сільськогосподарської продукції, видобувають 83% бурого вугілля та третину залізної руди країни. У чеських землях розташовано 60% металургійних заводів, 93% цукрової промисловості, близько 46% пивоварної промисловості Австрії. Свідченням фінансових успіхів чеських банків у 1895-1914 рр. він назвав збільшення їх капіталу з 48 млн. крон до 336 млн. крон [12, s. 155-157]. Масарик відзначив сільськогосподарський (хліборобство, виноробство, тваринництво) та сировинний потенціал Словаччини (залізна руда, ліси, мідь, золото, олово, ліси), перспективи її індустріалізації [12, s. 156]. Важливим заходом економічної політики майбутньої держави Масарик вважав аграрну реформу, що мала здійснюватися шляхом «викупу і парцелювання землі … « [12, s. 159]. Масарик зауважив, що визнавши свою частку боргу Австро-Угорщини, держава чехів і словаків «буде змушена почати своє управління зі значним фінансовим тягарем» і наголосив на актуальності ефективної фінансової політики [12, s. 159].

Відсутність виходу до моря у держави чехів і словаків Масарик не вважав перешкодою її успішного розвитку і на підтвердження своєї думки наводив приклад Швейцарії [12, с. 158]. Водночас він сподівався на забезпечення мирною конференцією націям, які не мають виходу до моря, екстериторіальних пристаней і вільного транзиту до них [12, s. 185]. У контексті реалізації принципу економічної незалежності держави Масарик висловив свої застереження щодо свободи торгівлі. Політик наголошував на обґрунтованості охорони власної промисловості і торгівлі перед нечесною конкуренцією, що може бути засобом підкорення слабшого. На його думку торгівля між державами «має бути регульована міжнаціональними договорами доцільно і справедливо для всіх націй» [12, s. 185-186].

Прикметно, що у праці «Нова Європа … « Масарик не піднімав питання зміни суспільного ладу, не погоджувався із ототожненням капіталізму з імперіалізмом, що призвів до світової війни [12, s. 99]. Загалом, Т. Ґ. Масарик залишався прибічником капіталістичного ладу, джерелом якого, як і демократії, вважав протестантизм [15, с. 273]. Політик усвідомлював у капіталізмі однобічність, що рано чи пізно закінчиться [14, III, s. 39]. Вдосконалити капіталізм, розв'язати різні соціальні проблеми і втримати соціальний мир, за переконанням політика, були покликані глибокі соціально-економічні реформи [27, s. 418]. Власне, завданням демократії в економіці Масарик вважав розв'язання соціального питання [14, III, s. 176]. «Демократія, із соціального погляду, означає подолання чимраз більшої бідності; республіка, демократія не допускають, щоби окремі особи чи стани використовували своїх співгромадян», зауважував він у розмовах з К. Чапеком [15, с. 276].

На завданнях далекосяжних соціально-економічних реформ акцентував укладений Масариком документ «Проголошення незалежності чехословацької нації тимчасовим чехословацьким урядом» (18 жовтня 1918 р.), що також декларувала відмову від класового законодавства [29, s. 313].

14 листопада 1918 р. Т.Ґ. Масарика обрано першим президентом Чехословацької республіки. На цій посаді він не здійснював безпосереднього керівництва економікою. Економічна політика міжвоєнної ЧСР була результатом співпраці і взаємовпливу органів влади, різних економічних об'єднань. На визначення економічного курсу ЧСР також впливало угрупування «Град», провідною інтегруючою постаттю якого був Т. Ґ. Масарик [27, s. 413]. Як президент ЧСР Т. Ґ. Масарик підписував усі законодавчі акти, впливаючи цим на визначення економічного курсу держави. В умовах перебування прем'єр-міністра ЧСР К. Крамаржа у Парижі як очільника делегації країни на мирній конференції, роль президента у внутрішньополітичному житті стала ще більш вагомою. Конституційний закон від 23 травня 1919 р. розширював повноваження президента, який фактично став головою виконавчої влади [30, s. 66]. Стало

неписаним правилом, що кожен міністр, який готував законопроект, ознайомлював президента із відповідним питанням [31, s. 101]. Важлива роль належала президенту в узгодженні інтересів різних конкуруючих угрупувань у народному господарстві, наприклад, великого промислового і аграрного капіталу, та проведенні центристського курсу економічної політики [27, s. 438-439].

Погляди Масарика на основи соціального і економічного життя в державі чехів і словаків відповідали актуальним суспільним запитам. Більшість партій у ЧСР виступали за активну соціальну політику. Популярними були соціалістичні ідеї. Робітники пов'язували національне визволення із соціалізацією промисловості, селяни – з аграрною реформою [30, s. 54-55]. Підприємницька еліта виступала за посилення економічного суверенітету держави чехів і словаків [32, с. 32-33].

За економічним потенціалом Чехословаччина належала до середньорозвинених індустріальних країн, успадкувала 60% промислового потенціалу Австро-Угорщини [33, s. 31; 34, s. 45]. Але війна 1914-1918 рр. зруйнувала світову економічну систему, суттєво погіршила життєвий рівень населення та принесла інші чималі соціальні проблеми. У ЧСР залишилося 380 тис. вдів і сиріт, 210 тис. інвалідів [34, s. 78]. Цей час Масарик визначив як «неорганічний стан економічної примітивності і нестатку» та накреслив завдання реконструкції народного господарства [13, s. 363]. Президент ЧСР неодноразово наголошував на найважливіших народногосподарських і соціогуманітарних питаннях, відстоюючи стратегію створення держави на справедливих соціальних засадах [35, s. 203]. Зокрема, у першому зверненні до парламенту 22 грудня 1918 р. серед завдань внутрішньої політики Масарик назвав піднесення землеробства, промисловості і торгівлі, декларував необхідність нової залізничної та комунікаційної політики. Також президент підкреслив: «Нові світові відносини, наше об'єднання з Союзниками не буде тільки політичним, але й економічним». Наголошувалося й на тому, що «Світові та наші відносини вимагають докорінних соціальних реформ; демократична рівність виключає будь-яку експлуатацію, класове панування» [14, I, s. 32]. Прикметно, що економічний чинник Масарик вважав важливим і в національних відносинах: «Ми також переконані, що економічна вигода спрямовує наших німецьким співгромадянам до нас … «, висловив бажання «щоб Словаччина мала межі в повному обсязі корисні для свого розквіту. Це саме стосується русинів, які приєднуються до нас» [14, I, s. 29-33]. У наступних виступах Масарик конкретизував свої погляди на економічні завдання нової держави. Зокрема, він висловлювався і про ключову проблему економічної політики Праги – «націоналізацію» господарства ЧСР, яку він розглядав як продовження політичної незалежності [27, s. 16; 14, I, s. 108]. Принципові зміни відносин власності і утвердження у цій сфері чехів і словаків президент розглядав як економічну революцію [11, II, s. 49], «економічне відавстрійщення і демадяризацію» [27, s. 416]. Серед завдань економічної політики держави Т. Ґ. Масарик також називав інтеграцію західних і східних регіонів ЧСР в єдиний господарський комплекс з модернізацією східних територій, поліпшення комунікацій, переорієнтацію залізниць Словаччини та Закарпаття у західному напрямку, на чеські землі, уніфікацію законодавства на всій території держави. Президент звертав увагу на необхідність запровадження нових податків, продуманої ощадливості у всіх сферах управління, заснування державного банку [14, I, s. 144-148, 173-177]. Також Масарик вважав необхідним «підтримувати всілякі технічні винаходи і запроваджувати досягнення прогресу іноземних технологій», забезпечення наукового керівництва працею, раціоналізацію [14, I, s. 146, 202; 34, s. 158].

Розмірковував Т.Ґ. Масарик і над питаннями зовнішньоекономічної діяльності ЧСР. Він розумів, що однією із головних перепон у розвитку промисловості країни є вузькість її внутрішнього ринку. Президент усвідомлював необхідність «організувати вивіз і ввіз», здійснити «організацію і вдосконалення внутрішнього домашнього ринку», «усунення економічної ізоляції, спричиненою війною та її наслідками» [14, I, s. 145]. Сам Масарик вважав актуальним пошук ринків збуту на Сході [14, II, s. 287], підкреслював значення Росії «для економічної рівноваги Європи» [17, s. 232]. Водночас Масарик рішучо виступав проти спроб Антанти втримати економічну єдність країн-наступниць Австро-Угорщини [27, s. 421]. Митну унію чехословацькі політики та економісти вважали несумісною із новоздобутою незалежністю, можливим кроком до відновлення колишньої австро-угорської політичної гегемонії [34, s. 54].

На посаді президента Масарик продовжував використовувати економічні аргументи у реалізації програми чехословацького державотворення. Важливим завданням у цей час було відстоювання економічних інтересів ЧСР на Паризькій мирній конференції. В інтерв'ю нідерландському часопису «De Telegraaf» 26 січня 1919 р. він наголосив на потребі доступу ЧСР до моря. Розв'язання цього питання президент пов'язував з позицією Антанти [14, I, s. 77]. Значну увагу президент приділяв аргументації залишення судетсько-німецьких територій в складі ЧСР. Також, підкреслюючи необхідність включення Тешинської Сілезії до складу ЧСР, Масарик 25 січня 1919 р. звертав увагу Бенеша на чинник німецької меншини, індустрія яких

потребувала вугілля зазначеного регіону [17, s. 65]. На мирній конференції зазначені ідеї Т.Ґ. Масарика відстоював міністр закордонних справ ЧСР Е. Бенеш.

На початку державотворення пріоритетом Чехословаччини було зміцнення суверенітету в сфері народного господарства та соціальна політика. Перші кроки соціальної політики були здійснені ще до повернення Т.Ґ. Масарика у Прагу. Так, 10 грудня 1918 р. було ухвалено закон про державну підтримку безробітних, 19 грудня 1918 р. – закон про 8-годинний робочий день, 20 грудня – закон про заснування Загального пенсійного інституту [30, s. 50, 56]. Повернувшись в Чехословаччину, президент долучився до розв'язання різних соціальних і економічних питань. Зокрема, після його звернення до керівника Американської адміністрації допомоги Г. К. Гувера, між цією організацією і ЧСР 24 лютого 1919 р. було підписано угоду про поставки продовольства [17, s. 53; 36, c. 50].

У забезпеченні економічного суверенітету і заходах щодо соціальної стабілізації президент ЧСР виділяв фінансову і аграрну реформи [14, III, s. 346]. 25 лютого 1919 р. ЧСР розірвала зв'язки з Австро-Угорським емісійним банком. На території ЧСР почалося штемпелювання банкнотів імперських крон, які перебували в обігу, чим забезпечувалося створення чехословацької грошової одиниці [27, s. 422]. На законодавчому рівні створення фінансової системи забезпечував закон від 10 квітня 1919 р. [30, s. 62].

У питанні земельної реформи в ЧСР між соціал-демократами і аграріями у березні 1919 р. виникли серйозні суперечності. Урядова коаліція перебувала на межі розпаду. За сприяння Т.Ґ. Масарика 16 квітня 1919 р. ухвалено компромісний варіант реформи, яка встановила ліміт володінь у 250 га всієї землі [30 , s. 57-58]. Президент, незважаючи на окремі недоліки у здійсненні аграрної реформи, оцінював її позитивно, підкреслював соціальне значення цього заходу [14, III, s. 238]. Масарик вважав земельну реформу справжньою великою економічною і соціальною революцією, завдяки якій було створено приблизно 500 тис. нових власників землі [14, IV, s. 287-288]. Президент наголошував, що аграрна реформа «розвиває дрібну власність і стає проти комунізму» [27, s. 416].

Серед соціальних заходів також варто відзначити ухвалення закону про організацію піклування над жертвами війни (8 травня 1919 р.), страхування робітників у випадку хвороби (15 травня 1919 р.) [20, Ročník 1919, s. 268-269, 365-369]. Загалом, соціальні реформи стали важливим політичним стабілізаційним чинником, який за переконанням Масарика знищив в Чехословаччині зародок більшовизму [31, s. 60-61].

З метою активізації економіки, збільшення зайнятості населення 23 травня 1919 р. ухвалено закони про державну підтримку розбудови шляхів сполучення у Словаччині та будівельного руху [20, Ročník 1919, s. 423-427, 393-394].

В умовах складної суспільно-політичної та економічної ситуації в ЧСР у першій половині 1919 р., Масарик значну увагу приділяв проблематиці соціалізму, під яким розумів велике соціальне і моральне переродження суспільства [25, s. 373]. Аналіз виступів і творів президента ЧСР засвідчує його уявлення про соціалізацію як акт, що стосується ключових галузей економічного життя (залізниць і комунікацій, водоймищ, покладів вугілля [13, s. 362-364]), запроваджує державний контроль над всім суспільним виробництвом, працею і власністю, забезпечує творчу підприємливість [14, I, s. 145, 173-177]. Соціалізація мала бути всебічно вивчена і підготовлена фахівцями, здійснена, за відповідною програмою, поступово у різних галузях, узгоджена договорами з іншими державами [14, III, s. 39; 37, s. 326, 328]. Важливість останньої тези пов'язана з міркуваннями про можливу економічну блокаду господарства в соціалістичній Чехословаччині капіталістичними країнами [37, s. 329]. В уявленнях президента ЧСР соціалізація мала здійснюватися мирним шляхом, за співпраці підприємців і робітників [37, s. 328].

З метою зняття соціальної напруги, проявами якої були різні мітинги, демонстрації, 15-16 червня 1919 р. у ЧСР було проведено вибори до органів місцевого самоврядування, які засвідчили зростання соціалістичних настроїв і змінили політичну рівновагу [38, s. 223]. Наслідки виборів обумовили відставку уряду К. Крамаржа [18, s. 397]. Було створено «червоно-зелену» коаліцію, основою якої була співпраця двох найбільших партій – аграрної та соціал-демократичної партій, які втілювали соціально-реформістську програму і одночасно гарантували державу від соціалістично-революційних ексцесів [39, s. 95]. Прем'єр-міністром Чехословаччини президент призначив соціал-демократа В. Тусара, який обіймав цю посаду в 1919-1920 рр. [38, s. 224]. Співпраця між ним і Масариком стала одним із чинників суспільно-політичної та економічної консолідації молодої держави. Поряд з громадським обговоренням питань соціалізації, продовжилась державна підтримка розвитку економіки. Важливим засобом модернізації та інтеграції регіонів у капіталістичній системі ЧСР стала системна електрифікація, що розгорнулася у Чехословаччині на основі закону від 22 липня 1919 р. [20, Ročník 1919, s. 624-629; 40, s. 87], особливо важлива для східних регіонів країни. 30 січня 1920 р. ухвалено закон про доповнення мережі державних шляхів у Словаччині, 30 березня 1920 р. – закон про

розгортання інвестиційної програми будівництва нових залізниць в усій ЧСР [20, Ročník 1920, s.s. 133, 524-526]. Продовження фінансової стабілізації забезпечували закони від 8 і 14 квітня 1920 р. про податок з майна і з приросту на майно та про національний банк [20, Ročník 1920, s. 703-719, 859-867].

Свої політично-економічні інтереси ЧСР змогла відстояти на Паризькій мирній конференції. Зокрема, у складі Чехословаччини було залишено промислово розвинені судетсько-німецькі території, Тешинську Сілезію, надані пристані в Трієсті, Гамбурзі, Штеттині (нині Щецін) [16, s. 139]. Водночас Прага визнала на мирній конференції заборгованість перед країнами Заходу (17 млрд. крон), яку, зокрема, утворили позички Чехословацької національної ради на утримання легіонерів, частина державного боргу Австро-Угорщини і так званий «внесок за звільнення» [41, s. 91].

У внутрішній політиці ЧСР продовжила курс на примирення соціальних конфліктів. 25 лютого 1920 р. ухвалено закони про заводські ради в гірничій промисловості та про гірничі арбітражні суди [30, s. 83]. Право спілок захищати і покращувати економічні умови і становище робітників і службовців декларувалося в конституції ЧСР 29 лютого 1920 р. Але загалом, основний закон виходив із принципу захисту приватної власності, примусове відчуження якої визначалося можливим лише на підставі закону із відшкодуванням [34, s. 109]. 7 березня 1920 р. у зверненні президента Масарика до парламенту мовилося про радикальні соціальні реформи як про головний державний пріоритет [14, I, s. 231]. Президент наголошував, що соціальна революція вже розпочалася. Але вона буде еволюційною, здійснюватиметься мирними методами, адже «насильство тут створило б лише рабів, а раб ніколи і ніде не працює радісно і успішно. Пролетарій марно змушував би буржуазію до праці, якщо сам цю працю не може контролювати» [14, I, s. 232]. Восени 1920 р. Т.Ґ. Масарик часто наголошував на тривалості процесу переходу від капіталізму до соціалізму [37, s. 334], а у вересні 1920 р. в праці «Радянська Росія і ми» президент, розмірковуючи про практичну програму соціалізації, виступив за «компроміс з капіталізмом» [14, I, s. 333]. 7 листопада 1920 р. Т. Ґ. Масарик обговорив з А. Швеглою питання створення комісії з соціалізації [19, s. 64]. Але після розколу соціал-демократичної робітничої партії і втрати нею позицій найвпливовішої політичної сили, що супроводжувалося невдалим заколотом «лівиці» у грудні 1920 р., з повоєнною стабілізацією і виходом на провідну роль у ЧСР аграрної партії з її пріоритетом розвитку ринкових відносин, питання соціалізації у розумінні усуспільнення засобів виробництва втратило актуальність. Водночас, в державних інтересах окремі елементи соціалізації реалізовувалися. Зокрема, законом від 22 грудня 1920 р. влада перебрала управління приватними залізницями, 98% яких поступово були одержавлені [20, Ročník 1920, s. 1756-1757; 34, s. 170]. Також, за підтримки Т.Ґ. Масарика, який 1 січня 1921 р. підкреслив необхідність «приступити до позитивного соціального законодавства – до соціалізації … « [14, II, s. 12], в ЧСР здійснювалася активна соціальна політика. Згідно закону від 19 липня 1921 р. про підтримку безробітних в ЧСР засновувалася так звана Гентська система страхування [30, s. 148]. Закон від 30 червня 1921 р. регулював питання опіки дітей-сиріт [20, Ročník 1921, s. 1090-1091]. Важливі соціальні реформи забезпечували закони про соціальне забезпечення у випадку хвороби, інвалідності і старості від 30 червня 1924 р. і про оплачувані відпустки робітників від 3 квітня 1925 р. [19, s. 82; 20, Ročník 1925, s. 435-437].

Поступово економіка ЧСР долала наслідки світової війни, чому сприяла кон'юнктура періоду стабілізації світового господарства. Економічне зростання тривало до кінця 1920-х рр. Чехословацька республіка увійшла до першої десятки промислових виробників у Європі [42, с. 259]. Важливим наслідком економічної інтеграції Чехії, Словаччини та Закарпаття стало створення єдиного господарського механізму, що в комплексі призвело до позитивних змін в усіх сферах життя регіонів держави [6, с. 218]. Звичайно, в країні не було розв'язано всіх проблем, частими були соціальні протести, залишалися суттєві відмінності у рівні розвитку регіонів та ін.

Отже, у роки Першої світової війни Т.Ґ. Масарик приділяв значну увагу соціально-економічним основам чехословацької політичної програми. У роки Першої світової війни, борючись за створення життєздатної держави чехів і словаків, Т.Ґ. Масарик враховував взаємопов'язаність процесів політичного, економічного і соціального визволення. Погляди президента на народне господарство і соціальну царину близькі до концепції соціально орієнтованої ринкової економіки. На посаді президента Чехословаччини Т.Ґ. Масарик підтримував соціальні та економічні реформи, які забезпечували подолання наслідків світової війни, посилення економічних позицій чехів і словаків, інтеграцію регіонів в єдиний господарський комплекс, модернізацію Словаччини та Підкарпатської Русі тощо.

Погляди Т.Ґ. Масарика щодо розвитку економіки Чехословаччини потребують подальшого дослідження. Зокрема, йдеться про питання взаємодії президента з представниками економічної еліти країни, його роль у налагодженні зовнішньоекономічних зв'язків ЧСР, погляди на

економічні аспекти політики щодо національних меншин, підтримка лідером держави чехів і словаків науково-технічного прогресу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Федорчак П. Розвиток економіки Чехословаччини між Першою та Другою світовими війнами / П. Федорчак // Перша світова війна. – Чернівці: Рута, 2000. – С. 212 – 218.
2. Гомонай В. В., Бисага Ю. М. Досвід правового регулювання господарської діяльності в Першій Чехословацькій республіці для України / В. В. Гомонай, Ю. М. Бисага – Ужгород: «Поліграфцентр «ЛІРА», 2010. – 144 с.
3. Віднянський С. В. Українські землі у складі Чехословаччини / С. В. Віднянський // Економічна історія України. Історико-економічне дослідження в двох томах. – К.: Ніка-Центр, 2011. – Т. 2. – С. 301-316.
4. Король І. Економічні й соціальна політика уряду Чехословаччини на Закарпатті (1919-1939 рр.) / І. Король // Закарпаття в складі Чехословаччини: проблеми відродження і національного розвитку. – Ужгород: Патент, 1999. – С. 28 – 35.
5. Кравчук О. М. Державне фінансування економіки і культури східних регіонів ЧСР в 1919-1932 роках / О. М. Кравчук // Сторінки історії. Збірник наукових праць. – К., 2006. – Вип. 22. – С. 116-124.;
6. Кравчук О. Економічна інтеграція національних регіонів Чехословаччини у 1918 – 1929 рр. / О. М. Кравчук // Наукові праці Кам'янець-Подільського-національного університету. Іст. науки. – Кам'янець-Подільський, 2009.–Т. 19.–С. 214-224.
7. Нагорняк М. М. Національно-державницька концепція Томаша Масарика: Монографія / М. М. Нагорняк – К.: Логос, 2009. – 368 с.
8. Masaryk T. G. Juvenilie. Studie a stati 1876-1881 / T. G. Masaryk – Praha: Ústav T. G. Masaryka, 1993 – 170 s.
9. Masaryk T. G. Parlamentní pojevy 1891-1893. / T. G. Masaryk – Praha: Masarykův ústav AV ČR, 2001. – 452 s.
10. Masaryk T. G. Otázka sociální. Základy marxismu filosofické a sociologické. / T. G. Masaryk – Praha: Masarykův ústav AV ČR; Ústav T. G. Masaryka, 2000. – Sv. II. – 302 s.
11. Masaryk T. G. Válka a revoluce I / T. G. Masaryk. – Praha: Ústav T. G. Masaryka: Masarykův ústav AV ČR, 2005. 346 s.; Masaryk T. G. Válka a revoluce II / T. G. Masaryk. – Praha: Ústav T.G. Masaryka: Masarykův ústav AV ČR, 2008. – 357 s.
12. Masaryk T. G. Nová Evropa. Stanovisko slovasnské / / T. G. Masaryk – Brno: Doplnek, 1994. – 193 s.
13. Masaryk T. G. Světová revoluce. Za války a ve válce 1914-1918. / T. G. Masaryk – Praha: Masarykův ústav AV ČR, Ústav T.G.Masaryka, o. p. s., 2005. – 640 s.
14. Masaryk T. G. Cesta demokracie I. / T. G. Masaryk – Praha: Ústav T.G.Masaryka, 2003. – 440 s.; Masaryk T. G. Cesta demokracie II. / T. G. Masaryk – Praha: Ústav T. G. Masaryka, 2007. – 574 s.; Masaryk T. G. Cesta demokracie III. / T. G. Masaryk. – Praha: Ústav T.G.Masaryka, 1994. – 420 s.; Masaryk T. G. Cesta demokracie IV. / T. G. Masaryk. – Praha: Ústav T.G.Masaryka, 1997. – 509 s.
15. Чапек К. Бесіди з Томашем Масариком / Карел Чапек; пер. з чесь. Л. Кіцила; післясл. М. Нагорняка. – Л.: Астролябія, 2010. – 464 с.
16. Ludwig E. Duch a čin. Rozmluvy s Masarykem / E. Ludwig – Praha: Masarykův ústav a Archiv AV ČR, v. v. i. Ústav T. G. Masaryka, 2012. – 328 s.
17. Korespondence T. G. Masaryk – Edvard Beneš 1918-1937. Editoři D. Hájkova-V.Quagliatová-R.Vašek. – Praha: Masarykův ústav a Archiv AV ČR, v. v. i., 2013. – 484 s.
18. Korespondence T. G. Masaryk – Karel Kramář. Edice J. Bílek, H. Kokešová, V.Quagliatová, L. Swierczeková. – Praha: Masarykův ústav a Archiv AV ČR, v. v. i., 2005. – 520 s.
19. Korespondence T. G. Masaryk – Antonín Švehla. Editorky E. Broklová-V.Quagliatová. – Praha: Masarykův ústav a Archiv AV ČR, v. v. i., 2012. – 204 s.
20. Zbírka zákonu a nařizeni státu Československého. – Ročník 1919. – 1089 s.; Ročník 1920. – 1763 s.; Ročník 1921. – 2315 s.; Ročník 1925. – 1306 s.
21. Малевич О. М. Томаш Гарриг Масарик / О. М. Малевич // Вопросы истории. – 2004. - №11. – С. 58 – 80.
22. Чиняева Е. В. Программа и общественно-политическая деятельность Т. Г. Масарика и Чешской народной партии (реалистов). 1900-1914 гг.: Автореферат дис. … к. и. н. / Е. В. Чиняева – М., 1990 . – 18 с.
23. Neudorflová M. L. T. G. Masaryk – politický myslitel / M. L. Neudorflová – Praha: Nakladatelství ARSCI, 2011. – 256 s.
24. Hrubý K. Masaryk a Bernstein / K. Hrubý // Sociologický časopis. – 1998. – Č. 4. – S. 437-456.

25. Opat J. Průvodce životem a dílem T. G. Masaryka. Česká otázka včera a dnes / J. Opat – Praha, Ústav T.G.Masaryka, 2003. –536 s.
26. Кравчук О. Діяльність Т. Ґ. Масарика у червні 1914 – січні 1915 рр.: підготовка і початок чехословацької закордонної визвольної акції / О. Кравчук // Військово-науковий вісник. – Випуск 22. – Львів: АСВ, 2014. – С. 219-233.
27. Jančík D., Kubú E. T. G. Masaryk, hospodářstvi a hospodárská politika / D. Jančík, E. Kubú // T. G. Masaryk, idea demokracie a současné evropanství. – Praha, 2001. – Dil. I. – S. 413-450.
28. Кравчук О. «Нова Європа. Слов'янська точка зору» Томаша Масарика як чехословацька політична програма / О. Кравчук // Наукові праці Кам'янець-Подільського-національного університету. Іст. науки. – Кам'янець-Подільський, 2012.–Т. 22. – С. 445-459.
29. Galandauer J. Vznik Československe republiky 1918. Programý, proektý, perspektivý / J. Galandauer – Praha: Svoboda, 1988. – 347 s.
30. Kárník Z. České zemé v éře První republiky (1918-1938). – Díl první. – Vznik, budování a zlata léta republiky (1918–1929) / Z. Kárník – Praha: Libri, 2003. – 576 s.
31. Polák S. T. G. Masaryk: za ideálem a pravdou. Díl 6, (1919-1937) / S. Polák – Praha: Masarykův ústav a Archiv AV ČR, 2012. – 331 s.
32. Кравчук О. М. Національна політика Чехословацької республіки. 1918-1929 рр. / О. М. Кравчук – Вінниця: Едельвейс, 2008. – 248 с.
33. Kvaček R. Ke vzniku Československa / R. Kvaček // Československo 1918-1938. Osudy demokracie ve Střední Evropě. – Praha: Historicky ustav AV ČR, 1999. – Sv. 1. – S. 30-40.
34. Průcha V. a kolektiv Hospodářské a sociální dějiny Československa v letech 1918 – 1992. 1 Díl. Období 1918 – 1945. – Brno: Doplněk, 2004. – 580 s.
35. Nedoma J. TGM jako prezident československého státu / J. Nedoma // Masarykův sborník. VII. T. G. Masaryk a naše současnost (1980). – Praha: Academia 1990. – S. 197 – 217.
36. Зорин А. В. США и решение экономических проблем Чехословакии в 1919 г. / А. В. Зорин // Вестник Вятского государственного гуманитарного университета. – Киров, 2009. – №2 (1). – С. 47-53.
37. Kadlec V. TGM. a ekonomie / V. Kadlec // Masarykův sborník. VII. T. G. Masaryk a naše současnost (1980). – Praha: Academia 1990. – S. 314-344.
38. Soubigou A. Tomaš Garrigue Masaryk / A. Soubigou – Praha: Paseka, 2004. – 456 s.
39. Kárník Z. Ustavení ČSR jako parlamentní demokracie v podmínkách narodněpolitické a sociálněpolitické krize středni Europy (jaro-léto 1920) / Z. Kárník // Československo 1918-1938. Osudy demokracie ve Střední Evropě. – Praha: Historicky ustav AV ČR, 1999. – Sv. 1. – S. 90 – 110.
40. Lacina V. Zlatá léta československého hospodařství (1918-1929) / V. Lacina – Praha: Historiský ústav AVČR, 2000. – 254 s.
41. Zeman Z. Edvard Beneš: politický životopis / Z. Zeman – Praha: Mladá fronta, 2009. – 448 s.
42. Вандич П. Ціна свободи. Історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодення / П. Вандич – К.: Критика, 2004. – 464 с.

Kravchuk O.M. T.G.Masaryk's Views on the Social and Economic Foundations of the Czechoslovak State-building

The article explores T. G. Masaryk's views on the social and economic foundations of the Czechoslovak state-building during the First World War and at the time of the Czechoslovak Republic establishment. The author analyses historical documents and proves that T. G. Masaryk's program of humane democracy considered social and economic factors. He regarded developed economy, social protection of people as important features of a democratic society. T. G. Masaryk's views on the economy and social sphere are similar to the concept of socially oriented market economy. He criticized the capitalist system and argued for the elimination of its shortcomings by means of social and economic reforms.

Keywords: Czechoslovak Republic, T. G. Masaryk, the program of humane democracy, capitalism, social and economic reforms.

Кравчук А.Н. Взгляды Т.Г. Масарика на социально-экономические основы создания чехословацкого государства

В статье рассмотрено взгляды Т. Г. Масарика на социально-экономические основы создания чехословацкого государства во время Первой мировой войны и в период становления Чехословацкой республики. На основе анализа источников показано, что программа гуманной демократии Т. Г. Масарика учитывала социальные и экономические факторы. Развитое народное хозяйство, социальную защищенность человека он считал важными признаками демократического общества. Взгляды Т. Г. Масарика на народное хозяйство и социальную сферу близки к концепции социально ориентированной рыночной

экономики. Критикуя капиталистический строй, он выступал за ликвидацию его недостатков посредством социальных и экономических реформ.

Ключевые слова: Чехословацкая республика, Т. Г. Масарик, программа гуманной демократии, капитализм, социально-экономические реформы.

Статтю подано до редколегії 23.01.2017 р.

УДК 94(498):327.2»19»

Я. В. Попенко

РЕАЛІЗАЦІЯ ІДЕЇ СТВОРЕННЯ «ВЕЛИКОЇ РУМУНІЇ» В ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ БУХАРЕСТУ ВПРОДОВЖ ПЕРШОЇ ЧВЕРТІ ХХ СТ.

У статті аналізується зовнішня політика Румунії впродовж першої чверті ХХ ст. Стратегічна суть діяльності румунського державного проводу у цей період визначалася практичною реалізацією ідеї створення «Великої Румунії». Започаткована у другій половині XIX ст. ідея заснування та розвитку власної держави, вона була фактично досягнута в роки Першої світової війни. У результаті політичного балансування між Центральним блоком та Антантою, Бухаресту, зрештою, вдалося майже вдвічі збільшити територію держави за рахунок земель сусідніх країн. Автором висвітлюються основні причини, зміст, напрямки та наслідки реалізації ідеї «Великої Румунії».

Ключові слова: експансія, анексія, ідеологія, «Велика Румунія», Буковина, Бессарабія, Перша світова війна.

Експансіоністська політика Румунії впродовж перших десятиліть ХХ ст. не була випадковою чи спонтанною. Вона реалізовувалася політичним керівництвом в межах державної ідеї створення «Великої Румунії». Загалом, зовнішня політика країни у переддень і, особливо в роки Першої світової війни, стала показовою з погляду відстоювання власних національних інтересів та завоювання статусу лідера у балканському регіоні. Дослідженню зовнішньополітичної діяльності Румунії в цей час присвячена значна кількість публікацій. Зазначеною проблемою займалися радянські вчені Ф. Нотович [10; 26], В. Виноградов [5; 9] та ін. Серед праць вітчизняних науковців слід відзначити роботи С. Гакмана [13], В. Кройтора [17] та В. Макарчука [28]. Осторонь питання не залишилися і російські історики, зокрема, М. Мельтюхов [22]. Надзвичайно важливим джерелом для дослідження є досить велика мемуарна спадщина діячів того часу, зокрема, С. Сазонова [12], О. Черніна [6], А. Маргіломана [27] та ін.

Мета статті полягає в тому щоб проаналізувати причини, охарактеризувати зміст, основні напрямки та наслідки реалізації ідеї створення «Великої Румунії». Перш ніж говорити про складний процес її втілення, слід зауважити, що сама румунська державна ідеологія зароджувалася та розвивалася у другій половині XIX ст. Загалом, ідея об’єднання румунської нації виникла в Трансільванії і з часом поширилася в Молдавії та Валахії. Саме у Валахії поступово оформилася ідеологія консолідації всіх східно-романських народів. Революція 1848-1849 рр. значно активізувала процес румунського самоусвідомлення та прагнення до створення держави. Отримавши незалежність, румунська еліта оцінила переваги геополітичного розташування держави. Саме Румунія «закривала» шлях Російській імперії для поширення її впливу на Балканах. З іншого боку, війна 1877-1878 рр. та підписаний Сан-Стефанський мир, дали привід для формування ідеї створення «Великої Румунії». Одним із положень якої стало захоплення всієї Бессарабії. Більше того, румунське керівництво поступово впроваджувало твердження, що Бухарест є «вартовим західної цивілізації» у гирлі Дунаю і наполягало на «вибірковості автохтонних румунів» [1, с. 22]. Поступово територіальні претензії поширилися і на всю Добруджу. Водночас питання про Трансільванію практично не піднімалося, оскільки остання перебувала у складі Австро-Угорської імперії. Навпаки, румуни намагалися підтвердити свою лояльність до Відня. Це засвідчив і підписаний між ними договір 1883 р. В 1900 р. між Віднем та Бухарестом була підписана військова конвенція, яка визнавала територіальні претензії Румунії на всю Бессарабію та частину Болгарії (північно-східні міста Силістра, Руссе, Шумен та Варна) [1, с. 23].

Отже, на початок ХХ ст. ідея «Великої Румунії» передбачала включення до складу королівства земель Південної Добруджі, Трансільванії, Буковини та Бессарабії. Саме вони стали головною метою зовнішньополітичної діяльності Бухаресту у першій чверті нового століття. Під час Другої Балканської війни Румунія не залишилася осторонь подій. 14 липня її армія увійшла в Болгарію. Вже 10 серпня був підписаний Бухарестський мир. За ним Румунія отримувала Силістрію та Південну Добруджу [2, с. 439]. У результаті її площа збільшилася до 138 тис. кв. км,

а чисельність до 7 млн 540 тис. чол. [3, с. 122]. Війна, з одного боку, загострила відносини Румунії з Потрійним союзом, з іншого – активізувала взаємини з Антантою. Але головним наслідком війни літа 1913 р. для Бухаресту стала поступова реалізація ідеї територіального розширення кордонів. Зрештою, за підсумками двох війн країна набула статусу «жандарма Балкан» [4, с. 13].

Початок Першої світової війни державний провід королівства сприйняв як реальну можливість продовження політики створення «Великої Румунії». Водночас румунські лідери усвідомлювали, що втілити її в життя вдасться лише завдяки дипломатичному «балансуванню» між Четвертним союзом та Антантою. Так, прем'єр-міністр І. Бретіану на засіданні Коронної ради 21 липня (3 серпня) 1914 р. відзначав: «Війна буде тривалою; почекаємо, як розгорнуться події. Нам випаде нагода сказати своє слово» [5, с. 45]. У свою чергу, король Кароль І наполягав на союзі з Центральним блоком, але було ухвалено рішення все ж не вступати у війну на його боці. Пізніше, у своїх спогадах, міністр іноземних справ Австро-Угорщини О. Чернін відзначив: «Навіть в роки від 1914 до 1916 Румунія ніколи не була дійсно нейтральною. Вона завжди віддавала перевагу нашим ворогам…» [6, с. 107–108]. Паралельно активізувалися і переговори з Антантою. Якщо Англія та Франція наполягали на вступі країни у війну, то Росія скептично оцінювала такий крок. Більше того, російський представник в Румунії С. Покльовський відзначав 19 серпня (1 вересня) 1914 р. у доповіді міністру іноземних справ С. Сазонову: «Окремі місцеві державні діячі вже починають висловлювати побоювання щодо того, що нейтралітет Румунії недостатньо нами оцінюється… У цих осіб та в окремих друкованих засобах висловлюється навіть сподівання, що Росія віддасть Румунії за її нейтралітет частину Бессарабії» [7, с. 379–380].

У підсумку 18 вересня (1 жовтня) між ними була підписана спеціальна конвенція. Документ передбачав, що Росія зобов'язувалася протидіяти будь-якій спробі порушити цілісність Румунії та визнавала за останньою право приєднати населені румунами землі Австро-Угорщини [8, с. 342]. Натомість Бухарест мав зберігати нейтралітет. Але, як засвідчив час, румунські претензії були значно ширшими. Між сторонами, за висловом істориків, переговори «перетворилися в торгівлю за право приєднання до Румунії українських, угорських та сербських земель» [9, с. 117]. У цьому контексті відзначимо, що на початковому етапі війни весь Балканський півострів був об'єктом підвищеної уваги як Антанти, так і Центрального блоку. Першій він потрібен був для того, щоб припинити постачання з Німеччини технічної допомоги Туреччині. Важливе значення мала і комунікація з Росією та ін. Центральним державам контроль над півостровом гарантував безперервний зв'язок із Туреччиною [10, с. 719]. У таких перипетіях інтересів воюючих блоків, Бухарест розпочав політику політичного «балансування» між ними.

1915 рік «підтвердив», що Бухарест обрав найбільш виважену позицію. 18 квітня І. Бретіану надав С. Покльовському вимоги стосовно земель, які мали бути включені до складу королівства. Румуни вимагали приєднання Буковини, угорських земель по р. Тиса та сербських земель у Західному Банаті. Натомість російське зовнішньополітичне відомство щодо цих вимог зайняло категоричну позицію. 20 квітня (3 травня) С. Сазонов відзначив, що вони неприйнятні [7, с. 387]. Більш розважливо розглянути їх змусила поразка російської армії в битві під Горлицею (2–15 травня 1915 р.). У результаті Горлицького прориву були перекреслені всі попередні успіхи царської армії у битвах 1914 р. та в Карпатській операції [11, с. 206]. Навіть більше, виникла загроза вторгнення німців в глиб Росії. Додатково посилився і тиск з боку союзників. Зрештою, С. Сазонов 21 липня направив С. Покльовському телеграму в якій зазначав, що уряд готовий визнати вимоги Бухаресту [1, с. 26] Натомість останній відмовився підписати угоду. С. Сазонов пізніше зазначав з цього приводу: «Від самого початку переговорів у мене склалося враження, що коливання Румунії залежали, головним чином, від невпевненості, на чиєму боці залишиться перемога…» [12].

1916 рік кардинально змінив стан речей на фронті. Навесні розпочався Брусиловський прорив. У такій ситуації, румуни остаточно зробили ставку на Антанту. За висловом І. Бретіану, «тепер або ніколи» [13, с. 71]. У Бухаресті розуміли: або країна вступає у війну та використовує шанс розширити свої кордони, або можливість створити «Велику Румунію» буде втрачена. У свою чергу, вже російське командування «прохолодно» сприйняло ці прагнення Бухаресту. Зокрема, керівник штабу Верховного головнокомандування генерал М. Алексєєв вважав більш доцільним збереження румунами нейтралітету [14, с. 64]. Звісно, його можна звинуватити в упередженості стосовно визначення румунського потенціалу, але схожі міркування наводить і відомий англійський військовий історик Ліддел Гарт. За його визначенням: «Румунська армія лише зовні була організована на європейський зразок, але під цим зовнішнім лоском крилися великі та серйозні недоліки» [15].

Паралельно Англія та Франція активізували свою діяльність, спрямовану на вступ Румунії у війну на їх боці. У підсумку, 4 (17) серпня сторони підписали політичну угоду та військову

конвенцію [16, с. 226–230]. К. Діаманді оцінив ці події наступним чином: «Ми узаконили Велику Румунію, проголосивши війну» [17, с. 190]. Бухарест мав провести мобілізацію своїх збройних сил та оголосити війну Австро-Угорщині не пізніше 15 (28) серпня. Натомість Антанта погоджувалася на перегляд кордонів на її користь. 27 серпня Румунія офіційно вступила у війну. Всупереч оптимістичним прогнозам, бойові дії 1916 р. закінчилася для неї поразкою. Вже в грудні армія та уряд евакуювалися до Молдавії, залишивши Бухарест. Не краще склалася ситуація і в 1917 р. Військам Центрального блоку вдалося зайняти близько 72,5% румунської території. Більше того, наступ 24 липня об'єднаної російсько-румунської армії бажаного результату не приніс. Лише в серпні 1917 р. ситуація на фронті відносно стабілізувалася [18, с. 136].

Лютнева революція в Росії стала для Румунії доволі несподіваною та неочікуваною. Як писав А. Авереску: «Справжня катастрофа для нас: революція в Росії» [9, с. 287–288]. Румунія опинилися на межі катастрофи. 6 листопада міністр внутрішніх справ А. Константінеску (очолював міністерство 11 грудня 1916 – 26 січня 1918 рр. [19, с. 179]) написав: «Ми перебуваємо тут на вулкані. Боюся, що пропадемо всі». Поступово в країні заговорили про необхідність укласти мир з Німеччиною. 24 листопада розпочалися переговори, які закінчилися підписанням перемир'я [20, с. 242]. З суто тактичних міркувань королівський уряд змушений був піти на цей крок. Натомість його стратегічні міркування передбачали продовження співпраці з Антантою. Недаремно румунський посол у Лондоні ще 8 листопада пропонував Англії «послуги» королівської армії у боротьбі із більшовиками. У свою чергу, і Антанта, була зацікавлена якомога довше утримувати на сході німецькі частини. Зокрема, 13 листопада 1917 р. полковник Е. Хауз у щоденнику відзначав: «Прихід до влади більшовиків, якби він привів до сепаратного миру, означав отримання Німеччиною повної свободи перекидання її військ … зі сходу і мав би наслідком встановлення чисельної переваги германців на Західному фронті…» [21, с. 129]. Натомість Румунії була гарантована підтримка її територіальних прагнень [22, с. 26]. Незабаром саме ця дипломатична «преференція» дала їй привід на окупацію Бессарабії – ідея створення «Великої Румунії» перейшла у практичну площину реалізації.

3 січня 1918 р. на засіданні Ради міністрів було прийнято рішення про анексію цих земель. Антанта не забарилася із політичною підтримкою. Хоча при цьому, окреслювалося: «Це – суто військовий захід, який має на меті забезпечення нормального функціонування та постачання російсько-румунського фронту…» [23, с. 159–160]. До речі, берлінський і віденський уряди також були не проти румунського вторгнення [6, с. 279].

Отже, незважаючи на критичну ситуацію в країні, румунський уряд не відмовився від створення «Великої Румунії». Більше того, на всіх міжнародних зустрічах дипломати доводили виключне право Румунії на нові землі. Зважаючи на те, що європейські кордони в недалекому майбутньому мали бути «досконало переглянуті», то їх дії виглядали більш ніж прагматично. Крім того, важливим фактором активізації румунських територіальних прагнень, став крах Російської імперії та прихід до влади більшовиків. Відтепер Румунія розраховувала на завоювання статусу військово-політичного лідера у всьому балканському регіоні. У середині січня 1918 р. румуни представляли «бессарабське питання» як практично вирішене. Зокрема, 25 січня 1918 р. представник Румунії у США К. Ангелеску, звертаючись до Держсекретаря Р. Лансінга відзначав, що його уряд з «погодженням з урядом Молдавської республіки Бессарабії та з генералом Щербачевим, головнокомандуючим російської армії на Румунському фронті, надав румунські війська в розпорядження вказаного уряду» [24, с. 707]. Він також підкреслював, що «цей захід був результатом посилення анархії в Бессарабії» [24, с. 707]. І все ж румунські керманичі не приховували дійсної мети своєї присутності в регіоні. Зокрема, в 1920 р., міністр іноземних справ Т. Іонеску, відзначав: «Це було щось на кшталт вистави ... У цей важкий час ми взяли на себе відповідальність, ми, уряд, вирішили увійти в Бессарабію ... Але ми увійшли туди не для того, щоб зберегти її від спустошень, – це був лише дипломатичний хід..» [25, с. 46].

Водночас румуни усвідомлювали, що за анексію краю доведеться йти на поступки. Балансуючи між двома військово-політичними блоками, вони 24 квітня (7 травня) підписали Бухарестський мирний договір з Німеччиною. За договором Румунія втрачала низку територій та опинялася в економічній залежності від Берліну [26]). Навіть «германофільський» прем'єр-міністр А. Маргіломан визнавав нього грабіжницьким. На що отримав відповідь від німецького дипломата Р. Кюльмана: «Придбання Бессарабії повертає вам в 10 раз більше того, що ви втрачаєте» [27, с. 576]. Натомість нові союзники погоджувалися не виступати проти анексії Бессарабії [28, с. 58]. Навпаки, підкреслювалося, що «в разі необхідності ми допоможемо, навіть військами, щоб ви захопили Бессарабію» [29, с. 153]. Отже, з тактичних міркувань королівство визнавало свою поразку, але стратегічні плани залишилися незмінними. Так, попри факт підписання договору, його текст мали підтримати парламент та король. Якщо з першим зволікань не виникло, то монарх всіляко відтягував час. Навіть тиск на нього успіху не мав. Як

виявилося згодом саме така «позиція» була найбільш виграшною. У вересні 1918 р. Антанта розпочала вирішальний наступ, з війни вийшла Болгарія та Туреччина. Австро-Угорщина опинилася перед фактом революції. У самій Румунії також відбулися зміни.

На початку жовтня були відновлені переговори з Антантою. Наприкінці жовтня «пронімецький» уряд А. Маргіломана пішов у відставку. Новий кабінет очолив К. Коанде, який незабаром заявив: «Ми маємо найбільший інтерес стати до загального миру поруч, у військовому розумінні, з нашими союзниками (Антантою – авт.)» [13, с. 76]. 27 жовтня румуни заявили про денонсацію Бухарестського миру, а 28 жовтня оголосили війну Німеччині.

29 жовтня в силу вступило Комп'єнське перемир'я, що ознаменувало закінчення війни, яке Румунія зустріла союзницею Антанти. Не марнуючи часу та використовуючи нестабільну ситуацію в Україні, румунські війська до 11 листопада зайняли Буковину. 28 листопада в Чернівцях відбувся Генеральний конгрес, на якому було ухвалено про «возз'єднання Буковини з Румунським королівством» [30, с. 138]. 31 грудня документ був затверджений королем. Не зволікаючи, румунський уряд продовжував будувати «Велику Румунію». 1 грудня в м. Альба-Юлія (Трансільванія) відбулися Великі національні збори, делегати яких проголосили приєднання населених румунами угорських земель до королівства.

З початком роботи Паризької мирної конференції румунський політикум не зменшив своєї дипломатичної активності у відстоюванні «прав» на нові землі. Навпаки, на фоні антибільшовицької «риторики» європейських політиків, румунські дипломати наполягали на стратегічному значенні Румунії як «форпосту західної цивілізації». 2 лютого 1919 р., виступаючи на конференції, І. Бретіану акцентував увагу присутніх, що саме Румунія «протистоїть більшовизму, і не лише в обороні власних інтересів, але і в інтересах всієї Європи і навіть, без перебільшення, в інтересах світової цивілізації» [1, с. 30]. Натомість, Бухарест прагнув визнання своїх кордонів та приєднання нових земель. Керівництво Антанти не поспішало визнавати ці прагнення. У Румунії, по-перше, не забули Бухарестського миру 1918 р., по-друге на конференції діяла сильна «проросійська» партія, яка підтримувала «білих» рух. Саме в 1919 р. Збройні сили Півдня Росії під командуванням А. Денікіна здійснили, як показав час, фактично останню спробу у боротьбі проти більшовиків. Їм вдалося зайняти Київ та Одесу і розпочати підготовку наступу на Москву. Паралельно активізувалося і їх представництво в Парижі. 1 липня І. Бретіану на засіданні Верховної ради Антанти черговий раз спробував відстояти «права» Румунії на Бессарабію, але наштовхнувся на жорстку та аргументовану позицію з боку М. Чайковського та В. Маклакова [31, с. 188]. Вони вимагали провести плебісцит в районах окупованих румунами з метою з'ясувати чи прагне населення Бессарабії приєднання до Румунії. Паралельно при уряді А. Денікіна була створена Підготовча комісія з національних питань. Саме вона доводила, що всі претензії Бухаресту на Бессарабію є безпідставні [4, с. 33]. Щодо приналежності Буковини, то вирішення проблеми мало відбутися в результаті поділу регіону за етнографічним принципом між сторонами. Надалі ситуація змінилася, білогвардійці були розбиті, а Бухарест, черговий раз активізував «бессарабське питання». У вересні 1919 р. «прорумунська» бессарабська делегація озвучила на конференції «загальне» ставлення населення краю щодо питання необхідності проведення плебісциту: «Плебісцит не має сенсу в країні, яка завжди була населена у більшості (68-70%) румунами, як це у випадку з Бессарабією» [31, с. 244].

Вже 10 вересня був підписаний Сен-Жерменський договір, який визнав належність етнічних українських земель Північної Буковини Румунії. 27 листопада 1919 р. був підписаний Нейїський договір, за умовами якого за Бухарестом була залишена Добруджа. Згідно Тріанонського договору від 4 червня 1920 р. до складу Румунії увійшла Трансільванія та східна частина Банату. «Бессарабське питання» остаточно було вирішене лише 28 жовтня 1920 р. Саме цього дня Англія, Франція, Італія, Японія та Румунське королівство підписали Угоду про об'єднання Бессарабії з Румунією (Паризький або Бессарабський протокол). Документ визнавав суверенітет Румунії над регіоном і закликав Росію приєднатися до цього рішення. Відзначимо, що згодом Японія відмовилася його ратифікувати.

Таким чином, можемо констатувати, що дипломатична гра румунського політичного керівництва впродовж Першої світової війни дала йому можливість поступово, але неухильно впроваджувати у життя власний проект створення «Великої Румунії». Постійно коливаючись між Центральним блоком та Антантою, румунський провід зміг, зрештою, взяти безпосередню участь у створенні нової карти повоєнної Європи на Паризькій мирній конференції. У результаті приєднань, закріплених Версальською системою міжнародних відносин, територія Румунії збільшилася вдвічі. Бухарестський уряд став вважати себе «охоронцем» західної європейської цивілізації. Зрозуміло, що труднощі проекту «Великої Румунії» не закінчилися за підсумками війни, навпаки країна перетворилася на багатонаціональну державу зі всіма притаманними їй проблемами. Додатково країну оточували сусіди, які мали до неї територіальні претензії, але на початку 1920-х рр. ідея створення «Великої Румунії» була втілена в життя.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Ястребчак В.В. Феномен «Великой Румынии» и румынская дипломатия в годы Первой мировой войны / В.В. Ястребчак // Восточная политика Румынии в прошлом и настоящем (конец XIX – начало XXI вв): междунар. науч. конф, 24–25 марта 2011 г., Тирасполь. – М.: РИСИ, 2011. – 320 с.
2. Anderson F.M. Handbook for the Diplomatic History of Europe, Asia, and Africa 1870–1914 / F.M. Anderson, A.S. Hershey. – Washington: National Board for Historical Service, Government Printing Office, 1918. – 482 p.
3. Шкундин Г.Д. Разделяй и властвуй! Вопрос о сепаратном мире с Болгарией в политике держав Антанты (октябрь 1915 – март 1916) / Г.Д. Шкундин. – М., 2007. – 182 с.
4. Румыния: истоки и современное состояние внешнеполитического позиционирования государства / [Хотькова Е.С., Ермаков С.М., Каширин В.Б. и др.]; под ред. А.А. Куртова. – М.: РИСИ, 2013. – 102 с.
5. Виноградов В.Н. Румыния в годы первой мировой войны / В.Н. Виноградов. – М.: Наука, 1969. – 370 с.
6. Чернин О. В дни мировой войны. Мемуары / О. Чернин. – М. – Петроград, 1923. – 296 с.
7. Лемке М.К. 250 дней в Царской Ставке / [под ред. Л.М. Суриса]: в 2 ч. [Електронний ресурс] / М.К. Лемке. – М.; Берлин, 2015. – Ч. II. – 2015. – 523 с. – Режим доступу: https://books.google.com.ua/ books?id.
8. Международные отношения в эпоху империализма: документы из архивов царского и Временного правительств 1878–1917 гг.: Серия 3: 1914–1917. – М.; Л., 1931–1938. – Т. 6: Ч. 1: 5 августа 1914 г. – 13 января 1915 г. / – 1935. – 481 с.
9. За балканскими фронтами Первой мировой войны / [отв. ред. В.Н. Виноградов]. – М.: Индрик, 2002. – 504 с. + 8 ил.
10. Нотович Ф.И. Дипломатическая борьба в годы первой мировой войны / Ф.И. Нотович. – Т. 1: Потеря союзниками Балканского полуострова. – М.; Л.: Изд-во Академии Наук СССР, 1947. – 748 с.
11. Шунков В.Н. Полная энциклопедия. Русская Армия в Первой мировой войне (1914–1918) / Шунков В.Н., Мерников А.Г., Спектор А.А. – М.: АСТ, 2014. – 240 с.: ил. – (Военная энциклопедия).
12. Сазонов С.Д. Воспоминания [Електронний ресурс] / С.Д. Сазонов. – Минск: Харвест, 2002. – 368 с. – (Воспоминания. Мемуары). – Режим доступу: http://militera.lib.ru/ memo/ russian/sazonov_sd/index.html.
13. Гакман С.М. Сепаратний мирний договір Румунії з країнами Четвертного Союзу: мотиви, рішення, наслідки / С.М. Гакман // Історична панорама: Збірник статей ЧНУ. – 2004. – Вип. II. – С. 68–79.
14. Цветков В.Ж. Генерал Алексеев / В.Ж. Цветков. – М.: Вече, 2014. – 544 с.
15. Лиддел Гарт Б.Г. 1914. Правда о Первой Мировой [Електронний ресурс] / Генри Бэзил Лиддел Гарт. – М.: Яуза, 2009. – 480 с. – Режим доступу: http://rutracker.org/ forum/viewtopic.php?t=2922526
16. Царская Россия в мировой войне. – Л.: Госиздат, 1925. – Т. 1. – 301 с.
17. Кройтор В. Дипломатичні колізії вступу Румунії в Першу світову війну / В. Кройтор // Галичина. – 2011. – Ч. 18–19. – С. 185–191.
18. Зайончковский А. Мировая война 1914-1918 гг.: в 3 т. / А. Зайончковский. – М., 1938–1939. – Т. 2: Кампании 1916-1918 гг. – 1938. – 288 с.
19. Gheorghe C. Miniştrii de interne (1862–2007). Mică enciclopedie / C. Gheorghe, M. Şerbu. – Bucureşti, 2007. – 390 p.
20. Большевики Молдавии и Румынского фронта в борьбе за власть Советов (март 1917 г. – январь 1918 г.). Документы и материалы. – Кишинёв: Картя Молдовеняскэ, 1967. – 450 с.
21. Архив полковника Хауза. Избранное: в 2 т. / [предисл. А.И. Уткина]. – М.: АСТ, 2004. – Т. 2. – 744, [8] с.: ил. – (Историческая библиотека).
22. Мельтюхов М.И. Бессарабский вопрос между мировыми войнами 1917-1940 / М.И. Мельтюхов. – М.: Вече, 2010. – 464 с.: ил.
23. Vopicka Ch. Secrets of the Balkans. Seven years of a diplomatist's life in the storm Centre of Europe. United States envoy extraordinary and minister plenipotentiary to Roumania, Serbia and Bulgaria, 1913–1920 / Ch. Vopicka. – Chicago: RAND MCNALLY & COMPANY, 1921. – 330 p.
24. Papers relating to the Foreign Relations of the United States. 1918. Russia (in three volumes). Volume II. – Washington, 1932. – 887 p.
25. Лунгу В.Н. Политика террора и грабежа в Бессарабии 1918–1920 гг. / В.Н. Лунгу. – Кишинев: Из-во «Картя Молдовеняскэ», 1979. – 216 с.
26. Нотович Ф.И. Бухарестский мир 1918 г. / Ф.И. Нотович. – М., 1959. – 258 с.

27. Marghiloman A. Note Politice 1897-1924 / A. Marghiloman. – Vol. III / 1917-1918. Bucureşti: Editura Institutului de Arte Grafice «EMINESCU», 1927. – 576 p.
28. Макарчук В. Восточные границы межвоенной Румынии (1918–1940 гг.): аспекты международного права / В. Макарчук, Н. Рудый // Русин. – 2012. – №2 (28). – С. 55–66.
29. Березняков Н.В. Борьба трудящихся Бессарабии против интервентов в 1917–1920 гг. / Н.В. Березняков. – Кишинев, 1957. – 317 с.
30. Виднянский С.В. Процессы национального самоопределения на Буковине в 1918 г., её включение в состав Румынского королевства и румынизация автохтонного украинского населения края / С.В. Виднянский // Alipirea Basarabiei la Rusia în contextul relaţiilor multiseculare moldo-ruso-ucrainene. – Chişinău, 2012. – С. 136–140.
31. Бессарабия на перекрестке Европейской дипломатии: Документы и материалы / [сост. В.Н. Виноградов и др.]. – М.: Индрик, 1996. – 380 с.

Popenko Ya. V. Realization of the «Greater Romania» Idea in the Foreign Policy Activities of Bucharest in the First Quarter of the XX century

The article analyzes the foreign policy of Romania in the first quarter of the XX century. The strategic gist of the activities of the Romanian government leaders during this period was determined by the necessity of practical implementation of the «Great Romania» idea. Formed in the second half of the XIX century, the idea of creation and development of the statehood was actually achieved in the years of the First World War. As the result of political balancing between the Central Unit and the Entente, Bucharest managed to double the territory of their own country at the expense of the lands of the neighboring countries. The main reasons, the content, the direction and the consequences of the implementation of the idea of «Greater Romania» are described by the author.

Key words: expansion, annexation, ideology, «Greater Romania», Bukovina, Bessarabia, and the First World War.

Попенко Я. В. Реализация идеи создания «Великой Румынии» во внешнеполитической деятельности Бухареста в первой четверти XX в.

В статье анализируется внешняя политика Румынии в первой четверти XX в. Стратегическая суть деятельности румынских государственных лидеров в этот период определялась необходимостью практической реализации идеи создания «Великой Румынии». Сформированная во второй половине XIX в. идея создания и развития собственной государственности, она была фактически достигнута в годы Первой мировой войны. В результате политического балансирования между Центральным блоком и Антантой, Бухаресту удалось почти вдвое увеличить территорию собственной страны за счет земель соседних государств. Автором освещаются основные причины, содержание, направления и последствия реализации идеи «Великой Румынии».

Ключевые слова: экспансия, аннексия, идеология, «Великая Румыния», Буковина, Бессарабия, Первая мировая война.

Статтю подано до редколегії 27.01.2017 р.

УДК 94(477)»1924-1940»

О. В. Садовнік

МОЛДАВСЬКА АВТОНОМНА РАДЯНСЬКА СОЦІАЛІСТИЧНА РЕСПУБЛІКА У СКЛАДІ УРСР 1924-1940 РР.: ДО ПИТАННЯ ПРО ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ ПРИДНІСТРОВСЬКОГО КОНФЛІКТУ 1989 – 1992 РР.

У статті досліджуються актуальні проблеми утворення, розвитку, а також ліквідації Молдавської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки у контексті сучасної проблеми Придністров'я. Зроблено висновок про те, що історичні корені сучасної Придністровської проблеми сягають 20 - 40-х рр. XX ст., саме територіальні зміни без урахування етнічного складу населення заклали передумови Придністровської проблеми, яка і сьогодні залишається далекою до вирішення.

Ключові слова: МАРСР, УРСР, історіографія, адміністративні зміни, Придністровська проблема, МРСР.

Українсько-молдавське порубіжжя є надзвичайно цікавим та мало вивченим історико-етнографічним регіоном. На лівобережжі Дністра із давніх часів проживали представники двох сусідніх народів – українського та молдавського, що доповнювали та збагачували один одного.

На початку 90-х рр. XX ст. коли на території СРСР розпочався процес виникнення незалежних держав, на лівобережжі Дністра виникла Придністровська Молдавська Республіка. Особливе місце в історії Придністров'я займає Молдавська Автономна Радянська Соціалістична Республіка, що існувала у складі УРСР із 1924 до 1940 року. Її утворення призвело до значних змін адміністративно-територіального устрою в регіоні та заклало передумови сучасної проблеми Придністров'я.

Основним завданням статті є дослідження особливостей соціально-економічного, політичного та етнокультурного розвитку Молдавської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки як однієї з основних передумов виникнення конфлікту в Придністров'ї у 1989 – 1992 рр.

Питання пов'язані із утворенням МАРСР в різних аспектах досліджували радянські вчені. Зокрема, у праці С. Афтенюка [1] характеризуються політичні передумови утворення Автономної Республіки. Процес утворення Молдавської АРСР досліджувався у монографії Б. Віленського [2]. Із істориків Молдови відмітимо монографію А. Репіди [3], в якій досліджуються історичні передумови утворення Республіки. Після розпаду СРСР та утворення на його території незалежних держав виникли передумови для об'єктивного дослідження історії Молдавської Автономної Республіки. Одним із перших таку спробу здійснив В.Боєчко [4]. Окремі аспекти історії МАРСР вивчають історики самопроголошеної Придністровської Молдавської Республіки [5]. Однак багато проблем розглядаються ними тенденційно, це стосується, зокрема, місця і ролі молдавського населення Придністров'я в утворенні Автономної Республіки.

Більшовицький переворот у жовтні 1917 р. та окупація Бессарабії Румунією підняли значення Придністров'я на Балканському геополітичному напрямку. У роки громадянської війни запеклу боротьбу за ці території вела українська Центральна Рада, бессарабський «Сфатул церій» (Крайова Рада), а також війська білогвардійців та більшовиків. Після проголошення в Кишиневі 2 грудня 1917 р. Молдавської демократичної республіки її керівництво на чолі з «Сфатул церій» робило активні спроби приєднати до неї і Придністров'я. 17 грудня 1917 р. у Тирасполі відкрився Конгрес молдаван України, у його роботі взяли участь близько 100 делегатів від Придністров'я, Одещини та Буковини. Делегація що прибула на Конгрес з Кишинева на чолі з віце-головою «Сфатул церій» П. Халіппою прагнула надати йому націоналістичного забарвлення. У вітальній промові П.Халіппи відверто звучали антиукраїнські настрої: «Наш народ – народ борців та завойовників. Ви йдете попереду свого народу на Схід, щоб захопити землі і підкорити народи. Будьте обережні, на вашому шляху народ з яким вам необхідно боротися. Українці жадібні до землі, але ми є господарями цієї землі понад 400 років» [5,с.71]. Однак такі заяви не знайшли підтримки у придністровських молдаван.

Після остаточної перемоги більшовицької влади на Півдні України, у відповідності до постанови Всеукраїнського Ревкому від 28 січня 1920 р. Тираспольський повіт було включено до новоствореної Одеської губернії, а у березні 1920 р. до її складу передано і Балтський повіт. На початку березня 1923 р. у зв'язку із ліквідацією повітів і волостей та утворення округ і районів, лівобережні райони Придністров'я входили до складу Одеської та Балтської округ Одеської губернії і Тульчинської округи Подільської губернії [6,с.69].

Рішення про утворення МАРСР було прийнято на III сесії Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету восьмого скликання 12 жовтня 1924 р. в Харкові – тодішній столиці України. Молдавську делегацію на сесії очолювали Г. Старий та П. Кіор-Янакі. Із доповіддю на сесії виступив голова Раднаркому Української РСР В. Чубар. Він з більшовицькою прямотою заявив, що керівництво України, враховуючи тимчасову окупацію Бессарабії, вирішило включити до складу Автономної Республіки населені пункти та адміністративні райони в яких молдавське населення не складає більшості. На завершення В. Чубар висловив надію: «Обрана форма державності буде сприяти розвитку соціалістичної Молдавії і мати велике значення для трудящих Бессарабії в їх боротьбі за возз'єднання з радянською батьківщиною» [7, с. 90].

Сесія ВУЦВК прийняла постанову про утворення Молдавської Автономної Республіки та визначила її кордон. З північного-заходу він проходив по межі населених пунктів Грушка та Окниця Велико-Кісницького району Тульчинської округи Подільської губернії. З заходу та південного-заходу по державному кордону СРСР [8,с.106]. Пізніше лінія адміністративного поділу між Одеською і Подільською губерніями УРСР та МАРСР кілька разів уточнювалась і остаточно була встановлена лише у травні 1926 р.

До складу Молдавської Автономної Республіки увійшла також частина районів Балтської та Одеської округ Одеської губернії та декілька населених пунктів Тульчинської округи Подільської губернії. Від Балтської округи до МАРСР відійшли Балтський, Олексіївський та Крутянський райони, а також три населених пункти Валегуцулівського району, від Одеської округи – Дубосарський, Григоріопольський, Тираспольський та Слободзейський райони, від Тульчинської округи – Кам'янський район. На початку свого існування територія республіки була поділена на 12 районів: Балтський, Олексіївський, Бирзульський, Рибницький, Ставровський,

Ананьївський, Крутянський, Кам'янський, Дубосарський, Григоріопольський, Тираспольський та Слободзейський. Загальна площа республіки склала 8,1 тис. км2 [3,с.114].

На заході та південному-заході кордон Автономної Республіки, як зазначалося вище, співпадав з лінією державного кордону СРСР. Це означало, що до складу Молдавської АРСР де-юре включалась і територія Бессарабії, яка перебувала у складі Румунії.

Розподіл матеріальних цінностей між Автономною Республікою з одного боку, Одеською та Подільською губерніями з іншого, відбувався на засіданнях спеціально створених паритетних комісій. На території, що увійшла до складу Республіки, було збережено структуру міських, районних та сільських адміністративних одиниць, установ та організацій, що перейшли у підпорядкування Ревкому МАРСР з усім обслуговуючим персоналом та майном [9,с.16-17].

Досліджуючи історичні корені проблеми Придністров'я не можна залишити поза увагою чисельність та національний склад населення регіону. В офіційних документах організатори утворення республіки шляхом фальсифікацій завищили долю молдавського населення. Голова Раднаркому УРСР В. Чубар, виступаючи на сесії ВУЦВК про необхідність утворення Автономної Республіки, вказав, що молдавани складають 58% населення Придністров'я [7, с. 48]. Через рік після утворення Автономної Республіки, голова її Ревкому Г. Старий, опираючись на матеріали спеціальної комісії, дав таку характеристику національного складу населення МАРСР: українці – 38,8%, молдавани – 32,1%, росіяни – 11,7%, євреї – 11,3%, представники інших національностей – 6,1% [5,с.95]. Однак, найточніші данні, що реально відображали національний склад Автономної Республіки, були отримані за наслідками перепису населення 1926 р. Загальна чисельність її населення склала 572,5 тис. осіб, із них українців – 277,5 тис. (48,5%), молдаван – 172,4 тис.(30,1%), росіян – 48,9 тис.(8,5%), євреїв – 48,6 тис. (8,5%), представників інших національностей – 24,9 тис. (4,4%). Молдавани складали більшість лише у трьох районах республіки із 12, а саме: Дубосарському – 67%, Слободзейському – 64,7% та Григоріопольському – 45,7% [10,с.19-20].

Відразу після утворення Автономної Республіки виникли проблеми пов'язані із неможливістю розміщення у Тирасполі органів влади та управління через відсутність необхідних приміщень та надзвичайно складну ситуацію, що склалася на кордоні СРСР і Румунії по р. Дністер. Тому 26 листопада 1924 р. керівництво УРСР прийняло рішення про розформування Балтської округи Одеської губернії та включення Балтського району з м. Балта до складу МАРСР. Місто було столицею Автономної Республіки з 1924 по 1929 рік. При цьому, варто зауважити, що доля молдавського населення у Балтському районі складала лише 2,5%, а у м. Балті - 1,6% [10,с.134]. У 1929 р. столиця Молдавської АРСР була перенесена до Тирасполя. Цьому сприяла нормалізація відносин між СРСР та Румунією і взаємне визнання кордонів.

Великі адміністративні зміни відбулися у Придністров'ї влітку 1940 р., коли МАРСР була ліквідована, а її частина приєднана до створеної Молдавської Радянської Соціалістичної Республіки. У серпні 1940 р., у зв'язку із звільненням Бессарабії від румунської окупації та возз'єднанням її з СРСР, Молдавська АРСР припинила своє існування. Ще раніше,10 липня 1940 р. ЦК ВКП(б) і РНК СРСР прийняли постанову «Про утворення союзної МРСР», 20 липня Політбюро ЦК ВКП(б) остаточно вирішило питання адміністративно-територіального розмежування між УРСР та МРСР. У відповідності з цим рішенням 2 серпня 1940 р. VII сесія Верховної Ради СРСР прийняла закон «Про утворення союзної Молдавської Радянської Соціалістичної Республіки» [11, с. 162-163].

До складу нового державного утворення із столицею у м. Кишиневі увійшли шість повітів колишньої Бессарабії – Бєльцький, Бендерський, Кагульський, Кишинівський, Оргеєвський та Сорокський, і шість районів колишньої МАРСР – Григоріопольський, Дубосарський, Кам'янський, Рибницький, Слободзейський та Тираспольський площею 3,9 тис. км2, де проживали 310,7 тис. мешканців, що складало 45,9% території та 51,9% населення Автономної Республіки. Інші вісім районів – Ананьївський, Балтський, Валегуцулівський, Кодимський, Котовський, Красно-Окнінський, Пісчанський, та Черканівський були передані до складу Одеської області [12, с. 11-12].

Приєднання частини Придністров'я до Бессарабії у 1940 р. було прикладом більшовицької революційної творчості і знаходилось у протиріччі з існуючим законодавством СРСР та УРСР. Вищі органи державної влади Союзу РСР, УРСР та МАРСР не прийняли всіх необхідних правових актів. Питання про кордони нової республіки вирішувалося командно-адміністративними методами. Остаточно питання кордонів було вирішено указом Президії Верховної Ради СРСР «Про встановлення кордонів між Українською та Молдавською РСР», який був підписаний М. Калініним 4 листопада 1940 р. У ньому є посилання на відповідне рішення Президії Верховної Ради МРСР, однак цей орган було обрано значно пізніше – 8 лютого 1941 р. на першій сесії Верховної Ради МРСР [8,с.118]. Об'єднання частини Придністров'я з Бессарабією в єдину республіку переслідувало ціль швидкими більшовицькими темпами

довести Бессарабію до радянських стандартів, провівши індустріалізацію, колективізацію та культурну революцію. Це призвело до того що УРСР фактично втратила частину своєї території.

У період радянсько-німецької війни 1941-1945 рр. фашистські окупанти знову повернули р. Дністер прикордонні функції. На території між Прутом і Дністром було створено губернаторство «Бессарабія», а на схід від Дністра – губернаторство «Трансністрія», адміністративним центром якого стала Одеса, перейменована румунами в м. Антонеску. Визволення Придністров'я Червоною Армією у квітні 1944 р. призвело до відновлення МРСР у кордонах 1940 р.

МРСР як союзна держава проіснувала більше ніж пів століття. У червні 1990 р. парламент Молдови відмінив Закон від 2 серпня 1940 р. по якому ця республіка була утворена. Крім того керівництво Молдови різко змінило геополітичну орієнтацію із слов'янського напрямку в бік Румунії. Вихід Молдови із складу СРСР і оголошення нею акту 2 серпня 1940 р. незаконним, поставили народ Придністров'я перед вибором: відновити свою автономію у складі України, увійти до складу незалежної Молдови, що прагне до об'єднання з Румунією, або створити свою незалежну державу. У такій ситуації 2 вересня 1990 р. на Другому надзвичайному з'їзді рад Придністров'я було прийнято декларацію про державний суверенітет [5, с. 219]. Так виникла самопроголошена та ніким офіційно не визнана Придністровська Молдавська Республіка.

Таким чином, сучасна проблема Придністров'я має глибокі історичні корені які сягають 20 - 40-х рр. XX ст., коли більшовицьке керівництво СРСР та УРСР, бажаючи повернути до свого складу Бессарабію, створило на українських землях молдавське національно-територіальне об'єднання. Головною особливістю Молдавської Автономної Республіки було те, що молдавани ніколи не складали більшість її населення, а рух за національне самовизначення молдаван Придністров'я так і не виник. Територію Автономної Республіки було збільшено за рахунок районів населених переважно українцями. Територіальні зміни без урахування етнічного складу населення заклали передумови Придністровської проблеми, яка і сьогодні залишається далекою до вирішення.

У перспективі подальших досліджень обраної нами проблеми актуальним видається вивчення соціально-економічного, політичного та культурного розвитку Придністровського регіону у складі Молдавської Радянської Соціалістичної Республіки у 1940 – 1990 рр. як ще однієї важливої історичної передумови Придністровського конфлікту.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Афтенюк С.Л. Ленинская национальная политика и образование советской государственности молдавского народа. – Кишинев,1971.
2. Виленский Б.В. Образование Молдавской Советской Социалисической Республики. – К.,1951.
3. Репида А. Образование Молдавской АССР. – Кишинев, 1974.
4. Боєчко В.Д. Утворення Молдавської Автономної Соціалістичної Радянської Республіки і «Бессарабське питання» // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Збірник наукових праць. – К.,1994. Вип.3.
5. История Приднестровской Молдавской Республики. В 2-х т. – Тирасполь, 1996. – Т. 1.
6. Иванова З.М. Левобережные районы Молдавии в 1918-1924 гг. Исторический очерк. – Кишинев,1978.
7. III сесія Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету VIII скликання 8 – 12 жовтня 1924 року. – Харків, 1924.
8. Начало большого пути. Сборник документов и материалов к 40-летию образования Молдавской ССР и создания Коммунистической партии Молдавии. – Кишинев, 1964.
9. Центральний державний архів громадських об'єднань України(далі ЦДАГО України), ф.29, оп.1, спр.1090.
10. Всесоюзная перепись населения 1926 года. УССР. Итоги по республике. – М., 1930. – Т.6.
11. Лазарев А.М. Воссоединение молдавского народа в единое советское государство. – Кишинев, 1965.
12. ЦДАГО України, ф.29, оп.1, спр.1184.

Sadovnik O. V. Moldavian Autonomous Soviet Socialist Republic as a Part of the UkrSSR in 1924-1940: to the Question of Historical Background of the Transnistrian Conflict in 1989 - 1992

The paper studies important problems of formation, development and liquidation of the Moldavian Autonomous Soviet Socialist Republic in the context of the current problem of Transnistria. It concludes that the historical roots of modern Transnistrian problem reach 1920 - 40-ies. Territorial changes without considering the ethnic composition of the population preconditioned the Transnistrian problem, which still remains far from being resolved.

Keywords: MARSR, UkrSSR, historiography, administrative changes, Transnistrian problem, MSSR.

Садовник А. В. Молдавская Автономная Советская Социалистическая Республика в составе УССР 1924-1940 гг.: к вопросу об исторических предпосылках возникновения Приднестровского конфликта 1989 - 1992 гг.

В статье исследуются актуальные проблемы образования, развития, а также ликвидации Молдавской Автономной Советской Социалистической Республики в контексте современной проблемы Приднестровья. Сделан вывод о том, что исторические корни современной Приднестровской проблемы достигают 20 - 40-х гг. XX в. Именно территориальные изменения без учета этнического состава населения заложили предпосылки Приднестровской проблемы, которая и сегодня остается далекой к решению.

Ключевые слова: МАССР, УССР, историография, административные изменения, Приднестровская проблема, МССР.

Статтю подано до редколегії 19.01.2017 р.

УДК 94: [329.361: 272](47+57)»192»

Р. І. Андрущак

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ РАДЯНСЬКОЇ АНТИКАТОЛИЦЬКОЇ ПОЛІТИКИ 20-Х РР. XX СТ.

У даній статті автор досліджує витоки радянської релігійної політики 20-х рр. XX ст. щодо Римо-католицької церкви. Обґрунтовано більшовицьку ідеологічну вмотивованість у боротьбі з Римо-католицизмом та релігією загалом. Проаналізовано праці одного з головних теоретиків марксистського атеїзму, що був ідеологом більшовицької антирелігійної політики.

Ключові слова: радянська влада, Римо-католицька церква, антирелігійна політика, антирелігійна пропаганда, ідеологія, атеїзм, державно-церковні відносини.

У 20-х рр. XX ст. радянська влада активно впроваджувала ідею розбудови атеїстичної держави, в якій місця релігії те церкві не було. У цей час духовне життя віруючих українців зазнало чималих збитків, пов'язаних з насильним впровадженням у свідомість людей войовничого атеїзму. Окреме місце в більшовицькій антирелігійній політиці 1920-х рр. відводилося саме Римо-католицькій церкві, яка вважалася головною перепоною в успішному проведенні владою радянізації польського населення, що в більшості проживало на території Правобережної України.

Метою означеного дослідження є вивчення витоків більшовицької ідеологічної вмотивованості в боротьбі з Римо-католицизмом в 1920-х рр.

З моменту встановлення більшовицької влади, яка з самого початку рішуче була налаштована вести свою подальшу політику в антирелігійному дусі, розпочався період жорстоких гонінь щодо Римо-католицької церкви. На розвиток радянської релігійної політики мали влив кілька вагомих факторів. З одного боку це була ідеологічна конфронтація між марксизмом та релігією, а з іншого – історичне минуле більшовицької партії, що зробили взаємовідносини між релігією та державою вкрай напруженими. Спочатку, після революції основою релігійної політики більшовиків став принцип «ізоляції релігії та церкви». Проте після прийняття політики НЕПу в 1921 р., влада сконцентрувала свою увагу на «внутрішніх ворогах», тобто на Римо-католицькій церкві, сформувавши в умовах «релігійного НЕПу» 1920-х рр. ефективніший принцип радянської релігійної політики – «розділяй і володарюй». Власне, формування радянської моделі державно-церковних відносин передбачало досягнення основної мети – подолання релігії та релігійного світогляду [1, с. 112]. Існування ж римо-католицького та інших віросповідань не вписувалось в ідеологічну модель комуністичної партії, яка виключала можливість існування світоглядного плюралізму, зокрема, релігії: «Комуністичний лад зможе тільки тоді зацарювати, коли релігія буде остаточно витіснена з розуму пролетаріату» [2, арк. 4].

Римо-католицька церква відігравала важливу роль в Західній Європі, що стало причиною формування наступної моделі її ідеологічного сприйняття: «Католицизм – найреакційніша релігія серед християнських течій, оскільки вона, маючи свої центри закордоном, є зброєю в руках наших ворогів, а її церковники є найкращими фахівцями з оброблення людських душ» [3, арк. 37]. Ворожий характер католицизму радянська влада пояснювала його активним поширенням на народні маси [4, арк. 9]. Більшовики боялися цієї конфесії через «можливість окатоличення Росії і України», розглядаючи її як духовного «поводиря» віруючих, що прагнув

розгромити «антихриста», тобто СРСР [5, арк. 30]. Радянська влада навіть сформувала ідею про «війну», яку Римо-католицька церква вела з більшовизмом [6, арк. 21].

Більшовизм без сумніву був антирелігійним явищем, який мав стати релігійною альтернативою – «зворотньою релігією», або «лжерелігією» [7, с. 3]. Як своєрідне віровчення більшовизм не був толерантним до інших думок, намагався бути розчиненим у всіх сферах життя суспільства, охоплюючи своїм ідеологічним впливом якомога більшу кількість населення для створення «нової моральності» та «нової людини» - «homosovieticus» [8, с. 27]. Він, дійсно, претендував бути новою релігією, в якій головним ідеологом мав бути «вождь», тобто В. Ленін, а святими – його соратники та інші теоретики марксизму. Свою боротьбу більшовизм спрямовував проти християнства – основного ідеологічного ворога, що заважав будівництву нового соціалістичного, а згодом комуністичного суспільного режиму – «раю на землі». Послідовна ідейна безрелігійність та світоглядний атеїзм стали невід'ємною складовою більшовизму у відношенні до релігійних поглядів та переконань.

Сам атеїзм для радянської влади був не просто запереченням Бога, але й всього «надприродного», зокрема, релігії. Завдання атеїзму полягали в критиці релігії та витіснені її з людської свідомості для формування на погляд радянської влади «правильного світогляду». Більшовики вважали, що атеїзм був потрібен доти, допоки існувала релігія та її послідовники. Зі зникненням релігії потреба у ньому мала відпасти [9, с. 9]. Марксистський атеїзм був своєрідною системою поглядів на світ, які б мали протистояти поглядам релігійним. Це був «войовничий атеїзм», що прагнув шляхом перевлаштування життя людей створити суспільство, в якому існування релігії, зокрема, Римо-католицизму, було б неможливим.

Як наслідок «старого буржуазно-поміщичого ладу» [10, арк. 44], релігія та церква вважалася знаряддям ідеологічного тиску та опорою експлуататорських класів, тобто «ідеологів» різних релігійних організацій [2, арк. 4]. Релігію більшовики постійно порівнювали з наркотиком, який затуманював людську свідомість [11, с.18]. Її витіснення було не менш пріоритетним завданням ніж ліквідація неписемності, оскільки сповідування релігії віруючим вважалося ознакою їх відсталості та безкультурності [12, арк. 13]. Більше того, в своїх інструкціях радянська влада прирівнювала боротьбу з релігією до боротьби з алкоголізмом за так званий «новий тверезий побут» [13, арк. 140]. Більшовизм розглядав релігію як культурний спадок минулого, який за жодних обставин не можна було включити в соціалістичну культуру. Звідси робився висновок про те, що релігія і комунізм – явища несумісні, а тому при вихованні комуністів керуватися будь-якими релігійними уявленнями заборонялось [14, с. 23].

Така ідеологічна вмотивованість пояснювалася чітко сформованою антирелігійною доктриною, яка протягом тривалого часу розроблялася провідними теоретиками марксистського атеїзму. Атеїстична спрямованість була властива працям К. Маркса та Ф. Енгельса, які виступали за повну ліквідацію релігії. У своїх творах К. Маркс висловив негативне відношення до релігії як антинаукової та реакційної ідеології. Релігію, як явище, що «неминуче вимирає», критикував в своїх творах й Ф. Енгельс. Їхні атеїстичні погляди лягли в основу релігійного вчення В. Леніна, який не приховував неприязного ставлення до релігійних постулатів. Саме ним було розроблено антирелігійне марксистське вчення про відношення держави до релігії, церкви та віруючих.

У «дореволюційних» працях В. Ленін обережно підходив до висловлювань про релігію і церкву. Критикуючи імперський фабричний закон (1897 р.) «Про скорочення робочого дня на фабриках і заводах та про встановлення святкового відпочинку», В. Ленін звинуватив «християнський уряд» у порушенні своїх релігійних принципів щодо обмеження свят для робітників неправославного віросповідання [15, с. 288]. Він зауважив, що відносно робітників «інославних віросповідань», таких як католицизм, імперський закон дозволяв не святкувати католицькі свята, яких не було в православній церкві. Тому, В. Ленін відзначив факт утискання імперським урядом, римо-католиків [15, с. 289].

У брошурі «Завдання російських соціал-демократів» (1897 р.) В. Ленін виступав проти суспільного устрою, в якому переслідувалася релігія [16, с. 20-21]. Та вже в статті «Аграрна програма російської соціал-демократії» (1902 р.) В. Ленін, з метою ліквідації залишків старих пережитків та суспільного розвитку на селі, пропонував конфісковувати монастирські землі та їх майно [16, с. 39]. Згодом у статті «Самодержавство похитнеться» (1903 р.) В. Ленін розкритикував гасло про віротерпимість Миколи II, мотивуючи це потребою свободи віросповідання для всіх віровчень [17, с. 124], а не тільки для «правлячої церкви» [17, с. 125]. На його погляд кожна людина могла сповідувати, розповсюджувати і змінювати будь-яку віру. Він виступав проти існування правлячої релігії чи церкви, а всі віросповідання мали бути рівними перед законом. Держава фінансово не підтримувала жодну з конфесій, оскільки кошти на її утримання мали сплачувати самі вірячи [17, с. 173]. Як не дивно, але поки-що В. Ленін позитивно ставився до посилення активності духовенства, особливо «іновірців». Їхнє невдоволення царською релігійною політикою він прагнув використати для повалення влади

Романових [18, с. 218]. У зв'язку з цим В. Ленін, за прикладом «європейських товаришів» пропонував обережно та дружньо ставитися до католиків, забороняючи будь-які дії, що принижували б їхні релігійні погляди [18, с. 289]. У статті «Наші завдання і Рада робітничих депутатів» (1905 р.) В. Ленін обіцяв не виключати з партії за релігійні переконання: «Непослідовні, звісно, і ті робітники, які залишаються християнами і вірять в Бога – але ми не будемо їх виганяти не тільки з Ради, але навіть з партії» [16, с. 56].

У подальших працях В. Ленін піддав жорсткій критиці релігію та церкву. У статті «Соціалізм і релігія», написаній в 1905 р., В. Ленін назвав релігію «одним з видів духовного гніту, що лежить скрізь і всюди на народних масах, задавлених вічною працею на інших, злиднями і самотністю» [19, с. 142]. За його словами: «Релігія є опіум народу», проте даний вираз, який В. Ленін вважав наріжним каменем у вирішенні релігійного питання, належить К. Марксу [20, с. 416]. За В. Леніним: «Релігія - рід духовної сивухи, в якій раби капіталу топлять свій людський образ, свої вимоги на скільки-небудь гідне людини життя» [19, с. 143]. Він вважав, що релігія могла бути приватною справою щодо держави, але ні в якому разі щодо більшовицької партії. Держава не повинна втручатись у справи релігії, так само і релігійні громади не мали бути зв'язані із державною владою. За Леніним кожен міг вільно сповідувати будь-яку релігію або не визнавати жодної, тобто бути атеїстом. Будь-які відмінності між громадянами в їх правах в залежності від релігійних вірувань не допускались. З усіх офіційних документів згадки про те чи інше віросповідання громадян мали знищуватись. Римо-католицькі релігійні громади мали стати вільними, незалежними від влади спілками громадян-однодумців [19, с. 143-144]. В. Ленін вимагав повного відокремлення церкви від держави, а боротьбу з «релігійним туманом» пропонував здійснювати суто ідейною зброєю, тобто антирелігійною пропагандою, яка обов'язково включала і пропаганду атеїзму [19, с. 145]. Щоб така пропаганда мала успіх потрібно було використовувати такі книги і брошури, які б якимось чином підтверджували наявність класових інтересів буржуазних організацій з католицькими релігійними організаціями та їх релігійними поглядами [21, с. 28].

З «Проекту промови з аграрного питання в другій Державній думі» (1907 р.) бачимо, що соціал-демократи вже не поділяли поглядів християнської релігії. Водночас підкреслювалось, що соціал-демократія боролася за повну свободу совісті і відносилась з повагою до релігійних переконань [16, с. 64]. Проте, як і завжди, В. Ленін суперечив сам собі. Він закликав боротись з релігією з метою ліквідації її соціальних коренів [20, с. 418-419]. Боротися з релігійними забобонами, джерелом яких була біднота, він пропонував обережно, не ображаючи релігійних почуттів [22, с. 186].

У статті «Ліквідація ліквідаторства» (1909 р.) В. Ленін першочерговим завданням в подальшій діяльності більшовиків вважав знищення «богобудівництва», яке на його думку було несумісне з марксизмом [16, с. 155-156]. В роботі В. Леніна «Матеріалізм і емпіріокритицизм» (1908 р.) Римо-католицька церква, як один з основних напрямків християнської релігії, була найреакційнішою організацією сучасності, що виступала проти соціалістичного руху, пропагувала релігію серед робітників, відволікаючи їх таким чином від класової боротьби [23, с. 403]. Так поступово формувалося уявлення про католиків як ворогів майбутнього соціалістичного устрою.

У сфері релігійної політики завдання РКП(б), на думку В. Леніна, полягало в тому, щоб не задовольнятися тільки декретованим відокремленням церкви від держави, а рішучими заходами, спрямованими на руйнацію зв'язку між «експлуататорами» і організаторами релігійної пропаганди. Пролетарська диктатура шляхом антирелігійної пропаганди мала б звільнити людей від релігійних забобонів, уникаючи при цьому ображення почуттів віруючої частини населення [24, с. 96; с. 118; с. 453].

Аналізуючи теоретичні засади релігійної політики В. Леніна, можна стверджувати, що єдиної стратегічної лінії щодо Римо-католицької церкви і релігії загалом не існувало. Тактичні кроки залежали від конкретних ситуацій. Радикальні настрої щодо релігії постійно змінювались «обережним» ставленням до віруючих, і навпаки. Проте, його цілковита антирелігійна спрямованість була основою даної політики: «Ми з релігією боролись і боремося по-справжньому» [25, с. 146]. «Будь-яка релігійна ідея про всякого «боженьку», всяке кокетування з ним є мерзотою» [26, с. 227], – говорив він. В. Ленін «виховував» комуністів в дусі войовничого матеріалізму, рішуче виступаючи проти примирення науки і релігії. На його думку, кожен комуніст був зобов'язаний вести боротьбу з релігією [27, с. 8]. Крім В. Леніна, основи антирелігійної політики активно закладали його соратники, а саме: М. Калінін, А. Луначарський, Н. Крупська, О. Ярославський, П. Красіков та ін.

Таким чином, комуністична партія одним з головних завдань у сфері релігії вбачала остаточне подолання релігійних поглядів у людській свідомості. Водночас, більшовики чудово розуміли, що це завдання було надзвичайно складним, а його реалізація потребувала багато часу та жорстких зусиль. За теоретичними положеннями, пропаганда атеїзму мала

здійснюватися без порушення прав чи образи почуттів віруючих. Однак такий демократичний принцип свободи совісті залишався лише на папері.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Киридон А. Держава-церква-суспільство: інверсна трансформація в Україні: Монографія / А.М. Киридон. – Рівне: РІС КСУ, 2011. – 216 с.
2. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО), ф. П-1, оп.1, спр.1643, 61 арк.
3. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХмО), ф. П-3, оп.1, спр.238, 190 арк.
4. ДАВО, ф. П-1, оп.1, спр.1499, 44 арк.
5. ДАВО, ф. П-51, оп.1, спр.233, 40 арк.
6. ДАВО, ф. П-1, оп.1, спр. 1708, 34 арк.
7. Бердяев Н. Религиозные основы большевизма / Н. Бердяев // Русская свобода. - №16-17. – 1917. – С. 3.
8. Вишковський П. Переслідувана церква. Католики України в часи комуністичного режиму. Католицький Медіа-Центр, 2009. – 320 с.
9. Чертков А. Беседы о религии и атеизме / А. Чертков, В. Комаров. – М., 1975. – 263 с.
10. ДАВО, ф. П-29, оп. 1, спр. 113, 92 арк.
11. Тимофеев В. Ленинские принципы политики в отношении религии, церкви, верующих / В. Тимофеев. – М., 1987 – 64 с.
12. ДАВО, ф. П-29, оп.1, спр.430, 24 арк.
13. ДАВО, ф. П-29, оп.1, спр.419, 245 арк.
14. Олещук Ф. Школа и воспитание активных атеистов. Под редакцией В. Н. Ральцевича. – М. – 1929. – 127 с.
15. Ленин В. И. Полное собрание сочинений.5-е изд. - М.: Издательство политической литературы. – Т.2. – М., 1967. – 677 с.
16. Ленин В. И. об атеизме, религии и церкви. Сборник произвидений, писем и других материалов. – М.: Мисль, 1980 – 405 с.
17. Ленин В. И. Полное собрание сочинений.5-е изд. - М.: Издательство политической литературы. – Т.7. – М., 1967. – 622 с.
18. Ленин В. И. Полное собрание сочинений.5-е изд. - М.: Издательство политической литературы. – Т.10. – М., 1967. – 578 с.
19. Ленин В. И. Полное собрание сочинений.5-е изд. - М.: Издательство политической литературы. – Т.12. – М., 1968. – 575 с.
20. Ленин В. И. Полное собрание сочинений.5-е изд. - М.: Издательство политической литературы. – Т.17. – М., 1968. – 655 с.
21. Ленин В. И. Полное собрание сочинений. 5-е изд. - М.: Издательство политической литературы. – Т.45. – М., 1970. – 729 с.
22. Ленин В. И. Полное собрание сочинений.5-е изд. - М.: Издательство политической литературы. – Т.37. – М., 1969. – 747 с.
23. Ленин В. И. Полное собрание сочинений.5-е изд. - М.: Издательство политической литературы. – Т.18. – М., 1968. – 525 с.
24. Ленин В. И. Полное собрание сочинений.5-е изд. - М.: Издательство политической литературы. – Т.38. – М., 1969. – 578 с.
25. Ленин В. И. Полное собрание сочинений.5-е изд. - М.: Издательство политической литературы. – Т.44. – М., 1970. – 725 с.
26. Ленин В. И. Полное собрание сочинений. 5-е изд. - М.: Издательство политической литературы. – Т.48. – М., 1970. – 543 с.
27. Седюмин А. Законодательство о религиозных культах. / А. Седюмин. – М., 1974 – 96 с.

Andrushchak R.I. Theoretical Principles of Soviet Anti-Catholic Policy in the 1920s

The author explores the sources of Soviet religious policies in 1920s regarding the Roman Catholic Church. The author studies the Bolsheviks' ideological motivation in the fight against Roman Catholicism and religion in general and analyzes the works of one of the main theorists of Marxist atheism who was the ideologue of the Bolsheviks' anti-religious policies.

Keywords: Soviet government, Roman Catholic Church, anti-religious policy, anti-religious propaganda, ideology, atheism, state-church relations.

Андрущак Р.И. Теоретические основы советской антикатолической политики 20-х гг. XX в.

В данной статье автор исследует истоки советской религиозной политики 20-х гг. XX в. относительно Римо-католической церкви. Обоснованно большевистскую идеологическую мотивацию в борьбе с Римо-католицизмом и религией в целом.

Проанализированы работы одного из главных теоретиков марксистского атеизма, который был идеологом большевистской антирелигиозной политики.

Ключевые слова: советская власть, Римо-католическая церковь, антирелигиозная политика, антирелигиозная пропаганда, идеология, атеизм, государственно-церковные отношения.

Статтю подано до редколегії 29.09.2016 р.

УДК 94(430) «19»:368

О.А. Мельничук, Т.А. Мельничук

РОЗВИТОК СОЦІАЛЬНОГО СТРАХУВАННЯ В НІМЕЧЧИНІ У 20-Х РР. XX СТ.

У статті висвітлюється розвиток соціального страхування як однієї із провідних організаційно-правових форм соціального захисту робітників і службовців в Німеччині у 20-х рр. XX ст. Аналізується рівень соціального забезпечення найманих працівників у разі настання таких соціальних ризиків, як інвалідність та старість, тимчасова непрацездатність, нещасні випадки на виробництві, безробіття.

Ключові слова: безробіття. застраховані, інвалідність, наймані працівники, нещасні випадки, роботодавці, соціальне страхування, старість, тимчасова непрацездатність.

Німеччина – одна з перших країн світу, в якій наприкінці XIX ст. за ініціативи канцлера Отто фон Бісмарка було запроваджено загальнообов'язкове державне страхування основних видів соціальних ризиків робітників. Окрім зняття соціальної напруги в умовах активізації соціалістичного та робітничого рухів, соціальне законодавство канцлер розглядав як надійний захист від партикуляризму. Таким чином, соціальне примирення мало стати запорукою закріплення територіальної єдності держави. Активний розвиток усіх форм соціального страхування в Німеччині наприкінці XIX – початку XX ст. був перерваний участю країни у Першій світовій війні.

Метою статті є висвітлення теорії та практики соціального страхування в Німеччині у 20-х рр. XX ст.

Загалом практична діяльність страхових кас по забезпеченню німецьких робітників та службовців у разі настання соціальних ризиків у 20-х рр. XX ст. не знайшла належного висвітлення в науковій літературі. Більш системно підійшли до розгляду означеної проблеми німецькі автори. Однак їх праці присвячені, переважно, історії соціального страхування кінця XIX – початку XX ст. [1]. Окремі тенденції розвитку соціального страхування в Німеччині наприкінці XIX – початку XX ст. можна простежити за працями Н. Вигдорчика [2], Б. Данського [3] та Є. Дементьєва [4]. Практичну діяльність страхових кас Німеччини досліджуваного періоду вивчав Ф. Маркузон [5]. Соціальній політиці О. фон Бісмарка присвячена стаття С. Матвєєва та Г. Музиченка [6], в якій автори висвітлюють політичну боротьбу навколо реформ соціального страхування наприкінці XIX ст. та їх значення для подальшого розвитку Німеччини. Основні ж матеріали, що стосувалися практичної діяльності страхових кас, почерпнуто нами із повідомлень співробітників Наукового бюро Наркомату праці СРСР, які вивчали функціонування страхових інститутів в Німеччині для вироблення рекомендацій щодо розвитку радянської системи соціального страхування. Усі ці матеріали були опубліковані на сторінках журналу «Вопросы страхования» упродовж 20-х рр. XX ст.

Поразка Німеччини у Першій світовій війні призвела до занепаду господарського життя, а отже, і нівелювання впливу страхових інститутів. Навіть в період післявоєнної кризи та інфляції 1922-1923 рр. працівники майже не відчули на собі захисну функцію державного страхування. У ці роки німецький соцстрах практично використав усі свої капітали, особливо в області страхування інвалідності [7, с.2]. Лише, починаючи із 1924 р., завдяки плану Дауеса, народне господарство Німеччини поступово відроджувалося, а допомога соцстраху набувала реальної цінності. Внаслідок цього загальні витрати на соціальне страхування збільшилися порівняно із довоєнним часом на 60%, з 1 431 тис. марок в 1913 р. до 2 016 тис. марок в 1924 р. [8, с.26]. У цей рік бюджет соцстраху вдвічі перевищив довоєнний рівень і становив 2 млн. марок. Незважаючи на втрату значної частини промислових областей та скорочення кількості населення, на середину 20-х рр. за кількістю застрахованих Німеччина досягла довоєнного рівня. Так, якщо у 1913 р. в системі усіх видів соціального страхування перебувало 59,7 млн. осіб, то в 1925 р., не враховуючи запровадженого після війни страхування безробітних, – чисельність застрахованих становила 60,9 млн. [7, с.3]. Їх диференціація за основними видами страхування відображена у поданій нижче таблиці.

Обсяг соціального страхування в Німеччині на 1925 р. [7, с.3]

Види страхування	Кількість застрахованих (млн..)	
	1913 р.	1925 р.
на випадок хвороби	14	18
від нещасних випадків	24,6	24
з інвалідності	18	16
від безробіття	-	15
службовців	1,6	2,2
гірняків	1,5	0,7

Подані в таблиці дані засвідчують суттєве зростання чисельності застрахованих на випадок хвороби, зменшення обсягу страхування інвалідності та появу страхування від безробіття.

Щодо наповнення страхових фондів, то найбільша частка страхових внесків припадала на робітників у страхуванні тимчасової непрацездатності, де вони сплачували 2/3, а роботодавці 1/3. У страхуванні службовців внески розподілялися порівну. Страхування нещасних випадків фінансувалося виключно за рахунок внесків роботодавців [8, с.25]. Загалом, на середину 1920-х рр. в Німеччині ще не існувало єдиної системи соціального страхування. Не були централізованими і окремі види страхування, однак значно розширився їх обсяг. На той час соціальне страхування поширювалося на сільськогосподарських і лісових працівників, квартирників, музикантів тощо. Зважаючи на зниження майже на 40% купівельної спроможності у порівнянні із 1913 р., страхові надходження за рахунок збільшення страхових внесків зросли майже удвічі [8, с.26].

Найбільш масовим видом соціального страхування в Німеччині 1920-х рр. було страхування від нещасних випадків. Основним документом, який визначав його нормативі засади був Кодекс законів про страхування 1911 р. Реалізація законодавчих положень на місцях покладалася на страхові товариства, які очолювали правління у складі 6 осіб. Означений вид страхування поширювався на майже всі категорії промислових та сільськогосподарських робітників, а також екіпажів торгових суден. Витрати по страхуванню нещасних випадків несли підприємці, сума внесків яких залежала від шкідливості виробництва та обсягу заробітної плати. Обов'язок сплати внесків покладався на підприємства, де працювало не менше 10 осіб [9, с.13].

Обсяг призначуваної пенсії визначався середнім заробітком за останній рік роботи. Повна пенсія при втраті працездатності на 100% становила половину заробітку і призначалася лише на рік. У випадку смерті внаслідок виробничого травматизму сім'я отримувала одноразову допомогу на похорони в розмірі 1/15 річного заробітку годувальника. Крім того, вдова, діти до 15 р., батьки або інші утриманці мали право на пожиттєву пенсію у розмірі 1/5 річного заробітку, за умови, що загальна сума не перевищувала 3/5 заробітку годувальника. Іноземці могли отримувати пенсію лише проживаючи в Німеччині, при виїзді їм виплачувалася пенсія лише за три місяці. Страхові товариства отримали право видачі замість щорічної пенсії одноразової допомоги, якщо втрата працездатності не сягала більше 20%. Обсяг такої допомоги становив від 4 до 8 річних пенсій [9, с.14].

Допомога застрахованим виплачувалася лише у разі настання нещасного випадку на виробництві. Про своє право на пенсію потерпілий повинен був заявити не пізніше 2 років з дня нещасного випадку. Про кожен нещасний випадок підприємець повідомляв в поліцейське управління та страхове товариство. На основі повідомлення страхове товариство приймало рішення про винагороду, яке могло бути оскаржене потерпілим у страхове управління. Пенсія виплачувалася у найближчому відділенні з моменту визнання втрати працездатності. До того часу потерпілому упродовж 13 тижнів виплачувалася допомога із лікарняної каси у розмірі 2/3 заробітку. Розмір пенсії визначався відсотком втрати працездатності [10, с.91].

Законом від 14 липня 1925 р. були внесені суттєві зміни, що стосувалися виплати допомоги, одноразових відшкодувань, пенсій, а також правил для попередження нещасних випадків. Так, наприклад, якщо за старим законом бралися до уваги лише заробітки застрахованих до 1800 марок в рік, то новим законом межа встановлювалася на рівні 8 400 марок. Розмір пенсії у випадку повної втрати працездатності залишався на рівні 2/3 заробітної плати, однак при цьому передбачалися додаткові пенсії для утриманців віком до 15 років у розмірі 10% від призначеної пенсії. Загальний обсяг виплат при цьому мав не перевищувати суми попередньої заробітної плати. У випадку смерті годувальника, кожен із членів сім'ї отримував до 20% заробітку. У цілому, якщо раніше максимальний розмір пенсії складав 60%, то за новим законодавством – 80%. Видача потерпілому одноразового відшкодування була обов'язковою, якщо розмір пенсії складав до 10% повної пенсії. При розмірі

пенсії у межах 10-29% її заміна одноразовим відшкодуванням здійснювалася лише за згодою потерпілого. Розмір такого відшкодування становив 3-річну пенсію. Якщо ж працездатність втрачалася більш ніж на 20%, потерпілий мав право вимагати додаткового відшкодування [11, с.4].

Новим законом передбачалося надання і, так званої, «професійної допомоги» для осіб, що потребували стороннього догляду. Вони могли на власний вибір перебувати у лікарняних закладах, мати власних квартирних доглядальниць або ж додаткову допомогу у розмірі від 20 до 75 марок. Професійна допомога включала в себе і заходи з відновлення працездатності. З цією метою організовувалися спеціальні курси перекваліфікації або навчання нових професій. Закон передбачав також процедуру відновлення купівельної спроможності пенсій, так звану «валорізацію» допомог [11, с.5].

Постановою міністра праці від 12 травня 1925 р. до нещасних випадків були прирівнені професійні захворювання на виробництві. До списку хвороб, що підлягали відшкодуванню за рахунок страхових коштів відносили: отруєння свинцем, фосфором, ртуттю, миш'яком, бензолом, сірководнем; рак шкіри; катаракту; рентгенологічне отруєння, анкілостаміаз, пневмоконіоз. Лікарю, який виявив професійне захворювання на підприємстві, виплачувалася премія. При неповідомленні про нещасний випадок службові особи притягалися до відповідальності. У разі наявності на підприємстві небезпечних та шкідливих факторів страхові органи виплачували працівникові тимчасову допомогу на весь період утримання від роботи. З метою попередження нещасних випадків страхові товариства видавали загальнообов'язкові правила. Окрім того, санітарні органи та промислові інспектори мали право видавати приписи для підприємств, які порушували норми про охорону праці [11, с.5.] Вже за перший рік дії закону було зареєстровано 3 847 випадків, однак страхова винагорода була виплачена лише у 168 випадках. Загальні витрати виплат при цьому склали 119 762 марки, або 0,8% усіх витрат товариств. Найчастіше підставою для виплат було отруєння промисловими газами, зокрема, свинцем [12, с. 24]

Загалом, на 1925 р. страхуванням від нещасних випадків було охоплено: 780 тис. промислових підприємств із 9,4 млн. застрахованих; 4,5 млн. сільськогосподарських підприємств із 14 млн. застрахованих; державні та комунальні підприємства із 900 тис. застрахованих. Щодо статистики, то у промисловості, у розрахунку на рік, один нещасний випадок припадав на 25 застрахованих, в сільському господарстві – 1 нещасний випадок на 100 застрахованих. Всього за 1925 р. в Німеччині було виплачено 600 тис. пенсій для потерпілих та 120 тис. пенсій для членів сім'ї [8, с.25].

З цього часу розпочинається активний розвиток означеного виду страхування. У звіті німецького страхового управління за 1926 р. зазначалося про зростання обсягів роботи, через що особовий склад було збільшено на 20 осіб. Тепер центральне управління включало: голову, 2 директорів, 12 президентів сенату, 30 постійних членів та 110 штатних співробітників. Страхування від нещасних випадків проводили 111 страхових товариств (66 промислових та 45 сільськогосподарських). Крім того, в кампанії були задіяні 162 виконавчих страхових органи для державних підприємств та 335 провінційних і общинних управлінь. Всього у страхуванні від нещасних випадків в казенних та громадських підприємствах було задіяно 497 виконавчих органів. В якості винагороди потерпілим від нещасних випадків було виплачено 260 млн. марок, кількість нещасних випадків сягнула майже мільйона. За цей час надійшло 4 тис. заяв про професійні хвороби. [13, с.7].

Загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок хвороби в Німеччині на початок 1920-х рр. здійснювалося на основі закону від 19 липня 1911 р. та наступних додаткових законів. Обов'язковому страхуванню підлягали робітники, службовці, учні, домашня прислуга, вчителі і квартирники. Страхування не поширювалося на службовців, вчителів і моряків, заробіток яких перевищував певну норму. Право на добровільне страхування отримали: члени сімей роботодавців, що працювали на підприємстві не за грошову плату; ремісники, що мали не більше 2-х найманих працівників. Страхування проводилося через лікарняні каси. Каси на промислових підприємствах нараховували не менше 500 учасників, сільські – не менше 1 тис. осіб. Керівництво касами здійснювалося через комітет та президію, 2/3 членів яких були представниками від застрахованих та 1/3 від роботодавців. Органами нагляду виступали: страхове бюро, вище страхове бюро та імперське страхове бюро. На кінець 1921 р. в Німеччині функціонувало 8 445 лікарнях кас, що обслуговували 17 400 тис. застрахованих [14, с.3].

Найбільшими загальними міськими касами в Німеччині у 1923 р. були: Берлінська (500 тис.), Дрезденська (180 тис.), Лейпцігська (200 тис.), Мюнхенська (230 тис.). Поряд із загальними касами, що охоплювали переважну кількість застрахованих, функціонували страхові організації фабричного типу (фабричні, цехові), а також більш дрібні місцеві каси. У зв'язку із перевантаженням міських кас, організовувалися районні пункти. Так, наприклад, Берлінська міська каса, розташована в центрі міста за адресою: Klosterstrasse, 71, окрім центрального

філіалу для нарахування внесків мала 13 районних пунктів для видачі допомог та прийому внесків. Дрезденська каса мала у своєму розпорядженні 7 пунктів, Лейпцігська – 11 [6, с.33].

У системі страхування тимчасової непрацездатності була передбачена виплата декількох видів допомог. Зокрема, допомога по хворобі надавалася у вигляді медичної та грошової допомоги. Грошова допомога виплачувалася у розмірі половини, а в окремих випадках могла бути збільшена до 3/4 середнього заробітку. Медична допомога реалізовувалася через поміщення хворого в лікарню, при цьому членам його сім'ї виплачувалася домашня допомога у розмірі половини звичайної. Термін виплати допомоги складав 26 тижнів, починаючи з четвертого дня хвороби [15, с.83].

Інший вид допомоги – у зв'язку із вагітністю та пологами, виплачувалася протягом 10-13 тижнів у розмірі 1/2 - 3/4 допомоги на випадок хвороби. Крім цього, матері мали право на отримання упродовж 12 тижнів у такому ж розмірі допомоги на годування дитини. У випадку смерті застрахованого виплачувалася допомога на поховання у розмірі від 20 – до 40 денного заробітку. Інший з подружжя, що залишився живим, отримував 2/3, а діти по – 1/3 допомоги на поховання [14, с.3].

Джерелом для виплат допомоги слугували страхові внески, що складалися із 2/3 внесків застрахованих та 1/3 роботодавців. Ставка страхових внесків, на розсуд кас, могла становити від 7,5 до 10% заробітку. На випадок несвоєчасної сплати передбачалася пеня у розмірі 10% за кожен тиждень прострочки. Пеня не перевищувала 5-ти кратної суми заборгованості [14, с. 4]. Страховим органам не доводилося застосовувати будь-яких засобів примусу для сплати підприємцями внесків, оскільки страхування стало звичною нормою господарського життя. Якщо при призначенні допомоги з'ясовувалося, що робітник працює на підприємстві, що не входить до системи страхування, виплата допомоги не припинялася. Натомість із підприємства стягувалися не лише належні внески, але й штраф [6, с.32.].

Порядок призначення допомоги із тимчасової непрацездатності передбачав право працівника на отримання від підприємства попереднього листка, за яким він міг звернутися до лікаря. Якщо хвороба супроводжувалася втратою працездатності – листок мав бути замінений особливою книжкою, в яку заносилися відомості про виплату допомоги. Книжка складалася із зовнішньої обкладинки, що містила детальні відомості про робітника, та внутрішніх вкладок. Якщо останні слугували документами для видачі допомоги, то обкладинка після припинення її виплати здавалася в статистичний відділ для опрацювання [6, с.33.].

Найбільший ріст грошових надходжень у страхуванні на випадок хвороби спостерігався після вступу в дію закону від 14 липня 1925 р., яким були внесені суттєві зміни, що стосувалися виплати допомог, одноразових відшкодувань пенсій, а також правил для попередження нещасних випадків. Якщо у 1913 р. обсяг страхових внесків у цій сфері складав 590 млн. марок, то в 1924 р. – 1 млн. 28 тис., а наприкінці 1925 р. – 1 млн. 200 тис. У бюджеті 1924 р. доходи перевищували витрати на 68 млн. марок, внаслідок чого лікарняні каси змогли помістити значні збереження в державні позики та нерухомість [8, с.26.]. На 1926 р. в Німеччині нараховувалося 7 535 лікарняних кас усіх типів (місцевих, фабрично-заводських, цехових, сільських, допоміжних) проти 7 667 в 1925 р. Зменшення відбулося за рахунок скорочення кількості фабрично-заводських кас через економічну кризу, що мала місце в 1926 р. Кількість застрахованих збільшилася у порівнянні з попереднім роком на 100 тис. осіб і складала 19 255 тис., з них: 12 219 тис. чоловіків та 9 936 тис. жінок [16, с.3.].

Статистика захворюваності у 1926 р., порівняно із попереднім роком, дещо покращилася. Так, кількість захворювань зменшилася з 10 до 8,8 млн., а кількість днів хвороби – з 245,8 до 230,5 млн. Однак середня тривалість одного випадку хвороби збільшилася від 28 до 29 днів. У зв'язку із загальним скороченням народжуваності в Німеччині, кількість народжень серед застрахованих у розрахунку на 100 осіб зменшилася з 4,3 до 4,2, а кількість смертей зменшилася із 6,2 до 6,0. Надходження лікарняних кас зросли з 69 до 74 марок на одного застрахованого або на 6,8%. При цьому загальна сума надходжень склала 1 423 тис. марок. Витрати лікарняних кас збільшилися всього на 4,3% проти 1925 р. Із загальної суми надходжень 86% використано на медичну допомогу і видачу грошових допомог по хворобі. Витрати по забезпеченню материнства зросли із 98 до 108 марок на один страховий випадок. На цьому позначився вплив закону від 9 липня 1926 р. про продовження терміну відпустки по догляду за дитиною від 10 до 12 тижнів із наданням безкоштовної акушерської допомоги. Організаційні витрати склали 7% надходжень. У резервний фонд було відраховано 105 млн. марок, або 5 марок на одного застрахованого [17, с.14.]. На жовтень 1928 р. розподіл фінансування тимчасової непрацездатності в Німеччині здійснювався належним чином: 60% лікарняних ліжок оплачувалися соцстрахом, 33% – за рахунок благодійності, 7% – за рахунок коштів самих застрахованих [16, с.3.].

Найбільш затребуваним в Німеччині на початку 1920-х рр. виявилося страхування старості та інвалідності. Негативні наслідки Першої світової війни призвели до зростання майже

у 30 разів кількості пенсій для вдів та сиріт, внаслідок чого витрати зросли майже удвічі. Упродовж 20-х рр. по країні нараховувалося від 2,5 до 3 млн. пенсіонерів. Так, на жовтень 1928 р. із 2 807 тис. пенсіонерів, інвалідів по хворобі та старості нараховувалося – 1 933 тис., вдів – 378 тис., сиріт – 496 тис. [16, с. 3].

Внаслідок підвищення страхового тарифу від 25 до 140 пфенінгів на тиждень, суттєво зросли надходження страхових органів у цій сфері: 1913 р. – 419 млн., 1924 – 471 млн., 1927 р. – 860 млн. марок. На жовтень 1928 р. надходження сягнули рекордної суми 1 500 млн. марок, з яких: 1 074 млн. страхових внесків, 320 млн. дотації держави. Відповідно витрати страхових органів становили 1 130 млн. марок. Збільшилася і кількість осіб, що отримували пенсії. Так, якщо у 1913 р. пенсії отримували 52 тис. осіб, то у 1925 – 1 млн. 500 тис. [16, с.3].

Середній розмір місячної пенсії для інвалідів складав 30 марок (для сільськогосподарських робітників – 25 марок), вдів – 20 марок, сиріт – 13 марок. У зв'язку із зниженням пенсійного віку з 70 до 65 років, витрати на оплату пенсій щорічно зростали на 140-150 тис. З 30 до 100 млн. зросли витрати на пенсії та медичну допомогу службовцям [8, с. 25.] Стосовно обсягу виплачених пенсій, то лише в 1926 р. пенсії отримали 260 тис. інвалідів, 60 тис. вдів та 80 тис. сиріт. З 1 липня 1927 р. вдовам, що досягли 65-річного віку пенсію стали виплачувати незалежно від втрати ступеню працездатності [18, с.68].

Новим видом державного соціального страхування в Німеччині, розвиток якого припадає на післявоєнний період було страхування від безробіття. До цього часу захист безробітних був зосереджений в руках професійних спілок і здійснювалося за Гентською системою. Лише 13 листопада 1918 р. була видана постанова «Про забезпечення осіб, які неспроможні здобувати собі засоби для існування». За її положеннями на общини покладався обов'язок забезпечувати безробітних, що опинилися у складному становищі внаслідок війни. Головним чином це стосувалося демобілізованих військових. Розміри та тривалість допомог визначалися на розсуд общин. Із загальної суми коштів на виплату допомог половину надавала держава.

На початку 1920-х рр. соціальний захист безробітних в Німеччині здійснювався у двох формах: видача безробітним грошових допомог та організація громадських робіт. Постановою, прийнятою в середині листопада 1921 р. місцеві органи зобов'язувалися надавати безробітним усі види допомоги, передбачені законом Шейдеманів. При цьому половина сум компенсовувалася із державних коштів, а третина – із загальноімперського фонду. Право на отримання допомоги мали всі безробітні, старші за 16 років. Термін виплати обмежувався 26 тижнями на рік, а в професіях із підвищеним попитом на робочі місця – 13 тижнями. Контроль за видачею допомоги на місцях здійснювали комітети підприємців і робітників. Організація громадських робіт теж знаходилася у віданні місцевої влади. Безробітні не мали права відмовлятися від будь-якої запропонованої їм роботи [19, с.38.].

Вже на 1 грудня 1922 р. допомоги із безробіття отримували 92 721 особа, що складало лише 35,7% усіх безробітних зареєстрованих у Німеччині (259 700 осіб). Загальна сума витрат на допомогу безробітним складала 77,8 млн. марок, що у розрахунку на 1 безробітного складало 850 марок. На лютий 1923 р. в Німеччині було розроблено новий проект закону, за яким страхуванню від безробіття підлягали особи, застраховані від тимчасової непрацездатності [20, с.27].

Розвиток усіх видів соціального страхування позначився на рості бюджету. На початок 1927 р. загальна сума надходжень складала майже 3 млн. марок, що втричі перевищувало надходження 1913 р. і складало 8% всього національного доходу. Якщо у 1913 р. внески за усіма видами страхування складали 8% заробітної плати, то в 1924 р. – 12%, 1927 р. – 15% (6% страхування хвороби; 1,5% - нещасні випадки; 5% - страхування інвалідності; 3% - страхування безробіття). На 1929 р. Німеччина була охоплена соціальним страхуванням майже на 2/3. Окрім того, соціальний захист включав в себе взаємодопомогу профспілок та широко розвинуту опіку про бідних (собез). Кількість пенсіонерів, інвалідів, вдів та сиріт перевищувала 2 млн. осіб, безробітних, що отримували допомогу нараховувалося 1,5 млн., щорічно медичною допомогою у випадку тимчасової непрацездатності користувалися 8 млн. осіб, на випадок родів – 700 тис. [7, с.3].

Підсумовуючи, зазначимо, що упродовж 1920-х рр. німецький соцстрах відігравав значну роль у політичному та господарському житті країни. На цей час була напрацьована нормативно-правова база, а програми економічного відродження країни забезпечили фінансову підтримку даного інституту. Понад 10 млн. населення, що користувалися його послугами, були зацікавлені в успішному його розвитку, вважаючи його невід'ємним атрибутом капіталістичного суспільства. Саме тому, намагання комуністів використати соцстрах для розвитку класової боротьби не знайшли підтримки серед мас. З цього часу соцстрах став звичною нормою господарського життя і оперативно реагував на всі його потреби.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Zur Frage der Arbeitslosen-Versicherung / Dr. Georg Schanz. – Bamberg: C.C. Buchner Verlag Rudolf Koch, 1895. – 384 s; Grundfragen der sozialen Versicherung in Österreich: Ergebnisse der Berafungen des Arbeitsbeirates / Dr. Joseph M. Baernreither. – Wien, 1908. – 96 s; Günter Nauman. Deutsche Geschichte 1806 bis heute. – Wiesbaden: marixverlag, 2010. – 256 s.
2. Вигдорчик Н.А. Социальное страхование. Систематическое изложение истории, организации и практики всех форм социального страхования / Н.А. Вигдорчик. – СПб.: Практическая медицина, 1912. – 295 с.
3. Данский Б.Г. Страхование рабочих в России и на Западе. Т.1. Вип. 3. Организация больничной кассы / Б.Г. Данский. – СПб.: Прибой, 1914. – 206 с.
4. Дементьев Е.М. Свод германских законов по страхованию рабочих / Е.М. Дементьев. – Спб.: «Труд», 1912. – 134 с.
5. Матвєєв С.О. Соціальна політика Отто фон Бісмарка і сучасність / С.О. Матвєєв, Г.В. Музиченко // Український історичний журнал. – 2008. – №6. – С. 134-149.
6. Маркузон Ф. Из деятельности крупных больничных касс в Германии / Ф. Маркузон // Вопросы страхования. – 1923. – №5. – С.33.
7. Данский Б.Г. Рост и кризис германского соцстрахования / Б.Г. Данский // Вопросы страхования. – 1929. – №14. – С.2-3.
8. Страхование в Германии в настоящее время // Вопросы страхования. – 1926. – №21. – С. 25-26.
9. Страхование от несчастных случаев в Германии // Вопросы страхования. – 1923. – №7. – С.13-14.
10. Мельничук О.А. Страхування від нещасних випадків в Німеччині у 20-х рр. XX ст. / О.А. Мельничук // Збірник наукових праць. Серія «Історія та географія» /Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди. – Харків: Колегіум, 2013. – Вип.47. – С.89-92.
11. Кац Б. Реформа страхования робочих от несчастных случав в Германии / Б. Кац // Вопросы страхования. – 1926. – №5. – С.4-5.
12. Страхование профессиональных болезней в Германии (По материалам Научного бюро НКТ СССР // Вопросы страхования. – 1928. – №1. – С.24-25.
13. Обзор социального страхования в Германии (По материалам научного бюро НКТ СССР) // Вопросы страхования. – 1927. – №28. – С.7-8.
14. Страхование на случай болезни в иностранных государствах // ВС. – 1924. - №9. – С. 3-4.
15. Мельничук О.А. Соціальний захист працівників у разі тимчасової непрацездатності в Німеччині у 20-х рр. XX ст. / О.А. Мельничук // Вісник інституту історії, етнології і права. – Вип. 11. – Вінниця: «Нілан-ЛТД», 2013. – С. 82-84.
16. В Германии // Вопросы страхования. – 1929. – №42. – С.3.
17. Статистические данные по страхованию на случай болезни в 1926 г // Вопросы страхования. – 1928. – №2. – С.14.
18. Мельничук О.А. Соціальне страхування інвалідності та старості в Німеччині у 20-х рр. XX ст. / О.А. Мельничук, Н.А. Штютцер // Історична наука в Україні: сучасний стан та перспективи розвитку. Матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції (Вінниця, 3-4 листопада 1916 р.). – Вінниця, 2016. – С.66-71.
19. Славский Я. Борьба с безработицей в Западной Европе / Я. Славский // Вопросы страхования. – 1923. – №4. – С.38-39.
20. Страхование безработицы в Германии // Вопросы страхования. – 1923. – №10. – С.27.

Melnychuk O.A., Melnychuk T.A. Development of Social Insurance in Germany in the 1920s.

The article highlights the development of social insurance as one of the leading legal forms of social protection of employees in Germany in the 1920s. The authors analyze the level of social security of employees in case of social risks such as age and disability, sick leave, accidents and unemployment.

Keywords: unemployment. insured, disability, employees, accidents, employers, social security, retirement, sick leave.

Мельничук О.А., Мельничук Т.А. Развитие социального страхования в Германии в 20-х гг. XX в.

В статье освещается развитие социального страхования как одной из ведущих организационно-правовых форм социальной защиты рабочих и служащих в Германии в 20-х гг. XX в. Анализируется уровень социального обеспечения наемных работников в случае

наступления таких социальных рисков, как инвалидность и старость, временная нетрудоспособность, несчастные случаи на производстве, безработица.

Ключевые слова: безработица. застрахованые, инвалидность, наёмные работники, несчастные случаи, работодатели, социальное страхование, старость, временная нетрудоспособность.

Статтю подано до редколегії 19.12.2016 р.

УДК 94:379.8-054.77(477+430)»1945/…»

О.А. Подобєд

ДОЗВІЛЛЯ ПЕРЕМІЩЕНИХ УКРАЇНЦІВ ПОВОЄННОЇ НІМЕЧЧИНИ

З'ясовано, що українські переміщені особи повоєнної Німеччини брали активну участь у різних видах дозвілля. Проаналізовано види дозвілля, що побутували у середовищі українських переміщених осіб. Серед них національно-патріотичні свята, екскурсії та відпочинок на природі, концерти та виставки, участь у драмгуртках і студентських виставах, читання книг, відвідування кінотеатрів, гра на музичних інструментах, танці, доповіді на різні теми та літературні читання, дитячі ігри, літні відпочинкові дитячі табори, а також спорт.

Ключові слова: дозвілля, українські переміщені особи, Німеччина, екскурсії, кіно, театр, виставки, читання книг, дитячі ігри.

Дозвілля, тобто вільний від праці час, час відпочинку відіграє важливу роль у житті суспільства. Сучасний російський філософ Олена Золотухіна-Аболіна ввела до наукового обігу поняття «лакуна позаповсякдення», до якої зараховує пригоди, свято і віртуальний світ, що складається з гри, мистецтва та комп'ютерного світу [1, с. 52]. Мається на увазі лакуна, в яку можна втекти від буденності, повсякдення.

Перебування у таборах переміщених осіб, або як казав письменник Улас Самчук, «повільна зміна грунту буття» [2, с. 117], що супроводжувалася депресією, змушувала маленьких і дорослих переміщених українців шукати свої лакуни позаповсякдення й відповідно брати активну участь у різних видах дозвілля. Серед них можна виділити свята, пригоди, віртуальний світ мистецтва та гри, а також спорт. Головне провести час неординарно, не так, як щодня, відволіктися від буденності. Важливо надовго не залишатися на одинці з власними думками, частіше бути серед людей, отримати від них моральну підтримку і знайти розраду.

Проблема знайшла часткове висвітлення у працях Володимира Маруняка, Олекси Воропая, Андреа Чалупи. Основу джерельної бази становлять матеріали архівів, світлини, спогади учасників подій, зокрема Романа Волчука, Іванни Зельської, Дарії Любарської, Дмитра Нитченка, Євгена Побігущого-Рена, Анатолія Романюка, Уласа Самчука, Миколи Суховерського, а також листування.

Автор ставить за мету з'ясувати, якими були види дозвілля серед українських переміщених осіб повоєнної Німеччини.

Свято, як спосіб втечі від повсякдення справляє на людину великий позитивний вплив. Тому серед непростих буднів у переміщених українців були й святкові дні. Окрім релігійних, загальнонаціональних і сімейно-побутових свят, українські переміщені особи влаштовували чимало свят національно-патріотичного спрямування. До питання важливості вивчення історії у різні часи зверталося багато вчених. Так, на думку римського історика І ст. Тита Лівія, «особливо корисний набуток від пізнання минулого у тому власне й полягає, що ти захоплено споглядаєш зразки всіх прикладів, покладені на ясну основу. Звідси ти можеш і для себе, і для своєї держави брати й те, що гідне наслідування, і те, чого мусиш уникати» [3, с. 20]. Тож національно-патріотичні свята відігравали велике значення у збереженні історичної пам'яті українського народу, мали непроминальне виховне значення, особливо молоді. Вони були присвячені видатним діячам української історії та культури, ювілеям історичних подій.

Свята, присвячені ювілеям від дня народження письменників відбувалися приблизно за одним сценарієм: літературознавці виступали з доповідями про життєвий і творчий шлях митця, сучасники ділилися спогадами про діяча, поети або пересічні таборяни декламували твори ювіляра або ж лунали твори в авторському виконанні. Виступаючих винагороджували оплесками та квітами. За схожим сценарієм у другій половині 1940-х рр. жіночі товариства організували у таборі ДіПі (від англ. displaced persons, DP – переміщені особи) у с. Райтерсайх, що неподалік Нюрбергу, свято, присвячене поетесі, драматургу та громадській діячці Лесі Українці [4, с. 19]. У 1946 р. у таборі м. Старий Ульм з успіхом відбувся творчий вечір Івана Багряного. Особливий інтерес у публіки викликали вірші зі збірки «Золотий бумеранг», поема «Гуляй-Поле» [5, с. 346],

сатири та пародії на злобу дня. Щороку у березні – квітні відбувалися Шевченківські свята. Зазвичай зали під час проведення таких заходів були переповнені.

У 1948 р. з ініціативи таборян Райтерсайху та за участі переміщених осіб із Ансбаху, Вайсенбургу, Ерлянгену, Фюрта та ін. було влаштовано відзначання 300-річчя початку Національно-визвольної революції українського народу. Свято відбулося з розмахом. Організатори викарбували металеву відзнаку, на якій було зображено погруддя Б. Хмельницького і містився напис: «300-ліття української національної революції» [4, с. 17]. Свято розпочалося зі Служби Божої на площі біля таборової церкви, виступав хор під диригуванням студента Гнатишина з Ерлянгену, далі промарширували понад 300 колишніх упівців. Згодом свято продовжилося у таборовій залі, де зі вступним словом виступив оунівець Ярослав Дзиндра; у виконанні таборового хору прозвучали українські історичні пісні та гімн ДіПі «Залишили тебе, Україно». Увечері у виконанні таборового драмгуртка відбулася прем'єра вистави «Богдан Хмельницький». Вистава стала можливою завдяки праці її автора Євгена Побігущого-Рена, режисера і виконавця головної ролі Андрія Козакевича та акторського складу, до якого увійшли Петро Гінчак, Роман Дебрицький, Богдан Дицьо, Любомир Клось, Анна Пальчук та ін.

Слід зазначити, що на заходах національно-патріотичного спрямування серед присутніх можна було побачити не лише пересічних таборян, а й провідних громадсько-політичних та військових діячів української еміграції. Окрім того, письменник Дмитро Нитченко звернув увагу на високий рівень культури поведінки присутніх: «немає диких вигуків, посвистів, розмов на задах, як це бувало у нас дома [в Україні – О.П.], та особливо коли б це зібрав отакий молодняк з сіл та міст» [6, арк. 112 зв].

Отож, відзначаючи національно-патріотичні свята, переміщені українці услід за сучасним французьким істориком Антуаном Про стверджували, що без знання історії «суспільство нездатне складати плани на майбутнє» [3, с. 26].

Дієвим шляхом втечі від повсякдення є мандрівки та екскурсії, відвідування яких зазвичай супроводжуються позитивними емоціями. Вирушаючи на екскурсію, переміщені українці тим самим переривали звичний спосіб життя. Відвідуючи різні місцевості, знайомлячись з історичними пам'ятками екскурсанти ніби здійснюють мандрівку крізь століття, мають можливість за один день відвідати не одну історичну епоху, приміряти на себе життєві долі історичних постатей, тим самим відволіктися від буденності.

Мешкаючи у Німеччині переміщені українці не гаючи часу знайомилися з природою, історією та культурою країни, що прийняла їх на тимчасове проживання, а когось і назавжди. Українці один за одним відкривали для себе мальовничі куточки Німеччини. Так, однією з найкрасивіших природних пам'яток країни можна назвати озеро Кенігсзее, що розташовується на кордоні з Австрією. «Своєрідна альпійська природа з настроєм чарівного, казкового надсвіту» [2, с. 240], – згадував У. Самчук, якому пощастило разом із дружиною Тетяною відвідати цю природну пам'ятку у 1947 р. Озеро вважалося найчистішим у Німеччині. На ньому розташовується півострів, на якому екскурсанти завітали до церкви Св. Бартоломео, закладеної у XII ст.

Німеччину по праву називають країною замків. Їх налічується понад 20 тисяч. Частина з них перетворилася на мальовничі руїни, водночас чимало зберегли свій архітектурний вигляд. З однією із таких замкових перлин вирішили познайомитися літературознавець Юрій Лавріненко разом із письменником Уласом Самчуком. Наприкінці вересня 1947 р. друзі відвідали шикарний парк і замок Людвігсбург XVIII ст. [2, с. 250], що розташувалися в однойменному місті неподалік Штудграрту. Бароковий замок герцога Еберхарда Людвіга Вюртемберзького справив на екскурсантів неабияке враження.

Наступного 1948 р. Улас Самчук із дружиною та друзями відвідали замок XIII ст. у Гайдельберзі. Також в історичній частині міста екскурсанти завітали до Церкви Святого Духа – одного із найбільших храмів Гайдельбергу, який почали зводити наприкінці XIV ст. Приблизно у той самий час постав і університет, який вважається найдавнішим вишем Німеччини, що за висловом У. Самчука, «надає Гайдельберґові тон і світову репутацію» [2, с. 314]. Екскурсію вишем провів майбутній дипломат, а тоді студент Костянтин Варварів. Окрім того, фунікулером («линновим витягом» [2, с. 314]) піднялися на «Королівський трон», так дослівно перекладається з німецької пагорб Кенінгштуль, з якого відкриваються неймовірної краси краєвиди. Тож екскурсанти збагатилися знаннями з історії та культури Німеччини, отримали позитивні емоції, що позитивно вплинуло на їхні подальші будні.

У теплі сонячні дні українські переміщені особи, особливо ті, які мали дітей, намагалися провести на природі: у лісі чи біля річки. Природа надавала можливість відпочити, відновити свої сили, подихати свіжим повітрям. Окрім цього, у лісі була можливість назбирати ягід (суниці, дикі аґрус і малина) і подекуди грибів, а також квітів, а у річці наловити риби та поплавати. Полюбляли ходити на прогулянку до лісу подружжя Самчуків, які вважали такі заходи

боротьбою «з невидимою силою депресії» [2, с. 115, 117, 158]. Поетеса Ганна Черінь згадувала, як під час пікніку на природі їхня молода сім'я на березі річки насмажила свіжовиловленої риби, наварила картоплі та кави [7, с. 86] і, загалом, з користю провела час.

Мистецтво, яке представляє віртуальний світ лакуни позаповсякдення, передбачає пасивне сприйняття творів мистецтва. В основі їхнього сприйняття перебуває активна душевна та інтелектуальна робота з особистісного прочитання й інтерпретації творів мистецтва, їхньої інтеграції до внутрішнього світу особистості. Пересічні читач, глядач або слухач «прочитують» мистецький твір передовсім, оцінюючи його за шкалою «сподобалося – не сподобалося». Однак враження що виникло, накладає свій відбиток на повсякденне життя людини: переважання того чи іншого настрою, безсвідоме прийняття тих моделей поведінки, про які йшлося у творі мистецтва [1, с. 67-68] тощо.

Читаючи книгу, переглядаючи виставу чи кінострічку, розглядаючи картину, чи прослуховуючи симфонію людина потрапляє в інші часові виміри, в яких може набути новий для себе досвід і враження, розширити кругозір і відволіктися від щоденних проблем.

Один із різновидів позаповсякденного у повсякденному становлять концерти та виставки. Переміщені українці знаходили час і можливість поринути у світ мистецтва. Користувалися популярністю, як концерти класичної музики, так і народної, а також популярної. У липні 1946 р. у таборі Старого Ульму з концертом виступала знана оперна співачка Ганна Шерей. Глядачі згадували, що співачці особливо личив українській стрій, в якому вона була на сцені [5, с. 343]. Відвідували переміщені особи і концерти симфонічної музики. На один із них завітало подружжя Самчуків у серпні 1947 р. [2, с. 240] Концерт відбувався у костелі німецького курортного міста Бад Наугайм, що у Гессені. У виконанні симфонічного оркестру лунали твори Баха, а український хор під диригуванням М. Антоновича виконав ораторію «українського Моцарта» Дмитра Бортнянського.

У 1947 р. у м. Гайденау відбувся концерт балету і джазу. Глядачам запам'ятався виступ неперевершеної балерини Марини Березовської, доньки художника-графіка Георгія Нарбута. У роки Другої світової війни Марина Георгіївна разом із чоловіком скульптором Іваном (?) Березовським залишила радянську Україну і опинилася в Німеччині, де виступала з концертами та викладала хореографію, згодом виїхала до Австралії. Джазова частина концерту була представлена виступом «чорношкірого» Томмі Блека. Він привернув увагу публіки передусім тим, що насправді був «білим», якого вимазали сажею [7, с. 26]. Його виступ зацікавив і розвеселив публіку.

Один із різновидів дозвілля переміщених українців становило відвідування різноманітних мистецтвознавчих виставок, на яке було багате таборове життя. На них, зокрема експонувалися унікальні витвори українського народно-декоративного мистецтва. Так, на одній із виставок, що відбулася у травні 1947 р. в таборі переміщених осіб м. Диллінген була виставлена гаптована золотом сорочка, яка колись належала Мотрі Кочубеївні, доньці генерального судді Василя Кочубея. На іншій виставці народного мистецтва, що мала місце в м. Аугсбург у липні 1945 р. серед іншого були представлені рідкісні екземпляри жіночих сорочок доби козаччини, одна з яких за визначенням етнографа Олекси Воропая датувалася XVIII ст. [8, с. 329-330]. Подібні заходи відвідували не лише українці, а й представники інших національностей, які мали можливість познайомитися з багатою культурою та історією українського народу. Окрім українських, переміщені особи відвідували і німецькі виставки. Так, у березні 1946 р. у м. Вісбаден відбулася виставка німецького живопису. Полотна було зібрано з різних галерей, які у роки війни не вціліли [2, с. 70].

Відвідування театрів, передовсім українських, становило важливу складову дозвілля переміщених українців. Українські ДіПі відвідували вистави Ансамблю українських акторів під керівництвом Володимира Блавацького (Аугсбург, Регенсбург), Театральної студії очолюваної Йосипом Гірняком, а також Українського театру ім. І. Котляревського (Швайнфурт-Ашафенбург), театру «Розвага» (Новий Ульм), Театру Омеляна Урбанського (Мюнхен-Фрайман), Драматичного театру ім. М. Садовського (Фюссен) та ін.

Окрім того, подекуди переміщені українці відвідували і німецькі театри. Так, у відновленому після бомбардувань Принцрегентентеатрі (нім. Prinzregententheater), що у Мюнхені, діяла баварська опера. У ній, зокрема, можна було побачити оперу Ріхарда Вагнера «Валькірія». Загалом, як згадував сучасник подій Роман Волчук, «нові п'єси у відновлених театрах віддзеркалювали недавнє воєнне минуле Німеччини» [9, с. 102], зокрема, драма «Чотрів генерал» (нім. «Des Teufels General»). У свою чергу мандрівна камерна театральна трупа «Балаган» (нім. «Schaubude») представила в Аугсбурзі програму з піснями на вірші німецького письменника Еріха Кестнера «Лірична домашня аптечка» (нім. «Lyrische Hausapotheke»). У ній, за спогадами Романа Волчука, були «ностальгійні жанрові сценки «із давніх добрих часів» на теми залицяння й кохання у різних віках», з елеґантною, легко

забарвленою іронією чуттєвістю. Заспокійливий настрій лагідних, добрих міжлюдських взаємин, нормального життя» [9, с. 102].

Осібне місце у житті переміщених українців посідали заходи, що мали назву Тиждень української культури. Вони відбувалися у 1948 р. у німецьких містах Регенсбург і Мюнхен із метою ознайомити іноземців з українською культурою. Найбільш масштабним виявився захід у Мюнхені. До його програми входили виставки образотворчого та народного мистецтва, вокально-музичні концерти, а також концерти хору «Україна», Капели бандуристів імені Шевченка, Національного хору Володимира Божика, виступ Балетної школи Валентини Переяславець та драматичні вистави Ансамблю українських акторів і Театральної студії [10, с. 205-206].

При таборах переміщених осіб діяли драмгуртки, у постановках яких брали участь таборяни. Протягом 1946–1947 рр. в американській окупаційній зоні Німеччини працювало 34, в англійській – 20, а у французькій – 1 драмгурток [10, с. 150]. У їхній роботі було задіяно понад 1 тис. переміщених українців. За вказаний період вони провели відповідно 1820, 461 та 9 вистав [10, с. 151]. Репертуар був актуальний для того часу і місця. Так, відбувалися вистави, у яких піднімали злободенні проблеми, що мали місце у середовищі ДіПі, наприклад, про шкідливий вплив на людину алкоголю. Окрім того, зверталися і до сторінок минулого та сучасного України, зокрема, про боротьбу УПА проти радянської влади. Актуальність згаданої постановки, на думку її автора та режисера оунівця Євгена Побігущого-Рена, полягала у просвітницькій місії: адже «все ще були серед українського громадянства «невірні Томи», що їх навіть прибуття упівських відділів з України не переконувало, що в Україні УПА воює довгі роки з большевиками» [4, с. 17, 19].

До репертуарів драмгуртків входили також інсценізації класичних творів, наприклад, «Грішниці» за Лесею Українкою.

Окрім дорослих театрів, подекуди у таборах переміщених осіб діяли і театри дитячі. Вони виконували кілька функцій. По-перше, діти мали вдало організоване дозвілля, яке сприяло вихованню духовних цінностей, а також розвитку їх як гармонійних і творчих особистостей. По-друге, профорієнтаційну, адже школярі могли спробувати власні сили у написанні текстів вистав, режисурі, а також повправлятися в акторській майстерності. У дитячих театрах ставилися вистави за творами дорослих авторів, або ж скетчі, написані старшокласниками. Усі ролі виконували діти шкільного віку, серед них слід згадати 12-річну Дарію Пестряк та старшокласника Розвіта Бєляєва [4, с. 25]. Глядачами були мешканці таборів переміщених осіб, таборова зала завжди була переповнена.

Студентство теж не стояло осторонь аматорських театральних студій. В архіві Українського технічно-господарського інституту, що у повоєнні роки діяв у Німеччині, вдалося виявити сценарій актуальної на той час вистави «Гуртожиток» [11, арк. 10-11]. Це була гірка сатира на примусову репатріацію українців до СРСР. Репатріація порівнювалася із хворобою, що завершувалася самогубством потенційного репатріанта. Єдиними ліками, які могли б зцілити хворого був, на думку автора сценарію, афідавіт – запрошення на виїзд із Німеччини, наприклад, до США.

За згадуваною Оленою Золотухіною-Аболіною, одним із шляхів втечі від буденності є пригоди, що передбачають зіткнення із небезпекою та подолання перешкод. Своєрідним сурогатним способом переживання пригод є пригодницький жанр у літературі та кінематографі [1, с. 58]. Тож, щоб відволіктися від безрадісних буднів, переміщені українці час від часу відвідували кінотеатри, в афішах яких переважали американські стрічки. Частим кіноглядачем був письменник Улас Самчук, який відвідував кіно разом із дружиною Тетяною або друзями – дружиною Олега Ольжича (справжнє прізвище Кандиба) Катериною Кандибою-Білецькою, С. Нечаєм, мовознавцем Юрієм Шерехом [2, с. 70, 165, 188].

В одному з кінотеатрів м. Вісбаден у 1946 р. демонстрували «документальний» американський фільм про радянсько-німецьку війну. Як згадував Улас Самчук, який переглядав цю пропагандистську стрічку, автори намагалися показати «який то поганий Гітлер, а який добрий Сталін і що громадяни СССР живуть, поживають і добра наживають, ходять до церкви, моляться, кадять, дзвонять, співають» [2, с. 70].

У м. Штутгарт у 1946 р. йшла американська стрічка «Золоті ворота». Її тематика була дещо близька переміщеним українцям, які прагнули реемігрувати за океан, адже у ній йшлося про те «як то не легко дістатися деяким людям до Америки» [2, с. 159].

Вирушаючи на Захід українці не мали можливість взяти з собою значну кількість книг, тому у перші повоєнні роки поки налагоджувалася робота видавництв відчували значний книжковий голод. Частковим виходом із ситуації, що склалася, було відкриття при таборах переміщених осіб бібліотек. Так, згідно даних історика Володимира Маруняка, протягом 1946 – 1947 рр. у таборах ДіПі в американській окупаційній зоні Німеччини діяло 44 бібліотеки, в англійській – 26, натомість у французькій зоні вони були відсутні [10, с. 150]. Окрім того, при деяких таборах

відкривали читальні. Разом із тим переміщені українці не жалкували коштів, яких часто не вистачало на найнеобхідніше, для придбання книг. Більше того, якщо ті чи інші твори були відсутні в одному місті, переміщені українці замовляли через своїх знайомих в іншому [7, с. 61, 68, 73], або й обмінювалися книгами та журналами. Загалом, протягом 1947 р. у 78-ми таборах американської та англійської окупаційних зон Німеччини було продано 146 тис. книг [10, с. 150].

Читацькі уподобання були різнобічними. До прикладу можемо проаналізувати книги, які за кілька повоєнних років прочитала поетеса Ганна Черінь. Серед них були твори українських та зарубіжних письменників, а також праці на історичну тематику. Зокрема, Ганна Черінь прочитала твори українських митців слова Андрія Малишка, Тодося Осьмачки та Уласа Самчука, а також російського поета Срібного віку Миколи Агнівцева, канадського письменника Ернеста Сеттон-Томпсона («Тварини-герої»), французького прозаїка Гюстава Флобера. Окрім того, опрацювала книги зі всесвітньої історії та історії України, а також тритомник спогадів державного діяча Володимира Винниченка «Відродження нації» [7, с. 61, 68-69, 73].

При таборах переміщених осіб їхні мешканці організували низку оркестрових колективів. Так, в американській окупаційній зоні Німеччини протягом 1946 – 1947 рр. діяло 15, а в англійській – 7 оркестрів, у яких було задіяно 205 і 62 учасники [10, с. 150]. Оркестрові колективи регулярно проводили концерти.

У свою чергу ті переміщені українці, які не вміли грати на музичних інструментах у вільний час мали можливість опанувати це мистецтво. Слід зазначити, що роздобути ноти у повоєнній Німеччині було не просто. Та й звідки у таборах переміщених осіб музичні інструменти? Виявляється, можна було звернутися, наприклад, до Міжнародної організації допомоги з проханням надати музичні інструменти [12, с. 28-29], включно з піаніно.

Поетеса Ганна Черінь, мешкаючи у таборі ДіПі у м. Гайденау, в одному з листів згадувала як у 1947 р. вчилася грати одразу на двох музичних інструментах: піаніно та акордеоні [7, с. 15]. На піаніно вона опановувала «Фантазію» всесвітньовідомого Вольфганга Амадея Моцарта, «Менует» польського композитора Ігнація Яна Падеревського, а також твори уродженця Донеччини Сергія Прокоф'єва [7, с. 32]. Таборянин на ім'я Олексій Кейс вчився грати лише на піаніно. Уроки запам'яталися на все життя: щоразу, коли він помилявся, його вчителька, яка в цей час чистила картоплю, била учня по пальцях тупим кінцем ножа [12, с. 28].

Українська молодь у вільний від роботи або навчання час залюбки відвідувала танці, забави та бали. Під час таких заходів можна було відпочити, отримати певну емоційну розрядку, поспілкуватися, а також завести знайомства. Як влучно підмітив завсідник танцювальних вечорів тодішній студент Анатолій Романюк, «танці – то був найкращий спосіб полювання на дівчат» [13, с. 163]. Українські переміщені особи брали участь у танцях, які організовувала як українська, так і німецька громади. Подекуди потрапити на бал, що проводився з ініціативи певних організацій, можна було лише маючи запрошення. Однак, як згадував Анатолій Романюк, можна було пробратися до зали крадькома через заднє вікно [13, с. 163]. Щоправда, іноді таких «зайців» ловили і виганяли.

Регулярно переміщені особи збиралися у таборових залах, щоб послухати доповіді науковців, освітян чи митців на різноманітні теми. Протягом 1946 – 1947 рр. в американській окупаційній зоні Німеччини відбулося 2044, в англійській – 560, у французькій – 38 доповідей [10, с. 151]. Наприклад, громадський діяч Є. Побігущий-Рен у своїх доповідях порушував проблеми виховання підростаючого покоління, а також акцентував увагу таборян на великій відповідальності та важливому значенні української еміграції, що по завершенні Другої світової війни опинилися в Європі. Свої доповіді він завершував словами Клявзевіча: «Час є ваш, а яким він буде – залежить від вас» [4, с. 19].

У 1946 р. в таборі ДіПі м. Старий Ульм літературознавець Григорій Костюк прочитав доповідь про життєвий шлях і творчість свого друга письменника Івана Багряного [5, с. 346].

Відбувалися у таборах переміщених осіб і літературні читання. Так, у липні 1946 р. власні вірші, поеми й переклади в одному з театрів Німеччини прочитав Олекса Веретченко. Того ж року у залі табору ДіПі Улас Самчук читав уривки зі свого нового роману «Ост» [5, с. 346].

На дитячих іграх як одному із вимірів віртуального світу лакуни позаповсякдення залишила відбиток повоєнна епоха. Як відомо, рольові ігри здебільшого відтворюють повсякденне життя. Зокрема, «гра у війну», що була у розглядуваний період популярною хлопчачою грою [12, с. 29], передбачала ту ж мету і стилізовано відтворювала ті ж дії, які здійснювали дорослі. У грі задається зміст ігрових предметів – іграшок, що заміняють реальні речі. У якості іграшки можуть бути камінці чи гілочки. Під час гри вони можуть виконувати роль гранати чи гвинтівки. Наприклад, «оголошення війни» відбувалося шляхом кидання однією командою каміння у представників іншої. Подекуди «воєнні дії» набували широкого розмаху, у наслідок чого «військові» підпалювали ліс. Одного разу для гасіння пожежі були задіяні представники англійської військової адміністрації.

Траплялися ігри пригодницько-детективного характеру, у яких брали участь і хлопці, і дівчата. Деякі з них мали в основі не вигадану, а реальну ситуацію. Так, у лісі неподалік одного з таборів ДіПі зраджений чоловік позбавив життя свою дружину. Після того дітлахи бігали по лісу, щоб знайти криваві сліди на снігу [12, с. 30].

У теплу пору року у таборах переміщених осіб, що розташовувалися неподалік від річок, облаштовували місця для купання дітей. Малеча, особливо, дошкільного віку, радо відвідувала вистави у лялькових театрах. Маленькі ДіПі мали можливість навчатися у дитячих балетних студіях, що діяли в містах Інгольштадт, Ганновер і Мюнхен-Фрайман [10 с. 149].

Батьки або хрещені, якщо траплялася така можливість, водили дітей кататися на каруселях. Така розвага асоціювалася у дітлахів зі святом і викликала захоплення [2, с. 333]. Взимку, якщо вдавалося десь роздобути санчата, дітлахи каталися з гірок або дорослі їх возили по снігу, ліпили різноманітні фігури зі снігу [5, с. 361], зокрема і снігових баб.

Діти під керівництвом батьків з метою тренування пам'яті і розвитку творчих здібностей вчили вірші напам'ять. Опанувавши певний текст надалі ставали у центрі уваги: скрізь, де не з'являлися, їх просили продекламувати вивчене. Так, 2,5-річна донька письменника Дмитра Нитченка Галя, мешкаючи у таборах ДіПі, вивчила напам'ять байку Л. Глібова «Вовк та ягня» [5, с. 361], з якою з успіхом вступала перед знайомими батьків.

На дитячі розваги були щедрі і літні відпочинкові дитячі табори. Вони постали у повоєнній Німеччині для дітей переміщених осіб за фінансового сприяння організації ІМКА – ІВКА (англ. YMCA, Young Men's Christian Association – Християнський союз молодих чоловіків, YWCA, Young Women's Christian Association – Християнський союз молодих жінок). Табори діяли протягом літніх канікул, тобто у липні – серпні. Заїзди дітлахів відбувалися щодватижні.

Відпочинковий дитячий табір, наприклад, у Мосгамі розташовувався на природі – у баварському лісі. Він був добре облаштований. На галявині, як згадувала медсестра табору Іванна Зельська, по колу розташовувалися шатра дітей, окремо стояли шатра, у яких знаходилися кухня та їдальня, трохи далі – шатра для кухарського персоналу, лікаря та медсестри [14, с. 94-95]. Забезпечували побут дітей комендант табору, вихователі, лікар, медсестра, кухар із помічниками, а також постачальник продуктів харчування.

У відпочинкових таборах діти дихали свіжим повітрям, грали у рухливі ігри, вечори проводили біля вогнища, де розігрували скетчі на теми зі щоденного життя, співали пісень. Інколи дітлахи завершували вечір такими віршованими рядками: «О сапляй*, чоколяди ти нам дай» [14, с. 95], – згадувала Іванна Зельська. Після такого хорового заклику малі бешкетники отримували перед сном шоколад, солодощі або овочі. Щонеділі у відпочинковому таборі відбувалася Служба Божа, що провадив священик, який спеціально з цією метою приїздив до дітлахів.

Корисним для здоров'я різновидом дозвілля був спорт. Спортивні змагання, передовсім, один із найпопулярніших у світі видів спорту – футбол користувалися повагою серед переміщених українців. Деякі табори переміщених осіб мали свої футбольні команди, які змагалися один з одним.

Чому футбольні змагання користувалися популярністю серед переміщених українців? По-перше, вони виконували іміджеву функцію, адже, змагаючись з командами інших народів, українські футбольні команди мали можливість гідно заявити про себе та про Україну загалом. По-друге, футбольні змагання за умов постійної загрози примусової репатріації до СРСР, невлаштованості побуту і примарності майбутнього були для українців своєрідним антидепресантом. «Футбольні змагання давали можливість до чогось готуватися, про щось говорити, на щось чекати» [15, с. 108], – зазначав член ОУН (М) футболіст Микола Суховерський. Повболівати за українські команди приходили не лише пересічні переміщені особи, а й представники творчої й наукової інтелігенції, а також політичні діячі. Так, у 1946 р. на футбольних матчах у Новому Ульмі вболівали письменники Іван Багряний та Улас Самчук, громадсько-політичні діячі Кирило Дацько та Семен Підгайний [16, с. 58].

Мала місце у житті переміщених осіб, переважно чоловіків, і риболовля. До заняттям рибальством українців спонукали невтішні економічні реалії повоєнної Німеччини. Актриса Дарія Любарська згадувала, як її чоловік рибалив на «буйній воді», таку назву кельти дали річці Неккар [17, с. 242]. Потім, посоливши рибу, сушив її, отримуючи таким чином тараню. Окрім того, згаданий вид діяльності можна зарахувати і до різновидів дозвілля, оскільки, перебуваючи на природі, рибалки могли відпочити та побути на самоті зі своїми думками.

Схожі мотиви спонукали жінок братися у вільні хвилини до рукоділля, зокрема, вишивання. Орнаменти могли добирати самостійно, по пам'яті, або ж користувалися спеціальними альбомами, в яких публікувалися зразки вишивок [7, с. 50].

---

* *Сапляй – прізвисько постачальника продуктів харчування у відпочинковому дитячому таборі у Мосгамі.*

Таким чином, переміщені українці брали активну участь у різних видах дозвілля. Серед них слід назвати національно-патріотичні свята, екскурсії та відпочинок на природі, концерти та виставки, участь у драмгуртках і студвиставах, читання книг, відвідування кінотеатрів, гра на музичних інструментах, танці, доповіді на різні теми та літературні читання, дитячі ігри, літні відпочинкові дитячі табори, а також спорт, риболовля та рукоділля.

Перспективами подальших досліджень є з'ясування особливостей відзначання українськими переміщеними особами релігійних і сімейно-побутових свят у повоєнній Німеччині.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Золотухина-Аболина Е. В. Повседеневность: философские загадки / Е. В. Золотухина-Аболина. – Киев: Ника-Центр, 2006. – 256 с.
2. Самчук У. Плянета Ді-Пі. Нотатки й листи / Улас Самчук. – Вінніпеґ (Канада): Накладом Товариства «Волинь», 1979. – 355 с.
3. Яковенко Н. Вступ до історії / Наталя Яковенко. – Київ: Критика, 2007. – 375 с.
4. Побігущий-Рен Є. Мозаїка моїх споминів / Євген Побігущий-Рен: [у 2 т.]. – Мюнхен; Лондон: Українська видавнича спілка, 1985. – Т. 2. – 1985. – 302 с.
5. Нитченко Д. Від Зінькова до Мельборну. Із хроніки мого життя / Дм. Нитченко. – Мельбурн; Австралія: В-во «Байда», 1990. – 407 с.
6. Центральний державний архів-музей літератури та мистецтва України, ф. 1346, оп. 1, спр. 14.
7. Черінь Г. Листи до Лицаря. 1946 – 1949 / Ганна Черінь. – Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2012. – 103 с.
8. Воропай О. Звичаї нашого народу / Олекса Воропай: [у 2 т.]. – Т. 2. – Київ: Оберіг, 1991. – Т. 1. – 1991. – 447 с.
9. Волчук Р. Спомини з повоєнної Австрії та Німеччини / Роман Волчук. – Київ: Критика, 2004. – 144 с.
10. Маруняк В. Українська еміґрація в Німеччині і Австрії по другій світовій війні / Володимир Маруняк: [у 2 т.]. – Мюнхен: Академічне видавництво д-ра Петра Белея, 1985 – . – Т. 1: Роки 1945 – 1951. – 1985. – 432 с.
11. Наукова бібліотека Національного університету «Києво-Могилянська академія», ф. 11, оп. 1, спр. 307.
12. Чалупа А. Орвелл і біженці: Невідома історія «Колгоспу тварин» / Андреа Чалупа. – Київ: Видавництво Жупанського, 2015. – 95 с.
13. Романюк А. Хроніка одного життя: спомини і роздуми / Анатолій Романюк. – Львів: Видавництво «Мс», 2006. – 508 с.
14. Зельська І. Відгомін: спогади / Іванна Зельська. – Торонто: Новий шлях, 1989. – 139 с.
15. Суховерський М. Мої спогади / Микола Суховерський. – Київ: Смолоскип, 1997. – 320 с.
16. Подобєд О. Іван Багряний: громадсько-політична та культуротворча діяльність / Олена Подобєд. – Київ: Ніка-Центр, 2014. – 248 с. + 24 с. кольор. іл. + 1 електрон. опт. диск (CD-ROM).
17. Гайдабура В. Театр, розвіяний по світу. Феномен сцени повоєнної української діаспори (Німеччина, Австрія, Франція, США, Канада, Австралія) / Валерій Гайдабура. – Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2013. – 324 с.

Podobied O. Leisure Activities of Displaced Ukrainians in Post War Germany

The article clarifies that displaced Ukrainians in postwar Germany were actively involved in various kinds of leisure activities and analyzes the leisure types that were used by the displaced Ukrainian people, namely national-patriotic holidays, excursions and outdoor recreation, concerts and exhibitions, drama clubs and student performances, reading books, going to the cinema, playing musical instruments, dancing, lectures on various topics and readings, children's games, summer tourist children's camps, sports.

Keywords: leisure, displaced Ukrainian people, Germany, excursions, cinema, theater, exhibitions, reading books, children's games.

Подобед Е.А. Досуг перемещенных украинцев послевоенной Германии

Выяснено, что украинские перемещенные лица послевоенной Германии принимали активное участие в различных видах досуга. Проанализированы виды досуга, которые бытовали в среде украинских перемещенных лиц. Среди них национально-патриотические праздники, экскурсии и отдых на природе, концерты и выставки, участие в драмкружке и студенческих спектаклях, чтение книг, посещение кинотеатров, игра на музыкальных инструментах, танцы, доклады на различные темы и литературные чтения, детские игры, летние туристические детские лагеря, а также спорт.

Ключевые слова: досуг, украинские перемещенные лица, Германия, экскурсии, кино, театр, выставки, чтения книг, детские игры.

Статтю подано до редколегії 4.12.2017 р.

УДК: 94(477) «1947/1950»«:314.743

Г.О. Щигельська

УКРАЇНСЬКІ БІЖЕНЦІ ТА ПЕРЕМІЩЕНІ ОСОБИ В КОНТЕКСТІ ІММІГРАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ СПОЛУЧЕНОГО КОРОЛІВСТВА ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ ТА ПІВНІЧНОЇ ІРЛАНДІЇ (1947 – 1950 РР.)

У статті розглянуто причини, кількісну динаміку та характер міграційних переміщень українців після Другої світової війни. Визначаються особливості процесу переселення українських біженців та переміщених осіб до Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії. Розкрито специфіку їх розселення та інтеграції у рамках реалізації імміграційної політики британського уряду, яка, з одного боку, сприяла захисту національних інтересів, а з іншого, не порушувала загальновизнаних прав людини, зокрема, права біженців на притулок. Висвітлюються умови проживання та працевлаштування українських іммігрантів.

Ключові слова: міграція, українські біженці, переміщені особи, Сполучене Королівство, імміграційна політика.

У сучасному світі міграція стала невід'ємною частиною глобального розвитку. За даними Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ ООН) за останні роки спостерігається рекордно зростаюча кількість біженців та переміщених осіб. Протягом 2015 р. 65,3 млн осіб у світі були вимушені змінити своє місце проживання внаслідок політичних переслідувань, збройних конфліктів та порушень прав людини, що на 5,8 млн більше, ніж у 2014 р. (59,5 млн). Близько 34 тис. осіб щодня та 24 особи щохвилини залишають місце проживання й змушені шукати притулку [1]. Розширення масштабів, урізноманітнення складу, напрямків, характеру міграційних переміщень посилили їх вплив на економічні, соціально-політичні та етнокультурні процеси, перетворили міжнародну міграцію на предмет великої політики. На національному, регіональному, глобальному рівнях відбуваються активні пошуки шляхів регулювання цієї сфери.

Розуміння масштабності, а також зростаючої стурбованості міжнародної спільноти, викликаної наслідками міграцій, зумовлюють необхідність вироблення державами єдиних підходів щодо їх розв'язання, які, з одного боку, сприяли б захисту національних інтересів, а з іншого, не порушували б загальновизнаних прав людини, зокрема, права біженців на притулок.

У цьому контексті особливого значення набуває вивчення досвіду, як міжнародного, так і окремих держав, у вирішенні питань, пов'язаних з українськими біженцями і переміщеними особами після Другої світової війни. Зокрема, на нашу думку, неабиякий науковий інтерес становить дослідження імміграційної політики Великої Британії, оскільки саме ця країна першою відкрила свої кордони для біженців та переміщених осіб з таборів Австрії та Німеччини. Кількість українських біженців до Великої Британії з липня 1947 р. по червень 1951 р. за різними даними оцінюється від 15 до 27 тис. осіб. Проте, доводиться констатувати, що означена проблема все ще залишається недостатньо вивченою.

В українській історіографії перші відомості про імміграцію українців у Великій Британії з'явилися на початку 90-х років XX ст. в основному на сторінках періодичної преси та довідкових видань. Вони давали загальне уявлення про певні аспекти проблеми. У результаті дослідження нових архівних документів, зарубіжних джерел і літератури, які стали доступні дослідникам, з'явилося ряд статей, в яких автори здійснювали спроби розкрити причини, джерела, характер третьої хвилі еміграції та проблему репатріації до СРСР. Вагомим вкладом у вирішенні цих питань є дослідження Ю. Макара та С. Рудика [2].

Важливою для нашого дослідження є ґрунтовна праця А. Боляновського «Дивізія «Галичина». Історія» [3], що базується на детальному аналізі історичних документів та об'єктивному висвітленні подій, що до недавнього часу зазнавали значних викривлень. Безпосередньо теми нашого дослідження торкається параграф другий IV розділу книги «Переведення до Англії і звільнення. Участь колишніх вояків дивізії в українському суспільному житті на еміграції» [3, с. 376-389].

Певний інтерес становлять праці російських науковців В.І. Козлова «Іммігранти та етнорасові проблеми в Британії» [4] та К.К. Шмідта «До питання про ґенезу імміграційної політики Великобританії» [5], з яких можна почерпнути дані про особливості імміграційної політики британського уряду після Другої світової війни.

У зарубіжній історіографії, яка в основному представлена публікаціями авторів українського походження, у загальних рисах відтворюється історія еміграції українців до Сполученого Королівства та характеризується її сучасний стан. Однак багато питань і нині залишаються не вивченими.

Метою пропонованої статті є висвітлення особливостей переселення українських біженців та переміщених осіб до Сполученого Королівства після Другої світової війни, умов їх розселення та інтеграції у рамках реалізації імміграційної політики британського уряду.

За офіційним визначенням Генеральної Асамблеї ООН, термін «біженці» стосувався осіб, котрі залишили країну, громадянами якої були, або звичне місце проживання і, незалежно від того, чи зберегли вони своє громадянство, вважалися жертвами нацистського чи фашистського режимів; а також осіб, що розглядалися як біженці до початку Другої світової війни, з причин расового, релігійного чи національного характеру, чи внаслідок їх політичних переконань [6, с. 93]. За підрахунками С. Рудика, протягом Другої світової війни та перших повоєнних літ біженцями стали щонайменше 500 тис. українців, які потрапили в Німеччину та окуповану нею Австрію впродовж 3-х фаз переселення: першої (1939-1941 рр.), другої (1943-1945 рр.) і третьої (1945-1948 рр.) [7, с. 11].

«Переміщеними особами» визнавалися ті, хто внаслідок дій властей фашистського режиму були вислані з країн свого громадянства або попереднього місця проживання чи були вимушені покинути їх, як наприклад, особи, залучені до примусової праці, чи вислані з расових, релігійних чи політичних переконань [8, с. 93]. Загальна кількість примусово переміщених осіб українського походження склала понад 2 млн [9, с. 11].

Спершу основним шляхом вирішення проблеми біженців і переміщених осіб союзники обрали репатріацію. Термін «примусова репатріація» уперше з'явився у текстах договорів, укладених між Й. Сталіном, Ф. Рузвельтом і У. Черчілем 11 лютого 1945 р. у Ялті. За цими угодами, зокрема, передбачалось, що всі радянські громадяни, звільнені силами англо-американських союзників, підлягають поверненню до СРСР, навіть якщо вони того не бажають [10, с. 63]. Уникнути примусової репатріації значній кількості біженців і полонених вдалося тільки завдяки тому, що уряд Великобританії та США до поняття «радянські громадяни» відносили людей, які проживали на території Радянського Союзу станом на 1 вересня 1939 р. На практиці це означало, що жителі західноукраїнських земель, які перед початком Другої світової війни входили до складу Польщі, Чехословаччини та Румунії, «не підлягали поверненню до СРСР, якщо вони самі того не бажали» [11, с. 143].

Остаточним вирішенням проблеми українських біженців у Німеччині та Австрії, які висловлювали категоричний протест проти повернення на територію СРСР, залишалася їх еміграція до держав, які не зазнали воєнних руйнувань. Проблемою біженців і переміщених осіб вже з 1945 р. займалися міжнародні організації, передусім, ООН. Спочатку це питання входило у сферу компетенції Адміністрації допомоги і відбудови при Об'єднаних Націях. Однак із загостренням проблеми було прийнято рішення створити в рамках ООН спеціальну Міжнародну організацію у справах біженців (IPO – International Refugee Organisation), яка розпочала свою діяльність 10 вересня 1947 р. [12, с. 50,70]. Після тривалих переговорів і узгоджень між державами-членами ООН розпочалося розселення мешканців таборів по різних країнах.

Сполучене Королівство стало однією з перших держав, що відкрила свої кордони для масового переселення біженців і переміщених осіб. Ситуація у повоєнній Великобританії значно сприяла розвитку імміграції. Досить значні втрати країни у Другій світовій війні (близько 390 тис. убитих і померлих від ран, зокрема, більше 60 тис. серед мирного населення), а також еміграція в заокенські країни, що відновилася у повоєнні роки, призвела до зменшення працездатного населення. Між тим економіка країни, що почала перебудовуватися на рейки мирного часу, відчувала потребу в робочій силі [13, с. 17]. Для дослідження і вирішення цієї проблеми лейбористський уряд, що прийшов до влади у результаті парламентських виборів 5 липня 1945 р., створив спеціальну комісію. Після ґрунтовного аналізу повоєнної ситуації комісія дійшла висновку, що щорічна потреба в іммігрантах складає 14 тис. осіб у зв'язку з нестачею робочої сили, особливо, в сферах непрестижної праці [14, с. 93-94]. Відповідно до реальних потреб британського ринку праці були встановлені певні імміграційні квоти, зокрема, значне обмеження осіб із закінченою середньою або вищою освітою [15, с. 111], а також подружніх пар [16, арк. 9]. Перевага надавалася молодим і здоровим неодруженим чоловікам і жінкам, які були готові погодитися на будь-яку запропоновану їм роботу.

За статистичними даними міжнародних організацій, загалом, у роки найбільшого міграційного руху, від 1 січня 1947 р. по 31 грудня 1950 р., – з Німеччини та Австрії у різні країни Європи, Америки та Австралії переселилося 126 425 осіб [17, с. 332].

Із загальної кількості 126425 осіб до Сполученого Королівства емігрувало 22998, що становить 20,4%. Серед країн, у які спрямовувалася еміграція з таборів для біженців і переміщених осіб у Німеччині та Австрії, Велика Британія за кількісними показниками

українських іммігрантів займала друге місце після Сполучених Штатів Америки (32,2%) [18, с. 53].

Ще одну численну групу українців, яка емігрувала до Сполученого Королівства у повоєнний період склали вояки Дивізії СС Галичини. Дивізія «Галичина» була створена весною 1944 р. як 14-та гренадерська дивізія з-поміж дивізій військ СС, приблизно з 500 тис. ненімецьких добровольців, котрих об'єднувало негативне ставлення до Радянського Союзу. У квітні 1945 р. Дивізія «Галичина» була перейменована на Першу Українську Дивізію Української Національної Армії (І УД УНА). З такою назвою після капітуляції Німеччини у травні 1945р. Дивізія добровільно здалася в полон англійському командуванню та була переведена в Італію з Австрії, де опинилася наприкінці війни.

На початку 1947 р. дивізійних вояків у Ріміні прослухала спеціальна британська комісія перевірки біженців. Коментуючи у звіті враження членів комісії від розмов з українцями, її голова Д. Галден Портер вказав, що колишні українські вояки 1-ої УД УНА «вражають усіх членів комісії» як відверті й чесні люди. Автор звіту наголосив на тому, що дивізійники не радянські громадяни, бо місцем їхнього народження і проживання «була Польща і тому, за британським визначенням, уникають російської кари за допомогу ворогові й, правдоподібно, не підлягають покаранню польських владних органів, бо ця частина країни більше не частина Польщі» [3, арк. 26].

Всього з 9000 українців, які станом на 17 грудня 1946 р. перебували в Ріміні, 3 березня 1948 р. в Британії опинився 8 361 український дивізійник, а у квітні їхня кількість сягнула 8 500 осіб [20, с. 139, 148, 158].

Притік у Великобританію біженців і переміщених осіб, а також швидкий розпад Британської імперії у повоєнні роки викликали необхідність упорядкування і уточнення правил отримання британського громадянства, що знайшло своє відображення у спеціальному законі про підданство (British Nationality Act). Він був прийнятий у 1948 р. і вступив в силу з початку 1949 р. Закон переглядав поняття «британське громадянство», що поширювалося на все населення величезної Британської імперії. Згідно з законом 1948 р., всі жителі держави могли отримати британське підданство двома шляхами: шляхом «реєстрації» і шляхом «натуралізації», причому обидві процедури знаходилися в адміністративному відомстві Державного секретаря (Міністерства внутрішніх справ), рішення якого про задоволення чи відхилення прохання про «натуралізацію» було остаточним і оскарженню не підлягало. Правом «реєстрації» користувались: 1. Громадяни Співдружності і громадяни Ірландії, що проживали у Великобританії чи знаходилися на службі британської корони; 2. Жінки всіх інших держав, що вийшли заміж за громадян Великобританії і склали клятву вірності британській короні; 3. Діти всіх громадян Британії і колоній по спеціальній заяві їх батьків чи опікунів.

При вирішення питання про «натуралізацію» (на відміну від «реєстрації») брались до уваги такі умови: 1. Особа повинна на той час жити у самій Великобританії чи знаходитися поза нею на службі британської корони не менше 12 місяців; 2. Вона повинна, окрім того, прожити не менше 4 років у Британії чи колоніях; лише для осіб із протекторатів і мандатних територій цей термін скорочувався до 12 місяців; 3. Вона повинна мати хорошу репутацію; 4. Вона повинна достатньо володіти англійською мовою; 5. Вона повинна мати наміри жити у Великобританії чи колоніях або виконувати спеціальні завдання уряду Великобританії в інших країнах світу.

Документ про «натуралізацію», згідно з законом 1948 р., видавався після складення клятви вірності британській короні і термін громадянства встановлювався після його підписання. «Натуралізований» отримував усі права і обов'язки британського підданого [21; с. 20-21].

Перевезені до Сполученого Королівства колишні вояки 1-ої УД УНА скеровувалися спочатку до розташованого на півночі країни індустріального міста Шеффілд графства Йоркшир у розподільний табір №17. Трохи згодом були поділені на групи і розселені по таборах Англії та Шотландії №: 16 у Гадінгтоні - 963 чоловік; 17 у Шефілді – 73; 51 у Аллінгтоні – 595; 53 в Шерборні – 139; 56 у Ботесдейлі – 840; 79 у Татершал Торп – 474;; 82 у Фейкенгамі – 878 (у тому числі у місцевостях Коклей Клей-Норіч – 551, Лангам – 180 і Матласк – 346); 85 у Бері – 462 (Вест Тофтс – 293, Блай – 296, Чевелі – 88, Сагам - 50); 99 у Шарборо Парк – 84; 122 у Скрабс Лейн – 18; 153 у Спалдінгу – 50; 156 у Велінгорі – 698; 162 у Набирні – 104; 231 у Редгрейв Парку – 99; 232 у Блоклі – 5; 249 у Карбертоні – 625; 298 у Бароні 452 [22, с. 158]. У той час, коли інших полонених британських військ звільнили з полону, лише у цих таборах колишні вояки 1-ої УД УНА отримали статус власне військовополонених, скорочено «ПОВс» (Prisoners of War – POWs). Враховуючи участь у бойових діях на стороні Німеччини, вони працювали тільки за харчування офіційно в рамках відшкодування за збитки, завдані Великій Британії Третім рейхом у роки Другої світової війни.

У зазначених таборах вояки 1-ої УД УНА перебували до осені 1948 р., коли їх було звільнено з полону відповідно до закріплених у міжнародних угодах зобов'язань союзних країн антигітлерівської коаліції про звільнення полонених. 11 жовтня 1948 р. з полону було звільнено

останню групу недавніх стрільців і офіцерів 1-ої УДУНА. З отриманням статусу переміщених осіб частину дивізійників легально допущено до еміграції в Канаду, США, Австралію та в інші західні країни. Переважна ж більшість колишніх українських вояків (майже 8 тисяч) залишилася в Англії і почала працювати в промислових центрах країни – Манчестері, Ковентрі, Брадфорді, Ноттінгамі. Підбиваючи підсумки перших неповних двох років проживання колишніх вояків 1-ої УДУНА в Сполученому Королівстві, міністр внутрішніх справ Великобританії Джеймс Ед під час свого виступу в британському парламенті наприкінці 1949 р. визнав: «З усіх національних груп, що поселилися у Британії, українська група проявила себе найбільш дисциплінованою, організованою та моральною і за два роки поселення не мала випадку злочину чи порушення закону» [22, с. 378-379].

Українці, що прибували з таборів для переміщених осіб у Німеччині та Австрії, також ділилися на групи та розташовувалися у розпорошених по Сполученому Королівстві повоєнних таборах чи гуртожитках (т. зв. «гостелях» від англійського слова «hostel») у середньому по 200-300 осіб [23, с. 6]. Ця категорія іммігрантів отримала статус «європейських добровільних робітників». Їм надавалася можливість залишитися у Сполученому Королівстві за умови, що їх поведінка в країні буде бездоганна і, особливо, що вони погодяться тільки на таку роботу, яку їм запропонує Міністерство праці, чітко усвідомлюючи, що змінити характер діяльності вони зможуть лише за дозволом певного департаменту Міністерства праці, компетенції якого підлягатимуть [24, с. 4].

Відповідно до зобов'язань, зайнятість українців на початковому етапі виглядала наступним чином: 45% осіб від загальної кількості осіб були задіяні у сільському господарстві; 38% – у сталеливарній промисловості, військових загонах, в яких виконували функцію міношукачів, та ін.; 17% працювали гірниками (переважно це були досвідчені фахівці чи особи, придатні до навчання для підземних робіт). Сфери зайнятості жінок розподілялись приблизно так: 40% були задіяні як обслуговуючий персонал при домашньому господарстві та як допоміжний персонал у шпиталях; 27% – у бавовняній промисловості; 15% – у вовняні та льняні текстильні фабрики; торгівля та інші галузі [25, с. 6-17].

Зайнятість найбільшого відсотка європейських добровільних робітників у сільському господарстві зумовила переважне проживання їх у сільській місцевості. Згідно до вимог Міністерства праці, між робітниками та урядовими комітетами сфер зайнятості, в яких вони були задіяні, укладалися трудові контракти на трьохрічний термін. Зокрема, робітники сільського господарства працювали на тих же умовах, що й британські робітники в цій галузі. Мінімальна тижнева платня за 48-годинний робочий тиждень для чоловіків у віці від 21 року становила 4 фунти 10 шилінгів. Понаднормова праця протягом робочого тижня, а також у вихідні дні оплачувалася додатково по апробованій тарифній ставці. Кожен робітник мав право на оплачувану шестиденну професійну відпустку та 6 вихідних днів на державні свята. Всім, прийнятим на роботу, надавалися приміщення у гуртожитках Окружного сільськогосподарського комітету. За проживання, харчування та надані послуги в гуртожитку робітники були зобов'язані сплатити суму в розмірі 1 фунта 10 шилінгів. Обслуговуючому персоналу гуртожитків надавалося безкоштовне приміщення та харчування, проте заробітна платня була значно нижчою, ніж у працівників сільського господарства [26, с. 11].

Один з найбільших перехідних таборів, куди звозили гірників, був розташований у Фулсатоні поблизу Йорку. Тут робітників розподіляли в групи, залежно від знання англійської мови та досвіду в гірничій справі. Ті, хто не володів англійською мовою (а це стосувалося більшості), були зобов'язані двічі на день відвідувати курси англійської мови в таборі. Після трьохтижневих курсів, всі здавали іспит з англійської мови та проходили медичний огляд. Надалі робітників розподіляли на групи по 30-50 осіб та відправляли на прослуховування гірничого курсу в Аскерн, біля Донкастеру, що тривав 3-6 тижнів. Тільки після закінчення навчання і набуття певних знань гірників відправляли до шахт. У шахтах вони працювали ще три місяці під наглядом англійських гірників. З підвищенням кваліфікації частина робітників отримувала більш відповідальну роботу, одержуючи відповідно підвищену платню, до 9 фунтів тижнево, тоді як середня оплата була від 5 до 7 фунтів. Тим, хто спромігся знайти помешкання в місті, дозволяли оселятися приватно. Однак переважна більшість проживала в гірничих таборах [27, с. 3].

Умови проживання в таборах були цілком сприятливими для життя. На нараді українських переселенців, скликаній Центральним українським допомоговим бюро 29 червня 1947 р., представники 10 таборів, у яких перебували українці, висловили своє задоволення приміщеннями та харчуванням у повоєнних таборах. Серед недоліків у їхніх звітах були відзначені: 1) труднощі з перевезенням їхніх родин з континенту та проживанням спільно з родинами у Великій Британії, коли вони влаштуються на роботу; 2) нестача українців-перекладачів при командах таборів, які були б одночасно й радниками в українських справах для таборової влади; 3) нестача перекладачів при комісіях посередництва праці, що породжувала ще один негативний момент: більш привілейоване становище інших

національностей при влаштуванні на працю; 4) справа постійної і правильної релігійної опіки, яка, як було відзначено делегатами, мала першочергове значення для іммігрантів [28, с.2].

Таке становище зберігалося, загалом, до 1950 р., коли європейські добровільні робітники отримали дозвіл змінювати працю і місце проживання відповідно до свого вибору. Сувора регламентація праці до початку 50-х рр. і труднощі пошуку роботи за фахом спричинили до подальшої еміграції значної частини інтелігенції до США й Канади. Через це кількість українських іммігрантів на Британських островах дещо зменшилася. Згідно зі списком Міністерства праці, у 1950 р. українців зі статусом «європейських добровільних робітників» у Великобританії було 20930, із них 16210 чоловіків і 4720 жінок [29, с. 47].

Таким чином, основні причини еміграції українців на Захід визріли в ході Другої світової війни та після її закінчення і мали політичний характер. Для значної кількості біженців еміграція мала вимушений характер, щоб уникнути ризику зазнати переслідувань і репресій радянської тоталітарної системи.

Вельми непросто встановити загальну чисельність українських біженців і переміщених осіб, які переселилися до Сполученого Королівства у повоєнний період, оскільки офіційна державна статистика відсутня, а всі дані, які подаються різними організаціями, дослідниками та очевидцями досить умовні. На основі вищенаведених фактів можна вважати, що їх кількість сягала 32000.

Переважній більшості українських іммігрантів, які опинилися в Сполученому Королівстві по закінченні Другої світової війни, надавався статус «європейських добровільних робітників», котрі розцінювалися британською владою, насамперед, як дешева робоча сила. Сформовані невеликими групами, іммігранти розселялися по робітничих таборах відповідно до призначених Міністерством праці сфер зайнятості. Однак, згідно з законом про підданство (British Nationality Act) 1948 р., який набув чинності в 1949 р., українські іммігранти отримали дозвіл змінювати працю і місце проживання відповідно до свого вибору, а також, за дотримання визначених законом умов, можливість стати повноправним членом британського суспільства.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Global trends forced displacement in 2015 [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://s3.amazonaws.com/ unhcrsharedmedia/ 2016/2016-06-20-global-trends/ 2016-06-14-Global-Trends-2015.pdf.
2. Макар Ю.І., Рудик С.Я. Проблема видачі українських втікачів і переміщених осіб Радянському Союзові після Другої світової війни (1945-1946 рр.) / Ю.І. Макар, С.Я. Рудик // Питання історії нового та новітнього часу. – Чернівці, 1995. – Вип.4. – Част. 2. – С. 141-147; Рудик С.Я. До питання про причини, джерела та характер третього етапу української еміграції до країн Північної Америки / С.Я. Рудик // Питання історії Нового та новітнього часу. – Випуск третій. – Чернівці: Рута, 1994. – Ч. 1. – С. 79-92; Рудик С.Я. Переселення українських біженців і переміщених осіб до Канади після Другої світової війни: причини, особливості, наслідки (1945-1953 рр.): Автореф. дис. ...канд. іст. наук: 07.00.02 – всесвітня історія / С.Я. Рудик. − К., 2003. − 20 с.
3. Боляновський А. Дивізія «Галичина». Історія / А. Боляновський – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крипякевича НАН України, – 2000. – 528 с.
4. Козлов В.И. Иммигранты и этнорасовые проблемы в Британии / В.И. Козлов [отв. ред. Богина Ш.А.] – М.: Наука, 1987. – 204 с.
5. Шмидт К.К. К вопросу о генезисе иммиграционной политики Великобритании / К.К. Шмидт // Миграция и мигранты в мире капитала: исторические судьбы и современное положение. – К., 1990. – С. 90-106.
6. Резолюции принятые Генеральной Ассамблеей на второй части первой сессии с 23 октября по 15 декабря 1946 г. Лейк Соксес, Нью-Йорк. – 1947. – 150 с.
7. Рудик С.Я. Переселення українських біженців і переміщених осіб до Канади після Другої світової війни: причини, особливості, наслідки (1945-1953 рр.): Автореф. дис. ...канд. іст. наук: 07.00.02 – всесвітня історія / С.Я. Рудик. − К., 2003. − 20 с.
8. Резолюции принятые Генеральной Ассамблеей на второй части первой сессии с 23 октября по 15 декабря 1946 г. Лейк Соксес, Нью-Йорк. – 1947. – 150 с.
9. Рудик С.Я. Переселення українських біженців і переміщених осіб до Канади після Другої світової війни: причини, особливості, наслідки (1945-1953 рр.): Автореф. дис. ...канд. іст. наук: 07.00.02 – всесвітня історія / С.Я. Рудик. − К., 2003. − 20 с.
10. Anglo-American perspectives on the Ukrainian Question. 1938-1951. A documentary collection / Red. By Lubomyr Y. Luciuk and Bohdan S Kordan. – Ontario – New – York, 1987. – 242 p.
11. Макар Ю. І., Рудик С. Я. Проблема видачі українських втікачів і переміщених осіб Радянському Союзові після Другої світової війни (1945-1946 рр.) / Ю.І. Макар, С.Я. Рудик // Питання історії нового та новітнього часу. – Чернівці, 1995. – Вип.4. – Част. 2. – С. 141-147.

12. Павленко М.І. «Біженці» та «переміщені особи» в політиці імперіалістичних держав (1945 – 1949 рр.) / М.І. Павленко. – К.: Наукова думка, 1979. – 124 с.
13. Козлов В.И. Иммигранты и этнорасовые проблемы в Британии / В.И. Козлов / Отв. Ред. Богина Ш. А. – М.: Наука, 1987. – 204 с.
14. Шмидт К.К. К вопросу о генезисе иммиграционной политики Великобритании / К.К. Шмидт // Миграция и мигранты в мире капитала: исторические судьбы и современное положение. – К., 1990. – С. 90-106.
15. Петришин р. Українці в Великобританії / р. Петришин // Українські поселення. Довідник / Гол. ред. Мілянич М. – Нью-Йорк. – 1980. – С. 104-125.
16. Бюлетені допомогової інформаційної служби Центрального Представництва української еміграції в Німеччині // Центральний державний архів вищих органів влади та управління в м. Києві (ЦДАВО). – Ф. 4465: (1901-1948 рр.) Колекція окремих документів українських націоналістичних емігрантських установ, організацій і осіб. – Оп. 1. – Спр. 122. – Арк. 1-29.
17. Маруняк В. Українська еміграція в Німеччині і Австрії по Другій світовій війні / В. Маруняк. – Мюнхен: Академічне вид-во д-ра Петра Белея, 1985. – 429с.
18. Щигельська Г. Союз українців у Великій Британії: етапи становлення, організація та діяльність (1945-1949 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / Галина Остапівна Щигельська – Чернівці, 2006. – 211 с.
19. Сокольський О. Дивізійники в очах британців // Центральний державний історичний архів України в м. Львові. – Ф. Р-19: Братство колишніх вояків в Українській дивізії Української Національної Армії – Оп. 1. – Спр. 20. – 49 арк.
20. Panchuk B. Heroes of Their Day. The Reminscences of Bogdan Panchuk / B. Panchuk // Edited and with an introduction by Lubomyr Y. Luciuk. – Ontario: The Multicultural History Society. Ontario Heritage Foundation, 1983. – 168 p.
21. Козлов В.И. Иммигранты и этнорасовые проблемы в Британии / В.И. Козлов [отв. ред. Богина Ш.А.] – М.: Наука, 1987. – 204 с.
22. Боляновський А. Дивізія «Галичина». Історія / А. Боляновський – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крипякевича НАН України, – 2000. – 528 с.
23. Куди виїхали наші таборяни? // Українське слово. – 1949. – 4 вересня. – Ч.35 (70).
24. У Великій Британії // Наш Клич. – 1945. – 18 листопада. – Ч. 1.
25. Diuk A. Assimilation or Segregation? The Ukrainian Ethnik Community in Coventry / Diuk A. – St. Hugh's College University of Oxford. – 1985. – 74 p.
26. Рафалюк П. Спогади. У 45-ліття заснування Ноттінгамського Відділу Союзу Українців у Великій Британії / П. Рафалюк. – Лондон. – 1994. – 143 с.
27. Можна добре жити (З життя перших українських гірників в Англії) // Українська Думка. – 1947. – 11 грудня. – Ч.27/45.
28. Нарада делегатів переселенців в ЦУДБ // Українська Думка. – 1947. – 5 липня. – Ч. 10.
29. Кравець р. Українці у Великобританії / р. Кравець // Українська діаспора. – 1994. – №5. – С. 45-57.

Shchyhelska H.O. Ukrainian Refugees and Displaced People in the Context of Immigration Policy of the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland

The article deals with the causes, quantitative dynamics and nature of Ukrainian migration movements after the World War II. The peculiarities of resettlement of Ukrainian refugees and displaced people into the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland are determined. The specific of their resettlement and integration in the framework of the immigration policy of the British government are revealed. The article pays attention to the effective British immigration policy which protected both national interests and the rights of refugees and outlines the living conditions and employment of Ukrainian immigrants.

Key words: migration, Ukrainian refugees, displaced people, the United Kingdom, the immigration policy.

Щигельская Г.О. Украинские беженцы и перемещенные лица в контексте иммиграционной политики Соединенного Королевства Великобритании и Северной Ирландии (1947-1950 гг.)

В статье рассмотрены причины, количественную динамику и характер миграционных перемещений украинцев после Второй мировой войны. Определяются особенности процесса переселения украинских беженцев и перемещенных лиц в Соединенное Королевство Великобритании и Северной Ирландии. Раскрыта специфика их расселения и интеграции в рамках реализации иммиграционной политики британского правительства, которая, с одной стороны, способствовала защите национальных интересов, а с другой, не нарушала

общепризнанных прав человека, в частности, права беженцев на убежище. Освещаются условия проживания и трудоустройства украинских иммигрантов.

Ключевые слова: миграция, украинские беженцы, перемещенные лица, Соединенное Королевство, иммиграционная политика.

Статтю подано до редколегії 30.12.2016 р.

УДК 94(420)

О. П. Боблієнко

ПОЛЬСЬКА ЕМІГРАЦІЯ ДО ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ ПІСЛЯ ВСТУПУ КРАЇНИ ДО ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ (2004-2010 РР.)

У статті досліджується третя хвиля польської міграції до Великої Британії, що мала місце після вступу Польщі до Європейського Союзу, і відкриття Сполученим Королівством ринку праці для громадян нових країн-членів ЄС. Ця хвиля міграції мала чітко виражену економічну мотивацію та довгостроковий характер. Молодий вік та освітній рівень польської емігрантської групи забезпечив можливість швидкої адаптації у новому соціумі. Польські мігранти зробили істотний внесок у діалог культур та поширення позитивної репутації Польщі та поляків у Великій Британії.

Ключові слова: Польща, поляки, іммігранти, ринок праці, Європейський Союз, ідентичність, Велика Британія.

Після 2004 року Велика Британія стала головною країною, до якої подалися польські мігранти. У результаті, за наступне десятиріччя вони створили там спільноту, котра налічувала близько 790 тисяч осіб, і стала за кількістю другою іммігрантською групою після індусів [1].

Актуальність дослідження обумовлена високим інтересом до еміграції в Україні, підвищеним інтересом до Європи та європейської інтеграції в українському суспільстві, необхідністю аналізувати причини та наслідки міграції в соціальному, економічному, політичному та культурному контекстах.

Питання міграції населення після вступу Польщі до Європейського Союзу широко вивчалося польськими дослідниками Фоміною Й., Фреляк Й. [2; 3; 4]. У тому числі, окремо вивчалася польська міграція до Великої Британії, як однієї з головних країн, що відкрила двері для трудових мігрантів [5].

Мета статті – дослідити польську емігрантську групу, яка після вступу країни до Європейського Союзу покинула Батьківщину і емігрувала до Великої Британії.

До 2004 року поляки масово не виїжджали до Великої Британії, але історія переселень мешканців Польщі до Сполученого Королівства досить тривала. З XIX століття поляки почали активно їхали до Великої Британії. А, якщо говорити про XX століття, коли міграція набула більш масового характеру, то виділяють три хвилі польської еміграції: повоєнну, «постсолідарнісну» і «поствступну» (до ЄС). Перша і друга хвилі визначаються як політичні, а третя – економічна. Як підкреслює М. Гарапіх, є чітко виражена ієрархія мотивації виїзду за кордон: «З точки зору, насиченої християнсько-платонівським духом, очевидним є те, що ідея повинна домінувати над матеріальним, дух – кращий, ніж брудна матерія» [5, с. 34]. Чи, кажучи іншими словами, політична еміграція розглядається як така, що більш варта поваги, ніж еміграція заробітчанська «за хлібом» або «за кращим життям» [4, с. 11]. Хоча чітко відділити політичні мотиви від економічних важко у випадку всіх трьох хвиль еміграції.

До першої групи відносять колишніх військовослужбовців Польського Війська, які опинилися поза межами Польщі після закінчення війни, а також військовополонених і переміщених осіб (тобто, осіб, що після закінчення війни опинилися поза межами своєї країни), що перебували на звільнених союзниками територіях. Повоєнна міграційна хвиля вважається політичною з огляду на незгоду сприйняти новий політичний режим і страх перед можливими репресіями. Але переміщені особи, що були завербовані у рамах Європейської Програми Волонтерської Праці (Europeans Voluntary Workers Scheme), розглядалися британським урядом ще як іноземна робоча сила, з якою укладалися економічні договори [7, с. 86]. Представники цієї хвилі еміграції вважали комуністичну Польщу «чужою» країною. А люди, що народилися і мешкали у східній частині довоєнної Польщі, формально взагалі не мали куди повертатися, тому що це була вже не польська земля, а територія Союзу Радянських Соціалістичних Республік.

Проблематично складалися відносини поляків першої хвилі еміграції із британським суспільством. Поляки почували себе зрадженими британським урядом, оскільки не визнавався їх внесок у перемогу в Другій світовій війні, польські солдати та офіцери у Великій Британії

розглядалися як цивільні, їх звання нівелювалися, і навіть колишні офіцери змушені були заробляти на життя некваліфікованою працею. Тому представники цієї групи, переважно, докладали зусиль до розбудови полонійної інфраструктури та підтримки родин, а не до інтеграції у британський соціум.

Друга хвиля еміграції охоплює період з 1960-х років і тривала до 2004 р. Мотивація була змішана. Частина, дійсно, покидала країну через незгоду з режимом, а частина – шукала кращого життя в соціально-економічному сенсі цих слів. Емігруючи до Великої Британії, поляки свідомо бралися за роботу, що була значно нижча від їх кваліфікації, часто нелегально, але розуміючи, що це тимчасово, і намагалися якнайшвидше вийти із цієї сірої зони, нострифікувати польські дипломи, здобути необхідну кваліфікацію і зайняти свою позицію у британському соціумі. Завдяки існуючому на межі легальності «міграційному бізнесу», що давав можливість полякам залишатися у Великій Британії, була розбудована широка полонійна інфраструктура чисельної польської діаспори.

Третя хвиля мала, передусім, економічний характер. Велика Британія була однією з трьох країн (крім Ірландії та Швеції), які відкрили свій ринок праці для громадян нових країн-членів одразу з 1 травня 2004 року (запровадивши для нових працівників лише обмеження на отримання соціальної допомоги протягом 24 місяців із дати в'їзду). Відтак, Велика Британія стала головною країною, до якої прямували мігранти з Польщі, випередивши Німеччину, що була лідером протягом всього періоду трансформації.

Оцінка наслідків відкриття британського ринку праці для громадян інших країн, що стали новими членами Європейського Союзу, і як наслідок, значної міграції поляків до Великої Британії, не була однозначною у британському суспільстві. Відповідно до соціологічних досліджень британці відзначали позитивний вплив присутності польських іммігрантів на економічне зростання Великої Британії та на зростання податкових відрахувань до державного бюджету (такої думки дотримувалось близько половини опитаних). Понад 60% респондентів були переконані, що наплив польської робочої сили покращив становище британських підприємств. І варто зазначити, що така оцінка відповідала фактичному стану, оскільки на час вступу Польщі до Європейського Союзу британський ринок праці мав 650 000 незаповнених вакансій, і кожен четвертий підприємець мав проблеми із пошуком кадрів на вільні робочі місця [2, с. 31].

Проте, на думку британців, полька імміграція мала і свої негативні риси. Наплив дешевої робочої сили «працьовитих» поляків спричинив ріст безробіття серед корінних мешканців Великої Британії (так вважало 60% опитаних). Поляків звинувачували у демпінгу робочої сили і покладали на них відповідальність за зниження рівня оплати праці, оскільки іммігранти готові були виконувати роботу за значно меншу винагороду, ніж британські громадяни. Проте, робота, на яку погоджувалися іммігранти, і до того не користувалася високою популярністю на ринку праці, британці не бажали її виконувати, незалежно від рівня оплати праці [4, с. 32].

Окрім визнання позитивного впливу поляків на економіку Великої Британії, близько 60% британців ототожнювали польську імміграцію із зростанням витрат на соціальну допомогу. У дійсності ж, поляки та громадяни інших країн Центрально-східної Європи, що вступили до ЄС в 2004 році, починаючи із першого року імміграції є бенефіціантами, а не реципієнтами, державного бюджету (більше вносять до нього, ніж отримують). Наприклад, протягом 2008-2009 податкового року їх внески до бюджету (у вигляді прямих і непрямих податків) на 37% перевищили видатки на їх перебування на території Великої Британії [4, с. 31]. А хибне враження у британському суспільстві склалося під впливом масовості польської імміграції, яка жодним чином не стримувалася урядом, і виглядало як додатковий тягар на всю британську соціальну систему (робота державних шкіл, транспортної інфраструктури, державного апарату тощо).

На думку британців (так вважають 75% опитаних), типовий польський іммігрант – це некваліфікований робітник, який брався за найважчу працю і виконував її ретельно і сумлінно, за що, зазвичай, високо цінував його роботодавець. 70% респондентів вважали, що британські роботодавці були задоволені роботою поляків. Така думка збігається із тим, що, насправді, польські іммігранти бралися за будь-яку, навіть найважчу роботу і працювали в середньому по 41,5 годин на тиждень, що було високим показником для Великої Британії [4, с. 33]. Працьовитість поляків особливо відзначалася тими респондентами, що стикалися з мігрантами із Польщі на робочому місці.

Через шість років після вступу Польщі до Європейського Союзу британці оцінили лібералізацію свого ринку праці переважно позитивно (55%), хоча й опонентів було чимало (21%) [4, с. 33]. Серед людей, що особисто знали поляків чи стикалися із ними під час роботи було значно більше тих, хто позитивно оцінював доступ громадян Польщі до британського ринку праці.

До Великої Британії виїхало близько 34% всіх мігрантів, які покинули Польщу після вступу до ЄС. Вони мали, переважно, середню освіту (хоча, була значна кількість осіб із вищою). Найбільшою віковою групою серед мігрантів були люди 20-29 років (в групі мігрантів їх було втричі більше, ніж аналогічний показник серед всього польського населення) [5, с. 73].

Після вступу Польщі до Європейського Союзу відбулося омолодження польської етнічної групи в Великій Британії. Перед вступом Польщі до ЄС лише 55% поляків, що мешкали у Великій Британії, були в працездатному віці (від 16 до 64 років). А станом на 2010 рік їх частка становила вже 86%. Для порівняння можемо зазначити, що кількість людей працездатного віку, загалом, у Великій Британії становила 65%, а в Польщі – 70% від загальної кількості населення [5, с. 77]. Так що, поляки, що мешкали у Великій Британії, вирізнялися молодим віком як для британського, так і для польського суспільства.

Відповідно до даних британського статистичного відомства у перші роки після розширення ЄС (2004 р.) польські громадяни становили близько двох третин всіх іммігрантів до Великої Британії з восьми країн Центрально-Східної Європи, які в той рік приєдналися до Європейського Союзу. У результаті, з 2004 року по 2010 рік загальна кількість мешканців польського походження у Великій Британії зросла з близько 75 000 до 532 000 осіб, тобто більше ніж у сім разів [5, с. 75].

Найвища міграційна динаміка спостерігалася у першому кварталі 2005 року, а потім протягом 2005-2007 років [5, с. 75]. Максимальна кількість поляків іммігрувала до Великої Британії в 2007 році і становила 96 тисяч осіб. Потім, не давлячись на спад динаміки, загальна кількість мігрантів систематично зростала до кінця 2009 року. Після деякого спаду зріст розпочався знову в четвертому кварталі 2010 року.

Інтенсифікація контактів з поляками допомогла британцям сформувати позитивну думку щодо країни та її мешканців. Поляки перестали бути маловідомим екзотичним народом, про який невідомо, що думати і як його сприймати. Лише 9% опитуваних на могли відповісти на питання: поляки більш подібні, чи відмінні від британців. На початку 2000-х вдвічі більше респондентів не знали, що відповісти на питання. Третина мешканців Великої Британії вважали, що поляки подібні до британців і ще одна четверта опитуваних були переконані, що поляки «трохи подібні, а трохи відрізняються» [4, с. 21].

Британські автори зазначають, що концентрація осіб польського походження не була пов'язана виключно з одним регіоном. Громадяни Польщі розселялися на території всієї Великої Британії. У той же час, якщо показати у відсотках, то більшість поселилися в Англії (83%), значно менші групи знайшли собі місце у Шотландії (11%), Уельсі (3%) та Північній Ірландії (3%). Найбільша концентрація поляків спостерігалася у Лондоні – близько 23% всіх осіб польського походження, що жили у Сполученому Королівстві. Поляки в Лондоні становили найбільшу групу іноземців, обійшовши за кількістю не лише німців та французів, що розмістилися на четвертому та п'ятому місцях, але й громадян Індії та Ірландії, що посіли третє та друге місця [5, с. 77].

Польська іммігрантська спільнота у Великій Британії характеризувалася низьким рівнем безробіття. Згідно даних за другий квартал 2011 року кількість поляків, що працювали в Великій Британії, становила 449 888, тобто 84,6% від загальної кількості польських мігрантів працездатного віку. Це високий відсоток порівняно із загальною кількістю всіх працюючих мешканців Великої Британії, який становив 70,4% [5, с. 78].

З 2005 року Польща потрапила до першої десятки країн, з яких походять матері-іноземки, що народили у Великій Британії. Протягом наступних років частка дітей, народжених польськими матерями, все зростала. До 2009 року з десятого місця Польща піднялася на друге, відтіснивши на третє місце Індію, і поступаючись лише уродженкам Пакистану. В 2009 році народилося 18 159 дітей, матері яких були польками, що становило 2,6% всіх народжених немовлят. Для порівняння, у 2005 році було народжено 3403 дитини, що становило 0,5% всіх немовлят у Великій Британії [5, с. 78].

2010 рік став визначальним у отриманні поляками британського громадянства. Якщо у 2009 році 458 осіб польського походження отримали громадянство Великої Британії, то в 2010 році таких було вже 1419 осіб. Тобто загальна кількість набуття громадянства зросла втричі, що недвозначно вказувало на тривалий характер міграції та успішну асиміляцію поляків у британському суспільстві [5, с. 78].

Польська еміграція часто розглядається як «полонійний посол» за кордоном і «неформальна рука Міністерства закордонних справ» [6, с. 12]. Хоча, налагодження соціальних контактів між людьми краще вдавалося мігрантам, ніж чиновникам, сприйняття британцями наслідків польської міграції до Великої Британії виглядало досить суперечливо. Віддзеркаленням є один з типових міфів, пов'язаних з мігрантами: завищення реальної кількості мігрантів, припущення, що вони забирають робочі місця у корінного населення, претендують на соціальну допомогу, якої не вистачає для самих британців, знижують вартість робочої сили на ринку праці тощо. Такі стереотипи поширювалися і британськими засобами масової інформації,

хоча офіційна статистика показувала протилежне. Звичайно, ці суперечності виникали ще з різниці у критеріях оцінки впливу імміграції. Пересічний громадянин оцінював не макро-категоріями (зростання валового внутрішнього продукту, розвиток економіки, збалансування ринку праці тощо), а мікро-категоріями, як працівник певної фірми чи мешканець певного району. А оскільки більшість коштів на включення нових мешканців у соціальну структуру якраз витрачалися на місцевому рівні, то саме цей бік імміграції і був відомий британським громадянам.

На фоні інших етнічних груп, що проживають у Великій Британії, поляки достатньо органічно інтегрувалися у британське суспільство. Понад половина респондентів вважали, що поляки або добре, або дуже добре підходять до британського соціуму. Найбільше сумнівів щодо можливості інтеграції поляків мали британці з низьким рівнем освіти, які виконували переважно фізичну роботу. Ті британці, що мали безпосередній контакт з поляками, відзначали під час опитування, що поляки більш подібні до британців і легко інтегруються в британське суспільство на фоні інших етнічних груп. Це надзвичайно важливий результат, оскільки британці відомі своїм скептичним ставленням до іммігрантів.

Британці висловлювали згоду прийняти поляків у свої соціальні групи на рівні особистих контактів, у той же час вважали за необхідне тримати дистанцію, коли йшлося про інституційну чи політичну сферу. Майже всі британці охоче погоджувалися визнавати право полків відвідувати країну у якості туристів. Допускали появу близьких, навіть дружніх, відносин з поляками. Не заперечували, якщо поляки могли стати їх сусідами. Більше не мали нічого проти того, щоб поляки могли стати частиною сім'ї – чотири п'ятих опитуваних приймали можливість стосунків власної дитини із полькою чи поляком. Але значно менше підтримки мала ідея, щоб підприємством чи організацією, в якій працює респондент, керував поляк. Таких, хто категорично не сприймали дану ситуацію, була третина респондентів. Одна шоста британців взагалі не хотіли, щоб поляки поселялися в Великій Британії на постійне місце проживання. Близько 40% висловлювалися проти надання полякам британського громадянства. А найважче було британцям сприйняти ідею, що поляк може бути обраним на місцеву політичну посаду, наприклад, депутатом місцевих рад і представляти інтереси громади. Більше половини опитаних таку можливість категорично заперечували [4, с. 13].

Таке критичне ставлення щодо надання полякам британського громадянства та можливості перебування поляків у виборних органах влади має, вірогідно, дві причини. Перша полягає у тому, що набуття громадянства, а тим паче перебування у виборних органах влади (де людина не лише користується своїми правами, але й має можливості істотно впливати на життя громади через реалізацію повноважень, делегованих їй мешканцями) британці продовжували вважати прерогативою для «своїх». А другою причиною відмови полякам бути обраними до місцевих органів влади було переконання британців, що в Польщі панував високий рівень корупції і бюрократії. Тобто вихідці із польської системи державного управління та місцевого самоврядування потенційно могли завдати шкоди британській системі і не могли користуватися довірою. Хоча варто зауважити, що найбільш негативне ставлення до набуття поляками британського громадянства та обрання їх до органів влади було притаманне людям, які ніколи не контактували із представниками польської іммігрантської спільноти.

Таким чином, третя хвиля польської міграції до Великої Британії, що мала місце після вступу Польщі до Європейського Союзу і відкриття Сполученим Королівством ринку праці для громадян нових країн-членів ЄС, мала цілу низку специфічних рис. Ця хвиля міграції носила чітко виражений економічний характер. Досить молодий вік (як у порівнянні із британським суспільством, так і з населенням Польщі) вказує на селективний віковий характер міграції. Високий рівень народжуваності серед етнічних польок, що мешкали у Великій Британії, дає можливість говорити про довгостроковий характер міграції. Освітній рівень польської емігрантської групи вказував на значні можливості швидкої адаптації у новому соціумі, що потім було підтверджено оцінкою фактичного входження поляків у британську соціальну структуру та соціологічними опитуваннями щодо сприйняття корінним британським населенням польських мігрантів. І, нарешті, слід відзначити, що польські мігранти зробили істотний внесок у діалог культур та поширення позитивної репутації Польщі та поляків у Великій Британії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Polacy na Wyspach szykują się do wyjścia z UE. Imigranci i gospodarka zaważą na Brexicie // niezalezna.pl – 31.05.2016 http://niezalezna.pl/81182-polacy-na-wyspach-szykuja-sie-do-wyjscia-z-ue-imigranci-i-gospodarka-zawaza-na-brexicie
2. Fomina J., Frelak J., Next Stopski London. Wizerunek polskich imigrantów w prasie brytyjskiej. – Warszawa: Instytut Spraw Publicznych, 2007. – 87 s.
3. Fomina J., Światy równoległe – wizerunek własny Polaków w Wielkiej Brytanii. –Warszawa: Instytut Spraw Publicznych, 2009. – 32 s.

4. Fomina J., Frelak J., Wizerunek Polski i polaków w Welkiej Brytsnii. – Warszawa: Instytut Spraw Publicznych, 2011. – 39 s.
5. Krywult-Albańska M. Profil demograficzny polskich imigrantów poakcesyjnych w Wielkiej Brytanii // Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Sociologica IV (2012), vol. 2, p. 72–80.
6. Garapich M.P. Migracje, społeczeństwo obywatelskie i władza. Uwarunkowania stowarzyszeniowości etnicznej i rozwoju społeczeństwa obywatelskiego wśród polskich emigrantów w Wielkiej Brytanii // Współczesne migracje: dylematy Europy i Polski. – Warszawa: Ośrodek Badań nad Migracjami Uniwersytet Warszawski, 2009. – 233 s.
7. Sword K. Identity in Flux. The Polish Community in Great Britain. – London: School of Slavonic and East European Studies, University of London, 1996. 243 p.

Bobliyenko O. P. Polish Emigration to Great Britain after Acquiring EU Membership (2004-2010)

The article studies the third wave of Polish migration to Great Britain, which took place after Poland gained EU membership and Great Britain opened its labour market to the citizens of the new EU member states. This wave of migration had a clearly outlined economic motivation and the long-term character. Young age and the level of education of the emigrant group have both ensured their rapid adaptation in the new society. Polish migrants have made a considerable contribution to the culture dialogue and the spread of positive reputation of Poland and the Poles in Great Britain.

Key words: Poland, the Polish, immigrants, labour market, the European Union, identity, Great Britain

Боблиенко Е.П. Польская эмиграция в Великобританию после вступления страны в Европейский Союз (2004-2010 гг.)

В статье исследуется третья волна польской миграции в Великобританию, которая происходила после вступления Польши в Европейский Союз и открытия Соединенным Королевством рынка труда для граждан новых стран-членов ЕС. Данная волна миграции имела четко выраженную экономическую мотивацию и долгосрочный характер. Молодой возраст и образовательный уровень польской эмигрантской группы обеспечил возможность быстрой адаптации в новом социуме. Польские мигранты сделали существенный вклад в диалог культур и расширение положительной репутации Польши и поляков в Великобритании.

Ключевые слова: Польша, поляки, иммигранты, рынок труда, Европейский Союз, идентичность, Великобритания.

Статтю подано до редколегії 5.02.2017 р.

УДК 341.238: 327.51(438)

Н. М. Буглай

НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ ТА ІНСТИТУЦІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СПІВРОБІТНИЦТВА ПОЛЬЩІ З НАТО

У статті досліджуються відносини Польща – НАТО в форматі нормативно-правового та інституційного забезпечення. Формування відповідного забезпечення співробітництва Польщі з НАТО відбувалося під впливом політичних, економічних і соціальних чинників. Рамкова документація, що забезпечувала процес інтеграції РП до Альянсу, незмінно характеризувалася не лише чіткістю формулювання завдань, але й означенням інститутів, відповідальних за їх виконання, часових рамок, механізмів та засобів здійснення.

Ключові слова: Польща, НАТО, зовнішня політика, законодавство, документи, договірна база, нормативні акти.

Декларування Польщею вступу до НАТО одним із стратегічних завдань зовнішньої політики зумовило необхідність забезпечення процесу відповідним нормативно-правовим та інституційним підгрунтям, покликаним уможливити адаптацію країни до союзного членства. Перші кроки на означеному шляху природно були здійснені вже на початку 1990-х рр., коли урядова Варшава офіційно заявила про прагнення інтеграції у вказану структуру. З обранням президентом РП А. Кваснєвського взаємини Польської держави з Північноатлантичним альянсом відчутно активізувалися: оформлення відповідного нормативно-правового й інституційного забезпечення, з однієї сторони, відображало їх вихід на якісно новий рівень, з іншої, – уможливлювало наступний їх розвиток.

Історіографія проблеми представлена занадто схематично. Роботи Р. Ковальчук, В. Лавриненко, В. Марчук, М. Фігури, І. Цепенди [1; 2; 3; 4; 5] та ін., в основному висвітлюють різні аспекти організаційної структури НАТО, отримання польською державою членства в Альянсі, можливостей використання досвіду Польщі для України на шляху до НАТО, історію вступу РП до Альянсу та формат безпеки в ньому. Питання нормативно-правового та інституційного забезпечення співпраці РП з НАТО потребують подальшого вивчення, що зумовлює актуальність теми і має на меті проаналізувати наявне законодавство Польської держави в сфері євроатлантичної інтеграції, що пов'язане із набуттям державою членства в НАТО.

Звернення до нормативно-правової основи співробітництва Польської держави з НАТО, її аналіз, з огляду на зміст та характер актів, дозволяє диференціювати договірно-документальну базу таким чином. По-перше, це міжнародні договори у сфері євроатлантичної інтеграції Республіки Польща, порядок ратифікації та імплементації яких у національне законодавство визначений Конституцією РП (2 квітня 1997 р.) [6]. Так, згідно ст. 87, ратифікований міжнародний договір є джерелом загальнообов'язкового права Республіки Польща. Після опублікування у «Щоденнику Законів» ратифікований міжнародний договір перетворюється на складову правопорядку країни та застосовується безпосередньо (п. 1 ст. 91). У випадку, якщо ратифікований міжнародний договір не погоджується із чинним законодавством, він сприймається таким, що по відношенню до останнього є пріоритетним (п. 2 ст. 91). Упродовж більшого відрізку аналізованого періоду, характерного пошуком євроатлантичним співтовариством оптимальних алгоритмів співпраці з державами Центрально-Східної Європи, Польщею зокрема, взаємини останньої з НАТО визначали умови співпраці між ними. Маркер співробітництва РП з Альянсом відповідно зумовлювався положеннями рамкового документу Програми «Партнерство заради миру» (1994 р.). Оформлення нормативно-правової основи євроатлантичної інтеграції пов'язане з Північноатлантичним договором (1999 р.), підписання якого польською стороною (з наступним проходженням відповідних законодавчо встановлених процедур) ознаменували вступ Республіки Польща до НАТО.

По-друге, документи внутрішнього походження, що становлять стратегічну базу євроатлантичної інтеграції Польської держави, можна диференціювати на дві підгрупи – власне стратегічні акти та акти, прийняті для досягнення стратегічних цілей. Формування першої підгрупи розпочалося з прийняття в 1990 р. Концепції зовнішньої політики РП, що впродовж тривалого часу для адміністрації над Віслою залишалася дороговказом у розбудові взаємин із суб'єктами світового співтовариства. У листопаді 1992 р. було схвалено засадничі для взаємин із НАТО Основи польської політики безпеки, Політику безпеки і оборонну політику РП. Зі вступом Польської держави до Альянсу на їх основі та з урахування Стратегічної концепції НАТО (1999 р.) було розроблену адекватну новим реаліям Стратегію безпеки РП (2000 р.). Під впливом терористичних та інших загроз, що дали про себе знати на початку XXI ст., у 2003 р. документ було переглянуто та затверджено в новій редакції (Стратегія національної безпеки РП). Другу підгрупу актів утворюють визначальна для співпраці з НАТО Програма інтеграції з Організацією Північноатлантичного договору та модернізації Збройних сил Республіки Польща на 1998–2012 рр. (1998 р.).

По-третє, нормативно-правові акти, що закладають інституційну основу процесу інтеграції держави до НАТО, – це документи щодо створення Департаменту по роботі з НАТО (1996 р.), Комітетів із питань поточної координації дій у справі вступу Польщі до НАТО (1997 р.), ін.

Таким чином, законодавство Польської держави в сфері євроатлантичної інтеграції представлене сукупністю нормативно-правових актів, що визначають стратегічні цілі та регулюють вирішення організаційних питань, пов'язаних із набуттям державою членства в НАТО. На рахунок інституційного забезпечення процесу інтеграції вважаємо за доцільне відзначити, що, як і в будь-якому іншому випадку, його варто розглядати не як самостійне явище, що є цінним само собою, а лише як інструмент для досягнення визначеної мети. Відтак, створення низки нових інститутів та модернізація вже існуючих, перебуваючи у безпосередньому зв'язку зі змістом та характером взаємин сторін, спільною своєю метою мало забезпечення Польській державі – на максимально вигідних умовах та в найкоротші строки – вступу до означеної структури.

Становлення інституційної основи співпраці Польщі з НАТО бере свій початок із 1991 р. та пов'язується зі вступом держави до Ради північноатлантичного співробітництва (РПАС) (з 1997 р. – Ради євроатлантичного партнерства (РЄАП) [7, с. 196]. Створена по завершенню «холодної війни» та блокового протистояння, РПАС мала на меті започаткування й наступне поглиблення партнерських взаємин із державами, які раніше були приналежні до ворожого військово-політичного блоку, а в нових геополітичних умовах своїм зовнішньополітичним пріоритетом означили інтеграцію в євроатлантичний простір безпеки, проте, як і сама НАТО, цілком об'єктивно, не були до цього готові. Посередництвом включення в структуру РПАС, у колі

дев'яти країн ЦСЄ та Балтики, Республіка Польща долучилася до співпраці із союзниками (в галузі безпеки та з дотичних питань), проте жодних гарантій ні щодо власної безпеки, ні щодо членства в НАТО при цьому не отримала.

Кроком на шляху співпраці з НАТО стала Програма «Партнерство заради миру» (ПЗМ) [8], з ініціативою впровадження якої Альянс виступив у січні 1994 р. Згідно неї, шляхом участі у спільних військових навчаннях та миротворчості, отримання консультацій та задіяності в роботі політичних і військових органів НАТО за умови встановлення нею перманентного контролю за діяльністю міністерства оборони, збройними силами та військовим бюджетом, держави партнерства, серед яких і Польща, набували передумов для вступу в Альянс. І хоча через відсутність будь-яких конкретних критеріїв, по виконанні яких держави-партнери отримали б запрошення до вступу, та невизначеність термінів реалізації «Партнерство заради миру» було гостро розкритиковане офіційною Варшавою, з моменту приєднання Польщі до нього (2 лютого 1994 р.), і впродовж наступних років, що передували вступові держави до НАТО, Програма залишалася головним механізмом розбудови індивідуальних взаємин партнерства з Альянсом. До речі, Польща першою з держав, що приєдналися до ПЗМ, в липні 1994 р. погодила Індивідуальну програму партнерства (ІПП). Відповідно до існуючих вимог, вона містила заяву про політичні цілі Польщі як учасника ПЗМ, військові та інші ресурси, що їх держава надає у розпорядження Програмі, цілі співпраці з НАТО та конкретні заходи, які планується здійснити заради їх досягнення. Зауважимо, що дещо згодом,даючи оцінку ПЗМ, президент А. Кваснєвський назвав її «еластичним інструментом міжнародної співпраці» та формування в Центрально-Східній Європі «філософії оборонних реформ» [9, с. 194]. Таким чином, Програма виявилася своєрідною відстрочкою, яку і країни-кандидати (йдеться, насамперед, про Польщу, а також Чехію та Угорщину), і сам Альянс використали для кращої підготовки до майбутнього розширення.

Впровадження Польщею «Партнерства заради миру» відбувалося шляхом консультацій груп експертів, обміну досвідом та інформацією, участі цивільних та військових експертів у запропонованих Альянсом навчаннях та тренуваннях, задіяності військових з'єднань і спостерігачів у гуманітарних, миротворчих та рятувальних операціях. Налагодженням співпраці з Альянсом займалися численні робочі групи, створені при Міністерстві закордонних справ РП та Міністерстві національної оборони РП. Для здійснення загального керівництва процесом взаємодії у складі Ради міністрів РП в 1996 р. було створено Департамент по роботі з НАТО. Одночасно Міністерство оборони РП ухвалило угоди про співробітництво у військовій сфері з відомствами оборони більшості країн Європи.

У грудні 1994 р., з прийняттям Північноатлантичною радою відповідного рішення, польські експерти були задіяні у дослідження проблем східного розширення НАТО. З метою координації співпраці у Варшаві було започатковано міжвідомчу групу в справах Альянсу, безпосередній контроль за діяльністю якої покладено на віце-міністрів закордонних справ та оборони. Відтак, матеріали (Дослідження з питання розширення НАТО), опубліковані у вересні 1995 р., в окреслені завдань, цілей та принципів розширення на Схід кордонів союзу виявилися значно скоригованим на внутрішні польські реалії. Упродовж трохи більше, ніж півроку пропрацювавши над відповіддю, на вимогу НАТО 4 квітня 1996 р. офіційна Варшава представила на розгляд союзникам Індивідуальний дискусійний документ (ІДД), що містив інформацію щодо підготовленості Польщі до членства в Альянсі, зокрема, її спроможності брати участь у виконанні союзницьких завдань, забезпеченні функціонування союзницьких військ, розбудові військової інфраструктури. Позитивно оцінений союзниками, ІДД, таким чином, став основою для подальших консультацій по лінії Польща– НАТО [4, с. 23–24].

З отриманням на Мадридському (липня 1997 р.) саміті НАТО запрошення до початку переговорів про приєднання до Альянсу і до набуття членства в союзі реалізація Польщею євроатлантичного вибору, окрім участі в Програмі партнерства, здійснювалася шляхом співпраці в рамках РПАС, присутності дипломатичних та військових представників у роботі політичних, військових та адміністративно-експертних структур НАТО. Практичним механізмом консультування польської сторони слугувала спеціально створена при Альянсі Місія Польщі [1]. Задовго до початку переговорів – у січні 1997 р. – задля належної їх координації в структурі Комітету оборони країни, що діяв на чолі з президентом А. Кваснєвським, та в межах Ради Міністрів, очолюваної прем'єром В. Цімошевичем, було утворено Комітети з питань поточної координації дій у справі вступу Польщі до НАТО, загальне керівництво якими було передано Міністру МЗС РП Д. Росаті [5, с. 155].

Головний документ, положеннями якого визначалися умови співпраці Польщі з НАТО (початково як партнера, а пізніше держави-члена), урядовою Варшавою був схвалений у жовтні 1998 р. Головною метою Програми інтеграції з Організацією Північноатлантичного договору та модернізації Збройних сил Республіки Польща на 1998–2012 рр. [10], зокрема, проголошувалося значне підвищення боєздатності польського війська при одночасному

скороченні його чисельності. Одночасно програма містила низку завдань, які, задля забезпечення державі якнайшвидшого вступу до Альянсу, передбачалося виконати вже найближчим часом. Йдеться, зокрема, про проведення роботи щодо реформування військово-адміністративного поділу країни, модернізації озброєння, військової техніки та інфраструктури, уніфікації польської та натовської систем розвідки, проведення спільних навчань та тренувань тощо.

Із відкриттям переговорного процесу про вступ до НАТО у вересні 1997 р. польські урядовці розпочали роботу над стратегічною концепцією безпеки. Зауважимо, що налаштованість Польщі на отримання членства в Організації Північноатлантичного договору документального оформлення вперше зазнала в Основах польської політики безпеки та Політиці безпеки і оборонній політиці РП, в листопаді 1992 р. підписаних президентом Л. Валенсою. Підготовка стратегічного документа відбувалася паралельно з розробкою союзниками стратегічної концепції Альянсу та значною мірою з нею погоджувалася. Проте попри прагнення, фундаментальний у сфері безпеки документ зі вступом Польщі до НАТО впровадити не вдалося – нова стратегія безпеки, а разом з нею і стратегія оборони, була схвалена лише близько року по тому. Зволікання з прийняттям стратегії безпеки, яке офіційною Варшавою пояснювалося адаптацією держави до нових реалій, спричинених набуттям державою повноправного членства в Альянсі, на переконання експертів, зумовлювалося нічим іншим, як прагненням дочекатися, поки НАТО не схвалить свою Стратегічну концепцію, аби потім взяти її за основу для розробки власне польського документу [11, с. 21]. Проте, якщо, наприклад, для Організації Варшавського договору такий механізм був цілком придатний і в попередній період польської історії неодноразово застосовувався керівництвом держави, то у випадку НАТО мала місце протилежна ситуація. Згідно існуючої практики, прийняття союзниками національних стратегій безпеки завжди передує розробці колективної стратегії НАТО, яка, своєю чергою, є своєрідною їх квінтесенцією. У випадку Польщі, таким чином, спрацювала ситуація, коли колективні інтереси були поставлені вище за національні.

Стратегія безпеки РП [12], прийнята 4 січня 2000 р.,окрім Стратегічної концепції НАТО, ґрунтувалася на базових для Польщі документах 1992 р. та складалася зі вступу і чотирьох розділів: основи польської політики безпеки; загрози і виклики; площина активності й інструментів, що реалізують політику безпеки Польщі; основи і стратегії оборони. Прикметною ознакою документу було визнання головним «стовпом» польської безпеки НАТО, по відношенню до якої національні структури безпеки проголошувалися такими, що виконують допоміжну роль та не можуть бути їй альтернативою [2, с. 323]. Переймаючись проблемами власної безпеки, значну увагу в Стратегії було приділено захисту польського східного кордону, запорукою збереження спокою на якому проголошувалося поглиблення співпраці з Україною, зокрема, шляхом її втягнення в орбіту НАТО. Зауважимо, що власні кордони, згідно Стратегії, визнавалися Польщею непорушними, одночасно держава констатувала відсутність будь-яких територіальних претензій до країн-сусідів, а також прагнень зміцнити свою безпеку ціною їхньої безпеки. Так само запорукою власної безпеки РП проголошувала співпрацю з НАТО та ЄС. Задля створення у Європі кооперативної системи безпеки, у якій Польща була вкрай зацікавлена, декларувалася готовність до активної участі у зміцненні на континенті присутності НАТО, поглибленні співпраці по лінії НАТО – ЄС. Окрім того, відзначалася зацікавленість РП у конструктивній співпраці Альянсу з державами пострадянського простору – учасниками ПЗМ, а також подоланні шляхом поєднання зусиль союзників загроз ядерній та енергетичній безпеці, вирішенні проблем незаконної міграції та діяльності трансзлочинних, терористичних груп.

Під впливом нових загроз міжнародній безпеці, що на початку XXI ст. однаково актуальними стали для всіх суб'єктів світового співтовариства, а також з огляду на участь Альянсу у т. з. «асиметричних конфліктах», 8 вересня 2003 р. Рада Міністрів схвалила Стратегію національної безпеки РП [13]. Значною мірою, повторюючи положення Стратегії безпеки РП (2000 р.) і погоджуючись із Європейською стратегією безпеки «Безпечна Європа в більш надійному світі» (2003 р.), вона визначала налаштованість Польщі задля боротьби із зовнішніми загрозами посилити апарат внутрішньої безпеки, а також реформувати збройні сили, підвищити їх професійність та мобільність, готовність до проведення швидких та ефективних превентивних дій за межами держави. Незалежно від стану трансатлантичної співпраці Польща планувала розвивати двосторонні у сфері безпеки взаємини зі США та забезпечувати відкритість НАТО до поповнення новими державами-членами, зокрема Україною, сприяння членству якої в Альянсу з того часу і до тепер визначається елементом польської політики безпеки.

Зі вступом до Організації Північноатлантичного договору і досі Республіка Польща представлена у політичній штаб-квартирі Альянсу в Брюсселі постійною делегацією, що складається з постійного представника, який очолює її, та військового представника. Кожному з них, відповідно, підпорядковується персонал цивільних та військових радників, які

представляють Польщу у різноманітних комітетах НАТО, підпорядкованих Північноатлантичній раді [3, с. 46]. Представники Польщі також беруть участь у роботі Парламентської асамблеї НАТО – міжпарламентського форуму, що об'єднує європейських та північноамериканських законодавців для обговорення питань спільного інтересу чи занепокоєння, та Військового комітету – найвищого військового органу Альянсу, функціонуючого під політичним керівництвом Північноатлантичної ради, Комітету оборонного планування та Комітету ядерного планування і підзвітному їм із питань військової діяльності, що здійснюється в межах НАТО. Окрім того, Польща активно функціонує у рамках Програми ПЗМ, є діяльним учасником РЄАП.

Здійснений аналіз, таким чином, дозволяє зробити деякі висновки: формування відповідного нормативно-правового та інституційного забезпечення співробітництва Польщі з НАТО відбувалося під впливом політичних, економічних і соціальних чинників. Рамкова документація, що забезпечувала процес інтеграції РП до Альянсу, незмінно характеризувалася не лише чіткістю формулювання завдань, але й означенням інститутів, відповідальних за їх виконання, часових рамок, механізмів та засобів здійснення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Ковальчук Р. Досвід Польщі на шляху до НАТО / Роман Ковальчук // Економічний часопис-XXI. – 2006. – №9–10. – С.6–8. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://soskin.info/ea/2006/9-10/20060903.html
2. Лавриненко В. Польща в євроатлантичному просторі безпеки: стан, перспективи та досвід для України / Володимир Лавриненко, Артур Джевіцькі // Північноатлантичний альянс: історія, функції, структура та відносини з Україною: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів, слухачів магістерської підготовки за напрямом «Державне управління» та системи підвищення кваліфікації державних службовців / кол. авт.; за заг. ред. проф. Д.І. Дзвінчука. – Івано-Франківськ: Місто Нв, 2013. – С. 316–338.
3. Марчук В. Організаційна структура НАТО/ Василь Марчук, Василь Скрипничук // Північноатлантичний альянс: історія, функції, структура та відносини з Україною: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів, слухачів магістерської підготовки за напрямом «Державне управління» та системи підвищення кваліфікації державних службовців / кол. авт.; за заг. ред. проф. Д. І. Дзвінчука. – Івано-Франківськ: Місто Нв, 2013. – С. 38–66.
4. Фігура М. Шлях Польщі до НАТО. Політичний нарис / Марек Фігура // Вісник Центру міжнародної безпеки та євроатлантичної співпраці.– 2008. – №4 (12) – С. 19–25.
5. Цепенда І. Є. Державна політика республіки Польща у переговорному процесі щодо отримання членства в НАТО / І. Є. Цепенда // Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія». – Серія: Державне управління. – 2010. – Т. 147. – Вип. 135. – С. 155–159.
6. Конституция Республики Польша // Дневник Законов. – 1997. – 16 июля. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.sejm.gov.pl/prawo/konst/rosyjski/kon1.htm
7. Довідник НАТО. – Брюссель, 2006. – 384 с.
8. Партнерство заради миру: рамковий документ // Партнерство заради миру – PartnershipforPeace. – Брюссель, 1994. – С. 5–8.
9. Kwaśniewski A. Wystąpienie nt. «Nowi członkowie NATO: nowe wyzwania, nowe funkcje». Wiedeń, 23 czerwca 1998 roku // Przemowienia, listy, wywiadyPrezydenta Rzeczypospolitej Polskiej Aleksandra Kwaśniewskiego. 1998 rok. Wybór. – W.:Kancelaria Prezydenta RP, 1999. – S. 194–198.
10. Programa Integracji z Organizacją Traktatu Północnoatlantyckiego i Modernizacji Sił Zbrojnych RP na lata 1998–2012 // Polska Zbrojna. –1998. – №24. – S. 19–34.
11. Koziej S. Pierwsza dekada funkcjonowania w strukturach bezpieczeństwa NATO i UE – strategiczne doświadczenia Polski / Stanisław Koziej // Bezpieczeństwo Narodowe. – 2012. – №22. –S. 19–46.
12. Strategia Bezpieczeństwa Rzeczypospolitej Polskiej. Warszawa, 4 stycznia 2000 r. // Zbiordokumentow – 2000. – №1. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.zbiordokumentow.pl/2000,nr.1/
13. Strategia Bezpieczeństwa Narodowego Rzeczypospolitej Polskiej. Warszawa, 8 września2003 r. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.msz.gov.pl/resource/7d18e04d-8f23-4128-84b9-4f426346a112

Buglay N.M. Normatively Legal and Institutional Provision of Poland's Collaboration with NATO

The article explores Poland - NATO relations in the format of normatively legal and institutional provision. Formation of the proper provision of Poland - NATO collaboration took place under the impact of political, economic and social factors. The document which provided the process of

integration of RP into Alliance was characterized not only by the accuracy of tasks formulation but also by definition of institutes, responsible for their implementation, sentinel scopes, mechanisms and facilities of realization.

Keywords: Poland, NATO, foreign policy, legislation, documents, contractual base, normative acts.

Буглай Н.М. Нормативно правовое и институционное обеспечение сотрудничества Польши с НАТО

В статье исследуются отношения Польша – НАТО в формате нормативно-правового и институционного обеспечения. Формирование соответствующего обеспечения сотрудничества Польши с НАТО происходило под воздействием политических, экономических и социальных факторов. Рамочная документация, которая обеспечивала процесс интеграции РП в Альянс, неизменно характеризовалась не только четкостью формулировки заданий, но и определением институтов, ответственных при их выполнении, часовых рамках, механизмах и средствах осуществления.

Ключевые слова: Польша, НАТО, внешняя политика, законодательство, документы, договорная база, нормативные акты.

Статтю подано до редколегії 30.11.2016 р.

УДК 94. 378(436)

O.F. Melnychuk

QUALITY ASSURANCE OF HIGHER EDUCATION IN AUSTRIA

The article reveals the legal regulation of the higher education quality assurance in Austria. It indicates that its implementation system provides internal and external control. It highlights the legal status and activities of the Agency for Quality Assurance and Accreditation of Austria.

Keywords: Austria, Agency, quality assurance, quality evaluation, quality of education, quality of higher education.

Higher education guarantees innovative development of the country, its compatibility, spiritual and material growth of a person and a society in the whole. Quality higher education has a direct impact on human capital formation. It is no accident that the quality assurance of higher education is a priority of reforms taking place in this area.

The said theme is the scientific interest of many scientists. Thus, the merit of work, which reveals a system of quality assurance in some European countries and prospects of its development in Ukraine [1], the modernization of national education and science in the way of innovative development of the country [2]. Among scientists, whose subject of study was to ensure the quality of university education in Austria, we should mention O. I. Shyika, who has made a significant progress in this direction, thoroughly highlighting educational aspects of the problem [3]. However, in our view, the achievements of Austria in ensuring the quality of higher education, the experience of the Agency for Quality Assurance in Higher Education and Accreditation of Austria, against the background of educational reforms in Ukraine require coverage of the legal aspects of the problem. In particular it is necessary to clarify the legal regulation of quality assurance and implementation of its requirements in an educational environment in Austria.

The article is to outline the legal regulation of quality assurance and its practical implementation in Austria.

The quality assurance system of higher education of Austria provides for both internal and external controls in this area. According to §14 of the Federal Law «On organization of universities and university studies» from 2002, higher education institutions are obliged to form their own quality management system of education and to monitor its activities continuously. Unlike internal systems, external evaluation of the quality of higher education is the initiative of the University Board, the Rector or the Federal Minister [4]. Thus, the core of the quality evaluation of higher education in Austria is internal control, while external is considered an additional procedure.

The procedure of external quality control is regulated in detail by the Federal Law «On external quality assurance and the Agency for Quality Assurance and Accreditation of Austria» from July, 29, 2011 (hereinafter - the Law). It is extended to all universities in Austria, regardless of the form of ownership, which is the responsibility of the Federal Ministry of Science, Research and Economics. External quality control of higher education is carried out by independent agencies in Austria and other countries registered in the European register of quality assurance. Thus, according to the order of the Federal Minister, to audit the quality of higher education in Austria are entitled to the following

institutions: Agency for Quality Assurance and Accreditation of Austria (AQ Austria); Institute for accreditation, certification and quality assurance (ACQUIN); Accreditation Agency for Health care and Welfare (AHPGS); Accreditation Agency for research programs in engineering, informatics, natural sciences and mathematics (ASIIN); Certification Agency of Baden-Württemberg; Finnish Higher Education Evaluation Center (FINEEC); Foundation for International Business Administration Accreditation (FIBAA); Swiss Agency for Accreditation and Quality Assurance (AAQ); European Association of Institutions for Veterinary Education (EAEVE); European Foundation for Management Development (EFMD); European League of Institutes of Arts (ELIA), etc [6].

The leading role in the external evaluation of the quality of higher education plays Agency for Quality Assurance and Accreditation of Austria (hereinafter - the Agency), the legal status is regulated by law. Agency is a public entity with clearly defined objectives, powers and a system of fixed procedures for the audit and accreditation in higher education. Thus, the agency has a number of tasks, such as it is authorized to: develop and implement procedures for external quality control according to national and international standards; conduct accreditation of higher education institutions; publish reports and issue certificates to educational institutions upon results of an audit; inform and advise on quality assurance; carry out international cooperation in the field of quality assurance and so on [5].

The bodies of the Agency is the General Assembly, Board of Trustees, the Board of Appeal Committee. Characteristically, during the formation of these bodies Austrians follow gender policy and ensure the presence of no less than 45 percent of females. This fully applies to the General Assembly, which includes 23 members. They shall serve on a voluntary basis for five years with the right to reappointment. The General Assembly is formed by the quota principle and presents Advisory Council for Economic and Social Affairs, the Austrian students, university conference of labor collectives, Federal Ministry for Science and Research.

The General Assembly is involved in the formation of the Board of Trustees, the Board and Appeal Committee. Yes, it elects five members of the Board of Trustees for five years with the right to re-election. Out of its consist the last elects a chairman and its deputies. The Board of Trustees determines the policy of the Agency on standards and procedures for quality assurance, it is responsible for the formation and implementation of the budget, the recruitment and appointment of managing director and auditor, preparation and conduction of meetings of the General Assembly.

Another collective body is the Council which is also formed on quota principle and consists of fourteen members. The advantage of the Austrian law is that it clearly defines qualification requirements for members of the Council and the procedure of their appointment. Thus, eight members (representatives of the academic community) should have the academic qualifications and experience in the field of higher education; two members are representatives of the students; four members represent employers. They should be aware of the problems of higher education at the national and international levels, experienced, and to contribute to the tasks of the Agency. At least half of the members representing the academic community and students must be foreigners.

Members are appointed by Ministers or Profile Federal Minister for submission to the General Assembly (two thirds) for five years with the right of a single reappointment. They perform the functions entrusted to them for a fee, an amount determined by the Minister, and are entitled to compensation for travel. The powers of the Council members are terminated early at the request of the Minister in the event of gross violation or failure to perform their tasks. In our opinion, formation of the Council should be more democratic, because such a form as the appointment of a member by the government official, yields, for example, the competitive selection of candidates. In addition, the Profile Ministers involvement in the process of formation of such authority does not add independence, as required by the Standards and Guidelines for Quality Assurance in the European Higher Education Area. However, the rule of law guarantees the independence by prohibiting entry to its consist members of the Federal Government or the State Government, National Council, Federal Council or any other representative body, political parties, General Assembly, Ministries responsible for education.

The Concil powers are legally defined. In particular, it decides on accreditation and certification of educational and research institutions, policymakers, standards and quality assurance procedures, prepare a report and make public the results of inspections, informs the audit results, monitors educational and scientific institutions on compliance with accreditation requirements, cooperates in quality assurance and more.

For appeal consideration of educational institutions on quality assurance functions the Appeal Committee, members of which are appointed by the General Assembly. The procedure for appeals is clearly regulated. Thus, the appeal is submitted in writing to the office, which immediately forwards it to the Appeal Committee and informs the Council. The appeal is reviewed by two Austrian and one foreign member, who have experience in quality assurance and legal education. The members of the Appeals Committee do not belong to any other organ of the Agency and shall perform its functions in

accordance with clearly defined instructions. Their term of office is three years with the right of re-appointment.

The law stipulates not only the procedure for the formation of the Agency and their powers, but the procedure for auditing the quality of higher education. During its implementation the following areas are evaluated: strategy and implementation of quality management system of the university; measures and quality control methods in research and teaching; integration tasks in the quality management system; information systems; quality control procedures of educational programs. These areas correspond to four auditing standards that are consistent and based on algorithm implementation of a «plan-conduction-check-act» [3, p. 139-140]. Let us find their essence.

Standard 1 consists in that the higher education institution determines the strategy and goals as a prerequisite for internal quality management system. Universities are autonomous in developing their internal quality management education.

Standard 2 provides for a system of management of quality higher education, which would help the University achieve its goals. The quality management system shall include internal quality assurance measures that support higher education institution in achieving its objectives. The main responsibilities of higher education institution should be: education, including postgraduate education, research development, and cross-cutting objectives in the field of organization, administration and support, human resources, resource management and internationalization.

Standard 3 uses a system of quality management as its integral component, assessment, monitoring and information. That strategy, organization and services of higher education are subject to systematic monitoring. Higher education institution in the development of goals and strategies and management decisions should be based on the results of its internal controls and information systems. Results of internal and external evaluation should be integrated into the quality management system.

Standard 4 essence is that the quality management system provides a systematic involvement of various interest groups. Quality of higher education is encouraged by active communication strategy. The composition of interest groups should be defined by the profile and goals of the University [7].

Analysis of a series of reports of the Agency gives us reason to believe that these standards are applied in practice during the audit of higher education institutions. Their implementation will be demonstrated on the example of quality assurance at the Vienna University of Technology, the audit carried out by the Swiss Accreditation Council, March 4, 2016.

Vienna University of Technology today is the largest scientific and educational institution in the science and technology field. The university has about 4,600 employees and has about 29,000 students. The report of the Vienna University of Technology on conducted internal audit was prepared in 46 pages and signed by the Rector of July 15, 2015. Actually self-analysis was carried out by a group of five experts November, 25-27, 2015. The expert group had the opportunity to test different areas of the university - the strategy of the quality of education, management, training, research, internal and external communications, recruitment and staff development [8].

The audit found that the Vienna University of Technology has its own quality assurance strategy, officially published on the website and printed in a booklet. This strategy aims to ensure continuous improvement of the quality of educational and scientific activities of the institution. The role of a certain quality assurance tool performs published «Code of Conduct».

Group noted that the university quality assurance system includes three elements: staff, processes and resources. The quality management system is an integral part of the overall strategy and focused on its development. Responsibility for the quality management system is carried by the university Rector, and for the quality of teaching and research - by faculty. Therefore, there is division of responsibilities in the system of quality assurance.

Notification system is well established in the university, the meetings of Deans of all departments are convened on a regular basis.

Experts said that in order to implement the strategy of international development at the University a series of different events is conducted. International mobility programs in the institution are coordinated by the International Bureau, which, moreover, supports the development of research and implementation of EU projects. However, to improve international cooperation the expert group recommended that more attention should be paid to the implementation of academic mobility and validation of its effectiveness. To this end, the University should expand the post graduate study in English, and clarify the number of students wishing to study abroad.

The institution has quality developing scientific research activities, as well as technology implementation with the active participation of all departments. The scientific directions and research areas are clearly defined and documented. The University has a research department, which consists of 11 full-time employees. Their responsibilities include the coordination and management of the department, addressing research funding, research cooperation, consultation and information

management, research partnerships, legal services according to the concluded research agreements and projects.

Ensuring the quality of higher education includes periodic evaluation of the results. The University has a «dual system» of research evaluation. On the one hand, this is annual evaluation, and on the other is to check the results of scientific activities for three years. The school has various instruments to collect data related to research, publications database, project database and reporting system. These instruments are open to all researchers.

The experts had a positive impression on mechanisms of ensuring employees training and their career development. Particular attention is paid to the development of young researchers of the university, as well as advancement of women and provision of conditions for their scientific career.

The University provides transparency of reporting by systematically putting objective information in periodicals, on the official website in Internet (German and English) and so on.

In general, experts noted that the strategy ensuring the quality, selection and personnel development, internal and external communication at the University fully meets the requirements of evaluating the quality of higher education. However, improvements need indicators such as education, management and research. Overall noted that the school has achieved significant progress and has made significant efforts in the field of quality management to position itself in international competition.

After the audit, universities are issued a quality certificate for up to 7 years. If during the inspection there were found deficiencies that can be remedied within a reasonable period, the certificate is provided conventionally with further control over the activities of the university. If the institution due to significant deficiencies does not receive the certificate, after two years the Agency must repeat its check.

Empowering the Agency sufficient authority in the area of quality assurance requires the establishment of proper control over its activities. This control provides the profile Minister or the profile Federal Minister and Ombudsman Service. These ministers are entitled to the Agency information on all matters within its competence. In turn, the Agency must provide the ministers with the information about their activities and documents for inspection. The profile Minister or the profile Federal minister have the right to cancel the resolutions and decisions of the Council or prevent their execution if they are contrary to the applicable laws and regulations. In this case, the Council is required to prepare the appropriate legal opinion to Ministers immediately. Service Ombudsman office in the Federal Ministry of Science and Research represents the interests of students. Of course, the existance of an institution of student ombudsman in Austria, which oversees the Agency and at the same time performs human rights protection of students is to be praised and needs to be introduced to the educational system of Ukraine.

Thus, the legal regulation of quality assurance of Austria meets European standards and provides for both internal and external controls. Organization of internal quality evaluation of higher education is the responsibility of each university and determined by local acts. External quality control of higher education is carried out by the independent agencies in Austria and other countries registered in the European register of quality assurance. The leading role plays the Agency, whose activities are strictly regulated by legislation, it is transparent and aimed at ensuring the quality of higher education of Austria.

LIST OF SOURCES AND LITERATURE:

1. Development of quality assurance in Ukraine: information and analytical review; Ed. by V. Kalashnikova and V. Lugova; Dobko T., I. Zolotarev S. Kalashnikov and others. - Kyiv: SE «SPC» Priory¬tety «, 2015. - 84 p.
2. Education and science in the innovative development of modern Europe: Coll. nauk. expert. materials / by Society. Ed. SI Zdioruk. - K., NISS,2014. - 124 p. - (Sir. «Humanitarian Development», no. 2).
3. Shyika O. I. System of ensuring the quality of university education in Austria: Thesis ... candidate. ped. Sciences: 13.00.01 /Shyika Oksana Ivanovna. - Lviv, 2016. - 276 p.
4. Bundesgesetz über die Organisation der Universitäten und ihre Studien (Universitätsgesetz 2002) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.parlament.gv.at/PAKT/ VHG/XXI/ I/I_01134/fname_000643.pdf.
5. Bundesgesetz über die externe Qualitätssicherung im Hochschulwesen und die Agentur für Qualitätssicherung und Akkreditierung Austria (Hochschul-Qualitätssicherungsgesetz – HS-QSG) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.ris.bka.gv.at/GeltendeFassung.wxe? Abfrage=Bundesnormen &Gesetzesnummer = 20007384.
6. Verordnung des Bundesministers für Wissenschaft, Forschung und Wirtschaft zur Festlegung der Hochschul-Qualitätssicherungsagenturen (Hochschul-Qualitätssicherungsagenturenverordnung 2015) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.ris.bka.gv.at/ GeltendeFassung.wxe? Abfrage= Bundesnormen& Gesetzesnummer= 20009110& FassungVom=2015-04-01

7. Richtlinie für ein Audit des hochschulinternen Qualitätsmanagementsystems beschlossen in der 27. Sitzung des Board der AQ Austria am 27./28.05.2015 [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://www.aq.ac.at/de/audit/dokumente-audit-verfahren/Auditrichtlinie-2015.pdf
8. Quality Audit der Technischen Universität Wien [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://aaq.ch/ download/ verfahrensberichte/vb-qa/2016-03-04_Bericht-QA_TU-Wien.pdf

Мельничук О. Ф. Забезпечення якості вищої освіти в Австрії.

У статті розкрито нормативно-правове регулювання гарантування якості вищої освіти в Австрії. Вказано, що система її забезпечення передбачає проведення внутрішнього та зовнішнього контролю. Висвітлено правовий статус і діяльність Агентства із забезпечення якості та акредитації Австрії.

Ключові слова: Австрія, Агентство, забезпечення якості, оцінювання якості, якість освітньої діяльності, якість вищої освіти.

Мельничук О. Ф. Обеспечение качества высшего образования в Австрии.

В статье раскрыто нормативно-правовое регулирование обеспечения качества высшего образования в Австрии. Указано, что система ее обеспечения предусматривает проведение внутреннего и внешнего контроля. Освещены правовой статус и деятельность Агентства по обеспечению качества и аккредитации Австрии.

Ключевые слова: Австрия, Агентство, качество, оценка качества, качество образовательной деятельности, качество высшего образования.

Статтю подано до редколегії 9.01.2017 р.

УДК 94(420)

Є.І. Жмур

ПЕРЕХІД ПОЛЬСЬКОЇ ЕКОНОМІКИ ВІД УПРАВЛІННЯ ЛЮДСЬКИМИ РЕСУРСАМИ ДО УПРАВЛІННЯ ЛЮДСЬКИМ КАПІТАЛОМ НА ЗЛАМІ XX-XXI СТ.

В статті досліджуються зміни, що відбулися у світовій економіці на зламі XX-XXI століть, і вплив, який вони мали на систему управління персоналом на польських підприємствах, в установах та організаціях. Розглядається формування економіки знань і зміни, що були нею викликані у ролі та значенні відділу по роботі із персоналом та місця найнятого працівника у конкурентоспроможності й успішності структури, в якій він працює. У 1990-х роках з'являються нові тренди, що постають у польській господарській системі, насамперед, на підприємствах з іноземним капіталом, а потім охоплюють всю економіку країни. Це викликало зміни у всій діяльності відділів по роботі із персоналом. Зміни у розумінні ролі та місця людини та її функцій на підприємстві змусили поступово відійти від концепції управління людськими ресурсами і перейти до нових практик управління персоналом на основі концепції управління людським капіталом, що значно краще відповідала вимогам часу.

Ключові слова: Польща, економіка знань, управління людськими ресурсами, управління людським капіталом, HR-відділ, персонал.

Польська економіка протягом періоду трансформації пройшла значний шлях від централізованого регульованого і планового ведення господарства до ринку і вільної конкуренції. Внаслідок цього змінилися підприємства, установи та організації, розподіл ресурсів по галузях економіки, доступність продукту для споживачів, а також фактори, що впливали на успішність суб'єктів господарювання. Змінилася і роль людини на підприємстві. З огляду на інформатизацію та автоматизацію виробництва, все більше уваги приділялося кваліфікації, знанням та умінням найнятих працівників.

Зміни в економіці та зміни вимог до робочої сили спричинили зміни у кадровій роботі. З'явилися нові тренди в управлінні, такі як організація навчання і підвищення кваліфікації, кар'єра «без кордонів», міжнародний менеджмент, управління талантами тощо. У зв'язку з цим, концепція управління людськими ресурсами перестала відображати нові відносини між працівниками і роботодавцями та з'явилася необхідність нового бачення, яке б охопило більш цілісний розвиток кадрової роботи – розвиток людського капіталу.

Питання зміни ролі персоналу на підприємствах, в організаціях та установах в умовах економіки знань досліджували як американські, так і європейські автори [1, 2, 3]. Особливий інтерес викликали концепції управління персоналом в нових умовах. Т.Лістван [4], А. Міс [5] та К. Хук [6], зокрема, детально вивчали процес формування концепції управління людським капіталом та особливості впровадження такої концепції у польській економіці.

Мета статті полягає у дослідженні процесу заміни концепції управлінням людськими ресурсами на нову парадигму управління людським капіталом в умовах економіки знань у Польщі на зламі XX-XXI століть.

Розвиток науки та техніки і розширення доступу до інформації обумовили перехід від індустріального до інформаційного суспільства, що змінило функціонування економіки. «В інформаційному суспільстві розвивався новий тип економіки – економіки знань. Головним чинником економіки базованої на знаннях стали знання та інформація (окрім ресурсів, капіталу та праці)» [1, с. 15.]. «Опорами нової економіки знань стали інформаційно-комунікативні технології, людський капітал, соціальний капітал (довіра, співпраця, соціальні мережі), управління знаннями на рівні організації» [2, с. 279.].

Якщо порівнювати Польщу з іншими країнами Центрально-східної Європи (ЦСЄ), що пройшли процес економічної та політичної трансформації і стали членами ЄС в 2004 році, то за рівнем розвитку інноваційних систем та взаємозв'язку науки з практикою Польща займає 6 місце (гірші показники мали Литва і Словаччина), за розвитком інфраструктури – передостаннє (перед Литвою), а за рівнем освіти – Польща посідала навіть перше місце [7]. Але за версією Інституту Світового Банку, де критерієм оцінки є середнє арифметичне значення показника чотирьох опор економіки знань, Польща знаходиться на передостанньому місці серед країн ЦСЄ, випередивши лише Словаччину [7].

Польські автори підкреслювали, що «економіка знань базується на створенні, привласнені, передачі та використанні знань задля економічних та соціальних цілей. Особливе значення мають організації та задіяні в них працівники, які стають працівниками знань» [4, с. 239.]. «Люди разом із інформацією стали рушійною силою економіки знань» [8, с.269]. Важливою рисою економіки знань є скерування на динамічність ринкового господарства. «Рівень знань на підприємстві, яке функціонує в новій економіці, глобальна конкуренція, інформаційно-комунікаційні технології стали істотними викликами для процесів управління та індивідуального розвитку» [5, с. 142]. Твердження, що «економіка знань являє собою відповідь на проблеми глобалізації» [2, с. 271] вказує на те, що вона проникла в усі сфери економічного, соціального і політичного життя. Економіка знань вплинула на стиль життя окремої людини, де б вона не була: на її поведінку на роботі, вдома, у повсякденному житті, на усвідомлення своїх прав та обов'язків у соціумі.

Зміни, що відбулися в соціально-економічному житті значною мірою вплинули на роботу із кадрами на підприємствах, в установах та організаціях. Відділи по роботі із персоналом почали перетворюватися в HR-відділи (Human Resources) – відділи по роботі із людськими ресурсами. Вони почали управляти співробітниками, які володіли інструментарієм знань. Еволюція в управлінні, у свою чергу, вплинула на те, як розглядали працівника і створені ним цінності на підприємстві. В економіці знань найбільшою цінністю ставали вузькоспеціалізовані знання працівника, що було вкрай незвично для власників бізнесу.

Не дивлячись, що зародження кадрової роботи, як окремого розділу економіки підприємства, можна віднести до періоду кінця XIX – початку XX століття, лише в 80-х роках минулого століття в літературі вперше з'явився опис концепції управління людськими ресурсами. Ця концепція започаткувала істотні зміни в сфері розуміння і реалізації роботи з персоналом на підприємствах. Першим значним кроком в розвитку кадрової роботи стало нове розуміння ролі HR-відділів та їх співробітників у якості партнерів в управлінській діяльності. На підприємствах, що були націлені на розвиток, базований на економіці знань, надзвичайно часто використовували широке поняття інновацій та терміни «HR-відділ», «HR-інструменти», «HR-команда», «HR-фахівці», «HR-команда» тощо. Фактично, було повністю змінено дискурс управлінської роботи. Зміни в номенклатурі вказують на те, що кардинально змінилося розуміння роботи з кадрами. Ключовою зміною стало нове бачення, в якому всі питання, пов'язані із персоналом, перестали бути компетенцією відділу кадрів, а стали прерогативою HR-відділу.

У польській економічній літературі пропонується цілий ряд визначень поняття управління людськими ресурсами. Ч. Зайонц пише, що управління людськими ресурсами «означає стратегічний, когерентний і комплексний підхід до управління людьми, котрі становлять найцінніший ресурс (капітал) організації. Він зорієнтований на інтеграцію найважливіших цілей організації з цілями кожного працівника, що виникають з його потреб» [9, с. 14].

Серед визначень управління людськими ресурсами належить згадати А. Почтовського, який стверджував, що «управління людськими ресурсами – це певна концепція управління в сфері роботи із персоналом на підприємствах, в якій людські ресурси розглядаються як складова активів фірми і джерело конкурентоспроможності, вимагає стратегічної інтеграції особистої діяльності та вказує на потребу формування корпоративної культури, інтеграції індивідуальних процесів та створення системи ангажування працівників як інструментарію досягнення цілей» [10, с. 36]. Проте найбільш всеохоплюючим, на нашу думку, залишається

класичне визначення Майкла Армстронга: «Управління людськими ресурсами – це стратегічний і цілісний підхід до управління найціннішими активами організації, тобто людьми, які в ній працюють, котрі як всі разом, так і кожен окремо, причетні до реалізації поставлених цілей» [3, с. 29].

Аналіз змін, що настали в управлінні персоналом, поява нових трендів в кадровій роботі, таких як: управління талантами, управління через компетенції, організація навчання, кар'єра без кордонів, міжнародне управління кадрами, підтверджують, що всі ці зміни відбувалися в рамках концепції управління людським капіталом. Орієнтація підприємства на знання та пошук на ринку компетентних працівників, котрі б володіли специфічними вузькоспеціалізованими знаннями і могли бути рушійною силою розвитку підприємства, вказували на зростання значення співробітника в умовах економіки знань. Взаємопроникнення культур і використання багажу знань людей інших національностей, які часто походили із країн із значно вищим рівнем розвитку економіки, зміни в ментальності працівників внаслідок «відкриття вікна у світ», інший спосіб бачення себе та оцінки капіталу, яким володіли, вплинули на зміни у сфері управління персоналом. Зміни в середовищі, в оцінці працівників та все зростаючі потреби організацій впливали на появу нових сфер управління, наприклад, управління талантами. Для цього було використано традиційний інструментарій, притаманний концепції управління людськими ресурсами, але ступінь їх використання був незрівнянно вищим. Аналогічно змінювалися і вимоги до працівників, за якими полювали підприємства і яких називали «талантами». Поява нових сфер управління персоналом, а слідом за цим, зміни в розумінні місця і ролі працівника та впливу цих чинників на роботу із кадрами стали в 1990-х роках наступним кроком у напрямку до управління людським капіталом.

Б. Ямка в своєму науковому доробку стверджує, що обидва терміни (управління людськими ресурсами та управління людським капіталом) – це синоніми, які можуть легко замінити один одного [11, с. 288.]. Такий підхід наводить на думку, що між цими двома концепціями взагалі немає принципових відмінностей. У спеціалізованій літературі знаходимо визначення, що людський капітал це вищий рівень використання людських ресурсів, коли працівники демонструють усвідомлення та включеність у справи підприємства [12, с. 126].

І в такому разі, принциповим стає визначення поняття «людський капітал». Серед авторів, які працювали над питанням роботи із персоналом, можемо виділи наступні дефініції:

«Людський капітал являє собою людський фактор в організації, чи взаємопов'язані між собою розум, уміння, спеціалізовані знання, котрі надають організації її специфічний характер. Людський елемент, здатний до навчання, змін, впровадження інновацій та креативності» [13, с. 20.].

«Людський капітал охоплює всі риси та властивості, втілені в людях (знання, уміння, здібності, здоров'я, мотивація, цінності), які мають певну цінність та становлять джерело майбутніх доходів, як для працівника-власника людського капіталу, так і для організації, що користується тим капіталом на певних умовах» [10, с. 41].

«Людський капітал – це запас знань та умінь певної вартості, який є джерелом майбутніх заробітків чи задоволення, причому це відновлювальний і постійно підвищуваний людський потенціал» [14, с. 46].

Автори всіх вищенаведених визначень акцентують увагу на тому, що людський капітал – це ресурс людини, її знання та уміння. Концепція управління людським капіталом базується на «відході від розгляду працівника переважно як статті витрат організації, а визнання його в якості активів, людського капіталу» [15, с. 23.]. «Зростання ролі і значення людського капіталу, вираженого в компетенціях найнятих працівників і необхідність його формування унікальним чином, відповідно до вимог бізнес-стратегії та стратегії роботи з конкурентами, надають пріоритетне значення роботі із персоналом на підприємстві» [16, с. 45].

Першими здійснили перехід до управління людським капіталом великі організації із іноземним капіталом. Вони розглядали нову стратегію рушійною силою та ключовим чинником досягнення успіху та підвищення конкурентоспроможності [17, с. 275]. З цим же пов'язані інвестиції в людський капітал, які визначалися як «вид нематеріальних інвестицій, що полягали в цільовому, обтяженому ризиком понесенні через певний час фінансових чи нефінансових збитків, скерованих на збереження або підвищення у даний час або у майбутньому якості та вартості людського капіталу в організації, що б зробило можливим її виживання, розвиток та підвищення активності як роботодавця» [18, с. 32]. Тож інвестиції в людський капітал, належна оцінка вигоди із створення і надання робочих місць відповідним фахівцям, талановитим працівникам, призводили до ствердження думки, що людський капітал став ключовим чинником конкурентоспроможності підприємств.

Таким чином, зміни що відбулися в економіці призвели до змін в роботі із персоналом на підприємствах, в установах, організаціях. Концепція управління людськими ресурсами була найбільш використовуваною парадигмою на підприємствах Польщі наприкінці 1980-х – початку

1990-х років минулого століття. Все зростаючий вплив економіки знань призвів до того, що засад, закладених в основу концепції управління людськими ресурсами, просто не вистачало, щоб відповідати новим економічним викликам. У 1990-х роках з'являються нові тренди, що постають у польській господарській системі, передусім, на підприємствах з іноземним капіталом, а потім охоплюють всю економіку країни. Це викликало зміни у всій діяльності відділів по роботі із персоналом. Зміни у розумінні ролі та місця людини та її функцій на підприємстві змусили поступово відійти від концепції управління людськими ресурсами і перейти до нових практик управління персоналом на основі концепції управління людським капіталом. У новій концепції людина (з її знаннями і компетенціями) стала найважливішим чинником формування вартості організації, її конкурентоспроможності та успіху.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Nyz M. Rola wiedzy w gospodarce opartej na wiedzy // Społeczeństwo informacyjne. Gospodarka, technologie, procesy. – Kraków: Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie, 2011. – S.14-28.
2. Skrzypek E. Gospodarka oparta na wiedzy i jej wyznaczniki // Nierówności społeczne i wzrost gospodarczy, z.23. – Rzeszów: Uniwersytet Rzeszowski, Katedra Teorii Ekonomii i Stosunków Międzynarodowych, 2011. – S.269-280.
3. Armstrong M. Zarządzanie zasobami ludzkimi. – Kraków: Oficyna Ekonomiczna, 2000. – 784 s.
4. Listwan T. Rozwój badań nad zarządzaniem zasobami ludzkimi w Polsce // Osiągnięcia i perspektywy nauk o zarządzaniu. – Warszawa, 2010. – S.238-249.
5. Miś A. Rozwój kapitału ludzkiego // Funkcja personalna. Diagnoza i kierunki zmian. – Kraków: Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie, 2007. – S.134-156.
6. Huk K. Wzrost znaczenia człowieka w gospodarce opartej na wiedzy – od zarządzania zasobami ludzkimi do zarządzania kapitałem ludzkim // Nierówności społeczne a wzrost gospodarczy. – 2013. – №35. – Rzeszów: Uniwersytet rzeszowski, 2013. – S.215-225.
7. Piech K. Gospodarka oparta na wiedzy i jej rozwój w Polsce // E-mentor. – 2004. – №4(6). http://www.e-mentor.edu.pl/artykul/index/nu_mer/6/id/75
8. Fitz-Enz J. Rentowość inwestycji w kapitał ludzki. – Kraków: Oficyna Ekonomiczna, 2001. – 369 s.
9. Zając Cz. Zarządzanie zasobami ludzkimi. –Poznań: wyd. Wyższej Szkoły Bankowej, 2007. – 314s.
10. Pocztowski A. Zarządzanie zasobami ludzkimi. Strategie – procesy – metody. – Warszawa: Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, 2008. – 365 s.
11. Jamka B. Czynnik ludzki we współczesnym przedsiębiorstwie: zasób czy kapitał? Od zarządzania kompetencjami po zarządzanie różnorodnością. – Warszawa: Wolters Kluwer, 2011. – 379 s.
12. Czajka Z. Gospodarowanie kapitałem ludzkim. – Białystok: Wyd. Uniwersytetu w Białym stoku, 2011. – 226 s.
13. Baron A., Armstrong M. Zarządzanie kapitałem ludzkim. Uzyskanie wartości dodanej dzięki ludziom. – Kraków: Wolters Kluwer, 2008. – 418 s.
14. Grodzicki J. Rola kapitału ludzkiego w rozwoju gospodarki globalnej. – Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2003. – 566 s.
15. Listwan T. Zarządzanie kadrami. – Warszawa: C.H.Beck, 2010. – 338 s.
16. Maniak G. Rosnąca presja konkurencji na rynku pracy – nowe wyzwania dla zarządzania zasobami ludzkimi // Zarządzanie kapitałem ludzkim w gospodarce opartej na wiedzy. – Warszawa: Instytut Wiedzy i Innowacji. – S. 38-52.
17. Antczak Z., Listwan T. Tendencje rozwoju funkcji personalnej w organizacjach w Polsce // Zarządzanie zasobami ludzkimi w Polsce – przeszłość, teraźniejszość, przyszłość. – Kraków: Wolters Kluwer. – S. 262-279.
18. Lipka A. Inwestycje w kapitał lidzki organizacji w okresie koniunktury i dekoniunktury. – Warszawa: Wolters Kluwer, 2010. – 362 s.

Zhmur Y.I. Transition of Polish Economy from Human Resources Management to Managing the People Capital at the Turn of the XX – XXI century

The article studies the changes that took place in the world economy at the turn of the 20th century as well as the influence they had on the system of staff management at Polish enterprises, institutions and organizations. The author examines formation of the economy of knowledge, the changes in the role and place of the HR section and the role of the hired worker in the competitiveness and success of the institutions where he works. New trends appeared in the 1990-s. They first arose in the Polish economy at the enterprises with foreign capital and then spread onto the whole economy of the state. This caused changes in the overall work of the HR departments. The changes in understanding the role and place of a person as well as his functions at the enterprise caused the gradual retreat from the concept of human resources management and move to new practices of staff management on the basis of the concept of people capital management, which much better meets the requirements of time.

Keywords: Poland, economy of knowledge, human resources management, management of the people capital, HR-department, staff.

Жмур Е. И. Переход польской економики от управления человеческими ресурсами к управлению человеческим капиталом на переломе XX – XXI веков

В статье исследуются изменения, что произошли в мировой экономике на переломе XX-XXI веком, и слияние, оказанное данным процессом на систему управления персоналом на польских предприятиях, в учреждениях и организациях. Рассматривается формирование экономики знаний и изменения, вызванные в роли и значении отдела по работе с персоналом, а также места работника по найму в конкурентоспособности и успешности структуры, в которой он работает. В 1990-х годах появляются новые тренды, что проявляются в польской хозяйственной системе, прежде всего, на предприятиях с иностранным капиталом, а затем охватывают всю экономику страны. Это вызвало изменения во всей деятельности отделов по работе с персоналом. Изменения в понимании роли и места человека и его функций на предприятии вынудили постепенно отойти от концепции управления человеческими ресурсами и перейти к новым практикам управления персоналом на основе концепции управления человеческим капиталом, что значительно лучше отвечало требованиям времени.

Ключевые слова: Польша, экономика знаний, управление человеческими ресурсами, управление человеческим капиталом, HR-отдел, персонал.

Статтю подано до редколегії 5.02.2017 р.

УДК [94:351, 861] (475) «20»

В.О. Захарчук

ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ ТА ВПРОВАДЖЕННЯ СИСТЕМИ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ РЕСПУБЛІКИ ПОЛЬЩА НА ПОЧАТКУ XXI СТ.

У статті аналізуються політико-правові формування та впровадження системи національної безпеки Республіки Польщі на початку XXI ст.,через вивчення змін у Стратегіях національної безпеки. Висвітлюються причини трансформаційних процесів в польській безпековій політиці, з огляду на зміни геополітичної ситуації та виникнення некласичних загроз і викликів як для національної, так і до міжнародної безпеки. А також показано значний досвід Польщі у прийнятті Стратегій національної безпеки та їх оперативного коригування.

Ключові слова: Республіка Польща, національна безпека, стратегія, оборона, НАТО, ОВД, ЄС.

Питання національної безпеки є надзвичайно актуальним, особливо, з урахуванням нових викликів та загроз безпеці країн. Саме виникнення нових викликів та загроз, як національній, так і міжнародній безпеці, з урахуванням загальносвітової підтримки процесів демократичних трансформацій, а також стримуванням розпаду державних структур, спонукають до перегляду застарілих стратегій та доктрин. З огляду на визначену стратегічну мету України – інтегрування в європейське співтовариство, вивчення польських концепцій та їх реалізації у сфері регіональної безпеки має неабияку значущість для вітчизняної науки та дипломатії. Оскільки Республіка Польща вже пройшла шлях вступу в такі міжнародні та європейські структури, як Організація північноатлантичного договору (НАТО) та Європейський Союз (ЄС), а Україна розвиває політику інтеграції в цьому ж напрямі, постала необхідність перегляду теоретичних і практичних засад формування політики безпеки держави за умов глобалізації і в контексті творення нового середовища безпеки.

Дослідженню тематики присвячено не багато робіт, зокрема, дослідженням стратегії національної безпеки Республіки Польщі займалися такі польські дослідники, як Козей С. [1] Кузняр Р. [2], Лещинський М. [3] та ін. Серед вітчизняних науковців мало досліджень з цієї теми, серед них праця – Тимкова Я. [4].

Метою статті є аналіз політико-правових умов формування та впровадження системи національної безпеки Республіки Польщі на початку XXI ст., а також висвітлення причин, що спонукали Польщу до змін в цій системі.

Основою для визначення цілей і завдань політики національної безпеки є Конституція Республіки Польщі, від 1997 р., у ст. 5 якої стверджується, що «Республіка Польща стоїть на варті незалежності і непорушності своєї території, забезпечує свободу і права людини та громадянина, а також безпеку громадян, береже національну спадщину, а також забезпечує охорону навколишнього середовища, керуючись принципами зрівноваженого розвитку» [5,с. 25].

Завдання, які покладені Польщу у сфері її життєвоважливих інтересів, тобто щодо національної безпеки, закріплені в таких головних документах, як Стратегії безпеки Республіки Польщі та Стратегії оборони Республіки Польщі. Починаючи з 90-х і до сьогодення таких документів було декілька. Для того щоб дослідити теоретичні особливості формування та впровадження системи національної безпеки Республіки Польщі на початку XXI ст., варто проаналізувати зміну основних векторів в цих документах. Щоб отримати цілісне уявлення про стан, цілі та пріоритети національної безпеки та оборони Республіки Польщі, потрібно наголосити на тому, що провідним концептуальним напрямом польської зовнішньої політики і політики безпеки країни, аналізованого періоду, був так званий стратегічний курс повернення до Європи, який від початку 90-х років залишався безальтернативним і ґрунтувався на прагненні Польщі стати рівноправним членом європейських процесів, що передбачало, насамперед, набуття членства в НАТО і ЄС [4, с. 122].

Тобто особливості польського досвіду у сфері формування СЗНБ полягають у тому, що Польщі досить плавно вдалося здійснити перехід з однієї системи колективної безпеки (ОВД) до іншої (НАТО), у зв'язку з чим відбулася певна трансформація політики національної безпеки, при цьому були збережені позитивні напрацювання попередньої епохи, зокрема, кращі кадри військової еліти, основний професійний кістяк правоохоронних органів та спецслужб [6, с. 19].

Саме послідовність і незмінність курсу країни на вступ до НАТО і ЄС, незалежно від перебування при владі урядів, сформованих протилежними політичними силами, сприяла реформуванню СЗНБ. За визначенням науковців Академії національної оборони Збройних сил Республіки Польщі, «національна безпека – це один із основних напрямків функціонування та діяльності держави, призначених для забезпечення її життєздатності, насамперед, розвитку і свободи реалізації національних інтересів у конкретному безпековому середовищі шляхом вирішення проблем, використання можливостей, зменшення ризиків та запобігання різного роду загрозам» [6, с.20].

У 1959-1990 рр. одним із основних елементів системи забезпечення національної безпеки (у сучасному розумінні цього поняття) у Польщі був Комітет оборони країни при Раді міністрів Польської Народної Республіки на чолі з І секретарем ЦК Польської об'єднаної робітничої партії. Цей орган, згідно з положеннями закону «Про загальний обов'язок оборони Польської Народної Республіки», мав повноваження щодо координації та контролю за реалізацією міністерствами, відомствами і воєводськими комітетами оборони завдань в оборонній сфері [2,с. 240]. Після введення у грудні 1981 р. у Польщі військового стану Комітет оборони країни отримав додаткові повноваження у сфері державної безпеки та забезпечення правопорядку, а його керівник став головнокомандувачем Збройних сил. За тодішніх умов біполярного світу Польща була учасником системи колективної безпеки – ОВД, створеної на противагу НАТО. У її рамках, на основі підписаної Угоди про Систему об'єднаного обліку даних про противника, здійснювалось також співробітництво між спецслужбами країн-учасниць цієї організації [3,с.45].

Варто зауважити, що на етапі підготовки вступу Польщі до НАТО відбувся перегляд підходів до національної безпеки країни. У 1989-1990 рр. на тлі розпаду, так званого, соціалістичного табору у Республіці Польщі мала місце трансформація суспільно-політичного ладу, у ході якої було відновлено статус суверенної держави, задекларовано зовнішньополітичний курс на європейську та євроатлантичну інтеграцію і розпочато роботу над формуванням нової СЗНБ. У лютому 1990 р. Комітет оборони країни прийняв Оборонну доктрину Республіки Польщі, яка вже на момент її затвердження втратила свою актуальність, оскільки основним її положенням була участь країни в ОВД. Водночас, у документі зазначалося, що доктрина є похідною від політики національної безпеки, підкреслювався тісний зв'язок останньої з міжнародною безпекою, а також говорилося, що у разі військового конфлікту Республіка Польща не зобов'язана брати в ньому участь на боці СРСР та його союзників [7, с.6].

Перша відкрита Оборонна доктрина Польщі фактично становила продовження таємного документа «Вузлові засади оборони Польської народної республіки», прийнятого у 1987 р. У жовтні 1992 р. у Польщі був прийнятий Конституційний закон про взаємовідносини між законодавчою та виконавчою владою, а також територіальне самоврядування, який отримав назву Малої конституції. Згідно з її положеннями, в Польщі встановлювалася парламентсько-президентська форма державного правління. У документі визначалось, що президент стоїть на захисті суверенітету та безпеки держави, а Рада міністрів відповідає за забезпечення зовнішньої та внутрішньої безпеки держави [8, с. 1480].

У контексті здійснення підготовчих заходів до вступу до НАТО та ЄС у Польщі проводились теоретичні дослідження у сфері національної безпеки, які супроводжувалися нормативно-правовим закріплення їх результатів та створенням відповідних органів. У листопаді 1992 р. Комітет оборони країни схвалив документ «Основи польської політики безпеки», який визначав засади державної політики у сферах зовнішньої та внутрішньої безпеки. Одночасно з метою розвитку та конкретизації цих засад був затверджений інший документ - «Політика

безпеки та оборонна стратегія», який містив наміри та напрями діяльності, націлені на зміцнення суверенітету і безпеки Республіки Польщі. Основним таким напрямом проголошувався курс на приєднання Польщі до Північноатлантичного альянсу, перетворення її на європейську опору НАТО і важливий чинник європейської системи колективної безпеки [9,с.4-5].

Вступ країни до НАТО у березні 1999 р. вимагав опрацювання нових підходів до безпекових питань, тому у січні 2000 р. Рада міністрів вперше прийняла Стратегію безпеки Республіки Польща, де йшлася мова про те, що: «Членство у в Північноатлантичному альянсі істотним способом змінило геополітичну та геостратегічну позицію Польщі. Вона стала частиною союзницької оборонної системи, яка гарантує безпеку і створює умови для стабільного розвитку» [10].

Події 11 вересня 2001 р. у США стали поштовхом до прийняття нової Стратегії національної безпеки Республіки Польщі, яка була затверджена у вересні 2003 р. У розділі «Нові виклики» знайшли відображення такі некласичні загрози для Польщі, як, наприклад, напруга на Балканах, внутрішньополітичні, соціальні та етнічні конфлікти. До нових глобальних викликів були віднесені: міжнародний тероризм, розповсюдження зброї масового ураження, непередбачувана політика авторитарних режимів, інформаційні війни, організована злочинність [1, с. 38].

У листопаді 2007 р., в умовах членства Польщі в ЄС, приймається нова редакція Стратегії національної безпеки Республіки Польщі, положення якої були скориговані зі Стратегічною концепцією НАТО і Європейською стратегією безпеки. Цей документ, на відміну від попередніх редакцій, не обмежувався питаннями військово-політичної безпеки, але звертав також увагу на категорії безпеки, що впливали на загальний стан безпеки держави та нації, зокрема такі, як суспільна, економічна, енергетична, екологічна, інформаційна та телекомунікаційна безпека. Відповідно до цього окреслено загрози для національної безпеки. Документ також передбачав обов'язковість проведення Стратегічного перегляду національної безпеки. Останній являє собою захід науково-дослідницького характеру, який має на меті об'єктивне та обґрунтоване вивчення стану і перспектив національної безпеки, а також розробку рекомендацій для вищих посадових осіб держави у сфері стратегічного управління, вперше був здійснений в Республіці Польщі у 2010 р.

В умовах кардинальних змін у геополітичній ситуації на європейському континенті, у жовтні 2014 р. Рада міністрів Республіки Польщі прийняла нову редакцію Стратегії національної безпеки Республіки Польща, у якій наголошується, що відновлення Росією позицій наддержави за рахунок її оточення та посилення конфронтаційної політики (про що свідчить конфлікт з Україною, включаючи анексію Криму) негативно відображається на стані безпеки в регіоні [11, с. 21-22]. За оцінками авторів документа, на кордонах з Польщею існує ризик конфліктів регіонального та місцевого характеру, у які країна може бути безпосередньо або опосередковано втягнена. Польща також не є вільною від політичного тиску з використанням військових аргументів. У безпосередній близькості з Польщею має місце висока концентрація військових сил і засобів. Загрози Польщі за несприятливих умов можуть мати як невійськовий, так і військовий характер. В останньому випадку, на думку авторів, вони могли прийняти форму кризових та воєнних загроз, тобто збройних конфліктів різного масштабу − від військових дій, нижче рівня класичної війни, до, менш ймовірного, конфлікту значного масштабу. У документі визначені три пріоритети політики: пріоритет I − зосередження стратегічних зусиль, головним чином, на забезпеченні безпеки своїх громадян і території країни, підтримці оборонних можливостей країн-союзників, участі в реагуванні на загрози за межами союзницьких територій; пріоритет II − підтримка консолідації НАТО навколо оборонної функції, стратегічне зміцнення східних флангів Альянсу, розвиток Спільної політики в галузі безпеки та оборони ЄС; пріоритет III − посилення ролі ООН, підвищення ефективності регулювання в галузі контролю над озброєннями та роззброєнням, в тому числі заходів щодо зміцнення довіри та безпеки, відновлення ролі ОБСЄ на регіональному рівні [12].

Отже, на підставі викладеного можна стверджувати, що Польща має значний досвід у прийнятті Стратегій національної безпеки та їх оперативного коригування у залежності від змін геополітичної ситуації. Визначальним фактором творення сучасної системи національної безпеки Республіки Польщі є перехід від ОВД до НАТО та чіткий зовнішньополітичний курс, спрямований на Захід. Основними факторами, що вливають на зміни і удосконалення польської стратегії національної безпеки є поява нових викликів та загроз безпеці держав, зовнішня політика деяких країн та така особливість польської ментальності, як добре знання власної історії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Koziej S., Pierwsza dekada funkcjonowania w strukturach bezpieczeństwa NATO i UE – strategiczne doświadczenia Polski, «Bezpieczeństwo Narodowe». - 2012. – 348 s.

2. Kuźniar R., Polityka i siła. Studia strategiczne – zarys problematyki / R. Kuźniar. - Warszawa, 2005. - 400 s.
3. Leszczyński M., Bezpieczeństwo społeczne Polaków wobec wyzwań XXI wieku. Warszawa: Difin, 2011. – 166 s.
4. Тимків Я. Теорія і практика сучасної європейської політики безпеки: прик- лад Польщі: навч. посібник / Я. Тимків. – Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2011. – 224 с.
5. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. – Wydanie drugie. – Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2002. – 96 s.
6. Концептуальні засади розвитку системи забезпечення національної безпеки України: аналіт. доп. / О.О. Резнікова, В.Ю. Цюкало, В.О. Паливода, С.В. Дрьомов, С.В. Сьомін. – К.: НІСД, 2015. – 58 с.
7. Doktryna obronna Rzeczypospolitej Polskiej [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://prawo.legeo.pl/ prawo/ uchwala-komitetu-obrony-kraju-z-dnia-21-lutego- 1990-r-w-sprawie-doktrynyobronnej - rzeczypospolitej-polskiej/
8. Ustawa Konstytucyjna z dnia 17 października 1992 r. o wzajemnych stosunkach między władzą ustawodawczą i wykonawczą Rzeczypospolitej Polskiej oraz o samorządzie terytorialnym [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://libr.sejm.gov.pl/ tek01/ txt/kpol/ 1992a.html
9. Założenia polskiej polityki bezpieczeństwa oraz polityka bezpieczeństwa i strategia obronna Rzeczypospolitej Polskiej [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.koziej.pl/ files/ Strategia_RP_z_92_r.doc
10. Strategie bezpieczeństwa narodowego RP [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://sciaga. pl/tekst/ 43217-44strategie_bezpieczenstwa_narodowego_rp
11. Strategia bezpieczeństwa narodowego Rzeczypospolitej Polskiej – 2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.bbn.gov.pl/ ftp/SBN%20RP.pdf.
12. Паливода В. Нова стратегія національної безпеки Респуліки Польща // Портал А4 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://portala4.pl.ua/suspilstvo/politics/4283-nova-stratehiia-natsionalnoi-bezpeky-respubliky-polshcha

Zakharchuk V. O. The Political-Legal Basis for the Formation and Implementation of the National Security Strategy in the Republic of Poland at the Beginning of the 21th century.

This article analyzes the political-legal basis of the formation and implementation of the National Security Strategy in the Republic of Poland at the beginning of the 21th century through the study of changes in national security strategy. The causes of transformation processes in the Polish security policy are described according to the geopolitical situation and the emergence of non-classical threats and challenges for both national and international security. Also Polish significant experience in making national security strategies and their rapid adjustment are shown.

Keywords: Republic of Poland, national security, strategy, defense, NATO, Warsaw Pact, European Union.

Захарчук В.О. Политико-правовые условия формирования и внедрения системы национальной безопасности Республики Польша в начале XXI в.

В статье анализируются политико-правовые условия формирования и внедрения системы национальной безопасности Республики Польши в начале XXI в., через изучение изменений в Стратегиях национальной безопасности. Освещаются причины трансформационных процессов в польской политике безопасности, учитывая изменения геополитической ситуации и возникновения неклассических угроз и вызовов как для национальной, так и к международной безопасности. А также показан значительный опыт Польши в принятии Стратегий национальной безопасности и их оперативной коррекции.

Ключевые слова: Республика Польша, национальная безопасность, стратегия, оборона, НАТО, ОВД, ЕС

Статтю подано до редколегії 31.01.2017 р.

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО, ІСТОРІОГРАФІЯ, МЕТОДОЛОГІЯ

УДК 930.1: [94:929 Хмельницький](477) «16»

Ю. С. Степанчук

ОБРАЗ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ЯК ВІЙСЬКОВОГО ДІЯЧА В МАТЕРІАЛАХ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ НАУКОВО-ПРАКТИЧНОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ «ПИЛЯВЕЦЬКА БИТВА В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ» (ДО 360-РІЧЧЯ БИТВИ ПІД ПИЛЯВЦЯМИ)

У статті проаналізовано образ Б. Хмельницького як воєначальника, який постав у матеріалах Всеукраїнської науково-практичної конференції «Пилявецька битва в історії України», присвяченої 360-річчю битви під Пилявцями. Історіографічне значення досліджуваного збірника полягає в тому, що представлені в ньому історико-краєзнавчі наукові праці якнайповніше висвітлюють специфіку битви під Пилявцями у вересні 1648 р. У більшості з них фігурує постать Б. Хмельницького, рішення та вчинки якого стали переможними для козацького війська проти Речі Посполитої у перший рік Національно-визвольної війни.

Ключові слова: Богдан Хмельницький, історико-краєзнавчі дослідження, козацьке військо, польські війська, битва під Пилявцями, матеріали конференції.

Актуальною для історико-краєзнавчих досліджень залишається тема перших перемог козацького війська, очолюваного Б. Хмельницьким, над польськими військами в 1648 році. Підготовка, хід та результати цих битв привертають увагу фахівців, викликають зацікавлення у громадськості, що сприяє появі нових публікацій. У сучасній історичній науці наявна велика кількість праць, присвячених описові військових подій на Жовтих Водах, під Корсунем та Пилявцями, центральне місце в яких посідає постать Б. Хмельницького. Значний внесок у дослідження козацького військового мистецтва періоду Національно-визвольної війни, зокрема, зробили Ю. А. Мицик, С. М. Плохій, І. С. Стороженко [1;2], В. А. Смолій, В. С. Степанков [3], В. І. Сергійчук [4], І. К. Свєшніков [5] та ін.

У вересні 2008 року в м. Хмельницький відбулася Всеукраїнська науково-практична конференція «Пилявецька битва в історії України», присвячена 360-річчю битви під Пилявцями. За результатами її роботи видано збірник, який уміщує понад п’ятдесят наукових статей з різних аспектів військових подій під Пилявцями у вересні 1648 року. Характерною особливістю опублікованих матеріалів є те, що в них здебільшого проаналізовано образ Б. Хмельницького, рішення та дії якого стали переможними для козацького війська проти Речі Посполитої у перший рік Національно-визвольної війни.

Метою пропонованої статті є узагальнення рис Б. Хмельницького як військового діяча, окреслених у наукових статтях вищезазначеного збірника.

На нашу думку, опубліковані результати досліджень цієї науково-практичної конференції можна поділити на декілька груп. Першу становлять спеціальні праці, які вирізняються кропітким зіставленням першоджерел, розкривають стратегічні плани Б. Хмельницького в контексті Національно-визвольної війни, аргументують історичну роль перших перемог для формування української державності. Друга група – краєзнавчі дослідження, присвячені локальним військовим подіям на Східному Поділлі чи видатним землякам періоду Національно-визвольної війни. Проте це не применшує значення цих публікацій. Воно незаперечне, адже місцеві краєзнавці поширюють історичні знання, пропагуючи патріотизм до своєї землі, виховуючи й зміцнюючи державницьку самосвідомість серед населення. Тому з-поміж учасників конференції − не лише професійні науковці, а й педагоги, студенти, працівники бібліотек, журналісти, члени культурно-просвітницьких, громадських, політичних об’єднань, керівники селищних та районних рад, пересічні громадяни, які цікавляться історією рідного краю, пишаються нею.

Битва під Пилявцями стала третьою перемогою Б. Хмельницького над польськими військами у вересні 1648 року. У матеріалах конференції значну увагу приділено таким рисам Б. Хмельницького, як дипломатична досвідченість і далекоглядність у мистецтві керування військом. Дослідник В. С. Степанков доводить, що Б. Хмельницький мав план дій і розпочав підготовку до подальшого військового протистояння з Польщею ще у середині липня 1648 р. Зокрема, він виїжджає до Києва, де, можливо, хоче зустрітися з митрополитом Сільвестром Косовим, щоб заручитися підтримкою з боку вищого духовенства. Учений припускає, що частину військової здобичі у сріблі Б. Хмельницький привіз для матеріальної підтримки Софійського храму [6, с. 13].

В. А. Нарусевіч зазначає, що після перемоги під Жовтими Водами та Корсунем Б. Хмельницький зумів раціонально використати тимчасове затишшя, щоб створити боєздатну армію та органи управління на місцях. Він зумів переконати реєстрове козацтво підтримати народний визвольний рух, підпорядкував розрізнені повстанські загони, на базі яких розгорнув нові полки, доручивши командні пости видатним ватажкам народних мас: Кривоноса призначив Черкаським полковником, Ганжу – Уманським, Головацького – Переяславським. Об'єднавши в такий спосіб козацтво, селянство та міщан, Б. Хмельницький досяг безоглядного послуху щодо своїх наказів, боровся з грабежами, свавіллям та анархією. Водночас гетьман вів переговори з Кримом, Туреччиною, Молдавією та Московією, намагаючись заручитися підтримкою або ж нейтралітетом сусідів у подальшій війні [7, с. 38]. Як зауважує В. М. Бондар, Б. Хмельницький мав намір домовитися з Польщею та направив своїх послів до Варшави. Його вимоги зводилися до збільшення кількості реєстрових козаків (до 12 тис.), відновлення козацького самоврядування і привілеїв, захист православної віри та повернення православним забраних уніатами церков [8, с. 41].

Т. В. Попова вказує на те, що пильну увагу, як і в попередніх військових діях, український гетьман приділив вибору місця майбутньої битви, з тим щоб воно нівелювало переваги армії супротивника, даючи змогу використовувати сильні сторони свого війська. Таку місцевість було знайдено на правому березі р. Іква, неподалік містечка Пилява. Місцевість була нерівною: глибокі балки, пагорби і рівчаки, що унеможливлювало приведення ворогом у бойовий порядок своєї кінноти – славнозвісних «польських крилатих гусарів» [9, с. 49]. Ведучи переговори з поляками через А. Киселя, Б. Хмельницький водночас активно готувався до бойових дій. Щоб збити ворога з пантелику, постійно маневрував у районі урочища Гончариха й поселень Уладівка-Куманівці [6, с. 15].

У Пилявецькому замку влаштували командний пункт Б. Хмельницького. Замок стояв на підвищеному березі Ікви і з його башт було зручно спостерігати за полем бою. Тут гетьман підписував угоди з татарами, вів переговори з поляками, чекаючи на кримську допомогу [10, с. 96].

У публікаціях аналізованого збірника виразно проступає наукова дискусія щодо місцезнаходження Пилявецького замку та локалізації самої битви. Зокрема, дослідник В. П. Жураківський хоч і аргументує місце бою результатами археологічної експедиції 1990-1991 рр. під керівництвом наукового співробітника ІА НАНУ Лариси Виногродської, проте закликає археологів розширити діапазон пошуку на 10 км у певних напрямах [11, с. 117]. О. Г. Погорілець зазначає, що незважаючи на археологічні розвідки місць битви під Пилявцями у 2005-2008 рр., питання локалізації місця Пилявецької битви залишається відкритим [12, с. 26].

В описі подій, що передували Пилявецькій битві, майже всі автори статей звертають увагу на неймовірну легковажність магнатів і шляхти, котрі, зібравши величезне військо, повірили в те, що справу вже зроблено [13, с. 55]. Більш ретельно до бою готувався Б. Хмельницький та його старшини, котрим вдалося зібрати під свої знамена понад 100 тис. осіб [9, с. 49].

У деяких дослідженнях Б. Хмельницький виступає в образі досить розсудливого і хитрого військового тактика. Зокрема, напередодні битви за наказом гетьмана козаки перекопали русло річки, аби спрямувати води на частину сіножатей. За собою козаки закріпили більш вигідні позиції, а полякам залишили простір, укритий чагарниками, чисельними рівчаками з водою й заболоченими низинами [9, с. 49]. Для того щоб змусити неприятеля вступити в сутичку на вигідній козакам позиції, Б. Хмельницький зреалізував низку тактичних хитрощів та імітацій у районі Старокостянтинова, вдаючи, що саме там він хоче прийняти бій. Зрештою, польське командування не розгадало підступності в маневрах Б. Хмельницького й прибуло туди, де його вже очікувала українська армія [14, с. 34]. В. П. Жураківський зазначає, що відступ від Старокостянтинова – це психологічний вплив на ворога, створення в нього враження того, що українська армія запанікувала, налякавшись численного польського війська [11, с. 112].

В. С. Степанков засвідчує, що захоплена жовнірами група козаків повідомила про намір Б. Хмельницького підійти з військами до Старокостянтинова й узяти під контроль переправу під Росолівцями. Ця звістка була свідомою дезінформацією з боку гетьмана, спрямованою на спонукання противника до виступу в похід [6, с. 18].

Варто зауважити, що такий прийом Б. Хмельницький застосовує не вперше. Ще напередодні битви під Корсунем польським жовнірам удалося захопити в полон козака і застосувати до нього тортури. У жахливих муках козак розповів, що під польським табором перебуває понад 60 тисяч повстанців, а кримський хан стоїть у полі, маючи ще більші сили. Звичайно, козак говорив неправду, намагаючись увести польське командування в оману. М. М. Кравець не без підстав припускав, що козака підіслав Б. Хмельницький [15, с. 224].

Схожі військові хитрощі сягають стародавніх часів. Наприклад, у битві при Кадеші 1274 р. до н. е. між єгипетськими та хетськими військами єгипетський фараон Рамзес II довірився інформації двох підісланих бедуїнів про те, що місто Кадеш не захоплене хетами, а хетська

армія перебуває за 200 км від Кадешу. Фараон безпечно кинувся до міста, а хети із засідки нанесли єгиптянам нищівний фланговий удар [16].

Черговим приводом для поширення дезінформації серед поляків стало повідомлення про підхід близько 5-6 тис. буджацьких татар під проводом Аутимір-мурзи й Айджамет-мурзи на допомогу Б. Хмельницькому. Тому український гетьман розпорядився поширити чутку про наближення хана з ордою. Ця інформація викликала в командування й жовнірів тривогу [6, с. 20]. А під час битви, для залякування ворогів, Б. Хмельницький наказав частині козаків вивернути кожухи і змішатися з татарами [17, с. 77].

В аналізованому науковому збірнику вміщено низку публікацій, присвячених поетапному перебігу подій битви під Пилявцями. В. С. Степанков підсумовує, що здобута Б. Хмельницьким блискуча перемога засвідчила наявність у нього великого таланту полководця, зростання бойових якостей української кінноти (адже саме вона, а не татари, винесли тягар боїв) [6, с. 22].

Як і в попередніх битвах, констатує В. П. Жураківський, у підготовці та проведенні Пилявецької битви виявився полководчий талант Б. Хмельницького, високий рівень українського військового мистецтва і його подальший розвиток порівняно з Жовтоводською та Корсунськими битвами. Дослідник упевнений, що в Пилявецькій битві чітко визначилася концепція виснажливої війни, яку Б. Хмельницький обрав основним способом боротьби проти Речі Посполитої. Для реалізації цієї концепції застосовано маневрову стратегію впливу на основні комунікації ворога. З цією метою створено авангард української армії у складі чотирьох козацьких полків на чолі з М. Кривоносом, який за три тижні до виходу головних сил у район бойових дій забезпечив контроль комунікацій на значній території майбутнього театру війни. Згідно з обраною концепцією головною метою бою стає виснаження та деморалізація ворога. Пилявецька битва є блискучим взірцем такої битви, адже перемогу забезпечено за рахунок повної деморалізації ворога [11, с. 117].

Після битви під Пилявцями гетьман вирушив до Староконстянтинова, яким оволодів наступного дня. Імовірніше, зазначає В. С. Степанков, саме тут зібрана козацька рада прийняла ухвалу продовжити похід до Львова, а в разі потреби − до Вісли. Вживані під час цього походу заходи (направлення в різні куточки західноукраїнських земель підрозділів для їхнього звільнення, встановлення тісних зв’язків з місцевим населенням, створення у містах українських органів влади тощо) дають змогу припустити, що гетьман уже вбачав у них потенційну складову української держави [6, с. 22].

За висновками В. А. Нарусевіч, Пилявецька битва засвідчила єдність селянства, козацтва та міщан, яку вміло використав Б. Хмельницький. Віра в талант полководця, його здатність обирати правильну стратегію й тактику вела народ України до волі і свободи. Авторитет гетьмана зріс до небачених висот, додаючи йому сили і впевненості [7, с. 40].

Високу оцінку військовому мистецтву Б. Хмельницького дав Л. В. Баженов. Учений підрахував, що Б. Хмельницький сукупно перебував у Південно-Східній Волині, Брацлавщині й Поділлі понад шість місяців, з-поміж яких тричі, у 1648, 1649 і 1651 рр., упродовж місяця − у своїй ставці в Пилявцях. Це давало йому змогу не лише здійснювати переможні битви, але й добре пізнати край, його людей, залишити добру згадку про себе в мешканців тих міст і сіл, де він перебував [18, с. 149].

Отже, у вищеподаному аналізі матеріалів збірника історіографічний образ Б. Хмельницького як воєначальника позбавлений контрверсійності та є позитивно однозначним. Український гетьман постає непримиренним ворогом Польщі, талановитим воєначальником, майстерним організатором козацько-селянських мас. Щоправда, дещо дуалістичний образ Б. Хмельницького знаходимо в науковій інтерпретації В. П. Мацько. Покликаючись на твори Т. Шевченка, С. Олійничука, В. Винниченка, В. Липинського, І. Огієнка, І. Белебеха, автор зображує українського гетьмана суперечливою постаттю українського державотворення [19, с. 64].

Аналогічною є думка Т. В. Рудзік стосовно того, що результати Пилявецької битви привели козацьке військо до стін Львова, Замостя, Дубно та фактично відкрили війську Б. Хмельницького шлях на Варшаву. Проте, попри вимоги радикально налаштованих полковників, гетьман відмовився вести своє військо на Краків та Варшаву. Деякі історики стверджують, що він побоювався того, що в разі наступу на польські столиці папа римський оголосить хрестовий похід проти повстанців. Інші дослідники вважають, що гетьман плекав надію знайти спільну мову з новим польським королем Яном Казимиром [13, с. 57].

Деякі публікації наукового збірника окреслюють специфіку характеру й темпераменту Б. Хмельницького. Зокрема, В. О. Парандій описує особливості важкої вдачі гетьмана, акцентуючи на його скептичності, несхильності до розважливих суджень, гарячковості. На думку дослідника, потрапляти під руку Б. Хмельницького у хвилини гніву − небезпечно для життя. Якось у 1653 р., коли старшина поставила під сумнів доцільність походу на Молдавію, гетьман

спересердя рубонув шаблею черкаського полковника Яська Пархоменка по руці. На щастя, рана виявилася не надто глибокою [20, с. 155].

Натомість В. А. Нарусевіч наголошує на інших, позитивних, рисах характеру Б. Хмельницького – благородстві, доброті, співчутливості – й описує те, як після битви під Пилявцями гетьман наказав знатних поляків поховати з військовими почестями при Польському костелі, а одинадцять офіцерів-найманців відпустив під чесне слово і підписку не воювати з козаками [7, с. 40]. Проте В. Є. Рудюк повідомляє, що відпущені Б. Хмельницьким полонені Косаковський, Червінський та Осолінський дали слово честі, що доставлять відповідь на його подання до короля й неодмінно через два тижні самі з'являться і перекажуть почуту від уряду відповідь. Однак ніхто так і не з'явився [14, с. 37].

Отже, в матеріалах науково-практичної конференції «Пилявецька битва в історії України», присвяченої 360-річчю битви під Пилявцями, образ Б. Хмельницького окреслено всебічно: як історичну особу, як видатного військового діяча і як людину.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Мицик Ю.А. Як козаки воювали: історичні розповіді про запорозьке козацтво / Ю. А. Мицик, С. М. Плохій, І. С. Стороженко. – Дніпропетровськ, 1990. – 302 с.
2. Стороженко І.С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII століття / І. С. Стороженко. – Книга 1: 1648-1652 рр. – Дніпропетровськ, 1996. – 316 с.
3. Смолій В.А. Богдан Хмельницький (Соціально-політичний портрет) / В.А. Смолій, В.С. Степанков. – 2-ге вид., доп., перероб. – К.: Либідь, 1995. – 624 с.
4. Сергійчук В. І. Армія Богдана Хмельницького / В. І. Сергійчук. – К., 1996. – 254 с.
5. Свєшніков І. К. Битва під Берестечком (Дослідження на основі письмових документів і результатів археологічних розкопок однієї з найвизначніших подій Визвольної війни 1648-1654 рр.) / І. К. Свєшніков. – Львів, Слово, 1993. – 301 с.
6. Степанков В. С. Пилявецька битва: передумови, хід, історичне значення / В. С. Степанков // Пилявецька битва 1648 р. в історії України. Матеріали науково-практичної конференції «Пилявецька битва в історії України», присвяченої 360-річчю битви під Пилявцями. – Хмельницький, 2008. – С. 13-22.
7. Нарусевіч В. А. Пилявецька битва – вияв полководницького таланту Богдана Хмельницького / В. А. Нарусевіч // Пилявецька битва 1648 р. в історії України. Матеріали науково-практичної конференції «Пилявецька битва в історії України», присвяченої 360-річчю битви під Пилявцями. – Хмельницький, 2008. – С. 38-40.
8. Бондар В. М. Пилявецька битва – видатна подія Національно-визвольної революції українського народу середини XVII ст. / В. М. Бондар // Пилявецька битва 1648 р. в історії України. Матеріали науково-практичної конференції «Пилявецька битва в історії України», присвяченої 360-річчю битви під Пилявцями. – Хмельницький, 2008. – С. 40-45.
9. Попова Т. В. Пилявецька битва: міфи і реальність / Т. В. Попова // Пилявецька битва 1648 р. в історії України. Матеріали науково-практичної конференції «Пилявецька битва в історії України», присвяченої 360-річчю битви під Пилявцями. – Хмельницький, 2008. – С. 47-53.
10. Жукова О. В. До питання про визначення часу побудови пилявецького замку / О.В. Жукова // Пилявецька битва 1648 р. в історії України. Матеріали науково-практичної конференції «Пилявецька битва в історії України», присвяченої 360-річчю битви під Пилявцями. – Хмельницький, 2008. – С. 95-102.
11. Жураківський В. П. Проблеми пошуку місця битви під Пилявцями / В. П. Жураківський // Пилявецька битва 1648 р. в історії України. Матеріали науково-практичної конференції «Пилявецька битва в історії України», присвяченої 360-річчю битви під Пилявцями. – Хмельницький, 2008. – С. 106-118.
12. Погорілець О. Г. Археологічні розвідки місць битви під Пилявцями 1648 р. (2005-2008 рр.) / О. Г. Погорілець // Пилявецька битва 1648 р. в історії України. Матеріали науково-практичної конференції «Пилявецька битва в історії України», присвяченої 360-річчю битви під Пилявцями. – Хмельницький, 2008. – С. 22-27.
13. Рудзік Т. В. Пилявецька битва на шляху створення Української незалежної держави / Т. В. Рудзік // Пилявецька битва 1648 р. в історії України. Матеріали науково-практичної конференції «Пилявецька битва в історії України», присвяченої 360-річчю битви під Пилявцями. – Хмельницький, 2008. – С. 53-62.
14. Рудюк В. Є. Пилявецька битва в історії України / В. Є. Рудюк // Пилявецька битва 1648 р. в історії України. Матеріали науково-практичної конференції «Пилявецька битва в історії України», присвяченої 360-річчю битви під Пилявцями. – Хмельницький, 2008. – С. 32-38.
15. Кравець М. М. Методичні поради студентам з вивчення Жовтоводської, Корсунської, Пилявецької, Зборівської й Батозької битв (Методична розробка, підготовлена професором

М. М. Кравцем у 1981 р.) / М. М. Кравець // Збірник матеріалів XXIV Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції «К озацтво в історії України (до 360-річчя битви під Батогом)». – Вінниця, 2012. – С. 215-227.
16. http://uk.warriors.wikia.com/wiki/Битва_при_Кадеші
17. Вінюкова-Волкова В. М. Маловідоме джерело про битву під Пилявцями 1648 р. / В. М. Вінюкова-Волкова // Пилявецька битва 1648 р. в історії України. Матеріали науково-практичної конференції «Пилявецька битва в історії України», присвяченої 360-річчю битви під Пилявцями. – Хмельницький, 2008. – С. 75-78.
18. Баженов Л. В. Поділля і Південно-Східна Волинь у планах, реляціях і діях Богдана Хмельницького / Л. В. Баженов // Пилявецька битва 1648 р. в історії України. Матеріали науково-практичної конференції «Пилявецька битва в історії України», присвяченої 360-річчю битви під Пилявцями. – Хмельницький, 2008. – С. 138-147.
19. Мацько В. П. Пилявецька битва 1648 року – важливий чинник наукового краєзнавства та літературознавства // В. П. Мацько // Пилявецька битва 1648 р. в історії України. Матеріали науково-практичної конференції «Пилявецька битва в історії України», присвяченої 360-річчю битви під Пилявцями. – Хмельницький, 2008. – С. 62-67.
20. Парандій В. О. Гетьман Богдан Хмельницький – людина, що створила епоху / В. О. Парандій // Пилявецька битва 1648 р. в історії України. Матеріали науково-практичної конференції «Пилявецька битва в історії України», присвяченої 360-річчю битви під Пилявцями. – Хмельницький, 2008. – С. 152-158.

Stepanchuk Yu. S. Image of Bohdan Khmelnitsky as a Military Figure in the Materials of All-Ukrainian Scientific-Practical Conference «The Battle of Pylyavtsi in the History of Ukraine» (to the 360-anniversary of the battle of Pyliavtsi)

The article analyzes the image of B. Khmelnytsky as a commander outlined in the all-Ukrainian scientific-practical Conference «The battle of Pylyavtsi in the history of Ukraine», dedicated to the 360-anniversary of the battle of Pylyavtsi. The historical value of this collection is that it presents the historical and regional studies on the history of the battle of Pylyavtsi in September 1648 year. Most of the published materials discuss the figure of B. Khmelnytsky whose decisions and actions brought victory for the Cossack troops in the fights against the Rich Pospolyta in the first year of the national liberation war.

Keywords: Bohdan Khmelnytsky, historical, regional studies, the Cossacks, Polish troops, the battle of Pylyavtsi, Conference materials.

Степанчук Ю. С. Образ Богдана Хмельницкого как военачальника в Материалах Всеукраинской научно-практической конференции «Пилявецкая битва в истории Украины», (до 360-летия битвы под Пилявцами).

В статье проанализирован образ Б. Хмельницкого как военачальника, представленный в материалах Всеукраинской научно-практической конференции «Пилявецкая битва в истории Украины», приуроченной к 360-летию битвы под Пилявцами. Историографическое значение исследованного сборника в том, что представленные материалы всесторонне освещают специфику Пилявецкой битвы. В большинстве из них фигурирует образ Б. Хмельницкого, решения и действия которого стали победными для казачьего войска в боях против Речи Посполитой в первый год Национально-освободительной войны.

Ключевые слова: Богдан Хмельницкий, историко-краеведческие исследования, казацкое войско, польские войска, битва под Пилявцами, материалы конференции.

Статтю подано до редколегії 18.01.2017 р.

УДК [94:7](100) «17»

Н. Л. Тодосієнко

ЕСТЕТИЧНИЙ РОЗВИТОК ОСОБИСТОСТІ В ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКІЙ СПАДЩИНІ ЕПОХИ ПРОСВІТНИЦТВА

У статті досліджується філософський та культурно-історичний досвід епохи Просвітництва, як періоду переосмислення традиційних естетичних категорій: краси гармонії, смаку. Автором було проведено аналіз естетичних ідей, цінностей, ідеалів даного періоду і зроблено висновок, що усвідомлення історичного зв'язку поколінь на рівні кожного етапу суспільного розвитку забезпечує єдність перманентного піднесення світової культури.

Ключові слова: історія культури, епоха Просвітництва, естетичний розвиток, естетика, естетична свідомість, естетичні ідеї, філософія мистецтва.

У процесі нашого дослідження розглянуто естетику епохи Просвітництва як складову частину нової культурно-історичної доби в Європі XVIII ст., як період переосмислення традиційних естетичних категорій: краси гармонії, смаку, визначальним моментом якого була безмежна віра у перетворюючі можливості науки, освіти і мистецтва. Слід відзначити, естетична культура – це здатність особистості до повноцінного сприймання, правильного розуміння прекрасного у мистецтві і дійсності, прагнення й уміння будувати своє життя за законами краси. Естетична культура містить у собі такі компоненти: естетичне сприймання, естетичне почуття, естетичні потреби, естетичні смаки, естетичні ідеали, художні уміння.

В історії культури були сформульовані дві протилежні концепції природи естетичної свідомості – онтологічна, що бере початок від античного світосприймання і трактує естетичну свідомість як відображення особливих принципів самого буття, друга – гносеологічна, яка складається у відокремленій естетиці, інтерпретує її в якості атрибута однієї лише людської свідомості, яка проявляється в особливому виді людської діяльності – мистецтві.

Аналіз історично-філософських джерел, ознайомлення з останніми науковими дослідженнями в галузі естетичного розвитку особистості (М. Бердяєв, Ю. Борев, В. Васильченко, Є. Громов, І. Зязюн, В. Іллін, Л. Коваль, В. Кремень, О. Кривуля, П. Лавров, В. Петрушенко, Л. Печко В. Подольська, О. Рудницька та ін.) засвідчують, що проблема естетичного розвитку суспільства у світлі новітніх концепцій ще не знайшла належного розв'язання.

Метою статті поставлено завдання – дослідити та проаналізувати історично-філософські погляди епохи Просвітництва XVIII ст. та обґрунтувати перспективи їх застосування у формуванні гармонічної, культурно-освіченої та естетично розвиненої особистості людини.

У XVIII ст. завершилося руйнування державних засад і понять старого феодального суспільства. Зароджувались основи нового громадянського суспільства, яке змальовувало ідеал людини вільної від феодальних уявлень. Такими були герої Дефо, Свіфта, Шиллера, Гьоте, образи Баха, Моцарта та рух суспільства на шляхах до гармонії природи розуму і демократичної цивілізації. З позиції нових виховних цінностей переглядаються традиційні для філософії поняття – прекрасне, гармонія, смак, почуття та ін. Проблеми краси, доброчинності, сутності мистецтва розглядаються новаторськи [9, с. 50].

XVIII століття відносно його духовного розвитку отримало назву «Епоха Просвітництва». Наукове знання, яке у попередні століття було обмежене вузьким колом науковців, стало значно поширеним. У 30-50 роках XVIII століття в Німеччині вийшов «Великий повний універсальний лексикон усіх наук і мистецтв», який складав 68 томів. Та найбільш знаменитою енциклопедією Нового часу стала французька енциклопедія, що мала назву «Енциклопедія, або тлумачний словник наук, мистецтв і ремесел», яка виходила у 1751-1780 рр. Ця енциклопедія складалася з 35 томів, у тому числі 12 томів ілюстрацій, та налічувала 60 тисяч статей. Німецька й французька енциклопедія мала головним чином гуманітарну ознаку, у той час як тогочасні англійські аналоги головну увагу приділяли природознавству й техніці, що відповідало потребам промислової революції, яка саме розгорталася у Англії. Так, у 1728 р. там вийшла двотомна «Енциклопедія, або загальний словник наук і ремесел». У Франції до видання енциклопедії долучилися провідні філософи й учені свого часу, такі як Дідро, Д'Аламбер, Монтеск'є, Вольтер, Руссо, Тюрго, Бюффон.

Батьківщиною просвітництва стала Англія, адже саме тут раніше став розвиватися капіталізм, відбулася у XVIII столітті промислова революція. Джона Локка, який помер у 1704 р. вважають таким, що завершує XVII ст. і відкриває у Англії епоху Просвітництва. Завершує її Давид Юм. Загальним філософським фоном епохи Просвітництва був сенсуалізм, ідея природного права, рівності людей, релігійної толерантності. У побудові соціальних концепцій просвітники виходили з природи поодинокої людської особи. Важливою темою, що теж

вимальовувала особливості філософських роздумів XVIII ст. було співвідношення випадковості й необхідності, фаталізму й свободи волі [16, с. 185].

В Англії та Німеччині XVIII ст. виникли погляди на естетику як науку Баумгартена, ідеї Вінкельмана про досконалість краси, естетичні погляди поетів Гьоте та Шиллера, теорія Дж. Локка про чуттєву основу думки. Серед ідей англійців філософів виникли нові естетичні системи: А. Шефтебері «відчуття як критерій естетичного досвіду», Д. Юм, Дж. Берклі «краса як божественний дар», Т. Рід «відокремлення естетичного об'єкту від естетичного суб'єкту». Едмунд Берк – автор трактату «Філософські дослідження про виникнення наших речей про високе та прекрасне» (1756) – назвав красу суспільною якістю, Вільям Хогарт в книзі «Аналіз краси» (1753) надає перевагу емоціям. Аналіз краси – книга по теорії мистецтва, написана рукою художника-новатора, який вважав основою своєї творчості природу, живу красу в її різноманітності і русі, вважав що «одноманітність форм в естетичному змісті менш цікава ніж будь-яке художнє «безладдя» [18, с. 47].

Німецькі просвітителі XVIII ст. стали засновниками раціоналізму та нового мистецтвознавства серед них Баумгартен, Лессінг, Вінкельман, Гердер. У своєму трактаті «Лаокоон, або про межі живопису і поезії» (1766) Готхольд Лессінг проводить порівняльний аналіз живопису, скульптури і поезії. Й.Вінкельман бачить ідеал прекрасного в античному мистецтві. Й. Гердер – місце естетики в області антропології [5, с. 124]. Історія людства – це школа удосконалення на шляху прогресуючої гуманності. «Розум людський, – так завершує Гердер книгу «Ідеї до філософії історії людства», – помножена солідарна діяльність людей невтримно й неухильно йдуть уперед і вбачають у цьому гарну прикмету, навіть якщо кращі плоди до часу й не визріють» [5, с. 608]. Отже, Гердер розуміє «красу, звільнену від всього зайвого їй, яка знаходить відгук і відчувається в своїй прозорій чистоті у душі кожного. Щасливий той, хто сприймає красу саме так. Він посвячений в таємничість муз, він розуміє всі епохи, всі спогади і твори мистецтва; його чуттєва сфера безкінечна, як сама історія людства, вона охоплює всі століття і всі школи мистецтва, і в центрі цього неосяжного кола – творець і прекрасне» [5, с. 335].

Як відомо, в 1735 році Олександр Баумгартен вперше вводить термін «естетика» (лат. Aesthetica; від давньогрецького aisthetikos – чуттєво сприймається), позначивши їм філософську науку про чуттєве пізнання (лат. Scientia cognitionis sensitivae), осягає і створює прекрасне і що виражається в образах мистецтва. У поняття «чуттєвість» Баумгартен включає не тільки відчуття, але і емоції, пам'ять, інтуїцію, дотепність, уяву. Досконалість або красу він вбачає у згоді трьох основних елементів: змісту, порядку і вирази. Відповідно, естетика ділилася Баумгартеном на три частини: евристика – вчення «про речі і предмети думки»; методологія – вчення про організацію художнього твору; семіотика – вчення про естетичні знаки.

Теоретичні пошуки О. Баумгартена збігаються з розвитком естетики Просвітництва, що виникає як відображення антифеодального руху в країнах Європи. У цю епоху докладаються значні зусилля для поширення знань серед усіх верств суспільства. Освіті належить провідна роль у прогресивному русі людства до загального добра і справедливості. Ідеї Просвітництва не несли в собі революційного запалу, проте саме вони започаткували те соціальне піднесення, яке завершилося Великою Французькою революцією.

Важливим аспектом розвитку ідеї взаємопов'язку естетичного і досконалого було у теорії Баумгартена намагання розглянути «досконале – гармонія». При цьому гармонію він інтерпретує як єдність трьох елементів: 1) змісту; 2) порядку; 3) виразу. Філософ вважав, що у подальшому розвитку теорії гармонії кожний із наведених елементів вивчатиметься самостійно, а пізніше будуть з'ясовані і співпоняття, тобто такі, за допомогою яких внутрішній об'єм поняття «гармонія» отримує певну завершеність. Проте ця частина ідей Баумгартена не отримала подальшого розвитку і може розглядатися нами лише як етап в історичному становленні концепції гармонії [15].

Слід зазначити, О. Баумгартен стверджує, що гносеологія має дві форми пізнання: естетику і логіку. Перша форма пов'язана з нижчим, чуттєвим пізнанням, а друга – з вищим, інтелектуальним. Логіка вивчає судження розуму і приводить до пізнання істини. Естетика пов'язана із судженням смаку і пізнає прекрасне. Філософ використовує поняття прекрасного, проте він не визначав предмет естетики через ідею прекрасного, така тенденція виявиться пізніше, зокрема, в позиціях Г. В. Ф. Гегеля і М. Г. Чернишевського. О. Баумгартен визначає предмет естетики через поняття «досконале», зазначаючи, що естетика – це наука про досконале в світі явищ, про досконалість чуттєвого пізнання і удосконалення смаку.

Поняття «естетики» було об'єктом теоретичного дослідження в філософії минулого. Так, в роботі «Метафізика» Аристотель ототожнює досконале з прекрасним, адже прекрасне визначається філософом як позитивне досконале. У східних культурах також простежується тяжіння до ототожнення досконалого й естетичного. Наприклад, арабський філософ Середньовіччя Аль Газалі (1058 – 1111) стверджував, що краса предмета, його привабливість

полягає в існуванні всього досконалого або того, що йому відповідає. Краса кожного предмета – у відповідності його виду досконалості.

Зауважимо, що серед французьких просвітителів XVIII ст. виділяються постаті Батте, Дідро і Руссо. У книзі «Витонченні мистецтва, зведені до єдиного принципу» (1746) Батте висуває античні принципи «копіювання природи» як ключ до розуміння мистецтва.

Справжнім лідером французького Просвітництва був Франсуа Марі Аруе (Вольтер). Естетика французького Просвітництва пов'язана, передусім, з теоретичними розробками Вольтера (1694–1778), який начебто належав двом епохам: класицизму й Просвітництву. Він поділяв правила класицизму щодо канону, спираючись на який треба «будувати» художні твори. Водночас Вольтер визнавав відносність художніх смаків, їх плинність. Взагалі категорія «смаку» посідає особливе місце в поглядах Вольтера і синтезує інші категорії та поняття естетики. Саме спираючись на смак, філософ намагається виявити природу прекрасного. Красу та її вищий вияв – прекрасне – слід шукати у природності й звичайності (простоті). У свою чергу, естетичний смак визначається Вольтером як «співчутливість до прекрасного» [3, с. 120]. У етиці й естетиці Вольтер проводив думку про відносність ідеалів і критеріїв добра й красоти. Уявлення про них змінюються від епохи до епохи, від місця до місця. Судження у цих питаннях залежить і від того, хто його висловлює. Так, він писав: «Спитайте в самця жаби: Що таке краса, прекрасне «to kalon»? Він відповість, що це – жаба-самиця з її здоровенними, круглими, виряченими очима на маленькій голівці, з плоским ротом до вух, жовтим животиком, брунатною спинкою. Спитайте гвінейського негра: для нього прекрасне – чорна, блискуча шкіра, заглиблені очі, сплюснений ніс» [4, с. 214].

Отже, Вольтер прагнув втілити у Франції мрію про верховенство розуму, що мало забезпечити розвиток науки і техніки, централізацію держави та викриття забобонів. Він, як і його однодумці, зверталися до Френсіса Бекона і захоплювалися не формою парламентського врядування, а системою громадянських свобод та релігійної терпимості. Своїми творами «Філософські листи», «Трактат про метафізику», «Кандидат» та ін. Вольтер зробив справжній прорив у французькій політичній думці XVII ст.

У своїх поглядах, французький філософ-просвітитель Дені Дідро (1713–1784) представник матеріалізму, що наблизився до діалектичного методу пояснення світу та еволюційної концепції, у гносеології спирався на сенсуалізм Дж. Локка і був прихильником концепції суспільної угоди. Видатний письменник, організатор та редактор «Енциклопедії» XVIII ст., висловлював свої погляди у філософських та літературних творах: «Думки про виникнення природи», «Розмова Д'Аламбера з Дідро», «Філософський принцип матерії та руху», «Монахиня», «Небіж Рамо», де відстоюючи позиції деїзму, піддає критиці абсолютизм та клерикалізм. Дідро – не лише широко відомий естетик, а й фахівець у царині образотворчого мистецтва. Його «Салони» були блискучими оглядами паризьких виставок з 1759 до 1781 р. Саме в цих оглядах-есе формувалися шляхи подальшого розвитку мистецтва, обґрунтовувалась хибність класицистичних міфологічних сюжетів, штучність, театральність композицій. Д. Дідро розвинув ідею наближення до природи в статті для енциклопедії «Прекрасне». Він визначає красу як «співвідношення», а також «те, від чого пробуджується в… розумі ідея відносин» [6, с. 377].

Важливе місце в історії європейської естетики посідає доба німецького Просвітництва. Тут слід звернути увагу на теоретичну діяльність відомого німецького мистецтвознавця Йоганна Йоахіма Вінкельмана (1717-1768), який намагався пробудити у своїх сучасників інтерес до класичного мистецтва. На сторінках фундаментального дослідження «Історія стародавнього мистецтва» (1764) Й. Вінкельман не лише розглянув і систематизував історію античного мистецтва, а й на прикладі аналізу чотирьох рівнів розвитку античного мистецтва – архаїчного, піднесеного, прекрасного та еклектичного – намагався визначити специфіку конкретних видів мистецтва, зосередивши увагу на скульптурі «Поза і жести античних фігур нагадують людину, яка пробуджує до себе увагу і може її вимагати, яка виступає перед обличчям мудрих» [1, с. 207].

Саме відштовхуючись від позиції Вінкельмана, полемізуючи з ним, німецький філософ-естетик XVIII ст. Готхольд Єфраїм Лессінг (1729-1781) зміг досягти тієї вершини в дослідженні специфіки мистецтва, що характерна для його трактату «Лаокоон. Про межі живопису і поезії» (1766). Лессінг не поділяв ідеї поєднання внутрішньої пристрасті із зовнішнім спокоєм, на якій ґрунтуються естетичні засади мистецтва, запропоновані Вінкельманом. Учений вбачав у такій орієнтації повернення до етики давньогрецького стоїцизму й «примирення із стражданням». Чимало творів Лессінг присвятив естетичним питанням, запроваджував ідею наближення мистецтва до життя. У якості основного естетичного принципу висунув ідею єдності індивідуального (чуттєво-образного) і узагальненого (поняттєво-загального) відтворення дійсності у художніх творах. «Перший, кому спало на думку порівняти живопис і поезію, був людиною тонкого чуття, помітив на собі подібне: вплив обох мистецтв. Він відкрив, що те й інше представляють нам речі віддалені в такому вигляді, як якщо б вони перебували поблизу,

видимість перетворюють в дійсність; і те й інше обманюють нас, і обман обох подобається» [11, с. 385]

Вивчення історичних джерел показали, що найбільш послідовний розвиток естетичних ідей у Росії і Україні почався з XVIII ст., що його ознаменували перетворення Петра І, який масово звернув російську суспільну думку до досягнень європейської освіченості. Спочатку розвиток естетичної думки в Росії XVIII ст. проходив під впливом естетики французького класицизму і Просвітництва, а саме Батте, Дідро та ін.

Естетика і мистецтво класицизму одержали поширення в Росії в діяльності Феофана Прокоповича (1681–1736), Антиоха Кантемира (1708–1744), В.К. Тредіаковського (1703–1768), О.П. Сумарокова (1717–1777). Найвидатнішим його представником був М.В. Ломоносов (1711–1765). У творчості М. Ломоносова відбилося властиве йому поєднання абстрактного й образного мислення, естетичне сприйняття Космосу виражене в його філософській поезії. Важлива його роль у реформі російської мови, що поклала кінець церковнослов'янській книжковій культурі. Поряд із В.К. Тредіаковським він розробив нову систему російського віршування. Для поглядів Ломоносова на літературу характерні нормативність, логічність, раціональність. Проте в його творчості поряд із логікою розуму повним визнанням користується і стихія почуттів, натхнення, емоційного пориву. Багато художніх творів М.Ломоносова є за своєю суттю соціально-філософською публіцистикою. Естетика його художньої творчості пов'язана з естетикою буття і пізнання, естетичне і творче кредо викладено у вірші «Розмова з Анакреоном» [8].

Ми вважаємо, що в духовному житті України XVIII ст. важливу роль відігравав випускник Києво-Могилянської академії Георгій Щербицький – викладач філософії, поетики, риторики, автор відомої в ті часи п'єси «Трагікомедія, нарицаєт Фотій, тобто про відступ західної церкви від східної». У ній Г. Щербицький намагався пристосувати міфологічні мотиви до розкриття сучасних йому проблем, зокрема, виявлення конфлікту між католицизмом і православ'ям. Цей прийом був широко розповсюдженим у культурній практиці Західної Європи XVIII ст., але на терені України використовувався вперше.

Найбільш повне вираження розвиток естетичної думки на Україні в XVIII ст. знайшов у творчості видатного філософа, просвітителя, гуманіста і демократа Г.С. Сковороди (1722 – 1794). Естетичні і художні погляди – невід'ємний компонент «осердеченої» моральної філософії Г.С. Сковороди. На противагу платонівській доктрині про споконвічний розлад між філософією і поезією Г. Сковорода висуває ідею їхньої продуктивної взаємодії і спорідненості: філософію і мистецтво зближує зацікавленість у розумінні таємниць людського духу, моральному самовідновленні особистості, спрямованість у майбутнє. Найважливіше завдання «пророчих муз» – передбачати майбутнє [12, с.120,127]. Таким чином, настанова на сполученість філософії і мистецтва дозволяє Сковороді затвердити синтетичний метод дослідження істини і краси. У своїй художній творчості він відстоює єдність краси і добра, готує підгрунтя для розвитку реалізму в українській літературі.

Отже, у естетиці Г. Сковороди важливу роль відіграє органічний зв'язок з етикою, філософ віддає перевагу почуттю моралі. Поняття «серце», «сердечність» він звільняє від фізіологічного навантаження. Сердечність стає синонімом людяності, доброти, взаєморозуміння. На цій підставі розробляє Сковорода естетичну категорію гармонії. Найвагомішими в естетичній спадщині філософа є «Сад божественных песней» (1753–1785), «Наркісс» (1769–1771) і «Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни» (1773).

На основі досліджуваних джерел, ми розуміємо що мистецтво епохи Просвітництва, в його естетичній формі відображає певну загальну неподільну сутність. Естетична цілісність та довершеність побудованого образу, що відтворює глибинні сили душі, втілена Краса – ідея досконалості – постають у художньому ідеалі митця, який може мати різні рівні втілення: від фрагментарного висвітлення ідеалу – до витонченої єдності образу естетичного; від прихованого, потенціально доступного змісту – до яскраво вираженого, актуального естетичного звучання; від поверхового, реально виявленого констатування змістових складових образу – до глибинної субстанціальності розкритого змісту; від констатуючих форм подання ідеалу естетичного – до «симфонічного звучання» його гармонії. Специфіка мистецтва постає в наступному: предметом мистецтва є цілісна особистість в її взаємовідносинах з навколишнім світом.

Отже, з викладеного можна зробити підсумок, що узагальнення досвіду епохи Просвітництва, переосмислення основних естетичних категорій: істини, краси, любові і добра – це культурно-історичний імпульс продукування духовних, етичних і естетичних форм свідомості, ідей, ідеалів, цінностей, вивчення якого постає важливим на сучасному етапі розвитку суспільства, враховуючи індивідуальну неповторність людської природи, що завжди багатомірна і неосяжна у своєму вияві.

Таким чином, із дослідженого можна зробити висновок, що естетична думка епохи Просвітництва XVIII ст. була досить філософічною. Увага філософів повернулася від

методології та субстанційних основ буття до проблем буття, суспільства, історії та перспектив розвитку людства. Вона базувалася на ідеї наслідування мистецтва, природі, на сенсуалістичному розумінні природи естетичного почуття, на критиці класицизму, вихованні і просвітництві моралістичності людей з допомогою високого смаку в мистецтві.

Перспективою подальших досліджень є більш детальне вивчення естетичних ідей епохи Просвітництва, філософської думки цього періоду з перспективним застосування у формуванні гармонійно розвиненої особистості, з розвиненим естетично-культурним кругозором, демократичними поглядами, що усвідомлює історичний зв'язок поколінь на рівні кожного етапу суспільно-історичного розвитку цивілізації.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Винкельман Й.Й. Избранные произведения и письма // Й.Й.Винкельман / М.,Л., 1935. – 279с.
2. Вольтер. О душе // Вольтер. Философские сочинения. – М.: Мысль, 1988. – 751 с.
3. Вольтер. Философские письма. Метафизический трактат // Вольтер. Философские сочинения. – М.: Мысль, 1988. – 281с.
4. Вольтер. Эстетика. Статьи. Письма. / Вольтер. – М.: Искусство, 1974. – 310с.
5. Гердер И .Г. Идеи к философии истории человечества. / И.Г. Гердер. – М.: Наука, 1977. – 703с.
6. Дидро Д. Избранные произведения. / Д. Дидро.– М:Л., 1951. – 523с.
7. Кант И. Ответ на вопрос: Что такое Просвещение? / И. Кант // Собрание сочинений в 8 тт., Т. 8. – М.: Чоро, 1994. – 432с.
8. Кривцун О.А. Эволюция художественных форм: Культурологический анализ / О.А. Кривцун. – М.: Владос-Пресс, 2003. – 376с.
9. Куренкова Р.А. Эстетика: учеб.пособие для студ. Высш.учеб.заведений / Р.А. Куренкова. – М.: Владос, 2004. – 367с.
10. Ламетри Ж. Человек-машина / Ж. Ламетри. Соч.: – М., 1986. – 279с.
11. Лессинг Г.Э. Лаокоон, или о границах живописи и поэзии. Перевод Е.Эдельсона (под ред. Н.Н. Кузнецовой) / Лессинг Г.Э. Избранные произведения. - М.: Худож. лит., 1953.– 851с.
12. Мазепа В.І. Філософія мистецтва / Мазепа В.І. – К., 2004. – 275с.
13. Момджян Х. Н. Французское Просвещение XVIII века. / Х.Н. Момджян – М.: Мысль, 1983. – 447 с.
14. Монтескье Ш. Л. О духе законов / Ш.Л. Монтескье // Сост., пер. и коммент. А.В. Матешук.– М.: Мысль, 1999. – 672 с
15. Овсянников М.Ф. История эстетической мысли / М.Ф. Овсянников. – М.: Владос, 2004. – 205с.
16. Реале Дж., Антисери Д. Западная философия от истоков до наших дней. Т.3. От Леонардо до Канта. / Дж. Реале, Д. Антисери – СПб., 1996. – 305с.
17. Руссо Ж.Ж. Трактаты. / Ж.Ж. Руссо – М.: Наука, 1969. – 703 с.
18. Хогарт Уильям. Анализ красоты / Уильям Хогарт. – М.: «Искусство», Ленинградское отделение, 1987. – 185 с.

Todosiyenko N.L Aesthetic Development of an Individual in the Historical and Philosophical Heritage of the Enlightenment

This paper examines the philosophical and cultural-historical experience of the Enlightenment, a period of rethinking the traditional aesthetic categories: beauty, harmony, taste. The author analyzes aesthetic ideas, values and ideals of the period and concludes that awareness of historical bond of generations at every stage of social development ensures the unity of permanent rise of world culture.

Keywords: cultural history, Enlightenment, aesthetic development, aesthetics, aesthetic consciousness, aesthetic ideas, philosophy of art.

Тодосиенко Н.Л. Эстетическое развитие личности в историко-философском наследии эпохи Просвещения.

В статье исследуется философский и культурно-исторический опыт эпохи Просвещения, как периода переосмысления традиционных эстетических категорий: красоты гармонии, вкуса. Автором был проведен анализ эстетических идей, ценностей, идеалов данного периода и сделан вывод, что осознание исторической связи поколений на уровне каждого этапа общественного развития обеспечивает единство перманентного подъема мировой культуры.

Ключевые слова: история культуры, эпоха Просвещения, эстетическое развитие, эстетика, эстетическое сознание, эстетические идеи, философия искусства.

Статтю подано до редколегії 20.01.2017 р.

УДК:94(477) «18-19»

В.В. Очеретяний, І.І. Ніколіна

МАКСИМ АНТОНОВИЧ СЛАВИНСЬКИЙ – ПОПУЛЯРИЗАТОР ТВОРЧОСТІ Т. Г. ШЕВЧЕНКА

У пропонованій статті розкриваються способи та методи популяризації літературної творчості Т.Г. Шевченка громадсько-політичним діячем, літератором та публіцистом М.А. Славинським у другій половині XIX – початку XX ст. Стаття є першою спробою узагальнюючого підходу до вчення еволюції окремих поглядів та подання своєрідної інтерпретації творчості великого Кобзаря. Висвітлена також перекладацька робота М.А. Славинського головної збірки поетичних творів Т.Г. Шевченка російською мовою, «Кобзаря».

Ключові слова: літературна творчість, публіцистика, перекладацька діяльність, Т.Г. Шевченко.

Постать Максима Антоновича Славинського (1868-1945), видатного державного і громадського діяча, вченого-історика, літературознавця, поета, публіциста, націонолога, журналіста, перекладача є складною і неоднозначною. Сучасному читачеві, дослідникам суспільно-політичної думки в Україні його творча спадщина та біографія стала відома лише на початку XXI століття. Хоча його роль у історичних, культурних та політичних процесах, що відбувалися в Україні наприкінці XIX ст. та в першій половині XX ст. є вагомою. Внесок М. Славинського у розвиток української дипломатії та політики є суттєвим та достатньо висвітленим, що неможна сказати про літературно-публіцистичну та особливо перекладацьку роботу, яка не знайшла свого повноцінного висвітлення у дослідників історії та літератури.

Мета нашої статті: проаналізувати масив публікацій та перекладацьку роботу М. Славинського, присвячених постаті і творчості видатного українського поета, визначити їх інформаційний потенціал, розкрити погляди автора щодо формування творчого ґенія Т. Шевченка та його значення для української літератури і національного руху кінця XIX початку XX століття. Ці праці майже не потрапляли в поле зору вітчизняних науковців і спеціально не досліджувалися, що надає статті актуальності та наукової новизни.

Наявні публікації про перекладацьку діяльність та популяризацію творчості Т.Г. Шевченка М. Славинським відсутні. Окремі відомості його публіциститчної та перекладацької діяльності: представлені у бібліографічній праці «Шевченко Т.Г. Бібліографія літератури про життя і творчість 1839-1959» [1] у своєму першому томі, серед широкого кола авторів, вичерпно представлені назви статей М. Славинського, в яких досліджувалася творчість Т. Шевченка.

Праці М. Мартинюка, О. Мукомели, А. Животко присвячені лише окремим аспектам літературно-перекладацької діяльності М. Славинського [2].

Своєрідну «поетичну школу» М. Славинський пройшов на зібраннях київських літературознавчих об'єднань (гуртків), що сприяло його долученню до когорти молодих тогочасних поетів. Одним з перших був гурток, очолюваний молодим поетом В. Самійленком, членами якого були Б. Грінченко, В. Боровик, В. Залозний, М. Кононенко. У роботі саме цього об'єднання М. Славинський як літератор брав участь близько трьох років, тоді ж опублікував свої перші вірші [3, с. 154].

Будучи студентом історико-філологічного факультету Київського університету ім. Св. Володимира (1891-1895 рр.), він брав активну участь у роботі популярного на той час словниково-літературного гуртка. Одним із основних завдань гуртка був пошук та запис української лексики розмовної й літературної мови для видавництва словника, ініційованого національно-культурним товариством «Стара Громада». Серед його членів були відомі суспільні та культурні діячі В. Антонович, М. Лисенко, І. Нечуй-Левицький, М. Старицький, П. Чубинський та інші. «Громадівці» ініціювали серед національно-свідомої молоді пошук у літературних творах, збірниках народних оповідань, казках, піснях, переказах і думах слів для словника розмовної й літературної української мови.

Словникова група, до якої входив М. Славинський, опрацьовувала збірку творів Т. Шевченка «Кобзар». Особисто М. Славинський мав завдання вибрати всі слова з книги, що починались з літери «С».

Робота у цьому гуртку вплинула на світогляд М. Славинського та відіграла помітну роль у його наступній перекладацькій діяльності. Гуртківці опрацьовували не лише численні видання «Кобзаря», що були дозволені російською цензурою, а й повне, як на той час, видання творів Т. Шевченка, надруковане у Празі під редакцією Х. Вовка і О. Русова. Зі студентських років, зацікавившись особистістю та творчістю Т. Шевченка, М. Славинський все життя працював над цією тематикою – читав лекції, популяризував творчість, перекладав поезію Кобзаря російською, писав статті про нього.

Окремо потрібно висвітлити його активну позицію у популяризації літературної творчості Т.Г. Шевченка, яка не знайшла свого достатнього відображення у дослідників української історії та літератури. Досить цікавим у цьому аспекті є те, що популяризація творчості великого Кобзаря М. Славинським здійснювалась у перекладі його творів російською мовою.

Щоб сприяти популяризації творчості Т. Шевченка серед російського читача, М. Славинський і сам перекладав його, писав статті про зміст і спрямування творчості Кобзаря. М. Славинський розумів, що через російську пресу, через російську літературу Т. Шевченко стає відомим народам усієї Росії і далеко за її межами.

Так, у 1901 р. з нагоди 40-ї річниці смерті поета у газеті «Приднепровский край» було надруковано статтю М. Славинського: «Памяти Т. Шевченко» [4, с. 422;1, с. 174]. Дещо пізніше вийшла рецензія на книгу перекладів С. Дремцова «Т.Г. Шевченко Мотивы поезии», яку М. Славинський опублікував у газеті «Мир Божий» у 1903 р. [5, с. 59-61].

Історія перекладів творів Т. Шевченка російською мовою нараховує вже понад століття й досить добре вивчена. Щоправда, слід визнати, що дослідження, у якому аналізувалися б усі існуючі переклади, на сьогодні відсутнє. Дослідники, як правило, писали про окремі переклади або окремих перекладачів [6]. Але й тут залишаються суттєві прогалини. Як справедливо вказував ще в 1965 р. М. Павлюк, «оцінка доробку окремих російських перекладачів Шевченка, визначення особистого внеску кожного з них у велику справу перекладання «Кобзаря» досі лишається чи не найбільшою з «білих плям» в історії популяризації Шевченкової творчості серед російських читачів» [6].

У 1911 р. під загальною редакцією М. Славинського був опублікований в Санкт-Петербурзі збірник творів Т.Г. Шевченка «Кобзарь», перекладений російською мовою [7].

Запропоноване видання «Кобзаря» містило переклади творів Т.Г. Шевченка, виконане російськими письменниками. Його поява приурочувалася п'ятдесятими роковинами від дня смерті великого Кобзаря. У цьому виданні, щоправда цензурованому, Т. Шевченко був репрезентований найповніше за всі попередні переклади на той час: 195 п'єс із загальних 218 творів поетичного спадку (неперекладеними були 8 «подражаній» і перекладних п'єс, 1 варіант поеми «Максимова криниця» та ще 14 самостійних творів) [7, с. 3].

Перекладені російської мовою тексти умовно можна поділити на дві групи: перша – 41 п'єса, перекладена раніше різними авторами; друга – 154 п'єси, переклад яких здійснили А. Колтоновський (43 п'єси) і М. Славинський (111 п'єс) [7, с. 4]. Короткий вступний біографічний нарис про Т.Г. Шевченка під назвою: «Муза народной жизни» (авторський заголовок «Тарас Шевченко») також належить М. Славинському [7, с. 5-28].

У розумінні ритміки, образного ладу в перекладах М. Славинського знайдено відповідну гармонію, образи й вислови. Його відтворення шевченківських віршів російською мовою здійснені з глибоким проникненням у суть української душі, зі знанням життя української людини, вигідно вирізняються серед перекладів професійних російських поетів. Про нелегку працю перекладацької роботи Олена Пчілка наголошувала: «Праця перекладання славутніх авторів, великих майстерників, стилістів, – тяжка, дуже тяжка, бо потребує від перекладача великого знаття й власного чималого таланту, смаку, – не дармо бо славнозвісний перекладач Жуковський сказав, що «переводчик есть суперник автора» [8, с. 7].

Видрукований «Кобзарь» став однією з визначних робіт літературознавця й перекладача, який вперше запропонував російському читачеві всебічне і повне видання класика української літератури.

Переклади творів Т. Шевченка російською мовою М. Славинським дали змогу М. Лисенку покласти на музику поезію Кобзаря. Пісні для сопрано М. Лисенка «Музика до Кобзаря», зокрема, вірші «Якби мені, мамо, намисто»; «Не тополю високую», «Якби мені, черевички», «Ой я свого чоловіка в дорогу послала», «Княжна», «Чи ми ще зійдемося знову?», були взяті з російських перекладів М.А. Славинського [9, с. 266-268, 272].

З нагоди 50-ї річниці смерті Кобзаря на засіданні Російської академії наук у Санкт-Петербурзі 27 лютого 1911 р. М. Славинський виголосив доповідь «Шевченко как фактор украинской национальности» [10, с. 2;11, арк. 2], а 8 березня 1911 р. він на урочистому зібранні Всеросійського літературного товариства у Санкт-Петербурзі оприлюднив українською мовою промову «Тарас Шевченко», яку пізніше опублікував у київському часописі «Рада» [12, с. 3].

Релігійні мотиви літературної творчості Т. Шевченка були висвітлені М. Славинським у 2 номері часопису «Украинская Жизнь», що вийшов друком у Москві в 1914 році. Стаття під назвою «Шевченко и Библия» містила переконливу складову про значний вплив святого письма на літературну творчість великого Кобзаря. «Творчість Шевченка наскрізь просякнута мотивами біблійного характеру; вона звучить у всіх його творах суспільного, політичного, історичного характеру; вона небачено присутня у всій його поезії» – вказував у статті М. Славинський [13, с. 33]

Велику роль в популяризації творчості Т.Г. Шевченка відігравали статті, М. Славинського, особливо з нагоди його столітнього ювілею на сторінках російських часописів «Т.Г. Шевченко. 25-го февраля 1814 – 25 февраля 1914 « [14, с. 2], «К юбилею Шевченка» [15], «Шевченковский юбилей» [16, с. 2], «Т.Г. Шевченко. 1814–25.II–1914 « [17, с. 66-71], в яких подав нарис життя і творчості поета, проаналізував суспільно-політичні погляди і творчі зв'язки Кобзаря.

Публікація перекладів з Т. Шевченка, статей та віршів про революціонізуюче значення його творчості допомагала демократичним силам успішніше виступати проти великодержавного шовінізму та місцевого націоналізму, закликати народи до єднання в боротьбі за справжнє соціальне й національне визволення.

Підсумовуючи сказане, можна стверджувати, що М. Славинський своєю значною і багатогранною перекладацькою роботою популяризував поезію класика української літератури як серед українських, так і російських читачів другої половини XIX – початку XX ст. Це стало зв'язуючим елементом боротьби українства за своє національне самовираження та права вільно вшановувати пам'ять великого Кобзаря.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Шевченко Т. Г. Бібліографія літератури про життя і творчість 1839–1959: [у 2 т.]. / Т. Г. Шевченко. – К.: Вид АН УРСР, 1963– .– Т. 1: (1839–1916). – 1963. – 423 с.
2. Животко А.П. Історія української преси / А. П. Животко. – К.: НВЦ «Наша культура і наука», 1999. – 368 с.; Мартинюк М. Українські періодичні видання Західної України, країн Центральної та Західної Європи (1914 – 1939 рр.): Матеріали до бібліографії; / Мартинюк М. / [упоряд. А. В. Антонюк].– Львів: ВАТ «Універмаг «Львів», 1998. – 297 с.; Мукомела О. Славінський Максим Антонович / Олександр Мукомела // Українська журналістика в іменах. Вип. 1. – Львів., 1994. – С. 168–171.
3. Лавінський С. Переклади Г. Гейне / С. Лавінський // Зоря. – 1888. – Ч. 9. – С. 154.
4. Матеріали з історії національної журналістики Східної України початку 20 століття [уклад. Н. М. Сидоренко]. – К.: Досл. центр історії української преси, 2001. – 448 с.
5. Библиографический отдел. Белетристика. Славинский М. Т.Г. Шевченко / [Перевод С.П. Дремцова] // Мир Божий. – 1903. – №1. – С. 59–61.
6. Про особливості популяризації Т.Г. Шевченка в Росії: загальноприступна біографія та переклади. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // http://worldlit. hnpu.edu.ua/ 1/2. php# _ ftn15
7. Шевченко Т. Кобзарь. Под ред. М. Славинского / Тарас Шевченко. – Санкт-Петербург: 1911. – 252 с.
8. Костенко А. І. Леся Українка: Художньо-документальна біографія: / А.І. Костенко. – [2 -ге вид., із змін. і доповн.]. – К.: Дніпро, 1985. – 393 с.
9. Ревуцький Д. Микола Лисенко. Повернення першоджерел /Дмитро Миколайович Ревуцький; [упор. В. В. Кузик]. – К.: Музична Україна., 2003. – 302 с.
10. Славинский М. Шевченко как фактор украинской национальности / М. Славинский // Речь. – 1911. – 9 матр. – С. 2
11. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф.3972, оп.1, спр.286. – 5 арк.
12. Славінський М. Тарас Шевченко / М. Славінський // Рада. – 1911. – 18 бер. – С. 2.
13. Славинскій М. Шевченко и Библия /М. Славинскій // Украинская жизнь. – 1914. – №2. – С. 32–38.
14. Славинский М. Т.Г. Шевченко. 25-го февраля 1814 – 25 февраля 1914 / М. Славинский // Русские ведомости. – 1914. – 25 февр. – С. 2.
15. Славинский М. К юбилею Шевченка / М. Славинский // Русские ведомости. – 1914. – 22 февр. – С. 3.
16. Славинский М. Шевченковский юбилей / М. Славинский // Биржевые ведомости. – 1914. – 25 февр. – С. 2.
17. Славинский М. Т. Г. Шевченко. 1814-25.II-1914 / М. Славинский // Новая илюстрация. – 1914. – №9. – С. 66–71.

Ocheretianyi V.V., Nikolina I.I. Maxim Slavynskyi as Popularizator of Taras Shevchenko's Creative Heritage

The article shows techniques and methods of popularization of Shevchenko's literary heritage by the public character and politician M.Slavinskyi in the second half of XIX - early XX century. The article is the first attempt of resumptive approach to the evolution doctrine of particular views and offers peculiar interpretation of great Kobsar's creativity. Slavinskyi's translation of Taras Shevchenko's main poetry collection «Kobsar» in Russian is also outlined here.

Keywords: literary creativity, journalism, translation activity, Taras Shevchenko.

Очеретяный В.В. Николина И.И. Максим Антонович Славинский - популяризатор творчества Т.Г. Шевченко.

В данной статье раскрываются способы и методы популяризации литературного творчества Т.Г. Шевченко общественно-политическим деятелем, писателем и публицистом М.А. Славинским во второй половине XIX - начале XX в. Данная статья является первой попыткой обобщающего подхода к изучению эволюции отдельных взглядов и представления своеобразной интерпретации творчества великого Кобзаря. Освещена также работа М.А. Славинского как переводчика главной сборники поэтических произведений Т.Г. Шевченко на русском языке, «Кобзарь».

Ключевые слова: литературное творчество, публицистика, переводческая деятельность, Т.Г. Шевченко.

Статтю подано до редколегії 20.01.2017 р.

УДК 930 (73): 94 (470+571) «1861»

А.А. Савчук

СЕЛЯНСЬКА РЕФОРМА 1861 РОКУ В СУЧАСНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті здійснено спробу представити особливості історіографічної ситуації, яка склалася в українській та російській історичній науці на межі XX – XXI ст., щодо осмислення причин і механізмів соціального перелому в історії Російської імперії середини XIX ст. Розглядається динаміка ключових проблемних вузлів дослідження Селянської реформи 1861 р.

Ключові слова: Селянська реформа 1861 р., кріпосне право, російське дворянство, історіографічна ситуація, українська історіографія, русистика, Редакційні комісії, Губернські комітети.

У спадщину від радянської історичної школи багатьом сучасним дослідникам дістався головний принцип: основний акцент робити на впровадженні реформи в дію, підготовчий процес та участь у ньому дворянства різних українських регіонів розглядаються епізодично, переважно у зв'язку з необхідністю показати «прогресивну» роль того чи іншого діяча. При цьому українські історики здебільшого спираються на надбання своїх попередників та зберігають вірність виставленим ними оцінкам.

Красномовним підтвердження такої історіографічної ситуації є й узагальнюючі праці, у тому числі й зарубіжних україністів [21, с. 594 – 598; 22, с. 304 – 317]. Зокрема, у двотомному «Нарисі історії українського селянства» хоча й зазначено, що «селянська реформа 1861 р. займає одне з центральних місць в історії Російської імперії XIX століття» [26, с. 357–363], однак її тлумачення стисло подано переважно на основі вже традиційного історіографічного матеріалу. Зрозуміло, автори цієї праці та й історики, щопринагідно торкаються реформи 1861 р. у контексті задач своїх творів, змушені посилатися переважно на праці І.О. Гуржія, М.Н. Лещенка, В.П. Теплицького та деяких інших радянських істориків, не маючи можливості опертися в цьому питанні на новітні дослідження.

Попри те, що реформа 1861 р. у недавній українській історіографії знову стала «Великою» та посіла місце «десь поряд із такими незабутніми, знаковими явищами, як Громадянська війна 1861–1865 рр. у Сполучених Штатах Америки та революцією комунарів 1871 р. у Франції» [43, с. 67–68], у нечисленних проблемно-історіографічних розвідках, дисертаціях [1; 4; 19; 24; 38], своєрідних «підсумкових» статтях, де підводиться риска під попередньою традицією, все ще фігурують давно усталені оцінки.

Показово, що відданість традиції зберігається навіть там, де декларується новаторський підхід до аналізу Селянської реформи, зокрема, в праці В.М. Шевченка. Цікаво, що в її історіографічній частині зовсім не згадуються твори сучасних українських істориків. Загалом же нетрадиційність авторських підходів, якщо не рахувати вже обговорених зарубіжними русистами положень щодо «революційної ситуації», дотримання інтересів держави, а не селянства чи то дворянства і деяких інших, виявилися якимись надто традиційними. Зокрема, цілком безперечним для автора видається той факт, «що на середину XIX ст. найреальнішою суспільно-політичною силою, яка виступала проти кріпосництва, було селянство» [41, с. 41]. До «передового дворянства», яке протестувало проти кріпосного права, віднесено декабристів. Багато уваги приділено В.Г. Бєлінському, М.В. Буташевичу-Петрашевському. Серед тих, хто у своїх творах «різко засуджував феодально-кріпосницький лад», подано знову ж таки традиційний перелік імен: кириломефодіївці, Т.Г. Шевченко, О.І. Герцен, М.Г. Чернишевський, М.О. Добролюбов [41, с. 22 – 34]. Особливо цікаво було побачити у цьому ряду Григорія Квітку-Основ'яненка, оскільки його «Лысты до любезных землякив» (1839 р.) аж ніяк не відзначаються

антикріпосницьким спрямуванням, на що вже звертали увагу дослідники, зокрема, і такі авторитетні для української наукової думки, як Д.І. Чижевський [37]. Водночас у праці В.М. Шевченка немає навіть тих імен дворянських лідерів переддня реформи 1861 р., які вже стали «класикою», – В. В. Тарновський, Г. П. Галаган.

Отже, з одного боку, хоча б на рівні декларацій в сучасній історіографії засвідчено прагнення до концептуальних новацій, з іншого, – виявляється або вірність народницькій парадигмі, або історіографічна інерція. Тому і повторюються з посиланням на дослідження радянських вчених 1950 – 1960-х рр. зі знайомими положення про розклад «феодально-кріпосницької системи», занепад поміщицького господарства, рутинні способи господарювання, збільшення експлуатації селян, без додаткових пояснень про чотирьох-, п'яти, навіть шестиденну панщину, про зубожіння кріпаків та про дворянство як стан, в самій природі якого закладена «соціальна паразитарність» [5, с. 70 – 85; 13, с. 123; 40; 41, с. 17].

Водночас критичний аналіз попередньої, передусім радянської, традиції все ж підводить українських істориків до висновків, які підважують існуючі стереотипи і відповідно вимагають продовження досліджень [20]. Зокрема, це стосується положення про дворянський характер реформи, перебільшення ролі такого фактору, як селянські рухи, що ставить питання правомірності концепту революційної ситуації або уточнення змісту поняття, необхідності більш чіткого визначення критеріїв при виділенні саме антифеодальних виступів, можливості розглядати реформу 1861 р. як «революцію згори» [39]. Наголошується також і на необхідності комплексного підходу до вивчення Селянської реформи із з'ясуванням «ролі різних класів і соціальних груп у справі ліквідації кріпосництва», важливості селянської проблеми для внутрішньої політики Російської держави, «людського фактору» [2; 23; 27; 29] тощо.

Зрушити з місця ситуація повинна була б у зв'язку з 150-річним ювілеєм реформи 1861 р. Однак провідні українські фахівці, підводячи наукові підсумки та визначаючи завдання на майбутнє, все ще наголошують на необхідності «суттєвого корегування марксистсько-ленінської теорії реформи 1861 р.» і зазначають, що «чимало питань ще очікує на вдумливих та ретельних дослідників» [30, с. 22; 31, с. 50; 32]. Серед нагальних в основному називаються такі, що стосуються пореформеної доби і лежать у річищі селянознавства. Як єдиний натяк на важливість урахування передреформеної роботи суспільства можна сприйняти зауваження В.А. Смолія щодо необхідності «вирішення завдання диференційованого підходу до різноманітних етапів і рівнів реформаційних процесів, – ідеології, що лежала в основі намічених перетворень, проектів законів, ухвалених законодавчих актів та, нарешті, характеру їх реалізації під час втілення селянської реформи у життя». Важливою також є думка про нагальність «глибокого переосмислення цієї події з позицій і надбань історичної науки початку XXI ст.», і побажання українським історикам «не обмежуватися проведенням ювілейних заходів, а й надалі продовжувати наукові студіювання в цій сфері» [33].

Та все ж, констатуючи стійкість дотримання сучасними вітчизняними істориками традиційних форм постановки та вирішення питань у дослідженні Селянської реформи, необхідно заради справедливості зупинитися на таких новаціях, як прагнення історіографічної самостійності. У силу відомих причин, про які вже багато написано і на яких недоречно наразі зупинятися, українська історіографія у вивченні імперського періоду своєї історії довгий час вимушено йшла у фарватері російської історичної науки. З розпадом же історіографічного цілого українські історики радикальніше, ніж російські, пориваючи з радянською історіографічною спадщиною та пріоритетною для неї тематикою, у царині соціально-економічної історії імперського періоду загалом та Селянської реформи зокрема, значною мірою відгородилися й від досягнень сучасної русистики. У всякому разі, у дослідженнях вітчизняних фахівців практично не зустрічаються посилання на недавні ключові праці російських істориків Селянської реформи. В історіографічних узагальненнях досліджень Великих реформ увага також приділяється, насамперед, вченим з далекого зарубіжжя [14; 34]. Однак у російській історіографії і в контексті переоцінки різних епох, діяльності того чи іншого монарха, і самостійна проблема реформи в Росії ще в розпал періоду перебудови набували особливого значення для дослідників.

У першу чергу це стосується реформ 1860 – 1870-х рр., перегук з якими явно починає відчуватися в публікаціях початку 1990-х рр. Причому в працях провідних фахівців з цієї проблематики майже відразу дещо по-іншому почали розставлятися акценти, які суттєво підважували закріплений у радянській історіографії образ подій на межі 1850 – 1860-х рр. [18]. По-перше, за реформою 1861 р. фактично визнавався статус «Великої», хоча й наводилися інші поняття: перелом, переворот згори. По-друге, ставився під сумнів вплив селянських рухів на підготовку та проведення реформи. По-третє, по-іншому визначалася «розстановка сил» перед 19 лютим, реформа була переворотом згори і Олександру II в ній відводилося почесне перше місце. По-четверте, підважувалася думка щодо продворянського характеру реформи 1861 р., яка була тяжкою не тільки для селян, «але й, в деякій мірі для дворянства». Єдиним, хто виграв

від неї, визнавалася держава, яка «вийшла із кризи оновленою та посиленою» По-п'яте, підкреслювалася значна роль дворянських депутатів, які напрацьовували в Губернських комітетах варіанти вирішення селянського питання і «незалежно від позицій, однаково энергійно нападали на присвоєну собою і державною владою роль арбітра у справах станів». Це особливо важливо, адже подібні зауваження уможливлювали погляд на противників емансипації не під кутом зору протидії, а позитивної дії, що призвело не тільки до зміни акцентів, а й до розширення персонологічного ряду, точніше, включення до «покоління реформаторів» і так званих «олігархів», «аристократів-конституціоналістів» «реакціонерів».

Більш розгорнуто вже висловлені та й інші положення були озвучені Л.Г. Захаровою у 1989 р. на міжнародній конференції у США, матеріали якої 1992 р. вийшли окремою книгою [17]. На її сторінках свої студії оприлюднили не лише російські, а й відомі зарубіжні вчені – «батьки», «діти», «онуки» американської русистики, англійські, австралійські історики Альфред Дж. Рібер, Еббот Глісон, Елан Кімбелл, Деніел Філд, Стівен Хок, Пітер Готрелл, Девід Кріст'єн, які добре знали не тільки радянську, а й світову історіографічну традицію, архівні ресурси обговорюваної теми. Ознаки синтезу підходів та результатів співпраці невдовзі почали чітко виявлятися, зокрема,і й через індекс посилань. Щоправда, О.І. Міллер виявлену в останній час тенденцію поступового подолання бар'єрів між російською та зарубіжною історіографіями назвав лише тенденцією, оскільки його спостереження і підрахунки посилань показали все ще недостатній рівень знайомства молодих і середнього віку російських істориків з працями зарубіжних колег і навпаки. Отже, на думку автора, в русистиці «проблема відчуження й ізоляції все ще зберігає свою гостроту» [25, с. 30].

У 2005 р. на сторінках «Отечественной истории» Л.Г. Захарова підвела своєрідний підсумок вивчення реформ як радянськими, російськими, так і закордонними вченими, представивши водночас власне бачення складних, спірних та недостатньо вирішених в історіографії проблем, пов'язаних з Великими реформами [15]. По-перше, термін «Великі реформи», що не викликає серйозних суперечностей і використовується у фундаментальній науці, визнається Л.Г. Захаровою як найбільш точний. Хоча автор зауважує, що, поряд з ним, у певні періоди, наприклад, революції 1905-1907 рр., «горбачовської перебудови», коли інтерес до реформ 1860-1870-х рр. не тільки зростав, а й набував гостроти та політичного забарвлення, виникали й інші поняття, особливо в науково-популярній літературі: «революція зверху», «революційний розрив з минулим», «переворот».

По-друге, солідаризуючись із західними істориками (Д. Філдом, Т. Еммонсом, Д. Байрау), Л.Г. Захарова не тільки знову поставила під сумнів визначені в радянській історіографії причини ліквідації кріпосного права, зокрема, таку як зростання селянських рухів, а й правомірність самого концепту революційної ситуації.

По-третє, автор підкреслила відсутність єдності у питанні об'єктивних соціально-економічних передумов ліквідації кріпосного права, якими в радянській історіографії, та й не тільки, вважалася криза феодально-кріпосницької формації. Представивши думку П.Б. Струве, підтриману західними русистами та Б.М. Мироновим, які наголошують на цілковитій життєздатності кріпосної система господарства напередодні 1861 р. і, пославшись на узагальнення повоєнної історіографії питання Ебботом Глісоном, а також, на думку Пітера Готрелла, щодо збігу реформ з економічним піднесенням, Л.Г. Захарова закликала не поспішати з передчасними остаточними висновками.

По-четверте, вчена підтримала тезу про проведення реформи в інтересах дворянства. На основі нових досліджень, зокрема, Стівена Хока, піддано критиці уявлення про грабіжницький характер реформи, які значною мірою базувалися на хибних методиках опрацювання статистичних даних.

Аналізуючи праці Уільяма Брюса Лінкольна, Теренса Еммонса та інших, російський історик як на важливі передумови вказала також на інституційні реформи Олександра І, накопичений у першій половині XIX ст. досвід обговорення селянського питання, а також наявність кадрів, людей, готових узяти на себе грандіозний тягар перетворення Росії. Тобто, йшлося про необхідність враховувати «людський фактор». Так само, як і для зарубіжних колег, рушієм реформ для Л.Г. Захарової був «прошарок прогресивно мислячих, інтелігентних людей, об'єднаних спільністю поглядів і завдань», який почав складатися «в надрах бюрократичного апарату миколаївського царствування в 1830-і і особливо 1840-і рр.». [15, с. 42]

Нерозв'язаних та недостатньо розкритих проблем Великих реформ Л.Г. Захарова також назвала чимало: необхідність подальшого з'ясування ролі Олександра ІІ, студіювання питання про передумови ліквідації кріпосного права з використанням даних про макро- та макрорівнень соціально- економічного розвитку передреформених десятиліть. Історик вважає, що й досі не поставлено в контекст Великих реформ самі по собі непогано вивчені інституційні перетворення першої половини XIX ст., не вичерпаним залишається й питання про вплив Селянської реформи на розвиток поміщицького та селянського господарства, роль ліберальної бюрократії: «Без

звернення до задумів реформаторів, їх уявленню про мету реформ ... неможливо оцінити їх глибину і масштаб» [15, с. 154].

Недавні регіональні дослідження російських вчених, проведені із застосуванням нових прийомів опрацювання уставних грамот і викупних актів, підвели істориків до висновків, з якими солідаризується й Л.Г. Захарова: найважливішим наслідком ліквідації кріпосного права була не величина «відрізки» і навіть не величина викупних платежів, а «нівелювання наділів, що порушувало сформований спосіб ведення господарства». Робота над цим ще не завершена і повинна продовжуватися. Цікаво, що у 1998 р. Л.Г. Захарова писала про «непосильний тягар викупних платежів, які розоряли селян, які заважали становленню самостійного селянського господарства» [16, с. 175]. У зв'язку з цим можна тільки уявити, наскільки просунулися сучасні регіональні дослідження в Росії. До речі, Л.Г. Захарова у цій же статті, розрахованій, передусім, на українського читача, фактично звертала увагу на важливість регіонального аспекту Великих реформ, проблеми «центр та регіони»: «Особливості різних регіонів величезної країни (природні, демографічні, соціально-економічні, соціально-психологічні та ін.) вимагали диференційованого підходу при вирішенні селянського питання» [16, с. 177].

Особливого значення набуває висловлене Л.Г. Захаровою при визначенні слабких місць у студіюванні проблеми переконання, що пильної уваги істориків потребує «життя самих діячів Великих реформ і реальних обставин, в яких вони творили». Причому, вивчати це потрібно, дослухаючись до термінів, понять, які вони вживали, до їхнього сприйняття дійсності. Важливо зрозуміти, яким вони уявляли собі майбутній аграрний устрій, аграрні відносини, співіснування поміщицького та селянського господарства. Все це необхідно, щоб «избежать той прямолинейности в оценках Великих реформ, которая заметна в историографии» [15, с. 164-165]. У зв'язку з цим звернемо увагу ще на один момент. У матеріалах конференції 1989 р. відома дослідниця з усією очевидністю висловилася за формування оновленої загальної концепції реформ [17, с. 25]. А в 2005 р. вона наполягала на неможливості досягнути цього без ретельної розробки цілої низки питань, зокрема, й без з'ясування позицій, поглядів тих, хто брав участь у обговоренні реформ, незалежно від того, вписуються вони в поняття ліберального або прогресивного.

Рух у цьому напрямку розпочався ще на межі XX – XXI ст. Проголошувана російськими істориками нагальна внутрішня потреба оновлення історіографії історії Росії середини XIX ст. виводила й на такі сюжетні вузли, як законотворчість Редакційних комісій, у тому числі ідейно-політичні, соціально-економічні та інституційні витоки і мотиви реформаторської діяльності їх провідних урядових членів та експертів, «аристократична опозиція» Великим реформам, проблема консервативно-бюрократичного реформаторства, «дворянської олігархії», політична самосвідомість дворянства, його станова програма аграрних перетворень та інші, які тісно пов'язувалися з селянським питанням. При цьому увага зверталася не тільки на «прогресистів», а й на «консерваторів», у дебатах з якими напрацьовувались і навички колективного вирішення важливих для країни проблем, і конкретний зміст реформи [6-12].

Своєрідним синтезом визначених Л.Г. Захаровою завдань, на нашу думку, стала монографія І. А. Христофорова «Судьба реформы: Русское крестьянство в правительственной политике до и после отмены крепостного права (1830 – 1890-е гг.)» [36]. Вже у своїй першій книзі, написаній на основі кандидатського дисертаційного дослідження [35], російський вчений не тільки по-новому поглянув на гостро дискусійну проблему сутності вітчизняного консерватизму, конфлікту між реформаторами та консерваторами, а й вивів на інший рівень питання долі реформ 60 – 70-х рр., ніби визначивши для себе програму, що згодом буде реалізована в «Судьбе реформы». Селянська реформа тут представлена як результат компромісу не тільки різних політичних сил та груп, а й різних підходів, які більш або менш суперечливо співіснували у свідомості учасників її обговорення.

Розуміючи значення акту 19 лютого 1861 р. для вітчизняної історії, І.А. Христофоров «долю реформи» представив у широкому хронологічно-тематичному зрізі. Особливо ж цінно, на нашу думку, що задля більш адекватного сприйняття тенденцій, виявлених у пореформені десятиліття, автор заглибився у передреформену добу, усвідомлюючи, що у 30 – 40 рр. XIX ст. в обговоренні селянського питання вже були порушені такі проблеми, без врахування яких неможливо зрозуміти не тільки хід подальших дискусій навколо реформування Росії, а й суть самих реформ і контрреформ. Причому авторська увага, крім ідейних та ідеологічних, торкнулася сюжетів, які зазвичай у контексті Селянської реформи не розглядалися – особливості інфраструктури на селі, зокрема, відсутність раціональної системи оформлення земельної власності та землеустрою, нестача професійних землемірів та інших фахівців для вирішення цієї проблеми; невідповідна часу фіскальна система, заміна якої відповідно до партисипативної податкової ідеології потребувала б справжнього суспільного перевороту, переходу від абсолютистсько-камералістського до конституційного та ринкового устрою; слабка уніфікація адміністративно-правового простору на рівні нижче повітового; ізольованість

селянства від інших станів, традиційна автономія общини, що не тільки не сприяло уніфікації, а й значно ускладнювало будь-які перетворення, що передбачали уніфікацію та раціоналізацію; відсутність в центрі адекватної, повної, ідеологічно нейтральної інформації про стан справ на селі тощо. На думку І.А. Христофорова, ці фактори значною мірою визначили не тільки хід реформ 60 – 70-х рр., а й провал «програми контрреформ» у 80 – 90-і рр.

Виходячи з власних завдань, І. А. Христофоров, як і більшість сучасних російських істориків, що не працюють в руслі концепції «внутрішньої колонізації» імперії, жодним чином не торкнувся «українських» сюжетів. Однак попри це, гадаємо, не варто оминати подібні дослідження русистів, які, на жаль, залишаються практично незнаними в Україні. Адже гіпертрофоване прагнення до створення власної концепції може спричинити випадіння українських істориків з магістрального сучасного дискурсу не тільки у царині Селянської реформи, а й XIX ст. в цілому.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Бартків В. П. Місцевий державний апарат Російської імперії і селянська реформа 1861 р. в Україні (історико-правове дослідження): дис. … канд. юрид. наук / В.П. Бартків. – Х., 2002.
2. Болебрух А. Г. Крестьянский вопрос в законодательстве царизма конца XVIII – начала XIX в. / А. Г. Болебрух // Питання аграрної історії України та Росії. – Д., 1997. – С. 26 – 33.
3. Вєтрова Г. В. Особливості реформи 1861 р. в Катеринославській губернії / Г.В. Вєтрова // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2006. – Вип. 12. – С. 214 – 221.
4. Герасименко О. В. Селянський рух в Україні за період скасування кріпосного права (1861 – 1863): історіографія проблеми / О.В. Герасименко // Історична наука: проблеми розвитку. – Луганськ, 2002. – С. 25 – 29.
5. Гуржій О. І. Податне населення України XVII – XVIII ст. Нариси історії та статистики. / О.І. Гуржій. – Черкаси, 2009.
6. Долбилов М. Д. Александр II и отмена крепостного права / М.Д. Долбилов // Вопросы истории. – 1998. – №10. – С. 32 – 51.
7. Долбилов М. Д. Аристократы-конституционалисты 1850 – 1860-х годов и проблема дворянской «олигархии» в России / М. Д. Долбилов // Исторические записки. Научные труды исторического факультета. – Воронеж, 1999. – Вып. 4. – С. 52 – 73.
8. Долбилов М. Д. Подготовка отмены крепостного права в Редакционных комиссиях 1859–1860 гг.: Проблема субъекта реформы: автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. ист. наук / М. Д. Долбилов. – Воронеж, 1996.
9. Долбилов М. Д. Политическое самосознание дворянства и отмена крепостного права в России / М. Д. Долбилов // Общественное сознание в переходные и кризисные эпохи. – М., 1996. – С. 13 – 17.
10. Долбилов М. Д. Проекты выкупной операции 1857 – 1861 гг.: к оценке творчества реформаторской команды / М. Д. Долбилов // Отечественная история. – 2000. – №2. – С. 15 – 36.
11. Долбилов М. Д. Сословная программа дворянских «олигархов» в 1850 – 1860-х годах / М.Д. Долбилов // Вопросы истории. – 2000. – №6. – С. 32 – 52.
12. Долбилов М. Д. Статистический эксперимент реформаторов: коллизии в расчетах высших размеров крестьянских наделов при освобождении // Россия сельская. Х1Х – начало XX века / М. Д. Долбилов. – М., 2004. – С. 83 – 106.
13. Донік О. М. Участь дворян України в промисловому виробництві (початок XIX ст. – 1850-ті рр.) / О. М. Донік // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2007. – №13. – С. 121 – 136.
14. Житніков О.В. Селянська реформа 1861 р.: огляд американської історіографії другої половини XX ст. / О. В. Житніков // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2011. – Вип. XVIII. – С. 33 – 40.
15. Захарова Л.Г. Великие реформы 1860 – 1870-х годов: поворотный пункт российской истории / Л. Г. Захарова // Отечественная история. – 2005. – №4. – С. 151 – 167.
16. Захарова Л. Г. Крестьянская реформа 1861 г. в исторической перспективе (к проблеме Россия и Запад – выбор пути развития) / Л. Г. Захарова // Україна і Росія в панорамі століть. – Чернігів, 1998. – С. 163 – 179.
17. Захарова Л.Г. Самодержавие и реформы в России. 1861–1874. (К вопросу о выборе пути развития) / Л. Г. Захарова // Великие реформы в России. 1856 – 1874. – М., 1992. – С. 24 – 43.
18. Захарова Л. Г. Самодержавие, бюрократия и реформы 60-х годов XIX в. в России / Л.Г. Захарова // Вопросы истории. – 1989. – №10. – С. 3 – 24.
19. Зінченко А.Л. Реформа 1861 р. як дискусійне поле історичної науки / А. Л. Зінченко // Киевская старина. – 2006. – №2. – С. 33 – 45.

20. Любич О.А. Історіографія соціально-економічного становища Чернігівщини в першій половині XIX ст. / О.А. Любич // Український селянин. – 2004. – Вип. 8. – С. 44 – 47.
21. Маґочій П.Р. Історія України / П. р. Маґочій. – К., 2007.
22. Маґочій П.Р. Україна: історія її земель та народів / П. р. Маґочій. – Ужгород, 2012.
23. Мазурик В.С. Дворянські проекти вирішення селянського питання на Україні в першій половині XIX ст. (до 1857 р.) // Історичні дослідження. Вітчизняна історія / В.С. Мазурик. – К., 1989. – Вип. 15. – С. 77 – 82.
24. Медалієва О.З. Вивчення проблем історії селянської реформи 1861 р. членами Історичного товариства Нестора-літописця в кінці XIX – на початку XX ст. / О. З. Медалієва // Український селянин. – 2003. – Вип. 7. – С. 17 – 19.
25. Миллер А. Империя Романовых и национализм: Эссе по методологии исторического исследования / А. Міллер. – М., 2006.
26. Нарис історії українського селянства: В 2 т. / Під ред. В. Смолія. – К., 2006. – Т. 1.
27. Опанасенко В. В. Місце дворянського стану Чернігівської губернії в проведенні земельної реформи 1861 р. / В. В. Опанасенко // Український селянин. – 2001. – Вип. 2. – С. 40 – 43.
28. Опанасенко В.В. Роль чернігівського дворянства в суспільно-політичному житті України 1785 – 1860 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. Ступеня канд. іст. наук / В.В. Опанасенко. – Харків, 2003.
29. Панченко П.П. Скасування кріпацтва (1861) як засіб соціально-економічної модернізації тоталітарної Російської імперії / П.П. Панченко, С.С. Падалка // Український селянин. – 2001. – Вип. 2. – С. 26 – 30.
30. Реєнт О.П. До проблеми скасування кріпосного права в 1861 р. / О.П. Реєнт // Краєзнавство. – 2011. – №1. – С. 22 – 35.
31. Реєнт О. П. До проблеми скасування кріпосного права в 1861 р. / О.П. Реєнт // Український історичний журнал. – 2011. – №1. – С. 34 – 51.
32. Реєнт О. П. Велика реформа 1861 р.: погляд із XXI століття / О.П. Реєнт // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2011. – Вип. XVIII. – С. 7 – 24.
33. Смолій В.А. Велика реформа 1861 р.: сучасне бачення / В. А. Смолій // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2011. – Вип. XVIII. – С. 4 – 6.
34. Темірова Н.Р. Реформа 1861 р. через призму поглядів іноземних дослідників / Н.Р. Темірова // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2011. – Вип. XVIII. – С. 72 – 77.
35. Христофоров И. А. «Аристократическая» оппозиция Великим реформам (конец 1850 – середина 1870- х гг.) / И.А. Христофоров. – М., 2002.
36. Христофоров И.А. Судьба реформы: Русское крестьянство в правительственной политике до и после отмены крепостного права (1830 – 1890-е гг.) / И. А. Христофоров. – М., 2011.
37. Чижевский Д.И. Неизвестный Гоголь // Русские философы (конец XIX – середина XX века): Антология / Д. И. Чижевский. – М., 1996. – Вып. 3. – С. 296 – 324.
38. Шаравара Т. Радянська історіографія 1920 – 1960-х років про причини та наслідки селянської реформи 1861 р. в Україні / Т. Шаравара // Українознавство. – 2009. – №2. – С. 59 – 62.
39. Шевченко В.М. Реформа 1861 року: незавершеність чи досягнення мети? // Український селянин: праці науково-дослідного інституту селянства / В. М. Шевченко. – Черкаси, 2001. – Вип. 3. – С. 127 – 131.
40. Шевченко В.М. Скасування кріпосного права в межах Російської імперії і політичний рух // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. / В. М. Шевченко – К., 2011. – Вип. XVIII. – С. 113 – 120.
41. Шевченко В.М. Скасування кріпосного права у 1861 році: спроба нетрадиційного аналізу / В.М. Шевченко. – К., 2008.
42. Якименко М.А. Економічна ефективність селянського (фермерського) господарства Лівобережної України в епоху утвердження і розвитку ринкових відносин (1861 – 1917 рр.) / М. А. Якименко // Український селянин. – 2001. – Вип. 3. – С. 131 – 135.
43. Ясь О.В. Два образи Старої України: візії О. Лазаревського й О. Оглоблина / О. В. Ясь // Український історичний журнал. – 2009. – №3. – С. 67 – 91.

Savchuk A.A. Emancipation Reform 1861 in the Modern Historiography

The article offers an attempt to present peculiarities of historiographic situation in Ukrainian and Russian historical science at the turn of XX cent. concerning understanding of reasons and mechanisms of social turning point in the history of Russian empire in the middle of XIX cent. It examines the dynamics of key problems in the study of Peasant Reform of 1861.

Keywords: Emancipation Reform 1861, serfdom, Russian nobility, historiographic situation, Ukrainian historiography, Russian Studies, Drafting Committees, Province Committees

Савчук А.А. Крестьянская реформа 1861 года в современной историографии

В статье предпринята попытка представить особенности историографической ситуации, сложившейся в украинской и российской исторической науке на рубеже XX – XXI вв. относительно осмысления причин и механизмов социального перелома в истории Российской империи середины XIX в. Рассматривается динамика ключевых проблемных узлов изучения Крестьянской реформы 1861 г.

Ключевые слова: Крестьянская реформа 1861 г., крепостное право, российское дворянство, историографическая ситуация, украинская историография, русистика, Редакционные комиссии, Губернские комитеты.

Статтю подано до редколегії 21.01.2017 р.

УДК 930.1:39(161.2)

Н.М. Шпак-Косаківська, В.А. Косаківський

СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКІ ОРНАМЕНТИ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ТРАДИЦІЙНОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНЦІВ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПИТАННЯ

У статті подано історіографічний огляд основної літератури другої половини XIX – початку XXI ст. з питань східнослов'янської орнаментики. Вона є цінним джерелом для вивчення традиційної культури українців і свідчить про її глибоке історичне коріння та зв'язки з сусідніми народами.

Ключові слова: історіографія, орнаменти, східні слов'яни, традиційна культура українців.

Орнамент – це зображальне джерело, яке є інформаційно містким «паспортом» етнічних спільнот, класичних культур, народної творчості більшості націй нового часу. Протягом тисячоліть орнаментика була найширшою сферою мистецької діяльності, важливим інструментом пізнання людиною складних ритмів і циклів природи. У ній зберігаються та відтворюються символи й знаки різноманітних інформаційних систем, як загальновідомих, так і утаємничених (призначених лише для посвячених).

Орнаментальне мистецтво народу складається із знаків і символів, які зародилися ще у первісному суспільстві і були засобом передачі інформації майбутнім поколінням. У процесі історичного розвитку етносів, кількість орнаментів збільшувалася, розширювалося їх призначення, вони ставали багатофункціональними, і до сьогодні увібрали в себе усі зміни, що відбулись у культурному розвитку народів. Орнаментальне мистецтво, як джерело матеріальної культури, було сформоване на основі світоглядних уявлень, вірувань та повір'їв, і є важливим носієм закодованих знань про усі етапи матеріального та духовного розвитку предків.

Саме з допомогою символів складених у орнаментальні мотиви, нанесені на обрядово-побутові речі, народ виражав свої мрії і побажання, творив образи світлої долі, захищав себе, господарство і житло від злих духів. Це допомагало розвивати та накопичувати знання та вміння роду у їх безперервній передачі з покоління в покоління.

Зміни в суспільстві відображалися на орнаментальному мистецтві населеного пункту, регіону й етносу в цілому. У зв'язку з цим зростає потреба в джерелознавчому дослідженні орнаментальних мотивів, що дасть можливість їх розуміти і вивчити. Завдяки умінню «читати» знакове письмо орнаментів, ми поглибимо свої знання з української традиційної культури, а знаки-символи навчимося використовувати за призначенням. Саме тому автори поставили мету здійснити аналіз наукової літератури, яка може бути джерелом вивчення традиційної культури українців.

Наукове дослідження орнаментики східних слов'ян розпочалося з 70-х років XIX ст. і пов'язане з діяльністю Російського географічного товариства, яке було засноване у 1845 р. [1, с. 18]. Його діяльність розпочалася з систематизованого збору етнографічних матеріалів за розробленими для цього спеціальними програмами. Збір матеріалів можна розділити на два етапи. Перший з 1845 р. – включав збір матеріалів по духовній культурі: вірування, повір'я, фольклор, міфологія, звичаї та обряди. На другому етапі з 1870 р. було звернуто увагу на особливості розвитку народного мистецтва, яке тісно пов'язане із матеріальною культурою. У зв'язку з відсутністю на той час кафедр етнографії усю дослідницьку роботу в цій галузі проводили науковці вузів, письменники та священики. Їх діяльність зосереджувалась у наукових товариствах: історико-філологічне товариство при Харківському університеті, наукове товариство ім. Шевченка у Львові, Етнографічні відділи Російського географічного товариства в Петербурзі, Києві, Москві та ін. [2, с. 10-18].

Саме з цього часу науковці почали звертати особливу увагу на народне декоративно-прикладне мистецтво. Було зібрано численні його зразки, які стали основою фондових колекцій новостворених етнографічних музеїв та потрапили на сторінки наукових і популярних видань. У 1871 р. видрукувано підбірку з понад 200 зразків російського народного орнаменту: «Русский народный орнамент. Отдел первый: шитье, ткани, кружева» [3]. У 1877 р. було видано «Сборникъ Великорусскихъ и малороссійскихъ узоров для вышивания» в якому вміщено 12 таблиць з українськими та російськими орнаментами [4]. У цей же час було видано невелику збірку старовинних російських орнаментів, які зібрала княгиня С. Шаховська [5]. У першій серії виданих альбомів подаються лише схеми орнаментів без зазначення назв, без пояснення символіки, не зазначено і назви населених пунктів з яких вони походили.

До початку XX ст. існувала ціла серія праць в яких дослідники подавали зведення орнаментальних мотивів. Це, насамперед, праці: В. Стасова «Русский народный орнамент» (1872), П. Чубинського «Малороссы Юго-Западного края» (1872), О. Косачевої «Украинский народный орнамент. Вышивки, ткани, писанки» (1876), П. Литвинової «Русские народные узоры» (1877), М. Сумцова «Писанки» (1891), Ф. Крчека «Pisanki w Galicji…» (1898), Е.Кольбенгаєра (1899), М. Кордуби «Писанки на Галицькій Волині» (1899), С. Кулжинського «Описание коллекции народных писанок» (1899), В. Шухевича «Гуцульщина» (1901, 1904), В. Василенка «Опыт толкового словаря народной технической терминологии по Полтавской губернии» (1902), Каталог Катеринославського обласного музею (1910), альбоми орнаментованих виробів Полтавського земства «Украинское народное творчество» (1911-1913), дослідження кустарних промислів у ряді губерній. Етнографічні, фольклористичні, філологічні розвідки надавали матеріали для з'ясування символіко-семантичного поля реалій, зображення й ознаки яких покладено в основу графіки та номінації візерунків (М. Драгоманов, О. Потебня, М. Костомаров, М. Сумцов, Г. Булашев та ін.) [1, с. 18].

На прикладі Подільської губернії, частини тодішньої Російської імперії, можемо простежити особливості вивчення народного декоративно-прикладного мистецтва, а відтак, і орнаментики, різними установами в кінці XIX – на початку XX ст. Впродовж 1912-1913 рр. подільська земська управа здійснила ґрунтовне вивчення кустарних промислів, результатом чого стала цінна узагальнююча праця «Кустарные промыслы Подольской губернии» (1916 р.), в якій розглянуто різні аспекти розвитку і поширення промислів на Поділлі. Дослідники також звернули певну увагу і на художню сторону виробів народних майстрів [6]. Розглядаючи різні аспекти розвитку і поширення промислів на Поділлі, дослідники звернули певну увагу і на художню сторону виробів народних майстрів. Так, при розгляді гончарства його дослідник А. Прусевич зазначає, що цим промислом у губернії займаються у 143 населених пунктах 2 736 осіб, які виготовляють велику кількість різноманітних виробів з глини. Окремо автор акцентує увагу на орнаментах, на які багате подільське гончарство [7, с. 12]. В.Є. Свідзинський досліджуючи ткацький промисел в Подільській губернії зазначає, що ним займаються в 30 511 господарствах 41903 особи, а це становить лише 1,45% від загальної кількості населення. Найбільшого поширення ткацтво набуло у південних повітах губернії. Подільські ткачі виготовляли у великих кількостях рушники і скатерки, які ткалися кількома техніками і мали своєрідний орнамент [8, с. 124]. Поширеним на півдні Поділля було і килимарство. Орнамент подільських килимів - геометричний і рослинний. Подільські килими за своїм орнаментом різняться від килимів інших сусідніх територій [9, с. 297-298]. А. Прусевич, вивчаючи народну вишивку в Подільській губернії, подав статистичні дані, виділив найбільш характерні орнаменти, які широко використовували в кінці XIX – на поч. XX ст. Він зазначив місця розташування орнаменту, їх назви та техніки, якими вишивали [10, с. 305-311]. А.П. Свидницький у праці «Великдень у подолян» подає відомості про значне поширення вишивання дівчатами сорочок ще в середині XIX ст. Він наголошує, що подільські дівчата вишивали переважно сорочки та рушники. [11, с. 475]. Г. Александрович, вивчаючи розвиток деревообробного промислу в Подільській губернії зазначає, що деякі вироби з дерева прикрашалися різьбою. Наприклад, серед багатьох виробів найкрасивішими були сани виготовлені майстрами с. Поташні Ольгопільського повіту. Вони були прикрашені якісною різьбою. Загалом, у цьому повіті різьблені сани звичайне явище. У м. Літині виготовляли сани «літинки» («літинські сани») двох видів – «козирки» та «писані», або «мережені сани». «Писані сани» ззаду завжди прикрашали різьбою, а «козирки» ніколи не прикрашались [12, с. 561-568].

Зробивши огляд дослідження різних видів народної орнаментики на прикладі Подільської губернії слід зазначити, що така робота проводилася по всіх губерніях тодішньої Російської імперії. Не виключенням також були і українські землі, що перебували у складі Австро-Угорщини. Велику роботу по збору зразків української народної вишивки на Буковині в період 1902-1912 рр. провів Е. Кольбенгаєр. Зібрані ним зразки вишивок нарисовані і розміщені у 67 таблицях. У передмові автор зазначає, що в таблицях №1-59 поміщено українські та румунські зразки вишивок, а в таблицях №60-67 – гуцульські. Тут же дослідником зазначено, що

українські вишивки мають ширшу кольорову гаму, а в кожному зразкові є по кілька кольорів. Румунські вишивки мають також кілька кольорів, але серед них трапляються вишиті одним або двома кольорами. Орнаменти на українських вишиванках значно більші за румунські. Але разом з тим буковинська народна орнаментика пов'язує слов'ян східних з південними [13, с. 15-16].

У цей час з'являються праці з мистецтвознавчим підходом до вивчення народної орнаментики. Це роботи І. Франка, М. Біляшівського, К. Широцького, П. Павлуцького, В. і Д. Щербаківських. Простежуються шляхи трансформації сучасною народною орнаментикою давньої й доісторичної спадщини (А. Бобринський, К. Болсуновський, П. Єфименко, А. Міллер, О. Некрасов). Аналіз праць цих авторів дали змогу Ф. Вовку у виданні 1916 р. поглибити й уточнити багатопланову характеристику особливостей української орнаментики.

У наступні роки науковці продовжували нагромаджувати нові матеріали, аналізували їх, публікували численні розвідки з окремих питань народної орнаментики. Особливо плідними були 20-ті р. XX ст. [1, с. 18-19]. Українська орнаментика вивчалася у загально етнологічному контексті. Науковці державного російського музею проводячи етнографічні експедиції у 1924-1925 рр. певну увагу звернули і на розвиток народної орнаментики. Б.Г. Крижанівський у своїй статті про подорож на Поділля звертає увагу на особливості вишивки жіночих сорочок, орнаментацію гончарних, тканих і килимових виробів [14, с. 26-29]. А. Зарембський у праці «Народное искусство подольских украинцев» подає відомості про поширення основних видів народного мистецтва на Поділлі, звертаючи особливу увагу при цьому на настінне малювання та його символіку. Значне місце автор відводить характеристиці орнаментів подільських килимів, візерункових тканин, вишиванок, гончарних виробів, писанок [15, с. 15-45].

Подаючи загальну характеристику гончарства на Поділлі Ю.А. Самарін у своїй праці «Подольские гончары» особливу увагу звертає на орнаменти, поділяючи їх на геометричні, рослинні, зооморфні та антропоморфні [16, с. 25-31]. Описуючи гончарство в с. Бубнівці на Поділлі, його дослідниця – Л. Шульгина, звертає увагу на особливості орнаментів бубнівської кераміки, особливо тих, якими прикрашено миски. У побуті подолян були «мисникові миски» або «миски на показ». Вони мали багатий декор. Ними прикрашали інтер'єр хати і використовували їх дуже рідко. Іншими були «миски для приносу», «на принос». Їх розписували з двох сторін. У них несли панахиди в церкву [17, с. 150-151]. Детальний аналіз орнаментів бубнівської кераміки зробила Є. Спаська, опрацювавши колекції Київських музеїв сільськогосподарського та побутового призначення, виставки, музею антропології та етнології ім. Хв. Вовка ВУАН (Всеукраїнського музею ім. Шевченка та українського відділу ленінградського Російського музею) [18, с. 201-227].

У цей же час, вивчаючи історію ярма, дослідниця Н. Заглада акцентує увагу на особливостях прикрашання їх різьбленим орнаментом. «Мистецьке оформлення горішньої частини ярма домінує на всій території: ярмо повинне бути «достойним» та багато орнаментоване… Особливо чумацькі ярма відзначалися багатством форми й оздоблення. «Хазяїн валки мав на своїй мажі найкраще ярмо: фігуристе з різнокольоровими вирізками, а чернігівські чумаки або харківські оздоблювали ярма «шумихою» (позліткою)… Окремо треба зазначити, що чумацькі притики мали багато зображень коня та півня. Орнамент на ярмі – геометричний, з архаїчними елементами, це свідчить про стародавнє його походження» [19, с. 24-25].

Про символіку народних орнаментів росіян Смоленщини йдеться у статті Є.Н. Клєтньової «Символика народных украс Смоленского края». Авторка зазначає, що орнаменти («украсы») цього краю, відтворені в ткацтві та вишивці і слугують, головним чином, для прикрашання одягу: сорочок, «носовок», хусток, накидок, чіпців, поясів, ширінок, рушників й мають свої особливості виконання [20, с. 3-4].

У 30-40-х рр. XX ст. унікальні польові дослідження провів М.С. Кацар, вивчаючи особливості білоруських орнаментів та їх символіку. Книга, присвячена цій темі, вміщує біля 600 чорно-білих і кольорових ілюстрацій та головне, розповіді літніх людей про символічне значення тканих і вишитих орнаментів, що їх вони виконали особисто. Праця розкриває поетичну душу білоруського народу, його бачення природи та її взаємозв'язок з людиною і її життям [21, с. 8-10].

Цікавою з погляду орнаментики та символіки поясів і поясних прикрас (підвісок) російського населення Центральної чорноземної області є праця Н.П. Гриневич «Очерки по истории развития русской одежды (поясные украшения)». Авторка подає еволюцію жіночих поясів і поясних прикрас, їх взаємозв'язок з поясним жіночим одягом «поньова» [22, с. 87-89].

У повоєнний період інтерес до народної орнаментики знову зріс. З'являється ряд нових видань. Серед них, про українську вишивку, «Каталог вишитих виробів», у якому вміщено вироби ручної вишивки: сорочки чоловічі, зокрема, «українки», «чумачки», «гуцулки», жіночі блузи і плаття, а також скатерки оздоблені малюнками, що використовувалися в артільному виробництві Укрхудожпомсоюзу в 50-х рр. Ці орнаменти є як типовими старовинними зразками

так і новими малюнками – варіантами класичних орнаментів української народної вишивки. Візерунки мають назви від місця їх виникнення, найбільшого розвитку та вироблення: «полтавські», «чернігівські», «подільські», «київські», «прикарпатські» та інші [23, с. 6-8].

У 60-х рр. видано п'ять альбомів під загальною назвою «Українське народне мистецтво». Кожний альбом присвячений певному виду народного мистецтва. Альбом «Тканини і вишивки» є першим у цій серії. Матеріал у ньому розташовано відповідно до призначення тканин і вишивок. Перші три розділи присвячено тканинам, вишивці і вибійці – безпосередньо пов'язаним з одягом. У наступних розділах показано інтер'єрні тканини – декоративні вишивки і килими [24, с. 7-10]. Третій альбом цієї серії присвячений різьбленню та художньому металу. Тут показані найхарактерніші зразки народного різьблення по дереву, кістці та художньому металу починаючи з кінця XVII ст. [25, с. 7-22]. Особливості українського гончарства Наддніпрянщини висвітлені в дослідженні Л. Данченко [26].

У 70-х рр. у російській етнографії з'являється ряд праць присвячених вивченню різних видів народного мистецтва росіян. У монографії «Русские: историко-этнографический атлас» поміщені нові дослідження по найважливіших розділах матеріальної культури російського народу – житлу і одягу, а саме про декорування народного одягу вишивкою та візерунковими тканинами, а житла – різьбою. Тут же є підрозділи про розташування орнаментів на одязі та способи їх нанесення. Зазначається кольорова гама орнаментальних мотивів у тканих і вишитих виробах [27, с. 96-111]. У 1971 р. опубліковано словник-визначник «Крестьянская одежда населения Европейской России (XIX - начало XX в.)». Він укладений рядом спеціалістів, знавців народного одягу населення окремих регіонів Росії. Найбільше матеріалів міститься про росіян. Зокрема, матеріали: Центру і Півночі Європейської частини Росії, Лісостеповий південний-схід, Середнє Поволжя і Приуралля, Дон і Північний Кавказ. Крім росіян, на Півночі, в Поволжі і Приураллі мешкають народи, які розмовляють на фіно-угорській і татарській мовах – комі, коміперм'яки, карели, мордва, удмурти, марійці, татари, башкири. Проживаючи довгий час разом з росіянами, вони відіграли значну роль у формуванні комплексів одягу російського населення цих територій. Тому одяг цих народів займає також належне місце у визначнику. Як додаток міститься стаття по історії давньоруського одягу [28, с. 3-5].

Особливостям художніх тканин західних областей України присвячена монографія С.Й. Сидорович, у якій окремий розділ присвячено орнаменту українських народних тканин [29, с. 85-126].

На увагу заслуговує праця російського дослідника Г.П. Дурасова, в якій автор спробував інтерпретувати значення деяких образів російської народної вишивки архаїчного типу [30, с. 87-98]. Російська дослідниця Г.С. Маслова, аналізуючи народний одяг у східнослов'янських традиційних звичаях і обрядах XIX – початку XX ст., подає відомості про орнаменти на обрядовому одязі та інших речах [31, с. 31-47].

Багато подібного в українській орнаментиці є і з молдавською, тому що два народи проживають поряд і їх історичні долі тісно переплелись [32, с. 7-8].

Цінна інформація про особливості білоруських ремесел та народного одягу міститься в праці «Помнікі этнаграфіі. Методыка выяулення, апісання, збірання». В ній подано відомості про гончарні і ткацькі вироби та особливості їх орнаментування. Окремий розділ присвячено народному одягу [33, с. 87-93, 123-135].

Про основні, найбільш відомі, художні промисли народів Російської Федерації є відомості у книзі «Народные художественные промыслы». На її сторінках вміщено розповіді про вишивку, візерункове ткання, різьбу, гончарство тощо. До кожного виду народного мистецтва подано коротку історію та основні характеристики притаманні для різних народів Росії. Так, характеризуючи вишивку, в розділі подано інформацію не лише про російську, а й про марійську, мордовську, удмуртську, чуваську, татарську та башкирську орнаментику [34, с. 45-61].

Дані про основні види декоративно-прикладного мистецтва, осередки українських народних художніх промислів містяться у довіднику «Народні художні промисли УРСР». У ньому подано відомості про історію виникнення і розвиток підприємств художніх промислів, про художньо-стильові особливості їх продукції, техніку виготовлення, асортимент та ін. [35, с. 3-8].

Значної уваги заслуговує колективна монографія «Древняя одежда народов Восточной Европы», в якій автори, на основі археологічних, письмових, образотворчих джерел та польових матеріалів здійснили реконструкцію чоловічого та жіночого одягу скіфів, фракійців, сарматів, давніх слов'ян, росіян, українців, білорусів, естонців, латишів, литовців, карел і молдован [36, с. 4-6]. Цікавий порівняльний аналіз одягу східних слов'ян та особливостей його символіки зробила Г.С. Маслова у матеріалі вміщеному в колективній монографії «Этнография восточных славян. Очерки традиционной культуры» [37, с. 259-291]. Т.В. Станюкович у своїй праці аналізує народне декоративно-прикладне мистецтво східних слов'ян. Вона звертає увагу на особливості їх орнаментики, зазначаючи, що ще зовсім недавно мова народного мистецтва була зрозумілою

для усіх, тому що воно пронизувало усі сторони народного побуту слов'янських народів [38, с. 459].

У другій половині 80-х рр. помітно зростає інтерес до вивчення етнографічних особливостей окремих слов'янських народів. Т.А. Ніколаєва присвячує свою монографію українському народному одягові Середньої Наддніпрянщини [39]. Р.В. Захарчук-Чугай у спеціальній монографії детально аналізує українську народну вишивку західної України [40]. Праця О.І. Никорак присвячена аналізові сучасних художніх тканин Українських Карпат [41]. Л.М. Чижикова в монографії «Русско-украинское пограничье: история и судьбы традиционно-бытовой культуры» звертає увагу на особливості розвитку народного житла та одягу [42, с. 71-240]. А.А. Лєбєдєва у статті, яку вміщено у збірнику «Русские: семейный и общественный быт», розповідає про значення пояса і рушника в російських родинних звичаях і обрядах [43, с. 229-248].

В альбомі «Художнє вишивання», автори О.О. Гасюк і М.Г. Степан намагаються відобразити кращі досягнення в розвитку мистецтва української вишивки і допомогти всім охочим самостійно навчитися вишивати. Автори показують особливості вишивок і вишивальних технік у різних історико-етнографічних регіонах України, подають історію вишивки, основні мотиви українського народного орнаменту тощо [44, с. 33-47].

Р.А. Бардина у праці «Изделия народных художественных промыслов и сувениры» характеризує найбільш поширені у 80-х р. на території СРСР промисли, при цьому розділяючи їх на найбільш важливі осередки [45].

Коротку історію декоративно-прикладного мистецтва України XIII – XVIII ст. подає у своїй монографії О.Р. Тищенко. Автор звертає увагу на особливості художньої обробки, дерева, рогу, кістки, каменю, металу, кераміки, гутного скла, тканин, вишивки тощо [46]. Особливостям орнаментації слов'янської кераміки і її символіки присвячено публікації О. Бобринського [47, с. 120-135], В. Петрашенко [48, с. 196-202], В. Гупало [49, с. 213-217], А. Українець [50, с. 267-273], які вміщено на сторінках першого випуску наукового збірника «Українське гончарство».

У колективній монографії «Поділля: історико-етнографічне дослідження» окремий розділ присвячено народному мистецтву та традиційним ремеслам цього регіону, де звернуто увагу і на народну орнаментику [51, с. 404-498]. Про українське декоративне різьблення та орнаментальні мотиви у ткацтві і вишивці знаходимо матеріали у словниках «Народна деревообробка в Україні» та «Українська народна тканина» Є. Шевченка [52, с. 143-147; 53, с. 172-177]. У книзі «Українська вишивка» Т. Кари-Васильєвої та А. Чорноморець розкрито історію української вишивки від X до XX ст. В ній розглядаються особливості самобутньої народної вишивки, її локальні характеристики, описуються основні вишивальні техніки, розкривається символіка рушників та їхнє значення у святах і обрядах тощо [54, с. 95-97, 118-130]. Е.М. Литвинець у книзі «Українське народне мистецтво. Вишивання і нанизування» наводить стислі історико-художні відомості про ручне вишивання і нанизування, орнаментику, кольорове поєднання та композиційні вирішення та ін. [55, с. 10-22].

Розглядаючи особливості українських народних тканин західних областей України XIX – XX ст., О. Никорак в науковий обіг впроваджує авторську типологію тканих виробів, приділяючи при цьому особливу увагу місцевим художнім особливостям тканин для інтер'єру житла і церкви, використанню їх у звичаях і обрядах нашого народу [56, с. 169-467, 533-572].

Вагомий внесок у дослідження подільської народної вишивки зробила Л. Булгакова-Ситник. Авторка вперше простежила народний досвід подільської вишивки у генетичному взаємозв'язку матеріалу і техніки вишивання, топографії вишивки та крою виробів, окремих мотивів і стилістичних особливостей орнаменту. Визначено й охарактеризовано типи подільської вишивки, їх специфічні ознаки та спільні національні риси у контексті традиційної української вишивки [57].

Цілий ряд праць кінця XX – початку XXI ст. присвячено спробам пояснити деякі символи у народній орнаментиці східних слов'ян та віднайти їх витоки. Однією з перших ластівок цієї серії є книга «Знаки 155 стародавніх українських вишивок» яку упорядкувала Т. Островська. Візерунки підібрані так, аби була змога побачити, передусім, однокореневість, спорідненість символіки цілої України, єдність світосприйняття, що втілилася у магічних узорах-оберегах [58]. Про деякі особливості української народної символіки можемо почерпнути відомості в праці Г. Маковій «Золоте віно з бабусиної скрині». Наприклад, пояснюючи різні узори на дівочих вишиванках, дослідниця зазначає, що «кожна дівчина на сорочці мала свій узір, щоб не було ні в кого. І не тому, щоб в кожної – найкращий. А тому, щоб долю від тебе ніхто не забрав. Вишиють – у скриню сховають» [59, с. 56-57]. Т.А. Романець у роботі «Стародавні витоки мистецтва української народної кераміки» на широких археологічних матеріалах простежує формування в кераміці первісних, стародавніх та ранньосередньовічних культур України ряду художніх особливостей українського народного гончарного посуду кінця XIX-XX ст. [60].

У монографії «Ткацтво в обрядах та віруваннях українців (середина XIX – початок XX ст.)» О. Боряк вперше розглядає домашнє ткацтво українців як феномен духовної культури. Від створення тканого виробу, через аналіз практичного досвіду, знань, світу уявлень і обрядів, авторка послідовно простежує кожну складову лінії духовності явища та розкриває світ вічного і повсякденного, космічного і земного, буденного і святкового [61]. Цікавим з погляду аналізу орнаментики рушників є монографічне дослідження «Полотняний літопис України. Семантика орнаменту українського рушника» виконане С. Китовою. На основі колекції у 700 зразків авторкою зроблено спробу аналізу рушникового орнаменту Середнього Подніпров'я. Праця є своєрідним путівником, що веде читача стежками пізнання вишиваних знаків та символів у паралельному співставленні їх з етнографічним, фольклорним та археологічним відповідниками [62].

Багато років вивчає українську орнаментику М.Р. Селівачов. Він досліджує ґенезу, історію, еволюцію форм і стилістику в орнаментиці текстилю, кераміки, різьблення, декоративного малювання та інших видах декоративного мистецтва. Традиційну орнаментику вчений розглядає як особливу систему художньої інформації, з'ясовує зміст орнаменту, розкриває етнічні особливості асоціативного мислення та визначає, які компоненти мотиву є головними, а які другорядними. Також дослідник приділяє увагу дискусійним питанням етнокультурного районування, типології та класифікації орнаментів [1].

Л.П. Саннікова у книзі «Свята Мова Творця у Звичаї Народу: Еніофеноменологія староукраїнської культури» досліджує процеси виникнення, розвитку й функціонування української народної культури, розглядає методологічні основи формування й розвитку еніофеноменологічної культурології, докладно вивчає структури уявлення образно-символічних понять тощо. Цікавим є пояснення барвінкового обряду й весілля, дівочого і жіночого вбрання як відображення в них символіки розвитку Матерії у Творінні Світу [63, с. 316-335].

Своє трактування і розуміння слов'янських символів подає білоруський дослідник Г. Адамович у книзі «Гимнастика славянских чаровниц». Він звертає увагу на слов'янські вірування, поєднує їх із знаками-символами у народному мистецтві та наголошує на їх впливові на психо-емоційний та фізичний стан людини [64, с. 105-125].

Л. та В. Куровські у книзі «Родолад – мир славянской женщины. Тайны духовности, обереги, магия, звездная половинка, сотворение любви» виділяють розділ присвячений слов'янським оберегам та їхньому значенню. Автори наголошують на слов'янському корінні народної орнаментики та пов'язують її з язичницькими віруваннями [65, с. 150-192].

М. Чумарна у праці «Код української вишивки» наголошує, що в знаках-символах відображається будова Всесвіту та його метафізичні процеси [66]. В іншому своєму дослідженні «Вишивання долі: символіка і техніка шитва» авторка зазначає, що вона робить спробу поговорити про вишивку, як «про тайнопис серця – перенесений рукою жінки із потаємних «скринь» підсвідомості в живий простір роду та родини» [67, с. 9].

Надзвичайно цінною є праця Т. Печенюк «Кольорознавство». У книзі окреслені основні категорії теорії кольору, виявлені закономірності прояву об'єктивних і суб'єктивних чинників існування цього феномену, а також представлена проекція цих питань на творчу практику сучасного художнього текстилю. Авторка розглядає базові поняття: світло, колір, закони змішування і кольоросприйняття, кольорова гармонія [68].

Останніми роками плідно працює над поясненням української символіки О. Босий. У монографії «Священне ремесло Мокоші. Традиційна жіноча ритуальна символіка в українців» автор досліджує проблему походження міфологічного змісту та закономірності функціонування предметних символів – продуктів ткацтва у звичаєво-обрядовій сфері українських жінок. На значному етнографічному матеріалі розкривається специфіка магічної практики українців, зокрема, народних засобів і прийомів ворожби, знахарства, гадань; пояснюється психологічний механізм традиційних магічних обрядів, які передбачають спілкування людини з «надприродним» (дух, магічна сила, мана), розкривається міфологічна семантика виробів ткацтва: рушників, поясів, ниток, магічних вузлів тощо [69]. У іншому своєму дослідженні «Міф. Символ. Орнамент. Історія, символіка та композиція української орнаментики» О. Босий робить спробу реконструювати та узагальнити у стислій формі певні українські та мистецтвознавчі студії складного світу знаково-символічної мови народного орнаментального мистецтва і заглибитися у живу і поетичну атмосферу народного рукомесництва, у якій творилась і продовжує творитись нині самобутня українська культура [70].

Особливо глибоко проникла в суть семантики російського народного орнаменту М.А. Качаєва. ЇЇ монографія «Сокровища русского орнамента» у двох книгах – результат устремлінь автора поставити запитання, пов'язані зі змістом народного текстильного орнаменту і особливостями його взаємодії на «носія» прикрашеного ними одягу або на людину, яка споглядає ці візерунки. Народні вишивані і ткані орнаменти, на думку дослідниці, мають дуже потужну позитивну енергетику, яка здатна допомагати людям. У дослідженні використана

інформація з багатьох, інколи нетрадиційних джерел: історії, етнографії, міфології, біоенергетики, сучасної альтернативної медицини тощо [71]. Ці матеріали дають можливість не просто зрозуміти місце народного текстильного орнаменту в нашій культурі, але і підтвердити гіпотезу авторки про механізми енергоінформаційного впливу орнаменту на людину. Народний орнамент є частиною надзвичайно давньої системи духовних знань, які дають можливість людині гармонійно будувати свої взаємовідносини з навколишнім світом. Ця книга – спроба зібрати та систематизувати принципи використання символів народного текстильного орнаменту для практичного використання сьогодні [72].

Велика кількість дослідників працювала над пошуком витоків мистецтва і світогляду східних слов'ян. Ґрунтовними з теми дослідження є праці академіка Б.О. Рибакова «Язычество древних славян» та «Язычество древней Руси». У них автор на широкому порівняльному етнографічно-археологічному матеріалі розкриває джерела народного світогляду росіян, українців та білорусів, простежує періодизацію язичництва: дуалістичний анімізм, культ божеств родючості, дружинний культ Перуна, що був замінений християнством. Аналізує походження язичницьких богів, уявлення про світ і сили, які ним управляють, корені яких сягають палеоліту й мезоліту. Детально вивчений світогляд древніх землеробів IV-III тис. до н. е. на території України та його відгомін у світогляді слов'ян. Також автор розглядає етногенез слов'ян, святилища і поховальні обряди праслов'ян [73]. Монографія Б.О. Рибакова «Язычество древней Руси» розкриває роль язичницької релігії в державному і народному житті Київської Русі до прийняття християнства та показує високий рівень їх вірувань і обрядів напередодні хрещення Русі [74].

Цінними для нас є праці інших археологів. Зокрема, В.В. Сєдов у монографії «Восточные славяне в VI – XIII вв.» подає історію східних слов'ян за даними археології, простежує всі сторони культури східних слов'ян напередодні та в період утворення Давньоруської держави, питання формування і розселення слов'янських племен і їх взаємовідносини з сусідами [75]. Корені ж слов'янського мистецтва та його символіки дослідники шукають у більш давніх старожитностях Східної Європи. Певні аналогії слов'янської орнаментики можемо віднайти в орнаментах на мальованому посуді трипільської культури. Цікаву спробу пояснити значення мальованого орнаменту на трипільському посуді зробили Т.М. Ткачук і Я.Г. Мельник у своїй монографії «Семіотичний аналіз трипільсько-кукутенських знакових систем (мальований посуд)» [76]. Найбільш давнім коренем слов'янської орнаментики у науковій літературі вважаються старожитності пізнього палеоліту, насамперед, матеріали з Мізина [77, с. 26-39].

І ще однією частиною наукової літератури до якої звернутись при розгляді питань походження і семантики слов'янської символіки є праці дослідників слов'янської міфології: М.І. Костомарова «Славянская мифология» [78 с. 201-256] і «Несколько слов о славяно-русской мифологии в языческом периоде, преимущественно в связи с народною поэзиею» [79, с. 257-279] та А.Н. Афанасьєва «Поэтические воззрения славян на природу. Опыт сравнительного изучения славянских преданий и верований в связи с мифологическими сказаниями других родственных народов» [80]. Своєрідним продовженням цього напряму є праці нинішнього дослідника української міфології В. Войтовича, який зібрав і упорядкував 3-х томну працю «Антологія українського міфу» [81].

Певною мірою до вивчення народної символіки українців долучились і автори цієї роботи, вивчаючи особливості народного одягу подільських ремесел та промислів подолян, зокрема, ткацтва на Поділлі та в с. Северинівка на Вінниччині [82, с. 36-39; 83 с. 110-112; 84, с. 415-416; 85, с. 103-106]. Про символіку народного костюма йдеться у статті «Сучасний погляд на український народний костюм», де розкривається його функціональне значення [86, с. 485-497].

Отже, зробивши історіографічний огляд літератури по темі дослідження, слід зазначити, що вона велика і різнопланова як за кількістю так і за якістю викладеного матеріалу. На сьогодні існує значна кількість праць етнологів, етнографів, істориків, археологів XIX – початку XXI ст., що вивчали і вивчають орнаментику східних слов'ян. Вона є важливим джерелом для вивчення традиційної народної культури українців, основу якої складає декоративно-прикладне мистецтво, яке активно продовжує розвиватись і нині.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Селівачов М.Р. Лексикон української орнаментики (іконографія, номінація, стилістика, типологія) / М.Р. Селівачов. – К., 2005. – XVI, 400 с.
2. Зеленин Д. Восточнославянская этнография / Д. Зеленин. – М., 1990. – 480 с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kodges.ru
3. Русский народный орнамент. Отдел первый: шитье, ткани, кружева. – М., 1871. – 42 с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kodges.ru
4. Сборникъ Великорусскихъ и малороссійскихъ узоров для вышивания. – СПб, 1877. – 12 с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kodges.ru

5. Узоры старинного шитья в России. Собранные княжною С. Шаховскою. – М., 1890. – 8 с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kodges.ru
6. Кустарные промыслы Подольской губернии. – К., 1916. – 646 с.
7. Прусевич А. Гончарный промысел в Подольской губернии / А. Прусевич // Кустарные промыслы Подольской губернии. – К., 1916. – С. 9-119.
8. Свидзинский В.Е. Ткацкий промысел в Подольской губернии / Свидзинский В.Е. // Там же. – С. 119-181.
9. Прусевич А. Коврове производство в Подольской губернии / А. Прусевич // Там же. – С. 290-303.
10. Прусевич А. Народное вышивание в Подольской губернии / А. Прусевич // Там же. – С. 304-334.
11. Свидницький А.П. Великдень у подолян / Свидницький А.П. // Роман. Оповідання. Нариси. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 456-512.
12. Александрович Г. Кустарные древодельные промыслы в Подольской губернии / Г. Александрович // Кустарные промыслы Подольской губернии. – К., 1916. – С. 501-614.
13. Кольбенгаєр Е. Взори вишивок домашнього промислу на Буковині. Зібрав, нарисував і обробив інжінєр Еріх Кольбенгаєр в період з 1902 по 1912 / Е. Кольбенгаєр. – Чернівці, 2001. – 100 с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kodges.ru
14. Крижановский Б.Г. Подольская экспедиция / Б.Г. Крижановский // Этнографические экспедиции 1924 и 1925 гг. – Л., 1926. – С. 22-38.
15. Зарембский А. Народное искусство подольских украинцев / А. Зарембский. – Л., 1928. - 48 с.
16. Самарин Ю.А. Подольские гончары / Ю.А. Самарин. – М, 1929. – 54 с.
17. Шульгина Л. Ганчарство в с. Бубнівці на Поділлі / Л. Шульгина // Матеріали до етнології. – К., 1929. – Вип. II. – С. 111-200.
18. Спаська Є. Орнамент бубнівського посуду / Є. Спаська // Там само. – С. 201-227.
19. Заглада Н. Ярмо / Н. Заглада // Там само. – С. 11-45.
20. Клєтньова Е.Н. Символика народных украс Смоленского края / Клєтньова Е.Н. // Труды смоленских государственных музеев. – Смоленск, 1924. – Вып. 1. – С. 1-21.
21. Кацар М.С. Беларусскі арнамент. Ткацтва. Вышиука / Навук. рэд. Я.М. Сахута. – Минск: БелЭн, 1996. – 208 с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kodges.ru
22. Гриневич Н.П. Очерки по истории развития русской одежды (поясные украшения) / Н.П. Гриневич // Советская этнография. – 1934. - №1. – С. 66-94.
23. Каталог вишитих виробів. – К., 1958. – 115 с.
24. Українське народне мистецтво. Тканини та вишивки. – К., 1960. – 300 с.
25.Українське народне мистецтво. Різьблення та художній метал. – К., 1962. – 230 с.
26. Данченко Л. Народна кераміка Наддніпрянщини / Л. Данченко. – К., 1969. – 144 с.
27. Русские: историко-этногрфический атлас. Из истории русского народного жилища и костюма (украшение крестьянских домов и одежды) середина XIX – начало XX в. – М., 1970. – 208 с.
28. Крестьянская одежда населения Европейской России (XIX - начало XX в. Определитель. – М., 1971. – 366 с.
29. Сидорович С.Й. Художня тканина західних областей УРСР / С.Й. Сидорович. – К., 1979. – 156 с.
30. Дурасов Г.П. Попытка интерпретации значения некоторых образов русской народной вышивки архаического типа / Г.П. Дурасов // Советская этнография. – 1980 – №6. – С. 87-98.
31. Маслова Г.С. Народная одежда в восточнославянских традиционных обычаях и обрядах XIX – начала XX в. – М., 1984. – 216 с.
32. Шарануца С.Н. Орнаменте популаре молдовенешть. – Кишинэу, 1984. – 144 с.
33. Помнікі этнаграфіі. Методыка выяулення, апісання, збірання / Под. рэд. В.К. Бандарчыка. – Мінск, 1981. – 150 с.
34. Попова О.С. Народные художественные промыслы / О.С. Попова, Н.С. Королева, Д.А. Чирков и др.; Под общ. ред. О.С. Поповой. – М., 1984. – 192 с.
35. Народні художні промисли УРСР. Довідник. – К., 1986. – 144 с.
36. Древняя одежда народов Восточной Европы. Материалы к историко-этнографическому атласу. – М., 1986. – 272 с.
37. Маслова Г.С. Одежда / Г.С. Маслова // Этнография восточных славян. Очерки традиционной культуры. – М., 1987. – С. 259-291.
38. Станюкович Т.В. Народное декоративно-изобразительное искусство / Т.В. Станюкович // Этнография восточных славян. Очерки традиционной культуры. – М., 1987. – С. 458-483.
39. Николаева Т.А. Украинская народная одежда: Среднее Поднепровье / Т.А. Николаева. – К., 1987. – 248 с.
40. Захарчук-Чугай Р.В. Українська народна вишивка. Західні області УРСР / Р.В. Захарчук-Чугай. – К., 1988. – 192 с.

41. Никорак О.І. Сучасні художні тканини Українських Карпат / О.І. Никорак. – К., 1988. – 224 с.
42. Чижикова Л.Н. Русско-украинское пограничье: история и судьбы традиционно-бытовой культуры / Л.Н. Чижикова. – М., 1988. – 256 с.
43. Лебедева А.А. Значение пояса и полотенца в русских семейно-бытовых обычаях и обрядах XIX-XX вв. / А.А. Лебедева // Русские: семейный и общественный быт. – М., 1989. – С. 229-248.
44. Гасюк О.О. Художнє вишивання / О.О. Гасюк, М.Г. Степан. – К., 1989. – 248 с.
45. Бардина Р.А. Изделия народных художественных промыслов и сувениры: (товароведение и организация торговли) / Р.А. Бардина. – М., 1990. – 302 с.
46. Тищенко О.Р. Історія декоративно-прикладного мистецтва України (XIII – XVIII ст.) / О.Р. Тищенко. – К., 1992. – 192 с.
47. Бобринський О. Про два символи родючості на українській кераміці / О. Бобринський // Українське гончарство. Науковий збірник за минулі літа. – Київ-Опішне, 1993. – Кн. 1. – С. 120-135.
48. Петрашенко В. Орнаментація слов'янської кераміки Середнього Подніправ'я у VIII-IX ст. / В.Петрашенко // Там само. – С. 196-202.
49. Гупало В. Орнамент давньоруських гончарних виробів з Прикарпаття / В. Гупало // Там само. – С . 213-217.
50. Українець А. Порівняльний аналіз орнаментації тканих та керамічних виробів (на матеріалах фондових колекцій Рівненського краєзнавчого музею) / А. Українець // Там само. – С . 267-273.
51. Поділля: історико-етнографічне дослідження. – К., 1994. – 504 с.
52. Шевченко Є. Українська народна тканина / Є. Шевченко. – К., 1999. – 416 с.
53. Шевченко Є. Народна деревообробка в Україні. Словник народної термінології / Є. Шевченко. – К., 1997. – 262 с.
54. Кара-Васильєва Т. Українська вишивка / Т. Кара-Васильєва, А. Чорноморець. – К., 2002. – 160 с.
55. Литвинець Е.М. Українське народне мистецтво. Вишивання і нанизування / Е.М. Литвинець. – К., 2004. - 336 с.
56. Никорак О. Українська народна тканина XIX – XX ст. Типологія, локалізація, художні особливості. Частина І. Інтерєрні тканини (за матеріалами західних областей України) / О. Никорак. – Львів, 2004. – 584 с.
57. Булгакова-Ситник Л. Подільська народна вишивки (Етнографічний аспект) / Л. Булгакова-Ситник. – Кам'янець-Подільський, 2010. – Вид. 2. – 336 с.
58. Островська Т. Знаки 155 стародавніх українських вишивок / Т. Островська. – К., 1992. – 72 с.
59. Маковій Г. Золоте віно з бабусиної скрині / Г. Маковій. – Чернівці, 1993. – 104 с.
60. Романець Т.А. Стародавні витоки мистецтва української народної кераміки / Т.А. Романець. – К., 1996. – 208 с.
61. Боряк О. Ткацтво в обрядах та віруваннях українців (середина XIX – початок XX ст.) / О. Боряк. – К., 1997. – 200 с.
62. Китова С. Полотняний літопис України. Семантика орнаменту українського рушника / С. Китова. – Черкаси, 2003. – 224 с., іл.
63. Саннікова Л.П. Свята Мова Творця у Звичаї Народу: Еніофеноменологія староукраїнської культури / Л.П. Саннікова. – К., 2005. – 776 с.
64. Адамович Г.Э. Гимнастика славянских чаровниц: Учебно-методическое пособие / Г.Э. Адамович. – М., 2006. – 208 с., ил., таб. (Криницы силы).
65. Куровская Л. Родолад – мир славянской женщины. Тайны духовности, обереги, магия, звездная половинка, сотворение любви / Л. Куровская, В. Куровский. – Каменец-Подольский: ЧП Буйницкий А.А., 2007. – 316 с.
66. Чумарна, М. Код української вишивки / М. Чумарна. – Львів: Апріорі, 2008. – 192 с.
67. Чумарна, М. Вишивання долі: символіка і техніка шитва / М. Чумарна. – Львів: Апріорі, 2009. – 88 с.
68. Печенюк Т. Кольорознавство / Т. Печенюк. – К., 2009. – 192 с.
69. Босий О. Священне ремесло Мокоші. Традиційна жіноча ритуальна символіка в українців / О. Босий. – Вінниця, 2011. – 212 с.
70. Босий О. Міф. Символ. Орнамент. Історія, символіка та композиція української орнаментики / О. Босий. – Вінниця, 2011. – 120 с.
71. Качаєва М.А. Сокровища русского орнамента / М.А. Качаєва. – М., 2008. – Кн. 1. – 208 с.
72. Качаєва М.А. Сокровища русского орнамента / М.А. Качаєва. – М., 2011. – Кн. 2. – 168 с.
73. Рыбаков Б.А. Язычество древних славян / Б.А. Рыбаков. – М., 1981. – 608 с.
74. Рыбаков Б.А. Язычество Древней Руси / Б.А. Рыбаков. – М., 1987. – 784 с.

75. Седов В.В. Восточные славяне в VI – XIII вв. (Археология СССР) / В.В. Седов. – М., 1982. – 328 с.
76. Ткачук Т.М. Семіотичний аналіз трипільсько-кукутенських знакових систем (мальований посуд) / Т.М. Ткачук, Я.Г. Мельник. – Івано-Франківськ, 2000. – 238 с.
77. Бибиков С.Н. Древнейший музыкальный комплекс из костей мамонта (очерк материальной и духовной культуры палеолитического человека) / Бибиков С.Н. – К., 2008. – 128 с.
78. Костомаров М.І. Славянская мифология / М.І. Костомаров // Слов'янська міфологія. – К., 1993. – С. 201-256.
79. Костомаров М.І. Несколько слов о славяно-русской мифологии в языческом периоде, преимущественно в связи с народною поэзиею / М.І. Костомаров // Там же. – С. 257-279.
80. Афанасьев А.Н. Поэтические воззрения славян на природу. Опыт сравнительного изучения славянских преданий и верований в связи с мифологическими сказаниями других родственных народов. В 3-х томах / А.Н. Афанасьев. – М., 1995. – Т. 1. – 408 с.
81. Антологія українського міфу: Етіологічні, космогонічні, антропогонічні, теогонічні, солярні, лунарні, астральні, календарні, історичні міфи. У 3 т. / Зібрав та упорядкував В. Войтович. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2006-2007. – Т. 1. – 912 с.: іл.; Т. 2. – 608 с.: іл.; Т. 3. – 848 с.: іл.
82. Косаківський В.А. Одяг подолян XIX – XX століть / В.А. Косаківський. // Народне мистецтво. – 2002. – №3-4. – С. 36-39.
83. Шпак Н. Технологія виготовлення полотна на Поділлі (кінець XIX – перша половина XX ст.) / Н. Шпак // Проблеми етнології та археології України: матеріали звіт. студент. наук. конф. 8 квітня 2010 р. – Вінниця: RuViKos, 2010. – С. 110-112.
84. Шпак Н.М. Ткацтво с. Северинівки Жмеринського району Вінницької області / Н.М. Шпак // Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 40–річчю заснування Національного музею народної архітектури та побуту України. – К., 2010. – С. 415 – 416.
85. Шпак Н. Ткацтво в с. Северинівка (Жмеринський район Вінницької області) / Н. Шпак // Подільське традиційне ткацтво. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. 30 вересня та 1 жовтня 2008 р. – Вінниця, 2009. – С. 103-106.
86. Шпак Н. Сучасний погляд на український народний костюм / Н. Шпак // Науковий вісник «Межибіж»: Матеріали Четвертої науково-краєзнавчої конференції «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України» / Під ред. О.Г. Погорільця, Л. В. Баженова, А. М. Трембіцького та ін. – Меджибіж – Хмельницький: ПП Мельник А.А., 2011. – Ч. 1. – С. 485-497.

Shpak-Kosakivska N. M., Kosakivskyi V. A. East Slavic Ornaments as a Source of Study of the Traditional Culture of Ukrainians: Historiography of the Topic

The article presents a historiographical review of the basic literature of the second half of XIX - beginning of XXI century on the East Slavic ornamentation which is a valuable source for the study of traditional culture of the Ukrainians and gives evidence of their deep historical roots and connections with neighboring peoples.

Keywords: historiography, the ornaments, the East Slavs, the traditional culture of Ukrainians.

Шпак-Косаковская Н. Н., Косаковский В. А. Восточнославянские орнаменты как источник изучения традиционной культуры украинцев: историография вопроса.

У статье сделан историографический обзор главной литературы второй половины XIX – начала XXI ст. по вопросу восточнославянской орнаментации. Она – ценный источник для изучения традиционной культуры украинцев, что свидетельствует об ее глубоких исторических корнях и связях из соседними народами.

Ключевые слова: историография, орнаменты, восточные славяне, традиционная культура украинцев.

Статтю подано до редколегії 4.02.2017 р.

УДК 373.5.014.511.3-055.2.014.52:303.446.4

С. В. Нижнікова

ЄПАРХІАЛЬНІ ЖІНОЧІ УЧИЛИЩА УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ. У СУСПІЛЬНІЙ ДУМЦІ ТА ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті аналізується стан дослідження єпархіальних жіночих училищ України, які діяли в другій половині XIX – на початку XX ст. Авторка стверджує, що дослідники XIX – початку XX ст. накопичили значний фактичний матеріал і розпочали вивчення основних віх історії єпархіальних училищ. Робиться висновок про те, що сучасні науковці використовують різноманітні підходи до історії цих навчальних закладів.

Ключові слова: історія освіти, жіноча освіта, училища для дівиць духовного звання, єпархіальні жіночі училища, історіографія жіночої духовної освіти, Синод.

Єпархіальні жіночі училища були важливим сегментом системи освіти в українських губерніях, що були у складі Російської імперії в XIX – на початку XX ст. Попри величезну кількість наукових праць, присвячених історії Церкви, духовенству та жіночій освіті в Україні, ці навчальні заклади до сьогодні ще не були предметом спеціальної наукової розвідки. Водночас існує чимало наукових праць, автори яких так чи інакше торкалися окремих аспектів питання жіночої духовної освіти. Метою статті є аналіз стану дослідження єпархіальних жіночих училищ України другої половини XIX – початку XX ст., проблем та дискусійних аспектів.

Вагомий внесок у вивчення історії жіночої духовної освіти в Російській імперії було зроблено дослідниками вже у другій половині XIX – на початку XX ст. З середини XIX ст. питання надання освіти дівчатам духовного звання постало у центрі уваги широких кіл громадськості. Формування нової соціальної структури суспільства, яке активізувалося внаслідок реформ 1860–1870-х рр. в Російській імперії, вплинуло на процес інтеграції жінок у суспільне життя та зміну їх місця у соціальній структурі. Представники різних кіл суспільства були активними учасниками або ж були втягнуті у дискусії щодо розвитку жіночої освіти. З середини XIX ст. питання необхідності та обсягів освіти для дівчат духовного звання стали об'єктом уваги як церковних, так і світських діячів. Протягом 1860 – 1870-х рр. у періодиці жваво обговорювалися як загальні питання необхідності жіночої освіти взагалі [1; 2; 3], так і жіночої духовної освіти зокрема [4; 5; 6]. Проте більшість статей, які з'явилися в ці роки, були написані священнослужителями. У цих замітках багато уваги приділялося ролі жінки духовного стану в підтримці високого морального стану парафії та суспільства. Актуалізація цієї теми в періодиці вплинула й на появу професійних розвідок, присвячених дослідженню жіночої духовної освіти. Праці, які вийшли в другій половині XIX – на початку XX ст. можна поділити на дві групи: роботи, в яких вивчалась історія всієї системи єпархіальних жіночих училищ та ті, що були присвячені історії окремих навчальних закладів.

Загальні огляди історії єпархіальних жіночих училищ містилися в працях М. Краснова [7], О. Кузнєцова [8], Д. Семенова [9]. Ці розвідки були вельми схожими за структурою. Вони починалися описом процесу відкриття першого училища для дівиць духовного звання у Царському селі і затвердженням статуту у 1843 р. Автори розглядали трансформацію училищ для дівиць духовного звання в єпархіальні жіночі училища. Дослідники одностайно стверджували, що основною проблемою єпархіальних училищ було їх недостатнє фінансування. Цією обставиною пояснювали плинність педагогічних кадрів, яка в свою чергу негативно відбивалася на навчальному процесі. Д. Семенов у своїй розвідці зробив узагальнюючий висновок про те, що училища для дівиць духовного звання не користувалися популярністю та довірою серед духовенства [9, с. 32]. Однак такі твердження цього та деяких інших авторів не спиралися на аналіз чисельності учнів або настрої представників духовенства.

Певною віхою у дослідженні теми стала праця О. Кузнєцова «Епархиальные женские училища», яка була присвячена 40-річному ювілею затвердження нового статуту єпархіальних жіночих училищ. Дослідник зробив огляд основних нормативно-правових актів, прийнятих Св. Синодом з цього питання у XIX ст. Формально-юридичний аналіз, який застосовував цей автор, не передбачав дослідження причин прийняття того чи іншого акту. Тим більше цей та інші дослідники не ставили питання про впровадження в життя цих документів, їх вплив на розвиток єпархіальних жіночих училищ. Важливо відзначити, що юридичний підхід цього автора призвів до висновків про те, що єпархіальні училища виконували функції виключно церковних навчальних закладів. Однак дослідження єпархіальних училищ дозволяють зробити висновок про незаперечне домінування світського компоненту в навчальному процесі цих освітніх установ [10, с. 113].

До другої групи ми віднесли роботи, які були присвячені історії окремих навчальних закладів. Створення більшості таких праць було пов'язано з ювілеєм конкретного єпархіального училища. Майже усі автори таких нарисів були непрофесійними істориками, як правило

викладачами або інспекторами. Тексти цих розвідок зачитувалися на урочистому акті навчального закладу, а потім публікувалися на сторінках періодики або окремими брошурами. Хоча автори «ювілейних історій» не завжди дотримувалися вимог історичного дослідження, у цій групі необхідно виокремити роботи П. Копецького [11], В. В. Богородицького [12], О. Шафранського [13], В. Щеглова [14] та А. Тупатілова [15], присвячені Київському, Волинському, Полтавському, Чернігівському єпархіальним училищам. Усі автори розпочинали нарис з опису клопотання про заснування училища для дівчат духовного стану, багато уваги приділяли процесу збору коштів для відкриття навчального закладу і будівництву училищних приміщень. Автори зазвичай давали загальну характеристику розвитку навчального процесу, роблячи акцент на статуті єпархіальних училищ 1868 р. Водночас для написання цих нарисів автори використали масив діловодної документації з архіву відповідного училища. Деяким дослідникам вдалося зібрати велику кількість різноманітних документів, тому окремі праці містять значний і цікавий фактичний матеріал, статистичні дані щодо чисельності вихованок і викладачів. Завдання цих праць, передусім, полягало у тому, щоб ознайомити суспільство з діяльністю єпархіальних училищ, тому вони мали ще й яскраво виражений просвітницький характер. Треба звернути увагу, що більшості робіт першої та другої групи притаманна глоріфікація та перебільшення значення єпархіальних училищ у справі народного просвітництва. Тому оцінки, які можна зустріти в цих нарисах, не підкріплені порівняльним аналізом чисельності учениць, навчальних програм, виховних практик, які застосовували в єпархіальних училищах та інших середніх жіночих навчальних закладах, які діяли в другій половині XIX ст.

До окремої групи можемо віднести масив статей 90-х рр. XIX – початку XX ст., в яких піднімалися та аналізувалися нагальні актуальні проблеми жіночої духовної освіти. Чимало уваги в них було приділено питанню відставання єпархіальних училищ від інших світських жіночих навчальних закладів за рівнем підготовки вихованок та необхідності реорганізації навчальної частини. Крім того, в них почали активно обговорюватися проблеми обмеженого числа власних штатних викладачів, недостатнього матеріального забезпечення педагогічного штату, відсутності прав на пенсію у викладачів та вихователь ок [16; 17; 18]. Слід зазначити, що в деяких роботах висловлювалися слушні та виважені пропозиції щодо реформування єпархіальних жіночих училищ. Так, А. Голіков, Н. К. Полетаєв наполягали на необхідності створення і затвердження нового статуту, який би відповідав вимогам часу, наголошували на необхідності призначення пенсії викладачам, реорганізації всіх єпархіальних жіночих училищ, відкритті при кожному училищі обов'язкового додаткового педагогічного класу і початкової школи для педагогічної практики вихованок тощо [19; 20].

У цей же час вагомий внесок у дослідження історії жіночої духовної освіти зробила О. Лихачова. У 1901 р. вийшла чергова її робота «Материалы для истории женского образования в России (1856-1880)» [21]. Авторка зібрала й проаналізувала численні матеріали періодики, звіти урядових установ і окремих навчальних закладів, архівні документи Св. Синоду. Робота містить великий фактичний матеріал. На жаль, викладені в ній дані не супроводжувалися авторськими висновками та теоретичними узагальненнями. Авторка приділила більше уваги процесам, які відбувалися у центральних губерніях Російської імперії. Втім, О. Лихачова сформулювала важливу думку про те, що першочергова мета училищ, як вона була записана у статуті (виховувати майбутніх дружин священнослужителів та видавати їх заміж після випуску) на практиці не виконувалася [21, с. 388]. Отже, дослідниця підійшла до постановки проблеми того, що задекларована мета та практика життя значно розходилися, й ці училища насправді виконували не тільки вузьке завдання виховання дружини священника. Проте цей висновок так і не був чітко сформульований.

У другій половині XIX – на початку XX ст. з'явилися й роботи, автори яких намагалися всебічно висвітлити розвиток та здобутки жіночої середньої освіти [22; 23; 24]. Однак з незрозумілих причин у багатьох таких працях відсутній аналіз внеску єпархіальних жіночих училищ.

Жовтнева революція 1917 р. спричинила докорінні зміни у політичному та інтелектуальному житті країни. Історія жіночої духовної освіти на довгі десятиліття залишилася майже повністю поза увагою радянської історіографії. У роботах з історії освіти єпархіальні жіночі училища якщо і згадувалися, то виключно побіжно. Такі відомі узагальнюючі праці, як «Очерки истории школы и педагогической мысли СССР (вторая половина XIX века)» [25], «История педагогики» [26] містили лише стислі загальні відомості про існування єпархіальних училищ. У них наголошувалося, що ці заклади готували вчительок для початкових народних і церковнопарафіяльних шкіл. Отже, у радянську добу така мета училищ, як підготовка майбутніх дружин священнослужителів, замовчувалася. Крім того, автори нерідко підкреслювали, що статут єпархіальних училищ 1868 р. вимагав «прищепити і виховати в дітях відданість престолу і

вітчизні» [25, с. 137]. Хоча вочевидь таким завданням мета діяльності училищ далеко не вичерпувалась.

Сучасна доба в історіографії теми, яка почалася з 90-х рр. XX ст., представлена різноманітними роботами українських і зарубіжних авторів. Новий етап в дослідженні теми ознаменувався зміною сюжетів, які перебувають в фокусі уваги істориків. Характерним є зростання інтересу до історичного досвіду функціонування системи освіти. Сьогодні історія освітньої діяльності Руської Православної Церкви, її вплив на становище жінки у суспільстві, розвиток жіночих духовно-навчальних закладів стали темою дипломних і дисертаційних робіт, низки спеціальних статей.

З'явилися розвідки, присвячені як історії окремих єпархіальних училищ [27; 28], так і розвитку системи жіночої духовної освіти в різних областях України [29; 30; 31]. Втім, більшість авторів фактично повторюють основні підходи, методи та загальний план досліджень, які були характерні для розвідок кінця XIX – початку XX ст. Автори переважної більшості праць так само, як і в XIX ст., лише констатують важливі етапи в історії цих навчальних закладів, зосереджуючись на історії відкриття, будівництва нових приміщень, затвердження статутів тощо. На жаль, у жодному із сучасних досліджень не робиться спроба порівняти духовну і світську жіночу системи освіти, виявити особливості єпархіальних училищ, проаналізувати становище корпорації викладачів і вихователь ок. Чимало тверджень подається без належної аргументації та аналізу, особливо тих, які стосуються оцінок рівня та якості освіти. За такими характеристиками, як «пристойний рівень» організації занять в єпархіальних училищах [31, с. 174], або «високий рівень», як правило, не стоїть аналіз конкретних навчальних програм. Більшість дослідників не ставили завдання виявити причини та наслідки прийнятих статутів, порівняти їх із змінами та реформуванням в інших ланках системи освіти.

Серед загалу праць з історії жіночої освіти слід виокремити розвідки, які присвячені «всебічному» висвітленню історії розвитку єпархіальних жіночих училищ в Україні. Навіть за невеликих обсягів, їх автори намагаються охопити весь спектр питань від фінансово-господарських справ до навчально-виховного процесу [32; 33]. У статті Г. В. Степаненко проаналізовано відношення Руської Православної Церкви до соціальних змін другої половини XIX ст. та висвітлена діяльність православного духовенства у галузі жіночої освіти. Дослідниця, не наводячи аргументів, визначила рівень освітньої програми єпархіальних училищ початку 1860-х рр. як «елементарний» [33, с. 186]. При цьому авторка виділила основні моменти розвитку навчального процесу єпархіальних жіночих училищ після їх реорганізації у 1868 році. Г. В. Степаненко також відзначила, що всі викладачі єпархіальних училищ обов'язково мали вищу освіту [33, с. 192] без відповідного просопографічного аналізу.

Необхідно звернути увагу також на праці сучасних російських дослідників О. Д. Попової, О. А. Андреєвої [35], К. В. Козлова [36], Н. І. Нікітіної [37], в яких аналізується історія заснування єпархіальних жіночих училищ у Російській імперії, розвиток навчально-виховного процесу в них. У ряді робіт спостерігаємо постановку нових питань та нові підходи. Так, К. В. Козлов розглядає єпархіальні училища як варіант соціальної підтримки духовного стану. У наданні іншим станам права навчатися в цих освітніх установах автор вбачає лише інерцію традицій, що склалися раніше, коли в монастирські притулки приймали дітей усіх станів.

Особливої уваги заслуговує робота О. Д. Попової «В стенах конвикта…» [34]. Характерною рисою цієї праці є спроба застосувати принципи «нової» соціальної історії та історії повсякденності до дослідження єпархіальних училищ. Авторка подає яскраву картину повсякденного життя єпархіалок в училищах, в основному на матеріалах Рязанського, Тверського та Ярославського єпархіальних жіночих училищ. Важливе значення для розуміння ролі цих освітніх інституцій у культурному розвитку Російської імперії має намагання дослідниці виявити траєкторії подальшої долі випускниць цих навчальних закладів.

Отже, вивчення історії єпархіальних жіночих училищ пройшло декілька етапів: перший охоплює другу половину XIX – початок XX ст., другий –радянську добу, третій – сучасний період. Науковці XIX – початку XX ст. розпочали вивчення жіночої духовної освіти, почали розробку основних віх історії єпархіальних училищ. Їх заслуга полягає у тому, що вони накопичили великий фактичний матеріал, що висвітлює основні етапи розвитку як окремих навчальних закладів, так і всієї системи єпархіальних жіночих училищ загалом. Радянський період вивчення теми докорінно відрізнявся від попереднього, адже єпархіальні жіночі училища не були предметом спеціальних досліджень. Позитивною тенденцією розвитку сучасної історіографії є актуалізація теми жіночої духовної освіти. Новітня українська та зарубіжна історіографія опробовує різноманітні підходи до історії цих закладів. З 1990-х рр. з'явилася значна кількість праць, проте сюжети багатьох цих досліджень були достатньо типові. Зазвичай ці розвідки зосереджені на історії створення училищ для дівиць духовного звання та єпархіальних жіночих училищ, затвердженні статуту 1868 р., «кризі» училищ наприкінці XIX – на початку XX ст. Водночас вже намітилися підходи, які свідчать, що історія жіночої духовної освіти може бути

перспективним напрямом досліджень, і дозволить краще зрозуміти тенденції розвитку жіночої освіти та інтелектуальне і культурне тло багатьох суспільних явищ.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Герье В.И. Теория и практика женского образования / В.И. Герье // Вестник Европы. – 1877. – №4. – С. 645–700.
2. Головачев Г.Ф. О женских учебных заведениях / Г.Ф. Головачев // Русский вестник. – 1860. – №7. – С. 267–285; №8. – С. 457–480.
3. Михайлов М. Женщины. Их воспитание и значение в семье и обществе / М. Михайлов // Современник. – 1860. – №4. – С. 473–500.
4. По вопросу о воспитании женщин духовного звания // Руководство для сельских пастырей. – 1862. – №19. – С. 41–64.
5. По вопросу о воспитании и пристройстве детей духовного происхождения, вне духовного звания // Православное обозрение. – 1869. – №8. – С. 357–380.
6. Маслов В. По вопросу об училищах для девиц духовного звания / В. Маслов // Дух христианина. – 1864. – №11. – С. 71–84.
7. Краснов М. Епархиальные женские училища / М. Краснов // Образование. – 1892. – №12. – С. 221–227.
8. Кузнецов А. Епархиальные женские училища (по поводу исполнившегося сорокалетия устава этих училищ) / А. Кузнецов // Церковные ведомости. – 1909.– №3 – С. 120–124; №4 – С. 178–183; №5 – С. 229–234; №6 – С. 283–286; №7– С. 340–344; №8 – С. 379–382; №10 – С. 460–463; №11 – С. 514–518.
9. Семенов Д. Епархиальные женские училища за первое пятидесятилетие их существования / Д. Семенов // Русская школа. – 1893. – №9,10. – С. 26–37; №11. – С. 29–48; №12. – С. 12–17.
10. Лісненко С. Навчально-виховний процес в єпархіальних жіночих училищах України (друга половина XIX – початку XX ст.):світський та церковний компоненти // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. – Вип. 18. – С. 110-117.
11. Копецкий П. Историческая записка о состоянии 1-го Киевского женского училища, состоящего под Высочайшим покровительством Ее Императорского величества Государыни Императрицы Марии Федоровны в течении первого пятидесятилетия его существования (1861 – 1911). – К., 1911. – 255 с.
12. Богородицкий В.В. К двадцатипятилетию 2-го Киевского женского училища Духовного ведомства / В.В. Богородицкий. – Киев, 1911. – 44 с.
13. Шафранский А. Волынское епархиальное женское училище в г. Кременце. За первые 25 лет своего существования (1881 – 1906 гг.) / А. Шафранский // Волынские епархиальные ведомости. – 1906. – №30. – С. 985–988.
14. Щеглов В.Ф. Двадцатипятилетие Полтавского епархиального женского училища: (Материалы для истории уч-ща) / В.Ф. Щеглов. – Полтава, 1894. – 271 с.
15. Тупатилов А.Ф. Краткая историческая записка о состоянии Черниговского епархиального женского училища за двадцатипятилетний период его существования / А.Ф. Тупатилов. – Чернигов, 1891. – 32 с.
16. Забытый уголок (К вопросу о положении учебно-воспитательного персонала в епархиальных женских училищах) // Русская школа. – 1912. – №2.– С. 84–97.
17. К вопросу о нуждах епархиальных женских училищ // Образование. – 1894.– №5–6. – С. 512–521.
18. К вопросу о штатах преподавателей в епархиальных женских училищах // Церковный вестник. – 1897. – №35. – С. 1105–1109.
19. Голиков А. О подготовке воспитанниц епархиальных женских училищ к учительству в народных школах / А. Голиков // Народное образование. – 1896. – №9. – С. 5–22; №10. – С. 57–67; №11. – С. 16–36.
20. Полетаев Н. К вопросу о пересмотре устава епархиальных женских училищ / Н. Полетаев // Церковный вестник. – 1893. – №50. – С. 789–790; №51. – С. 805–806.
21. Лихачева Е. Материалы по истории женского образования в России (1856 – 1880) / Е. Лихачева. – СПб., 1901. – 648 с.
22. Игнатович В. В. Женское образование и женские школы в теории и на практике / В. Игнатович. – СПБ., 1865. – 76 с.
23. Малиновский Н. П. Очерки по истории женского среднего образования в России / Н. П. Малиновский // Русская школа. – 1914. – №9, 10. – С. 129–160.
24. Зинченко Н. Женское образование в России: Исторический очерк / Н. Зинченко. – СПб., 1901 – 46 с.

25. Очерки истории школы и педагогической мысли СССР (вторая половина XIX века) / Отв. ред. А. И. Пискунов. – М., 1978. – 599 с.
26. Константинов Н.А. История педагогики: учебник для студентов пед. институтов / Н.А. Константинов. – М., 1974. – 447 с.
27. Грозний Д.А. Жіноче єпархіальне училище в Одесі (середина XIX – початок XX ст.) / Д.А. Грозний // Інтелігенція і влада. – 2005. – №5. – С. 33–42.
28. Сесак І.В. Тульчинське єпархіальне училище: сторінки історії (1867–1917 рр.) / І.В. Сесак // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський, 2006. – Т.8: Матеріали четвертого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі». – С. 324–337.
29. Єршова Л. Духовна жіноча освіта на Волині (сер. XIX – поч. XX ст.) // Шлях освіти. – 2000. – №4. – С. 41– 45.
30. Литвиненко О.М. Навчальні заклади єпархіального відомства для дівчат у Херсонській губерній кінця XIX – початку XX століття [Електронний ресурс] / О.М. Литвиненко. – Режим доступу до ресурсу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/pspo/2012_36_1/litvinenko.pdf
31. Святненко А.В. Становлення та розвиток жіночих духовних училищ на Правобережній Україні: друга половина XIX – початок XX ст. / А.В. Святненко // Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв. – 2013. – №3. – С. 170–176.
32. Лисенко С. Єпархальні училища як шлях освіти та соціалізації жінок у XIX – на початку XX ст. / С. Лисенко // Молодь і ринок. Щомісячний науково-педагогінчий журнал. – 2013. – №1. – С. 57–62.
33. Степаненко Г.В. Жіночі духовні школи в Україні у XIX – на початку XX ст.: шлях від елементарної до фахової педагогічної освіти / Г.В. Степаненко // Проблеми історії України XIX – XX ст. – 2007. – Вип. 13. – С. 184–196.
34. Попова О.Д. В стенах конвикта…(Очерки повседневной жизни женских епархиальных училищ) / О. Д. Попова. – Рязань, 2006. – 276 с.
35. Андреева Е.А. Епархиальные женские училища в России / Е.А. Андреева // Педагогика. – 1999. – №3. – С. 85–91.
36. Козлов К.В. Создание епархиальных женских училищ в России во второй половине XIX века [Електронний ресурс] / К.В. Козлов. – Режим доступу до ресурсу: http://do2.gendocs.ru/docs/index-405591.html
37. Никитина Н.И. Женское епархиальное училище: от религиозного воспитания к педагогическому образованию / Н.И. Никитина // Вестник Новгородского государственного университета. – 2011. – №64. – С. 48–51.

Nyzhnikova S. V. Eparchial Women's Schools of Ukraine in the Second Half of the 19th - early 20th centuries in Social Thought and Historiography

The article analyzes the state of research of the eparchial women's schools of Ukraine in the second half of the 19th - early 20th centuries. The author asserts that researchers of the XIX - early XX centuries accumulated considerable factual material and started learning the basic stages in the history of the eparchial schools. It is concluded that modern scientists use a variety of approaches to the history of these institutions.

Keywords: history of education, women education, schools for girls' clergy, eparchial women's schools, the historiography of womens' spiritual education, Synod.

Нижникова С. В. Епархиальные женские училища Украины во второй половине XIX - начале XX в. в общественной мысли и историографии.

В статье анализируется состояние исследования епархиальных женских училищ Украины, действовавших во второй половине XIX - начале XX в. Автор утверждает, что исследователи XIX - начала XX в. накопили значительный фактический материал и начали изучение основных вех истории епархиальных училищ. Делается вывод о том, что современные ученые используют различные подходы к истории этих учебных заведений.

Ключевые слова: история образования, женское образование, училища для девиц духовного звания, епархиальные женские училища, историография женского духовного образования, Синод.

Статтю подано до редколегії 30.12.2016 р.

УДК 930.1: 94(477)(045)

М.В. Стопчак

ДІЯЛЬНІСТЬ БІЛЬШОВИЦЬКОЇ ВЛАДИ ПО РОЗКЛАДУ ІНТЕРНОВАНОЇ АРМІЇ УНР: ІНТЕРПРЕТАЦІЇ РАДЯНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті комплексно проаналізована література радянського періоду щодо методів та способів, які використовувались спецслужбами радянської влади з метою дезорганізації та розкладу Армії УНР, інтернованої протягом 1921–1924 рр. у польських та румунських таборах. Охарактеризовані методологічні підходи радянської історіографії до висвітлення цієї теми. З'ясовано, що через партійну заангажованість радянські історики подали викривлену картину діяльності органів радянської влади по нейтралізації української військової еміграції, низка аспектів цієї проблеми взагалі опинилися поза їх увагою.

Ключові слова: радянська історіографія, історіографічний процес, інтернована Армія УНР, українська військова еміграція, репатріація, радянські спецслужби.

Незважаючи на підписання у березні 1921 р. Ризького мирного договору між Польщею і Радянською Росією та Україною, згідно якого поляки мали роззброїти інтерновану на її території українську Армію і вислати за межі країни разом з Урядом УНР і його державним апаратом, більшовицька влада не почувалася в безпеці з наступних причин:

– Польська влада статтю 5 цього договору ігнорувала, просто маскуючи факт перебування на своїй території Державного Центру УНР та його збройних формувань. Фактично цієї ж тактики дотримувалась і Румунія, лише створюючи видимість жорсткого інтернування вояків Української Армії;

– радянські спецслужби, маючи свою агентурну мережу у таборах для інтернованих, а також проникаючи не лише в ППШ, а й найближче оточення Головного Отамана С. Петлюри, отримували достовірну інформацію щодо планів Державного Центру УНР, становище українського війська. Радянському керівництву було достеменно відомо, що попри режим інтернування, Армія УНР зберегла свою організованість і боєздатність, патріотичний настрій, і у випадку воєнного конфлікту з Польщею чи Румунією, може бути використана урядами цих країн у бойових діях проти радянської держави;

– наявність українського війська на теренах Польщі та Румунії була додатковим стимулом для активізації антибільшовицького селянського руху, який охопив територію Радянської України. Урядові кола Радянської Росії та України були добре поінформовані про підготовку військового походу Армії УНР, в ході якого, за підтримки масового селянського руху, планувалось повалити радянську владу і відновити державну незалежність України.

Таким чином, радянська влада вбачала в інтернованій Армії УНР небезпечного противника. Оскільки військовий варіант її ліквідації відпадав, більшовики, використовуючи спецслужби, вдалися до низки заходів, які мали на меті розкласти зсередини українську військову еміграцію.

Варто зазначити, що за роки незалежності вітчизняними істориками створено чимало наукових праць, у яких висвітлюється «таборовий»(1921–1924 рр.) період історії української військової еміграції. Проте їх аналіз засвідчує, що попри значне просування у дослідженні зазначеної теми, мають певною мірою місце спроби запозичувати з радянської історичної науки і обстоювати застарілі ідеологічні штампи щодо окремих її аспектів, зокрема, настійливих спроб більшовицької влади будь за що дезорганізувати та розкласти зсередини інтерновану у таборах Польщі та Румунії 40-тисячну Армію УНР. Це призводить до появи неадекватних історичним реаліям висновків. Звідси випливає необхідність наукового історіографічного осмислення методологічних підходів радянських істориків до висвітлення проблеми.

Варто зазначити, що у сучасній вітчизняній науці відсутні праці, які б комплексно аналізували публікації радянських авторів, присвячені зазначеній проблемі. Як правило, вітчизняні фахівці обмежуються у своїх монографіях, статтях, дисертаціях короткими історіографічними сюжетами, у яких резюмують партійну заангажованість, крайній суб`єктивізм радянських істориків при її висвітленні, наголошують, що радянські автори або замовчували розкладову діяльність радянської влади у середовищі інтернованих українських вояків, або трактували її виключно з прорадянських позицій [1, 2; 3; 4;].

Недостатнє вивчення теми в сучасній вітчизняній історіографії й зумовило її вибір, як об`єкту наукового аналізу. Автор поставив за мету комплексно проаналізувати науковий доробок радянських істориків щодо діяльності органів радянської влади з метою розкладу інтернованої у польських та румунських таборах Армії УНР і на цій основі з`ясувати основні тенденції і складові концепції радянської історіографії із зазначеної теми.

Слід зауважити, що радянська історіографія у міжвоєнний період майже не вивчала цю проблему. Певне виключення складає праця радянського розвідника С. Турло «Шпіонаж»,

написана у 1924 р. У ній автор досить відверто охарактеризував окремі методи та прийоми, які використовувались радянськими органами державної безпеки для боротьби із своїми політичними супротивниками. Оскільки інтернована у польських та румунських таборах Армія УНР розглядалася як найбільш небезпечна сила для радянської влади, зазначені у роботі методи роботи радянських спецслужб безумовно використовувались й щодо неї. Серед часто вживаних – «метод введення в оману і розкладу ворожих організацій». «Ці дві можливості, – пише С. Турло, – самі по собі об'єднуються, оскільки введення в оману вже саме по собі є розкладом. Але можна ще ввести в його середовище дезорганізацію: розлад, розвал, «стравити», між собою. Треба мати для цього хороших, розумних, винахідливих та досвідчених працівників, які теоретично і практично знали б свою справу, випробуваної чесності і працездатності… Ногами тут працювати не можна, а виключно головою. Ці тактичні прийоми хороші тим, що робота здійснюється невеликим апаратом, без голосу, а результати досягаються величезні» [5, с. 387].

Інший спосіб – поширення провокаційних чуток про окремих членів організації, переважно керівного складу. Представляти їх зрадниками, подвійними агентами, які нібито працюють на ворожу сторону. Таких осіб «будуть боятися і остерігатися» , що призведе якщо не до розвалу, то до значних порушень у функціонуванні такої організації [5, с. 381]. Якщо ж політичний супротивник, його організації ідейно міцні, згуртовані, здійснювати проти них прямі репресії є надто небезпечно, пише автор. У такому випадку радянські спецслужби застосовували метод розхитування організацій. До їх складу вводились люди, які започатковували опозицію, взаємні тертя, чвари, доводили організації до вибуху зсередини, знесилювали їх. «Тоді вона (організація – М.С.) втратить вплив на маси, ті, хто її поважав і їй співчував, відсахнуться від неї. Тоді можна її ліквідувати, і це не викличе ніякого обурення, на них не будуть дивитися як на мучеників за правду, а як на шарлатанів, які спіймалися, і так їм і треба» [5, с. 382].

На жаль, ніхто з радянських істориків довоєнного періоду не ризикнув деталізувати наслідки такої діяльності радянських спецслужб щодо інтернованої Армії УНР. Але те, що чекісти використовували будь-яку можливість для розкладу української військово-політичної еміграції засвідчив вихід з друку у 1924 р. книги Ю. Тютюнника «З поляками проти Вкраїни». Тенденційність і суперечливість багатьох положень цієї праці очевидна і зрозуміла. Будучи однією з важливих постатей у військовій ієрархії інтернованих українських військ, він потрапив до рук агентів ГПУ в результаті проведення спецоперації. Книга писалась під пильним наглядом радянських спецслужб, і мету її чітко сформулював у вступі більшовицький партфункціонер М. Любченко. Спогади Ю. Тютюнника, зазначав М. Любченко, повинні були виявляти «усю зрадницьку роллю українських патріотів, тих, хто задля визволення України від «московських окупантів» продавав її уже насправжнісіньким окупантам – німецьким, французьким, румунським і польським імперіалістам» [6, с. 5].

Мемуари Ю. Тютюнника мали на меті й інше: представити в незугарному вигляді вище військове керівництво УНР в екзилі, члени якого нібито постійно чубились за контроль над повстанським рухом і лідерство у військовому будівництві в умовах еміграції, а також показати «в досить огидливому вигляді» польський уряд, який, всупереч Ризькому договору 1921 р., всіляко підштовхував інтерноване українське військо до боротьби проти більшовицької влади [6, с. 5–6]. «Шляхом найріжнородніших брехень, підкупів і терору, – пише Ю. Тютюнник, – поляки затримують інтернованих у таборах від повороту на Україну. Дезорієнтовану і затуркану масу інтернованих при посередництві окремих продайдуш, використовують поляки для шпіонажу і для боротьби проти Радянської України. Іноді до тих, відгороджених колючими дротами від зовнішнього світу, людей пробивається промінь правди про дійсне становище на Україні. Тоді мобілізуються всі темні сили польського імперіалізму, натискуються всі пружини з метою заховати в темряві те, що діється на Україні» [6, с. 99].

Поставлених цілей, на думку М. Любченка, праця, написана Ю. Тютюнником, досягла, за що йому були навіть пробачені певні «вольності». «Автор, напр., називає петлюрівські військові формування «армією» – ми дозволяємо йому цю забавку, не міняючи на загально прийняте «банди», – поблажливо зауважує Любченко. Для нього головне інше, а саме: «…про внутрішній зміст «армії» й «війська» сам Тютюнник говорить досить неприємні речі» [6, с. 5].

Певне пожвавлення наукових пошуків з низки проблем вітчизняної історії спостерігається в УРСР у повоєнний період, особливо із настанням т.зв. «хрущовської відлиги». Проте, висвітлювати конкретні методи діяльності радянської влади, спрямовані на дезорганізацію української військової еміграції, радянські історики не ризикують. Але вони вважають їх виправданими. У їхніх працях всіляко проводиться думка, що українські буржуазні націоналісти, втративши соціальну опору на Україні, подались під крило монополістичної буржуазії Заходу і знову підключилися до відкритої і таємної війни проти радянської держави [7; 8; 9]. При цьому керівництвом до дії у боротьбі із зовнішньою контрреволюцією, вибору методів боротьби з нею мали слугувати настанови більшовицького ватажка В. Леніна. «В.І. Ленін, – пише у своїй праці

«Анатомія зради» В. Черниченко, – вимагав підвищувати політичну пильність, вчитися умінню розпізнавати ретельно замаскованого ворога, його хитрощі, прийоми маскування, завчасно викривати його злочинні наміри і запобігати їм, організовувати активну протидію ворожим акціям, непохитно протистояти впливам буржуазної ідеології» [7, с. 7].

Одним з небагатьох радянських істориків, хто у повоєнний період вдався до висвітлення способів нейтралізації української військової еміграції з боку органів радянської влади, був Ю. Гай. У праці «З ким і проти кого» він аналізує спроби розкласти інтерноване військо за допомогою амністії та репатріації. Проте весь комплекс проблем, пов'язаний з репатріацією, висвітлюється автором у відповідному ідеологічному обрамленні, з використанням лайливої антипетлюрівської риторики. Зокрема, у викривленому вигляді розкриваються справжні мотиви, якими керувалося більшовицьке керівництво, оголошуючи амністію воякам Армії УНР. Вони подаються як «гуманітарний акт» радянської влади, який дозволяв повернутись на Батьківщину тисячам емігрантів, обманутих верхівкою українських буржуазних націоналістів [10, с. 76]. Не об'єктивно висвітлюються Ю. Гаєм контрзаходи, яких вжило українське військове командування для попередження розкладу інтернованої Армії УНР агентами радянських спецслужб, що діяли у таборах. У роботі немає жодного слова про звернення Головного Отамана до інтернованих (наказ №15), у якому вони застерігалися від спокуси повернутися в УСРР, оскільки на більшість з них чекали репресії. Замовчуються чисельні протести Головної команди Армії УНР проти оголошення амністії в таборах і діяльності Мішаної польсько-радянської комісії з метою репатріації інтернованих. Така амністія розглядалася керівництвом Армії, як образа для українців, оскільки їх Батьківщина була окупована більшовицьким режимом Росії. Звісно, за наявності певних репатріаційних настроїв у середовищі для інтернованих військове керівництво Армії УНР, патріотично налаштовані українські вояки вдавались і до жорстких, а іноді й жорстоких методів боротьби з охочими репатріюватись. Мали місце залякування, переслідування, побиття вірогідних репатріантів. Але саме такі методи подаються Ю. Гаєм як головні у протиборстві очільників Армії УНР з бажаючими виїхати, він кваліфікує ці методи як «важкий злочин проти українського народу» [10, с. 69]. Генерали Загродський, Омелянович-Павленко, Безручко, Удовиченко бездоказово зображуються ним катами, які брали особисту участь у мордуванні тих, хто бажав повернутися в Україну. Такі прийоми переслідували одну мету – довести, що між рядовими вояками, які нібито в більшості своїй прагнули повернутися на Батьківщину, і «верховодами українських націоналістів», які повністю скомпрометували себе як співробітництвом з імперіалістичною контрреволюцією, так і нестримним прагненням до наживи, пролягла велика прірва. «У той час, як українські емігранти зазнавали злиднів та поневірялись по чужих країнах, – пише Ю. Гай, – «петлюрівська еліта», «мученики за святу національну справу» жили у розкошах і набивали грішми свої національні кишені» [10, с. 75]. Щоб надати своїм звинуваченням правдоподібності, Ю. Гай наводить сфальсифіковані дані про нібито купівлю Головним Отаманом С. Петлюрою у 1921 р. у Польщі низки будинків, кафе та ресторанів, отримання ним від «брудних афер» з амуніцією та санітарними медикаментами в Румунії мільйонів лей. Такими ж безсоромними ділками і спекулянтами зображені й соратники С. Петлюри – голова Головного допомогового комітету в Ужгороді Величковський, генерали Заворотнюк, Стефанів, посол УНР в Румунії Мацієвич, військовий аташе у цій же країні Дельвіг. Їх життя зображене як суцільні банкети, на які вони витрачають величезні державні кошти [10, с. 75]. На підставі таких неправдивих фактів Ю. Гаєм робиться прогнозований висновок: «Спекуляція, розкоші та розпуста у середовищі націоналістичної верхівки, з одного боку, і надзвичайні злидні рядових емігрантів, нестерпні муки морального приниження, ув'язнення і жорстокості, репресії – з другого, відкрили очі інтернованим українцям на егоїстичні споживацькі цілі націоналістичних ватажків» [10, с. 75–76], сприяли їх відмежуванню від братовбивчої націоналістичної ідеології, посилили потяг до повернення на Батьківщину. На підтвердження своїх висновків Ю. Гаєм наводяться неправдиві дані щодо кількості українських вояків, які в процесі репатріації (1921–1922 рр.) повернулися до радянської України [10, с. 76]. Вони значно перевищують реальні показники, що документально підтверджується дослідженнями сучасних вітчизняних фахівців.

Окремі згадки про розкладову діяльність радянських спецслужб серед інтернованого війська УНР ми знаходимо й у монографії І. Трифонова «Класи і класова боротьба в СРСР на початку НЕПу (1921 – 1923)». З цією метою, пише І. Трифонов, органи ВУЧК активно засилали своїх агентів до українських інтернованих військових формувань, вели пильне спостереження за ними. У праці наводиться звіт начальника відділу по боротьбі з бандитизмом ВУЧК від 26 листопада 1921 р. щодо діяльності української військової еміграції в Румунії, у якому прямо говорилось: «На випадок прориву банд з Румунії в їх середовище будуть влиті найкращі і найбільш надійні товариші з інформаторів на предмет розкладу і дезорганізації бандитських угрупувань. Мережа інформаторів на всій прикордонполосі розвинута до максимуму» [11, с.240].

У цілому, до кінця 80-х рр. XX ст. радянська історична наука так і не дала об'єктивної картини діяльності радянської влади з метою дезорганізації та розкладу інтернованої у польських та румунських таборах Армії УНР. Пов'язані ідеологічними обмеженнями, радянські історики старанно приховували справжні цілі такої діяльності, обходили питання про подальшу долю інтернованих вояків, а методи роботи більшовицьких спецслужб змальовували як цілком виправдані та необхідні для ефективного захисту завоювань соціалістичної революції.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Павленко М.І. Українські військовополонені й інтерновані у Польщі, Чехословаччині та Румунії: ставлення влади і умови перебування (1919–1924 рр.) / М.І. Павленко. – Київ: Інститут історії України НАН України, 1999. – 352 с.
2. Литвин С. Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана / С. Литвин. – Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, 2001. – 640 с.
3. Купцов А.А. Інтерновані вояки УГА у таборах Чехословаччини (1919–1923 рр.) / А.А. Купцов., І.В. Срібняк. – Київ, 2001. – 59 с.
4. Футала В.П. Суспільно-політичне життя українців у міжвоєнній Польщі: історіографія: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра істор. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / В.П. Футала. – К., 2011. – 36 с.
5. Турло С.С. Шпионаж / С.С. Турло, И.П. Залдат. – Москва, 2002. – 408 с.
6. Тютюнник Ю. З поляками проти Вкраїни / Ю. Тютюнник. – Харків: Державне вид-во України, 1924. – 101 с.
7. Чередниченко В. Анатомія зради (Український буржуазний націоналізм – знаряддя антирадянської політики імперіалізму) / В. Чередниченко. – Київ: Політвидав України, 1978. – 334 с.
8. Возняк С.Г. Кожне слово, кожен крок їх – зрада / С.Г. Возняк, Й.М. Гох, М.П. Хвостін. – Ужгород: Карпати, 1979. – 112 с.
9. Іванеско М.І. Наклепники на замовлення / М.І. Іванеско. – Ужгород: Карпати, 1986. – 205 с.
10. Гай Ю. З ким і проти кого: ганебний шлях петлюрівщини та її «спадкоємців» / Ю. Гай. – Київ: Молодь, 1980. – 223 с.
11. Трифонов И.Я. Классы и классовая борьба в СССР в начале НЕПа (1921 – 1923 гг.) / И.Я. Трифонов. – Ленинград: Ленинградский университет, 1964. – Ч. 1. – 310 с.

Stopchak M.V. Activities of the Soviet Government on Disintegration of Interned UNR Army: Interpretation of Soviet Historiography

The paper gives a complicated analysis of the Soviet scientific sources dealing with the methods and techniques that were used by secret services of the Soviet authorities aiming at disorganization and decadence the UNR Army, interned in 1921-1924 in Polish and Romanian camps. The author characterizes methodological approaches used by the Soviet historiography to cover this topic and shows that party engagement of Soviet historians is the main reason of misreporting the image of the Soviet authorities in the context of neutralization of the Ukrainian military emigration. A lot of aspects of the arisen problem are believed to be outside the scientific attention.

Keywords: Soviet historiography, historiographical process, interned UNR Army, Ukrainian military emigration, repatriation, Soviet secret service.

Стопчак Н.В. Деятельность большевистской власти по разложению интернированной Армии УНР: интерпретации советской историографии

В статье комплексно проанализирована литература советского периода, касающаяся методов и способов, которые использовались спецслужбами советской власти с целью дезорганизации и разложения Армии УНР, интернированной в польских и румынских лагерях. Охарактеризованы методологические подходы советской историографии при освещении этой темы. Показано, что из-за партийной заангажированности советские историки представили искривленную картину деятельности органов советской власти по нейтрализации украинской военной эмиграции, многие аспекты данной проблемы вообще оказались вне поля их зрения.

Ключевые слова: советская историография, историографический процесс, интернированная Армия УНР, украинская военная эмиграция, репатриация, советские спецслужбы.

Статтю подано до редколегії 8.12.2016 р.

УДК 070:94(477) «1914/1917»

Р.Р. Куцик

БРОШУРА ЯК ВАЖЛИВИЙ ЗАСІБ ІМПЕРСЬКОЇ ПРОПАГАНДИ НА ТЕРИТОРІЇ КИЇВСЬКОЇ, ПОДІЛЬСЬКОЇ ТА ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЙ У 1914–1917 РР.

У статті проаналізовано брошури, які друкувалися російською імперською владою і проурядовими організаціями у 1914–1917 рр. та були розповсюдженні серед населення Київської, Подільської і Волинської губерній з метою широкої пропаганди провоєнних, проросійських та антинімецьких ідей. Окремо розглянуто видання, котрі мали антиукраїнську позицію. Визначено головні змістові конструкції та тематичні напрямки брошур. Розкрито способи подачі інформації у друкованих виданнях. З'ясовано основні інформаційно-психологічні прийоми впливу на формування суспільної думки як цивільного населення, так і військових.

Ключові слова: брошура, пропаганда, засоби масової інформації, Російська імперія, Перша світова війна.

Перша світова війна на глобальному рівні продемонструвала, що важливу роль у військово-політичних конфліктах відіграє не тільки зброя та чисельність армії, але й інформаційно-психологічний чинник. Російська імперія, як одна із воюючих сторін, з метою реалізації власних геополітичних інтересів намагалася якомога ефективніше використати засоби масової інформації (далі – ЗМІ). Значного поширення на той час набули брошури, які активно застосовувалися для широкої пропаганди та маніпуляції масовою суспільною свідомістю. У сучасних умовах інформаційної війни та боротьби України за збереження своєї незалежності, проблема використання друкованих видань як засобів агітації та пропаганди значно актуалізувалася і потребує детального вивчення.

Зауважимо, що лише в останнє десятиліття науковці приступили до вивчення питання інформаційних процесів на території українських земель у роки Першої світової війни. У зв'язку із цим зазначений напрямок дослідження не знайшов всебічного і комплексного відображення в українській та зарубіжній історіографії. На сьогодні існують лише окремі напрацювання у вигляді статей неширокого кола дослідників, а саме: О. Кирієнка [1; 2], О. Куцької [3] та Л. Питльованої [4]. Корисними для нашого дослідження стали роботи дослідника В. Любченка, в яких розкрито окремі аспекти пропагандистської діяльності москвофілів серед населення та військових Південно-Західного фронту в роки війни [5; 6]. Слід відзначити, що проблема використання брошури як важливого засобу пропаганди на українських теренах у 1914–1917 рр. ще не ставала предметом спеціальної студії. Цей аспект посилює актуальність та визначає новизну нашого наукового доробку.

Під час Першої світової війни брошури виконували роль одного із головних джерел інформування населення. На відміну від преси вони мали неперіодичний характер, вузьке спрямування і зазвичай присвячувалися конкретно-визначеній тематиці. У 1914–1917 рр. через війну та зростання потреби суспільства в отриманні інформації про навколишні події кількість брошур значно зросла. Головним ініціаторами їх друкування виступали органи влади, військові структури або організації та товариства, які були проурядової орієнтації.

Важливим завданням тогочасних ЗМІ було пояснити основні причини війни, її значення, обґрунтувати роль Росії у ній, знайти винуватця конфлікту тощо. Автори видань наголошували на важливості світового протистояння для слов'янських народів та православ'я і, що головними ворогами людства є германці, які, порушуючи міжнародно-правові норми, вирішили захопити весь світ. Саме в такому напрямі була написана у 1916 р. брошура київського професора Г. Афанасьєва «Причини теперішньої війни» [7]. Зауважимо, що зазначене видання формувалося на основі публічних лекцій, прочитаних восени 1914 р. та в взимку 1915 р.

У брошурі розкрито головні події з історії міжнародних відносин та військових конфліктів, які відбулися у Європі з початку франко-прусської війни 1870 р. Саме цю дату автор визначив як вихідну точку головних суперечностей між державами, котрі склалися на європейському континенті напередодні 1914 р. Підтримуючи інформаційний курс російської імперської влади Г. Афанасьєв головну провину за початок світового конфлікту поклав на німців, які протягом останніх років активно нарощували військову могутність. Незважаючи на це, у брошурі відзначалося, що становище Німеччини є невигідним, оскільки вона змушена воювати на два фронти, і цей фактор робить її позиції нестійкими [7, с. 79–83].

Не оминув автор тези про значне патріотичне піднесення, якого зазнала Росія під час війни. У тексті зазначалося: «давно вже піднесення російського народу не доходило до такої високої межі, як ось тепер, і це піднесення охоплює всі верстви населення Росії без відмінностей народів, які її складають. Всі відчули, що справа йде про захист свого права і свого національного буття» [7, с. 83–84].

Для формування у читачів антипатії до Німеччини у брошурі було використано прийом «демонізації» ворога. Німецька армія представлялась у вигляді варварів: «…німці здичавіли… вони дійшли до того, що навіть дикуни не роблять: до ображення осіб, які належать до посольства. Змушені визнавати, що висока матеріальна культура може уживатися з низькою духовною культурою…» [7, с. 92]. Щоб підкреслити ворожість німців, автор брошури також використав метод порівнянь. Він відзначав, що на відміну від німецького народу, російський завжди був дружелюбним, а твердження про здійснення в Росії політики обрусіння є не що іншим, як брехнею ворогів [7, с. 92]. Така компаративістика була спрямована на піднесення серед народних мас ентузіазму та демонстрування дій російської влади як вірних, справедливих та необхідних для «порятунку світу» від німецького загарбання.

Одним із важливих тематичних напрямків тогочасних ЗМІ було демонстрування офіційної позиції вищих імперських органів влади до війни. Яскравим прикладом в цьому контексті є брошура «Війна і Державна дума». 30 травня 1915 р. начальник воєнно-експлуатаційного відділу управління начальника військових повідомлень армій Південно-Західного фронту видав припис, в якому повідомлялося про передачу 52 екземплярів брошури для її обов'язкового розповсюдження серед нижчих чинів [8, арк. 562].

Брошура «Війна і Державна дума» була написана навесні 1915 р. після того як 27 січня відбулося засідання Державної думи, причиною скликання якої стало відновлення активних бойових дій на фронті. Надрукована брошура на 4 листках, зображень та інших наочних матеріалів вона не містила [8, арк. 562–563 зв.]. Основний акцент у ній зроблено на промові голови Думи Родзянка Михайла Володимировича, яка була проголошена під час відкриття засідання і нібито відображала настрої усіх членів законодавчого органу.

Державна дума виступала своєрідним легітимним представницьким законодавчим органом, до якого народи імперії могли направляти своїх делегатів. Звичайно, що в реальності її дії та рішення носили декларативний характер і напряму залежали від імператора. Проте, оскільки саме в Державній думі були делеговані представники різних національностей то відображення її ставлення до війни набувало ідейного та символічного характеру і несло за собою потрібне інформаційно-психологічне навантаження. Звідси і стає зрозумілим, чому було обрано продемонструвати позицію саме цього державного органу, а не іншого.

Текст брошури розпочинається із акцентуації уваги на важливості скликання імператором Миколою II 26 липня 1914 р. Державної думи, як «природнього єднання російського царя з вірним йому народом». Далі по тексту відображено основні тези промови голови Думи у позитивному та патріотичному характері. Як і в більшості тогочасних ЗМІ, у зазначеній брошурі стверджувалося, що «Росія не хотіла війни, що російський народ чужий до завойовницьких стремлінь, але самою долею було прописано втягнути нас у воєнні дії» [8, арк. 563]. Зрозуміло, що такий контекст речень мав на меті виправдати участь Російської імперії у війні та приховати справжні її геополітичні цілі, а саме розширення своїх територіальних меж за рахунок приєднання Галичини та зміцнення сфери впливу на Балканах.

Цінним для нас виступає другий абзац тексту, в якому чітко простежується використання інформаційно-психологічних прийомів, зокрема, таких як перекручування термінів та спотворення історичної дійсності. Тут Російська імперія прирівнюється до Русі, а солдати до богатирів: «Спокійно і без запалу ми можемо сказати нападникам: руки геть! Не смійте торкатися нашої Святої Русі. Народ наш миролюбний і добрий, але страшний і могутній, коли змушений за себе постояти. Дивіться, можемо ми сказати: ви думали, що нас роз'єднують розбрат і ворожнеча, а між іншим всі народності, які населяють неосяжну Русь, злилися в одну братську сім'ю… І не схилить голови в зневірі руський богатир, які би випробовування не прийшлося йому пережити, все витримають його сильні плечі, і, відкинувши ворога, знову засяє миром, щастям і достатком єдина нероздільна батьківщина…» [8, арк. 563]. Подібні твердження мали донести до солдат ідею про нібито тисячолітню нерозривність усіх народів імперії, про їх братню спорідненість і єдність. Крім того, використання та перенесення давньоруської термінології на існуючий тоді стан речей, забезпечувало можливість висунути територіальні та культурно-цивілізаційні претензії щодо Східної Галичини, як споконвічних земель «Святої Русі», які слід повернути у лоно Росії.

Потрібно зазначити, що усю брошуру пронизує головне гасло російського імперського самодержавства – «за віру, царя і вітчизну». Зокрема, у тексті йдеться: «Чуйним серцем своїм передбачив російський цар народні почуття і він почув тут відгук єдиної дружної сім'ї, яка, забувши перед прийдешнім великим випробуванням всі розбіжності, грізно стала сталевою щетиною, багнетом перед зухвалим ворогом за віру, царя і вітчизну» [8, арк. 563 зв.]. При цьому останні слова у брошурі виділені крупним шрифтом, щоб акцентувати на них увагу. Така тенденція для тогочасних друкованих матеріалів була нормою. Російська влада намагався усіма можливими способами укріпити традиційну самодержавну концепцію С. Уварова «православна віра, самодержавство, народність» в суспільній думці, як головне кредо війни.

Ще одним тематичним напрямком брошури «Війна і Державна дума» було протиставлення двох сторін світового конфлікту: позитивної російської та негативної німецької. У тексті говорилося: «Нам судилося бути свідками й учасниками найбільшої світової боротьби, боротьби двох взаємо-виключаючи один одного начал: боротьби ідеї миру, свободи народів і права проти ідеї всепоглинаючого мілітаризму, безправ'я і грубого насильства… Росія не хотіла цієї війни і ніколи не шукала для неї приводів» [8, 563 зв.]. Як бачимо, обґрунтовувалася не просто ідея військового протистояння держав, а концепція боротьби двох ціннісних світів – «добра» і «зла», перший із яких представляла Російська імперія, а другий – Німецька.

Центральне місце в брошурі відводилося імператору як вождю, що веде свій народ у правильному руслі. Особливо позитивно описується та пропагується в тексті його антиалкогольна політика: «…мудрим повелінням своїм наш вінценосний вождь вилікував злий недуг свого народу, направивши життя його на світлий шлях тверезості. …вся руська земля з гарячим почуттям благоговіння і вдячності звертається до свого царя: «Прийми, великий государ, земний уклін народу свого». Тут всі члени Думи встали з своїх місць і хором заспівали: «Боже Царя бережи!»« [8, арк. 563 зв.]. Зрозуміло, що подібна згадка про заборону вживати спиртне була своєрідною пропагандою «добрих справ», які імператор зробив заради блага свого народу. Слід зауважити, що в період війни часто саме алкоголізм вважався однією з причин невдач на фронті. Тому імперською владою було прийнято ряд заходів по боротьбі із вживанням спиртного як серед цивільного населення, так і серед солдатів на фронті. У ЗМІ постійно велася пропаганда тверезості думки як запорука ведення успішної війни.

Одним із головних тверджень брошури була теза про те, що Росія воюватиме до переможного кінця: «…ми будемо битися до тих пір, поки вороги наші не підкоряться умовам та вимогам, які пропишуть їм їх переможці.., поки не завоюємо міцного миру, гідного принесених нашою вітчизною жертв. Від імені тих, що обрали нас ми заявляємо: так хоче вся Росія. І ви, наші хоробрі чудо-богатирі.., почуйте цей народний прорив. Вам важко, ви оточені випробуваннями, але ж ви – росіяни, і немає для вас перешкод. Ми знаємо ваш стійкий, непохитний дух, ми знаємо, що ніщо не зупинить вас і, що з молитовним кличем «з нами Бог, розумійте, народи, і покоряйтеся!» – ви приведете святу батьківщину до повної, вирішальної перемоги над зухвалим самовпевненим ворогом» [8, арк. 563 зв.]. Теза про боротьбу до абсолютної перемоги стала провідною в тогочасних російських ЗМІ. Владою широко пропагувалася ідея ведення війни до кінця незважаючи ні на жертви, ні на складні соціально-економічні та політичні умови в імперії.

У завершальній частині брошури в пропагандистській формі відзначалося, що за пів-року війни Росія не те що ослабла, а навпаки – значно зміцнилася і стала ще сильнішою ніж була: «За ці півроку чи ослабла Росія? Ні, – відповіла Державна Дума, – не тільки не ослабла, але стала сильнішою, твердіша духом, рішучіша у своєму намірі вести боротьбу до повної перемоги над ворогом. За ці півроку чи надломилася душа російського народу? Ні, – відповіла Державна Дума, – надломився ворог наш, а ми вийшли з випробувань більш загартованими і тепер з особливою наполегливістю будемо продовжувати війну» [8, арк. 563 зв.]. Подібні тези мали сформувати у військових думку про те, що Російська імперія є набагато сильнішою ніж її вороги, війна – виправданою і, що перемога обов'язково буде на їхній стороні. Оскільки на фронт поступали лише ті матеріали, які пройшли попередню військову цензуру і відповідали офіційному ідеологічному курсу імперського уряду, то солдати отриману інформацію сприймали за чисту правду.

У 1915 р. випущено брошуру з «гучною» назвою «Перемога або рабство», автором якої був київський окружний інспектор Я. Коблов [9]. Тираж видання нараховував більше 2,5 тисяч примірників. На кожну губернію Південно-Західного краю передбачалася певна їхня кількість, зокрема, для Київської – 700, Подільської – 930 і Волинської – 1150 [10, арк. 12]. Зазначена брошура була орієнтована в основному на учнів та вчителів освітніх закладів Київського навчального округу. Проте за розпорядженням головнокомандувача арміями Південно-Західного фронту генерала М. Іванова її також розповсюджували серед солдатів, робітників військових відомств та поранених, які знаходилися у лазаретах [10, арк. 12 зв. – 13].

Одним із важливих завдань брошури «Перемога або рабство» було подати німецьку агресію крізь призму історичної обумовленості та закономірності. Для цього автор звернувся до подій минулого і ототожнював німців напряму з племенами германців, які вторглися у Римську імперію, спричинили її розпад, а після цього повернули свою експансію на «мирних землеробів-слов'ян»: «…німецький імператор Карл Великий почав наступ проти полабських слов'ян, а також проти словенців і хорватів… Біля цих володінь Карл заснував військову пограничну «Марку», з якої утворилася Австрія. …пізніше (у XII ст.) серед полабських слов'ян виникло графство Бранденбург, з якого утворилася теперішня Пруссія. Так, у живе тіло слов'янства на заході і південному заході були вбиті залізні німецькі клини… потім лишилися своїх прав і незалежності чехи (в 1620 р.). Ще пізніше частина польських земель увійшла до складу Пруссії та Австрії

(Галичина)… Підкорених слов'ян позбавляли землі, перетворювали в рабів, намагалися викорінити у них все: слов'янську мову, культуру, традиції, звичаї… Вся зовнішня і внутрішня державна політика сучасних німецьких держав Німеччини та Австрії є ніщо іншим, як продовження тієї ж германізації слов'янства» [9, с. 5–9]. Такий спосіб вибіркової подачі інформації, підкреслював «одвічну постійність» німецької агресії та загрози для існування мирного життя у Європі.

Провідною темою брошури була пропаганда ідеї необхідності ведення війни до переможного кінця: «…для нас стидно і злочинно навіть ставити у теперішній час питання про примирення з Німеччино і думати про будь-який інший шлях війни, крім переможного. Чого б це нам не коштувало, війна повинна бути доведена до сприятливого для нас кінця» [9, с. 20]. Для того щоб остаточно переконати читача у вірності дій влади, у брошурі акцентувалася увага на перспективах, які чекають Росію: «…якщо ми переможемо, ми здійснимо цією перемогою свої національні завдання, ми звільнимо від гніту германізму наших братів західних слов'ян, створимо велику Сербію.., отримаємо у своє розпорядження вихід до Чорного моря і Царгороду. Цією перемогою Росія досягне небаченої сили і могутності та забезпечить себе на багато років від всіх своїх вікових ворогів…. Ось чому ми повинні боротися з німцями до останніх сил, не жаліючи ні життя, ні гідності» [9, с. 20–22]. Прогностичні оцінки та словесні маніпуляції мали на меті переконати населення в тому, що війна до переможного кінця та самопожертва є єдиним способом досягнення та встановлення спокою і миру в країні, бо в іншому випадку російський народ чекатиме рабство.

Деяка частина тогочасних брошур розкривала питання становища військовополонених. Зокрема, Департамент народної освіти надіслав попечителю Київського навчального округу циркуляр 18 травня 1916 р., в якому вказувалося на необхідності придбання бібліотеками середніх та нижчих навчальних закладів брошури «У полоні в німців». Зазначене видання було надруковане Комітетом народних видань при Головному управлінні у справах друку і було орієнтоване для розповсюдження не тільки серед освітян, але й серед усього населення. У тому ж циркулярі зазначалося: «Міністерство визнало цю брошуру як таку, що заслуговує уваги під час наповнення безплатних народних читальнь та бібліотек» [11, арк. 298]. Зрозуміло, що подібні друковані матеріали були орієнтовані на пропаганду серед населення тверджень про жорстоку та антиморальну поведінку німецької армії з російськими солдатами. Вони підкреслювали «звірський», «демонізований» образ Німеччини.

У 1916 р. в Петрограді було видрукувано брошуру героїко-патріотичного спрямування «Опис життя і подвигу героя-мученика, селянина Стефана Веремчука» [12]. 16 червня 1916 р. Департамент загальних справ видав циркуляр, відповідно до якого попечителю Київського навчального округу було надіслано 500 примірників означеного видання для розповсюдження серед військових та учнів [11, арк. 321]. Для реалізації поставленого завдання 19 липня 1916 р. попечитель округу надіслав по одній брошурі в усі навчальні заклади Південно-Західного краю [11, арк. 323].

«Опис життя і подвигу героя-мученика, селянина Стефана Веремчука» складався з двох частин – вступної та основної. У першій обґрунтовувалась теза про сильну любов російського народу до своєї батьківщини та царя, і що «русский человек» готовий піти на самопожертву заради загального блага: «Дещо подібне здійснив у наш час селянин Волинської губернії, Дубенського повіту, Княгининської волості, села Бабалоки Стефан Веремчук, який не задумуючись про небезпеку для власного життя врятував декількох російських воїнів, за що і був замучений на смерть озлобленими австрійцями, при цьому з останнім подихом із грудей помираючого мученика вирвалися наступні знаменні слова: «за царя муки приймаю», тобто «помираю мученицьки за Росію», оскільки в серці кожної російської людини цар і Росія зливаються воєдино і представляють собою одне ціле і неділиме поняття» [12, с. 4–5]. Подібними твердженнями автор пропагував тезу про ідейну єдність російського народу, який готовий принести жертву заради перемоги.

Друга, основна частина брошури детально описувала біографію Стефана Веремчука. Вона складалася із 4-х розділів, кожен із яких описував певний етап життя головного героя. Зокрема, розповідалося родину Стефана, його дитинство, навчання грамотності, про роботу чоботарем, будівництво ним хати та одруження на бідній дівчині Іустинії [12, с. 10–17]. Відображення простого життя селянина з його буденними проблемами, робило головного героя брошури ближчим та зрозумілішим для звичайного читача.

Четвертий розділ брошури розкривав геройський вчинок Стефана Веремчука, який був здійснений наприкінці літа 1915 р. – в той час, коли австрійці перейшли в наступ на лінії Південно-Західного фронту і значна частина волинських земель опинилася під їхнім контролем. Оскільки село Бабалоки потрапило до зони військових дій, то місцеве населення змушене було переховуватися в підземельних укриттях. Стефан Веремчук, не бажаючи миритися з австрійською окупацією, вирішив допомогти російським солдатам. Він таємно добрався до

їхнього табору, повідомив про ворожі позиції та доставив декількох з них човном на інший берег річки. Проте уже незабаром австрійці відкрили посилений вогонь і рушили в наступ, російські військові змушені були відступати назад. Щоб врятувати останніх від загибелі, Стефан підготував човен і знову взявся переправляти їх на протилежний берег. Усі російські розвідники були врятовані, але сам Веремчук зазнав поранення. Коли Стефан намагався повернутися до своєї сім'ї, то австрійці його схопили та катували, поки він не помер [12, с. 21–30]. Далі у брошурі зазначалося: «Так прийняв мученицьку смерть простий «русский человек», селянин Стефан Веремчук, який поклав душу свою за інших. Серце його горіло вогнем любові до царя і Росії, і він без страху пішов за них на смерть» [12, с. 21–30]. Подібними оповідями автори брошур утверджували у суспільній думці ідею про необхідність принесення жертви, як запоруки успіху та перемоги у війні. Крім того, героїчні сюжети та образи слугували ефективним механізмом підтримки позитивного сприйняття війни і важливим фактором для створення сприятливої мотиваційної бази та формування таких якостей як персональної відповідальності й почуття громадянського обов'язку.

Слід відзначити, що під час війни були випущені брошури, не тільки провоєнного, патріотичного та антинімецького спрямування, але й антиукраїнського. Одними із перших, хто долучився до процесу друкування подібних інформаційно-пропагандистських видань, були емігранти-москвофіли із західноукраїнських земель, які на час військових дій перебралися до Російської імперії. 28 липня (10 серпня) 1914 р. С. А. Лабенський, М. О. Сохоцький, М. Ф. Глушкевич та Ю. І. Сьокало, які вже певний час перебували в Одесі, де знаходились у тісних зносинах з головою одеського відділення Галицько-руського благодійного товариства у Петербурзі (далі – ГРБТ) професором П. Є. Казанським, прибули за викликом до Києва. Тут, разом із головою київського відділення ГРБТ Ю. А. Яворським, 29 липня 1914 р. вони створили Карпато-руський визвольний комітет (далі – КРВК) [5, с. 129]. Організація діяла виключно в напрямку російського націоналізму і здійснювала відкриту шовіністичну політику щодо українства.

У перший місяць війни члени КРВК брали активну участь у підготовці інформаційно-пропагандистської брошури «Сучасна Галичина. Етнографічне і культурно-політичне становище її, у зв'язку з національно-суспільними настроями» [13], призначеної для користування офіцерами Південно-Західного фронту, на що вказував і відповідний гриф, під яким вона з'явилась на світ: «Дозволено. Для широкого ознайомлення офіцерів діючої армії». Ще один гриф повідомляв, що названа брошура була запискою, укладеною в липні 1914 р. при військово-цензурному відділенні управління генерал-квартирмейстера штабу головнокомандуючого арміями Південно-Західного фронту й надрукованою в похідній друкарні штабу фронту. Друком брошура вийшла в перші числа серпня накладом у 5 тисяч примірників й була надіслана в усі військові частини Південно-Західного фронту [6, с. 128–129].

«Сучасна Галичина…» містила декілька розділів, зміст яких мав конкретне пропагандистське спрямування. Зокрема, у першому – «Національності у Галичині та їх розподіл» говорилося про те, хто такі «русские», яке населення попадає під цю категорію і, що останні страждають від культурного й політичного засилля поляків та економічного засилля євреїв [13, с. 3–5]. «Українофіли» розглядалися як ідейні прихильники австро-угорської політики, які своєю діяльністю загрожували територіальній цілісності Російської імперії: «…за допомогою «українофільської» партії може бути відірвана від Росії Україна, для приєднання до Галичини» [13, с. 6]. Зрозуміло, що такий зміст брошури спотворював реальну картину подій та був спрямований на формування у солдатів Південно-Західного фронту антиукраїнських настроїв. Москвофіли намагалися репрезентувати національно-культурний («мазепинський») рух як зрадництво загальнодержавним інтересам імперії з яким слід посилено боротися.

Д. Дорошенко з цього приводу зазначав: «Ця книга видавалася на руки кожному російському офіцеру, який їхав на галицький фронт, і в ній давалися вказівки, як розрізняти «мазепинців» від «руських». Книжка представляла український рух як нікчемну, штучну інтелігентську інтригу, яку піддержувала Австрія в своїм інтересі і, яка розвіється одразу ж, як тільки позакривати українські часописи й взяти під нагляд українських діячів» [14, с. 5].

Слід відзначити, що брошура також містила інформаційно-пропагандистську відозву КРВК «Багатостраждальний руський народ галицької землі», в якій наголошувалося на визвольній місії Росії і закликалося місцеве населення не чинити опору та допомогти російській армії у справі «звільнення» Східної Галичини від австрійського гніту [13, с. 9–15].

Отже, основним завданням брошур було сформувати патріотичну позицію у читача та переконати його у необхідності ведення військових дій до переможного кінця, поки Німеччина та її союзники не зазнають остаточної поразки. На основі проаналізованого матеріалу можна виокремити декілька основних тематичних напрямків брошур. Перший – представляли видання, які пояснювали передумови, причини війни та обґрунтовували участь Росії у ній, другий напрямок становили праці, що відображали офіційну позицію вищого керівництва та органів

влади до війни, третій – передбачав пропаганду патріотизму та розповідав про героїзм російських солдатів і союзників, четвертий – включав роботи, котрі «демонізували» ворога. Окремий напрямок складали брошури шовіністичного, антиукраїнського спрямування.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛАТЕРАТУРА:

1. Кирієнко О. Ю. Діяльність органів військової цензури 1914–1917 рр.: історико-правові аспекти / О. Ю. Кирієнко // Український історичний збірник. – 2009. – Вип. 12. – С. 160–166.
2. Кирієнко О. Ю. Військова цензура тилових губерній Київського військового округу (1914–1917) / О. Ю. Кирієнко // Український історичний збірник. – 2010. – Вип. 13. – С. 182–192.
3. Куцька О. М. Воєнна пропаганда періоду Першої світової війни / О. М. Куцька // Перша світова війна у військово-історичному вимірі (до 100-річчя події): Збірка матеріалів Міжнародного наукового форуму (26–28 червня 2014 р., м. Львів). – Львів: АСВ, 2014. – С. 188–191.
4. Питльована Л. Інформаційно-психологічне забезпечення російської воєнної кампанії в Галичині під час Першої світової війни / Л. Питльована // Воєнна історія Галичини та Закарпаття: матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції (15 квітня 2010 р., м. Львів) / [Від. ред.: В. В. Карпов, В. І. Горєлов, І. В. Мороз]. – К., 2010. – С. 153–158.
5. Любченко В. Б. Москвофільський фактор в політиці Російської імперії напередодні та на початку Першої світової війни / В. Б. Любченко Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2003. – Вип. 6. – С. 125–142.
6. Любченко В. Б. Москвофільський фактор і російська влада напередодні та під час війни / В. Б. Любченко // Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. У двох книгах. Книга 1. Історичні нариси / [Упоряд. О. П. Реєнт]. – К.: ТОВ «Видавництво «КЛІО»«, 2014. – С. 122–138.
7. Афанасьев Г. Е. Причины теперешней войны / Г.Е. Афанасьев. – Киев: Сотрудник, 1916. – 96 с.
8. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф. 278. – Оп. 1. – Спр. 237. – 1095 арк.
9. Коблов Я. Д. Победа или рабство: По поводу происходящей вооруженной борьбы между Россией и Германией / Я. Д. Коблов. – Киев: Типография т-ва И. Н. Кушнерев и К, 1915. – 23 с.
10. ЦДІАК України. – Ф. 707. – Оп. 258. – Спр. 6. – 108 арк.
11. ЦДІАК України. – Ф. 707. – Оп. 259. – Спр. 80а. – 543 арк.
12. Описание жизни и подвига героя-мученика крестьянина Стефана Веремчука. – Петроград: Военная типография императрицы Екатерины Великой, 1916. – 32 с.
13. Современная Галичина. Этнографическое и культурно-политическое состояние ее, в связи с национально-общественным настроениями. – К.: Походная типография Штаба Главнокомандующаго Армиями Юго-Западнаго фронта, 1914. – 32 с.
14. Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. Том 1. Доба Центральної Ради / Д. Дорошенко. – Ужгород: «Свобода», 1932. – 437 с.

Kutsyk R. R. Brochure as an Important Means of Imperial Propaganda on the Territory of Kyiv, Podillya and Volyn Governorates in 1914–1917

The article gives a detailed analysis of the brochures, which were published by Russian Empire's authorities and pro-government organizations in 1914–1917, and which were spread among the population of Kyiv, Podillya and Volyn Governorates in order to widen the propaganda of pro-military, pro-Russian and anti-German ideas. The author examines the publications which had anti-Ukrainian position and identifies basic semantic structures and themes of the printed publications. The paper describes ways of presenting information in the brochures. It defines the main informational and psychological techniques of the impact on the formation of public opinion of both civilians and military.

Keywords: brochure, propaganda, mass media, Russian Empire, First World War.

Куцык Р. Р. Брошюра как важное средство имперской пропаганды на территории Киевской, Подольской и Волынской губерний в 1914–1917 гг.

В статье проанализированы брошюры, которые печатались русской имперской властью и проправительственными организациями в 1914–1917 гг. и были распространении среди населения Киевской, Подольской и Волынской губерний с целью широкой пропаганды провоенных, пророссийских и антигерманских идей. Отдельно рассмотрены издания, которые имели антиукраинскую позицию. Определены главные смысловые конструкции и тематические направления брошюр. Раскрыты способы подачи информации в издаваемых изданиях. Выяснены основные информационно-психологические приемы влияния на формирование общественного мнения, как гражданского населения, так и военных.

Ключевые слова: брошюра, пропаганда, средства массовой информации, Российская империя, Первая мировая война.

Статтю подано до редколегії 13.01.2017 р.

УДК 930.2:002

T.R. Karoyeva

ON TRANSDISCIPLINARY APPROACH TO THE STUDY OF BOOK CULTURE

The author argues that transdisciplinary approach to the study of book culture opens up new opportunities for scientists and enable them to effectively assimilate accumulated information which is especially important in view of wholistic vision of reality. Transdisciplinary approach by no means denies potentialities of disciplinary and interdisciplinary studies but, on the contrary, it logically enhances them enabling researchers to go beyond disciplinary borders and to address problems comprehensively.

Keywords: book culture, transdisciplinarity, post-nonclassical science, wholism

Since long ago book has been considered as a social product and cultural phenomenon that emerges, is being used and transferred within the process of cultural inheritance under conditions of ethnic, regional and local peculiarities of certain epoch as well as under external historical influence. Due to its intrinsic reliability book performs communication function through time i.e. passes information to next generations better than any other mean of communication.

Historical bibliognosts were likely those who first commenced to study book as a systemic object. They introduced a notion of «book history». E. Werdet is considered to be the first who gave the substantiation of that notion in his book «Histoire du livre en France depuis les temps les plus reculés jusqu'en 1789» (Paris, 1861 – 1864) [1, c.48]. According to Russian bibliographer P. N. Berkov [1, c.47-79], the first scientists followed that trend weren't able to define the subject of their researches clearly and quite often reduced it to artificial merge of history of book publishing and history of book trade while general social background in the context of which book was being developed was studied by representatives of other sciences. Knowledge about book was developing in each country pursuant to regional peculiarities of humanitarian knowledge development. Book history tended towards the history of literature In Great Britain, while in Germany it was regarded as a constituent of the history of culture and French scientists studied it within the context of social history. One of the reasons of such different approaches was narrowness of the object of research so such notions as «book-business», «book culture» and «printed culture» were introduced later on.

«Book culture» notion was firstly introduced in 1960-s in research works on Old Russian culture for description of cultural integration i.e. use and distribution of books [7]. «Book culture» and «book-printing craft» notions were being used as synonymous ones in 1970 - 80-s. Later on, «bookishness» and «book culture» notions have been amalgamated along with emphasizing attention on regeneration of culture i.e. intergenerational transfer of cultural items, values and norms [6, c.11]. Experts of other social and liberal arts that became gradually involved in researches on book culture strived to analyze it in philosophical, sociological, philological, historical and cultural as well as art-studying contexts. Eventually it became a common practice among bibliognosts to regard both printed matter domain (i.e. book publishing, typography, book trade and library science) and spiritual values of common culture as the constituents of book culture basis as the former represented its technical and tangible sides while the latter embodied cultural wealth depicted in and via books. Later on, scientists commenced detail studying of social aspect of book culture that encompassed process and results of readers' activity (i.e. reading). Then researches on book-mediated communication as a kind of social one became of special importance in the course of communication and information theories development.

Thus as a result of long-term studies performed by professionals of various disciplinary domains book culture appeared to be considered as one of the form of culture like musical, theatrical or artistic ones. At the same time large amount of accumulated non-synthesized or poorly synthesized scientific information could hardly be used to address wide range of issues that go beyond the limits of specific disciplinary domain. In such cases scientists traditionally resort to interdisciplinary studies but even with that approach the available data still remained hard to be assimilated in full as such studies are being performed only in one plane at the crossing of research fields. Transdisciplinary approach to researches may facilitate in solving that problem especially due to inherent transdisciplinarity of the book culture notion. With this approach several research fields could be encompassed so transdisciplinary studies ensure opportunity of addressing issues that originate from different scientific disciplines. The purpose of this article is to draw attention to promising nature of such approach in the context of post-modernist vision of the reality.

On the one hand, specialization of various academic disciplines is growing nowadays; knowledge becomes more and more esoteric and understandable only to professionals and experts in narrow disciplinary domains. Knowledge also becomes more and more formalized and anonymous as personality traits of a theory author are effaced. On the other hand, an opposite trend towards integration and integrity is evident. Fields of polydisciplinary researches of complex phenomena are arising where different academic disciplines come in contact, influence each other and become bridged by mutual cooperation. And while the former trend or rather vector of scientific knowledge development is routine and exists for centuries, the latter one displays new stage of science development in the course of a post-modernist project that sets aside all hierarchies of values and perceives integrity of mankind in the one and only value – human person. Thereby, cognition schemas of the early XXI are to be directed towards creation of comprehensive and unifying schemas and wholeness of perception of surrounding reality.

Transdisciplinary strategies of researches tend to be more often introduced into practice of the current post-nonclassical stage of science development. These strategies are considered as an attempt of making the disciplines «transcendental» and thus to address hyperspecialization – the process that leads to dramatic increase of fragmentation and disintegration of knowledge. Transdisciplinarity is proposed as the basis of the modern practice of knowledge transformation, searching for constructive solution of problems and involving scientists into solving problems of real world. It embodies research strategy that crosses boundaries of disciplines and develops wholistic vision.

Transdisciplinarity as a notion was initially used by scientific centres in francophone community. It was introduced in 1970 by Jean Piaget who presented one of the first elucidations of this notion: «Finally at the stage of interdisciplinary relationships we are moving to their higher level the transdisciplinary one where not only close interaction between research areas is feasible but also deeper interconnections between them and surmounting of persistent disciplinary barriers» [11]. Propagation of that way of research management boosts scientists to establish International Centre of Transdisciplinary Researches in 1987 that adopted Charter of Transdisciplinarity at its first congress [8]. According to one of the modern leaders of transdisciplinary movement Romanian physicist Basarab Nicolescu, this type of research strategy is based on the following three methodological postulates [9; 10]:

1) Recognition of the fact that there exist three levels of reality. Each discipline studies only some fragment of reality and only one of its levels. Transdisciplinary strategy strives to understand dynamics of process at several levels of reality simultaneously, thus it transgresses boundaries of specific disciplines and creates universal pattern of the process and its wholistic view. Transdisciplinarity is not antagonistic to interdisciplinarity but instead complements it as it consolidates different fragments of reality into overall picture.

2) Logic of the third included. Transdisciplinarity doesn't oppose but integrates and conjugates on the basis of complementation principle even those phenomena that could be concerned as opposite ones. It accepts possibility of interjacent value as opposed to binary Aristotelian logic that opposes true and false within one and the same relation and one and the same time (according to formal and logical identity law).

3) Complexity. Transdisciplinarity strives to perceive reality in its full complexity. Epistemology of complexity is inseparably connected with pragmatics of complexity: scientific knowledge is permanently transformed under the influence of practical, technical, political and cultural innovations. Modelling of complexity becomes a key method thereupon. The only possible way to access realm of complex systems is to create models of such systems. Postulate of objectivity is substituted for postulate of projectivity. Process of complex world discovering is substituted for technique of implementation of conceptual phenomena and designing of desirable ones.

Transdisciplinary researches provide for creative approach to problem solving. Being based on fundamental statements of specific disciplines, wholistic vision of reality and on attempts of capturing reality in its universal patterns, these researches enable scientists to cope with complexity of the world. Synthetic nature of transdisciplinarity approach ensures possibility of establishing links between natural sciences, humanities and social sciences as well as between art, literature, poetry and other domains of spiritual experience. Transdisciplinarity promotes approximation towards understanding of vivid and direct human experience in natural and social world as person is not just a reasonably operating actor but a lot of nonrational or even irrational factors are involved in human behavior where not only brain works but also feelings rage and not only will rules but also passions and emotions plays their role.

Transdisciplinary approach enables scientists to make specific disciplines more ecological i.e. to consider them within the broad context that encompasses cultural and social background, always taking into account environment in which they originate, generate problem definitions, lose their flexibility and indurate or quite the contrary progress rapidly being permanently renewed.

Transdisciplinary strategies enable us to perform researches that strike the borders of various disciplines, to go beyond the boundaries of specific scientific domains and to transfer cognitive schemas from one disciplinary domain into another. With the «book culture» notion being used in research practice modern scientists are able to perform similar transdisciplinary researches in the realm of book. This is important as book culture is a nonlinear dynamic system. It features nonlinearity, complexity, self-organization, emergentness and innovation that make it hard to be studied within the context of one discipline or even within the frame of intersection of several disciplines. Historical and bibliological direction of researches has been already recognized institutionally in the second half of the XIXth century. Then in the XXth century object and functional direction was being developed in bibliological context concurrently with historical approaches and pattern of further development of nonclassical science prodded scientists to introduce interdisciplinary researches to be implemented. Thus; for example, culturological traditions appeared that was focused on book study within the general cultural context and specifically in its cultural and memorial, semiotic or communicative forms. At the same time sociological, pedagogical and psychological researches also became popular. It is not accidental that one of the most active popularizer of «book culture» notion Russian academician V. I. Vasilyev [2; 3] complained of prevailing of core researches being performed from one of the following standpoints: bibliographical, philosophical, sociological, technocratic, culturological or study of art [4, c.32].

An established complex of knowledge pertaining to book culture has been formed in humanitarian tradition nowadays. This complex encompasses context, historical forms, communications, creators, propagators and bearers of book culture. Fields of researches have been determined within its frames and various methodologies have been approved. All that enables scientists to use research matrices (acc. to T. Kuhn [5]) developed in some disciplinary domains into other domains to make researches more effective. This effect becomes distinctly apparent in historical domain. At the same time assemblage of disciplinary and interdisciplinary surveys still cannot respond to substantial range of important issues. Some of them are e.g., role the book plays at one or another historical stage of human society development, level of book repertoire compliance with demands of personality or society in a specific historico-cultural environment, correlation between book-related and scholary practices of scientific knowledge transfer.

Telling illustration of transdisciplinary approach effectiveness are researches of role the book plays in the process of modernization of society. Modernization in this context means general transition from traditional society to industrial one where book-mediated communication becomes the first kind of mass social communication that is capable not only to form new modern type of personality but also to influence on social and material aspects of existence of society. To perform such kind of studies researcher has to apply not only historical matrix itself, but also bibliological, librarianship, bibliographical, economical, culturological, sociological, pedagogical ones. He also needs to import basic concepts from social communication theory, information theory, elitism, history of technology, psychology etc.

Emphasizing attention to transdisciplinarity nature of «book culture» notion scientists got a chance to study scientific problems at fundamentally different level. In addition to designing of conventional classical model, new opportunities are opened up for development of structuralistic, axiological, network models etc. To make such researches effective it is necessary to ensure that every academic discipline included into transdisciplinary complex is at the same time open-ended and closed. It should be open-ended in regard to new cognitive schemas imported from allied and more distant academic disciplines that represent heuristic significance for it. It should be also prepared for cooperation with other academic disciplines in order to implement common research projects. The academic discipline should be closed as it has to strive for retain its own specific subject and perspective of investigation; develop its own research methods and strategies. From that point of view bibliology that is a comprehensive academic discipline reflects and captures functioning of various fundamental and applied knowledge fixed in the form of book in the society at specific stage. Thus it is open for contacts with other disciplines. And at the same time the book as subject of research enables closedness of that science to be retained.

Thus use of «book culture» notion enables researches to be performed on the basis of wholistic vision of reality. This transition from disciplinarity to transdisciplinarity is a conversion from parallel analysis to meaningful dialog and implementation of joint projects. It is wholistic trend intrinsic to transdisciplinarity that will define the pattern of science of the future where integration of academic disciplines will augment and ability of scientists to think nonlinearly and wholistically, to synthesize and contextualize knowledge will be of special value. This trend by no means denies potentialities of classical disciplinary researches.

LIST OF SOURCES AND LITERATURE:

1. Берков П.Н. Развитие истории книги как науки: опыт историографического обзора / П.Н. Берков // Труды Музея книги, документа и письма. – Ленинград, 1931. – С. 47-79.
2. Васильев В.И. История книжной культуры как научное направление отечественной истории и книговедения / В.И. Васильев // Книга: исслед. и материалы. – Москва, 2004. – Сб. 82. – С. 5-24.
3. Васильев В.И. История книжной культуры: теоретико-методологические аспекты / В.И. Васильев. – Москва: Наука, 2004. – 112 с.
4. Васильев В.И. Библиография и книжная культура: эволюция взаимосвязей / В.И. Васильев, М.А. Ермолаева // Библиография. – 2010. – №6. – С. 29-34.
5. Кун Т.С. Структура научных революций / Т.С. Кун. – Москва: Прогресс, 1975. – 288 с.
6. Основы теории и истории культуры: терминол. словарь-справоч.: в 2 ч. / под ред. З.О. Джалиашвили, Н.Н. Фоминой. – Санкт-Петербург, 1997. – Ч. 1. – 132 с.
7. Слуховский М.И. Из истории книжной культуры России: старорусская книга в международных культурных связях / М.И. Слуховский. – Москва: Просвещение, 1964. – 243 с.
8. Charter of transdisciplinarity [Electronic resourse] // CIRET: Centre International de Recherches et Études Transdisciplinaires. 2012. – URL: http://ciret-transdisciplinarity.org/chart.php#en (20.11.15)
9. Nicolescu B. Toward a Methodological Foundation of the Dialogue Between the Technoscientific and Spiritual Cultures [Electronic resourse] / B. Nicolescu // Международные чтения по теории, истории и философии культуры / гл. ред. Л.М. Морева. – Санкт-Петербург: Эйдос, 2004. – Vol. 18. Дифференциация и интеграция мировоззрений: философский и религиозный опыт. – С. 139-152. – URL: http://www.spbric.org/PDF/d18.pdf
10. Nicolescu B. Transdisciplinarity – past, present and future [Electronic resourse] / B. Nicolescu // Moving Worldviews – Reshaping sciences, policies and practices for endogenous sustainable development / ed. B. Haverkort, C.Reijntjes. – Holland: COMPAS Editions, 2006. – P. 142-166. – URL:http://basarab-nicolescu.fr/Docs_articles/Worldviews2006.htm. (20.11.15)
11. Piaget J. L'épistémologie des relations interdisciplinaires [Electronic resourse] / J. Piaget // Internationales Jahrbuch für interdisziplinäre Forschung. – 1974. – Vol. 1. – P. 154-172. – URL: http://www.fondationjeanpiaget.ch/fjp/site/textes/VE/jp72_epist_relat_interdis.pdf (20.11.15)

Кароєва Т.Р. Трансдисциплінарний підхід до вивчення книжкової культури

На думку автора, трансдисциплінарний підхід до вивчення книжкової культури відкриває нові можливості для вчених, оскільки дозволяє ефективно узагальнювати накопичені обсяги інформації, що особливо важливо для формування холістичного бачення реальності. Такий підхід аж ніяк не заперечує можливості дисциплінарних і міждисциплінарних досліджень, навіть, навпаки, логічно підсилює ці дослідження, дозволяє вийти за межі дисциплінарних кордонів і вирішувати проблеми комплексно.

Ключові слова: книжкова культура, трансдисциплінарність, постнекласична наука, холізм.

Кароева Т.Р. Трансдисциплинарный подход к изучению книжной культуры

По мнению автора, трансдисциплинарный подход к изучению книжной культуры открывает новые возможности для ученых, поскольку позволяет эффективно обобщать накопленные объемы информации, что особенно важно для формирования холистического видения реальности. Такой подход отнюдь не отрицает возможности дисциплинарных и междисциплинарных исследований, даже, наоборот, логично усиливает эти исследования, позволяет выйти за пределы дисциплинарных границ и решать проблемы комплексно.

Ключевые слова: книжная культура, трансдисциплинарнисть, постнеклассическая наука, холизм.

Статтю подано до редколегії 15.12.2016 р.

УДК 94 (477)

О. П. Мурашова

СОЦІАЛЬНА ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ У 1920-Х РР.: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

У статті здійснено аналіз наукових праць вітчизняних та зарубіжних вчених, що стосуються питань реалізації соціальної політики радянської влади на Поділлі у 1920-х рр. Визначено стан наукової розробки проблематики, виокремлено основні історіографічні напрямки дослідження.

Ключові слова: Україна, неп, соціальна політика, охорона здоров'я, безробіття, соціальне забезпечення, соціальне страхування, історіографія.

Вивчення основних закономірностей здійснення соціальної політики в державі є одним із важливих напрямів в історичній науці. Дана проблематика також знаходить своє висвітлення у різноманітних соціологічних, юридичних та економічних дослідженнях. Створення комфортних та сприятливих умов життя для населення є головною функцією керівництва сучасної демократичної держави, а врахування історичного досвіду має на меті попередження можливих прорахунків у здійсненні відповідної політики. Період 1920-х рр., на думку автора, є переломним моментом у вітчизняній історії, оскільки утвердження радянської влади передбачало кардинальну зміну звичного укладу життя людей, запровадження нових законів. Проблематика включає в себе широке коло питань, які стосуються різноманітних сфер життя суспільства.

Метою публікації є визначення стану наукової розробки особливостей здійснення соціальної політики радянською владою на Поділлі у 1920-х рр., характеристика основних праць, що прямо чи опосередковано стосуються тематики дослідження.

Залежно від характеру опрацювання різних аспектів проблематики, коли існували різні погляди на соціальні процеси, історіографію умовно поділяють на три періоди: 1) 1921 – перша половина 1950-х рр. – виникнення значного масиву літератури, де розглядалися окремі питання соціально-економічного розвитку держави; 2) друга половина 1950-х – 1980-ті рр. – сформовано чітку базу окремих напрямків дослідження; 3) кінець 1980-х – сучасний період – зміна ідеологічних принципів, використання широкої джерельної бази, що дало змогу об'єктивно оцінити соціальні перетворення в зазначений період.

Власне поняття «соціальна політика», як науковий термін, на думку російського вченого О.С. Карамазіна [1], був запроваджений лише в середині 1960-х рр. Російський дослідник І.О. Шестак [2] стверджував, що, спираючись на міждисциплінарні зв'язки, існує декілька варіантів його визначення. З погляду соціології, це певні заходи держави, спрямовані на регулювання трудових відносин, соціального захисту населення, раціонального розподілу доходів. У юридичній науці – це політика влади в галузі освіти, науки, охорони здоров'я, соціального забезпечення та страхування. Економісти зазначали, що ця сфера є складовою частиною економічної діяльності держави. Своєрідність трактування соціальної політики відображено в дисертаційних дослідженнях російських істориків. Так, В.В. Орлов [3] доводив, що такі заходи були спрямовані на подолання наслідків голоду, та ліквідації неписьменності. І.В. Орлова [4], на прикладі Іркутської та Єнісейської губерній, висвітлила більш ширшу проблематику: соціальне становище різноманітних груп населення, діяльність влади щодо подолання безробіття, соціальний захист сиріт та інвалідів. О.В. Лихолет [5], на матеріалах Нижнього Поволжя, в розглядав питання рівня життя робітників, службовців, селян; стан розвитку охорони здоров'я та народної освіти. Таким чином, в історичній науці не існує єдиної концепції щодо визначення поняття «соціальна політика», оскільки кожен науковець вкладає власне бачення засад та змісту проблеми.

У радянський період вивчення окремих регіонів не було предметом самостійних досліджень, вони розглядалися як складова частина загальної історії УРСР та СРСР. Впродовж 1920-1930-х рр. вийшли друком перші брошури. Авторами були переважно працівники державних органів, які визначали умови щодо користування певними соціальними пільгами [6]. Незважаючи на ідеологічні впливи, ці дослідження зробили значний внесок у вивчення певних аспектів даної проблематики.

Протягом 1930-1940-х рр. вивчення періоду нової економічної політики практично припинилося. З'явилися лише окремі напрацювання, що стосувалися розвитку державного соціального страхування в СРСР. Його роль щодо робітників промислової сфери протягом 1924-1929 рр. висвітлив Л. Забелін [7].

У 1950-х рр. спостерігається певне пожвавлення у дослідженні цього періоду. На основі широкого пласту джерел було видано друком колективну працю «СРСР в період відбудови народного господарства (1921-1925 рр.)» [8] та монографію Е. Генкіної [9], що визначила процес переходу до нової економічної політики. Науковці вперше охарактеризували діяльність комнезамів в українському селі, проблеми продовольчого забезпечення, порівняли український та російський декрети про заміну продрозкладки продподатком. Однак значний вплив ідеології позначився на характері викладу матеріалу.

Певні зрушення в історичних дослідженнях відбулися впродовж 1960-1980-х рр. У монографіях, присвячених історії робітничого класу, з'явилися окремі розділи щодо його матеріального становища. Дослідники почали привертати увагу до проблем товаропостачання, забезпечення житлом, комунального обслуговування. Питання щодо медичного обслуговування та соціального страхування вперше були висвітлені у монографії Г. Діденка [10]. Також на основі широкого кола джерел з'являються дослідження В. Довгопола [11], М. Бойка [12],

А. Слуцького [13], К. Шияна [14], де висвітлено роль та місце робітничого класу в тогочасному соціалістичному будівництві України. Окремо виділено проблеми подолання безробіття, медичного та комунального обслуговування. З'явилися перші фундаментальні праці, де частково зазначені питання соціальної поітики. Це «Історія Української РСР» в 10-ти томах [15], а також, «Історія робітничого класу Української РСР» [16]. Загалом, в означений період з'явилася певна кількість наукових праць, що частково торкалися питань соціальної політики в контексті загальної історії, проте, вплив ідеології та обмежений доступ до архівних документів значно вплинули на зміст та методологічні принципи досліджень.

Переломний момент в історичній науці відбувся в середині 1980-х – на початку 1990-х рр. Було опубліковано статті Ю. Шаповала [17], С. Кульчицького [18], О. Мовчан [19], де висвітлювалися раніше заборонені теми, зокрема, причини та наслідки голоду 1921-1923 рр. в Україні. З'явилися праці з регіональної історії («Нариси історії Поділля») [20]. У розділі «Поділля в період непу в 1921-1927 рр.» висвітлено питання соціально-економічного розвитку краю з позитивною оцінкою діяльності комуністичної партії та політики колективізації.

Після проголошення незалежності України розпочався новий етап розвитку історичної науки. Дослідники отримали доступ до раніше заборонених джерел, можливість виражати власні погляди на проблему. Головні засади історичного розвитку зазначеного періоду подані в дослідженнях В. Даниленка, Г. Касьянова [21], В. Марочка [22]. Характеризуючи загальні праці, варто відзначити роботи С. Кульчицького [23], О. Сушка [24] та О. Пиріг [25], де ґрунтовно висвітлено період нової економічної політики, взаємовідносини радянської влади і суспільства. Окремим напрямком сучасної української історіографії є вивчення повсякденного життя населення. Даній проблематиці присвячена колективна монографія «Нариси історії повсякденного життя України в період непу (1921-1928 рр.)» [26], де охарактеризовано різні життєві аспекти, проаналізовано умови проживання різних соціальних груп. Побутові проблеми робітників, умови праці, рівень їх соціального забезпечення відображено у дослідженнях О. Мовчан [27,28]. Автор стверджує, що соціальна політика радянської влади у 1920-х рр. була спрямована на відновлення довоєнного рівня життя. Побутове забезпечення та житлові умови селянства стали тематикою досліджень І. Рибака [29]. Науковець детально проаналізував рівень благоустрою села, стан житлового фонду, надання соціальних послуг. Дослідник зазначив, що, не зважаючи на обіцянки радянської влади, зрівняти рівень життя міста та села, у 1920-х рр. чітко простежувалася тенденція відставання сільської соціальної інфраструктури. Побут та дозвілля українського селянства у 1920 – 1930-ті рр. знайшли своє висвітлення у працях О. Лукашевича [30]. Автор охарактеризував різні аспекти повсякденного життя, включаючи рівень матеріального забезпечення, стан житлового будівництва, якість надання медичних послуг. Автор доводить, що у міжвоєнний період умови життя українського селянства, у порівнянні із дореволюційним, практично не зазнали змін. Житлові будівлі створювалися із дешевих матеріалів, що визначило їх низьку якість. Більшість будинків, а саме 81,4%, мали солом'яні дахи. Науковець зазначив, що в селах існував високий рівень захворюваності на інфекційні хвороби, що був наслідком низької якості медичного обслуговування. Житлово-побутові умови радянських робітників у другій половині 1920-х – 30-х рр. детально вивчав П. Кравченко [31]. Автор наголосив, що умови праці та проживання були неприйнятними.

Окремий напрямок дослідження складають праці, присвячені тематиці охорони здоров'я. Проблема знайшла своє відображення в дослідженнях І. Ткаченко [32]. Автор детально описала загальний стан здоров'я населення УРСР в період непу, санітарний побут, засоби боротьби з інфекційними хворобами, особливості надання медичної допомоги, розвиток лікувальних закладів, підготовку медичного персоналу, створення та функціонування системи охорони материнства та дитинства у 1920-х рр. Дослідниця довела, що хоча в період непу відбулися позитивні зрушення в галузі охорони здоров'я, існували значні труднощі для її повноцінного функціонування. Зокрема, це низький рівень життя населення, невідповідність санітарно-побутових умов існуючим нормативам, неналежне виконання місцевими органами влади відповідних повноважень.

Особливості функціонування системи охорони здоров'я в регіонах висвітлено у дослідженнях Г. Демочко [33] та Ю. Барабаш [34]. Особливості становлення системи охорони здоров'я в Подільській губернії, організація охорони материнства і дитинства знайшли відображення в публікаціях П. Григорчука та [35]. Автор також торкався проблем податкової та аграрної політики радянської влади на Поділлі на початку 1920-х рр.

Проблематика матеріального становища міського населення в період непу знайшла відображення у працях П. Ямпольця [36].

Різноманітні аспекти проблеми безробіття в період нової економічної політики стали предметом дослідження багатьох істориків. Зокрема, О. Розовик [37] у своїй публікації висвітлила питання працевлаштування жінок. Стаття А. Ришкової [38] визначає особливості державної політики, спрямованої на подолання безробіття, зокрема, функціонування бірж

праці. Р. Прилипко [39] ґрунтовно описав особливості проведення громадських робіт, як засіб надання трудової допомоги безробітним. Автор зробив висновок, що такий вид послуги знайшов широке застосування в системі соціального захисту безробітних у 1920-х рр. Однак катастрофічна нестача коштів спричинила неефективність існування даного явища. Особливості подолання проблеми безробіття, на прикладі Харкова, у свої дослідженнях визначила Л. Прилуцька [40]. Автор доводить, що з метою подолання проблеми, застосовувалися, переважно, адміністративно-бюрократичні заходи.

Одним із перших важливих досліджень радянської соціальної політики 1920-х рр. є праці В. Шарпатого [41]. Автор акцентує увагу на процесі становлення та функціонування системи соціального забезпечення в УРСР впродовж 1919-1938 рр. Науковець детально розглянув основні напрямки діяльності органів соціального забезпечення, особливості розвитку громадської взаємодопомоги інвалідів, матеріальне забезпечення червоноармійців та членів їх сімей. Автор зробив висновок, що ефективність функціонування соціального забезпечення напряму залежала від фінансової спроможності держави.

Грунтовне дослідження, що стосується діяльності органів соціального страхування в Україні протягом 1920 – 1930-х рр., здійснив О. Мельничук [42]. Автор визначив особливості радянської системи соціального страхування, врахувавши організаційну структуру та правовий статус відповідних органів, їх фінансове забезпечення. Детально висвітлено порядок надання допомоги населенню. Автор доводить, що подібна політика розглядалася більшовиками як буржуазна форма соціального захисту населення.

Окремі аспекти радянської соціальної політики, зокрема на Поділлі, висвітлено в дослідженнях Г. Журбелюк [43] . Широке коло питань щодо політичного, соціально-економічного та культурного розвитку регіону в період нової економічної політики розкрито в дослідженнях М. Олійника [44]. Автор частково торкнувся проблем безробіття, охорони здоров'я, матеріального становища населення. Науковець довів, що налагодженню системи соціального забезпечення суттєво перешкоджали матеріальні труднощі.

Важливу роль у дослідженні проблем соціальної політики відіграють праці представників зарубіжної історіографії, що стосуються як загальної радянської історії, так і окремих питань соціально-побутового характеру. Загальна характеристика соціальної політики радянської держави подана у працях В. Джорджа, Н. Давидової, Н. Меннінга, В. Медісона [45]. У контексті повсякденного життя проблематику висвітлила Ш. Фіцпатрік [46]. Основні аспекти соціального страхування відображено в дослідженнях Г. Рімлінгера та Д. Кеннета [47]. Прагнення більшовиків стимулювати працю робітників за допомогою різних форм соціального захисту у своїх роботах доводив Д. Коенкер [48]. Взаємовідносини більшовицької влади і селянства грунтовно висвітлені у праці італійського історика та економіста А. Граціозі «The Great Soviet Peasant War. Bolsheviks and Peasants, 1917–1933» [49], де автор наголошує, що новоствореній радянській державі протистояла основна маса селянства.

Під впливом Заходу сформувалися своєрідні погляди на проблему російських науковців, які розглядали питання соціальної політики в контексті повсякденності. Дана тема знайшла своє відображення в дисертаційних дослідженнях І. Шалугіної [50], Л. Кузнєцової [51], Т. Фоміної [52].

Таким чином, в історичній науці відсутні комплексні дослідження соціальної політики радянської влади в Україні у 1920-х рр. У радянський період дослідження проводилися під суворим впливом існуючої на той час ідеології, що позначалося на характері викладу матеріалу. У новітній період історики отримали можливість працювати із раніше забороненими документами та матеріалами, що дало змогу об'єктивно оцінити соціальні процеси в державі. Сучасна історіографія представлена низкою праць, які містять як загальні відомості про досліджуваний період, так і торкаються окремих проблем.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Кармазин А.С. Историография социальной политики советского государства в отношении рабочего класса в 1921 – 1941 гг. (на материалах Уральского региона): автореф. дис. канд. ист. наук: спец. 07.00.09 «Историография, источниковедение и методы исторического исследования»/ А.С. Кармазин. – Тюмень, 2006. – 27 с.
2. Шестак О.И. Советская социальная политика и её реализация на Дальнем Востоке (1922 – 1941 гг.) / О.И.Шестак. – Владивосток: Дальнаука, 2004.– С.7.
3. Орлов В.В. Этнополитическое и социально-экономическое развитие Чувашии в 20-е годы XX века: автореф. дис. …. докт. ист. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / В.В.Орлов. – Казань, 2009. – 48с.
4. Орлова И.В. Реализация социальной политики Советского государства в годы нэпа (на материалах Енисейской и Иркутской губерний): автореф. дис. ….. канд. ист. наук: 07.00.02 «Отечественная история» / И.В.Орлова. – Иркутск, 2007. – 27с.

5. Лихолет О.В. Социальная политика Советской власти в годы НЭПА (На материалах Нижнего Поволжья): автореф. дис. канд. ист. наук: 07.00.02 «Отечественная история» / О.В.Лихолет. –Астрахань, 2003. – 25 с.
6.Борисов Й. Що дає соцстрах робітникові. / Й. Борисов. – Харків: Український робітник, 1935. – 35 с.
7.Забелин Л. В. Социальное страхование в жизни рабочего СССР. / Л.В. Забелин– М.: Гострудиздат, 1930. – 90с.
8.СССР в период восстановления народного хозяйства (1921–1925 гг.) / Под ред. А. П. Кучкина (глав. ред.), Ю. А. Полякова и С. И. Якубовской – М.: Госполитиздат, 1955. – 596 с.
9. Генкина Э. Б. Переход советского государства к новой экономической политике (1921–1922) / Э. Б. Генкина – М.: Госполитиздат, 1954. – 504 с.
10. Диденко Г.Д. Рабочий класс Украины в годы восстановления народного хозяйства (1921 – 1925). – К.: Издание академии наук УССР. – 1962. – 375 с.
11.Довгопол В.М. Робітничий клас України в роки соціалістичної індустріалізації (1926 – 1929 рр.). / В.М. Довгопол. – Харків: Видавництво Харківського університету, 1971. – 143 с;
12.Бойко Н.К. Рабочий класс Украины в период социалистического строительства. (Анализ массовых статистических источников 20 – 30-х гг.) – / Н.К. Бойко. – К.: Вища школа, 1990. – 153 с.
13. Слуцкий А.Б. Рабочий класс Украины в борьбе за создание фундамента социалистической экономики (1926 – 1932 гг.). / А.Б. Слуцкий. – К.: Издание академии наук УССР. – 1963. – 503 с.
14.Шиян К.К. Боротьба робітничого класу України за відбудову промисловості (1921 – 1925 рр.). / К.К. Шиян– К.: Держполітвидав, 1959. – 302 с;
15.История Украинской ССР. В 10 т. Т.7. Украинская ССР в период построения и укрепления социалистического общества (1921-1941). За ред. С.В. Кульчицкого. – К.: Наукова думка, 1984. – 719 с.
16.Історія робітничого класу Української РСР. У 2 тт. Відп. ред. І.О. Гуржій. Т.2. – К.: Наукова думка, 1967. – 508 с.
17. Шаповал Ю. І. Сталінізм і Україна / Ю. І. Шаповал. // Укр. іст. журн. – 1991. – №2. – С. 20-30.;
18. Кульчицький С. В. Між двома війнами (1921–1941 рр.) / С. В. Кульчицький // Укр. іст. журн. – 1991. – №8. – С. 3-20.; Кульчицький С. В. Між двома війнами (1921–1941 рр.) / С. В.Кульчицький // Укр. іст. журн. – 1991. – №9. – С. 3-17.
19. Мовчан О. М. Голод 1921–1923 рр. на Україні / О. М. Мовчан. // Укр. іст. журн. – 1990. – №10. – С. 38-46.
20. Нариси історії Поділля. На допомогу вчителю / Авт. кол. Л. В. Баженов, І. О. Винокур, С. К. Гуменюк, О. М. Завальнюк та ін. – Хмельницький: Облполіграфвидав, 1990. – 327 с.
21.Касьянов Г., Даниленко В. Сталінізм і українська інтелігенція (20 – 30-і рр.). – / Г. Касьянов. – К.: Наукова думка, 1991. – 96 с.
22.Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861—1929 рр.) / В.І. Марочко – К.: M.P. Kots Publishing, 1995. – 216 с.
23. Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921-1939 рр.) / С.В. Кульчицький — К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1989. – 335 с; Кульчицький С. В. УСРР в добу нової економічної політики (1921-1928 рр.). Спроба побудови концептуальних засад реальної історії. / С.В. Кульчицький – К.: Ін-т історії України НАНУ, 1995. – 201 с; Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). / С.В. Кульчицький – К.: Основи, 1996. – 396 с; Кульчицький С.В. Ціна «Великого перелому». / С.В. Кульчицький. – К.: Україна, 1991. – 431 с.
24. Сушко О.О. Особливості становлення та функціонування приватного підприємництва в Україні періоду непу (1921-1928): Історико-теоретичний аспект./ О.О. Сушко – К.: Преса України, 2003. – 251 с.
25. Пиріг О.А. Неп: більшовицька політика імпровізації. / О.А. Пиріг. — К.: КНТЕУ, 2001. – 274 с; Пиріг О.А. Ринкові відносини періоду НЕПу в Україні: історичний аспект: Автореф. дис … д-ра іст. наук: 07.00.01 / Інститут історії України НАН України. / О.А. Пиріг. – К., 2002. – 40 с.
26. Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.): Колективна монографія / Відп. ред. С. В. Кульчицький: В 2 ч. – Ч 1. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – 445 с.; Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.): Колективна монографія/ Відп. ред. С. В. Кульчицький: В 2 ч. – Ч 2. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – 382 с.
27. Мовчан О. Медичне обслуговування робітників УСРР 1920-ті рр./ О.Мовчан. // Проблеми Історіїї України: факти, судження, пошуки. – 2006. –№15. – С.19–64.; Мовчан О. Житлово-побутові умови та комунальне обслуговування робітників УСРР.1920-ті рр. / О.Мовчан// Проблеми Історії України: факти, судження, пошуки. – 2007. – №17. – С. 229.

28. Мовчан О.М. Повсякденне життя робітників УСРР. 1920-ті рр. / О. Мовчан. – К.: Інститут історії України НАН України, 2011. – 312 с.
29. Рибак І. В. Соціально-побутова інфраструктура українського села (1921–1991 рр.) / І. В. Рибак. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2000. – 304 с.
30. Лукашевич О.М. Житло як один з основних критеріїв якості повсякденного життя українського селянина 20-х рр. ХХ ст./ О.М.Лукашевич // Проблеми історії України: Факти. Судження. Пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць, вип. 12. – К.: Інститут історії України НАН України, 2004.– С. 257277; Лукашевич О.М. Побут та дозвілля сільського населення України (1920- 1930 рр.).: дис. … канд. іст. наук: 07.00.01/ О.М. Лукашевич. –К., 2006. – 217 с.
31. Кравченко П.М. Індустріальне будівництво в Україні (друга половина 20-х – 30-ті рр. ХХ ст.: автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01/ П.М. Кравченко / Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. /. — К., 1998. — 18 с.
32. Ткаченко І.В. Охорона здоров'я в Україні в роки нової економічної політики: соціально-історичний аспект: дис. канд. іст. наук: 07.00.01 /І.В. Ткаченко. – Черкаси, 2009. –С. 83.(230с).
33. Демочко Г.Л. Формування і розвиток української радянської системи охорони здоров'я в Харкові (1919–1934 рр.): дис. канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України / Г. Л. Демочко. – Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2011. – 262 с.
34. Барабаш Ю.В. Розвиток інфраструктури охорони здоров'я в Донбасі у 20-х рр. ХХ ст.: історичний аспект: дис.… канд. іст. наук: 07.00.01/ Юлія Василівна Барабаш.– Луганськ, 2008. – 179 с.
35. Григорчук П.С. Становлення системи охорони здоров'я в Подільській губернії на початку 1020-х рр. / П.С. Григорчук, Н.П. Кузьмінець // Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія: зб. наук. пр. / За заг. ред. проф. П.С. Григорчука – Вінниця, 2009. – Вип. 19. – С. 57-61.; Григорчук П.С. Організація охорони материнства і дитинства на Поділлі на початку 1920-х рр. / П.С. Григорчук, Н.П. Кузьмінець // Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія: зб. наук. пр. / За заг. ред. проф. П.С. Григорчука – Вінниця, 2012. – Вип. ХХ. – С. 196-200.
36. Ямполець П. В. Матеріальне становище робітників державної промисловості України в період НЕПу (історико- статистичний аналіз): дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01 / Ямполець Павло Віталійович. – К., 2009. – 251 с.
37. Розовик О. Заходи державних органів влади УСРР із ліквідації жіночого безробіття та девіантності в 1920-х рр. / О. Розовик // Волинські історичні записки. – Т. 6. – 2011. – С. 164-168.
38. Ришкова А. Державна політика щодо проблеми подолання безробіття в УСРР у 20-х роках ХХ ст. / А. Ришкова // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – 2009. – Вип. 12. – С.195-205.
39. Прилипко Р. Громадські роботи як форма трудової допомоги безробітним в УСРР у 20-х рр. ХХ ст. / Р. Прилипко // Інтеліенція і влада. Громадсько-політичний науковий збірник. Серія: Історія. – 2012. – Вип.24. – С.147-153.
40. Прилуцька Л.А. Боротьба з безробіттям у Харкові в 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Л.А. Прилуцька. – Х., 2007. – 19 с.
41. Шарпатий В.Г. Соціальне забезпечення в УРСР (20-30-ті роки ХХ ст.) / В.Г. Шарпатий. –К.: Ніка–Центр, 2006. –268 с.
42. Мельничук О. А. Соціальне страхування в радянській Україні (20-30-ті рр. ХХ ст.) / О. А. Мельничук – Вінниця: «Едельвейс і К», 2009. – 372 с.; Мельничук О. А. Організація пенсійного страхування на Поділлі у 1920-х рр. / О. А. Мельничук // Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія: зб. наук. праць / За заг. ред. проф. П. С Григорчука – Вінниця, 2009. – Вип. 19. – С. 61-65.
43. Журбелюк Г.В. Організація соціальної роботи на Україні в планах радянської модернізації суспільства 1920-х рр. / Г.В. Журбелюк // Наукові записки ВДПУ імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. – Вип. 3. - Вінниця, 2001. - С.67-72; Журбелюк Г.В. Соціальні програми щодо жіноцтва Поділля (20-ті рр. ХХ ст.) / Г.В. Журбелюк // Матеріали Х Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 2000. – С. 424-430.
44. Олійник М. Трансформаційні процеси на Поділлі в добу непу (1921-1928 рр.) / М. Олійник. – Хмельницький: Поліграфіст, 2015. – 480с.
45. George V., Manning N. Socialism, Social Welfare and the Soviet Union. – London; Boston and Henley: Routledge, 1980. – 349 p.; Manning N., Davidova N. Russia: revolution or evolution? // International Social Policy: Welfare Regimes in the Developed World / Pete Alcock und Gary Graig (Eds.). – London: Macmillan, 2001. – P. 203-220; Madison B.O. Social welfare in Soviet Union. Stanford: Stanford University Press, 1968. – 309 p.

46.Fitzpatrick Sh. Everyday stalinism: Ordinary life in extraordinary times. Soviet Russia in the 1930s. – Oxford University Press, 1999. – 288 p.; Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная политика советской России в 30-е годы: город. – М.: РОССПЭН, 20001. – 336 с.
47. Rimlinger G. Social insurance and manpower policy in the Soviet Union // The Rice University Studies. July 1962, Vol. 48 Issue 2, pp. 51-61; Rimlinger G. The Trade Union in Soviet Social Insurance: Historical Development and Present Functions // Industrial and Labor Relations Review, April 1961, Vol. 14, No. 3, pp. 397-418; Kenneth D. Social Insurance in the Soviet Union // Annals of the American Academy of Political and Social Science Vol. 178, Increasing Government Control in Economic Life (Mar., 1935), pp. 181-189.
48. Koenker D.P. Republic of Labor: Russian Printers and Soviet Socialism, 1918-1930. – Ithaca and London: Cornell University Press, 2005. – 343 p.
49. Graziosi Andrea. The Great Soviet Peasant War: Bolsheviks and peasants, 1917 – 1933 / Andrea Graziosi. – Cambr., Mass., 1996. – 77 p.
50.Шалугина И.Б. Социальное обеспечение в РСФСР в 20-е годы. Автореф. дис... канд. ист. наук: 07.00.02 / МГУ им. М. Ломоносова. — М., 1990. — 21 с.
51.Кузнецова Л.О. Социальная политика в отношении рабочих и служащих в годы НЕПа: (По материалам Республики Татарстан): Автореф. дис … канд. ист. наук: 07.00.02 / Казанский государственный университет. / Л.О. Кузнецова — Казань, 1996. — 23с.
52. Фомина Т.П. Социальная политика государственных и общественно-политических органов в 20-е годы (на материалах Центрального региона России): Автореф. дис… канд. ист. наук: 07.00.02 / Т.П. Фомина. — МГУ им. М. Ломоносова. /— М., 1994. — 24 с.

Murashova O.P. Social Policy of Soviet Government in Ukraine in 1920s: Historiography of the Problem

The article analyzes scientific works of national and foreign scholars concerning implementation of social policy of the Soviet authorities in Ukraine in the 1920s. It defines the state of the scientific development of this problem, singles out main historiographical trends of the research.

Keywords: Ukraine, NEP, social policy, health care, unemployment, social security, social insurance, historiography.

Мурашова О.П. Социальна политика советской власти в Украине в 1920-х гг.: историография проблемы.

В статье проведен анализ научных работ отечественных и зарубежных ученых, касающиеся вопросов реализации социальной политики советской властью в Украине в 1920-х гг. Определены состояние научной разработки данной проблематики, выделены основные историографические направления исследования.

Ключевые слова: Украина, нэп, социальная политика, здравоохранение, безработица, социальное обеспечение, социальное страхование, историография.

Статтю подано до редколегії 25.01.2017 р.

УДК [930.2:070]:005-055.2.(477.83/86) «18/1939»

В. Р. Кочкодан

ОРГАНІЗАЦІЯ ЖІНОЧИХ ТОВАРИСТВ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ НА СТОРІНКАХ ЇХНЬОЇ ПЕРІОДИКИ (КІН. XIX СТ. – 1939 Р.)

У статті проаналізовано основні, власне жіночі видання на території Східної Галичини кінця XIX ст. – 1939 р. Проаналізовано питання організації українських жіночих товариств. Досліджено однотипність інформації у висвітленні з'їздів, нарад жіноцтва. Велика увага приділялася методиці і формам створення філій та кружків об'єднань. Найбільша кількість статей і видань присвячена «Союзу українок».

Ключові слова: жіночі видання, «Союз українок», «Жінка», «Наша мета», «Українка», «Громадянка», з'їзди, організація жіночих товариств.

Жіночий рух У Східній Галичині — це одне з унікальних явищ суспільного життя краю останньої третини XIX ст. — 1939 р. Щоб прослідкувати специфіку його розвитку, пов'язаність з іншими соціальними рухами (політичним, релігійним тощо), слід, окрім власне документальних джерел, залучати додаткові. Одними із таких є періодичні відання, які дають змогу більш повно розкрити життя не тільки жіночого руху (загальне), але й окремої жінки суспільно активної (індивідуальне). Періодика дає допомогу досліднику у висвітленні питання регіональних особливостей жіночого руху не тільки в містах та за кордоном, але й на периферіях Галичини.

Важливим є систематичне відображення подій пов'язаних із діяльністю жіночих товариств, коли розкриватиметься складність їх існування у взаємодії з іншими соціальними групами.

Про жіночі товариства написано безліч праць українських науковців. Серед найвідоміших – М. Богачевська-Хом'як [1], О. Маланчук-Рибак [2—4], М. Дядюк [5], М. Павлюх [6], З. Нагачевська [7], Б. Савчук [8] та інші. Відзначимо монографію львівських науковців В. Передирія, Н.Сидоренка, Т.Старченка «Жіноча доля на тлі доби: (Літопис жін. руху у світлі укр. вид.)» [9].

Метою статті є висвітлення, аналіз статей української жіночої преси Східної Галичини з початку їх видавничої діяльності (1893 р.) до вересня 1939 р., коли на територію регіону увійшла радянська армія. Ми розглянемо відомості про організаційні процеси в самих жіночих товариствах.

Перші проби жінок «Наша доля» (три номери), збірки 1890-х рр., видавалися у Коломиї (суч. Івано-Франківська обл.). Вони мали літературний характер і мало висвітлювали організацію «Товариства українських жінок», засновницею якого була Н. Кобринська. До речі, вона ж була і редактором журналу.

Перед початком Першої світової війни публікації про організацію жіноцтва зросли у зв'язку з виходом систематичних періодичних видань («Мета» та «Жіноче діло»).

«Мета» — друкований орган українських поступових жінок, заснований у 1908 р. Його організаторами були члени львівського «Кружка українок» Дарія Старосольська, Олена Охримочівна-Залізнякова, Ірина Січинська. Виходив часопис два рази на місяць та був розрахований, насамперед, на провідниць громадських жіночих організацій та міську інтелігенцію. У програмній статті вказувалось, що видання сприятиме залученню жіноцтва до активної громадської праці.

У виданні подавалася інформація про святкування 25-літнього ювілею «Общества руських дам», мету їх заснування (прикрашання церкви, допомога убогим, творення милостині), першу голову цього товариства – Клавдію Алексович. Статті коротко інформвали про їх діяльність: відкриття пансіону для дівчат, організацію чайних вечорів, аматорських вистав, читання лекцій; розкривали тісну співпрацю з товариством ім. Качковського. Свій занепад «Общество» пов'язувало із появою «Просвіти», яка робила все для розколу їхного товариства [10, с. 4-5].

У цьому ж виданні висвітлювалося створення «Кружка українок» («Клуб українських дівчат» — з травня 1908 р.). Цікаво, що ініціатори створення такої організації у 1901 р., вже діючи, ще не до кінця розробили свою програму і цілі, вказуючи, що вони є «психологічним проявом праці і злуки» [11, с. 11]. Звідси зрозуміло, що організація українок була дуже низькою, хоча потреба самого об'єднання була актуальною. Перші загальні збори Кружка відбулися 17 березня 1901 р. Головою стала Н. Будзиновська. Проходили відчити рефератів. З часом кількість членів зросла до 90 осіб. У наступних номерах лунали заклики приєднуватися до товариства, що свідчить про низьку активність жіноцтва. [12, с. 1-2; 13, с. 11].

За кілька місяців прослідковувався прогрес в організаційній праці Кружка. Так, він перейменував себе із «Українського кружка дівчат» у «Кружок українок» і прийняв статут. Можливо, це спричинено бажанням розширити віковий склад товариства або, щоб назва відповідала дійсному складу кружка. Почали діяти секції: наукова (відчити рефератів), організаційна, філантропічна. Головою стала О. Озаркевич. Усі сили були кинуті на заснування філій товариства. На жаль, через закриття видання не вдалося прослідкувати у пресі подальшу долю Кружка [14, с. 6].

У часописі «Жіноча доля» (1925–1939 рр.), який видавався у Коломиї двічі на місяць містилося найбільше інформації про товариство «Союз Українок» (виник 1917 р., далі «С. У.» — К. В.). Це закономірно, оскільки його редактор, О. Кисілевська, була організатором-референтом цього товариства, згодом стала сенатором польського парламенту від Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО), з 1935 р. обіймала посаду голови секції господинь при товаристві «Сільський господар».

У часописі велися рубрики «Із жіночих організацій», «Жіночий рух», « З жіночого руху», «Вісті із Союзу українок», «Праця в наших організаціях» (з 1935 р.), де висвітлювалися з'їзди, наради філій «С. У.» на Тернопільщині, Зборівщини, Станіславівщини, у Стрию, Городенці та ін. Подавалися не тільки стандартні відомості про кількість членкинь, назви виділів, звіти за останній рік, ухвалені резолюції, але й історія виникнення їх філій. З останнього можна зробити висновок, що утворювалися майбутні філії із жіночих громад або жіночих секцій при «Просвіті» [15, с. 4].

Інформація про щорічні з'їзди була досить насичена, але одноманітна: подавалися короткі звіти по кожному реферату (відділу) та обов'язково друкувалися резолюції. Найбільше жіноцтво цікавило питання сільськогосподарської освіти, створення садків, подолання неграмотності, дотримання гігієни, актуальні на той час питання («засудження червоно терору» в УРСС). [16, с. 2; 17, с. 2].

Особливо цікавими були статті середини 1920-х рр. присвячені питанням механізму організації жіночих гуртків. Наприклад, вони могли засновуватися як самостійні організації (тоді отримували назву кружків «С. У.»); як кружки при читальнях «Просвіти» (секції «С. У.»), як жіночі кружки при кооперативах. Для першого варіанту потрібно зібрати підписи 10 або більше жінок і надіслати до Централі «С. У.» у Львові для прийняття у члени. Отримавши дозвіл, скликали загальні збори, обирали голову, заступників, визначали членську вкладку, розподіляли обов'язки тощо. У другому і третьому випадку не потрібно було спеціального дозволу із Львова. На нашу думку, таким способом українки намагалися покращити співпрацю із двома значними установами як «Просвіта» та «Сільський господар», хотіли заручитися їх моральною і фінансовою допомогою. Але вже у наступні роки спостерігалося невдоволення Централі такого роду жіночими секціями, бо ніякої відповідальності голови не було, а спільність каси призводила до витрат коштів тільки на потреби цих організацій [18, с. 9-10; 19, с. 4].

Розміщувалися і поради як заохотити жінок до організації в гуртки: запрошувати тих, хто хоче, приводити друзів, збиратися на вишивання, варіння, веснування, обговорювати статті часопису чи актуальні питання, організовувати спільні свята Шевченка, Матері та ін. [20, с. 3].

Суттєвим доповненням до удосконалення організаційної діяльності філій «С. У.» було намагання чітко виокремити їх секції і відповідно завдання. Зокрема, організаційна секція мала створити мапу національної свідомості й господарського стану села, де вказувати наявність кооперативів, філій «Просвіти», «Рідної школи», дивитися, де слабші і сильніші сторони, тобто вести моніторинг. Радилося частіше їхати в село з рефератами. Іншими секціями мали бути культурно-освітня, господарська, кооперативна, мистецька [21, с. 2].

У 1937 р. з'явилися організаційні настанови для кружків на кожний місяць. Наприклад, на лютий: улаштувати вечір-пам'яті Н. Кобринської, вечір-академію Лесі Українці, цікавий вечір із костюмами для молоді, провести безалкогольну пропаганду, лекції як вберегтися від грипу, передвесняний господарський виклад. Отже, товариство намагалося конкретизувати, систематизувати і зобов'язати провести різного роду виховні, господарські заходи. Правда, механізму контролю чи звітності виконання цих завдань не подано [22, с. 3-4].

Аналіз статей дає змогу показати проблеми в середині товариства «С. У.», зокрема, слабку активність кружків, працю тільки голів і секретарів, недостатність коштів, брак інструкторок, однотипність виконаних завдань [23, с. 2].

Не оминав часопис увагою інші жіночі товариства. Їх організаційні основи згадувалися у рубриці «З жіночих організацій». Так, зустрічалися відомості про жіночу промислову спілку «Труд», першозасновницю (Кокорудзова І.), її голів (Шухевич Г., Макарушкова Є.), мету (виробництво і торгівля предметів, відділи суконь, білизни, шкільний, торговий. Були повідомлення про утворення 1930 р. у Станіславові (суч. Івано-Франківськ – К. В.) Гуртка української жіночої молоді при секції Українського студентського союзу. За 1928 р. описувалися збори жіночого «Лугу ІІ «у Львові з метою підвищення здоров'я молоді [24, с. 4; 25, с. 2; 26, с. 5].

У 1938 р. з'явилися повідомлення про дві нові організації «Секцію сільських господинь»(голова О. Кисілевська) та «Дружину Княгині Ольги». Перша була частиною «Сільського господаря» і запевняла, що не є суперницею для «С. У.» та не розколює жіночий рух. Секція мала велику кількість фахівців на відміну від Союзу, а тому не могла злитися з нею. У наступних номерах подавалася інформація про з'їзди цієї організації [27, с. 2—3; 28, с. 15].

Завдання, засади і мету «Дружини княгині Ольги» висвітлено ґрунтовно, підкреслено її національний, патріотичний і політичний характер, а багато з положень нового товариства співпадали із засадами «С. У.» Це закономірно, оскільки після заборони владою Союзу Дружина замінила її. Проте, коли «С. У.» був відновлений, редакція відстоювала точку приєднання Дружини до матірного товариства і її підтримувала молодь, бо вважала, що одночасне існування двох організацій розколює жіночий рух, хоча спільний з'їзд ухвалив їх подальше окреме існування. Вважалося, що Дружина відстоюватиме тільки політичні права жіноцтва [29, с. 2—3; 30, с. 2—4].

Інформація в іншому часописі, «Жіноча воля», (виходив двічі на місяць) для сільських господинь (1932-1939 рр.) на 90% повторювала (дублювала) попереднє видання. У кожному числі подавалися рекомендації як правильно працювати у кружках «С. У.», проводити засідання, про що радитися, як прикрашати приміщення, обґрунтовувалася практична користь створення кружків. [31, с. 3; 32, с. 2 – 3].

Містилися у 1930-х рр. повідомлення і про створення нових кружків, секцій при «Просвіті», наприклад, в Підгороддю (поблизу Крилоса), в с. Чернилівка (Скалатський повіт) [33, с. 7; 34, с. 10].

Час від часу друкувалися основні постанови Загального з'їзду «С.У.». На основі їх аналізу можна стверджувати, що ця організація діяла у національних інтересах, боролася за фізичне здоров'я свого народу і вважала себе як «найвідповідніше товариство, у якому має гуртуватися жіноцтво» [35, с. 2 – 3].

Новим, у порівнянні з попереднім виданням, було вміщення обов'язків управи товариства: складати план праці, виконувати точно вказівки Централі, ощадливо господарювати, вести документацію, стежити як членкині виконують свою роботу, чи передплачують часописи, звітувати вчасно, платити вкладки, брати участь у заходах централі, раз в рік скликати загальні збори [36, с. 5 – 6].

У 1938 р. з'явилися повідомлення про створення нового товариства «Секції сільських господинь» при «Сільському господарі» (далі – «С. Г.»). Подавалася інформація як правильно закладати такі секції. Механізм цього процесу дуже нагадував хід укладання кружків «С.У.», але тут всі документи подавалися до «С. Г.», старосту – нічого, скликати раз на місяць збори, читалися реферати [37, с. 11].

«Наша мета» — часопис робітного жіноцтва. Заснований у 1919 р., спочатку виходив два рази на місяць, а згодом — щотижня у неділю. У редакційних матеріалах повідомлялося про воєнні дії на землях України, давалася оцінка політичній ситуації у західному та східних регіонах, пропагувалася ідея державності, внаслідок чого випуски часопису неодноразово конфісковувалися польською владою. У газеті ставилися питання політичного характеру. Так, чому українські жінки не мають свого представництва в УНРаді. З метою боротьби за свої права планувалося створити з робітниць і міщанок спільну організацію, яка б складалася із секцій вчителів, лікарів, студенток [38, с. 3].

На сторінках «Нашої мети» обговорювалися: національно-патріотичне виховання дітей, проблеми шкільництва та освіти, діяльність вищих закладів освіти, різноманітних професійних шкіл і курсів. Друкувала газета і літературні твори. Через нестачу коштів часопис перейшов у власність Української соціал-демократичної партії, а в липні взагалі припинив існування.

Найбільш докладну інформацію про діяльність «С. У.» подавав часопис «Жінка», що виходив у Львові в 1935—1939 рр. Це був їх двотижневик, друкований орган центрального українського жіночого товариства. Відповідальним редактором була О. Федак-Шепарович, начальним редактором — М. Рудницька. Він мав досить великий формат (45х32 см.), кращу якість. Існувала спеціальна рубрика з «Вісті з «С. У.», де розглядалися організаційні питання.

Особливо цінним для розуміння організації «С. У.» була стаття про його ієрархію діловодство кружків. Зокрема, стверджувалося, що найвищим органом влади є Загальний З'їзд, куди входили всі члени більше 18 років. Скликався раз на рік. Його метою було вибрання нового Виділу, розглянути перспективу розвитку, установити членські вкладки.

Наступним за ієрархією йшов Виділ товариства, який складався із голови, 6 голів секцій, їх 12 заступників. Потім ішли філії, за ними кружки. Кожен з цих підрозділів мав свої Виділи. Вони ухвалювали порядок денний, план праці, збиралися раз на місяць, укладали бюджет (з членських вкладок, свят, пожертв). Кружки мали: голову, яка представляла товариства перед громадськістю і владою, звітувала перед філією Головним Виділом, приходила на всі збори, слідкувала за виконанням кожного свого обов'язку. Заступниця голови у всьому допомагала очільниці. Секретарка вела протоколи засідань, список членів, вела листування, хроніку кружка. Для кожної з цих операцій мали окрему книгу. Скарбничка вела квітар – книгу приходів і розходів [39, с. 5].

Досить цікавою і простою була подача методики праці у сільських кружках. Насамперед, зверталася велика увага на невпевненість інструкторок філій, які приїжджаючи у село, де має бути заснований кружок, розчаровувалися у людях, рівні їх освіченості, говорили складно, незрозуміло для місцевих. Жінка-делегатка мала бути привітною, лагідною, простою у розмові, не виганяти чоловіків (якщо такі прийшли), завести дискусію, запросити на секретарку поважну жінку промову розказувати, а не читати. Це допомагало знайти з аудиторією контакт [40, с. 6].

У наступному номері наголошувалася обов'язковість власного приміщення, тісний зв'язок із філією, яка має навчати секретарку, касира та бібліотекаря кружка як вести документацію. Філія має також надсилати кружкам обіжники (письмові звернення-завдання) чи повітові анкети, план праці і вимагати письмових звітів. Так само кружки зобов'язані були присилати представниць виділу чи членів на з'їзди, курси, знати статут тощо [41, с. 5].

Обов'язково подавалися звіти про щорічні загальні, краєві з'їзди та з'їзди філій і кружків. Інформація була дуже детальною, містила фотографії, промови, привітання, звіти кожної референти (голови секції), дискусії, резолюції. З них дізнаємося, хто очолював, який відділ, які нагальні проблеми і питання стояли перед товариством. Резолюції повторювалися і стосувалися потреби розгалуження мережі організації, створення нових садків, проведення курсів, видання жіночої преси, організація Свята Селянки, збереження народного мистецтва, кооперативної діяльності, пропаганда українського товару, міжнародної співпраці. Аналіз з'їздів дає змогу побачити як стрімко розвивалась організаційна структура Союзу у 1930-х рр. Так, у 1937 р. виникло 365 нових кружків із загальної кількості 1101, влаштовано 177 курсів (більшість стосувалися куховарства, крою і шиття), влаштовано 260 садків, 145 гуртків доросту,

розгалуження діяльності гігієнічної секції. Найбільші грошові обороти були у Коломиї, Чорткові, Калуші, Стрию, Станіславі [42, с. 7 – 10; 43, с. 2 – 5; 44, с. 5–6].

Час від часу подавалися у рубриці «При громадській роботі» приклади районних нарад у Рогатині, Самборі, вказувалося кількість присутніх кружків, членів, питань, що на них вирішувалися [45, с. 6].

У «Жінці» подавалися організаційні питання щодо доросту (дівчата віком 14-18 років). Обгрунтовувалося мета громадського виховання, дати знання з історії, географії, літератури, мистецтва, домашнього господарства, кооперації, мали проводитися спортивні вправи. Основним завданням гуртків буде громадянське виховання дівчат. Мали мати інструкторок, власну бібліотеку. Навчання проходитиме протягом 3-х років. Такі гуртки мали створитися у всіх філіях та кружках.

Передбачалося створення Комісії для вишколу дівочого доросту при Головному Виділові «С. У.». Голова Комісії буде обрана із складу Виділу, а інших 10-15 осіб – із членів Товариства. Вони складуть план праці, програми вишколу. Така ж Комісія буде існувати при філіях [46, с. 5].

Отже, увага до організаційних питань в управи «С.У.» зростала. Різними формами вона намагалася удосконалити роботу кружків і філій.

На сторінках «Жінки» згадувалося і про діяльність інших товариств. Зокрема, «Вакаційних осель» (голова Ольга Барвінська-Бачинська), «Порадні для матерів», «Української захоронки». Кожен із них мав свій напрям. Так, Захоронка організовувала харчування, ігри, проводила читання, планувала відкрити світлицю; Вакаційні оселі – півоселі в час шкільних канікули [47, с. 7].

Особлива увага приділялася «Українській захоронці». Подавалися загальні відомості (хто голова – п. Ракова , з якого часу діє – 1902 р., кількість дітей – 373, кількість захоронок тощо., наявність 2-х харчівень, 10-х півосель, випуск місячника «Українське довкілля»), так і підготовку кадрів за допомогою курсів, влаштування дискусій, вечорів тощо. Наголошувалося, що громадськість мало цікавилася цією організацією, тому її фінансово підтримував митрополит А. Шептицький.

Другим товариством, яке висвітлювалося на сторінках «Жінки», було «Товариство охорони дітей і опіки над молоддю». Причинами його утворення стали безпритульність дітей після Першої світової війни, велика смертність у віці 1-15 років. Для догляду за дітьми у товаристві існували: Порадня матерів, молочні станції (видавали півтора літри на дитину щодня), амбулаторія крем'яної лампи, видавнича секція (газета «Жінка як мати»), секція доростаючої ремісничої молоді. Водночас організовували щеплення проти віспи. Щороку із товариства користало 406 дітей. [48, с. 7 – 8].

«Українка» – місячник товариства «Союзу українок» у Львові. Редакторами часопису були О. Федак-Шепарович та М. Струтинська. Журнал призначався для широких верств читачок і мав об'єднати сільське та містечкове жіноцтво, допомагати «у кожній життєвій справі, у кожній господарській роботі». Публікації часопису були розраховані на сільську жінку і мали сприяти пробудженню громадської активності селянки. Містили відомості про ДКО, її з'їзди, повітові наради політичного змісту. Гостро критикували жінок Коломийської та Стрийської філій, які виступили проти М. Рудницької. Конфлікт був затяжним і призвів до протистояння у цих філіях [49, с. 16; 50, с. 14].

Видання вело рубрики «Як працюємо в кружках С. У.», «З праці кружків «С. У.», де дуже детально до кожної з секцій подавали план роботи на місяць. Аналіз цих планів дає змогу стверджувати, що особлива увага приділялася вшануванню національних свят, питанню гігієни та господарської діяльності, організації дозвілля доросту (вивчення історії, письма, вечорам, прогулянкам, праці на городах, опіка над могилами борців за волю України тощо) [51, с. 12; 52, с. 14].

Іншим, власне, жіночим виданням соціалістичного спрямування, був часопис «Жіночий голос». За структурою, подачею інформації він нагадував «Жінку». Цей часопис українських працюючих жінок почав виходити у 1931 р., спочатку раз у місяць, згодом двічі. Спочатку він друкувався як тематична сторінка «Громадського голосу» (газета, що з різною періодичністю виходила у Львові (1895—1939 рр.). Видання пропагувало ідеї соціалізму і Українська соціал-радикальна партія на сторінках двотижневика була названа першою політичною організацією, в програмі якої прозвучали слова про рівноправність жінки, з власною почисловою нумерацією). З 1936 р. часопис почав виходити як самостійне видання. З приводу цього відбувся з'їзд, на якому було ухвалено публікувати окреме видання, збирати кошти на цю подію [53, с. 6].

З перших років видання «Жіночого голосу» в центрі уваги редакції були питання піднесення культурного і освітнього рівня жінки шляхом самоосвіти. Іванна Блажкевич, як тимчасова голова Союзу, закликала вступати у ряди «Ж. Г.», щоб «бути попліч чоловіків у всіх ділянках громадського життя, підготувати жінку до визвольної боротьби». Своїм завданням вони ставили, насамперед, економічно визволити жінку у питаннях освіти, рівноправності зарплат,

врахування домашньої праці як професійної. Достатньо було, щоб 15 охочих жінок зібралися і створили повітову чи місцеву громаду. [54, с. 5].

Подавалися рекомендації як стати членом Союзу українських працюючих жінок «Жіночої громади». Зокрема, приймала у членкині місцева Жіноча громада, а затверджувала — Головна Рада (на відміну від «Союзу українок», де привілей стати членкинею належало тільки Централі). Це свідчить про більшу демократичність Громади. Вік дівчини мав бути від 14 років (за дозволом батьків). Рада будь-якої ієрархії мала збиратися двічі в місяць. Копія протоколу засідання обов'язково надсилалася до Головної Ради. Обов'язки зводилися до звітів, утворення різних секцій, створити пресовий фонд. Хоча, не було конкретних переліків гуртків [55, с. 5; 56, с. 10].

Отже, жіночі видання розкривали найбільше організацію товариства «Союзу українок», як наймасовішої у межах Східної Галичини, хоча не оминали увагою й інші жіночі об'єднання: «Жіноча Громада», «Секція сільських господинь», «Українська захоронка» та ін. У статтях висвітлювалися динаміка розвитку товаритсв, методику влаштування філій, введення документознавства. В основному організація більшості жіночих об'єднань не змінювали свою структуру протягом півстоліття і організаційні основи схожі між собою в способі утворення, ієрархії. Якщо відбувалися зміни до статутів, то вони не приносили суттєвих якісних результатів. Детально та одноманітно подавалася інформація про з'їзди, наради жіноцтва, резолюції яких також не змінювалися протягом років. Це свідчить, що кожне з видань свого товариства висвітлювало свою політику.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Богачевська-Хом'як М. Біле по білому. Жінки в громадському житті України 1884–1939 / М. Богачевська-Хом'як. – К.: Либідь, 1995. – 434 с.
2. Маланчук-Рибак О. Жіночий рух на західноукраїнських землях (кінець XIX – 30–і роки XX ст.) / О. Маланчук-Рибак // Жіночі студії в Україні: жінка в історії та сьогодні / [За ред. Л.Смоляр.]. – Одеса: Астропринт, 1999. – С.110–128.
3. Маланчук-Рибак О. Ідеологія і суспільна практика жіночого руху на західноукраїнських землях XIX – першої третини XX ст.: типологія та європейський культурно-історичний контекст: Монографія / О. Маланчук-Рибак. – Чернівці: Книги – XXI, 2006. – 500 с.
4. Маланчук-Рибак О. Українські жіночі студії: історіографія та історіософія / О. Маланчук-Рибак. – Львів: Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові, 1999. – 54 с.
5. Дядюк М. С. Жіночі організації Східної Галичини в контексті польсько-українського протистояння під час Першої Світової війни і у повоєнний період / М. С. Дядюк // Ucrainika Polonika. – Вип. 1 – С. 221–235.
6. Павлюх М. Зародження польської жіночої преси у Львові та Галичині:політичні економічні суспільні умови та історіографічні особливості польського пресознавства (1840–1939) / М.Павлюх // Вісник Львівського університету. Серія журналістика. – 2011. – Вип. 34. – С. 168–180. 7. Нагачевська З.І. Педагогічна думка і просвітництво у жіночому русі Західної України (друга половина XIX ст. – 1939 р.) / З. І. Нагачевська. – Івано-Франківськ: Підприємець Третяк І.Я., 2007. – 764 с.
8. Савчук Б. Жіноцтво в суспільному житті Західної України (остання третина XIX ст. – 1939 р.) / Б. Савчук. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1998. – 280 с.
9. Передирій В. Жіноча доля на тлі доби: (Літопис жін. руху у світлі укр. вид.) / В. Передирій, Н.Сидоренко, Т. Старченко. – Дослідниц. центр історії укр. преси. – К., 1999. – 120 с.
10. 25 років діяльності «Русских дам» у Львові // Мета. —15 березня 1908. — С. 4-5.
11. Збори Кружка українок // Мета. — 1 травня 1908. — С. 11
12. Перед загальними зборами «Кружка українок» у Львові // Мета. — 1 квітня 1908. — С.1-2.
13. Збори «Кружка українок» // Мета. — 1 травня 1908. — С.11.
14. Загальні Збори «Кружка українок» // Мета. — 15 травня 1908. — С.6).
15. З діяльності філії С. У. у Городенці // Жіноча доля. — квітень 1926. — С. 4).
16. Загальні збори С. У. // Жіноча доля. — 1 червня 1933. — С. 2,
17. Резолюції прийнятті зборами С. У. // Жіноча доля. — 9 лютого 1930. — С. 2,)
18. Дальше про працю в жіночих гуртках // Жіноча доля. — грудень 1926. — С. 9-10.
19. Як працює жіноцтво Стрийщини // Жіноча доля. — 15 грудня 1933. — С. 4.
20. Кисілевська О. Як заохотити жінок до організації / О. Кисілевська // Жіноча доля. — 13 квітня 1930. — С. 3).
21. Праця в наших організаціях // Жіноча доля. — 15 жовтня 1935. — С. 2).
22. Організаційні поради на місяць лютий для кружків // Жіноча доля. — 1 лютого 1937. — С.3-4.
23. Праця в наших організаціях // Жіноча доля. — 15 жовтня 1935. — С. 2.
24. З жіночих організацій // Жіноча доля. — листопад 1926. — С. 4.
25. З жіночих організацій // Жіноча доля. — 15 червня 1930. — С. 2.

26. Перші загальні збори жіночого Луга «Луг» II у Львові // Жіноча доля. — 15 листопада 1928. — С. 5.
27. Що таке «Секція Сільських Господинь» і яке їх властиве завдання // Жіноча доля. — 1 грудня 1938. — С. 2-3.
28. З нашої господарської праці // Жіноча доля. — 15 лютого 1939. — С. 15.
29. Нова політична організація // Жіноча доля. — 1-15 червня 1938. — С. 2-3. 30. «Союз Українок» повернення // Жіноча доля. — 1 листопада 1938. — С.2- 4.
31. Праця в кружках «С. У.» // Жіноча воля. — 15 червня 1935. — С. 3.
32. Що доброго дадуть нашому селу кружки «С. У.» // Жіноча воля. — 15 квітня 1935. — С.2- 3).
33. Праця в жіночих товариствах // Жіноча воля. — 15 жовтня 1932. — С.7,
34. Праця в жіночих товариствах // Жіноча воля. — 1-15 серпня 1932. — С. 10.
35. Найважливші постанови Згального з'їзду «С.У.» // Жіноча воля. — 1 червня 1936. — С.2- 3.
36. Які є обов'язки управи товариства // Жіноча воля. — 1 вересня 1936. — С. 5-6.
37. Як закладається ССГ при «С. Г.» // Жіноча воля. — 1 червня 1938. — С. 11.
38. Чому українські жінки не мають представництва у Національній Раді? // Наша мета. — 15 лютого 1919. — С. 3.
39. Діловодство кружків С. У. // Жінка. — 15 вересня 1935. — С. 5.
40. Методика праці у сільських кружках «С. У.» // Жінка. — 1 грудня 1936. — С. 6.
41. Методика праці у сільських кружках // Жінка. — 15 грудня 1936. — С. 5.
42. Загальний З'їзд // Жінка. — листопад 1937. — С. 7-10.
43. Перший день нарад. Резолюції Загального З'їзду // Жінка. — 1 квітня 1935. — С. 2-5.
44. Краєва конференція С. У. у Львові // Жінка. — 1 травня 1938. — С. 5-6.
45. Районові наради // Жінка. — 15 червня 1935. — С. 6.
46. Храплива Є. За організацію нашого доросту / Є. Храплива // Жінка. — 15 травня 1935. — С. 5).
47. Суспільна опіка над дитиною у Львові // Жінка. — 15 червня 1935. — С. 7.
48. Дві поважні виховні станції // Жінка. — серпень 1939. — С. 7-8.
49. Перша краєва нарада Д.К.О. // Українка. — січень 1939. — С. 16.
50. Як працюємо в кружках С.У. // Українка. — лютий 1938. — С. 12.
51. З праці кружків «С. У.» // Українка. — квітень 1938. — С. 14.
52. Як працює наш доріст? // Українка. — 18 квітня 1938. — С. 18.
53. Організація жіночих громад // Громадський голос. — 1 червня 1935. — С. 6.
54.До українських працюючих жінок // Жіночий голос. — 6 липня 1935. – С. 5.
55. Як стати СУПЖ «Жіноча Громада»? // Жіночий голос. — 5 лютого 1938. — С. 5.
56. Блажкевичева І. Обов'язки членів // Жіночий голос. — 20 липня 1938. — С. 10.

Kochkodan V.R. Organization of Eastern Galicia Women's Associations on the Pages of their Periodicals (end XIX century – 1939)

The article analyzes the main women publications in Eastern Galicia of late XIX century – 1939. The author examines the question of Ukrainian women's associations, studies uniformity of information in reporting conferences, meetings of women and states that much attention was paid to methods and forms of branches and associations. The largest number of articles and books was devoted to «The Union of Ukrainian Women».

Keywords: women publication, «The Union of Ukrainian Women», «Woman», «Our goal», «Ukrainian Women», «Citizen», conferences, organization of women's associations.

Кочкодан В.Р. Организация женских обществ Восточной Галиции на страницах их периодики (конца XIX ст. – 1939 г.)

В статье проанализированы основные, собственно женские издания на территории Восточной Галиции конца XIX в. – 1939 гг. Проанализированы вопросы организации украинских женских обществ. Исследованы однотипность информации в освещении съездов, совещаний женщин. Большое внимание уделялось методике и формам создания филиалов и кружков объединений. Наибольшее количество статей и изданий посвящена «Союзу украинок».

Ключевые слова: женские издания, «Союз украинок», «Женщина», «Наша цель», «Украинка», «Гражданка», съезды, организация женских обществ.

Статтю подано до редколегії 10.10.2016 р.

УДК 94 (477) «194/195»: 37.011.31

Л. М. Романець

ДЖЕРЕЛА ДО ВИВЧЕННЯ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ ВЧИТЕЛЬСТВА УКРАЇНИ ПОВОЄННОГО ПЕРІОДУ (ДРУГА ПОЛОВИНА 1940-Х – КІНЕЦЬ 1950-Х РР.)

У статті зроблено короткий аналіз архівних та опублікованих джерел важливих для вивчення повсякденного життя вчительства України другої половини 1940-х – кінця 1950-х років. Здійснено поділ джерел на окремі групи, подано їх коротку характеристику, а також встановлено достатність кількості джерел для дослідження стану соціально-економічних аспектів умов праці і життя вчительства, кадрового та матеріально-технічного забезпечення загальноосвітніх шкіл, а також впливу держави на ідеологізацію життя педагогічних працівників.

Ключові слова: Україна, джерела, вчитель, повсякденність, освіта, архів, документ, статистика.

Для розуміння сучасних процесів державного будівництва в Україні важливе значення має вивчення історії та перспектив розвитку освіти. Адже саме через освіту реалізується політика у створенні інтелектуального, духовного потенціалу нації, розвитку науки і техніки, збереження та примноження культурної спадщини народу.

Різностороннє висвітлення діяльності педагогічних працівників загальноосвітньої школи дає можливість відтворити суспільно-політичну атмосферу досліджуваного періоду, позбавитись ідеологічних упереджень, переосмислити історію України другої половина 1940-х – кінця 1950-х років. Без всебічного й об'єктивного дослідження діяльності педагогічних працівників не можна відтворити цілісну історичну картину повоєнних років.

Актуальність теми посилюється тим, що в історичній науці існують упереджені оцінки багатьох аспектів діяльності педагогічних працівників загальноосвітньої школи республіки повоєнного періоду. Це стосується шляхів та темпів відродження шкільної освіти, матеріальних умов, соціального статусу, повсякденного та господарського життя педагогічних кадрів, забезпечення школи вчителями, організації навчально-виховної роботи в загальноосвітніх школах в умовах ідеологічного тиску на вчительство України досліджуваного періоду.

Метою статті є дослідження джерельної бази, що розкриває діяльність освітян України в перші повоєнні роки. Адже на основі різнопланових джерел зможемо почерпнути більше інформації цінної для реконструкції діяльності шкільного вчительства досліджуваного періоду.

Дослідження теми вимагає залучення значного масиву архівних і друкованих матеріалів, різних за походженням та інформаційними можливостями, які зберігаються у сховищах України. Джерельну базу дослідження складають різноманітні комплекси документів і матеріалів, які умовно можна поділити на декілька груп: 1) архівні матеріали; 2) опубліковані документи в збірники документів і матеріалів; 3) матеріали статистичних довідників; 4) публікації в періодичних виданнях; 5) мемуари та спогади свідків тогочасних подій. Вони є різнорідними за формою, змістом, ступенями достовірності, які так само формувалися під впливом процесів, що відбувались у суспільстві.

Основою джерел є, головним чином, архівні документи. Значна частина матеріалів зберігається у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади й управління України (ЦДАВО України), які містять документи, що дають змогу об'єктивно висвітлити політику держави в сфері освіти, розкрити становище, умови праці та показати соціальний статус працівників освіти. При дослідженні проблеми чимале значення мають матеріали фондів Міністерства освіти Української РСР (фонд 166), Міністерства охорони здоров'я Української РСР (фонд 342), Центрального статистичного управління УРСР (фонд 582), Українського республіканського комітету профспілки працівників вищої школи і наукових установ та освіти (фонд 5098), ЦК профспілки працівників початкової і середньої школи УРСР (фонд 5099).

Вивчення документів з фонду Міністерства освіти УРСР (Ф. 166), де зібрані постанови, накази, розпорядження, інформації, звіти, доповідні записки, листи, статистичні дані, дають змогу прослідкувати провідні тенденції розвитку повоєнного шкільництва. Для з'ясування питання мають велику цінність документи, які містять матеріали розгляду справ та заяв освітян, листи та скарги, листування по заявах і скаргах у житловому питанні, умовах праці, соціальному статусі педагогів, що дають змогу відтворити реалії повсякдення вчителів.

З фонду Міністерства охорони здоров'я (Ф. 342) можна використати матеріал, що міститься в щорічних постановах, правилах і розпорядженнях про роботу освітніх закладів, зокрема, стану шкільної санітарії, про наявність профзахворювань серед педагогів та санітарно-гігієнічні умови праці. Тут містяться матеріали та листування з питань санітарного стану житлових будинків, зокрема, квартир і будинків, де жили вчителі, а також стану культурно-побутових установ у перші повоєнні роки.

У фонді Центрального статистичного управління (Ф. 582) виявлені матеріали, що характеризують показники роботи загальноосвітніх шкіл Української РСР, підсумки їх діяльності, відомості статистичного управління про чисельність працівників початкових, семирічних і середніх шкіл у досліджувані роки.

Матеріали, виявлені у фонді Українського республіканського комітету професійної спілки працівників вищої школи і наукових установ та освіти (Ф. 5098), дають змогу простежити матеріально-побутові умови і навчальне навантаження вчителів Української РСР.

Важливу інформацію про соціальний статус вчительства, ідеологічний тиск на педагогів у досліджуваний період містять матеріали архівного фонду Центрального Комітету професійної спілки працівників початкової і середньої школи УРСР (Ф. 5099). У фонді зберігаються постанови і розпорядження Народного Комітету СРСР з житлових (побутових), культурно-масових питань та з питань громадського харчування, зокрема, педагогів і учнів.

Значна кількість важливих для нас джерел, документів зосереджується у Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Вони зосереджені головним чином у фонді ЦК Компартії України (Ф.1). Це, насамперед, протоколи засідань Політбюро і Секретаріату ЦК КП(б)У, з жовтня 1952 р. – Комуністичної партії України, та підготовлені матеріали до них, більшість з яких донедавна зберігалась у так званих «окремих папках». Власне, ці документи і визначають суть освітньої політики радянської держави досліджуваного періоду.

У фондах ЦДАГО України систематизовані доповідні записки, інформації та багато інших важливих документів, в яких відображаються матеріали про становище освіти в Україні. Велику інформативну цінність для дослідження теми мають заяви вчителів і батьків про стан і роботу шкіл, про суспільно-політичну роботу учителів.

Як показав аналіз, у сукупності архівні матеріали дозволяють висвітлити основні аспекти життєдіяльності учительства України повоєнних років. Крім того, вони дають підстави стверджувати, що радянські владні структури не лише уважно стежили, а й контролювали життя та діяльність педагогічних кадрів загальноосвітніх шкіл республіки.

Доповненням до архівних документів є оприлюднені документи вміщені в збірниках опублікованих документів і матеріалів. При висвітленні процесів, які відбувались у народній освіті України, досліджуваних років важливо використати партійні і державні документи тієї епохи: стенографічні звіти партійних з'їздів ЦК КПРС [1, 2] і матеріали з'їздів Компартії України [3]. Вони дозволяють дослідникам побачити процес вироблення теорії і політики партії, розглянути хід її організаторської діяльності щодо розвитку освіти. Разом з тим використання цих документів має односторонній характер. Їх багато цитували, коментували, але не піддавали критиці як історичне джерело.

Друга група джерел представлена широким колом документів партійно-державного апарату управління країною. Насамперед, це матеріали Верховної Ради УРСР [4]. На їх основі можливо зрозуміти дію механізмів функціонування влади і прийняття ключових політичних рішень. Зараз необхідно переосмислювати вже введені в науковий обіг документи як групи, так і місцевих архівів. Мова йде лише про ефективність їх використання в наукових дослідженнях, а не про те, щоб від них зовсім відмовитись і забути.

Наступна група джерел – це література радянської державної статистики. Вона є вираженням узагальнюючих цифрових показників, які характеризують культурно-освітній потенціал певної країни або окремих її регіонів. У них вміщено показники освітньо-культурного розвитку республіки, простежується динаміка розвитку загальноосвітніх шкіл. Частину статистичних збірників було присвячено конкретному вивченню стану освіти [5].

Важливим джерелом для розкриття проблеми є щорічники «Народне господарство Української РСР» [6,7]. Статистичні матеріали в них вибіркові та прикрашають дійсний стан справ у країні. Тому наведені матеріали мають іноді суперечливий характер, нерідко завуальовують об'єктивну реальність. Але не дивлячись на це, збірники досить об'єктивно відтворюють соціально-культурний і освітній розвиток республіки.

Важливим видом джерел є виступи керівників партії і радянської держави досліджуваного періоду. Широке поле сучасним дослідникам представляють праці М.С. Хрущова [8]. Сьогодні можна констатувати, що аналіз та історіографічна оцінка діяльності М.Хрущова набули в останні роки досить широкого розмаху. Знайомство з таким видом джерел дозволяє зробити висновок про те, що багато наболілих проблем суспільства залишились невирішеними в республіці, а особливо в культурно-освітній сфері.

Серед публікацій із досліджуваної тематики окреме місце займає мемуарна література, яка вперше почала з'являтись по гарячих слідах подій, коли багато із діючих особистостей тієї епохи намагалися залишити слід в історії, пропонуючи своє трактування подій, які відбувались у країні [9, 10, 11].

Мемуари відображають лише сюжети нашої теми, вони містять всі сильні і слабкі сторони, які притаманні цьому виду джерел. Наявність мемуарної літератури дозволяє побачити нові грані, висвітлити з різних боків багато нових сторінок вітчизняної історії. У той же час наукове використання спогадів є непростою проблемою, мемуари є лише частиною історичної реальності, яка мала місце в середині 40-х – кінці 50-х рр. минулого століття.

Джерельну базу проблеми становлять і матеріали друкованих періодичних видань. Їх оприлюднення дає досліднику можливість «вжитися» в епоху, зрозуміти, в яких конкретно – історичних умовах жило вчительство, працювала загальноосвітня школа. На шпальтах газет нерідко друкувались листи, скарги вчителів на негаразди свого життя та побуту. Тут без прикрас, суворо і чітко подано панораму реалій освітянського способу буття, які як правило, офіційна пропаганда оголошувала «нетиповими».

Матеріали, які вміщені в газетах і журналах, важливо і необхідно критично використовувати у дослідженнях культурно-освітніх процесів в Україні в другій половині 1940-х – кінця 1950-х рр. При цьому слід враховувати, що у 40-80-х рр. вони видавалися в умовах однопартійної системи існування, а у 90-х – на початку XXI ст. видаються у суспільстві, де утверджується економічна, політична та ідеологічна багатоманітність.

Отже, можна стверджувати, що джерельна база до вивчення повсякденного життя вчительства України перших повоєнних років є достатньо широкою для комплексного розкриття запропонованої проблеми. Використання всіх зазначених документальних матеріалів з критичною їх оцінкою та узагальнене осмислення доробку попередників дає змогу дослідникам відтворити повсякденне життя вчительства республіки досліджуваного періоду .

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам: сборник документов. Т.3. 1946 – 1952гг. – М.: Госполитиздат, 1958. – 704с.
2. Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам: сборник документов. Т.4. 1953 – 1957гг. – М.: Госполитиздат, 1958. – 846с.
3. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: в 2 т. – К.: Політвидав України, 1977. – Т.2. (1941 – 1976). – 1977. – 1022 с.
4. Хронологічне зібрання законів, указів президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР. – К.:Держполітвидав УРСР, 1963. – . – Т. 2. (1942 – 1951рр.). – 1963. – 848 с.
5. Народна освіта, наука і культура в Українській РСР. Статистичний збірник. – К.:Статистика, 1963. – 316 с.
6. Народне господарство Української РСР. Статистичний щорічник. – К.: Держстатвидав, 1957. – 535 с.
7. Народне господарство Української РСР в 1959 році. Статистичний щорічник. – К.: Держстатвидав, 1960. – 731 с.
8. Хрущов М. Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в країні / М.Хрущов – К.: Держполітвидав, 1958. – 489 с.
9. Березняк Е. Пути развития всеобщего образования на Украине / Е.Березняк – К., «Радянська школа», 1964. – 129 с.
10. Білодід І. 40 років радянської освіти на Україні: матеріали до лекції / І.Білодід – К., 1957. – 30 с.
11. Тичина П. Піднести ідейно-політичну роботу серед учителів / П. Тичина // Радянська школа. – 1945. – №1 – 2. – С. 4 – 6.

Romanets L.M. Sources for Research on Everyday Life of Teachers in Ukraine in post-war period (second half of 1940s - the end of 1950s)

The paper offers a brief analysis of both archival and published sources that are valuable for researching everyday life of Ukrainian teachers during the period between the second half of 1940s and late 1950s. The sources are divided into separate published and unpublished groups and listed with their brief description. This work also presents an estimation of adequacy in number of the sources needed for research on the state of socioeconomic aspects of teachers' living and working conditions, along with the supply of human resources and technical and material equipment for work of general education schools. It also studies the influence the state had on ideologization of educators' life.

Keywords: Ukraine, sources, teacher, everyday life, education, archive, document, statistics.

Романец Л.Н. Источники к изучению повседневной жизни учительства Украины послевоенного периода (вторая половина 1940-х – конец 1950-х гг.)

В статье сделано краткий анализ архивных и опубликованных источников важных для изучения повседневной жизни учительства Украины второй половины 1940-х – конца 1950-х годов. Сделано распределение источников на отдельные группы, дано их краткую характеристику, а также установлено достаточность количества источников для исследования состояния социально-экономических аспектов условий труда и жизни учительства, кадрового и материально-технического обеспечения общеобразовательных школ, а также влияние государства на идеологизацию жизни педагогических работников.

Ключевые слова: Украина, источники, учитель, повседневность, образование, архив, документ, статистика.

Статтю подано до редколегії 25.01.2017 р.

УДК 39 (478)

Т.В. Полек

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СІЛЬСЬКОЇ МОЛОДІ У ПОСТРАДЯНСЬКОМУ МІСТІ: АНТРОПОЛОГІЧНИЙ ВИМІР

У статті розглядаються теоретико-методологічні засади антропологічного дослідження міської культури на прикладі вивчення сільської молоді у пострадянському місті. Для дослідження пристосування мігрантів до міського середовища пропонується застосовувати теорію акультурації, яка пояснює процес зміни культури, що відбувається під час постійного прямого контакту між двома різними культурними групами. З-поміж теоретичних методів для вивчення цієї теми виділяються міждисциплінарний та культурологічний (соціокультурний і крос-культурний) підходи. З метою збору даних пропонується використовувати опитування (глибинне інтерв'ю, фокус-групове інтерв'ю, анкетування) та науковий пошук. У статті обґрунтовуються переваги застосовування методів аналізу наративів, статистичного, а також роботи з експертами для аналізу зібраної інформації.

Ключові слова: акультурація, соціокультурний метод, крос-культурний метод, глибинне інтерв'ю, фокус-групове інтерв'ю, анкетування, метод аналізу наративів, статистичний метод, метод роботи з експертами.

Модернізаційні процеси на території України ставали причиною активної міграції селян до міст впродовж усього XX ст. і закономірно спричинили різке зростання міського населення. Моніторинг статистичних даних свідчить, що більшу частину загальної сукупності мігрантів із сіл до міст у всьому світі становлять молоді люди віком від 15 до 24 років [1, с. 245]. Визначальну роль у цьому відіграють особливі характеристики молоді як вікової групи, що більше схильна до ризику, легше пристосовується до нових умов та нових видів діяльності, має менше проблем зі здоров'ям та є більше активною. Однак проведення предметних антропологічних розвідок вимагає опанування теоретико-методологічного інструментарію роботи з групами внутрішніх мігрантів, який недостатньо розроблений в українській гуманітаристиці загалом і у вітчизняній соціокультурній антропології зокрема.

Перш ніж формулювати власні теоретико-методологічні візії звернемося до існуючих теоретичних напрацювань українських вчених у сфері антропологічних досліджень міського середовища. Як окремий напрямок пострадянської української історіографії етнологія та антропологія міста почали розроблятися М. Борисенком. Саме він вперше дослідив історію розвитку етнології міста в Україні, здійснив комплексний етнологічний аналіз міського побуту 1920–30-х рр. [2;3;4;5;6]. Крім того, М. Борисенко висловив власні міркування з приводу методики та методології дослідження міської культури. На думку вченого, головною особливістю вітчизняного урбаністичного контексту є те, що українські міста перебувають у перманентній динамічній трансформації, зокрема, у них постійно відбувається взаємовплив сільської та міської культур.

До схожих висновків дійшли й одеські дослідниці С. Коч та Г. Стоянова, які підняли питання методологічних проблем етнографічного вивчення міста. Серед нагальних аспектів дослідження міської культури ними виділяються розробка класифікації міст, взаємовплив сільської та міської культури, необхідність розширення джерельної, методологічної бази, дослідження історіографічних витоків, а також використання міждисциплінарного підходу [7;8;9;10].

Метою цієї статті є розробка теоретико-методологічного інструментарію для антропологічного дослідження пострадянського українського міста на прикладі вивчення проблеми сільської молоді у містах.

Розпочнемо з термінологічних дефініцій. Під час дослідження міграції сільської молоді до міста принциповим є означення самого поняття «сільська молодь». Попри те, що окреслення приналежності до цієї групи видається багатьом дослідникам самоочевидним, ми вважаємо подібний підхід ознакою певної наукової недбалості. Тож зупинимося на проблемі детальніше. В українській соціології (за В. Чигрином) сільську молодь визначають як частину молоді певного суспільства, об'єднану за ознаками поселенської належності. Водночас, сільська молодь вбачається «частиною відносно сталого сільського соціуму, яка в процесі соціалізації та професіоналізації сприймає головні його суспільно-історичні й культурні риси, водночас збагачуючи їх новими особливостями, притаманними певному конкретному етапу розвитку суспільства» [11, с. 58].

Крім того, на думку В. Чигрина, можна виділити ряд ознак, які надають сільській молоді якісної визначеності, а саме: належність до сталої поселенської структури сільського типу та сільського соціуму, участь у сільськогосподарському виробництві та системі економічних відносин, характерних для аграрного сектору економіки, а також соціалізація та професіоналізація у сільському середовищі [12, с. 59].

Таким чином, головним критерієм виокремлення сільської молоді як окремої соціальної групи постає поселенська приналежність, тобто проживання у сільській місцевості. Додатковими ознаками вважаються участь у сільськогосподарському виробництві та системі аграрних відносин, а також соціалізація у сільському середовищі.

На нашу думку, подібне визначення сільської молоді є неповним та спрощеним, адже розглядає дану соціальну групу виключно як статичне явище, ігноруючи міграційні процеси, характерні для сучасного суспільства. Оскільки у сільськогосподарському виробництві та аграрному секторі економіки працює чимало містян, ці ознаки не можуть бути критерієм для визначення сільської молоді.

З огляду на сучасні реалії вважаємо більш точною дефініцію канадських дослідників, згідно з якою сільською молоддю вважаються молоді люди, які живуть або жили у селі чи місті, населення якого менше, ніж 10 тис. чоловік [13, p. 7]. Зрозуміло, що кількісний показник у 10 тис. чоловік є характерним, передусім, для канадських реалій та відповідає конкретним результатам дослідження, у зв'язку з чим може не відображати особливості інших територій. Однак категорія «сільська молодь» у потрактуванні канадських дослідників включає чотири типи людей: тих, хто живе у сільській місцевості; тих, хто виїхав із сільської місцевості до міста; тих, хто повернувся до сільської місцевості після проживання у місті, та міську молодь, яка переїхала до сільської місцевості [14, p. 7]. Такий підхід дозволяє розглянути сільську молодь у динаміці і не обмежує належність до даної групи виключно зв'язками з сільськогосподарським виробництвом.

Отже, у цій статті сільською молоддю вважатимуться люди віком від 14 до 35 років, які проживають або проживали у сільській місцевості. У такий спосіб розглядатиметься сільська молодь після її міграції до міста (у якому б віці це не сталось) і до виходу з вікових рамок, які обмежують молодість (тобто до 35 років) [15]. Тим самим підкреслюємо, що для дослідника лишається достеменно невідомим, чи асимілюється кожна конкретна людина після переїзду, чи розірве вона зв'язки з сільським соціумом, чи зміниться її ідентичність і світогляд, і нарешті, чи вирішить вона мешкати у місті в майбутньому.

Зміна місця проживання вимагає від мігранта вживання його у нове культурне середовище. Для з'ясування особливостей цього процесу серед сільської молоді у місті вважаємо доцільним застосування теорії акультурації.

Слід зауважити, що ця теорія розроблялася, насамперед, для вивчення асиміляційних процесів, але з часом, пройшовши шлях від позначення впливу домінуючої культури на культуру-реципієнта, акультурація почала позначати процес взаємодії домінуючої та недомінуючої культур. Відтак, у сучасній історіографії вже не йдеться про вплив більш розвинутої культури на менш розвинуту чи примусову зміну культури, а передбачається їхня рівнозначність та взаємодоповнення. У цьомуу дослідженні ми виходимо саме з такої позиції рівності та дотримуємося поглядів американського антрополога Р. Білза, який першим довів доцільність застосування теорії акультурації для вивчення всього спектру проблем урбанізації (як впливу міста на сільську культуру, так і впливу сільських мігрантів на міську культуру). Зокрема, вчений стверджує, що «акультурація при міграції із села до міста та міжкультурна акультурація відрізняються лише ступенем і не є принципово різними процесами» [16, p. 7].

Під час аналізу акультураційних процесів доречним видається використання теорії акультурації у трактуванні канадського психолога Дж. У. Беррі [17;18]. Під акультурацією Дж. У. Беррі розуміє зміну культури, що відбувається в процесі постійного прямого контакту між двома різними культурними групами. Адаптацією, на думку вченого, є стратегії пристосування

індивіда в процесі акультурації та її наслідки. Дослідник виділяє три акультураційні стратегії мігрантів: пристосування (мається на увазі власне адаптація до середовища), реакцію (коли мігрант намагається умисно чи неумисно вплинути на приймаюче середовище) і відмову (стратегія, що передбачає скорочення контактів мігрантів з приймаючою культурою, і може спричинити повернення приїжджих у рідну місцевість). Таким чином, пристосування – це не єдина стратегія адаптації, а тому вкрай важливо простежити, яку з можливих стратегій оберуть мігранти з сільської місцевості після переїзду до міста.

Гранично широкими теоретичними методами, які можуть бути використані для дослідження сільської молоді у містах, є міждисциплінарний та культурологічний.

Засадничим принципом міських досліджень є їхній міждисциплінарний характер. Як зазначає О. Коляструк: «Основу міждисциплінарності складає єдине групування універсальних концепцій різних дисциплін, в межах яких можуть і мають бути проінтегровані ті або інші події та явища. Таким чином, міждисциплінарність означає не просто запозичення методів з інших дисциплін, а й конструювання міждисциплінарних об'єктів» [19, с. 59]. Досліджувана нами сільська молодь постає яскравим прикладом такого міждисциплінарного об'єкту, вивчення якого вимагає фахових знань з соціокультурної антропології, етнології, історії, психології, соціології, економіки, правознавства, фізіології, філології тощо.

Зокрема, у такому дослідженні можуть бути застосовані антропологічна теорія акультурації, польовий інструментарій етнології, використані українські дослідження історії повсякдення, психологічні теорії ідентичності, соціалізації, соціологічний аналіз статистичних даних та метод фокус-групового інтерв'ю, культурологічні методи крос-культурного та соціокультурного аналізу, економічний аналіз причин міграції, з'ясовані правознавчі аспекти сучасного молодіжного законодавства, враховані фізіологічні особливості молодості як вікового періоду, проведений аналіз мовного середовища українського міста тощо.

Наступним підходом, доцільним для вивчення сільської молоді у містах, є культурологічний, в якому можна виокремити два основні напрямки – крос-культурний та соціокультурний.

Крос-культурні дослідження займають чільне місце у сучасній культурологічній компаративістиці. Свій початок такий напрямок бере у психологічних теоріях, а його предметом та головним завданням є виявлення залежності поведінки людей від культурних факторів [20, с. 13]. Метод крос-культурного аналізу полягає у порівнянні двох чи кількох однорідних фактів, які суттєво відрізняються у досліджуваних культурах, та виявленні впливу культурних умов на поведінку людей, встановленні систематичної залежності між культурними і поведінковими змінними [21, с. 14]. Завдання крос-культурного аналізу полягає у порівняльному дослідженні взаємовпливу різних культур, що існують в одному просторі. Такими однорідними фактами, які б відображали глибинний зміст культури і давали б можливість на їх прикладі порівнювати різні культурні середовища, є цінності [22, с. 17]. Тож доцільним є проведення порівняльного аналізу ціннісних орієнтацій сільської, міської молоді та сільських мігрантів.

Основним завданням соціокультурного методу є пояснення взаємозв'язку світогляду і поведінки окремої людини за допомогою виявлення історичного контексту та особливостей культурних і соціальних умов, у яких вона перебуває [23]. Таким чином, метод соціокультурного аналізу дозволяє простежити залежність поведінки сільських мігрантів від місця їхнього проживання.

Для структурування теоретико-методологічного інструментарію дослідження можемо використати таку популярну класифікацію методів – поділ на методи збору інформації та методи аналізу інформації. Розглянемо їх детальніше.

Методи збору інформації можна поділити на польові (методи збору емпіричних даних) та кабінетні (методи наукового пошуку) [24, с. 6]. Серед польових методів в антропологічному дослідженні можуть використовувалися наступні: включене спостереження та опитування.

Крім дисциплінарної необхідності доцільність застосування якісного методу неструктурованого включеного спостереження продиктоване специфікою теми дослідження і особистим досвідом авторки. Як вдало підмітив В. Поддубіков, «на відміну від практики польових досліджень у сільській місцевості в даному випадку (досліджень у місті – Т.П.) він (дослідник – Т.П.) завжди занурений в етнокультурне середовище, оскільки переважно сам є міським жителем» [25, с. 139]. Міські дослідження передбачають щоденну взаємодію з об'єктом вивчення навіть тоді, коли автор перебуває у своєму власному міському повсякденні. Сільська молодь, яка мігрувала до міста – це частина соціокультурного простору, в якому живе дослідник, тому використання методу включеного спостереження у даній роботі, попри його ефективність та необхідність, зумовлює певну небезпеку проектування власного досвіду і стереотипів стосовно досліджуваної спільноти [26, с. 140]. Крім повсякденного включеного спостереження, під час роботи над темою сільських мігрантів можна практикувати спостереження під час навчання студентів, проведення часу у гуртожитках тощо. Ефективним способом є відвідання

окремих сіл під час літніх канікул, адже саме у цей час туди повертаються місцеві молоді мігранти-студенти. Таким чином, можна порівняти поведінкові норми у різних місцях проживання сільської молоді.

Під час роботи доцільно використовувати усне та письмове опитування. Зокрема, показують свою ефективність усні якісні методи: неформалізованого глибинного інтерв'ю та фокус-групового інтерв'ю.

Метод глибинного інтерв'ю, як відомо, полягає в опитуванні респондентів шляхом уникання надмірної формалізації запитань, а його метою є не просто отримання фактичного матеріалу, а й виявлення інформації про внутрішні мотиви, світовідчуття, схильності інформанта. Побудову вибірки доцільно здійснювати методом «снігової лавини», коли за допомогою перших респондентів будуть отримані контакти їхніх знайомих, згодних на участь в опитуванні, а з допомогою цих знайомих – подальші контакти.

Метод фокус-групового інтерв'ю також забезпечує важливі результати. Загальновідомо, що специфічною особливістю фокус-групи є групова взаємодія учасників, коли висловлення різних думок переростає в їхнє обговорення [27, с. 17]. Таким чином, у процесі опитування з'являється змога в невимушеній атмосфері дізнатися справжні мотиви переїзду респондентів, особливості їхнього вступу до університету та подальшого навчання і життя у місті.

З письмових методів не зайвим буде використати кількісний метод анкетування. Під час складання анкети можна застосувати напівзакриті запитання, коли, крім вибору з-поміж запропонованих відповідей, респондент має можливість висловити власну думку у довільній формі. Після проведення анкетування формується матриця даних у вигляді таблиці в програмі «exel» з використанням методу дихотомічних змінних, тобто обраний респондентом варіант відповіді умовно позначається одиницею, а не обраний – нулем. Після введення всіх отриманих даних складаються робочі таблиці, результати яких типологізуються за певними критеріями: віком, статтю, сімейним станом.

Слід також зауважити, що у випадку, коли опитані можуть обирати декілька відповідей одночасно, після підрахунку сума відповідей на питання нерідко становить більше 100%. Крім того, нерідко респонденти взагалі не обирають жодної відповіді, що теж позначиться на результатах підрахунків.

Для аналізу зібраної інформації слід використати ряд загальнонаукових та спеціальних методів. У процесі роботи з даними глибинних інтерв'ю за допомогою якісного методу аналізу біографічних наративів можна не просто досліджували відповіді респондентів щодо впливу міста на світоглядні орієнтації мігрантів, а й виокремити соціальний дискурс, що диктує певне тлумачення респондентами тих чи інших подій свого життя [28]. Метод аналізу наративів дозволяє зрозуміти соціальний феномен сільських молодих мігрантів у містах крізь призму їхнього особистого досвіду та мотивації, що дозволяє «уникнути надуманості кабінетних гіпотез, котрі спираються на аналіз виключно статистичних даних» [29, p. 3].

Наступним якісним методом, за допомогою якого проводиться аналіз отриманої інформації, є робота з експертами. Як стверджує Д. Громов: «Умови сучасного міста дають можливість нових, принципово відмінних від традиційних для етнографії відносин між дослідниками та інформантами (…). Чимало жителів сучасного міста належать до того ж культурного кола, що і дослідник, вони можуть на рівних брати участь в обговоренні теми. Досвід роботи з експертами показує, що їм вдається виявити значну кількість помилок. Залучення експертів – гарантія об'єктивності дослідження» [30, с. 51]. Тож під час інтерпретації даних глибинних інтерв'ю та в процесі написання текстів доречними є регулярні консультації з вихідцями з села задля визначення ними рівня об'єктивності дослідника та уникнення фактичних помилок.

При цьому повне дослідження проблеми вимагає залучення і кількісних методів. Головним кількісним методом, який використовується для подібних досліджень, є статистичний, зокрема виправданим є опрацювання статистичних даних, отриманих, передусім, за допомогою власного анкетування.

Отже, характеристика теоретико-методологічних засад дослідження сільської молоді у пострадянському місті, передусім, вимагає окреслення понятійного апарату. Так, сільською молоддю пропонується вважати людей віком від 14 до 35 років, які живуть або проживали у сільській місцевості. Для дослідження сільської молоді у містах доцільно залучити теоретичні і практичні методи. Серед теоретичних методів свою ефективність демонструють міждисциплінарний та культурологічний (соціокультурний і крос-культурний) підходи. Практичні методи можемо поділити на дві групи: методи збору інформації та методи аналізу інформації. Для збору інформації доцільно застосувати методи опитування (глибинне інтерв'ю, фокус-групове інтерв'ю, анкетування) та науковий пошук. Для аналізу зібраної інформації виправданим є використання методу аналізу наративів, роботи з експертами та статистичного методу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Тодаро М. П. Экономическое развитие: учебник для экономических вузов / М. П. Тодаро; пер. с англ.; под. ред. С. М. Яковлева, Л. З. Зевина. – М.: Экономический факультет МГУ, ЮНИТИ, 1997. – С.245.
2. Борисенко М. В. Етнологія міста як перспективний напрямок українознавства / М. В. Борисенко // Українознавство. – 2011. – №3. – С. 102–107.
3. Борисенко М. В. Етнологія міста: методика та методологія дослідження / М. В. Борисенко // Методологічні проблеми культурної антропології та етнокультурології. – К.: НАМУ, 2011. – С. 292–310.
4. Борисенко М. В. Етнологія сучасності в Україні: досвід та уроки радянського періоду / М. В.Борисенко // Народна творчість та етнологія. – 2015. – №2 (354). – С. 23–31
5. Борисенко М. В. Житло та міський спосіб життя городян України в другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. / М. В. Борисенко // Українознавство, 2012. – №2. – С. 151–155.
6. Борисенко М. В. Житло і побут міського населення України у 20–30-х рр. ХХ століття: монографія / М. В. Борисенко. – К.: Стилос, 2009. – 357 с.
7. Коч С. Методологические проблемы этнографических исследований в городе: на примере изучения греков Измаила // Этнография Крыма XIX–XXI вв. и современные этнокультурные процессы: Материалы и исследования. / Отв. ред. М.А. Араджиони, Ю.Н. Лаптев – Вып. 2. – Симферополь, 2012. – С. 76–87
8. Стоянова Г. Проблеми методології етнографічного вивчення міської культури: постановка питання /Г. Стоянова // Чорноморський літопис. Науковий журнал. – Миколаїв: ЧДУ імені Петра Могили, 2011. – Вип. 3. – С. 117-119.
9. Стоянова Г. Вступ до етнографії міста: методичні вказівки до курсу /Г. Стоянова. – Одеса, 2006. – 24 с.;
10. Стоянова Г. Етнографія міста. Методичні матеріали для студентів історичного факультету /Г. Стоянова. – Одеса, 2012. – 24 с.
11. Чигрин В. О. Сільська молодь як об’єкт соціологічного аналізу / В. О. Чигрин // Український соціум. – 2005. – №4 (9). – С. 58.
12. Чигрин В. О. Сільська молодь як об’єкт соціологічного аналізу / В. О. Чигрин // Український соціум. – 2005. – №4 (9). – С. 59.
13. Rural Youth Migration: exploring the reality behind the myths [Electronic resource] / Rural Youth Study, Phase II. A rural youth discussion paper; R. A. Malatest & Associates Ltd; Rural Secretariat; Canadian Rural Partnership. – Ottawa, 2002. – P. 7. – Mode of access: http://publications.gc.ca/collections/Collection/ A22-272-2002E.pdf (date of the application: 12.08.14).
14. Rural Youth Migration: exploring the reality behind the myths [Electronic resource] / Rural Youth Study, Phase II. A rural youth discussion paper; R. A. Malatest & Associates Ltd; Rural Secretariat; Canadian Rural Partnership. – Ottawa, 2002. – P. 7. – Mode of access: http://publications.gc.ca/collections/ Collection/ A22-272-2002E.pdf (date of the application: 12.08.14).
15. Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні: закон України [Електронний ресурс] / Верховна Рада України: веб-сайт. – Режим доступу http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2998-12/ (дата звернення: 06.04. 2015) . – Назва з екрану.
16. Beals R. L. Urbanism, Urbanization and Acculturation [Electronic resource] / R. L. Beals // American Anthropologist, 1953. – №1 (vol.53). – p. 7. – Mode of access: http://onlinelibrary.wiley.com/ doi/10.1525/ aa.1951.53.1.02a00020/pdf (date of the application: 23.03.15).
17. Берри Дж. У. Аккультурация и психологическая адаптация: обзор проблемы [Электронный ресурс] / Дж. У. Бери // Развитие личности. – 2001. – №3–4. – С. 183–193. – Режим доступу: http://rl-online.ru/articles/3_4-01/198.html (дата обращения: 07.12.2011).
18. Берри Дж. У. Аккультурация и психологическая адаптация: обзор проблемы (окончание) [Электронный ресурс] / Дж. У. Бери // Развитие личности. – 2002. – №1. – С. 291–296. – Режим доступу: http://rl-online.ru/articles/3_4-01/198.html (дата обращения: 07.12.2011).
19. Коляструк О. А. Історія повсякденності як об’єкт історичного дослідження: історіографічний і методологічний аспекти: монографія / О. А. Коляструк. – Харків: Курсор, 2008. – С. 59.
20. Беспамятных Н. Н. Методология кросс-культурного анализа: базовые концепты, направления и перспективы исследований / Н. Н. Беспамятных // Наука. Релігія. Суспільство. – 2008. – №1. – С. 13.
21. Беспамятных Н. Н. Методология кросс-культурного анализа: базовые концепты, направления и перспективы исследований / Н. Н. Беспамятных // Наука. Релігія. Суспільство. – 2008. – №1. – С. 14.

22. Беспамятных Н. Н. Методология кросс-культурного анализа: базовые концепты, направления и перспективы исследований / Н. Н. Беспамятных // Наука. Релігія. Суспільство. – 2008. – №1. – С. 17.
23. Scott S. Sociocultural Theory [Electronic resource] / S. Scott, A. Palincsar; Education. com inc. – Mode of access: http://www.education.com/reference/article/sociocultural-theory/ (date of the application: 15.09.14).
24. Гримич М. В. Метод, методика та методологія в сучасній етнологічній науці / М. В. Гримич // Етнічна історія народів Європи. – К., 2006. – Вип. 21. – С. 6.
25. Поддубиков В. В. Этнокультурное пространство российского города: некоторые проблемы этнологического исследования. Форум: исследования города / В. В. Поддубиков // Антропологический форум. – 2010. – №12. – С. 139.
26. Поддубиков В. В. Этнокультурное пространство российского города: некоторые проблемы этнологического исследования. Форум: исследования города / В. В. Поддубиков // Антропологический форум. – 2010. – №12. – С. 140.
27. Ярмак О. В. Методи збору та аналізу соціальної інформації: навч. посібн. / О. В. Ярмак; Нац. аерокосмічний ун-т ім. М. Є. Жуковського «Харківський авіаційний інститут». – Харків: ХАІ, 2010. – С. 17.
28. Rosental G. Reconstruction of life stories: principles of selection in generating stories for narrative biograophical interviews / G. Rosental // The narrative study of lives. – 1993. – №1. – Pp. 59–91.
29. Riessman C. K. Narrative Analysis [Electronic resource] / C. K. Riessman, C. Kohler // Narrative, Memory & Everyday Life; University of Huddersfield, Huddersfield. – 2005. – p. 3. – Mode of access: http://eprints.hud.ac.uk/4920/ (date of the application: 19.04.15).
30. Громов Д. В. Форум: исследования города / Д. В. Громов // Антропологический форум. – 2010. – №12. – С. 51.

Polek T.V. Theoretical and Methodological Basis of the Rural Youth's Study in Post-Soviet City: Anthropological Dimension

The article deals with the theoretical and methodological foundations of urban anthropology based on the study of rural youth in the post-Soviet city. In order to study the adaptation of migrants to the urban environment the author applies acculturation theory that explains the process of culture change which occurs during continuous direct contact between different cultural groups. The author singles out two approaches among the theoretical methods in the study of the subject: interdisciplinary and cultural (socio-cultural and cross-cultural). In order to collect data of the research it's proposed to use the survey (in-depth interviews, focus group interviews, questionnaires) and scientific research. The benefits of applying methods of narratives analysis, statistical method, as well as working with experts while analyzing collected information are substantiated in this article.

Keywords: acculturation, socio-cultural method, cross-cultural method, in-depth interviews, focus group interviews, questionnaires, narratives analysis method, statistical method, working with experts.

Полек Т.В. Теоретико-методологические основания исследования сельской молодежи в постсоветском городе: антропологический взгляд

В статье рассматриваются теоретико-методологические основания антропологического исследования городской культуры на примере изучения сельской молодежи в постсоветском городе. Для исследования приспособления мигрантов к городской среде предлагается использовать теорию аккультурации, которая объясняет процесс изменения культуры, происходящий во время постоянного прямого контакта между двумя разными культурными группами. Среди теоретических методов для изучения этой темы следует выделить междисциплинарный и культурологический (социокультурный и кросс-культурный) подходы. Для сбора данных предлагается использовать опросы (глубинные интервью, фокус-групповые интервью, анкетирование) и научный поиск. В статье отстаиваются преимущества использования методов анализа нарративов, статистического, а также работы с экспертами для анализа собранной информации.

Ключевые слова: аккультурация, социокультурный метод, кросс-культурный метод, глубинное интервью, фокус-групповое интервью, анкетирование, метод анализа нарративов, статистический метод, метод работы с экспертами.

Статтю подано до редколегії 21.12.2016 р.

УДК 930.1: [94:338.222:328.1](410):1979/1990

В. М. Пунько

ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА УРЯДУ МАРГАРЕТ ТЕТЧЕР: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

У статті систематизуються й аналізуються основні групи історіографічних джерел про теоретичні та практичні засади неоконсерватизму, його британської моделі «тетчеризму» у царині економічної політики; про методи, інструменти й результати уряду Маргарет Тетчер в реалізації економічної стратегії та про подальші перспективи дослідження проблеми.

Ключові слова: історіографія, неоконсерватизм, тетчеризм, монетаризм, Маргарет Тетчер, приватизація, «демократія власників», інфляція, денаціоналізація, оподаткування, державні витрати.

«Неоконсервативна революція», яка охопила західний світ у 1970 – 1990-х роках, виникла на тлі краху повоєнної соціал-реформістської моделі організації суспільства, в основу якої було покладено теорію Дж.Кейнса з її концепцією регульованої державою економіки і «повної зайнятості», соціального егалітаризму, націоналізації та іншими формами «соціалізації» власності. Уже наприкінці 1970-х років традиційні кейнсіанські важелі економічного регулювання вичерпали себе. В умовах бурхливого розвитку техніки та новітніх технологій, необхідності структурної перебудови господарства постали у західному світі проблеми пошуків нової соціально-економічної теорії та практики.

Безпосередньою відповіддю на кризу соціал-реформістської моделі став неоконсерватизм. Наприкінці 1970-х – початку 1980-х років у працях багатьох західних політологів, вчених інших гуманітарних галузей, виступах політиків й оглядачів відчутною стала теза про вступ капіталізму в «еру консервативної політики». Тоді ж консерватизм, маючи у минулому досить негативне звучання, набув вагомої респектабельності. Прихід до влади в США 1980 року Р.Рейгана і його переобрання на другий термін у 1984 році, перемога консервативної партії на чолі з М.Тетчер у Великій Британії тричі підряд, успіх правих на парламентських та місцевих виборах у ФРН, Італії, Франції засвідчили, що ідеї й принципи неоконсерватизму є співзвучними настроям широких соціальних верств, що йдеться про масштабний, не обмежений національними кордонами, процес.

Неоконсерватизм реалізовувався у різних країнах по-різному, відповідно до національних традицій та обставин. Класичним віддзеркаленням теорії та практики неоконсервативної політики вважається тетчеризм. З моменту урядування М.Тетчер минуло чверть століття. Нагромадилась розлога документальна та історіографічна база, створена як під час урядової діяльності М.Тетчер, так і після неї. На часі підведення здобутків та виявлення існуючих лакун у вітчизняній та зарубіжній історіографії тетчеризму в економічній царині. Зауважимо, що для низки країн з перехідною економікою, зокрема, України, такі засади тетчеризму, як економічна свобода, обмеження господарських прерогатив держави, приватизація становлять не лише науковий, але й життєво важливий практичний інтерес.

Метою статті є комплексне вивчення широкого спектру історіографічних джерел про економічну політику британського уряду Маргарет Тетчер у 1979-1990 роках та аналіз на цій основі всієї складності й суперечливості оцінок, методів, інструментів й результатів тетчеризму в економічній сфері, з'ясування їх об'єктивності і правомірності стосовно предмету дослідження, визначення місця вітчизняної і зарубіжної історіографії в нормативно-ціннісній системі наукової творчості, відстеження основних концепцій історіографії проблеми.

Мета дослідження передбачає розв'язання таких завдань:

- виявлення, систематизацію й характеристику основних груп історіографічних джерел з проблематики економічної політики уряду Маргарет Тетчер;
- ідентифікацію та аргументацію відповідно до сучасних вимог історичної науки дефініцій та понять британської моделі неоконсерватизму – тетчеризму;
- з'ясування рівня осмислення вченими причин й специфіки реалізації концепції тетчерівської економічної стратегії, усталення концептуальних та типологічних підходів щодо цього;
- визначення міри дослідженості та з'ясованості в документальній, мемуарній, економічній, історичній та політологічній літературі позитивних й негативних результатів тетчеризму в економічному розвитку Великої Британії;
- встановлення можливих перспективних напрямів подальших творчих пошуків з питань економічної політики уряду Маргарет Тетчер.

У статті хронологічно охоплені мемуари, наукові колективні та індивідуальні праці, статті та розвідки, створені як упродовж урядування М.Тетчер, так і після нього, включаючи найновіші видання XXI сторіччя.

У результаті вивчення та комплексного аналізу спеціальної літератури та джерел визначено наступні їх типи: 1) збірники документів та матеріалів; 2) мемуари та епістолярна література і публіцистика; 3) радянські студії колективного та індивідуального характеру; 4) дослідження англомовних науковців та публіцистів; 5) напрацювання російських вчених пострадянського періоду; 6) праці вітчизняних британістів.

Першу групу проаналізованих нами джерел становлять праці теоретиків-основоположників економічного лібералізму та монетаризму, таких як М.Фрідман, з яким М.Тетчер була особисто знайома, відвідувала його лекції і захоплювалася його концепцією [1] та Ф.Хайєк [2], самого британського прем'єр-міністра Маргарет Тетчер, в яких вона висловлює своє власне бачення історичної ролі неоконсерватизму, теоретичних й практичних засад економічної політики керованого нею уряду [3; 4; 5; 6]. Так, у своїй фундаментальній праці «Мистецтво управління державою», лейтмотивом якої є провідні напрями зовнішньої політики Великої Британії, в главі 11 М.Тетчер визначила провідні постулати економічної діяльності її уряду. На думку британського прем'єр-міністра, першої в історії Британії жінки, існує п'ять умов для ефективної діяльності ринкової економічної системи: вільне підприємництво та приватна власність; пріоритет законності і права; існування сприятливого для розвитку вільного підприємництва рівня культурного розвитку його учасників, конкуренція між державами та сприятливе оподаткування учасників економічного процесу та регулювання [3, с. 443 – 453].

Свої міркування щодо економічної політики у контексті неоконсервативної М.Тетчер аргументує надзвичайно переконливо й підсумовує у цій книзі наступними висновками: капіталістична система є істинним шляхом сучасного політичного й соціально-економічного розвитку країн (вона заперечує можливість будь-якого «третього шляху», пропагованого лейбористським урядом Т.Блера); капіталізм може працювати належним чином, тільки якщо обкладання приватних осіб та бізнесу податками і державним регулювання є незначним; консерватори у всьому світі повинні боротися за те, щоб скорочення витрат, зменшення податків і обмеження регулювання стали найголовнішими принципами – це необхідно також і з політичної точки зору; навіть незначний відхід, на її думку, від істинного шляху – шляху капіталізму, який грунтується на вільному підприємництві, – несе негативні наслідки, які будуть ускладнюватися, поки перемагають лівоцентристські партії і їхні програми [3, с. 461]. Економічний розвиток сучасних провідних країн світу на базі тетчерівських п'яти умов ефективної діяльності ринкової економіки та його результати наочно підтверджують реалістичність висновків, зроблених британським прем'єр-міністром М.Тетчер.

Усвідомлення сутності й специфіки національних моделей неоконсервативної економічної політики дозволяє зрозуміти аналіз колективної монографії російських науковців «Сучасний консерватизм» та статті С.П. Перегудова і Л.М. Замятіна [7; 8; 9]. Автори колективної монографії вивчили на базі компаративістики особливості ноконсерватизму в США, Великій Британії, ФРН, Італії, Франції та інших країнах, присвятивши при цьому найбільше уваги, зокрема, економічній стратегії та практиці тетчеризму. Вони з'ясували його витоки та причини, низку дефініцій, результати десятирічного урядування М.Тетчер у різних сферах, найбільше в економічній, питання кризи тетчеризму та його історичного значення [7, с. 142–164]. С.П. Перегудов простежив у своїй статті на прикладі тетчеризму еволюцію й трансформацію ідейно-теоретичних настанов та практичної політики неоконсерватизму. Автор наповнив практичним змістом цілу низку гасел, які оприлюднювала М.Тетчер. Зокрема, гасло створення у Британії «демократії власників», «деколективізації», «посткорпоратизізму», з'ясував взаємозалежність та відмінності між «етатизмом» і «сильною державою» тощо [8]. Л.М. Замятін, посол СРСР у Великобританії, будучи особисто знайомий з М.Тетчер, проаналізував філософію тетчеризму, ідеологічну основу якого, на його думку, складають декілька елементів: вільне підприємництво, особиста ініціатива і крайній індивідуалізм [9, с. 53-56].

«Новий консерватизм», як зазначається у проаналізованій нами науковій та навчальній літературі, був у тлумаченні Тетчер та в уяві багатьох рядових англійців не черговою політичною чи філософською теорією, а близьким і зрозумілим поняттям, яке Тетчер часто висловлювала мовою, доступною і домогосподарці. Вона не любила, наголошують дослідники, абстракцій, майже не вживала таких слів, як монетаризм, етатизм (чи антиетатизм), кейсіанство, трудові відносини тощо. Зате користувалася висловами, зрозумілими широкій аудиторії: «велика держава», «велич держави», «чесно зароблені гроші», «жорстка економія», «тиранія профспілок» (профспілки, маючи монополію на ринку праці, «наганяють» зарплату, гальмують зростання продуктивності праці, сприяють підвищенню цін, а, отже, спричиняють втрату Британією позицій), «вміння стояти на власних ногах». «Моя політика, – переконувала М.Тетчер, –грунтується не на економічній теорії, а на прикладах, на яких я була вихована разом з мільйоном мені подібних»: чесна робота і чесний заробіток, життя відповідно до можливостей, заощадження на чорний день, власний дім, власна справа, своєчасна оплата рахунків,

підтримка поліції» [16, с.286]. Зазначимо, що ці чесноти прийнято називати дрібнобуржуазними, але на них тримається сучасний світ.

Вивчена й проаналізована нами економічна та історична література, наукові статті, що становлять окрему групу джерел, пропонують широку панораму соціально-економічного становища Великої Британії наприкінці 1960-х–1970-х роках і таким чином засвідчують кризу післявоєнної соціал-реформістської моделі напередодні приходу до влади консервативної партії на чолі з М.Тетчер [7; 10; 11; 12; 13; 14; 15].

Авторський колектив монографії «Великобританія: епоха реформ» зазначає, що практично до останньої чверті ХХ століття відбувалося безперервне послаблення позицій Великобританії у світовій економіці. До середини 1980-х років її називали «хворою людиною Європи». Всі прогнози передбачали подальше ослабенння її світових позицій. Прихід до влади консерваторів у травні 1979 року співпав за часом з початком у Великобританії глибокої економічної кризи: валовий внутрішній дохід скоротився на 4 відсотка, промислове виробництво – на 12. Падіння виробництва відбувалося на тлі зростання інфляції – темпи зростання цін вперше після Другої світової війни сягнули двозначних цифр [15, с. 243-244].

Сучасна історіографія підтверджує й оперує конкретними даними про те, що найважливішою проблемою на рубежі 1970-х – 1980-х років для британців був стан економіки: катастрофічне падіння вартості фунту стерлінгів, принизливі, як для великої держави, умови Міжнародного валютного фонду при отриманні кредитів. Частка Великобританії в промисловому виробництві капіталістичного світу продовжувала неухильно зменшуватися: з 11,6 відсотка в 1950 році до 9,3 відсотка – у 1960 році, до 8,3 відсотка - у 1965 році і 7,1 відсоток - у 1970 році. Середньорічний темп зростання валового національного продукту знизився з 3,2 відсотка в 1958 - 1961 роках до 2, 2 відсотка в 1965-1970 роках і був значно нижчим, ніж в інших західних державах. На кінець 1970-х – початок 1980-х років рівень життя у Великобританії виявився на 20-25 відсотків нижчим, ніж у Франції та ФРН, і складав 92 відсотки від середньоєвропейського [10, с.112-113; 14, с. 24; 16, с. 282; 18, с.126; 20, с. 75].

Крім вище зазначеного, очевидними були, за історіографічними джерелами, й інші прогалини в британській соціально-економічній системі. Серед них: 1) надмірна влада в руках профспілкової верхівки, часто надто віддаленої від трудящих, вона виступала монополістом на ринку праці і тому ультимативно вимагала підвищення заробітної плати без будь-якого узгодження зі зростанням продуктивності праці; 2) надмірне оподаткування: на 1979 рік, тобто на початок правління М.Тетчер, вища ставка податку на підприємницькі прибутки складала 83-98 відсотків; 3) висока інфляція, у зв'язку з чим – постійні дотації на нерентабельні державні підприємства, безконечна спіраль «зарплата – ціна» породжувала дефіцит бюджету та посилювала інфляцію, яка складала 15-20 відсотків; 4) надмірна влада в руках держави, що здійснювалася все зростаючим бюрократичним апаратом; 5) збільшення соціальних витрат за відсутності різкого зростання виробництва [16, с.282].

Науковці вказують, що тоді ж відбувалися значні зміни в масових суспільних настроях Британії, з'явилося відчуття соціальної напруги, настійливо звучали протести проти надмірного бюрократичного апарату і високих податків, проти «хаосу впливів» і неефективності урядів. Чимало політиків і експертів оцінювали ситуацію, яка склалася у Британії, як «національна криза довіри» [7, с.145-146].

У низці робіт подається аналітична ретроспектива особливостей повоєнного економічного розвитку Великобританії і зазначається, що в 1970-х роках лейбористський уряд у Великобританії проявляв надмірну активність у сферах, не притаманних капіталістичній системі. Так, сталеливарна, вугільна, газова, електроенергетика і нафтова галузі були націоналізовані. Державному контролю підлягали не лише ці галузі промисловості, а значною мірою і вся британська економіка. Держава постійно втручалася у справи, які найкраще регулюються природним шляхом – попитом та пропозицією. Функціонування вільного ринку гальмувала величезна кількість обмежувальних інструкцій, постанов, важелів контролю та регулювання. Британська бюрократія, хоч і не так корумпована, як в СРСР та пострадянських державах, оскільки була високооплачуваною, все ж використовувала своє становище повною мірою. Іншими словами, Британія в 1970-і роки перетворилась у застійне суспільство з застійною економікою [16, с.283].

Науковці (С. П. Перегудов, В. Б. Студенцов, Л. М. Замятін, В.І. Попов та інші) суголосні в тому, що основні ідеї нового консерватизму зводилися до: денаціоналізації, дерегулювання, дебюрократизації, до змін у системі соціальних послуг, оподаткуванні та трудовому і профспілковому законодавстві. У свою чергу, український науковець В.І.Чужиков виділяє й деталізує наступні напрями реалізації нової економічної політики уряду М.Тетчер: зміна економічної ідеології, відхід від корпоративізму й перехід до індивідуалізму, децентралізація управління економікою, масштабна приватизація, контрактування підрядів на конкурентних засадах на послуги, перегляд моделі взаємодії між державними та підприємницькими

структурами через введення критерію «компліментарності» (доповнюваності), запровадження нової моделі захисту національної економіки, ліквідація валютного контролю, зниження базової ставки прибуткового податку [8, с. 48-62; 9, с.53-63;13, с.133-135; 17, с.116-126].

Всебічне та комплексне вивчення історіографічного здобутку дозволили з'ясувати, що найбільшою теоретичною абстракцією, якою оперувала перша англійська жінка прем'єр-міністр, був вислів «демократія власників», яка мала запанувати у Британії. Державу Тетчер пропонувала перетворити, за А.Смітом, у нічного сторожа, в руках якого має бути кий, оскільки опікуватися вона повинна, передусім, сферою законності та правопорядку. У контексті вище мовленого головним завданням уряду М.Тетчер у галузі економіки була приватизація державних підприємств, часто неприбуткових. У вигляді дотацій вони поглинали левову частку державного бюджету. На 1979 рік націоналізований сектор промисловості давав лише 10 відсотків валового національного продукту. Чимало державних підприємств стали символом неефективності

Проаналізовані джерела дозволяють дати репрезентативну характеристику причин приватизації у Британії: неефективність державних підприємств, низька продуктивність праці на них, висока капіталомісткість, низька прибутковість. Щодо її мети, то вона зводилася не тільки до підвищення ефективності, але мали скоротити державні витрати, ліквідувати державний дефіцит, надати широкі права підприємствам, послабити роль та вплив профспілок, розширити коло індивідуальних акціонерів. Реалізація цих завдань, за словами М.Тетчер, дозволила побудувати суспільство « народного капіталізму», інакше - створити «демократію власників» замість проголошеної лейбористами «держави загального добробуту». Разом з тим, незважаючи на те, що практично всі науковці, які переймаються різними сторонами тетчеризму, процеси денаціоналізації розглядають дотично відповідно до своїх власних наукових завдань.

У розлогій історіографії тетчеризму у контексті денаціоналізації ми можемо назвати наукову статтю вченого-економіста В.Б. Студенцова, яка присвячена прямо й безпосередньо проблематиці приватизації [17, с. 116-126]. Вітчизняна британістика також поповнилася грунтовним науковим доробком А.Ф. Трубайчука та О.С. Черевко, у якому автори переконливо аргументують за допомогою статистичних даних кризу повоєнної соціал-демократичної моделі розвитку Британії та результати уряду М.Тетчер у царині побудови «народного капіталізму» [18, с.125-132].

У наукових дослідженнях В.Б. Студенцова, С.П. Перегудова, Л.М. Замятіна, В.І Попова, В.О. Матвеєва, В.М. Ковальчука, А.Ф. Трубайчука, О.С. Черевко, навчальному посібнику О.П. Іваницької та інших почерпнуто матеріали про етапи та два шляхи приватизації: безкоштовна роздача акцій робітникам компаній і купівля акцій. Британський прем'єр-міністр та її однодумці відкинули перший варіант. Вони виходили з того, що цінується лише те, що важко дістається. Було взято курс на продаж державних підприємств. У приватизаційній політиці консервативного уряду науковці виділяють низку етапів: з 1979 по літо 1984 року здійснювався переважно продаж підприємств конкурентноздатних галузей. В історіографії пояснюється це тим, що уряд прагнув зменшити потреби державного сектору в позиках. Це був період так званої «малої приватизації»: в приватний сектор передавалися невеликі за розмірами компанії; з літа 1984 року по осінь 1987 року процес приватизації визначався в основному прагненням розширити коло власників акцій. Уряд продавав великі компанії; з 1987 року розпочався процес розпродажу галузей комунального господарства.

Надзвичайно цікавий аналіз форм продажу державних підприємств, який має непересічне значення для сучасного етапу української приватизації, зробили російський вчений-економіст В.Б. Студенцов та українські науковці А.Ф. Трубайчук та О.С. Черевко. За їхніми спостереженнями, державне підприємство можна було продати лише на відкритих торгах або ж приватно (закрито). Кожна із форм мала свої позитивні та негативні сторони. Купівля на відкритих, публічних торгах передбачала обов'язкове перетворення роздержавленого підприємства у відкрите акціонерне товариство. У цьому випадку більш достовірною була і ціна, яка формувалася на необмеженій конкурентній основі. Водночас існувала класична купівля акцій за фіксованими цінами. Основна мета цього нововведення, тобто купівля акцій за фіксованими цінами, полягала в залученні до придбання акцій дрібних інвесторів та вкладників. Так, 75 відсотків акцій Британського управління аеродромів було продано за фіксованими цінами, і можливість придбати їх надавалася лише британським громадянам. При приватній торгівлі (з рук у руки чи на закритих торгах) ціна підприємства визначалася в ході переговорів, а, отже, в результаті обмеженої за масштабами конкуренції.

Дослідники вважають, під час денаціоналізації у Британії було враховано ще одну важливу обставину, яка неминуче виникне і в Україні, якщо процес приватизації в ній триватиме і набере масового характеру: бралося до уваги, хто стане власником державних денаціоналізованих підприємств. Українська періодика переповнена пересторогами на предмет того, що державне майно буде скуплено західними державами, корумпованими структурами, а народ залишиться осторонь цього процесу. В Англії цю проблему вирішували чітко. Уряд строго

контролював структуру тих, хто купував акції. Методи були різні: 1) шляхом визначення різних цін для різних категорій населення; 2) запроваджувалося пряме квотування акцій. За приклад тут може стати – продаж 12 електропостачальних компаній. Для індивідуальних покупців було виділено 34,4 відсотка, для британських інституцій – 45,6 відсотка і для зарубіжних фізичних і юридичних осіб – 20 відсотків акцій. Проте пропорції могли змінюватися на користь індивідуальних акціонерів у тому випадку, коли вітчизняні заявки на акції в 1, 75 рази перевищували виділену з самого початку їхню кількість, тоді 20 відсотків акцій, призначених для зарубіжних інвесторів, передавалися громадянам Англії. Існувала також практика передачі акцій, які виділялися британським економічним та фінансовим інститутам, знову ж таки на користь індивідуальних вкладників. У цілому питома вага індивідуальних інвесторів могла зрости до 53 відсотків [16, с. 288-289; 17, с.116-124; 18, с.126-128;].

У британському приватизаційному процесі науковці зауважують таку особливість, суть якої полягала у тому, що на практиці власниками акцій ставали все-таки переважно британські фінансові інституції, перед якими були поставлені надзвичайно складні завдання, а саме: сприяти перебудові економіки. Нова лінія в економічній політиці стала відповіддю британських консерваторів на проблеми, що їх диктував сучасний етап науково-технічної революції. Треба визнати, що М.Тетчер швидше від своїх політичних конкурентів як опозиційних, так і у власній консервативній партії, вловила нагальні потреби часу. Вона без вагань відкинула старі догми і своєю політикою підкреслила необхідність радикальних технологічних перетворень, структурної перебудови суспільного виробництва на базі наукових технологій, мікропроцесорної техніки, інформатики та автоматичних систем управління. Головні важелі у цьому надзвичайно складному процесі було передано в руки приватного бізнесу та підприємництва.

Водночас дрібним інвесторам і працівникам компаній під час приватизації, як постулюється в історіографічних джерелах, надавалися відповідні пільги: оплата вартості акцій частинами, власне, в кредит терміном від 2 до 60 місяців; преміювання лояльних робітників та пенсіонерів однією безкоштовною акцією на кожні 10 куплених; створення резерву пільгових акцій - до 5 відсотків від загальної кількості. В цілому за 1980-і роки 500 тисяч працівників підприємств, що приватизувалися (це до 90 відсотків від загального числа) купили акції у «своїх» компаніях [14, с. 208-209; 16, с.289].

Дослідники не обминули і такої важливої складової економічної політиці М.Тетчер як підтримка розвитку дрібного та середнього бізнесу, особливо дрібного. Вони вказують, що тут значною мірою відзеркалювалось її соціальне походження та симпатії, а також серйозні ідеологічні та політичні фактори: те, що дрібний і середній бізнес перетворився в нову економічну силу в структурі британського капіталістичного господарства. Він ефективно взаємодіє з великим бізнесом, а в деяких галузях суттєво доповнює його, особливо в сфері обслуговування. С.П.Перегудов, А.Ф.Трубайчук і О.С. Черевко аналізують провідні напрямки підтримки дрібного бізнесу: податкові скидки або звільнення від сплати податків на певний термін, пільгові умови кредитування дрібного бізнесу, створення спеціального фонду для безробітних, створення консультативних служб юридичного чи підприємницького спрямування, запровадження безкоштовних програм, покликаних готувати безробітних до відкриття ними власної справи, створення «підприємницьких зон» (міні-Гонконгів) у старих міських кварталах шляхом надання бізнесменам (поряд з пільговими податками і кредитуванням) на пільгових умовах приміщень чи ділянок під забудову тощо. Загалом у 1989 році у Великобританії щотижня виникало 1 500 дрібних підприємств. Фірми, на яких працювало менше 20 осіб, складали 96 відсотків від усіх 2,5 млн. наявних тоді англійських фірм. У малому бізнесі брало участь наприкінці 1980-х років чверть всього працездатного населення Британії, яке не працювало у державному секторі [9, с.58-60; 14, с. 206-207; 16, с.290; 18, с. 131].

Маловивченими залишаються питання фінансової, фіскальної, регіональної політики тетчеризму, діяльність уряду у сфері науково-дослідних і конструкторських розробок та їхнього впровадження. Цю прогалину певною мірою заповнив В.К. Ломакін [10, с.111-126].

Зарубіжний науковець В.І. Попов, вітчизняні дослідники А.Ф. Трубайчук та О.С. Черевко наголошують на тому, що поряд із широкомасштабними заходами в царині приватизації промисловості й житла уряд М. Тетчер здійснював реформу державного управління. Лише за перших три роки урядування М.Тетчер було скорочено чисельність державного апарату на 10 відсотків. Значна кількість його функцій передавалася приватним агенціям. Було скасовано 30 урядових департаментів, із загальною кількістю зайнятих 211 480 осіб, а їхні повноваження передавалися приватним адміністративним інституціям. Приватизація суттєво зміцнила мотиви діяльності працівників, насамперед – менеджерів. У 75 відсотках компаній після приватизації було змінено структуру управління, хоча перед тим планувалося зробити це тільки в 50 відсотках підприємств. 15 компаній взагалі ліквідували окремі ланки управління. Відбулося скорочення центрального управлінського апарату. Його переорієнтували виключно на стратегічне планування і проблеми фінансування. Так, центральний апарат управління

аеропортів зменшився з 800 до 60 службовців. Приватизовані компанії почали активно запроваджувати бригадні та інші сучасні методи організації преміювання. У масштабах усієї країни зменшено тривалість робочого дня, виросла продуктивність праці, зросла прибутковість підприємств [18, с. 130; 16, с. 290; 21, с. 114].

Як свідчить аналіз історіографічного комплексу, важливою сферою приватизації стало житло. Уряд М.Тетчер ставив при цьому за мету: зменшити дотації на обслуговування муніципального житла та сформувати розлогий контингент домовласників. Цим заходом М.Тетчер різко збільшила лави своїх прихильників серед робітників і рядових урядовців. За роки її правління 1 млн. англійських родин стали власниками будинків, що становить 25 відсотків муніципального житла. Якщо в 1979 році власні будинки мали 53 відсотки британців, то в 1987 році таких було вже 68 відсотків. Продаж квартир часто супроводжувався скидкою в ціні до 70 відсотків [14, с. 210, 212-213; 16, с.290-291; 18, с. 129].

Загалом, на початок 1991 року близько половини британського державного промислового сектору було передано в приватні руки. Серед них - нафтова та газова галузі, телефонний зв'язок, водопостачання, авіакомпанії, енергетика, металургія. У державній власності залишалося лише 4 галузі: вугільна, залізниці, поштова служба та атомна енергетика. Близько чверті всього дорослого населення, тобто 11 млн. осіб, стали власниками акцій підприємтсв (замість 3 млн. у 1979 році.). До середнього класу у часи М.Тетчер зараховували себе понад 40 відсотків населення Великобританії. На думку багатьох дослідників та експертів, у Великобританії часів уряду М.Тетчер відбулося «економічне диво»: Британія вийшла з кризового стану, темпи зростання виробництва у 1980-х роках склали 5 відсотків, це більше, ніж в інших великих країнах світу, крім Японії; продуктивність праці зросла протягом 1979 - 1989 років на 3,5 відсотка. Англія перейшла з сьомого місця в групі найбільш розвинутих індустріальних країн на п'яте [9, с. 57; 16, с. 291].

Підсумовуючи вищесказане, зазначимо, що проблематика економічної політики уряду М.Тетчер достатньо забезпечена джерельною базою, її фактологічний аспект досліджений досить репрезентативно. Вивчена й проаналізована історіографія дозволяє з'ясувати причини приватизації державного сектора, його етапи, методи, механізми контролю та результати; заходи сприяння розвитку малого й середнього бізнесу; особливості фіскальної політики тощо. Вивчення новітньої історичної літератури про тетчеризм, зокрема, в економічній царині, засвідчує також, що науковці виробили єдиний науковий аппарат для означення цього процессу, його типологізації та інституювання.

Попри це, можемо окреслити напрямки необхідних досліджень і таким чином заповнення існуючих лакун у вивченні економічної політики тетчеризму. Серед прогалин, які потребують додаткового наукового осмислення, це законодаче забезпечення економічної політики тетчерівськго уряду, особливості фінансової, фіскальної та регіональної політики, аналіз методів та механізмів галузевої структурної перебудови у британському промисловому секторі. Цікавим напрямком подальшого розвою історіографії тетчеризму в економічній царині стали б дослідження структури національної промисловості після тетчерівських реформ, роботи наукових центрів та їхня співпраця з промисловими підприємствами, форми підтримки урядом науково-технічних й сучасних технологічних розробок, ефективність їхнього впровадження у ті чи інші промислові галузі. Практично відсутні наукові розвідки про особливості діяльності тетчерівського уряду в аграрній сфері. Детальнішого аналізу потребує проблематика системи контролю за приватизаційними процесами, діяльності наглядових рад та засади участі у них як держави, так і громадськості, їхні повноваження.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1.Фридман М. Капитализм и свобода. – М.: Новое издательство, 2006. – 240 с.
2. Хайек Ф. Индивидуализм и экономический порядок. – М.: Социум, 2016. – 432 с.
3. Тэтчер Маргарет. Искусство управления государством. Стратегии для меняющегося мира /Пер. с англ. – М.: Альпина Паблишер, 2003. – 504 с.
4. Тетчер Маргарет. Я вірю. – Консерватизм: Антологія /Упоряд. О.Проценко, В.Лісовий. – К.: ВД «Простір», «Смолоскип», 2008. – с. 422 – 430.
5. Тетчер Маргарет. Виміри консерватизму. – Консерватизм: Антологія /Упоряд. О.Проценко, В.Лісовий. – К.: ВД «Простір», «Смолоскип», 2008. с. 27 – 42.
6. Тетчер Маргарет. Свобода та обмежене врядування. – Консерватизм: Антологія /Упоряд. О.Проценко, В.Лісовий. – К.: ВД «Простір», «Смолоскип», 2008. с. 725 – 735.
7. Современный консерватизм. / К.С.Гаджиев, С.П.Перегудов, В.А. Скороходов и др. – М.: Наука, 1992. – 264 с.
8. Перегудов С. Неоконсервативная модель общественных отношений (социально-экономический аспект) //Мировая экономика и международные отношения. – 1990 - №11. – с.48-62.

9. Замятин Л. Тэтчеризм // Международная жизнь. – 1989. - №7. – с.53-63.
10. Ломакин В.К. Британия в мировой экономике: учебное пособие для студентов вузов. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2010. – 407 с.
11.Ломакин В.К. Внешнеэкономическая политика Британии: монография. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2004. – 287 с.
12.Ковальчук В.М. Світова економіка: її історія та дослідники. Навчальний посібник. – К.: Центр учбової літератури, 2014. – 632 с.
13. Чужиков В.І. Економіка зарубіжних країн: навчальний посібник. – К.:КНЕУ. 2005. – 308 с.
14. Перегудов С.П., Терентьев А.А. Самая влиятельная женщина. «Железная леди» Маргарет Тэтчер. – Москва: Яуза: Эксмо, 2014. – 384 с.
15. Великобритания: эпоха реформ /Под ред. Ал.А.Громыко. – М.: Издательство «Весь мир», 2007.–536 с.
16. Іваницька О.П. Новітня історія країн Європи та Америки (1945 – 2013): навчальний посібник. – К.: Видавничий Дім «Слово», 2014. – 1056 с.
17. Студенцов В. Б. «Приватизация» по-английски: как это делают неоконсерватори // Социологические исследования. – 1993. - №4. – с.116-126.
18. Трубайчук А.Ф., Черевко О.С. Особливості соціально-економічної політики британських консерваторів у 1979-1990 рр. // Український історичний журнал. – 1999. - №2. – с. 125 – 133.
19. Трубайчук А.Ф., Черевко О.С. Особливості соціально-економічної політики британських консерваторів у 1979-1990 рр. // Український історичний журнал. – 1999. - №3. – с. 88 – 96.
20. Политические сдвиги в странах Запада (конец 70-х – 80-ые годы). – М.: Наука, 1989. – 248 с.
21. Попов В.И. Маргарет Тетчер: человек и политик (взгляд советского дипломата) – М.: Прогресс, 1991. – 440 с.

Punko V. M. Economic Policy of Margaret Thatcher's Government: Historiography of the Problem

The paper systemizes and analyzes the main groups of historigraphical sources on the theoretical and practical grounds of Neo-Conservatism, its British model of «Thatcherism» in the field of economic policy, methods, instruments and results of Margaret Thatcher government's implementation of the economic strategy. The prospects for further research of the topic are considered.

Keywords: historiography, Neo-Conservatism, Thatcherism, monetarism, Margaret Thatcher, privatization, «democratic ownership», inflation, denationalization, taxation, public expenditure.

Пунько В.М. Экономическая политика правительства Маргарет Тэтчер: историография проблемы

В статье систематизируются и анализируются историографические источники о теоретических и практичских основах неоконсерватизма, его британской модели «тетчэризма» в сфере экономической политики правительства Маргарет Тэтчер, ее методы, инструменты и результаты и последующие перспективы изучення проблемы.

Ключевые слова: историография, неоконсерватизм, тетчэризм, монетаризм, Маргарет Тэтчер, приватизация, «демократия собсттвенников», инфляция, денационализация, налогообложение, государственные расходы.

Статтю подано до редколегії 21.10.2016 р.

УДК 930.1 (477) »1946/1965»

Д. В. Нефьодов

РОЗВИТОК СУЧАСНИХ ВІТЧИЗНЯНИХ ІСТОРІОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ (НА ПРИКЛАДІ ТЕМАТИКИ РАДЯНСЬКОГО ПОВОЄННОГО РОБІТНИЦТВА)

у статті досліджується стан наукової розробки теми «Історіографія робітництва УРСР повоєнного двадцятиріччя (1946–1965 рр.)» в сучасній вітчизняній історіографічній науці. Автор приходить до висновків, що новітня історіографічна ситуація характеризується критичним переосмисленням стану всієї радянської історіографії в цілому і робітничого класу УРСР зокрема. Значно розкріпачилися умови роботи дослідників, чому в певній мірі сприяє методологічний плюралізм, часткове відкриття архівів, демократизація науки. Однак в той же час констатується значне зниження інтересу до підведення історіографічних підсумків в межах певних періодів, до історіографічного дослідження робітничого класу УРСР в цілому і повоєнного двадцятиріччя зокрема.

Ключові слова: УРСР, робітничий клас, повоєнна відбудова, історіографія, методологія

Історична наука завжди уважно вивчала і вивчає свою історію, процеси, які відбуваються на її теренах, динаміку наукових досліджень різноманітних конкретно-історичних проблем, діяльність відповідних наукових установ, а також намагається осмислити й усвідомити своє місце в ієрархії гуманітарних наук, суспільно-політичному та громадському житті. У сучасний період українська історіографія перебуває на шляху критичного переосмислення своїх надбань, перегляду застарілих оцінок і трактувань, успадкованих від тоталітарної доби, а також пошуку відповідей на нові виклики, що їх висуває трансформація українського суспільства. У зв'язку з цим підвищується роль проблемної історіографії. Нові суспільно-політичні умови характеризуються переглядом багатьох концептуальних положень радянської історіографії разом з активним науковим пошуком історичної правди. Для того, щоб він здійснювався активно і ефективно, потрібні історіографічні праці, які покликані вивести історичну думку на новий рівень узагальнень, надати змогу визначитися та звернутися до створення об'єктивних науково обґрунтованих конкретно-історичних праць. Аналітичного осмислення потребує весь дослідницький процес та його результати, що і є важливим завданням історіографії як спеціальної галузі історичної науки, яка не лише аналізує надбання попередників, але й продукує нові знання, зокрема, спираючись на дослідження міждисциплінарного характеру та суміжних галузей знань.

Осмислення радянського історичного досвіду викликає гострі дискусії серед професійних істориків, фахівців у галузі суміжних гуманітарних дисциплін, громадськості. Ставлення до радянського періоду історії і його ключовим етапам, таким як 1946-1965 рр., визначається суспільно-політичною ситуацією, в якій знаходиться сучасне українське суспільство, тим, який шлях вирішення назрілих проблем воно вибирає.

Набуття українською історичною наукою незалежності слідом за незалежністю державною, надало можливість переосмислити історіографічний процес всієї попередньої епохи. В той же час констатуємо факт того, що на сьогоднішні не вироблено стрункої системи положень, які давали б відповідь на питання про сутність процесу наукового вивчення історії робітничого класу УРСР повоєнного двадцятиріччя, тобто немає того, що називається «наукова концепція» проблеми.

Метою статі є дослідити стан наукової розробки теми «Історіографія робітництва УРСР повоєнного двадцятиріччя» в сучасній вітчизняній історичній науці.

Однією з найважливіших узагальнюючих історіографічних праць новітньої доби є монографія (і докторська дисертація) В. Яремчука [1]. Історіограф зробив вдалу спробу дослідити дискурси українських радянських істориків на розлогому соціокультурному тлі, що дало підстави для умовиводів не лише щодо їхнього змісту, але й самої природи української радянської історичної науки. Дослідник встановив чіткий взаємозв'язок між політичним курсом режиму та його історичною політикою в УРСР. У контексті партійно-державного бачення історії України як фактору історичних досліджень в УРСР розглянув також «зовнішній» для української радянської історіографії чинник – вплив загальносоюзного історіографічного процесу на формування уявлень про українське минуле. Велику увагу науковець приділив системі організації та наукових комунікацій в українській історичній науці середини 50-х – середини 80-х рр., важливого значення надав осмисленню умов індивідуальної творчості істориків в УРСР, довів політичний вплив на процес зображення української історії особистої, політичної та національно-культурної ідентифікації українських радянських істориків [1, с. 13–14]. Цінності монографії додає авторська періодизація української радянської історіографії історії України післясталінської доби. До першого періоду науковець відніс 1953–1956 рр. – оформлення офіційного канону на тлі перших зрушень «відлиги»; 1956–1972 рр. – «відлига», «українізація», засудження культу особи Й. Сталіна (з мікрореакцією кінця 50-х – початку 60-х рр. і згортанням критики культу з кінця 60-х рр.); 1972–1987 рр. – реанімація російськоцентричної моделі історії України і часткова реабілітація сталінщини. В. Яремчук прийшов до висновків, що головну роль в українській радянській історіографії відігравало владне бачення минулого, яке утверджувалося і підтримувалося примусовими методами, акцентовано виділив 1972 р., відколи історики УРСР повністю усунуті від прийняття рішень щодо того, як тлумачити минуле. Попри різні для різних відтінків періоду 1953–1987 рр. підходи до окремих питань, історіописання історії України залишалося незмінно російськоцентричною «історією переможців» [1, с. 476].

Важливого значення для переосмислення теоретико-методологічних основ історіографічного проблемного студіювання, зокрема, і в контексті досліджуваної проблеми, мають праці А. та В. Коцурів [2], Я. Калакури [3; 4], Л. Зашкільняка [5], Я. Грицака [6], О. Реєнта [7], Л. Тарана [8], В. Головка [9], В. Гончаревського [10], В. Бондара [11], Т. Попової [12], К. Гломозди [13], А. Атаманенко [14].

Розлогі оцінки українській радянській історіографії подані на всеукраїнському науково-методологічному семінарі [15] та міжнародній науковій конференції «Світло й тіні українського радянського історіописання» [16]. З огляду на нашу проблематику особливо цінними є умовиводи І. Колесник. Важливою ознакою сучасної історіографічної ситуації дослідниця вважає формування нового стилю історичного мислення, для якого характерна зосередженість на історіографічних практиках, диверсифікація дисципліни, розмаїття методологій, науковий прагматизм, деідеологізація науки [15, с. 27].

Сучасний доробок в царині історії історичної науки поповнився також рядом досліджень, які простежують розвиток української радянської історіографії. Їх різні аспекти, тотожні з предметом нашого дослідження, містяться в публікаціях М. Коваля [17; 18], Н. Завалко [19], О. Кондратенка [20], Т. Гуменюк [21; 22], В. Юрченка [23].

Важливим здобутком сучасного вітчизняного джерелознавства (в історіографічному ключі) стала публікація документальних джерел з історії функціонування головної академічної артерії вітчизняної науки – Інституту історії України НАН України за радянських часів [24; 25].

Визначенню періодів розвитку української діаспорної історіографії та їх комплексній характеристиці, а також оцінці умов дослідницької праці та інтелектуального оточення присвячені ґрунтовні історіографічні розвідки О. Яся [26; 27]. Діяльність українських історичних інституцій в Канаді в другій половині 40-х – на початку 90-х рр. розкривається в дисертаційному дослідженні Н. Гриньох [28]. Розкриття в англомовній історіографії проблем соціальної історії України другої половини 40-х – середини 60-х рр. XX ст. відображено в дисертації Н. Лаас [29].

Серед проблемних історіографічних досліджень, безпосередньо тотожних з нашою тематикою, особливу увагу привертає дисертаційна робота В. Павленка [30], захищена в першій половині 90-х рр. Не дивлячись на історико-партійний характер, в роботі об'єктивно відображений стан історіографічної розробки культурно-технічного рівня робітництва УРСР. Автор зробив спробу осмислити причини, що вплинули на якісний стан досліджень з цієї проблеми. Дослідник приходить до висновків, що панування командно-адміністративної системи і відсутність демократичних засад в радянському науковому співтоваристві, застійні процеси, негативні тенденції, які проявилися в соціально-економічному і політичному житті негативно позначилися на розвитку історичної науки, сприяли появі однотипних, заангажованих робіт, що не відображали об'єктивного стану справ. Замість надання рекомендацій щодо найбільш актуальних тем для конкретно-історичних досліджень, багато історіографів самі повторювали їх постулати, часто потрапляючи під вплив антинаукових поглядів і ідей окремих авторів конкретно-історичних робіт [30, с. 5].

Дослідженню відображення в історичній літературі 60-х – 90-х рр. основних напрямів історії трудових колективів та громадських об'єднань промислових підприємств УРСР присвячена дисертація П. Касперовича [31]. Розвідка О. Додонова [32] дає панорамне бачення періодизації історії радянського робітництва як в конкретно-історичній, так і в історіографічній площинах. Цікавими є умовиводи науковця стосовно новітнього періоду вивчення робітничого класу, який почався з розпадом Радянського Союзу в грудні 1991 р. Як зазначає історик, опинившись у принципово іншій громадсько-політичній ситуації, суспільствознавці стали рідше звертатися у своїх дослідженнях до проблем історії робітництва. Під впливом політичної кон'юнктури у самосвідомості деяких дослідників відбувся поворот до різко негативних оцінок попереднього досвіду його розвитку. Подекуди є намагання прибрати з термінологічного інструментарію саму дефініцію «робітничий клас» [32, с. 71]. Виваженими та об'єктивними оцінками радянської історіографії західної радянології щодо ролі і політичної активності робітництва характеризується інша розвідка О. Додонова [33]. Висвітлюючи основні положення зарубіжних дослідників з проблем політичної діяльності радянського робітництва, дослідник зазначив, що в умовах «холодної війни» представники західної історіографії не тільки консервативного, але й ліберального напрямів йшли у фарватері соціальних замовлень власного політичного істеблішменту на протидію розвиткові власних робітничих рухів. Водночас дотримуючись принципу непримиренності буржуазної і пролетарської ідеологій, радянські суспільствознавці намагалися розкритикувати фактично всі положення західних політологів, у тому числі позитивні [33, с. 18]. Водночас історіограф вказав на явно негативну й діаметрально протилежну тенденцію, яка з'явилась у період перебудови – припинення критики радянськими історіографами навіть явно помилкових поглядів зарубіжних фахівців, «відкриття усіх «вікон» і «дверей» для відвертого втручання західних ідеологів у внутрішні справи суспільства» [33, с. 20].

У статті О. Сургай висвітлено деякі проблеми дослідження історії професійно-технічної освіти в 20–50-ті рр. [34]. Про стан наукової розробки проблеми реформування управління промисловістю 1957 р. в сучасній історіографії йдеться в публікації Ж. Кукурузи [35], висвітленню сучасної вітчизняної історіографії повоєнної відбудови УРСР в 1945–1950 рр. присвячена розвідка Д. Іванова [36], в якій проаналізовані основні методологічні засади та

розглянуті основні напрями наукових пошуків дослідників, які характеризуються соціальною спрямованістю тематики.

В останнє десятиріччя відбувається певне пожвавлення проблемного історіографічного опрацювання історії України радянської доби. Особливо слід виділити дисертацію Ю. Лаєвської [37], присвячену з'ясуванню ступеня вивчення перетворень в економіці УРСР за доби М. Хрущова (1953–1964 рр.), зокрема, руху за комуністичну працю та реформ децентралізації управління промисловістю. Як підкреслює дослідниця, радянська історіографія не спромоглася неупереджено, глибоко та всебічно висвітлити та оцінити економічні процеси в УРСР, а проблематика руху за комуністичну працю стала найбільш заідеологізованою ділянкою наукової розробки хрущовських реформ [37, с. 179]. Але така загальна теза у той же час не може перекреслити доробок декількох поколінь вітчизняних істориків. За оцінкою Ю. Лаєвської, лише зі здобуттям Україною незалежності відбувається неупереджене опанування історії країни, інтенсифікується процес деідеологізації суспільствознавчих наук.

Історіографічному змалюванню суспільно-політичних процесів в УРСР в другій половині 40-х – першій половині 60-х рр. присвячені ґрунтовні наукові пошуки Ю. Ніколайця, результатом яких стала докторська дисертація [38], монографія [39] та цілий ряд публікацій. Як одна з ключових компонент глибоко досліджена суспільно-політична активність робітництва. На нашу думку, історіографічний доробок Ю. Ніколайця на сьогодні є вершиною вітчизняної проблемної історіографії із питань, тотожних з нашим. Лише об'єктивні причини (мета охопити суспільно-політичні процеси усіх соціальних груп та зосередження та одному факторі) призвели до того, що наукові пошуки Ю. Ніколайця опосередковано стосуються предмету нашого дослідження.

Окремі аспекти історіографії проблеми знайшли своє відображення в дисертаційних дослідженнях І. Мищака [40], Л. Ведмідь [41], Н. Брехунець [42].

Загальним недоліком сучасних вітчизняних історіографічних дисертацій є майже стовідсоткова відсутність аналізу робіт західноєвропейських та північноамериканських дослідників як історіографічних джерел. Як правило, джерельною базою виступає виключно вітчизняний радянський та сучасний український наратив. У деяких випадках додається діаспорна історіографія. Така часткова джерельна база не може гарантувати комплексного охоплення проблеми.

Таким чином, в сучасній вітчизняній історичній науці є цілий ряд нових публікацій по методології і методиці історіографічних досліджень. У них поставлені не тільки історіософські та теоретичні проблеми перебудови історичної науки, а й визначені нові підходи до ряду питань. Новітня історіографічна ситуація характеризується критичним переосмисленням стану всієї радянської історіографії в цілому і робітничого класу УРСР зокрема. Значно розкріпачилися умови роботи дослідників, чому в певній мірі сприяє методологічний плюралізм, часткове відкриття архівів, демократизація науки. Однак одночасно констатуємо значне зниження інтересу до підведення історіографічних підсумків у межах певних періодів, до історіографічного дослідження робітничого класу УРСР в цілому і в повоєнне двадцятиріччя зокрема. Таким чином, на сьогоднішні не вироблено стрункої системи положень, які давали б відповідь на питання про сутність процесу наукового вивчення історії робітничого класу УРСР повоєнного двадцятиріччя, тобто немає того, що називається «наукова концепція» проблеми.

Проведений аналіз історіографічної літератури ще раз доводить актуальність та затребуваність історіографічної розробки історії робітничого класу УРСР в повоєнне двадцятиріччя.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Яремчук В. Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби / Віталій Яремчук. – Острог: Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2009. – 526 с.
2. Історіографія історії України: Курс лекцій / Коцур В. П., Коцур А. П. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – 520 с.
3. Калакура Я. С. Українська історіографія: Курс лекцій / Я. С. Калакура. – К.: Генеза, 2004. – 496 с.
4. Калакура Я. Цивілізаційні орієнтири новітньої української історіографії / Ярослав Калакура // Історіографічні дослідження в Україні / Гол. редкол. В. А. Смолій; відп. ред. О. А. Удод. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2014. – Вип. 24. – С. 23–37.
5. Зашкільняк Л. Історична пам'ять та історіографія як дослідницьке поле для інтелектуальної історії / Леонід Зашкільняк // Confraternitas. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича / Відп. ред. М. Крикун. – Львів, 2006-2007 (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Збірник наук. праць. Вип. 15 / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України). – С. 855–862.
6. Грицак Я. Українська історіографія. 1991 – 2001: Десятиліття змін / Ярослав Грицак // Україна модерна. – К.; Львів, 2005. – Ч. 9. – С. 43–68.

7. Реєнт О. П. Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу / О. П. Реєнт // Укр. іст. журн. – 1999. – №3. – С. 3–22.
8. Таран Л. В. Провідні тенденції світової історіографії в ХХ ст. та проблема кризи сучасної історичної науки / Л. В. Таран // Укр. іст. журн. – 1998. – №5. – С. 30–39; 1999. – №1. – С. 85–91.
9. Головко В. В. Криза сучасної української історичної науки: теоретичний та історіографічний контекст: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / В. В. Головко. – Дніпропетровськ, 2000. – 19 с.
10. Гончаревський В. Е. Цивілізаційний підхід в сучасній українській історіографії (1991–2009): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / В. Е. Гончаревський. – К., 2010. – 16 с.
11. Бондар В. Сучасна українська історіографія: підсумки і виклики / Вадим Бондар // Історіографічні дослідження в Україні / Гол. редкол. В. А. Смолій; відп. ред. О. А. Удод. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2014. – Вип. 25. – С. 95–113.
12. Попова Т. Историография сегодня: три штриха с резюме к проблеме институционального кризиса / Татьяна Попова // Історіографічні дослідження в Україні / Гол. редколегії В. А. Смолій; відп. ред. О. А. Удод. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2008. – Вип. 19. – С. 42–72.
13. Гломозда К. Сучасні погляди на проблему переосмислення історичного минулого / Костянтин Гломозда // Confraternitas. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича / Відп. ред. М. Крикун. – Львів, 2006-2007 (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Збірник наук. праць. Вип. 15 / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України). – С. 842–854.
14. Атаманенко А. Є. Українська історіографія в біполярному світі / А. Є. Атаманенко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2013. – Вип. XXXVI. – С. 297–304.
15. Сучасна українська історіографія: проблеми методології та термінології: матеріали Всеукраїнського науково-методологічного семінару (Київ, 17 червня 2004 р.) / Наук. ред. Касьянов Г. В. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – 107 с.
16. Світло й тіні українського радянського історіописання: Матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, 22-23 травня 2013 р.) / за ред. В. А. Смолія. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2015. – 212 с.
17. Коваль М. В. Інститут історії України НАН України: перше двадцятиліття (1936–1956 рр.) / М. В. Коваль, О. С. Рубльов // Укр. іст. журн. – 1996. – №. 6. – С. 50–68.
18. Коваль М. В. Політика проти історії: українська історична наука в другій світовій війні й перші повоєнні роки / М. В. Коваль // Укр. іст. журн. – 2002. – №1. – С. 3–26.
19. Завалко Н. Діяльність інституту історії в 1947 р. в контексті репресивних заходів тоталітарної сталінської політики / Наталія Завалко // Український історичний збірник. – Вип. 12. – 2009. – С. 201–206.
20. Кондратенко О. Передумови створення та підготовка «Короткого курсу історії УРСР» / Олег Кондратенко // Український історичний збірник. – Вип. 12. – 2009. – С. 194–200.
21. Гуменюк Т. Політико-ідеологічні чинники та історична наука в західних областях України (друга половина 40 – кінець 50-х років ХХ ст.) / Тетяна Гуменюк // Мандрівець. – 2011. – №5. – С. 63–68.
22. Гуменюк Т. Дослідження суспільно-політичних процесів на українських землях науковцями західних областей УРСР (друга половина 1940-х – кінець 1980-х рр. ХХ ст.): сучасна українська історіографія / Тетяна Гуменюк // Схід. – 2014. – №1(127). – С. 120–129.
23. Юрченко В. Основні ідеологічні тенденції розвитку історичної науки УРСР в 70-х на початку 80-х років ХХ століття / Володимир Юрченко // Мандрівець. – 2013. – №4. – С. 58–62.
24. У лещатах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936–1956 рр.): Збірник документів і матеріалів: У 2-х частинах / Ін-т історії України НАН України; ЦДАГО України; Упоряд.: р. Я. Пиріг (керівник), Т. Т. Гриценко, В. М. Мазур, О. С. Рубльов; Відп. ред. В. А. Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1996. – Ч. ІІ. – 247 с.
25. Інститут історії України НАН України: Друге двадцятиріччя (1957–1977): Документи і матеріали / Ін-т історії України НАН України; Упоряд. О. С. Рубльов; Відп. ред. акад. НАН України В. А. Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – 464 с.
26. Ясь О. Українська зарубіжна історіографія 1945–1991 рр.: проблема поколінь та організація дослідницької праці / Олексій Ясь // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики [Число 5] / Історіографічні дослідження в Україні [Вип. 10]: Збірка наукових праць

на пошану академіка НАН України В. А. Смолія: У 2 ч. / Відп. ред. М. Ф. Дмитрієнко, Ю. А. Пінчук. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2000. – Ч. 2. – С. 352–391.
27. Ясь О. Українська зарубіжна історіографія 1945–1991 рр. у світлі рефлексій її репрезентантів / О. Ясь // Ейдос. Альманах теорії та історії. – Вип. 1. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – С. 333–357.
28. Гриньох Н. В. Українські науково-історичні центри в Канаді в 50–80-х роках ХХ століття: основні напрями діяльності: дис. … кандидата іст. наук: 07.00.06 / Гриньох Наталія Василівна. – Львів, 2007. – 241 с.
29. Лаас Н. О. Проблеми соціальної історії України другої половини 40-х – середини 60-х рр. ХХ ст. в англомовній історіографії: дис. … кандидата іст. наук: 07.00.06 / Лаас Наталія Олександрівна. – К., 2009. – 245 с.
30. Павленко В. М. Формирование культурно-технического уровня рабочего класса (из практики работы Компартии Украины в 60-е – 80-е гг.): историография: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.01 «История общественных движений и политических партий» / В. М. Павленко. – К., 1991. – 24 с.
31. Касперович П. М. Трудові колективи та громадські об'єднання промислових підприємств України: питання історіографії у 1960 – 1990-му роках: дис. … кандидата іст. наук: 07.00.06 / Касперович Павло Миколайович. – Дніпропетровськ, 1996. – 211 с.
32. Додонов О. Ф. Нове бачення періодизації історії радянського робітничого класу і його історіографії / О. Ф. Додонов // Культурологічний вісник: Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпрянщини. – Вип. 8. – Запоріжжя: Просвіта, 2002. – С. 67–74.
33. Додонов О. Ф. Радянська історіографія про судження західних дослідників з питань ролі і політичної діяльності робітничого класу у 60–80-і роки ХХ ст. / О. Ф. Додонов // Культурологічний вісник: Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпрянщини. – Вип. 10. – Запоріжжя: Просвіта, 2003. – С. 18–20.
34. Сургай О. Підготовка кваліфікованих робітничих кадрів у закладах професійно-технічної освіти України у 20-50-і роки ХХ століття (історіографія проблеми) / О. Сургай // Вісн. Історія / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – 2006. – Вип. 85 – 86. – С. 49–52.
35. Кукуруза Ж. Б. Питання децентралізації управління промисловістю (1957 р.) в сучасній історіографії / Ж. Б. Кукуруза // Наукові праці. Історія: науково-методичний журнал. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2001. – Вип. 108. – Т. 121. – С. 105–109.
36. Іванов Д. А. Сучасна вітчизняна історіографія повоєнної відбудови України (1945–1950 рр.): стан висвітлення проблеми / Д. А. Іванов // Наук. праці ЧДУ імені Петра Могили. Сер.: Історія. – 2011. – Т. 147, Вип. 134. – С. 102–104.
37. Лаєвська Ю. В. Перетворення в економіці України в 1953–1964 рр.: історіографія проблеми: дис. … кандидата іст. наук: 07.00.06 / Лаєвська Юлія Віталіївна. – Донецьк, 2008. – 218 с.
38. Ніколаєць Ю. О. Суспільно-політичні процеси в УРСР другої половини 1940-х – першої половини 1960-х років: українська історіографія: дис. … доктора іст. наук: 07.00.06 / Ніколаєць Юрій Олексійович. – К., 2008. – 481 с.
39. Ніколаєць Ю. О. Суспільно-політичні процеси в УРСР другої половини 1940-х – першої половини 1960-х років. Українська історіографія / Ю. О. Ніколаєць. – Вінниця: Інфракон, Інфракон-І, 2007. – 360 с.
40. Мищак І. М. Історіографія інкорпорації та радянізації західноукраїнських земель (1939 – 2010 рр.): дис. … доктора іст. наук: 07.00.06 / Мищак Іван Миколайович. – К., 2010. – 458 с.
41. Ведмідь Л. А. Історіографія опозиційного руху в Україні другої половини 50-х – середини 80-х років ХХ століття: дис. … кандидата іст. наук: 07.00.06 / Ведмідь Людмила Анатоліївна. – К., 2005. – 221 с.
42. Брехунець Н. С. Навчальні заклади освіти України 50-х – 80-х років ХХ ст. Історіографія: дис. … кандидата іст. наук: 07.00.06 / Брехунець Ніна Сергіївна. – Переяслав-Хмельницький, 2006. – 185 с.

Nefyodov D. V. Development of Modern National Historiographical Research (on the example of the Soviet postwar working class)

The article examines the state of scientific development of the topic «Historiography of the Ukrainian SSR working class of postwar twenty-year period (1946-1965)» in modern national historiographical science. The author concludes that the modern historiographical situation is characterized by critical rethinking of the state of the entire Soviet historiography in general and of the Ukrainian SSR working class in particular. The researchers' working conditions have been significantly facilitated, which to some extent was caused by methodological pluralism, partial access to the archives, and democratization of science. However, at the same time the author states the significant reduction of interest for summarizing of historiographical outcomes within certain periods,

historiographical study of the Ukrainian SSR working class in general and of postwar twenty-year period in particular.

Keywords: Ukrainian SSR, working class, postwar reconstruction, historiography, methodology.

Нефёдов Д. В. Развитие современных отечественных историографических исследований (На примере тематики советского послевоенного рабочего класса)

В статье исследуется состояние научной разработки темы «Историография рабочего класса УССР послевоенного двадцатилетия (1946–1965 гг.)» в современной отечественной историографической науке. Автор приходит к выводу, что новейшая историографическая ситуация характеризуется критическим переосмыслением состояния всей советской историографии в целом и рабочего класса УССР в частности. Значительно раскрепостились условия работы исследователей, чему в определенной степени способствует методологический плюрализм, частичное открытие архивов, демократизация науки. Однако в то же время констатируется значительное снижение интереса к подведению историографических итогов в пределах определенных периодов, к историографическому исследованию рабочего класса УССР в целом и послевоенного двадцатилетия в частности.

Ключевые слова: УССР, рабочий класс, повоенное восстановление, историография, методология

Статтю подано до редколегії 15.01.2017 р.

УДК 070(477.44):94(477)»2013/2014»

В.О. Гандзюк

ОСОБЛИВОСТІ ВИСВІТЛЕННЯ ПОДІЙ ЄВРОМАЙДАНУ НА ШПАЛЬТАХ ОБЛАСНОЇ ГАЗЕТИ «ВІННИЧЧИНА»

У статті з'ясовуються характерні риси, масштаби, сутність вінницького Євромайдану та специфіка відображення цього громадсько-політичного явища на сторінках обласної газети «Вінниччина». На основі газетних публікацій здійснено спробу аналізу подій Революції Гідності в культурному, духовному та історичному аспектах.

Ключові слова: Українська держава, Європейський Союз, Євромайдан, акції протесту, революція, преса

Національно-патріотичні акції протесту листопада 2013 р. – лютого 2014 р. стали знаковими в новітньому літописі Української держави та найбільшою проєвропейською демонстрацією в історії ЄС, під час якої загинуло більше сотні мирних громадян. Революція Гідності сприяла відродженню цінностей свободи, переосмисленню багатьма людьми свого призначення.

21 листопада 2013 р., за кілька днів до Вільнюського саміту східного партнерства, Кабінет Міністрів України вирішив призупинити процес підготовки до укладання Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом. Саме цей факт призвів до початку в Україні Євромайдану (Революції Гідності). У Києві та всіх регіонах з прапорами ЄС під гаслом «Україна – це Європа!» на майдани вийшли мільйони національно свідомих, небайдужих до майбутньої долі України громадян. Люди вимагали відставки уряду М. Азарова за зраду національних інтересів; проведення 27 листопада (тобто до саміту у Вільнюсі) позачергової сесії Верховної Ради, на якій повинні бути прийняті всі необхідні євроінтеграційні закони, зокрема, й закон про звільнення Юлії Тимошенко; розпуску парламенту і проведення позачергових виборів; відставки Президента В. Януковича [1].

Першими на вінницький Євромайдан прийшли громадські лідери, активісти, журналісти. На площі біля міської ради підняли прапори Євросоюзу. Після кривавого розгону студентів у Києві 30 листопада багато вінничан поїхали до столиці підтримувати мітингувальників. 2 грудня за ініціативи громадських діячів, яку підтримала міська влада та її очільник Володимир Гройсман, було створено Громадську раду «Вінницький Євромайдан». Її представники займалися координацією мирних акцій, не допускали провокацій та сутичок, які могли б спричинити силові дії з боку правоохоронних органів [2]. Протестні настрої набирали обертів.

Тема Євромайдану від початку подій опинилась у фокусі уваги мас-медійників. Місцеві ЗМІ фіксували основні етапи й постаті, передавали настрої земляків, розглядали причини, прогнозували наслідки революції.

Якісні й результативні спроби аналізу, оцінки й значення Євромайдану в культурному, духовному та історичному аспектах здійснили вітчизняні вчені, публіцисти, соціологи,

політологи, журналісти, економісти, історики. Серед авторів ґрунтовних наукових досліджень: Я. Грицак, Т. Лютий, К. Сергацкова, А. Полуденко, О. Шестаковський, М. Кугутяк, Соня Кошкіна, Ю. Орлова, К. Бердинських, О. Забужко та ін.

Мета цього дослідження – на основі публікацій обласної газети «Вінниччина» з'ясувати специфіку відображення, характерні риси, масштаби, сутність вінницького Євромайдану – унікального громадсько-політичного явища.

Газета обласної ради «Вінниччина» почала висвітлювати події Євромайдану 27 листопада 2013 року публікацією «Вінничани сказали «Так!» Європі». Автор Віталій Мельник позитивно оцінює протестні акції на Театральній площі, символічно називаючи її «Парижем». У тексті відчувається його особиста підтримка вінницьких активістів та їхньої боротьби за європейські цінності. Прихильно відгукується народне волевиявлення, схвалює позицію фронтмена популярного гурту «ТІК» Віктора Бронюка. Неодноразово наголошує на демократичності, справедливості й масовості вінницького протесту [3].

Журналістка Олена Лаврова подає порівняльну характеристику ставлення вінничан старшого покоління та молоді до Угоди про асоціацію з ЄС. Публікацією «Останнє слово у питаннях ЄС – за Україною» підтримує вимоги Євромайдану, робить акцент на одноголосному виборі європейського майбутнього вінничанами [4].

Замітка з яскравим фото і мотивуючим заголовком «Вінницькі студенти покинули пари і пішли «боротися за Європу» (2013. – №92. – С. 7) констатує підтримку студентами ВНЗ ідей Євромайдану.

«Час інший, сценарій той же» – публікація Юрія Чорного, у якій ідеться про революційні події початку ХХ століття в Україні. На його думку, вони частково схожі з Революцією гідності. У тексті проведено паралелі з минулим, вказано імена тодішніх громадських діячів, факти, дати, однак немає конкретних паралелей щодо сучасності [5].

Публікація «Петро Симоненко: Волевиявлення людей потрібно фіксувати не на майдані, а на референдумі» подає негативну оцінку подій з погляду політичних консерваторів, представників КПУ. Лідер комуністів засуджує народні протести на майданах, пояснює це побоюваннями, що невдовзі долю країни вирішуватимуть радикали. Закликає всі політичні сили не підтримувати майданівців, відтак перевести конфлікт виключно у правову площину [6].

У цьому ж номері опубліковано інформацію про спілкування журналістів із доктором наук, професором, заслуженим економістом України Олексієм Плотніковим. У матеріалі «Що сталося у Вільнюсі, і чому влада здала назад?» відтворено думки фахівця щодо асоціації України з ЄС. Для підготовки публікації використано метод інтерв'ю. О. Плотніков називає об'єктивні причини відтермінування угоди, нейтрально оцінює дії влади. Запевняє, що сам є прихильником вступу України до ЄС, проте «нині наша держава економічно й політично не готова до цього». Текст був доречним, бо містив окремі відповіді на запитання, які ставили майданівці під час розгортання протестного руху [7].

Про акцію у Вінниці, яка відбулася в досить оригінальний спосіб написала Анастасія Трошкова. У замітці «Жінки вийшли на майдан з качалками» повідомляється про флеш-моб вінничанок, який згодом знайде схвальний відгук в Інтернеті [8].

Юрій Сегеда порівнює Революцію Гідності з Помарачевою революцією (2004) в репортажі «І знову в Києві Майдан…». Автор опинився на Майдані Незалежності 1 грудня 2013 р. та висвітлив у матеріалі спільні й відмінні риси двох революцій. Згадано нардепів Вадима Колесніченка та Віталія Кличка. Кореспондент зазначає, що найбільше різниться політична спрямованість обох історичних подій: на Євромайдані майже не скандують прізвищ політиків. Спільним є явище присутності свідомих і несвідомих провокаторів [9].

Пилип Забужанський у матеріалі «Продовження революції, або Удар у спину Україні?» засуджує псевдопатріотів, які пропагують продовження Революції Гідності. Автор робить акцент на АТО. В умовах військових дій, за його словами, Україна «не вистоїть» ще одного Майдану. У цьому контексті закликає не піддаватися східному ворогу, протистояти дестабілізації на всій території України, зберігати спокій. Текст поданий у формі коментаря [10].

Окрім висвітлення народного руху, газета «Вінниччина» публікувала результати різних політичних заходів обласного рівня. Зокрема, підсумки прес-конференції голови Вінницької обласної Ради Сергія Свитка. У матеріалі «Сергій Свитко: Я виконую волю громади і Майдану» розглядаються післяреволюційні проблеми. Спостерігається перенасичення цитатами політика, мінімум авторських ремарок. Засуджується «Партія регіонів», але й події Євромайдану набувають нейтрально-негативного відображення [11].

Тема Євромайдану розкривається в рубриках «Велика політика», «Суспільство», «Резонанс», «Болить!», «Совість країни», «Влада і ми», «Патріоти». Епізодична рубрика «Цінності Майдану» здебільшого висвітлює наслідки народних протестів і сучасний розвиток подій. Зокрема, в публікації «Україна варта, щоб за неї боролися!» йдеться про бої на Донбасі.

Євромайдан, як явище, згадується побіжно, увагу сконцентровано на європейських цінностях і допомозі військовим у зоні АТО [12].

Найактивніше редакційний колектив «Вінниччини» висвітлював Революцію Гідності власне під час протестів. З 27 листопада 2013 року, коли вінничани масово вийшли на Театральну площу, по лютий 2014 року, коли Верховна Рада України підтримала Постанову про усунення Віктора Януковича з посади Президента України. Надалі тема Євромайдану почала поступово зникати зі шпальт обласної газети.

Яскравим поверненням були окремі публікації, присвячені річниці революційних подій. Зокрема, «Їм і досі сниться Майдан…». Це спогади родини Олексія Пацьори з Барського району про активну участь у протистояннях між мітингувальниками та загонами «Беркуту» в Києві. Автор із розповідей очевидців Ірини, Томаша та Олексія Пацьорів детально описує «Марш Миру», під час якого було здійснено чимало провокацій. Зазначає, що силовики «Беркуту» стріляли гумовими кулями, кидали у натовп світло-шумові й перцеві гранати, саморобні вибухові пристрої. У тексті чимало прямої мови, простежується емоційно-експресивна лексика. Сформовано чіткий негативний образ «беркутівців» та деякою мірою ідеалізовано самооборонівців [13].

Замітки Юрія Сегеди «Молитвою відзначили перші роковини розстрілів на Майдані» та Яни Діхтярук «Студенти вшанували Героїв» повідомляють про відзначення річниці подій на Євромайдані в місті над Бугом. У текстах дотримано вимог, характерних інформаційним жанрам. Відомості подано за принципом «перевернутої піраміди».

Журналіст Олег Кривоніс провів опитування серед вінничан про те, чи відбулися зміни після Євромайдану в суспільстві, чи домоглися українці поставленої мети. Публікація «Рік після Майдану» фіксує відповіді п'ятьох містян. Реципієнтами стали особи, які не брали участі у протестах. Вони висловили недовіру до нової влади та співчуття постраждалим на Майдані. Переважно єдиним суттєвим зрушенням у державі називають початок боротьби з корупцією [14].

«Беремо справу Хорта під контроль» – заголовок матеріалу Інни Медведєвої про п'ятимісячне ув'язнення вінницького майданівця Юрія Павленка. Це перший текст про відомого місцевого активіста у виданні. Тут його названо класичним політв'язнем. Простежується чимало підтекстів. Хорт порівнюється з військовополоненою Надією Савченко [15].

Крім висвітлення місцевих подій, у виданні «Вінниччина» мають місце матеріали про загальну ситуацію у країні, причини чи наслідки якої пов'язані з Євромайданом. Здебільшого увагу журналістів зосереджено на Вінницькій області, проте не оминаються й важливі всеукраїнські події.

Напередодні Дня Соборності з'явилася публікація Костянтина Завальнюка «Тернистий шлях до соборності». Це сконденсована історія української державності. Автор розповідає про основні етапи розвитку народу, оцінює визначні дати, доленосні рішення влади різних років. Тема Євромайдану майже не розкривається. Тільки наприкінці тексту згадується про ці події й завершується словами: «Не повторімо ж помилок минулого!». Цей матеріал можна віднести аналітичних жанрів, зокрема статті, адже в ньому порушується важливі суспільні проблеми, зіставляються факти й ситуації, осмислюються й узагальнюються національні питання в історичному контексті [16].

Відображення вінницького Євромайдану на сторінках газети «Вінниччина» здебільшого базувалося на інформуванні про перебіг подій. Загальний тон позитивний або нейтральний. Зафіксовано публікації, в яких власну точку зору висловлювали очільники місцевих органів влади. Натомість під час аналізу не виявлено широкого спектру коментарів політологів, громадських діячів, істориків.

Отже, події Євромайдану (Революції Гідності) активно висвітлювалися журналістами обласної газети «Вінниччина» упродовж усього періоду боротьби українського народу за свободу та європейський вектор розвитку держави. Кореспонденти часопису були безпосередніми учасниками акцій протесту, а відтак, мали змогу об'єктивно передати читачам революційний дух, патріотичні настрої, бажання земляків жити у вільній, демократичній і європейській країні. Окрім схвальних оцінок акцій протесту, редакція публікувала й альтернативну позицію співгромадян, що є свідченням дотримання принципів свободи слова, транспарентності та плюралізму думок.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Бакар Д. Євромайдан сформулював свої вимоги, але не визначив методи [Електронний ресурс] / Д. Бакар // Радіо «Свобода». – 30 листоп. 2013, 01:12 [Веб-сайт]. – Режим доступу: http://www.radiosvoboda.org/a/ 25184934.html
2. Басюк Ю. Вінницькі активісти об'єдналися у Громадську раду «Вінницький Євромайдан» [Електронний ресурс] / Ю. Басюк // Вінниця.info. – 2 груд. 2013, 12:21 [Веб-

сайт]. – Режим доступу: http://www.vinnitsa.info/ news/ vinnitski-aktivisti-obyednalisya-u-gromadsku-radu-vinnitskiy - yevromaydan.html
3. Мельник В. Вінничани сказали «Так!» Європі / В.Мельник // Вінниччина . – 2013. – №91. – С. 5.
4. Лаврова О. Останнє слово у питаннях ЄС – за Україною / О. Лаврова // Вінниччина. – 2013. – №91. – С. 6.
5. Чорний Ю. Час інший, сценарій той же / Ю. Чорний // Вінниччина. – 2013. – №96. – С. 4.
6. Петро Симоненко: Волевиявлення людей потрібно фіксувати не на майдані, а на референдумі // Вінниччина. – 2013. – №94. – С. 10.
7. Що сталося у Вільнюсі, і чому влада здала назад? // Вінниччина. – 2013. – №94. – С. 10.
8. Трошкова А. Жінки вийшли на майдан з качалками / А. Трошкова // Вінниччина. – 2013. – №95. – С. 3.
9. Сегеда Ю. І знову в Києві Майдан… / Ю. Сегеда // Вінниччина. – 2013. – №99. – С. 5.
10. Забужанський П. Продовження революції, або Удар у спину Україні? / П. Забужанський. – 2014. – №64. – С. 9.
11. Сергій Свитко: Я виконую волю громади і Майдану // Вінниччина. – 2014. – №76. – С. 8.
12. Україна варта, щоб за неї боролися! // Вінниччина. – 2015. – №6. – С. 7.
13. Їм і досі сниться Майдан… // Вінниччина. – 2015. – №14. – С. 5.
14. Кривоніс О. Рік після Майдану / О. Кривоніс // Вінниччина. – 2015. – №14. – С. 6.
15. Медвєдєва І. Беремо справу Хорта під контроль / І. Медвєдєва // Вінниччина. – 2015. – №33. – С. 8.
16. Завальнюк К. Тернистий шлях до соборності / К. Завальнюк // Вінниччина. –2015. – №5. – С. 6.

Handziuk V.A. Features of Euromaidan Coverage on the Pages of the Regional Newspaper «Vinnychchyna»

The article investigates the characteristics, scope, nature of Vinnytsia Euromaidan and specific reflection of this social and political phenomenon in local regional newspaper «Vinnychchyna». The author analyzes newspaper publications and attempts to reveal the events of the Revolution of Dignity in cultural, spiritual and historical aspects.

Key words: Ukrainian government, the European Union, Euromaidan, protest, revolution, press

Гандзюк В.А. Особенности освещения событий Евромайдана на страницах областной газеты «Винниччина»

В статье выясняются характерные черты, масштабы, сущность винницкого Евромайдана и специфика отражения этого общественно-политического явления на страницах областной газеты «Винниччина». На основе газетных публикаций предпринята попытка анализа событий Революции Достоинства в культурном, духовном и историческом аспектах.

Ключевые слова: Украинское государство, Европейский Союз, Евромайдан, акции протеста, революция, пресса

Статтю подано до редколегії 21.01.2017 р.

УДК 930.1(477)

Н. М. Чорна

СУЧАСНІ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ ВЗАЄМИНИ: АНАЛІЗ ІСТОРІОГРАФІЧНИХ ДЖЕРЕЛ

Проаналізовано структуру та інформаційний потенціал джерельного комплексу історіографії українсько-польських міждержавних взаємин останнього двадцятип'ятиріччя. Доведено, що різноманітна джерельна база є цілком репрезентативною для висвітлення процесу нагромадження наукових знань за тематикою. Паралельне опрацювання, співставлення та порівняння здобутків українських фахівців, а також критичний їх аналіз дозволяє з'ясувати рівень осмислення проблеми, її представлення в національній історіографії.

Ключові слова: історіографія, історіографічне джерело, Україна, Республіка Польща, українсько-польські взаємини.

Стійкий дослідницький інтерес, притаманний історії сучасних українсько-польських взаємин, безперечно, пріоритетних для нашої держави, зумовлює необхідність вивчення сформованого історіографічного доробку й наступне окреслення на цій підставі аспектів теми, що потребують продовження наукових пошуків.

Виходячи з того, що, згідно з усталеним теоретико-методологічним підходом, історіографічним джерелом є будь-яке наративне чи документальне джерело, яке містить інформацію про розвиток історичних знань та постає при цьому результатом свідомої пізнавальної діяльності суб'єкта у певних соціально-культурних обставинах, а також з огляду на походження, зміст, специфіку та характер матеріалу, в джерельній базі історіографії сучасних українсько-польських взаємин вважаємо за доцільне виокремити кілька їх груп. Предметом основної уваги в джерельному комплексі є узагальнюючі спеціальні історичні праці, колективні та індивідуальні монографії, наукові статті, дисертаційні роботи, матеріали наукових конференцій. Певне місце в ньому, окрім того, займають матеріали преси, підручники і навчальні посібники, публіцистика, довідково-енциклопедичні видання, бібліографічні покажчики. Неоднакові за науковою значущістю та історико-пізнавальною цінністю, походженням та мірою документальної достовірності, у сукупності вони уможливлюють проведення історіографічного аналізу процесу та результатів дослідження сучасних українсько-польських взаємин, виявлення прогалин у вивченні проблеми, означення перспективних напрямів наступних досліджень.

Пріоритетне місце в джерельному комплексі посідають узагальнюючі спеціальні історичні праці. Підготовлені одноосібно чи у співавторстві, характерні потужним джерельним комплексом, вони висвітлюють широке коло проблем з історії України та Польщі, їх зовнішньої політики, місця й ролі у світовому співтоваристві. Безпосередньо не торкаючись проблеми українсько-польських взаємин, такі дослідження відображають історичні умови й конкретні обставини суспільно-політичної ситуації, у яких вони здійснювалися. Упродовж аналізованого часу з друку вийшло чимало таких робіт. Найбільш вартісними серед них, на нашу думку, є підготовлені Інститутом історії України НАН України колективні праці «Все про Україну» (У 2-х тт. – К., 1998), «Історія України: нове бачення» (К., 1996, 1999), «Україна: утвердження незалежної держави (1991–2001)» (К., 2001), «Політична історія України. ХХ століття» (У 6-ти т. – К., 2002–2003) та «Державотворчий процес в Україні 1991–2006» (К., 2007), а також нещодавно опублікована узагальнююча колективна праця «25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави» (К., 2016), у якій на новітніх теоретико-методологічних засадах авторський колектив академічного Інституту історії України висвітлив двадцятип'ятирічний досвід розбудови незалежної української державності.

Безпосередньо проблемам зовнішньої політики України, її ґенези в світлі геополітичних трансформацій у Європі та світі, а також взаєминам із сусідніми та іншими державами, міжнародними організаціями присвячені узагальнююча праця науковців Інституту історії України НАН України «Зовнішня політика України в умовах глобалізації. Анотована історична хроніка міжнародних відносин» (К., 2004, 2014, 2015), колективні дослідження під науковою редакцією А. Кудряченка (К., 2009–2011), одноосібні розвідки О. Івченка «Україна в системі міжнародних відносин: історична ретроспектива та сучасний стан» (К., 1997), А. Гальчинського «Україна на перехресті геополітичних інтересів» (К., 2002), ін. Апелюючи до геополітичної та цивілізаційної своєрідності України, яка, попри проголошення ключовими зовнішньополітичними орієнтирами інтеграції до ЄС, надалі зберігала тісні зв'язки з РФ та іншими державами СНД, а також з огляду на внутрішні реалії, ці праці характерні спробами незаангажованого аналізу поступу нашої держави на міжнародній арені, обґрунтування досягнутих успіхів, пояснення прорахунків.

Безперечно, вартою уваги, є праця львівських істориків Л. Зашкільняка та М. Крикуна «Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів» (Л., 2002). Ставши для української історіографії свого роду прецедентом у царині дослідження історії РП, вона досі залишається найбільш ґрунтовним описом польської історії в Україні. І хоча аспектам українсько-польських взаємин у ній приділено небагато уваги, проаналізовані події й тенденції розбудови РП дозволяють сконструювати ситуацію, у якій офіційна Варшава вибудовувала свою політику щодо нашої держави.

Підпорядкованість українсько-польських відносин інтеграційним процесам на європейсько-атлантичному просторі зумовила необхідність звернення до досліджень С. Андрущенко (Гринько), О. Горенка, О. Ковальової, М. Кордона, В. Копійки, В. Манжоли, Г. Перепелиці, І. Тодорова, Т. Шинкаренко, ін., у яких аналізуються проблеми європейської та євроатлантичної інтеграції, зокрема, аспекти взаємин України й Польщі з ЄС і НАТО.

У джерельному комплексі неабиякий інтерес викликають монографічні праці. Як правило, найбільш поширений вид історіографічних джерел, а водночас, головний рушій розвитку науки, у цьому випадку вони представлені невеликим доробком. Першою відомою нам спробою наукового осмислення комплексу взаємин між двома державами сучасного періоду на рівні монографій є дослідження львівських авторів К. Кіндрата й С. Трохимчука [1], що вийшло з друку в 2002 р. Дещо згодом історіографія історії українсько-польських взаємин сьогоденної доби поповнилася колективною монографією тернопільських істориків Л. Алексієвець та В. Гевко [2], дослідженнями Л. Стрільчук [3], М. Янкова [4]. Їх спільною ознакою є осмислення

міждержавної взаємодії крізь призму внутрішніх та зовнішніх детермінант, в тому числі з урахуванням ролі, яку партнерство між державами відіграє у забезпеченні стабільності та порядку в регіоні ЦСЄ та Європі загалом, місця польського чинника у розбудові України, її долученні до Євросоюзу та інших міжнародних структур. Відомими є монографії, у яких висвітлені лише окремі аспекти взаємин між Києвом та Варшавою. Так, у роботах В. Борщевського [5], Є. Савельєва, В. Мельника та С. Чеботаря [6] дослідницьким пошуком охоплені питання економічного співробітництва держав-сусідів, у розвідках С. Кулини [7], Р. Федана [8] – транскордонні взаємини, у праці Л. та В. Стрільчук [9] – розвиток соціокультурної складової співпраці.

Наукові статті в тематичних збірниках, журналах, наукових записках і вісниках університетів, найбільш масово представлені в джерельному комплексі проблеми, на відміну від монографій, є в рази більш «мобільними» та мають, як правило, більш виразну проблемно-тематичну спрямованість, оперативно реагують на появу нових джерельних матеріалів, науково-теоретичних та практичних запитів. Відображаючи часто суперечливі погляди на відповідні аспекти проблеми, наукові статті спричиняють до наукових дискусій, розгортання яких де-факто відображає не лише зміст конкретної історіографічної ситуації, але також і її розвиток. Початково поодинокі, з часом їх відчутно побільшало. І хоча наукові статті, як правило, торкаються лише окремих аспектів сучасних взаємин між державами, спроби комплексного їх вивчення також відомі.

Згідно зі сформованою на сьогодні практикою, логічним продовженням синонімічного ряду наукової продукції «стаття – монографія» є дисертаційне дослідження. Протягом двох останніх десятиліть в Україні успішно захищено кілька десятків дисертаційних робіт з історії українсько-польських стосунків сучасного нам періоду. Йдеться, передусім, про дисертацію Д. Горуна, яка, по суті, започаткувала вивчення проблеми на такому рівні, а також дослідження І. Афанасьєва, О. Бабак, М. Басараба, О. Білянського, Н. Буглай, В. Гевко, О. Знахоренко, І. Ільчук, Л. Ковач, В. Лишко, Н. Медведчук, В. Моцока, А. Пивоварова, Л. Стрільчук, Н. Чорної, ін., предметом наукового пошуку в яких стали політичні, торговельно-економічні, військові, соціокультурні, правові та інші аспекти взаємин між Україною та Польщею. Попри спільні чітко визначені параметри (мета і завдання, об'єкт і предмет, хронологічні й територіальні межі тощо), дисертаціям притаманні неоднакові структурованість та ґрунтовність, об'єктивність і виваженість авторських оцінок та інтерпретацій. Разом з тим, у сукупності вони не лише формують потужну теоретико-концептуальну та фактологічну основу для подальшого дослідження проблеми, але й закладають передумови для підготовки комплексної історіографічної праці, адекватної сучасному стану історичної науки, сприяють нарощуванню наукових знань з окресленої теми у майбутньому.

Неабияке значення для збагачення знань з історії українсько-польського співробітництва мають матеріали наукових та науково-практичних конференцій, семінарів, круглих столів. Скликані з ініціативи наукової та (чи) політико-владної громадськості України та Польщі для обговорення ключових – з позиції обох сторін – аспектів міждержавних взаємин, у 1990-х рр. поодинокі [10], з активізацією співпраці та набуттям нею виразного європейського контексті в XXI ст. вони стали масовими та набули системного характеру [11]. Прикметно, що розгляд сьогоденного співробітництва між державами науковці часто поєднують з обговоренням «важких питань» спільного минулого, неоднакове трактування якого досі залишаються каменем спотикання, і не лише для наукової громадськості, але й для двох народів загалом. Скликані для розгляду найбільш нагальних (з позиції як історичної науки, так і викликів державної розбудови) питань, такі заходи є важливими, передусім, з огляду на можливість представлення науковцями нових поглядів щодо тих чи інших питань, обговорення їх із колегами.

Репрезентативною та органічною складовою джерельного є періодичні видання, в яких упродовж трохи більше, ніж двох десятиліть було опубліковано чимало тематичних праць. Звернення до них за умови паралельного опрацювання інших джерел дозволяє комплексно вивчити сучасні відносини двох держав, розглянути їх у взаємозв'язку з подіями минувшини та невіддільно від процесів, які на регіональному та глобальному рівнях відбуваються сьогодні. В Україні найбільш вартісні, на нашу думку, розвідки з історії українсько-польських взаємин періоду незалежного державотворення опубліковані в газетах «День», «Дзеркало тижня», журналах «Віче», «Грані», «Зовнішні справи» («Політика і час»), «Людина і політика», «Політична думка», «Політичний менеджмент», «Стратегічна панорама», «Стратегічні пріоритети», «Сучасність» та ін. Виняткової уваги, безумовно, заслуговують часописи «Український історичний журнал», «Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки», що друкуються Інститутом історії України НАН України, щорічник «Зовнішня політика: стратегічні оцінки, прогнози та пріоритети» Дипломатичної академії України при МЗС України, ін.

Чільне місце в доробку за тематикою відведено навчальній літературі − підручникам та посібникам для студентів ВНЗ. На сьогодні цей сегмент джерел представлений великою

кількістю праць з історії України та країн із регіону ЦСЄ, європейсько-євроатлантичної інтеграції, міжнародних відносин [12]. Підготовлені з урахуванням принципів сучасної історіографії, роботи характерні не лише високим рівнем науковості та доступності, але й об'єктивністю висвітлення подій і тенденцій розвитку сучасного світу. Попри те, що відносини України й Польщі зазнають у них, як правило, побічного висвітлення, ці праці дозволяють виявити зміст глибинних передумов їхнього розвитку, осмислити ключові напрямки співпраці у світлі сучасних геополітичних трансформацій, означити перспективи на найближче майбутнє. Характерна великою кількістю фактологічного матеріалу, а водночас, плюралізмом думок і підходів до обґрунтування подій та явищ сьогодення, можливим з огляду на відсутність цензури, впродовж аналізованого періоду підручникові література відчутно додала в якості.

Історична публіцистика, підготовлена здебільшого не професійними істориками, а представниками суміжних галузей наукового пізнання, політичними та громадськими діячами, привертає увагу не стільки фактологічним матеріалом, як його осмисленням, подачею в авторській інтерпретації. Маючи на меті вплив на суспільну думку, її трансформацію у бажаному для автора напрямку, публіцистика позначена плюралізмом поглядів та інтерпретацій. Адресовані широкій громадськості, такі праці відображають суспільні запити, неоднорідність яких, як наслідок, спричиняє множинність варіантів «прочитання» проблеми.

Численні узагальнюючі статті-гасла з зовнішньої політики України, зокрема, щодо Польщі, містять у собі довідково-енциклопедичні видання, серед яких – 10-ти томна «Енциклопедія історії України» (К., 2003–2013), 2-х томна «Українська дипломатична енциклопедія» (К., 2004), словник-довідник «Україна в міжнародних відносинах» (Вип. 1–6) (К., 2009–2016). Характерні відображенням найновішого наукового доробку в аспекті трактування змісту понять, термінів, категорій, вони дозволять прослідкувати ґенезу історичної думки.

Бібліографічні покажчики, характерні акумулюванням інформації про видання з проблеми та покликані, таким чином, полегшити дослідникам її пошук, які в джерельному комплексі будь-якої теми, зазвичай, посідають важливе місце, в історіографії сучасних українсько-польських відносин представлені вкрай обмежено. У цьому континуумі на сьогодні маємо лише невелику кількість упорядкованих публікацій із проблем зовнішньої політики України, її взаємин з ЄС і НАТО [13].

Аналіз історіографічних джерел, у підсумку, засвідчує актуальність дослідження сучасних українсько-польських взаємин, з однієї сторони, та необхідність продовження наукових пошуків із наступною підготовкою відповідних конкретно-історичних досліджень, з іншої. Репрезентований великою кількістю різнотипних історіографічних джерел, джерельний комплекс, безперечно, є цілком достатнім для створення комплексного історіографічного дослідження за тематикою. Разом з тим, було з'ясовано, що, в той час, як окремі аспекти проблеми неодноразово ставали предметом ґрунтованого аналізу, комплексного дослідження з історії сучасних українсько-польських взаємин у доробку українських науковців досі бракує. Підготовка узагальнюючої наукової праці, в русі «подієвої історії» за тематикою, таким чином, на сьогодні є вкрай актуальною та залишається на часі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Кіндрат К. Українсько-польські стосунки на зламі тисячоліть: монографія / К. Кіндрат, С. Трохимчук. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2002. – 112 с.
2. Алексієвець Л. Україна і Польща: шляхи співробітництва (1991−2004 рр.) / Л. Алексієвець, В. Гевко. − Тернопіль: РВЦ ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2009. − 153 с.
3. Стрільчук Л. Україна − Польща: від добросусідських відносин до стратегічного партнерства (кінець XX − початок XXI ст.): монографія / Людмила Стрільчук. − Луцьк: Волинські старожитності, 2013. − 607 с.
4. Янків М. Україна і Польща: стратегічне партнерство в системі геополітичних координат (політико-економічний та секторальний аналіз): монографія / Мирон Янків. − Львів: Світ, 2011. − 398 с.
5. Борщевський В. Українсько-польське економічне співробітництво в умовах євроінтеграції: монографія / Віктор Борщевський. − Львів: Аверс, 2007. − 328 с.; Його ж. Україна і Польща в умовах розширеного ЄС: економічна оптимізація та глобальне партнерство: монографія. − Львів: Аверс, 2009. − 227 с.
6. Савельєв Є.В. Українсько-польські економічні відносини у контексті стратегічного партнерства: монографія /Є.В. Савельєв, В.В. Мельник, С.І. Чеботар.– Тернопіль: Економічна думка, 2003. – 334 с.
7. Кулина С.Я. Державне регулювання українсько-польських транскордонних економічних відносин: монографія / С.Я. Кулина; За ред. І. р. Михасюка. − Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2007. − 228 с.

8. Федан р. Регіональні фактори активізації транскордонної співпраці Польщі та України: монографія / р. Федан. – Львів: ІРД НАН України, 2003. – 336 с.
9. Стрільчук Л.В. Інституційні складові українсько-польських гуманітарних взаємин і співробітництва: монографія / Людмила Стрільчук, Віталій Стрільчук. − Луцьк: Волинські старожитності, 2013. − 258 с.
10. Українсько-польські відносини у ХХ столітті: державність, суспільство, культура: Програма міжнар. наук. конф. (15–16 квітня 1999 р.). – Тернопіль, 1999. – 21 с.; Україна і Польща у Східно-Центральній Європі: спадок і майбуття // Зб. наук. пр. – Київ, 1999. – 159 с.
11. Роль Паризької «Культури» в становленні українсько-польського взаєморозуміння. Україна і Польща стратегічне партнерство // Зб. наук. пр. міжнар. кр. столу (25–26 травня 2000 р.). – Київ, 2002. – 111 с.; Україна і Польща – стратегічне партнерство. Історія. Сьогодення. Майбутнє // Зб. наук. пр. – Ч. ІІ. – К., 2002. – 238 с.; Україна – Польща: шлях до європейської співдружності: Програма ІІІ міжнар. конф. молод. вчених (16–17 травня 2002 р.) – Тернопіль, 2002. – 15 с.; Міжнар. конф. «20 років українсько-польських відносин: випробування часом та спільна перспектива на майбутнє». – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dipacadem.kiev.ua/news/mizhnarodnakonferenciya-20-rokiv-ukrajinsko-polskyx-vidnosyn-vyprobuvannya-chasom-ta-spilna-perspektyva-na-majbutne
12. Демчук П.О. Міжнародні відносини та проблеми євроатлантичної інтеграції: навч. посіб. / П.О. Демчук. – Київ: «ППП», 2004. – 264 с.; Історія Центрально-Східної Європи: навч. посіб. / За ред. Л. Зашкільняка. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2001. – 658 с.; Кордон М.В. Європейська та євроатлантична інтеграція України: навч. посіб. / М.В. Кордон. – Київ: ЦУЛ, 2008. – 172 с.; Крапивін О.В. Євроатлантична інтеграція України: навч. посіб. / О.В. Крапивін, І.Я. Тодоров. – Донецьк: ДонНУ, 2007. – 328 с.; Кріль М.М. Історія країн Центрально-Східної Європи (кінець ХХ − початок ХХІ ст.): навч. посіб. / М.М. Кріль. − Київ: Знання, 2013. − 278 с.
13. Європейський вектор розвитку: стратегія інтеграційної політики України: бібліограф. покажч. / уклад. З.М. Горова, В.В. Косенко. – Суми: СумДПУ ім. А.С. Макаренка, 2011. – 240 с.; Євросоюз та європейські горизонти України: бібліограф. покажч. − Вид. 2-е, доп. / уклад. Т.Г. Безвушко. – Хмельницький: ОУНБ ім. М. Островського, 2007. – 44 с.; Україна: утвердження незалежної держави (до 20-х річниці незалежності України): бібліограф. покажч. / уклад. О.В. Левчук, О.А. Горбань. – Запоріжжя: ДВНЗ ЗНУ, 2011. – 49 с.

Chorna N. Modern Ukrainian-Polish Relations: Historiographical Sources Analysis

The author analyzes the structure and information potential of the historiography sources of Ukrainian-Polish intergovernmental relations covering the recent twenty-five years. It has been proven, that the diverse source base is quite representative in highlighting the process of accumulation of scientific knowledge on the subject. Simultaneous processing, cross-matching and comparing of Ukrainian researchers' achievements combined with their critical analysis has allowed us to determine the level of understanding the problem as well as its representation in the national historiography.

Keywords: historiography, historiographical source, Ukraine, Poland, Ukrainian-Polish relations.

Черная Н.Н. Современные украинские-польские отношения: анализ историографических источников

Проанализирована структура и информационный потенциал источникового комплекса историографии украинско-польских межгосударственных отношений последнего двадцатипятилетия. Доказано, что разнообразная база источников является вполне репрезентативной для освещения процесса накопления научных знаний по теме. Параллельная обработка, сопоставление и сравнение трудов украинских специалистов, а также критический их анализ позволяет выяснить уровень осмысления проблемы, ее представленность в национальной историографии.

Ключевые слова: историография, историографическое источник, Украина, Республика Польша, украинское-польские отношения.

Статтю подано до редколегії 15.01.2017 р.

УДК 94(420)

О.А. Неприцький

ВІДОБРАЖЕННЯ ВИХОДУ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ З ЄС У ПОЛЬСЬКИХ ЗМІ

У статті проаналізовано відображення виходу Великої Британії з ЄС у польських ЗМІ. Зазначено, що вихід Великої Британії з ЄС за прогнозами журналістів, оглядачів та експертів повинен мати переважно негативні наслідки для поляків і польської економіки, а також

Великої Британії та Європейського Союзу, загалом. Дискутувалося питання, як нова ситуація в Європейському Союзі вплине на притік інвестицій до Польщі, а також на майбутнє ЄС, в цілому. Експерти висловлювали побоювання, що політична позиція Польщі буде змаргіналізована, проте, покладали надію на зростання значення Вишеградської четвірки. Польські політики, які знаходилися при владі, наголошували на необхідності глибокої внутрішньої реформи Європейського Союзу і відкидали можливість наслідування Польщею британського прикладу.

Ключові слова: Велика Британія, Сполучене Королівство, Брекзіт, Польща, референдум, Європейський Союз.

Результати референдуму щодо виходу Великої Британії з Європейського Союзу (Брекзіт) викликали здивування і політиків, і економістів, і журналістів. Особливо це було видно на тлі того, що перші екзитполи після проведення референдуму показали, що виходу з ЄС мало не відбутися.

Актуальність дослідження обумовлене широкою палітрою економічних, політичних та соціокультурних питань, на які безпосередньо чи опосередковано мав вплив Брекзіт, та значенням європейських інтеграційних процесів для оцінки історичних подій другої половини XX – початку XXI століття.

Відображення важливих політичних та економічних подій у засобах масової інформації є окремою і важливою темою для вивчення, оскільки медіа формують громадську думку. Декілька досліджень було проведено безпосередньо після британського референдуму. Одне з них стосувалося присутності в ЗМІ матеріалів на тему виходу Великої Британії з ЄС і охопило період з 1 червня до 31 липня 2016 року. Проаналізовано понад 1100 публікацій у пресі, 5 мільйонів постів в Інтернет та 100 теле- і радіостанцій [1]. Інше дослідження стосувалося аналізу постів у соцмережі Twitter [2]. Матеріали польських ЗМІ становили масив джерельної бази для написання статті.

Мета статті – проаналізувати відображення Брекзіту у польських ЗМІ, виокремити головні прогнози, емоційні конотації, пов'язані із очікуванням референдуму та його результатами і наслідки виходу Великої Британії з ЄС для Польщі, Великої Британії та Європейського Союзу.

В аналітичних матеріалах та репортажах польських ЗМІ переважали негативні наслідки виходу Великої Британії з Європейського Союзу. Як першоджерело, яке варте довіри через безпосередню включеність у ситуацію, польські журналісти подавали думки та погляди співвітчизників, що покинули межі країни, і мешкали у Сполученому Королівстві. Поляки у Великій Британії висловлювали побоювання, що вихід з ЄС позбавить їх соціальної допомоги, ускладнить доступ до британського ринку праці, посилить перевірки на кордоні, більш жорстко вимагатиметься дозвіл на роботу в Сполученому Королівстві. І, взагалі, непевна ситуація викликала сильну психологічну напругу в етнічних поляків, що проживали на Британських островах.

У польських ЗМІ регулярно піднімалася тема дійсності міжнародних договорів, які були укладені на багатосторонній основі у період перебування Великої Британії в Європейському Союзі. Зазначалося, що у разі відмови Великої Британії від зобов'язань, взятих на себе у рамках ЄС, потрібно буде переукладати міжнародні договори на двосторонній основі.

Вихід Британії з ЄС подавався не лише, як подія, що впливала на загальну розстановку сил на континенті, але і як чинник, що впливав на геополітичну ситуацію в регіоні Центрально-східної Європи: Польща втрачала стратегічного партнера на міжнародній арені, чим істотно ослабляла свій вплив у центрі та на сході Європи. Більше того, зменшення англосаксонського впливу в ЄС автоматично збільшує російські впливи на країни Європи. Це, знову ж таки, послаблює польські позиції на континенті, загалом, і в регіоні, зокрема. У той же час, за цитатою Марека Кухчіньського – маршалка Сему: «зросте значення країн Вишеградської групи» (Польща, Угорщина, Чехія, Словаччина) [3], що Польща може використати як інструмент свого впливу у регіоні Центрально-східної Європи. Теза про зростання ролі Вишеградської четвірки звучала також у заявах правлячої партії «Право і Справедливість» як відповідь на закиди опозиції, що вихід Британії з Європейського Союзу призведе до втрати Польщею свого міжнародного значення.

Прогнозоване посилення обмежень у законодавстві про працю Сполученого Королівства викликало побоювання, що зросте рівень безробіття у Польщі, через повернення на Батьківщину частини поляків, які мешкали і працювали у Великій Британії. Цей факт отримував у польських ЗМІ як негативну, так і позитивну оцінку. З однієї сторони, це сильний удар по польських родинах, що працювали на островах, і додаткове навантаження на ринок праці Республіки Польщі. А з іншої – це насичення польського ринку праці кваліфікованою робочою силою із новими знаннями та досвідом. Також, повернення цих людей на Батьківщину тягнуло за собою наплив приватних капіталів, у вигляді особистих родинних збережень, які мали бути

витрачені у Польщі або вкладені у розвиток бізнесу, що, в будь-якому випадку, означало додаткові інвестиції у польську економіку.

Напередодні референдуму британське управління статистики опублікувало дані, що були передруковані польським Інтеренет-виданням «Niezależna». Відповідно до оприлюднених даних в 2015 році сальдо міграції зросло до 333 тисяч осіб. 184 тисячі мігрантів, при цьому, походять з країн Європейського Союзу. І «протягом останніх 12 місяців іммігранти зайняли 229 тисяч робочих місць, а громадяни Великої Британії – 185», - наголошують журналісти. Це змушувало пересічних британців звинувачувати мігрантів у зростанні безробіття та зниженні норм оплати праці, через те, що іноземці беруться виконувати роботи за значно нижчими тарифами, ніж місцеві мешканці. З квітня 2016 року було закріплено на законодавчому рівні, що всі іммігранти, які не мають громадянства країн ЄС, повинні бути працевлаштовані і мати доходи не менше 35 тисяч фунтів стерлінгів на рік, що у перерахунку на євро становило суму близько 50 тисяч євро. Хто отримував дохід нижче зазначеної суми повинен був покинути межі країни. За місяць до проведення референдуму лише 14 відсотків європейців, що працювали у Великій Британії отримували дохід на рівні 30-40 тисяч фунтів на рік. 70% з них, однозначно, мали заробітну плату нижче встановленої межі. Поляки, як і решта громадян країн ЄС, висловлювали занепокоєння тим, що така норма, після виходу Британії з Євросоюзу почне стосуватися всіх іноземців, що перебувають у Сполученому Королівстві [4].

Час від часу звучали тези про ослаблення злотого у зв'язку із виходом Великої Британії з ЄС. Щоб підсилити враження від ймовірної девальвації національної валюти наводилися приклади втрати купівельної спроможності поляків: зростання цін на імпортовані товари та подорожчання відпочинку за кордоном. Але ця теза не була достатньо обґрунтована. І уряд постійно спростовував ці припущення, заявляючи, що Брекзіт не може бути настільки сильною загрозою для польської економіки, щоб призвести до ослаблення злотого на валютному ринку. Міністерство фінансів неодноразово оприлюднювало заяву, що не бачило жодних причин для інтервенції на валютному ринку [5]. Аналогічною виявилася ситуація із становищем на біржі. Не дивлячись на залякування журналістів, що може статися біржовий крах у разі виходу Британії з ЄС (особливо 24 червня, коли було найгірше відкриття торгів з серпня 2011 року внаслідок зниження рейтингу Сполучених Штатів Америки), польський ринок, відповідно до заяв уряду, відреагував «у міру стабільно, і в міру м'яко» [6].

Проте, якщо панічні настрої про біржовий крах чи різкий обвал національної валюти виглядали більше як залякування і пошук яскравих заголовків, то на думці про помірно негативні наслідки для всіх галузей польської економіки сходилася переважна більшість експертів. За прогнозами японського банку «Nomura» Брекзіт мав знизити економічне зростання польської економіки на 0,25 відсотка [7]. Такий прогноз, звичайно, не виглядав як катастрофа, але й не додавав оптимізму, особливо у перерахунку на абсолютні цифри. Особливо, на думку оглядачів та експертів, наслідки Брекзіту повинні були завдати збитків польським експортерам, перш за все, виробникам меблів, молочних продуктів, солодощів та транспортникам. Такі песимістичні прогнози випливали із того, що Велика Британія була одним із найбільших економічних партнерів Республіки Польщі.

У зв'язку із виходом з Європейського Союзу Великої Британії обговорювалося питання можливого зменшення кількості країн ЄС за рахунок наступних країн – Франції, Голландії, Австрії, Іспанії та інших. Звучали тези навіть про можливий вихід Польщі з Євросоюзу, але тут же зазначалося, що не лише прийняття рішення, а навіть декларація можливості прийняття такого рішення уже негативно позначилась би на міжнародному становищі Республіки Польщі. По-перше, тому що завдало би значних фінансових збитків, а по-друге, призвело би до повної ізоляції країни на старому континенті.

Вихід із Європейського Союзу не розглядався як вирішення ситуації. Проте однозначно констатувався факт глибокої кризи ЄС і необхідності глибоких внутрішніх реформ для того, щоб зберегти міжнародну організацію. Польські ЗМІ дружньо цитували голову правлячої партії «Право і Справедливість» Ярослава Качинського, котрий після оголошення результатів британського референдуму наголосив на необхідності глибокої реформи Європейського Союзу, як на позитивній відповіді на Брекзіт і як на новій можливості для Великої Британії та ЄС. І запевнив, що Польща не має наміру проводити референдум щодо виходу Євросоюзу: «Місце Польщі – в ЄС, незалежно від результатів голосування у Великій Британії». На його думку, підхід «більше Союзу» і «жодних змін» могло призвести лише до поглиблення кризи і «нових подій типу Брекзіту [8]. Щоправда, поки він це говорив, політики Національного Руху в Сеймі організували конференцію, на якій закликали до Полекзіту і проведення референдуму [8].

На підтвердження правильності позиції польської влади засоби масової інформації розтиражували заяви італійського уряду, що пора змінювати Європейський Союз, а Брекзіт – це час пробудження для європейців. Наводили слова італійського прем'єра Маттео Ренці, що «мусимо змінити Європу, щоб зробити її більш людяною і справедливою» [9]. «Рим буде надалі

працювати щоб знову пожвавити ЄС. Це виклик, який приймає італійський уряд, щоб відповісти на ці, негативні для нас, результати [референдуму] пропагуючи європейські перспективи», – зазначив міністр закордонних справ Італії Паоло Джентілоні [9].

Рішення про вихід Великої Британії з Євросоюзу, переважно, розглядалося як негативне і для самого Сполученого Королівства. Польські журналісти, посилаючись на британських економістів, стверджували, що результати Брекзіту будуть негативними для господарської системи Великої Британії. 90% експертів, опитаних британським тижневиком «The Observer», вважали, що вихід з ЄС стане шоком для британської економіки. Як показують анкети, втрата доступу до спільного ринку і підвищена непевність ситуації призведуть до скорочення інвестицій, що, матиме негативний вплив на темпи економічного зростання протягом найближчих п'яти років [4]. Після Брекзіту, вслід за послабленням фунта, падінням курсу акцій на Лондонській біржі, рейтингові агенції знизили перспективи Великої Британії. Агенція Moody's знизила їх до негативних. Ще раніше це ж зробила агенція «Standard&Poor's» [10].

Один із найгірших сценаріїв, які прописувалися для Великої Британії – це початок розпаду країни. Шотландія, Уельс та Північна Ірландія мали у своєму законодавстві примат права ЄС над національним. Це означало, що, наприклад, всі рішення щодо європейської політики прийняті у Вестмінстері, повинні бути підтверджені парламентом Шотландії, де 62% [11] громадян висловилися проти Брекзіту. А це могло потягнути за собою великий правовий хаос і в самій Великій Британії і, значною мірою, у всьому ЄС. «Шотландія хоче залишитися в Європейському Союзі, тож можемо очікувати на наступний референдум, в якому шотландці висловляться за те, щоб залишитися в структурах Євросоюзу. У результаті Шотландія заявить про бажання залишитися в ЄС і розпочне переговори», – зазначав доктор Бартоломей Е. Новак, завідувач кафедри Міжнародних Відносин Академії Фінансів і Бізнесу «Вістула», котрий багато років працював в Європейському Парламенті та в Конвенті за Майбутнє Європи [1, с.11].

Отже, в матеріалах польських ЗМІ переважала думка, що вихід Великої Британії з ЄС буде мати негативні наслідки для поляків і польської економіки, а також Великої Британії та Європейського Союзу, загалом. Зазначалося, що внаслідок Брекзіту зазнають збитків власники кредитів у швейцарських франках, експортери, а також поляки, що живуть і працюють на Британських островах. Дискутувалося питання, як нова ситуація в Європейському Союзі вплине на притік інвестицій до Польщі, а також на майбутнє ЄС, в цілому. Експерти висловлювали побоювання, що політична позиція Польщі буде змаргіналізована, оскільки вона втратила свого найбільшого союзника в ЄС. Траплялися думки, що Брекзіт може використати Росія для досягнення своїх цілей роз'єднання та впливу на країни Європи. Ідею дезінтеграції континенту підтверджували тези про можливий вихід з Євросоюзу інших держав, зокрема Франції, Голландії, Австрії, Іспанії. Проте польські політики, які знаходилися при владі, наголошували на необхідності глибокої внутрішньої реформи Європейського Союзу і відкидали можливість наслідування Польщею британського прикладу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Brexit. Raport medialny. 1.06-31.07.2016. – Poznań, PRESS-SERVICE Monitoring Mediów. – 2016.
2. Bień A. #Brexit na Twitterze – komentarze polskich dziennikarzy i polityków // Socialpress. – 24 czerwca 2016. – URL: https://socialpress.pl/2016/06/brexit-na-twitterze-komentarze-polskich-dziennikarzy-i-politykow/
3. «Polska spadnie do europejskiej III ligi» // Polska. Newsweek. – 24.06.2016. – URL: http://www.newsweek.pl/ polska/brexit-komentarze,artykuly,387935,1.html
4. Polacy na Wyspach szykują się do wyjścia z UE. Imigranci i gospodarka zaważą na Brexicie // niezalezna.pl – 31.05.2016. – URL http://niezalezna.pl/81182-polacy-na-wyspach-szykuja-sie-do-wyjscia-z-ue-imigranci-i-gospodarka-zawaza-na-brexicie
5. Wiceminister finansów: resort nie będzie internował na rynku walutowym // Radio Maryja. – 24 czerwca 2016. – URL: http://www.radiomaryja.pl/informacje/wiceminister-finansow-resort-nie-bedzie-interweniowal -na-rynku-walutowym/
6. Morawiecki: polski rynek zareagował na Brexit relatywnie łagodnie // Rzeczpospolita. – 21 czerwca 2016. – URL: http://www.rp.pl/Gospodarka/306249924-Morawiecki-polski-rynek-zareagowal-na-Brexit-relatywnie-lagodnie.html
7. Brexit obniży wzrost gospodarczy w Polsce o 0,25 pkt. proc. – Biznes // Onet.pl. – 24 czerwca 2016. – URL: http://biznes.onet.pl/wiadomosci/ue/brexit-obnizy-wzrost-gospodarczy-w-polsce-o-0-25-pkt-proc/xfhpg1
8. Kondzińska A. Jarosław Kaczyński: Zreformujmy Unię // Gazeta Wyborcza. – 25 czerwca 2016. – URL: http://wyborcza.pl/1,75398,20300171,jaroslaw-kaczynski-zreformujmy-unie.html? disable Redirects =true
9. Włoski rząd o Brexicie: Trzeba zmienić UE // Rzeczpospolita. – 24 czerwca 2016. – URL: http://www.rp.pl/Brexit/160629567-Wloski-rzad-o-Brexicie-Trzeba-zmienic-UE.html#ap-1

10. Agencje ratingowe uderzają w Wielką Brytanię // Forbes. – 25 czerwca 2016. – URL: http://www.forbes.pl/brexit-agencje-ratingowe-uderzaja-w-wielka-brytanie,artykuly,205498,1,1.html
11. Brexit: jak głosowały poszczególne regiony? // Wiadomości. – 24 czerwca 2016. – URL: http://wiadomosci. wp.pl/kat,1329,title, Brexit-jak-glosowaly-poszczegolne-regiony,wid,18394287, wiadomosc. html? ticaid= 1188e8&_ticrsn=3

Neprytskyi O.A. Reflection of Great Britain's Exit from the EU in Polish Media

The article analyzes the reflection of Great Britain's exit from the EU in Polish media. It states that according to the forecasts of journalists, political observers and experts, Brexit is going to have negative consequences for the Poles, the Polish economy as well as for Great Britain and the European Union on the whole. The author draws attention to discussions of the question of how the new situation in the European Union would influence the investment flow to Poland as well as the future of the EU in general. The experts are worried that Poland's position will be marginalized, however, they hope that the role of the Visegrad group will increase. Polish politicians emphasized the necessity of a thorough internal reform of the European Union and denied the possibility of Poland's following the example of Britain.

Keywords: Great Britain, the United Kingdom, Brexit, Poland, referendum, the European Union.

Неприцкий А.А. Отражение выхода Великобритании с ЕС в польских СМИ

В статье проанализировано отражение выхода Великобритании с ЕС в польских СМИ. Указано, что выход Великобритании с ЕС по прогнозам журналистов, обозревателей и экспертов должен иметь больше отрицательных, чем положительных последствий для поляков и польской экономики, а также Великобритании и Европейского Союза, в целом. Дискутировался вопрос, как новая ситуация сложившаяся в Европейском Союзе, повлияет на приток инвестиций в Польшу, а также, вообще, на будущее ЕС. Эксперты высказывали опасения, что политическая позиция Польши будет маргинализирована, но надеялись на увеличение значения Вышеградской четверки. Польские политики, которые находились при власти, делали ударение на необходимости глубокой внутренней реформы Европейского Союза и исключали возможность повторения Польшей британского примера.

Ключевые слова: Великобритания, Соединенное Королевство, Брекзит, Польша, референдум, Европейский Союз.

Статтю подано до редколегії 5.02.2017 р.

РЕЦЕНЗІЇ

УДК 94(477.44)

О.А. Мельничук, С.С. Падалка

ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ. ВІННИЦЯ / УПОРЯД.: Ю.А. ЗІНЬКО, А.М. ПОДОЛИННИЙ. – ВІННИЦЯ: ТОВ «НІЛАН-ЛТД», 2016. – 224, 48, 2 С.: ФОТО, ІЛ.

У статті прорецензовано науково-довідкове видання «Пам'ятки історії та культури Вінницької області. Вінниця», підготовлене робочою групою з написання зводу пам'яток історії та культури Вінницької області.

Ключові слова: археологія, архітектура та містобудування, монументальне мистецтво, м. Вінниця, пам'ятки історії та культури.

Книга «Пам'ятки історії та культури Вінницької області. Вінниця», що підготовлена авторським колективом, є результатом із реалізації проекту пам'яткоохоронної діяльності в Україні в рамках науково-довідкового видання про нерухомі пам'ятки «Звід пам'яток історії та культури України». Упродовж першого етапу робочою групою з написання зводу пам'яток історії та культури Вінницької області у 2011 р. було підготовлено словникову частину, що включала в себе перелік усіх пам'яток, які сьогодні репрезентують історико-культурну спадщину Вінницької області. Слід відзначити, що в процесі підготовки даного видання редколегія та авторський колектив організували додатковий пошук та обстеження пам'яток, які значно ширше і багатогранніше представили історію і культуру міста та області, аніж це відображали подібні дослідження радянської доби. Вихід словникової частини ознаменував початок роботи з написання змістової частини пам'яток історії та культури Вінницької області. Оскільки така робота, зважаючи на велику кількість пам'яток, видалася досить копіткою та тривалою і, окрім фізичних зусиль авторів, потребувала значних матеріальних ресурсів, редакційною колегією було прийняте цілком логічне та обґрунтоване рішення - виокремити опис пам'яток м. Вінниці в окремий том. Результатом реалізації цієї ідеї і стала поява рецензованого видання, в якому описані основні археологічні й історичні пам'ятки, твори монументального мистецтва та архітектури м. Вінниці.

Готуючи видання, обласною редакційною колегією до написання статей було залучено працівників низки закладів та установ, значну частку яких склали викладачі Інституту історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Важливим, на наш погляд, було рішення про включення до складу робочої групи з опису пам'яток найбільш досвідчених фахівців з тієї чи іншої сфери (археології, архітектури та містобудування, монументального мистецтва тощо), представлених не лише науковцями, але й місцевими краєзнавцями. Їх знання і досвід забезпечили якісний науковий продукт.

Позитивним є те, що опублікування книги відбулося після проведення кампанії з декомунізації, внаслідок чого, частині вулиць та площ міста було повернуто їх історичні назви, іншим присвоєно прізвища українських історичних діячів, діячів освіти та культури – уродженців Поділля, учасників боротьби за розбудову української держави. Тому читачі матимуть змогу знайомитися із пам'ятками за їх новими адресами.

Характеризуючи змістову складову рецензованого видання, слід наголосити, передусім, на добре продуманій структурі книги: окрім передмови, декількох вступних статей та статей про пам'ятки, у другій половині книги вміщені якісні фотоматеріали про найважливіші пам'ятки, що покращує їх сприйняття.

Видання відкриває вступна стаття за авторством Вінницького міського голови С.А. Моргунова та відомого подільського науковця та краєзнавця А.М. Подолинного, в якій подано короткий історичний нарис та охарактеризовано м. Вінницю як сучасний адміністративний, економічний, освітній і культурний центр Вінницької області.

Археологічні пам'ятки м. Вінниці в книзі представлені вступною статтею відомого на Поділлі дослідника трипільської культури, кандидата історичних наук С.О. Гусєва та описом п'ятнадцяти древніх поселень, виявлених на території міста. Подаючи у вступній статті історію обстеження археологічних пам'яток, автор змушений констатувати, що окрім стаціонарних розкопок черняхівського поселення на південно-західних околицях Вінниці, усі пам'ятки належним чином не досліджувалися. Стан збереженості переважної більшості з них поганий, а деякі об'єкти старовини знищені практично повністю. Нагальною, на думку автора, залишається проблема ґрунтовного вивчення та збереження археологічної спадщини як неоціненного джерела з історії та культури краю. Загалом, в описі пам'яток археології подано інформацію про матеріальні свідоцтва життєдіяльності людини з давніх часів, залишки поселень пізнього

палеоліту, доби енеоліту, раннього заліза, черняхівської культури, бронзи й середньовіччя, що є безцінним джерелом інформації про зародження і розвиток суспільного життя на теренах міста.

У вступній статті, присвяченій характеристиці пам'яток історії м. Вінниці, доктор історичних наук Т.Р. Кароєва акцентує увагу на самому визначенні поняття, а також окреслює роль та значення пам'яток у формуванні суспільної історичної свідомості. Подаючи історію пам'яткоохоронної діяльності в місті, автор не лише виокремлює пріоритетні її напрямки упродовж певних історичних етапів, але й наголошує на тих проблемах, які існують у пам'яткоохоронній сфері на сучасному етапі.

Змістовною є вступна стаття з історії містобудування та архітектури м. Вінниці за авторством колишнього головного архітектора м. Вінниці С.О. Царенка. На основі використання широкого кола джерел та літератури автор простежує історію забудови території міста, подає характеристики архітектурних стилів побудови окремих об'єктів. Позитивним є те, що опис супроводжується ілюстраціями їх зовнішнього вигляду кінця XIX – початку XX ст. Подаючи загальну характеристику архітектурно-містобудівної спадщини міста, автор стверджує, що із облікованих у місті понад 200 нерухомих пам'яток 160 об'єктів відносяться до архітектурної спадщини, з них 5 історико-архітектурних комплексів мають національне значення: Мури у складі колишнього єзуїтського колегіуму та Свято-Преображенського собору; Староміська Свято-Миколаївська церква з дзвіницею; «Садиба у П'ятничанах»; Національний музей-садиба М.І. Пирогова; меморіальний музей-садиба М.М. Коцюбинського. На категорію національного значення запропоновано монастир капуцинів з келіями. Окрім опису об'єктів, на думку автора, не менш важливим є опис історичних вулиць та місцин міста, оскільки «збереження об'єктів архітектурної спадщини, що представлена у Вінниці в доволі широких хронологічних рамках, буде доцільним і можливим лише за умови збереження параметрів оточення, в якому пам'ятки архітектури і містобудування є композиційними та функціональними індикаторами для регулювання середовища великого міста, що потребує властивого розвитку».

Вступна частина видання завершується статею доктора історичних наук, професора О.А. Коляструк «Пам'ятки монументального мистецтва в меморіальній культурі Вінниці». У ній автором з'ясовано сутність термінів «пам'ятки мистецтва», «пам'ятки монументального мистецтва», охарактеризовано їх змістове наповнення. У статті простежуються основні тенденції розвитку монументального мистецтва в радянську та пострадянську добу. Характеризуючи сучасний стан охорони пам'яток монументального мистецтва, автор звертає увагу на значне скорочення їх кількості, пояснюючи це «наслідком серйозних політичних катаклізмів, світоглядних змін, які відбуваються у суспільстві, зокрема, осмисленням революційних подій кінця 2013 – початку 2014 рр., російсько-української війни 2014-2016 рр., а також процесами їх природної руйнації, втратами, спричиненими безгосподарністю, недосконалістю вітчизняної пам'яткоохоронної системи, відсутністю коштів на утримання і реставрацію історико-культурних об'єктів тощо». Стверджується також, що частина творів монументального мистецтва тоталітарної доби, що несли в собі пропагандистсько-ідеологічне навантаження, в результаті так званої «війни пам'ятників» були пошкоджені, зруйновані або ж зняті з обліку. На думку автора, залишається не впорядкованим фіксування на державному рівні нових пам'ятників і меморіальних дощок, хоч і включення їх до «Зводу пам'яток історії та культури України» є дискусійним.

Опис пам'яток архітектури, історії, культури і мистецтва у книзі здійснюється в розрізі сучасних вулиць міста, що значно полегшує їх відшукання та сприйняття. Зручності в користуванні книгою надають іменний та постатейний покажчики, вміщені в кінці. Серед поданих у дослідженні історичних пам'яток – об'єкти, пов'язані з історією національно-визвольної боротьби українського народу, місця масових поховань жертв репресій, голодоморів, героїв воєн та воєнних конфліктів, трагедії у Чорнобилі, Героїв «Небесної сотні» та АТО. Окрім того, у Вінниці, в різний спосіб, вшановано пам'ять багатьох українських історичних діячів, які у попередні часи частково чи повністю підлягали замовчуванню: Богдана Хмельницького, Данила Нечая, Івана Богуна, князів Коріатовичів, Петра Могили, Костянтина Острозького, Михайла Грушевського, Володимира Винниченка, Симона Петлюри. Історичні пам'ятки в книзі представлені описами будинків, архітектурних споруд та комплексів, музеїв-садиб, а також інформацією про архітекторів та власників будинків (особняків), які розглядаються в межах культурної та архітектурної спадщини міста. У виданні вміщено інформацію про меморіальні дошки видатним вінничанам, пам'ятні знаки, присвячені історичним подіям, та архітектурні об'єкти культурної спадщини, які збереглися і характеризуються ознаками певної культури та стилів, традицій, будівельних технологій.

У рецензованому виданні широко відображено розвиток науки, освіти, культури, мистецтва на теренах міста. Це представлено, передусім, описом споруд вищих навчальних закладів, наукових установ, інших об'єктів, житлових будинків, пов'язаних із життям і творчістю визначних діячів української культури: письменників Степана Руданського, Марка Вовчка,

Михайла Коцюбинського, Василя Стуса; театральних діячів Панаса Саксаганського, Миколи Садовського, Амвросія Бучми, Гната Юри, Марії Литвиненко-Вольгемут; діячів кіномистецтва Ігоря Савченка, Артура Войтецького; композиторів Петра Ніщинського, Миколи Леонтовича; науковців Миколи Пирогова, Івана Огієнка; архітекторів Григорія Артинова та багатьох інших.

Науковий характер довідковому виданню забезпечують постатейні посилання на використану літературу та джерела, значна частина яких вперше введена до наукового обігу. При написанні книги використано фонди архівів, музеїв, бібліотек, наукових і навчальних закладів Вінниці, Києва та частково деяких інших міст.

Аналізуючи оформлення книги, хочеться відзначити фахове наукове редагування тексту статей, яке здійснювали або ж надавали методичну допомогу працівники Інституту історії АН України, Інституту археології АН України, Інституту історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського, обласного та міського управлінь культури.

Позитивне враження справляє на читача якісне художнє ілюстрування книги, яке забезпечує належне візуальне сприйняття описаних пам'яток. До змісту книги включено 40 чорно-білих та 95 кольорових світлин, які відтворюють колишній та сучасний зовнішній вигляд окремих пам'яток чи частин міста, історичних карт тощо. Відзначимо також належну якість типографських послуг, наданих товариством «Нілан-ЛТД» за фінансової підтримки міської та обласної влади.

Переконані, що науково-довідкове видання зацікавить науковців, освітян, працівників культури, краєзнавців, працівників у галузі туризму, всіх, хто цікавиться і досліджує історію нашого краю.

Melnychuk O.A., Padalka S.S. Historical and Cultural Monuments of Vinnytsia Region. Vinnytsia / Compiled by J.A. Zinko, A.M. Podolynnyj. - Ball: LLC «Nilan-Ltd», 2016. - 224 p.: photo, il.

The article reviews the scientific reference book «Historical and cultural monuments of Vinnytsia region. Vinnytsia», prepared by the working group involved in writing about a set of historical and cultural monuments of Vinnytsia region.

Keywords: archeology, architecture and town planning, monumental art, Vinnytsia, historical and cultural monuments.

Мельничук О.А., Падалка С.С. Памятники истории и культуры Винницкой области. Винница / сост .: Ю.А. Зинько, А.М. Подолинный. - Винница: ООО «Нилан-ЛТД», 2016. - 224 с .: фото, ил.

В статье прорецензировано научно-справочное издание «Памятники истории и культуры Винницкой области. Винница», подготовленное рабочей группой по написанию свода памятников истории и культуры Винницкой области.

Ключевые слова: археология, архитектура и градостроительство, монументальное искусство, г. Винница, памятники истории и культуры.

Статтю подано до редколегії 15.01.2017 р.

УДК 94(477.4)»1830/1831»

В. А. Тучинський

ПОЛЬСЬКЕ НАЦІОНАЛЬНЕ ПОВСТАННЯ 1830-1831 рр. НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ: ВІД МІФІВ ДО ФАКТІВ: КОЛ. МОНОГРАФІЯ/ ЗА РЕД. І. КРИВОШЕЇ, Н. МОРАВЦЯ. – К.: КНТ, 2017. – 264 С.

У статті прорецензовано колективну монографію українських та польських вчених, в якій висвітлено головні події польського національно-визвольного повстання 1830-1831 років на території Правобережної України.

Ключові слова: Листопадове повстання, Правобережна Україна, польська шляхта,історіографія, джерелознавство, русифікація.

Рецензована монографія, що вийшла друком на початку 2017 року, продовжує традиції сучасної українсько-польської історіографії щодо спільного поглибленого вивчення складних та дискусійних сторінок історії обох народів. У колективній праці українських та польських вчених зроблено черговий вагомий крок у висвітлення подій польського національного повстання на території Правобережної України 1830 -1831 рр., яке увійшло в історію обох народів як Листопадове.

Варто відзначити про те, що автори монографії репрезентують українські наукові установи та вищі навчальні заклади Києва, Львова, Вінниці, Умані та інших міст нашої держави, а також польські наукові інституції Варшави, Ченстохови, Кельц та Ольштина.Рецензоване видання є логічним продовженням спільних історичних досліджень, започаткованих колективною монографією «Польське національне повстання 1863-1864 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів», що побачила світ у 2014 році.

Нашу увагу привернуло широке використання вітчизняними та польськими авторами монографічної праці документальних та інших груп історичних джерел.Особливо варто відзначити використання джерел особового походження, зокрема, спогадів М.Чайковського та Р.Дмовського, що були активними учасниками повстання. Зауважимо про те, що спогади Михайла Чайковського дозволяють простежити бойовий шлях загону під його командуванням з Волині і Поділля до Галичини, більше дізнатися про національний склад його учасників, ознайомитися із його оцінками військових та політичних лідерів Листопадового повстання, зрозуміти мотиви вчинків шляхтичів Правобережної України, котрі ризикуючи своїм життям та майном долучалися до активних форм та методів боротьби.

Рецензована праця має чітку структуру і побудована за проблемно-хронологічним принципом. Вона складається із передмови, вступу та трьох розділів.У вступній статті досліджуються історичні передумови та причини повстання на території Правобережної України. Її автор у підсумку зазначає, що польське повстання на території українських етнічних земель відбувалося у вкрай несприятливих для поляків обставинах, які були наслідком задавненого антагонізму між польськими політичними і господарськими елітами та українським селянством, з огляду на неприхильність останніх до справи відновлення Речі Посполитої.

У першому розділі – «Ідеологія, історіографія та джерела історії Листопадового повстання» подано вичерпну характеристику джерельної бази, а також української польської та російської історіографії історії Листопадового повстання. Особливо змістовним у розділі є дослідження польського історика Н.Моравеця, що характеризує головні надбання синодальної історіографії та проводить цікаві паралелі щодо оцінки нею причин та наслідків Листопадового повстання 1830-1831 та Січневого повстання 1863-1864 років.

Другий розділ – «Події польського повстання 1830-1831 рр. на Правобережній Україні» є не лише найбільшим за обсягом, але і найцікавішим за викладеним фактичним матеріалом. Головне місце у ньому займає ґрунтовна характеристика події пов'язаних із легендарним походом на Волинь та Поділля загону під командуванням Юзефа Дверницького. Привертає увагу широке використання польськими авторами, зокрема Н.Каспареком, щоденника Ю.Дверницького, в якому детально описано бойові дії загону проти російських військ. Цікавою у цьому контексті видається наукова розвідка М.Трембовського про партизанський рейд загону Кароля Ружицького, що став за словами автора «кращим партизаном Листопадового повстання». Слід також підкреслити, що на відміну від інших командирів, К.Ружицький зміг залучити до свого загону українських селян, в очах яких він виріс до рівня козацьких ватажків, оспіваних в українських народних піснях. У публікації І.Романюка подано цікаві узагальнюючі дані про участь польського населення Східного Поділля у повстанні 1830-1831 років.

Логічним продовженням монографії є третій розділ – «Правобережна Україна після Листопадового повстання», в якому охарактеризовано не лише долю багатьох його учасників, але політику російської влади спрямовану на зменшення ролі місцевої шляхти в економічному та політичному житті регіону Правобережної України. Масове позбавлення дворянства та конфіскація майна стали, на думку авторів рецензованої праці, початком «великого полювання на шляхту».Однак, варто також відзначити і неочікувані для влади наслідки русифікації населення Правобережної України. Одним із них стала поява такого явища, як формування української ідентичності, чому сприяло відкриття у Києві університету Святого Володимира та створення Тимчасової комісії для дослідження давніх актів.

Представлені у збірнику документи, зокрема, особовий склад повстанців Липовецького повіту та реєстр польських родів Уманщини, записаних в однодворці, дозволяють його читачам краще зрозуміти соціально-політичне та економічне становище польського населення Правобережної України періоду Листопадового повстання.

Неупереджений та зважений погляд відомих українських та польських істориків, що викладений у монографії, допоможе фахівцям та всім охочим об'єктивно оцінити події Листопадового 1830 -1831 рр. повстання на території Правобережної України. Однак, зауважимо про те,що одним виданням важко охопити весь спектр визначеної проблеми, а тому багато аспектів українсько-польських взаємин періоду повстання вимагають подальшого поглибленого вивчення.

Tuchinsky V. A. Polish National Uprising of 1830-1831 in Right-Bank Ukraine: from Myths to Facts: col. monograph / ed. I. Krivoshyi, N.Moravets. - K .: CST, 2017. - 264 p.

The article reviews the collective monograph of Polish and Ukrainian scientists, which reflects the main events of the Polish National Uprising of 1830-1831 on the territory of Right-Bank Ukraine.

Keywords: November Uprising, Right-Bank Ukraine, Polish nobility, historiography, source study, Russification.

Тучинский В. А. Польское национальное восстание 1830-1831 гг. на Правобережной Украине: от мифов к фактам: колл. монография / под ред. И. Кривошеи, Н.Моравця. - К .: КНТ, 2017. - 264 с.

В статье прорецензировано коллективную монографию украинских и польских ученых, в которой отражены главные события польського национально-освободительного восстания 1830-1831 годов на территории Правобережной Украины.

Ключевые слова: Ноябрьское восстание, Правобережная Украина, польская шляхта, историография, источниковедение, русификация.

Статтю подано до редколегії 3.02.2017 р.

УДК 94(477. 44):908

О. В. Зінько

ПОДІЛЬСЬКИЙ ГУБЕРНСЬКИЙ СТАРОСТА СЕРГІЙ КИСЕЛЬОВ (1877-1937) У ДОКУМЕНТАХ ЕПОХИ / АВТОРИ-УПОРЯДНИКИ: О. М. КРАВЧУК, І. І. РАТУШНЯК, К. В. ЗАВАЛЬНЮК - ВІННИЦЯ: ТОВ «НІЛАН-ЛТД», 2016. – 282 С.

У статті прорецензований збірник матеріалів, присвячений життю і діяльності подільського громадсько-політичного і земського діяча Сергія Івановича Кисельова (1877-1937 рр.).

Ключові слова: С. Кисельов, Подільська губернія, Проскурівський повіт, земська управа, губернський староста.

Рецензоване видання є збірником документів і матеріалів, присвячених життю і діяльності подільського громадсько-політичного і земського діяча Сергія Кисельова (1877-1937 рр.), який займав посади голови Проскурівської повітової земської управи (1912-1917), Проскурівського повітового комісара (1917-1918 рр.), губернського старости Поділля у період гетьманату 1918 р., голови Проскурівського осередку Червоного Хреста (1919 р.).

Книга «Подільський губернський староста Сергій Кисельов (1877-1937) у документах епохи» є першим в Україні збірником матеріалів, присвяченого постаті очільника регіону в добу гетьманату П. Скоропадського. Вона містить три розділи: «Сергій Кисельов: віхи біографії» та дві частини документів і матеріалів: «Біографічні матеріали» та «Постать Кисельова у спогадах сучасників».

У розділі «Сергій Кисельов: віхи біографії» автори висвітлюють головні події життя і діяльності цієї особистості. Народився С. Кисельов 13 вересня 1877 року у містечку Чорний Острів Проскурівського повіту Подільської губернії (нині – смт у складі Хмельницького району Хмельницької області). Юридичну освіту отримав в університеті Св. Володимира. Працював у юридичних установах.

У той же час Сергій Кисельов був призначений почесним членом Чорноострівського сільського попечительства дитячих притулків та займався благодійницькою діяльністю. У період японсько-російської війни 1904-1905 рр. працював у Червоному Хресті, надаючи допомогу сім'ям загиблих і поранених вояків. За цю працю був нагороджений медаллю «На пам'ять участі товариства червоного Хреста в російсько-японській війні 1904-1905 років».

У 1907 році С. Кисельов був призначений на посаду Почесного мирового судді 1 дільниці Проскурівського повіту, виконував обов'язки члена повітової комісії по землевпорядкуванню, входив до складу повітової опіки за дитячими притулками, був одним з опікунів Проскурівського Олексіївського реального училища. З 1912 р. – голова Проскурівської повітової земської управи. Відповідав за продовольчу справу, народну освіту. Під головуванням Кисельова при земській управі діяли лікарсько-санітарна комісія, агономічна рада, економічна рада. Важливе місце у діяльності Сергія Кисельова продовжувало бути благодійництво. У жовтні 1912 року він був призначений довічним членом Пашковецького сільського піклувального притулку-богадільні.С.Кисельов був одним з 42 членів Проскурівського підвідділу Російського імператорського воєнно-історичного товариства.

В умовах Першої світової війни робота земства спрямовувалася на забезпечення потреб армії. За період 1906-1916 років Кисельов був відзначений 11 офіційними нагородами. Загалом, як зазначають автори книги, дореволюційний проскурівський період діяльності С.Кисельова відігравав важливу роль в його становленні як службовця судового відомства, земця, діяча Червоного Хреста, професійного управлінця сприяла розвитку інфраструктури, економіки і культури краю.

Після Лютневої революції 1917 року Кисельов обирався головою Проскурівського відділу Подільського товариства сільського господарства і сільськогосподарської промисловості та головою Проскурівської повітової продовольчої управи, виконував обов'язки Проскурівського повітового комісара (1917-1918), обіймав посаду губернського старости Поділля у період гетьманату 1918 р., очолював Проскурівський осередок Червоного Хреста (1919).

Зі встановленням радянської влади на Поділлі, маєтки С.Кисельова були конфіскованi, тому він переїхав до Вінниці, де працював у різних радянських торгівельних установах. Як «колишній» С.Кисельов був приречений до загибелі в роки сталінських репресій. У жовтні 1937 року був заарештований та розстріляний. Місце захоронення залишається невідомим. Реабілітований Сергій Кисельов був лише 22 березня 1989 року за висновком Прокурора Вінницької області.

Книга «Подільський губернський староста Сергій Кисельов (1877-1937) у документах епохи» має значне інформативне наповнення. Вона містить 274 документи або найважливіші витяги з них, фрагменти дев'яти мемуарних творів, в яких містяться згадки про С. Кисельова. Авторами цих спогадів є Л. Білецький, Д. Гейден, Н. Дорошенко-Савченко, П. Єрошевич, І. Огієнко, О. Пащенко, В. Приходько, І. Розгон.

Під час підготовки частин: «Біографічні матеріали» та «Постать С.Кисельова у спогадах сучасників» автори використали архівні документи, зокрема, Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (ЦДАВОВУ), матеріали періодики, збірники документів. Фонди ЦДАВОВУ: «Міністерство внутрішніх справ УНР», Міністерство внутрішніх справ Української Держави, Подільський комісар Тимчасового уряду, Подільський губернський староста Української Держави, Міністерство освіти Української держави. З Державного архіву Вінницької області (ДАВіО) використані фонди»Колекція фільтраційних, слідчих та наглядових справ, переданих УСБУ у Вінницькій області», «Подільський губернський комісар Тимчасового уряду», «Подільський губернський комендант, Вінницька міська управа, Колекція документів Вінницького партархіву та ін. Документи публікуються мовою оригіналів за сучасною орфографією.

Перша частина збірника «Біографічні матеріали» представлена документами 1907-1940 рр. Вони відбивають головні періоди професійної діяльності С. Кисельова, зокрема, на посаді голови Проскурівської земської управи у 1912-1917 рр. Наведені документи з історії земського самоврядування Проскурівщини засвідчують суттєвий внесок С. Кисельова у соціально-економічний і культурний розвиток регіону. Найбільша кількість документів стосується діяльності С. Кисельова на посаді Подільського губернського старости Української Держави гетьмана П. Скоропадського у травні-листопаді 1918 р. (документи №№ 54-257). Вони включають розпорядження міністерства внутрішніх справ Української Держави, звіти С. Кисельова у це відомство, звернення губернського старости до населення Поділля, листування з повітовим старостами, органами місцевого самоврядування, командирами австро-угорських частин у регіоні тощо. Документи розкривають внутрішньополітичні процеси у Подільській губернії в період гетьманату. Загалом, документи збірника оказують, що на різних посадах С. Кисельов у міру власного розуміння, своїх сил та можливостей намагався прислужитися справі розбудови та процвітання рідного краю.

Деякі документи висвітлюють життя С. Кисельов в умовах радянської дійсності. Привертає увагу єдиний протокол допиту Кисельова в радянських органах державної безпеки у Вінниці від 5 листопада 1937 р. Прикметно, що С. Кисельов під час допиту жодним словом нікого не обмовив.

На думку авторів-упорядників, збірник документів та матеріалів сприятиме кращому розумінню громадсько-політичної діяльності Подільського губернського старости Сергія Кисельова в часи складних суспільно-політичних змін 1900-1930-х рр., допоможе зрозуміти особливості доби, в яку жив та працював С.Кисельов. Інформативне наповнення є цікавим для краєзнавців, істориків, краєзнавців, усіх не байдужих до минулої історії Поділля.

Zinko O.V. Podillya Provincial Elder Sergey Kiselyov (1877-1937) in the Documents of the Epoch / Authors: O.M.Kravchuk I.I.Ratushniak, K.V.Zavalyunyuk - Ball: LLC»Nilan-Ltd», 2016. - 282 p .

The article reviews a collection of materials dedicated to life and work of Podillya socio-political and agrarian leader Sergei Ivanovich Kiselyov (1877-1937).

Keywords: S. Kiselyov, Podilska province, Proskurivska district, city council, the provincial elder.

Зинько О.В. Подольський губернський староста Сергей Кисельов (1877-1937) в документах епохи / Авторы-составители: О. М. Кравчук, І. І. Ратушняк, К. В. Завальнюк.–Винниця: ТОВ «Нилан-ЛТД», 2016. – 282 с.

В статье прорецензированый сборник материалов, посвященный жизни и деятельности подольського общественно-политического і земского деятеля Сергея Ивановича Кисельова (1877-1937 рр.).

Ключевые слова: С. Киселев, Подольськая губерния, Проскуровский уезд, земская управа, губернский староста.

Статтю подано до редколегії 5.02.2017 р.

УДК 94(477) + 94(438)

І. М. Романюк

ДАВИДЮК РУСЛАНА. УКРАЇНСЬКА ПОЛІТИЧНА ЕМІГРАЦІЯ В ПОЛЬЩІ: СКЛАД, СТРУКТУРА, ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНІ ПРАКТИКИ НА ТЕРИТОРІЇ ВОЛИНСЬКОГО ВОЄВОДСТВА: МОНОГРАФІЯ. – ЛЬВІВ; РІВНЕ: ДЯТЛИК М., 2016. – 704 С.

У статті прорецензовано монографію Руслани Петрівни Давидюк про діяльність міжвоєнної української політичної еміграції в Польщі, її ідеологію, склад, структуру, громадсько-політичну активність у Волинському воєводстві.

Ключові слова: українська політична еміграція, Польща, Волинське воєводство, міжвоєнний період.

У новітній українській історіографії усталилась концепція про чотири хвилі української еміграції з етнічних українських земель, які мали місце, починаючи з кінця XIX ст. Перша і четверта хвилі марковані як еміграція економічна, чи трудова (незалежно від того, звідки походили, у першому випадку, емігранти – з Російської чи Австро-Угорської імперії), третя визначена як політична. Суперечливим є визначення другої еміграційної хвилі, обмеженої хронологічно 20-30-ми рр. XX ст., або ж міжвоєнним періодом. Оскільки вона включала різні складники, то її характер варіюють відповідно до цих складників: еміграцію з УСРР-УРСР дослідники ідентифікують як політичну, а еміграцію з українських етнічних земель з-поза меж радянської України (Друга Річ Посполита, Румунія, Чехословаччина) – як економічну.

Українську еміграцію з Другої Речі Посполитої розглянули у своїх дисертаційних дослідженнях Степан Качараба (у розрізі Західної України) і Анатолій Шваб (у розрізі Волині). Українську еміграцію до Другої Речі Посполитої комплексно дослідили польські вчені Омелян Вішка і Ян-Яцек Бруцький, українську військову еміграцію – польський історик українського походження Олександр Колянчук. Українську історіографію впродовж 1990-х – 2000-х рр. поповнили студії, в яких висвітлені окремі сюжети історії української еміграції в Другій Речі Посполитій, однак комплексного дослідження української політичної еміграції в міжвоєнній Польщі до нинішнього часу не було. Монографія Руслани Давидюк заповнює цю дослідницьку лакуну в сучасній українській історіографії.

Специфікою рецензованого дослідження є те, що автор розглядає склад, структуру і діяльність української політичної еміграції у Волинському воєводстві на тлі аналізу проблеми у Другій Речі Посполитій. Репрезентативність Волинського воєводства обумовлена тим, що українські політичні емігранти виступали тут в статусі емігрантів в етнічному українському регіоні. Вказана обставина видається політико-етнічним нонсенсом, однак не є такою з поглядузору міжнародного права: політичні емігранти (серед них і місцеві уродженці) були у 1918-1921 рр. громадянами УНР і / чи УД, а після 1920-1921 рр. втратили українське громадянство, набувши, у переважній більшості, громадянство польське. Водночас, споріднене етнічне середовище Західної Волині витворило сприятливі умови для громадсько-політичних аспірацій наддніпрянських українців.

Структура монографії Руслани Давидюк органічно відображає волинський еміграційний континуум, включно з його кількісними, організаційними, соціальними, політичними, демографічними характеристиками, адаптацією до місцевого середовища, трансформаціями, спричиненими еволюцією відносин з польською і радянською владою та внутрішньою еволюцією.

Як зазначає автор, «узагальнення, аналіз історіографічної, джерельної бази, методологічних основ дослідження, врахування внутрішніх умов і зовнішньополітичної ситуації Другої Речі Посполитої уможливили формування власної періодизації діяльності української

політичної еміграції на території Волинського воєводства». Руслана Давидюк виокремлює чотири періоди її розвитку, які інтерпретуємо наступним чином:

1) адаптаційний; від кінця 1920 до 1924 рр., тобто від часу прибуття до Польщі та до закриття таборів для інтернованих, коли відбувалось пристосування наддніпрянців до нового середовища, з'явились перші трудові поселення військових на Волині;

2) організаційний; 1924–1928 рр., коли виникли філії УЦК на території Волинського воєводства, відбулась диференціація емігрантів за ідеологічними і політичними пріоритетами;

3) проурядовий; 1928–1935 рр., суть якого складає консолідація наддніпрянської політичної еміграції навколо ідей «волинського експерименту» воєводи Генрика Юзевського та тісна співпраця з польськими владними чинниками на ниві розбудови проурядових (просистемних) культурно-освітніх, релігійних, кооперативних організацій, включно з утворенням легальної парламентської партії – ВУО;

4) дезінтеграційний; 1935–1939 рр., коли зміни у польській внутрішній політиці після смерті Юзефа Пілсудського призвели до кризи «волинського експерименту» та розколу в конформістському (просистемному) таборі української політичної еміграції.

Авторський аналіз спектру громадсько-політичних практик, культивованих наддніпрянською політичною еміграцією у Волинському воєводстві, включає такі з них як: участь емігрантів у процесі українізації Православної церкви у Польщі, в кооперативному, просвітянському, культурно-мистецькому русі, діяльності жіночих організацій, в українському шкільництві. Окрім того, емігранти виступали засновниками громадсько-політичних структур, обиралися послами до польського сейму, дописували до українських газет. У тексті монографії наведено обширний фактологічний матеріал, який ілюструє вказані процеси.

Руслана Давидюк доходить висновку, що українська еміграційна спільнота на Волині досягла вагомих результатів на кожному із згаданих поприщ, наслідком чого стало суттєве зростання національної свідомості та рівня національної самоідентифікації населення краю. Догледівши у цій тенденції небезпеку для реалізації своїх планів «зміцнення польськості на кресах», центральний і воєводський уряди взялись за втілення ідеї «сокальського кордону» між Волинню і Галичиною. Зусилля польської влади щодо роз'єднання і повернення до стану етнографічної маси українського населення Волині і Полісся, на думку автора монографії, нівелювали «позитивний досвід легальної боротьби емігрантів із Великої України, який відіграв вагому роль у протистоянні політиці асиміляції українців», а «ідея польсько-українського порозуміння у міжвоєнний період залишилася нереалізованою».

Просопографічний підхід, застосований у монографії, дозволив авторові прослідкувати долі сотень учасників Української революції 1917-1921 рр., котрі у 20-30-х рр. опинились у вимушеній еміграції на території Польщі. Як правило, «волинський період» їх життя і діяльності зовсім відсутній, або лише фрагментарно представлений в енциклопедичних, довідкових, монографічних виданнях, що суттєво звужує можливість реконструкції повних біограм відомих державних, політичних, громадських, військових, освітніх, культурних, релігійних діячів.

Надійним фундаментом проведеного дослідження, його тримальними конструкціями стали історіографічний доробок попередників – українських, польських, російських, білоруських, західних вчених, запроваджений автором в обіг корпус документів з 20 архівосховищ України і Польщі, який охоплює 470 архівних справ з 80-ти архівних описів, як також значна кількість матеріалів міжвоєнної періодики, спогадів, опублікованих документів.

Гарне враження справляє культура наукової праці автора, що знайшло втілення в ретельному, відповідно до державних вимог і стандартів, оформленні наукового апарату монографії, супровідних науково-допоміжних елементах – переліку скорочень, географічному та іменному покажчиках, якісному поліграфічному виконанні книги.

Не применшуючи заслуг автора, зауважимо на доцільності розлого представлення в монографії діяльності на території Волинського воєводства монархічних козачих організацій – УНАКОТО і УНАКОР, з огляду на незначний сегмент їх прихильників у середовищі української політичної еміграції та відносному впливі на місцеве українське населення. З іншого боку, цей сюжет доповнює громадсько-політичний спектр еміграції і оприлюднює цікаві архівні знахідки автора.

Комплексний підхід, застосований Русланою Давидюк для дослідження обраної проблеми, поєднаний з уважним ставленням до історичної деталі, взятої чи то з особистого життя емігрантів, чи то пов'язаної з їх громадсько-політичними, кооперативно-економічними, церковно-релігійними, культурно-освітніми, мистецько-літературними аспіраціями, логічні, обґрунтовані висновки дозволили створити цілісну картину життєдіяльності емігрантів в умовах міжвоєнної Волині.

Romaniuk I.M. Davydiuk Ruslana. Ukrainian Political Emigration in Poland: Staff, Structure, Social and Political Practices in the Volyn Province. – Lviv; Rivne: Dyatlyk M., 2016. – 704 p.

The article reviews the monograph of Ruslana Petrivna Davydiuk. The monograph deals with the activity of the inter-war Ukrainian political emigration in Poland, its ideology, content, structure, civic and political activity in the Volyn province.

Keywords: Ukrainian political emigration, Poland, Volyn province, inter-war period.

Романюк И.М. Давидюк Руслана. Украинская политическая эмиграция в Польше: состав, структура, общественно-политические практики на территории Волынского воеводства: монография. – Львив; Ривнэ: Дятлык М., 2016. – 704 с.

В статье прорецензирована монография Русланы Петровны Давидюк о деятельности межвоенной украинской политической эмиграции в Польше, ее идеологии, составе, структуре, общественно-политической активности в Волынском воеводстве.

Ключевые слова: украинская политическая эмиграция, Польша, Волынское воеводство, межвоенный период.

Статтю подано до редколегії 29.01.2017 р.

УДК 94(477.4) «1920/1925»

Ю.А. Зінько

МАЗУР І. В. ГУБЕРНСЬКІ МІСТА УКРАЇНИ: СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ, СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ТА ЕТНОДЕМОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТИ (ПЕРША ПОЛОВИНА 1920-Х РОКІВ).– ВІННИЦЯ: ТОВ «НІЛАН-ЛТД», 2016. – 260 С.

У статті прорецензовано книгу, в якій автор, використовуючи, передусім, радянську та сучасну вітчизняну й зарубіжну історіографію, а також на основі широкої документальної бази робить аналіз становища губернських міст України в умовах проведення адміністративно-територіального реформування першої половини 1920-х років.

Ключові слова: губернські міста, адміністративно-територіальне реформування, губернський адміністративний центр, міські жителі, міське самоврядування.

Рецензована монографія є невід'ємною складовою частиною вивчення урбан-історії України ХХ століття. Відрадною прикметою останнього часу є уведення міської історії у простір дослідження територіальних ідентичностей. У радянській та українській історіографії досі не фігурувало спеціального історичного дослідження, в якому було б комплексно проаналізовано вплив пертурбації адміністративно-територіальної системи на життя та статус міст губернського значення.

Робота вирізняється ґрунтовною джерельною базою. Використані документи Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Державного архіву Вінницької області, Державного архіву м. Київ, Державного архіву Одеської області, Державного архіву Чернігівської області. Більшість використаних документів з фондів вищевказаних архівів вводиться до науковогообігу вперше.

Крім того, окремий сегмент опублікованих джерел складають статистичні видання, вивчення яких дозволило автору книги дати відповідь на безліч питань демографічного, соціального, освітнього, національного, економічного, комунального характеру в розвитку губернських міст України. Результати матеріалів переписів взяті з опублікованих матеріалів ЦСУ СРСР і ЦСУ УСРР. Використано статистичні видання «Статистика України» (1921-1931 рр.), «Статистичний Бюлетень», що виходив у 1921-1925 рр., а також «Радянський Статистик» (1924-1929 рр.) тощо.

Серед важливих здобутків монографії є те, що автор комплексно підходить до висвітлення ролі губернських міст у суспільному житті України та визначення їх статусу й реального становища в міському середовищі 1920-х років. Автор дає оцінку змінам у демографічному, національному та соціальному складі міського населення України. Зокрема, виявлено основні напрямки етно-демографічних змін у складі міського населення, причини, масштаби та наслідки депопуляції населення на середовище губернських міст, окреслено зміни у соціально-професійній структурі городян.

Автор доводить, що губернське місто – це не лише упорядкована система розселення і виробничий комплекс. Це також особливий спосіб життя – із специфічними засобами підтримання і відтворення притаманних йому цінностей і стереотипів, традицій поведінки.

На нашу думку, автор вдало вирішив питання, щодо визначення критерію формування групи міст, дані демографічного, національного та соціального складу населення яких можна порівнювати. Адміністративно-територіальні реформи 1922-1925 рр., що між переписами 1920-1926 рр. неодноразово призводили до зміни адміністративного статусу значної кількості міст, що ускладнювало вирішення поставлених в роботі завдань. Постійні корективи до переліку українських губерній впливали і на кількість губернських центрів. Адже неможливо зіставляти дані групи з 12 губернських міст 1920 р. й відповідної групи з 9 міст 1923 р. та групу із 41 окружного центру, утвореного до 1926 р. Тому, вирішуючи питання щодо визначення кола міст для дослідження, взято в якості базового перелік з 9-ти губернських центрів станом на 1923 р., які проіснували до остаточної їх реорганізації в жовтні 1925 р., а також визначено їх «аналоги» у переписах 1920 і 1926 років. Окремо звертається увага на міста, що на недовгий час набували статусу губернського центру, зокрема: Запоріжжя, Кременчук, Миколаїв.

Увагу автора привернула проблема посилення урбаністичних процесів в українському суспільстві у 1920-х роках, які вимагають поглибленого вивчення, насамперед, ролі та місця міст губернського значення в умовах закладення підвалин радянсько-більшовицького режиму в Україні, коли в інтересах держави, у сфері суспільного життя впроваджувалася політика залежності та покірного виконання регіональними й місцевими органами вказівок партійно-бюрократичного керівництва. Як наслідок, частина самоврядних територіальних одиниць (зокрема, міст губернського значення) були позбавлені необхідних фінансових й економічних ресурсів, а подекуди змушені були діяти всупереч власним інтересам. Адміністративні зміни першої половини 1920-х рр. призвели до руйнації губернської територіальної системи та активної урбанізації УСРР. Міста стали оплотом та знаряддям реалізації ідеологічних догм більшовиків.

У праці доводиться, що у досліджуваний період було розроблено макет та закладено основні принципи так званого «радянського міста». Орієнтованість міських поселень на такий зразок, призвела до уніфікації в побудові управлінської структури та її взаємозв'язку з представницькими органами самоврядування громади, а також організації житлового будівництва, комунального господарства, благоустрою тощо. У результаті – сформовано модель, у якій міста країни проіснували до початку 1990-х років.

У книзі висвітлюються соціально-економічні та суспільно-політичні процеси в губернських містах УСРР та їх розвиток й трансформації в умовах становлення радянської політичної системи та процесі реалізації більшовицького політичного й економічного курсу.

Серед важливих здобутків монографії – дослідження проблем міського господарства губернських міст УСРР, оскільки від цього значною мірою залежав життєвий рівень городян, їхній побут, стиль життя. У роботі вміщено значний фактичний матеріал, який висвітлює повсякденне життя міського мешканця, представляє комунальну сферу й господарство. Визначено етапи відбудови й забезпечення діяльності міської комунальної інфраструктури, яка обслуговувала як виробничу, так і побутову сфери, розглянуто питання формування житлового фонду, роботи водогону, каналізації, електрозабезпечення, міського транспорту. Автор доводить, що у віданні міських рад опинилося широке коло проблем, що безпосередньо стосувалися життєвого рівня мешканців. Виокремлення ж цієї сфери діяльності в самостійну господарську одиницю забезпечило більш широкий та спланований розвиток міського комунального господарства. Продуктивність роботи комунального господарства забезпечувала спеціально створена система комунальних органів, що були відділами виконкомів або міських рад. Саме пленуми та президії міських рад обирали ключові напрямки з широкого кола комунальних проблем, а конкретну практичну роботу виконували секції і комісії Рад, відповідні відділи й інспектури виконкомів.

Отже, рецензована монографія має суттєве значення як з теоретичних питань містознавства, так і для практики. Вона свідчить, що міська ідентичність все частіше стає самостійним об'єктом аналізу. Це важливо, адже сьогодні проблема реформування адміністративно-територіального устрою є нагальною й невідкладною.

Zinko Y.A. Mazur I.V. Provincial Cities of Ukraine: Economic, Social, Political and Ethno-demographic aspects (first half of 1920). - Vinnytsia: «Nilan-LTD», 2016. – 260 s.

The article reviews the book in which the author, using primarily Soviet and modern national and foreign historiography, as well as the broad documentary basis, makes analysis of the provincial cities of Ukraine in the conditions of administrative and territorial reform of the first half of the 1920s.

Keywords: Provincial cities, administrative-territorial reformation, province administrative center, city residents, city self-government.

Зинько Ю. А. Мазур И. В. Губернские города Украины: социально-економический, общественно-политический и етнодемографический аспекты (первая половина 1920-х годов).–Винница: ТОВ «Нилан-ЛТД», 2016. – 260 с.

В статье прорецензирована книга, в которой автор, используя прежде всего советскую и современную отечественную и зарубежную историографию, а также на основе широкой документальной базе делает анализ состояния губернских городов Украины в условиях проведения административно-территориального реформирования первой половины 1920-х годов.

Ключевые слова: губернские города, административно-территориальное реформирование, губернский административный центр, городские жители, городское самоуправление.

Статтю подано до редколегії 5.02.2017 р.

УДК 940.53

О. А. Коляструк

АНДРЕЙ КОРНЕВ, ВЛАДИМИР ТАРАСОВ, СТАНИСЛАВ ЭЛЛИС. «ЖИВИ, И УМИРАТЬ НЕ НАДО!». ТВОРЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ ВЛАДИМИРА ЭЛЛИСА И ВЛАДИМИРА ОДИНОКОВА. 1945-1947 ГГ. (СТИХИ И ИЛЛЮСТРАЦИИ, СОЗДАННЫЕ В ЛАГЕРЕ ДЛЯ ПЕРЕМЕЩЕННЫХ ЛИЦ) [АЛЬБОМ] / ПОД РЕД. С.В.ЭЛЛИСА. – ХАРЬКОВ: «РАРИТЕТЫ УКРАИНЫ», 2016. – 112 С.: ИЛ. (СТРУКТУРИ ПОВСЯКДЕННОСТІ)

Рецензується науково-популярне видання з історії повсякденного життя у таборах для переміщених осіб (від англ.: «displacedpersons», DPs / «переміщені особи», ДіПі) на території окупованої Німеччини. В основі дослідження – матеріали візуальної публіцистики сатиричного альманаху «ДіПініада», який упродовж 1946-1947 рр. самотужки випускали у таборі Пазінг-Мюнхен В. Елліс (тексти) та В. Одиноков (малюнки).

Ключові слова: репатріація, еміграція, переміщені особи, табори для переміщених осіб, західні окупаційні зони, неповерненці, ілюстрації, сатира, гумор.

Рецензоване видання є першою в Україні спробою відтворити реалії життя «переміщених осіб» (ДіПі) у повоєнній Німеччині на підставі унікального оригінального документу – кількох частково вцілілих номерів рукописного віршовано-ілюстрованого альманаху «ДіПініада», що його видавали у таборі для переміщених осіб двоє молодих «неповерненців» Владислав Елліс та Володимир Одіноков, відобразивши у сатиричній поезії і шаржових малюнках найтиповіші картинки з життя діпійців. Джерельний комплекс видання доповнений самвидавними збірками поезій, а також офіційними і приватними світлинами.

Видання з промовистою життєствердною назвою «Живи, і помирати не слід!» стало можливим завдяки наданій професором Станіславом Еллісом, відомим науковцем та інженером, головою Польського Дому у Харкові, науковій редакції серії «Структури повсякденності» видавництва «Раритети України» частині сімейного архіву, що безпосередньо стосується життя його батька Владислава Валентиновича Елліса в таборі для ДіПіПазінг, неподалік Мюнхена у 1946-1947 рр. У передмові наукового редактора (с.11-16) С.Елліс лаконічно повідомляє, що документи батьківської «діпінійської Одисеї» надійшли до нього вже з США, куди В.В.Елліс зміг перебратися з Німеччини у 1952 р., і пролежали мовчки у «скриньці» майже чверть століття. Решта батьківського архіву (поезії, проза, щоденники, листи, нотатки, світлини тощо) повернулася на Україну через кілька десятиліть після його смерті.

Серед фотоматеріалів лише дещиця світлин засвідчує становище молодого чоловіка у західній (американській) зоні окупації Німеччини. Натомість більшість відібраних з сімейного альбому фотографій в історичному контексті відображає доволі успішну життєву реалізацію непересічної особистості: затребуваного конструктора, інженера-будівельника багатьох стратегічних об’єктів (аеропорт в Тунісі, доки у Бостоні та В’єтнамі, наземні бетонні споруди по космічній програмі «Аполло» на мисі Канаверал тощо); талановитого поета (твори якого друкувались в емігрантській пресі, перекладені кількома мовами світу вийшли в американських і європейських видавництвах); врешті, гарного батька. Прикметно, що творча спадщина В.Елліса неабияк цікавила московські фахові видавництва, втім, його нащадок невипадково дав згоду на оприлюднення неопублікованих матеріалів в Україні. Зауважимо, що на с.81 подані конверт і машинописний лист на бланкові «НАСА» В.Елліса сину на Холодногірське поштове відділення в Харкові (підписаний «С космическимприветом, твойБатько») з нагоди запуску американцями ракети на Місяць у 1972 р. Попередня с.80 цитує один з ілюстрованих аркушів «ДіПініади» з віршованим пророцтвом з 1946 р. про долання «дротів» і стражів у досягненні мрії.

Рецензована книга побудована на безпосередньому відтворенні в кольорі оригінальних сторінок-листівок кількох номерів «ДіПініади», а також відповідних віршів із самвидавних збірок В.Елліса «Біля Ізару» та «Пісні». Ці документи супроводжені історичними та культурно-мистецькими коментарями, додатково проілюстровані світлинами з історії ДіПі, що є у науковому обігу.

Альманах зберігся частково. В архіві міститься в розсипу 45 аркушів, хоча у досить гарному стані, на яких практично не втрачене ні графічне, ні текстове наповнення.Кожен номер, вочевидь, мав по чотири аркуші; достеменно можна стверджувати, що було підготовлено 21 випуск, отже, доступною є лише половина документу доби. Втім, і ця частка цілком надається до реконструкції реалій повсякденного побуту і настроїв переміщених осіб.

Аналіз документу дозволяє стверджувати, що поет і художник, які готували рукописний журнал, взаємодіяли нероздільно, вони досягли творчої злагодженості у своїй роботі. Жодною мірою не можна вважати малюнки підтекстовою ілюстрацією до поезій, або ж навпаки, вірші – словесним розкриттям зображеного. Лапідарні і влучні вислови В.Елліса насичені настроєм самоіронії, доброго гумору й виконують функції своєрідної сміхотерапії, такої необхідної в далеко непростих і не безхмарних умовах табірного життя на чужині. Так само малюнки В.Одінокова, впізнаванні за авторським почерком, вражають філігранною образною точністю спостережених типажів і характерів, явищ і практик. Вони виконані у графічних техніках,цілком традиційних для плаката, журнальної карикатури та книжкової графіки 1930-1940-х рр., тому справляють на глядача не лише естетичний вплив, а й спричиняються на його світогляді і психологічному почуванні.Аркуші-плакати пов'язані між собою принципами композиційної цільності, що дозволяє розглядати візуальну публіцистику джерела як єдиний художній текст. Карикатури є контекстуальними творами, що попри яскраві авторські риси, неодмінно містять простір типологічного, що репрезентує моделі масової поведінки у типових обставинах. Лише у такому разі набуває чинності сміховий потенціал твору, спрацьовує іронія й самоіронія.

Як важливе візуальне історичне джерело, альманах означує широке коло проблем повсякденного життя у таборах «переміщених осіб» та розкриває особливості повоєнної комунікації між військовими, біженцями та місцевою владою. Табірна історія В. Елліса та В. Одінокова має особливе значення, оскільки не лише фіксує реалії повсякдення, а й передає ставлення до нього, його сприйняття безпосередніми діпійцями. Окремі теми, що лише мимохіть зачеплені у «ДіПініаді», дозволяють виразніше уявити побутові та повсякденні практики взаємин місцевого німецького населення із біженцями, американської окупаційної адміністрації з колишніми в'язнями німецьких концтаборів тощо.Іншими словами, проаналізувати увесь той складний вузол суперечностейі стосунків, який становить основний зміст подій 1945-1947 рр. у американській зоні окупації Німеччини.

Матеріали альманаху засвідчують, що ключовою ознакою повсякденного життя ДіПі була зорієнтованість на фізичне та психологічне виживання. З іншого боку, прагнення до простих радощів у повсякденні деструктурували автономію життя ДіПі в таборах, підштовхуючи до контактів з «зовнішнім» світом. На початок 1946 р. система таборів ДіПі функціонувала вже не стільки за адміністративним лекалами ЮНРРА, скільки за своїми власними «внутрішніми» законами, які формувалися як реакція на складні життєві обставини. У цьому аспекті однією з найпоказовіших є практика налагодження внутрішнього ринку ДіПі, з його власними «валютами» (приміром, цигарками, шоколадом та кавою), засобами репрезентації та субординацією. «ДіПініада» В. Елліса та В. Одінокова надає чимало прикладів, що наочно демонструють життєву «механіку» цього явища. Приміром, «полювання» за недопалками або знайомство з жінками й упадання за ними заради цигарок (с. 32, 34, 68). На відміну від офіційних документів, альманах яскраво розкриває і сферу почуттів, в т.ч. «ягідки» кохання, характеризує приватні та інтимні сторони життя, дошкульно викриває моральні девіації.

На наш погляд, публікаторам цілком вдалася реконструкція тематики окремих номерів. Вони плідно попрацювали над безпосереднім «прочитанням» закладених у малюнки і вірші смислів та ідей, що потребувало спеціального ґрунтовного занурення у саму проблему «переміщених осіб» та семантику образів, запропонованих художником В.Одіноковим та поетом В.Еллісом. Коротка історична довідка (с.17-20), підготовлена істориком В.Тарасовим, вводить читача у проблематику й історіографію ДіПі, натомість культурологічні розмисли А.Корнєва занурюють у діалогове сприйняття «ДіПініади».

За свідченням міжнародних наглядачів, умови життя в таборах були далекі від задовільних: адміністрація використовувала для поселенців старі бараки, склади і навіть стайні, пошкоджені бомбардуванням житлові будинки. У помешканнях не було вікон, дверей, стелі протікали, бракувало ліжок, стільців, предметів першої необхідності. Жилося скрутно. Втім, автори альманаху не драматизують реалій буття, натомість свідомо експлуатують своєрідний іронічно-побутовий фольклор ДіПі-таборів, в яких і без того психологічно ситуація ускладнювалася різноманітними обмеженнями, приписами, заборонами, нестатками. Стан

принiженості посилювався ворожим ставленням місцевого населення, що також злидарювало й звинувачувало діпійців у своїх бідах. Крім того, окупаційна адміністрація мусила виконувати зобов'язання перед радянською країною щодо видачі їй колишніх її громадян. З осені 1946 по травень 1947 р. тривала найбільш жорстка перевірка анкетних даних; статус переміщених осіб коливався від потенційних репатріантів до біженців-емігрантів (с.48, 52, 56). На підтвердження варто навести щоденниковий запис Уласа Самчука з цього приводу: «Кажуть, що, наприклад, нас усіх видадуть, про це вже домовлено, що нас чекає репатріація. Це починає мене торкати. Не бомби, не голод, не смерть, а саме це… Нас може й не віддадуть «родіні», але розвіють по світі, як вітер розвіває листя осени. На думці домінує самогубство». Заповнення різного роду документів – форм, відозв, заяв, анкет – було невід'ємною складовою повсякдення ДіПі, питання його статусу впливали на всі сторони життя: від порядку перебування в таборі до якості забезпечення.

Визначення У. Самчуком трагедії людей, відірваних війною від дому і батьківщини, як «Планета ДіПі» є не лише влучним за окресленням масштабу, а й за сутнісним змістом. Особливо драматичною була доля таких вихідців (остарбайтерів, втікачів, полонених, біженців) з радянської країни, оскільки більшість із них чітко розуміли, що повернення до «радянського раю» обернеться для них ще більшою бідою. Для таких людей табори для переміщених осіб мали притягальну силу, тому що в них можна було дістати хоча б якесь помешкання і відносно непогане, як за умови зруйнованої війною країни, харчове забезпечення зі спільної таборової кухні й пайків. Тут вигнанці сподівалися знайти прихисток, аби почуватися безпечно. З літа 1947 р. табори для переміщених осіб набули опікунського посередництва від різноманітних організацій у справі переселення до інших країн.

Доречно нагадати програмний виступ Івана Багряного «Чому я не хочу вертатись до СРСР?»: «Я не хочу вертатись на ту «родіну». Нас тут сотні тисяч таких, що не хочуть вертатись. Нас беруть із застосуванням зброї, але ми чинимо скажений опір, ми воліємо вмерти тут, на чужині, але не вертатись на ту «родіну». Я беру це слово в лапки, як слово, наповнене для нас страшним змістом, як слово чуже, з таким незрівнянним цинізмом нав'язуване нам радянською пропагандою. Більшовики зробили для 100 національностей єдину «совітську родіну» і нав'язують її силою, цю страшну тюрму народів, звану СРСР». Таке мужнє позиціонування українського письменника допомогло змінити ставлення західної громадськості до проблеми «переміщених осіб» і поклало початок деміфологізації сталінського режиму. У 1956 р. І.Багряний опублікував віршовану повість-сатиру «Антон Біда – Герой Труда: повість про ДіПі» (до слова, також її власноручно проілюструвавши) у відповідь на дії берлінського «Комитета за возвращение на Родину». Його обурювала кампанія брехні й фальсифікації дійсності, до якої вдавалися ті, хто заманював знедолених співвітчизників у «Совєтський рай». Він, як і інші, переживав передчуття невідворотного, тривогу, острах за майбутнє в таборах ДіПі, де постійно панував страх перед поверненням на «родіну».

Автори з номера в номер пропагували радість і надію на краще, підносили бадьорість духу, обстоювали гарний настрій, вміння опиратись труднощам з гумором і знаходити гарне навіть у драматичному. Подальше успішне життя в США обох авторів переконує у тому, що життєствердна тональність альманаху витікала з їхніх життєвих кредо, була органічним струменем їх тяжіння до свободи, яку вони здобули, перебравшись до США після ліквідації табору ДіПі у Мюнхені.

Упорядники видання наприкінці вмістили карти західних окупаційних зон, мапи таборів, списки абревіатур та транслітерацій, а також джерела та літературу. Запропоноване видання викличе інтерес у всіх, хто цікавиться історією в її людському вимірі.

Коляструк О.А. Андрей Корнев, Владимир Тарасов, Станислав Эллис. «Живи, и умирать не надо!». Творческое наследие Владимира Эллиса и Владимира Одинокова. 1945-1947 гг. (Стихи и иллюстрации, созданные в лагере для перемещенных лиц) [Альбом] / под ред. С.В. Эллиса. – Харьков: «Раритеты Украины», 2016. – 112 с.: ил. (Структуры повседневности)

Рецензируется научно-популярное издание из истории повседневной жизни в лагерях для перемещенных лиц (от англ.: «displacedpersons», DPs / «перемещённыелица», ДиПи)на территории оккупированной Германии. В основе исследования – материалы визуальной публицистики сатирического альманаха «ДиПиниада», который в течение 1946-1947 гг. самостоятельно выпускали в лагере Пазинг-Мюнхен В. Эллис (тексты) и В. Одиноков (рисунки).

Ключевые слова: репатриация, эмиграция, перемещенные лица, лагерядля перемещенных лиц, западные оккупационные зоны, невозвращенцы, иллюстрации, сатира, юмор.

Kolyastruk O.A. Andrey Kornev, Vladimir Tarasov, Stanislav Ellis. «Live, no need to die!». Creative Legacy of Vladimir Ellis and Vladimir Odinokov. 1945-1947. (Poems and illustrations created in the camps for displaced persons) [Album] / ed. S.V. Ellis. – Kharkov: «RarytetyUkrainy», 2016. – 112 p.: illustrations. (The structures of everyday life).

The review is devoted to a scientific historical publication about everyday life of displaced people (DP) in camps of occupied Germany. In the center of research are the materials of the visual journalisms of the satirical anthology «DiPiniada» which was published by displaced people - B. Ellis (text) and V. Odinokov (pictures) in Munich-Pasing camp in 1946-1947.

Keywords: repatriation, emigration, displaced people, camps for displaced persons, the western zones of occupation, non-return persons,illustrations, satire, humor.

Статтю подано до редколегії 5.02.2017 р.

УДК 94(477.43/.44=411.16)»194/201»

І. М. Романюк

КОНОНЕНКО В.В. ЄВРЕЙСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ ПОДІЛЛЯ (40-І РР. ХХ СТ. – ПОЧАТОК ХХІ СТ.): МОНОГРАФІЯ / В. В. КОНОНЕНКО. – ВІННИЦЯ: ТОВ «НІЛАН-ЛТД», 2017. – 370 С.

У статті прорецензована монографія «Єврейське населення Поділля (40-і рр. ХХ ст. – початок ХХІ ст.) історика Кононенка Валерія Васильовича. У книзі проаналізовані демографічні, соціальні зміни, повсякденне та національно-культурне життя єврейського населення регіону зазначеного періоду. Становище євреїв Поділля розкривається у контексті загальносоюзних та загально-республіканських суспільно-політичних, демографічних та національно-культурних процесів.

Ключові слова: СРСР, УРСР, євреї, демографічні процеси, соціальні характеристики, повсякдення, національно-культурне життя.

На сучасному етапі все більшої актуальності набуває соціальна історія, історія національних меншин, історична регіоналістика. Без вивчення локальної історії окремих регіонів України вкрай складно скласти об’єктивну загальну картину розвитку України на різних етапах розвитку. Поділля протягом тривалого історичного періоду було центром політичних, соціальних та етнокультурних процесів не тільки українців, а й представників інших національностей, які хоч і не були автохтонними національними групами на теренах краю, проте були тісно пов’язані з ним більше п’яти століть. Безперечно, в долі як України, так і Поділля, значне місце мають інші народи, які поряд з українцями творили історію, зробили значний внесок в формування української матеріальної та духовної культури.

Монографія В.В. Кононенка «Єврейське населення Поділля (40-і рр. ХХ ст. – початок ХХІ ст.)» виконана на актуальну тему, яка у вітчизняній історіографії хоч і представлена численними публікаціями, проте не склалась у єдину цільну картину. Окрім того, варто зазначити, що історія впродовж другої половини ХХ ст. – початку ХХІ ст. не тільки національних меншин краю, а й Поділля загалом, залишається малодослідженою.

У монографії автор зосередив свою увагу на демографічних, соціальних змінах, повсякденному та національно-культурному житті єврейського населення регіону протягом 1940-х рр. – початку ХХІ ст. Становище євреїв Поділля розкривається у контексті загальносоюзних та загально-республіканських суспільно-політичних, демографічних та національно-культурних процесів.

Варто погодитись з аргументацією автора, щодо хронологічних меж дослідження, оскільки протягом зазначеного періоду в житті єврейської національної меншини внаслідок різноманітних процесів відбулися суттєві зміни, а зміни у демографічних характеристиках цієї національної меншини стали основоположними для розвитку її національно-культурного життя в подальшому.

Монографія В.В. Кононенка складається з п’яти розділів. У першому розділі автор розглядає методологічні та теоретичні основи дослідження, історіографію проблеми та її джерельну базу. Дослідником проаналізовано стан наукового вивчення проблеми, визначені основні аспекти її дослідження в українській та зарубіжній історіографії. На його думку, в історіографії особливо активно розроблялася тема довоєнних та повоєнних політичних репресій стосовно євреїв, державного антисемітизму в СРСР та питання Голокосту. Праць, які б досліджували життя євреїв Поділля у другій половині ХХ ст. як одну з найбільших єврейських регіональних громад не тільки України, а й Радянського Союзу, не було. Нам імпонує те, що при дослідженні даного питання автор пропонує відійти від стереотипів у «єврейському питані», якими переобтяжена вітчизняна та іноземна історична наука. Джерельна база дослідження особливо повно представлена архівними матеріалами 1940-х – 1960-х рр. Проте вони потребують узагальнення та систематизації.

У другому розділі «Єврейська національна меншина Поділля у роки Другої світової війни» автор не тільки досліджує питання евакуації та втечі єврейського населення з території Поділля, життя євреїв регіону у період окупації, а й звертає увагу на особливостях формування єврейської національної меншини на Поділлі та процесах самоідентифікації серед євреїв регіону в історичній ретроспективі. Варто погодитись з аргументацією автора, що на Поділлі єврейська національна меншина, яка була однією з найбільш чисельних регіональних громад не тільки в Україні, а й СРСР, мала свої локальні особливості. Автор зазначає, що у південних районах Поділля наслідки Голокосту не були настільки трагічними для існування єврейської національної меншини. Тут збереглись й певні елементи його національно-культурного життя.

У третьому розділі «Єврейське населення Поділля у повоєнний період» автор монографії наголошує, що єврейська національна меншина стала об'єктом цілеспрямованої антисемітської державної політики радянської влади, що особливо активно проявилася у наступі на національно-культурне життя євреїв регіону та остаточному нищенні ідиш-цивілізації в подільських містечках. Автор вважає, що це у свою чергу провокувало опір єврейського населення, що особливо активно проявився в націоналістичному русі серед єврейської молоді.

Четвертий розділ монографії присвячений дослідженню особливостей суспільно-політичного, економічного та культурного життя євреїв Поділля в другій половині 1950-х – 1980-х рр. Дослідник робить висновок, що національна політика радянської влади стосовно єврейського населення протягом вказаного періоду була незмінною за завданнями у порівнянні зі сталінською, проте була новою за формою. Подільські містечка, які протягом тривалого часу були центрами єврейського життя, у другій половині XX століття у переважній більшості втратили свою єврейську ідентичність і стали типовими радянськими містами. Протягом усього зазначеного періоду чисельність єврейського населення Поділля відображала негативну динаміку. Лише по Вінницькій області з 1939 по 1989 рр. чисельність євреїв впала з 141,8 тис. осіб у 1939 р. до 26,2 тис. у 1989 р. Послідовного тиску зазнавало релігійне життя євреїв регіону, як основа національно-культурного життя меншини.

У п'ятому розділі автор досліджує життя єврейської громади Поділля у часи перебудови та в період незалежності. Дослідник доводить, що вже наприкінці перебудови та особливо з проголошенням незалежності України склалися умови для відновлення національно-культурного життя, проте складні соціально-економічні процеси наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. сприяли активній еміграції єврейського населення з Поділля. На думку автора, на цьому етапі національно-культурне життя євреїв регіону проявляється, насамперед, через утворення об'єднань громадян, що популяризують єврейську освіту, культуру та відновлення діяльності релігійних громад.

У цілому монографія виконана на високому професійному рівні та є логічною за структурою викладу. Вважаємо, що монографія В.В. Кононенка «Єврейське населення Поділля (40-і рр. XX ст. – початок XXI ст.)» є завершеним самостійним науковим дослідженням, виконаним на актуальну тему, має наукову і практичну цінність та сприятиме поглибленню наукового вивчення як історії Поділля та України, так і історії єврейського народу.

Romaniuk I.M. Kononenko V.V. The Jewish population of Podillya (40-ies XX century – early XXI century): Monograph / V.V. Kononenko. – Vinnytsia: TOV «NILAN-LTD», 2017. – 370 p.

The article reviews the monograph «The Jewish population of Podillya (40-ies XX century – early XXI century) written by a historian Valerii Kononenko. The book analyzes demographic and social changes, daily and national-cultural life of the Jewish population of the region in this period. The situation of Jews of Podillya is disclosed in the context of socio-political, demographic and national-cultural processes in Soviet Union and Ukrainian SSR.

Keywords: Soviet Union, Ukrainian SSR, Jews, demographic processes and social characteristics, daily, national-cultural life.

Романюк И.М. Кононенко В.В. Еврейское население Подолья (40-е гг. XX в. – начало XXI в.): Монография / В. В. Кононенко. – Винница: ТОВ «НИЛАН-ЛТД», 2017. – 370 с.

В статье прорецензирована монография «Еврейское население Подолья (40-е гг. XX в. – начало XXI в.) историка Кононенко Валерия Васильевича. В книге проанализированы демографические, социальные изменения, повседневная и национально-культурная жизнь еврейского населения региона указанного периода. Положение евреев Подолья раскрывается в контексте общесоюзных и республиканских общественно-политических, демографических и национально-культурных процессов.

Ключевые слова: СССР, УССР, евреи, демографические процессы, социальные характеристики, повседневность, национально-культурная жизнь.

Статтю подано до редколегії 26.01.2017 р.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

АНДРУЩАК Роман Іванович – м. Вінниця, аспірант кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

БАКАЛЕЦЬ Олексій Андрійович – м. Бар, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії, правознавства та методики навчання Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка.

БАРАНОВСЬКА Ірина Георгіївна – м. Вінниця, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри кафедри мистецької підготовки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського

БАТИРЄВА Ірина Миколаївна – м. Вінниця, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського

БІЛАЙ Юрій Вікторович – м. Бердянськ, аспірант Бердянського державного педагогічного університету.

БІЛОБРОВЕЦЬ Ольга Матвіївна – м. Житомир, доцент кафедри історії України Житомирського державного університету імені Івана Франка.

БОБЛІЄНКО Олена Павлівна – м. Вінниця, кандидат педагогічних наук, викладач кафедри філософії та суспільних наук Вінницького національного медичного університету імені Миколи Пирогова

БУГЛАЙ Наталя Михайлівна – м. Миколаїв, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та археології Миколаївського національного університету імені Василя Сухомлинського.

ВЕРЕЩАГІНА-БІЛЯВСЬКА Олена Євгенівна – м. Вінниця, кандидат мистецтвознавства, доцент кафедри музикознавства та інструментальної підготовки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

ВІТЕНКО Захар Романович – м. Київ, аспірант Національного педагогічного університету імені Михайла Драгоманова.

ВОЙНАРОВСЬКИЙ Анатолій Володимирович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

ГАЛЬЧАК Сергій Дмитрович– м. Вінниця, доктор історичних наук, професор кафедри журналістики, реклами та зв'язків із громадськістю Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

ГАНДЗЮК Віталій Олександрович – м. Вінниця, кандидат наук із соціальних комунікацій, доцент, завідувач кафедри журналістики, реклами та зв'язків з громадськістю Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

ГАРБАРУК Альона Сергіївна – м. Луцьк, кандидат історичних наук, викладач суспільних дисциплін Луцького педагогічного коледжу.

ГЕРАСИМОВ Тимофій Юрійович– м. Вінниця, кандидат історичних наук, докторант кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

ГОНЧАРОВА Наталія Олександрівна – м. Ізмаїл, кандидат історичних наук, доцент кафедри української і всесвітньої історії та культури Ізмаїльського державного гуманітарного університету.

ГРЕБЕНЬОВА Валентина Олександрівна – м. Вінниця, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

ГРОМАКОВА Наталя Юріївна - м. Ірпінь, кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та політології університету державної фіскальної служби України.

ГУЛА Сергій Анатолійович – м. Київ, аспірант Інституту історії України Національної академії наук України.

ДАВТЯН Давід Альбертович – м. Одеса, історик.

ЖМУД Наталка Вікторівна – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

ЖМУР Євгеній Ігорович – м. Вінниця, аспірант кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

ЗАХАРЧИН Наталія Геннадіївна – м. Львів, кандидат історичних наук, доцент Національного лісотехнічного університету України

ЗАХАРЧУК Вікторія Олександрівна – м. Вінниця, аспірант кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

ЗІНЬКО Ірина Юріївна – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри правових наук та філософії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

ЗІНЬКО Олена Василівна – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та гуманітарних наук Вінницького національного технічного університету.

ЗІНЬКО Юрій Анатолійович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, професор, декан факультету історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

ІЛЬНИЦЬКИЙ Василь Івановичи – м. Дрогобич, кандидат історичних наук, доцент кафедри нової та новітньої історії України Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

КАЗМІРЧУК Олег Анатолійович – м. Луцьк, кандидат історичних наук, викладач суспільних дисциплін Луцького педагогічного коледжу.

КАРОЄВА Тетяна Робертівна – м. Вінниця, доктор історичних наук, доцент кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

КАТЕЛЬНИЦЬКА Леся Віталіївна – м. Ніжин, аспірантка кафедри історії України Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

КИЄНКО-РОМАНЮК Євгеній Сергійович – м. Вінниця, аспірант кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

КИЦАК Богдан Вікторович – м. Бердичів, аспірант кафедри історії України Житомирського державного університету імені Івана Франка,

КІЗЛОВА Антоніна Анатоліївна – м. Київ, кандидат історичних наук, докторант кафедри історії Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

КОЛЯСТРУК Ольга Анатоліївна – м. Вінниця, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

КОНОНЕНКО Валерій Васильович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри правових наук та філософії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

КОСАКІВСЬКИЙ Віктор Афанасійович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

КОЧКОДАН Віра Русланівна – смт. Богородчани, аспірант Прикарпатського університету імені Василя Стефаника

КРАВЧЕНКО Павло Миколайович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

КРАВЧУК Олександр Миколайович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

КРИВОРУЧКО Олександр Іванович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

КУЗЬМІНЕЦЬ Наталя Петрівна – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

КУЦИК Руслан Ростиславович – м. Київ, аспірант кафедри історії України Київського університету імені Бориса Грінченка.

ЛАПШИН Сергій Андрійович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри правових наук та філософії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

ЛЕВЧУК Костянтин Іванович – м. Вінниця, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України та філософії Вінницького національного аграрного університету.

ЛОБОДА Дмитро Олександрович – м. Полтава, студент Полтавського національного педагогічного університету імені Володимира Короленка.

ЛОГІНОВ Олександр Вікторович – м. Вінниця, старший науковий співробітник Вінницького обласного краєзнавчого музею.

МАЗИЛО Ігор Васильович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та філософії Вінницького національного аграрного університету.

МАЗУР Інна Віталіївна – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

МАРТИНЮК Ярослава Миколаївна – м. Луцьк, кандидат історичних наук, доцент кафедри інженерної педагогіки, психології та українознавства Луцького національного технічного університету.

МАСЛІЙЧУК Володимир Леонтійович – м. Харків, кандидат історичних наук, докторант Харківської державної академії культури.

МЕЛЬНИЧУК Максим Олегович – м. Вінниця, кандидат юридичних наук, старший викладач кафедри права Вінницького національного аграрного університету.

МЕЛЬНИЧУК Олег Анатолійович – м. Вінниця, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

МЕЛЬНИЧУК Ольга Федорівна – м. Вінниця, доктор юридичних наук, доцент, декан факультету менеджменту та права Вінницького національного аграрного університету.

МЕЛЬНИЧУК Тетяна Анатоліївна – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського

МОЗГАЛЬОВА Наталія Георгіївна – м. Вінниця, доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри музикознавства та інструментальної підготовки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

МУРАШОВА Ольга Петрівна – м. Вінниця, аспірант кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

НЕПРИЦЬКИЙ Олександр Анатолійович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

НЕФЬОДОВ Дмитро Валерійович – м. Миколаїв, кандидат історичних наук докторант кафедри історії України навчально-наукового інституту історії, політології та права Миколаївського національного університету імені Василя Сухомлинського.

НИЖНІКОВА Світлана Василівна– м. Харків, аспірантка кафедри історії України Харківського національного університету імені Василя Каразіна.

НІКОЛІНА Інна Іванівна – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

ОПОЛЬСЬКА Наталя Михайлівна – м. Вінниця, кандидат юридичних наук, Вінницького національного аграрного університету.

ОЧЕРЕТЯНИЙ Володимир Васильович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент Вінницького навчально-наукового інституту Тернопільського національного економічного університету.

ПАДАЛКА Сергій Семенович – м. Київ, доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

ПИЛИПАК Максим Анатолійович – м. Уфа, кандидат історичних наук. Учений секретар Державного автономного наукового закладу «Інститут стратегічних досліджень Республіки Башкортостан» Академії наук Республіки Башкортостан.

ПИЛИПЕНКО Тетяна Іванівна – м. Вінниця, старший викладач кафедри правових наук та філософії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

ПОДОБЄД Олена Андріївна – м.Київ, кандидат історичних наук, доцент Національного педагогічного університету імені Михайла Драгоманова

ПОКЛЯЦЬКА Анастасія Ігорівна – м. Вінниця, аспірант кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

ПОЛЕК Тіна Віталіївна – м. Київ кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу культурологічних досліджень Науково-дослідного інституту українознавства.

ПОЛІЩУК Анна Сергіївна – м. Вінниця, здобувач кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

ПОПЕНКО Ярослав Володимирович – м. Мелітополь, кандидат історичних наук, доцент кафедри права Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького.

ПУНЬКО Вікторія Михайлівна – м. Вінниця, аспірант Донецького національного університету імені Василя Стуса.

РАТУШНЯК Ігор Іванович – м. Вінниця, викладач кафедри філософії та суспільних наук Вінницького національного медичного університету імені Миколи Пирогова.

РОМАНЕЦЬ Людмила Миколаївна – м. Вінниця, кандидат історичних наук, голова циклової комісії суспільних дисциплін Вінницького коледжу Національного університету харчових технологій.

РОМАНЮК Богдан Іванович – м. Київ, аспірант Національного педагогічного університету імені Михайла Драгоманова.

РОМАНЮК Іван Миронович – м. Вінниця, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

САВЧУК Анатолій Андрійович – м. Вінниця, аспірант кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

САДОВНІК Олександр Васильович– м. Вінниця, аспірант кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

СИЛКА Ольга Сергіївна– м. Вінниця, здобувач кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

СКІРА Юрій Романович – м. Львів, аспірант кафедри історії України та етнокомунікації Національного університету “Львівська політехніка”.

СОЛОГУБ Віктор Олегович – м. Вінниця, аспірант кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

СТАДНИК Олена Олексіївна – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

СТЕПАНЧУК Юрій Степанович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

СТОКОЛОС Надія Георгіївна – м. Рівне, Доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри релігієзнавства і теології Національного університету «Острозька академія».

СТОПЧАК Микола Володимирович– м. Вінниця, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри філософії та економічної теорії Вінницького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету.

СТУПКО Костянтин Васильович – м. Вінниця, аспірант кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

СУШИК Ірина Вікторівна – м.Луцьк, кандидат історичних наук, доцент кафедри інженерної педагогіки, психології та українознавства Луцького національного технічного університету.

ТОДОСІЄНКО Наталія Леонідівна – м. Вінниця, старший викладач кафедри художніх дисциплін дошкільної та початкової освіти Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

ТУЧИНСЬКИЙ Віталій Анатолійович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

УМАНСЬКА Лариса Миколаївна– м. Тульчин, викладач Тульчинського училища культури.

ХОЦЯНІВСЬКА Ірина Володимирівна – м. Вінниця, кандидат філологічних наук, доцент кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

ЦЕЦИК Ярослав Петрович – м. Рівне, кандидат історичних наук, доцент кафедри державного управління, документознавства та інформаційної діяльності Національний університет водного господарства та природокористування

ЦІВАТИЙ Вячеслав Григорович – м. Київ, кандидат історичних наук доцент, заслужений працівник освіти України. Ректор Дипломатичної академії України при МЗС України

ЧОРНА Наталія Миколаївна – м. Вінниця, доктор історичних наук, доцент, професор кафедри філософії та економічної теорії Вінницького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету.

ШАТКОВСЬКА Ірина Станіславівна – м. Вінниця, старший викладач кафедри музикознавства та інструментальної підготовки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

ШВЕЦЬ Ірина Борисівна – м. Вінниця, народна артистка України, професор кафедри вокально-хорової підготовки, теорії та методики музичної освіти Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

ШЕПТИЦЬКА Любов Богданівна– м. Львів, кандидат історичних наук, доцент Національного лісотехнічного університету України

ШЕРЕТЮК Руслана Миколаївна– м. Рівне, доктор історичних наук, доцент, професор кафедри образотворчого та декоративно-прикладного мистецтва Рівненського державного гуманітарного університету.

ШПАК-КОСАКІВСЬКА Наталія Миколаївна – м. Вінниця, етнограф, заслужений майстер народної творчості України.

ЩИГЕЛЬСЬКА Галина Остапівна – м. Тернопіль, кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства і філософії Тернопільського національного технічного університету імені Івана Пулюя.

ДЛЯ НОТАТОК

Наукове видання

УДК 9
ББК 63.3(0)
Н-34

Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 25. Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. О.А. Мельничука. – Вінниця: ФОП Корзун Д.Ю., 2017. – 442 с.

Збірник включений до переліку наукових фахових видань, у яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт з історичних наук (Наказ МОН України №528 від 12.05.2015 р.)

Видання включено до міжнародної науковометричної бази INDEX COPERNICUS

Головний редактор Мельничук О.А.
Заступник головного редактора Зінько Ю.А.
Відповідальний секретар Войнаровський А.В.

Технічний редактор Мазур І.В.

Зважаючи на свободу наукової творчості, редколегія бере до публікації й статті тих авторів, думки яких не в усьому поділяє. Відповідальність за достовірність матеріалів, фактів і висновків несуть автори публікацій. Редакційна колегія має право редагувати та скорочувати текст.

Підписано до друку 25.02.2017.
Формат 60х84/8. Папір офсетний.
Друк різографічний.
Умов. друк. арк. 55,25. Обл.-видавн. арк. 51,38.
Наклад 300 прим. Зам. № 1821 .

Віддруковано з оригіналів замовника.
ФОП Корзун Д.Ю.
м. Вінниця, вул. 600-річчя, 21а.
Тел.: (0432) 69-67-69, 603-000
(096) 97-30-934, (093) 89-13-852
e-mail: info@tvoru.com.ua
http://www.tvoru.com.ua